एकादश खण्डम्।

MAHABHARATAM

SABHA PARVA

TEXT

PUBLISHED AND DISTRIBUTED GRATIS

BY

PRATAP CHANDRA ROY.

श्रीमहाभारतम्।

श्रीमन्महर्षिवेदव्यासविरचितम्।

वनपर्व्व।

रायोपाधिकेन श्रीप्रतापचन्द्रेण

प्रकाशितम्

मूल्यं विना वितीर्णञ्च।

“ हस्तपादादिसम्पन्ना यूयं किमवसीदथ ’

———

तृतीयसंस्करणम्।

कलिकाता बीडन् ष्ट्रीटान्तर्गत

१ नं राजा गुरुदास ष्ट्रीट् भारतयन्त्रे

श्रीप्रतापचन्द्ररायेण मुद्रितम्।

शकाब्दाः १८१०।

১১শ খণ্ড।

रुकपाठकम् ॥ १२ ॥ विवद्दयन् कराभ्यान्तु निष्क्रम्याग्रे पपात ह । हारन्तु विततकारं समाधेरे पुनश्च सः ॥ १३ ॥ तद्दत्तं चेति मन्वानो हारस्थानादुपारमत् । एवं प्रलम्भान् विविधान् प्राप्य तत्र विशाम्पते ॥ १४ ॥ पाण्डवेयाभ्यनुज्ञातस्ततो दुर्य्योधनो नृपः । अप्रहृष्टेन मनसा राजसूये महाक्रतौ । प्रेक्ष्य तामद्भुतामृद्धिं जगाम गजसाह्वयम् ॥ १५ ॥ पाण्डवश्रीप्रतप्तस्य ध्यायमानस्य गच्छतः । दुर्य्योधनस्य नृपतेः पापा मतिरजायत ॥१६॥ पार्थान् सुमनसो दृष्ट्वा पार्थिवांश्च वशानुगान् । कृतस्नं चापि हितं लोकमाकुमारं कुरूद्दह ॥ १७ ॥ महिमानं परञ्चापि पाण्डवानां महात्मनाम् । दुर्य्योधनो धार्त्तराष्ट्रो विवर्णः समपद्यत ॥ १८ ॥ स तु गच्छन्ननेकाग्रः सभामेकोऽन्वचिन्तयत् । श्रियञ्च तामनुपमां धर्म्मराजस्य धीमतः ॥ १९ ॥ प्रमत्तो धृतराष्ट्रस्य पुत्रो दुर्य्योधनस्तदा । नाभ्यभाषत् सुबलजं भाषमाणं पुनः पुनः ॥ २० ॥ अनेकाग्रन्तु तं दृष्ट्वा शकुनिः प्रत्यभाषत । दुर्य्योधन कुतो मूलं निश्वसन्निव गच्छसि ॥ २१ ॥

दुर्य्योधन उवाच । दृष्ट्वेमां पृथिवीं कृत्स्नां युधिष्ठिरवशानुगाम् । जितामस्त्रप्रतापेन श्वेताश्वस्य महात्मनः ॥ २२ ॥ तञ्च यज्ञं तथाभूतं दृष्ट्वा पार्थस्य मातुल । यथा शक्रस्य देवेषु तथा भूतं महाद्युतेः ॥ २३ ॥ अमर्षेण तु सम्पूर्णो दह्यमानो दिवानिशम् । शुचिशुक्रागमे काले शुष्येत्तोयमिवाल्पकम् ॥ २४ ॥ पश्य सात्वतमुख्येन शिशुपालो निपातितः । न च तत्र पुमानासीत् कश्चित्तस्य पदानुगः ॥ २५ ॥ दह्यमाना हि राजानः पाण्डवोत्थेन वह्निना । क्षान्तवन्तोऽपराधं तं को हि तत् क्षन्तुमर्हति ॥ २६ ॥ वासुदेवेन तत् कर्म्म यथायुक्तं महत् कृतम् । सिद्धञ्च पाण्डुपुत्राणां प्रतापेन महात्मनाम् ॥ २७ ॥ तथाहि रत्नान्यादाय विविधानि नृपा नृपम् । उपातिष्ठन्त कौन्तेयं

वैश्या इव करप्रदाः ॥ २८ ॥ श्रियं तथागतां दृष्ट्वा ज्वलन्तीमिव पाण्डवे। अमर्षवशमापन्नो दह्यामि न तथोचितः ॥ २९ ॥ एवं स निश्चयं कृत्वा ततो वचनमब्रवीत्। पुनर्गान्धारनृपतिं दह्य-मान इवाग्निना ॥ ३० ॥ वह्निमेव प्रवेक्ष्यामि भक्षयिष्यामि वा विषम्। अपो वापि प्रवेक्ष्यामि न हि शक्ष्यामि जीवितुम् ॥३१॥ को हि नाम पुमान् लोके मर्षयिष्यति सत्त्ववान्। सपत्नानृध्यतो दृष्ट्वा हीनमात्मानमेव च ॥ ३२ ॥ सोऽहं न स्त्री न चाप्यस्त्री न पुमान्नापुमानपि। योऽहं तां मर्षयाम्यद्य तादृशीं श्रियमागताम् ॥ ३३ ॥ ईश्वरत्वं पृथिव्याश्च वसुमत्तां च तादृशीम्। यज्ञञ्च तादृशं दृष्ट्वा मादृशः को न संज्वरेत् ॥ ३४ ॥ अशक्तश्चैक एवाहं तामा-हर्तुं नृपश्रियम्। सहायांश्च न पश्यामि तेन मृत्युं विचिन्तये ॥ ३५ ॥ दैवमेव परं मन्ये पौरुषञ्च निरर्थकम्। दृष्ट्वा कुन्तीसुते शुद्धां श्रियं तां महतां यथा ॥ ३६ ॥ कृतो यत्नो मया पूर्वं विनाशे तस्य सौबल। तच्च सर्वमतिक्रम्य संवृद्धोऽप्स्विव पङ्कजम् ॥ ३७ ॥ तेन दैवं परं मन्ये पौरुषञ्च निरर्थकम्। धार्त्तराष्ट्रा हि हीयन्ते पार्था वर्द्धन्ति नित्यशः ॥ ३८ ॥ सोऽहं श्रियञ्च तां दृष्ट्वा सभां ताञ्च तथाविधाम्। रक्षिभिश्चावहासं तं परितप्ये यथाग्निना ॥ ३९ ॥ स मामभ्यनुजानीहि मातुलाद्य सुदुःखितम्। अमर्षञ्च समाविष्टं धृतराष्ट्रे निवेदय ॥ ४० ॥

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि दुर्य्योधनसन्तापे
सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

शकुनिरुवाच। दुर्य्योधन न तेऽमर्षः कार्य्यः प्रति युधि-ष्ठिरम्। भागधेयानि हि स्वानि पाण्डवा भुञ्जते सदा ॥ १ ॥

विधानं विविधाकारं परं तेषां विधानतः। अनेकैरभ्युपायैश्च त्वया न शकिताः पुरा ॥ २ ॥ आरब्धापि महाराज पुनः पुनररिन्दम। विमुक्ताश्च नरव्याघ्रा भागधेयपुरस्कृताः ॥ ३ ॥ तैर्लब्धा द्रौपदी भार्य्या द्रुपदश्च सुतैः सह। सहायः पृथिवीलाभे वासुदेवश्च वीर्य्यवान् ॥ ४ ॥ लब्धश्च नाभिभूतार्थैः पित्र्योंऽशः पृथिवीपते। विवृद्धस्तेजसा तेषां तत्र का परिदेवना ॥ ५ ॥ धनञ्जयेन गाण्डीवमक्षय्यौ च महेषुधी। लब्धान्यस्त्राणि दिव्यानि तोषयित्वा हुताशनम् ॥ ६ ॥ तेन कार्म्मुकमुख्येन बाहुवीर्य्येण चात्मनः। कृता वशे महीपालास्तत्र का परिदेवना ॥ ७ ॥ अग्निदाहान्मयञ्चापि मोचयित्वा स दानवम्। सभां तां कारयामास सव्यसाची परन्तपः ॥८॥ तेन चैव मयेनोक्ताः किङ्करा नाम राक्षसाः। वहन्ति तां सभां भीमास्तत्र का परिदेवना ॥ ९ ॥ यच्चासहायतां राजन्नुक्तवानसि भारत। तन्मिथ्या भ्रातरो हीमे तव सर्व्वे वशानुगाः ॥ १० ॥ द्रोणस्तव महेष्वासः सह पुत्रेण वीर्य्यवान्। सूतपुत्रश्च राधेयो गौतमश्च महारथः ॥ ११ ॥ अहञ्च सह सोदर्य्यैः सौमदत्तिश्च पार्थिवः। एतैस्त्वं सहितः सर्व्वैर्जय कृत्स्नां वसुन्धराम् ॥ १२ ॥

दुर्य्योधन उवाच। त्वया च सहितो राजन्नेतैश्चान्यैर्महारथैः। एतानेव विजेष्यामि यदि त्वमनुमन्यसे ॥ १३ ॥ एतेषु विजितेष्वद्य भविष्यति मही मम। सर्व्वे च पृथिवीपालाः सा सभा च महाधना ॥ १४ ॥

शकुनिरुवाच। धनञ्जयो वासुदेवो भीमसेनो युधिष्ठिरः। नकुलः सहदेवश्च द्रुपदश्च महात्मजैः ॥ १५ ॥ नैते युधि पराजेतुं शक्या देवगणैरपि। महारथा महेष्वासाः कृतास्त्रा युद्धदुर्म्मदाः ॥ १६ ॥ अहन्तु तद्विजानामि विजेतुं येन शक्यते। युधिष्ठिरं स्वयं राजंस्तन्निबोध जुषस्व च ॥ १७ ॥

दुर्य्योधन उवाच । अप्रमादेन सुहृदामन्येषाञ्च महात्मनाम् ।
यदि शक्या विजेतुं ते तन्ममाचक्ष्व मातुल ॥ १८ ॥

शकुनिरुवाच । द्यूतप्रियश्च कौन्तेयो नाम जानाति देवि-
तुम् । समाहूतश्च राजेन्द्रो न शक्ष्यति निवर्त्तितुम् ॥ १९ ॥
देवने कुशलश्चाहं न मेऽस्ति सदृशो भुवि । त्रिषु लोकेषु कौरव्य
तं त्वं द्यूते समाह्वय ॥ २० ॥ तस्याक्षकुशलो राजन्नादास्येऽह-
मसंशयम् । राज्यं श्रियञ्च तां दीप्तां त्वदर्थं पुरुषर्षभ ॥ २१ ॥
इदन्तु सर्वं त्वं राज्ञे दुर्य्योधन निवेदय । अनुज्ञातस्तु ते पित्रा
विजेष्ये तान्न संशयः ॥ २२ ॥

दुर्य्योधन उवाच । त्वमेव कुरुमुख्याय धृतराष्ट्राय सौबल ।
निवेदय यथान्यायं नाहं शक्ष्ये निवेदितुम् ॥ २३ ॥

इति सभापर्व्वणि द्यूतपर्व्वणि दुर्य्योधनसन्तापे
अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

वैशम्पायन उवाच । अनुभूय च राज्ञस्तं राजसूयं महा-
क्रतुम् । युधिष्ठिरस्य नृपतेर्गान्धारीपुत्रसंयुतः ॥ १ ॥ प्रियकृन्मत-
माज्ञाय पूर्वं दुर्य्योधनस्य तत् । प्रज्ञाचक्षुषमासीनं शकुनिः सौवल-
स्तदा ॥ २ ॥ दुर्य्योधनवचः श्रुत्वा धृतराष्ट्रं जनाधिपम् । उप-
गम्य महाप्राज्ञं शकुनिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ३ ॥

शकुनिरुवाच । दुर्य्योधनो महाराज विवर्णो हरिणः कृशः ।
दीनश्चिन्तापरश्चैव तं विद्धि मनुजाधिप ॥ ४ ॥ न वै परीक्षसे
सम्यगसह्यं शत्रुसम्भवम् । ज्येष्ठपुत्रस्य हृच्छोकं किमर्थं नाव-
बुध्यसे ॥ ५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । दुर्य्योधन कुतो मूलं भृशमार्त्तोऽसि पुत्रक ।
श्रोतव्यश्चेन्मया सोऽर्थो ब्रूहि मे कुरुनन्दन ॥ ६ ॥ अयं त्वां शकुनिः

प्राह विवर्णं हरिणं कृशम् । चिन्तयंश्च न पश्यामि शोकस्य तव सम्भवम् ॥ ७ ॥ ऐश्वर्यं हि महत् पुत्र त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् । भ्रातरः सुहृदश्चैव नाचरन्ति तवाप्रियम् ॥ ८ ॥ आच्छादयसि प्रावारानश्नासि पिशितौदनम् । आजानेया वहन्त्यश्वाः केनासि हरिणः कृशः ॥ ९ ॥ शयनानि महार्हाणि योषितश्च मनोरमाः । गुणवन्ति च वेश्मानि विहाराश्च यथासुखम् ॥ १० ॥ देवानामिव ते सर्वं वाचि बद्धं न संशयः । स दीन इव दुर्द्धर्ष कस्माच्छोचसि पुत्रक ॥ ११ ॥

दुर्य्योधन उवाच । अश्नाम्याच्छादये चाहं यथा कुपुरुषस्तथा । अमर्षं धारये चोग्रं निनीषुः कालपर्य्ययम् ॥ १२ ॥ अमर्षणः स्वाः प्रकृतीरभिभूय परं स्थितः । क्लेशान्मुमुक्षुः परजात् स वै पुरुष उच्यते ॥ १३ ॥ सन्तोषो वै श्रियं हन्ति ह्यभिमानश्च भारत । अनुक्रोशभये चोभे यैर्वृतो नाश्नुते महत् ॥१४॥ न मां प्रीणाति मद्भुक्तं श्रियं दृष्ट्वा युधिष्ठिरे । अतिज्वलन्तीं कौन्तेये विवर्णकरणीं मम ॥ १५ ॥ सपत्नानृध्यतोऽत्मानं हीयमानं निशम्य च । अदृश्यामपि कौन्तेयश्रियं पश्यन्निवोद्यताम् ॥ १६ ॥ तस्मादहं विवर्णश्च दीनश्च हरिणः कृशः । अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः ॥ १७ ॥ त्रिंशद्दासीक एकैको यान्बिभर्त्ति युधिष्ठिरः । दशान्यानि सहस्राणि नित्यं तत्रान्नमुत्तमम् ॥ १८ ॥ भुञ्जते रुक्मपात्रीर्युधिष्ठिरनिवेशने । कदलीमृगमोकानि कृष्णश्यामारुणानि च ॥ १९ ॥ काम्बोजः प्राहिणोत्तस्मै परार्द्ध्यानपि कम्बलान् । गजयोषिद्गवाश्वस्य शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २० ॥ त्रिंशतं चोष्ट्रवामीनां शतानि विचरन्त्युत । राजन्या बलिमादाय समेता हि नृपक्षये ॥ २१ ॥ पृथग्विधानि रत्नानि पार्थिवाः पृथिवीपते । आहरन् क्रतुमुख्येऽस्मिन् कुन्तीपुत्राय भूरिशः ॥ २२ ॥ न क्वचिद्धि मया तादृग्दृष्टपूर्वो न च

श्रुतः। याहृग्धनागमो यज्ञे पाण्डुपुत्रस्य धीमतः॥ २३॥ अप-र्यन्तं धनौघं तं दृष्ट्वा शत्रोरहं नृप। शर्म्म नैवाधिगच्छामि चिन्त-यानो विशाम्पते॥ २४॥ ब्राह्मणा वाटधानाश्च गोमन्तः शत-संघशः। त्रिखर्वं बलिमादाय द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः॥ २५॥ कमण्डलूनुपादाय जातरूपमयान् शुभान्। एतद्धनं समादाय प्रवेशं लेभिरे न च॥ २६॥ यन्नैव मधु शक्राय धारयन्त्यमर-स्त्रियः। तदस्मै कांस्यमाहार्षीत् वारुणं कलशोदधिः॥ २७॥ शैक्यं रुक्मसहस्रस्य बहुरत्नविभूषितम्। शङ्खप्रवरमादाय वासु-देवोऽभिषिक्तवान्॥ २८॥ दृष्ट्वा च मम तत्सर्वं ज्वररूपमिवा-भवत्। गृहीत्वा यत्तु गच्छन्ति समुद्रौ पूर्वदक्षिणौ॥ २९॥ तथैव पश्चिमं यान्ति गृहीत्वा भरतर्षभ। उत्तरन्तु न गच्छन्ति विना तात पतत्रिणः॥ ३०॥ तत्र गत्वार्ज्जुनो दण्डमाजहारा-मितं धनम्। इदं चाद्भुतमत्रासीत्तन्मे निगदतः शृणु। पूर्णे शतसहस्रे तु विप्राणां परिवेश्यताम्॥ ३१॥ स्थापिता तत्र संज्ञाभूच्छङ्खो ध्मायति नित्यशः। मुहुर्मुहुः प्रणदतस्तस्य शङ्खस्य भारत॥ ३२॥ अनिशं शब्दमश्रौषं ततो रोमाणि मेऽहृषन्। पार्थिवैर्बहुभिः कीर्णमुपस्थानं दिदृक्षुभिः॥ ३३॥ अशोभत महाराज नक्षत्रैर्द्यौरिवामला। सर्वरत्नान्युपादाय पार्थिवा वै जनेश्वर॥ ३४॥ यज्ञे तस्य महाराज पाण्डुपुत्रस्य धीमतः। वैश्या इव महीपाला द्विजातिपरिवेशकाः॥ ३५॥ न सा श्री-र्देवराजस्य यमस्य वरुणस्य च। गुह्यकाधिपतेर्वापि या श्री राजन् युधिष्ठिरे॥ ३६॥ तां दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रस्य श्रियं परमिका-महम्। शान्तिं न परिगच्छामि दह्यमानेन चेतसा॥ ३७॥

शकुनिरुवाच। यामेतामातुलां लक्ष्मीं दृष्टवानसि पाण्डवे। तस्याः प्राप्तावुपायं मे शृणु सत्यपराक्रम॥ ३८॥ अहमक्षेष्वभि-ज्ञातः पृथिव्यामपि भारत। हृदयज्ञः पणज्ञश्च विशेषज्ञश्च देवन

॥ ३९ ॥ द्यूतप्रियश्च कौन्तेयो न च जानाति देवितुम् । आहूत-
श्चैष्यति व्यक्तं द्यूतादपि रणादपि ॥ ४० ॥ नियतं तं विजेष्यामि
कृत्वा तु कपटं विभो । आनयामि समृद्धिं तां दिव्यां चोपा-
ह्वयस्व तम् ॥ ४१ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः शकुनिना राजा दुर्य्योधनस्ततः ।
धृतराष्ट्रमिदं वाक्यमपदान्तरमब्रवीत् ॥४२॥ अयमुत्सहते राजन्
श्रियमाहर्त्तुमक्षवित् । द्यूतेषु पाण्डुपुत्रस्य तदनुज्ञातुमर्हसि ॥४३॥

धृतराष्ट्र उवाच । क्षत्ता मन्त्री महाप्राज्ञः स्थितो यस्यास्मि
शासने । तेन सङ्गम्य वेत्स्यामि कार्य्यस्यास्य विनिश्चयम् ॥४४॥
स हि धर्म्मं पुरस्कृत्य दीर्घदर्शी परं हितम् । उभयोः पक्षयो-
र्युक्तं वक्ष्यत्यर्थविनिश्चयम् ॥ ४५ ॥

दुर्य्योधन उवाच । निवर्त्तयिष्यति त्वासौ यदि क्षत्ता समे-
ष्यति । निवृत्ते त्वयि राजेन्द्र मरिष्येऽहं न संशयः ॥ ४६ ॥ स
त्वं मयि मृते राजन्विदुरेण सुखी भव । भोक्ष्यसे पृथिवीं कृत्स्नां
किं मया त्वं करिष्यसि ॥ ४६ ॥

वैशम्पायन उवाच । आर्त्तवाक्यन्तु तत्तस्य प्रणयोक्तं निशम्य
सः । धृतराष्ट्रोऽब्रवीत् प्रेष्यान् दुर्य्योधनमते स्थितः ॥ ४७ ॥
स्थूणासहस्रैर्बृहतीं शतद्वारां सभां मम । मनोरमां दर्शनीया-
माशु कुर्वन्तु शिल्पिनः ॥ ४८ ॥ ततः संस्तीर्य्य रत्नैस्तां तक्ष्ण
आनाय्य सर्वशः । सुकृतां सुप्रवेशाञ्च निवेदयत मे शनैः ॥ ४९ ॥
दुर्य्योधनस्य शान्त्यर्थमिति निश्चित्य भूमिपः । धृतराष्ट्रो महाराज
प्राहिणोद्विदुराय वै ॥ ५० ॥ अपृष्ट्वा विदुरं ह्यस्य नासीत्कश्चि-
द्विनिश्चयः । द्यूते दोषांश्च जानन् स पुत्रस्नेहादकृष्यत ॥ ५१ ॥
तच्छ्रुत्वा विदुरो धीमान् कलिद्वारमुपस्थितम् । विनाशमुखमुत्-
पन्नं धृतराष्ट्रमुपाद्रवत् ॥ ५२ ॥ सोऽभिगम्य महात्मानं भ्राता
भ्रातरमग्रजम् । मूर्द्ध्ना प्रणम्य चरणाविदं वचनमब्रवीत् ॥५३॥

विदुर उवाच । नाभिनन्दामि ते राजन् व्यवसायमिमं प्रभो । पुत्रैर्भेदो यथा न स्यात् द्यूतहेतोस्तथा कुरु ॥ ५४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । क्षत्तः पुत्रेषु पुत्रैर्मे कलहो न भविष्यति । यदि देवाः प्रसादन्नः करिष्यन्ति न संशयः ॥ ५५ ॥ अशुभं वा शुभं वापि हितं वा यदि वाहितम् । प्रवर्त्ततां सुहृद्द्यूतं दिष्ट-मेतन्न संशयः ॥ ५६ ॥ मयि सन्निहिते द्रोणे भीष्मे त्वयि च भारत । अनयो दैवविहितो न कथञ्चिद्भविष्यति ॥ ५७ ॥ गच्छ त्वं रथमास्थाय हयैर्वातसमैर्जवे । खाण्डवप्रस्थमद्यैव समानय युधिष्ठिरम् ॥ ५८ ॥ न वाच्यो व्यवसायो मे विदुरैतद्ब्रवीमि ते । दैवमेव परं मन्ये येनैतदुपपद्यते ॥ ५९ ॥ इत्युक्तो विदुरो धीमा-न्नेदमस्तीति चिन्तयन् । आपगेयं महाप्राज्ञमभ्यगच्छत् सुदुः-खितः ॥ ६० ॥

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि दुर्योधनसन्तापे
ऊनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

जनमेजय उवाच । कथं समभवद्द्यूतं भ्रातॄणां तन्महात्ययम् । यत्र तद्व्यसनं प्राप्तं पाण्डवैर्मे पितामहैः ॥ १ ॥ के च तत्र सभा-स्तारा राजानो ब्रह्मवित्तम । के चैनमन्वमोदन्त के चैनं प्रत्य-षेधयन् ॥ २ ॥ विस्तरेणैतदिच्छामि कथ्यमानं त्वया द्विज । मूलं ह्येतद्विनाशस्य पृथिव्या द्विजसत्तम ॥ ३ ॥

सौतिरुवाच । एवमुक्तस्तदा राज्ञा व्यासशिष्यो महामतिः । आचचक्षे यथा वृत्तं तत् सर्वं सर्ववेदवित् ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । शृणु मे विस्तरेणेमां कथां भरतसत्तम । भूय एव महाराज यदि ते श्रवणे मतिः ॥ ५ ॥ विदुरस्य मतं

ज्ञात्वा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः। दुर्य्योधनमिदं वाक्यमुवाच विजने पुनः ॥ ५ ॥ अलं द्यूतेन गान्धारे विदुरो न प्रशंसति। न ह्यसौ सुमहाबुद्धिरहितं नो वदिष्यति ॥ ६ ॥ हितं हि परमं मन्ये विदुरो यत् प्रभाषते। क्रियतां पुत्र तत्सर्वमेतन्मन्ये हितं तव ॥ ७ ॥ देवर्षिर्वासवगुरुर्देवराजाय धीमते। यत् प्राह शास्त्रं भगवान् बृहस्पतिरुदारधीः। तद्वेद विदुरः सर्वं सरहस्यं महाकविः ॥ ८ ॥ स्थितस्तु वचने तस्य सदाहमपि पुत्रक। विदुरो वापि मेधावी कुरूणां प्रवरो मतः ॥ ९ ॥ उद्धवो वा महाबुद्धिर्वृष्णीनामर्च्चितो नृप। तदलं पुत्र द्यूतेन द्यूते भेदो हि दृश्यते ॥ १० ॥ भेदे विनाशो राज्यस्य तत् पुत्र परिवर्जय। पित्रा मात्रा च पुत्रस्य यद्वै कार्य्यं परं स्मृतम् ॥ ११ ॥ प्राप्तस्त्वमसि तन्नाम पितृपैतामहं पदम्। अधीतवान् कृती शास्त्रे लालितः सततं गृहे ॥ १२ ॥ भ्रातृज्येष्ठः स्थितो राज्ये विन्दसे किं न शोभन। पृथग्जनैरलभ्यं यद्भोजनाच्छादनं परम् ॥ १३ ॥ तत् प्राप्तोऽसि महाबाहो कस्माच्छोचसि पुत्रक। स्फीतं राष्ट्रं महाबाहो पितृपैतामहं महत् ॥ १४ ॥ नित्यमाज्ञापयन् भासि दिवि देवेश्वरो यथा। तस्य ते विदितप्रज्ञ शोकमूलमिदं कथम्। समुत्थितं दुःखकरं तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ १५ ॥

दुर्य्योधन उवाच। अश्नाम्याच्छादयामीति प्रपश्यन् पापपूरुषः। नामर्षं कुरुते यस्तु पुरुषः सोऽधमः स्मृतः ॥ १६ ॥ न मां प्रीणाति राजेन्द्र लक्ष्मीः साधारणी विभो। ज्वलितामिव कौन्तेये श्रियं दृष्ट्वा च विव्यथे ॥ १७ ॥ सर्वाञ्च पृथिवीञ्चैव युधिष्ठिरवशानुगाम्। स्थिरोऽस्मि योऽहं जीवामि दुःखादेतद्ब्रवीमि ते ॥ १८ ॥ आवर्जिता इवाभान्ति नीपाश्चित्रककौकुराः। कारस्करा लोहजङ्घा युधिष्ठिरनिवेशने ॥ १९ ॥ हिमवत्सागरानूपाः सर्वे रत्नाकरास्तथा। अन्त्याः सर्वे पर्य्युदस्ता युधिष्ठिर-

निवेशने ॥ २० ॥ ज्येष्ठोऽयमिति मां मत्वा श्रेष्ठश्चेति विशाम्पते। युधिष्ठिरेण सत्कृत्य युक्तो रत्नपरिग्रहे ॥ २१ ॥ उपस्थितानां रत्नानां श्रेष्ठानामर्घहारिणाम्। नादृश्यत परः पारो नापरस्तत्र भारत ॥ २२ ॥ न मे हस्तः समभवद्वसु तत् प्रतिगृह्णतः। प्रातिष्ठन्त मयि श्रान्ते गृह्य दूराहृतं वसु ॥ २३ ॥ कृतां बिन्दुसरोरत्नैर्मयेन स्फाटिकच्छदाम्। अपश्यन्नलिनीं पूर्णामुदकस्येव भारत ॥ २४ ॥ वस्त्रमुत्कर्षति मयि प्राहसत् स वृकोदरः। शत्रोर्ऋद्धिविशेषेण विमूढं रत्नवर्जितम् ॥ २५ ॥ तत्र स्म यदि शक्तः स्यां पातयेऽहं वृकोदरम्। यदि कुर्य्यां समारम्भं भीमं हन्तुं नराधिप ॥ २६ ॥ शिशुपाल इवास्माकं गतिः स्यान्नात्र संशयः। सपत्नेनावहासो मे स मां दहति भारत ॥२७॥ पुनश्च तादृशीमेव वापीं जलजशालिनीम् ॥ २८ ॥ मत्वा शिलासमां तोये पतितोऽस्मि नराधिप ॥ २९ ॥ तत्र मां प्राहसत् कृष्णः पार्थेन सह सुस्वरम्। द्रौपदी च सह स्त्रीभिर्व्यथयन्ती मनो मम ॥ ३० ॥ क्लिन्नवस्त्रस्य तु जले किङ्करा राजचोदिताः। ददुर्वासांसि मेऽन्यानि तच्च दुःखं परं मम ॥ ३१ ॥ प्रलम्भञ्च शृणुष्वान्यद्वदतो मे नराधिप। अद्वारेण विनिर्गच्छन् द्वारसंस्थानरूपिणा। अभिहत्य शिलां भूयो ललाटेनास्मि विक्षतः ॥ ३२ ॥ तत्र मां यमजौ दूरादालोक्याभिहतं तदा। बाहुभिः परिगृह्णीतां शोचन्तौ सहितावुभौ ॥ ३३ ॥ उवाच सहदेवस्तु तत्र मां विस्मयन्निव। इदं द्वारमितो गच्छ राजन्निति पुनः पुनः ॥ ३४ ॥ भीमसेनेन तत्रोक्तो धृतराष्ट्रात्मजेति च। सम्बोध्य प्रहसित्वा च इतो द्वारं नराधिप ॥३५॥ नामधेयानि रत्नानां पुरस्तान्न श्रुतानि मे। यानि दृष्टानि मे तस्यां मनस्तपति तच्च मे ॥३६

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि दुर्य्योधनसन्तापे

पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

दुर्य्योधन उवाच । यन्मया पाण्डवेयानां दृष्टं तच्छृणु भारत ।
आहृतं भूमिपालैर्हि वसु मुख्यं ततस्ततः ॥ १ ॥ नाविदं मूढ़-
मात्मानं दृष्ट्वाहं तदहेर्धनम् । फलतो भूमितो वापि प्रतिपद्यस्व
भारत ॥ २ ॥ और्णान् वैलान् वार्षदंशान् जातरूपपरिष्कृतान् ।
प्रावाराजिनमुख्यांश्च काम्बोजः प्रददौ बहून् ॥ ३ ॥ अश्वां-
स्तित्तिरिकल्माषांस्त्रिशतं शुकनासिकान् । उष्ट्रवामीस्त्रिशतञ्च
पुष्टाः पीलुशमीङ्गुदैः ॥ ४ ॥ गोवासना ब्राह्मणाश्च दासनीयाश्च
सर्व्वशः । प्रीत्यर्थं ते महाराज धर्म्मराज्ञो महात्मनः ॥ ५ ॥ त्रि-
खर्व्वं बलिमादाय द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः । ब्राह्मणा वाटधानाश्च
गोमन्तः शतसङ्घशः ॥ ६ ॥ कमण्डलुमुपादाय जातरूपमयान्
शुभान् । एवं बलिं समादाय प्रवेशं लेभिरे न च । शतं दासी-
सहस्राणां कार्पासिकनिवासिनाम् ॥ ७ ॥ श्यामास्तन्व्यो दीर्घ-
केश्यो हेमाभरणभूषिताः । शूद्रा विप्रोत्तमार्हाणि राङ्कवाख्यजि-
नानि च ॥ ८ ॥ बलिञ्च कृत्स्नमादाय मरुकच्छनिवासिनः ।
उपनिन्युर्म्महाराज हयान् गान्धारदेशजान् ॥ ९ ॥ इन्द्रकृष्टै-
र्व्वर्त्तयन्ति धान्यैर्य्ये च नदीमुखैः । समुद्रनिष्कुटे जाताः पारे
सिन्धु च मानवाः ॥ १० ॥ ते वैरामाः पारदाश्च आभीराः
कितवैः सह । विविधं बलिमादाय रत्नानि विविधानि च ॥११॥
अजाविकं गोहिरण्यं खरोष्ट्रं फलजं मधु । कम्बलान् विविधां-
श्चैव द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः ॥ १२ ॥ प्राग्ज्योतिषाधिपः शूरो-
म्लेच्छानामधिपो बली । यवनैः सहितो राजा भगदत्तो महा-
रथः ॥ १३ ॥ आजानेयान् हयान् शीघ्रानादायानिलरंहसः ।
बलिञ्च कृत्स्नमादाय द्वारि तिष्ठति वारितः ॥ १४ ॥ अश्मसार-
मयं भाण्डं शुद्धदन्तत्सरूनसीन् । प्राग्ज्योतिषाधिपो दत्त्वा
भगदत्तोऽव्रजत्तदा ॥ १५ ॥ द्व्यक्षांस्त्र्यक्षान् ललाटाक्षान्नाना-
दिग्भ्यः समागतान् । औष्णीकानन्तवासांश्च रोमकान् पुरुषा-

दकान् ॥ १६ ॥ एकपादांश्च तत्राहमपश्यं द्वारि वारितान् । राजानो बलिमादाय नानावर्णाननेकशः ॥ १७ ॥ कृष्णग्रीवान्महाकायान्रासभान् दूरपातिनः । आजह्रुर्दशसाहस्रान् विनीतान् दिक्षु विश्रुतान् ॥ १८ ॥ प्रमाणरागसम्पन्नान् वङ्क्षुतीरसमुद्भवान् बल्यर्थं ददतस्तस्मै हिरण्यं रजतं बहु ॥ १९ ॥ दत्त्वा प्रवेशं प्राप्तास्ते युधिष्ठिरनिवेशने । इन्द्रगोपकवर्णाभान् शुकवर्णान्मनोजवान् ॥ २० ॥ तथैवेन्द्रायुधनिभान् सन्ध्याभ्रसदृशानपि । अनेकवर्णानारण्यान् गृहीत्वाश्वान् महाजवान् ॥ २१ ॥ जातरूपमनर्घ्यञ्च ददुस्तस्यैकपादकाः । चीनान् शकांस्तथा चोड्रान् वर्वरान् वनवासिनः ॥ २२ ॥ वार्ष्णेयान् हारहूणांश्च कृष्णान् हैमवतांस्तथा । नीपानूपानधिगतान् विविधान् द्वारि वारितान् ॥ २३ ॥ बल्यर्थं ददतस्तस्य नानारूपाननेकशः । कृष्णग्रीवान् महाकायान्रासभान् शतपातिनः ॥ २४ ॥ आहार्षुर्दशसाहस्रान् विनीतान् दिक्षु विश्रुतान् । प्रमाणरागसंस्पर्शान् वङ्क्षुतीरनिवासिनः ॥ २५ ॥ ऊर्णञ्च राङ्कवञ्चैव कीटजं पट्टजं तथा । कुटीकृतं तथैवात्र कमलाभं सहस्रशः ॥ २६ ॥ श्लक्ष्णं वस्त्रमकार्पासमाविकं मृदु चाजिनम् । निशितांश्चैव दीर्घासीनृष्टिशक्तिपरश्वधान् ॥ २७ ॥ अपरान्तसमुद्भूतांस्तथैव परशून् शितान् । रसान् गन्धांश्च विविधान् रत्नानि च सहस्रशः ॥ २८ ॥ बलिञ्च कृत्स्नमादाय द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः । शकास्तुखाराः कङ्काश्च रोमाश्च शृङ्गिणो नराः ॥ २९ ॥ महागजान् दूरगमान् गणितानर्बुदान् हयान् । शतशश्चैव बहुशः सुवर्णं पद्मसम्मितम् ॥ ३० ॥ बलिमादाय विविधं द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः । आसनानि महार्हाणि यानानि शयनानि च ॥ ३१ ॥ मणिकाञ्चनचित्राणि गजदन्तमयानि च । कवचानि विचित्राणि शस्त्राणि विविधानि च ॥३२॥ रथांश्च विविधाकारान् जातरूपपरिष्कृतान् । हयैर्विनीतैः सम्प-

न्नान् वैयाघ्रपरिवारितान् ॥ ३३ ॥ विचित्रांश्च परिस्तोमान्‌स्त्रानि विविधानि च । नाराचानर्द्धनाराचान् शस्त्राणि विविधानि च ॥ ३४ ॥ एतद्दत्त्वा महद्द्रव्यं पूर्व्वदेशाधिपा नृपाः । प्रविष्टा यज्ञसदनं पाण्डवस्य महात्मनः ॥ ३५ ॥

इति सभापर्व्वणि द्यूतपर्व्वणि दुर्य्योधनसन्तापे
एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

दुर्य्योधन उवाच । दायन्तु विविधं तस्मै शृणु मे गदतोऽनघ । यज्ञार्थं राजभिर्दत्तं महान्तं धनसञ्चयम् ॥ १ ॥ मेरुमन्दरयोर्मध्ये शैलोदामभितो नदीम् । ये ते कीचकवेणूनां छायां रम्यामुपासते ॥ २ ॥ खशा एकाशना ह्यर्हाः प्रदरा दीर्घवेणवः । पारदाश्च कुलिन्दाश्च तङ्गणाः परतङ्गणाः ॥ ३ ॥ तद्वै पिपीलिकं नाम उद्धृतं यत् पिपीलिकैः । जातरूपं द्रोणमेयमहार्षुः पुञ्जशो नृपाः ॥ ४ ॥ कृष्णान् ललामांश्चमरान् शुक्लांश्चान्यान् शशिप्रभान् । हिमवत्पुष्पजञ्चैव स्वादु क्षौद्रं तथा बहु ॥ ५ ॥ उत्तरेभ्यः कुरुभ्यश्चाप्यपोढं माल्यमम्बुभिः । उत्तरादपि कैलासादोषधीः सुमहाबलाः ॥ ६ ॥ पार्व्वतीया बलिञ्चान्यमाहृत्य प्रणताः स्थिताः । अजातशत्रोर्नृपतेर्द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः ॥७॥ ये परार्द्धे हिमवतः सूर्य्योदयगिरौ नृपाः । कारूषे च समुद्रान्ते लौहित्यमभितश्च ये ॥ ८ ॥ फलमूलाशना ये च किराताश्चर्म्मवाससः । क्रूरशस्त्राः क्रूरकृतस्तांश्च पश्याम्यहं प्रभो ॥ ९ ॥ चन्दनागुरुकाष्ठानां भारान् कालीयकस्य च । चर्म्मरत्नसुवर्णानां गन्धानाञ्चैव राशयः ॥ १० ॥ कैरातकीनामयुतं दासीनाञ्च विशाम्पते । आहृत्य रमणीयार्थान् दूरजान् मृगपक्षिणः ॥ ११ ॥ निचितं पर्व्वतेभ्यश्च हिरण्यं भूरिवर्च्चसम् । बलिञ्च कृत्स्नमादाय

द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः॥ १२॥ कैराता दरदा दर्वाः शूरा वैयमकास्तथा। औदुम्बरा दुर्विभागाः पारदा वाह्लिकैः सह॥१३ काश्मीराश्च कुमाराश्च घोरका हंसकायनाः। शिविन्निगर्त्तयौधेया राजन्या मद्रकैकयाः॥ १४॥ अम्बष्ठाः कौकुरास्तार्क्ष्या वस्त्रपाः पह्लवैः सह। वशातयश्च मौलेयाः सह क्षुद्रकमालवैः॥ १५॥ पौण्ड्रिकाः कुक्कुराश्चैव शकाश्चैव विशाम्पते। अङ्गा वङ्गाश्च पुण्ड्राश्च शाणवत्या गयास्तथा॥ १६॥ सुजातयः श्रेणिमन्तः श्रेयांसः शस्त्रधारिणः। अहार्षुः क्षत्रिया वित्तं शतशोऽजातशत्रवे॥१७॥ वङ्गाः कलिङ्गा मगधास्ताम्रलिप्ताः सपुण्ड्रकाः। दौवालिकाः सागरकाः पत्रोर्णाः शैशवास्तथा॥ १८॥ कर्णप्रावरणाश्चैव बहवस्तत्र भारत। तत्रस्था द्वारपालैस्ते प्रोच्यन्ते राजशासनात्। कृतकालाः सुबलयस्ततो द्वारमवाप्स्यथ॥१९॥ ईषादन्तान् हेमकक्षान् पद्मवर्णान् कुथावृतान्। शैलाभान्नित्यमत्तांश्चाप्यभितः काम्यकं सरः॥ २०॥ दत्त्वैकैको दशशतान् कुञ्जरान् कवचावृतान्। क्षमावतः कुलीनांश्च द्वारेण प्राविशंस्तथा॥ २१॥ एते चान्ये च बहवो गणा दिग्भ्यः समागताः। अन्यैश्चोपाहृतान्यत्र रत्नानीह महात्मभिः॥ २२॥ राजा चित्ररथो नाम गन्धर्वो वासवानुगः। शतानि चत्वार्य्यं ददद्धयानां वातरंहसाम्॥२३॥ तुम्बुरुस्तु प्रमुदितो गन्धर्वो वाजिनां शतम्। आम्रपत्रसवर्णानामददद्धेममालिनाम्॥ २४॥ कृती राजा च कौरव्य शूकराणां विशाम्पते। अददद्गजरत्नानां शतानि सुबहून्यथ॥ २५॥ विराटेन तु मत्स्येन बल्यर्थं हेममालिनाम्। कुञ्जराणां सहस्रे द्वे मत्तानां समुपाहृते॥ २६॥ पांशुराष्ट्राद्वसुदानो राजा षड्विंशतिं गजान्। अश्वानाञ्च सहस्रे द्वे राजन् काञ्चनमालिनाम्॥ २७॥ जवसत्त्वोपपन्नानां वयःस्थानां नराधिप। बलिञ्च कृत्स्नमादाय पाण्डवेभ्यो न्यवेदयत्॥ २८॥

यज्ञसेनेन दासीनां सहस्राणि चतुर्द्दश । दासानामयुतञ्चैव सदाराणां विशाम्पते ॥ २९ ॥ अददद्गजरत्नानां शतानि च बहूनि च । गजयुक्ता महाराज रथाः षड्‌विंशतिस्तथा ॥३०॥ राज्यञ्च कृत्स्नं पार्थेभ्यो यज्ञार्थं वै निवेदितम् । वासुदेवोऽपि वार्ष्णेयो मानं कुर्व्वन् किरीटिनः ॥ ३१ ॥ अददद्गजमुख्यानां सहस्राणि चतुर्द्दश । आत्मा हि कृष्णः पार्थस्य कृष्णस्यात्मा धनञ्जयः ॥ ३२ ॥ यद्ब्रुयादर्ज्जुनः कृष्णं सर्व्वं कुर्य्यादसंशयम् । कृष्णो धनञ्जयस्यार्थे स्वर्गलोकमपि त्यजेत् ॥ ३३ ॥ तथैव पार्थः कृष्णार्थे प्राणानपि परित्यजेत् । सुरभींश्चन्दनरसान् हेमकुम्भसमास्थितान् ॥ ३४ ॥ मलयाद्दर्दुराच्चैव चन्दनागुरुसञ्चयान् । मणिरत्नानि भास्वन्ति काञ्चनं सूक्ष्मवस्त्रकम् ॥ ३५ ॥ चोलपाण्ड्यावपि द्वारं न लेभाते ह्युपस्थितौ । समुद्रसारं वैदूर्य्यं मुक्तासंघांस्तथैव च ॥ ३६ ॥ शतशश्च कुथांस्तत्र सिंहलाः समुपाहरन् । संवृता मणिचीरैस्तु श्यामास्ताम्रान्तलोचनाः ॥३७॥ तान् गृहीत्वा नरास्तत्र द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः । प्रीत्यर्थं ब्राह्मणाश्चैव क्षत्रियाश्च विनिर्जिताः ॥ ३८ ॥ उपाजह्रुर्व्विशश्चैव शूद्राः शुश्रुषवस्तथा । प्रीत्या च बहुमानाच्चाप्युपागच्छन् युधिष्ठिरम् ॥ ३९ ॥ सर्व्वे म्लेच्छाः सर्व्ववर्णा आदिमध्यान्तजास्तथा । नानादेशसमुत्थैश्च नानाजातिभिरेव च ॥ ४० ॥ पर्य्यस्त इव लोकोऽयं युधिष्ठिरनिवेशने । उच्चावचानुपग्राहान् राजभिः प्रापितान् बहून् ॥ ४१ ॥ शत्रूणां पश्यतो दुःखात् मुमूर्षा मे व्यजायत । भृत्यास्तु ये पाण्डवानां तांस्ते वक्ष्यामि पार्थिव ॥ ४२ ॥ येषामामञ्च पक्वञ्च संविधत्ते युधिष्ठिरः । अयुतं त्रीणि पद्मानि गजारोहाः ससादिनः ॥ ४३ ॥ रथानामर्व्वुदञ्चापि पादाता बहवस्तथा । प्रमीयमाणमामञ्च पच्यमानन्तथैव च ॥ ४४ ॥ विसृज्यमानञ्चान्यत्र पुण्याहस्वन एव च । नाभुक्तवन्तं नापीतं नालंकृतमसत्कृतम्

॥ ४५ ॥ अपश्यं सर्व्ववर्णानां युधिष्ठिरनिवेशने। अष्टाशीति-सहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः ॥ ४६ ॥ त्रिंशद्दासीक एकैको यान् बिभर्त्ति युधिष्ठिरः। सुप्रीताः परितुष्टाश्च ते ह्याशंसन्त्यरि-क्षयम् ॥ ४७ ॥ दशान्यानि सहस्राणि यतीनामूर्द्ध्वरेतसाम्। भुञ्जते रुक्मपात्रीभिर्युधिष्ठिरनिवेशने ॥ ४८ ॥ अभुक्तं भुक्तवद्वापि सर्व्वमाकुब्जवामनम्। अभुञ्जाना याज्ञसेनी प्रत्यवैक्षद्विशाम्पते ॥ ४९ ॥ द्वौ करौ न प्रयच्छेतां कुन्तीपुत्राय भारत। साम्बन्धि-केन पाञ्चालाः सख्येनान्धकवृष्णयः ॥ ५० ॥

इति सभापर्व्वणि द्यूतपर्व्वणि दुर्य्योधनसन्तापे
द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

दुर्य्योधन उवाच। आर्य्यास्तु ये वै राजानः सत्यसन्धा महा-व्रताः। पर्य्याप्तविद्या वक्तारो वेदान्तावभृथप्लुताः ॥ १ ॥ धृति-मन्तो ह्रीनिषेवा धर्म्मात्मानो यशस्विनः। मूर्द्धाभिषिक्तास्ते चैनं राजानः पर्य्युपासते ॥ २ ॥ दक्षिणार्थं समानीता राजभिः कांस्यदोहनाः। आरण्या बहुसाहस्रा अपश्यंस्तत्र तत्र गाः ॥३॥ आजह्रुस्तत्र सत्कृत्य स्वयमुद्यम्य भारत। अभिषेकार्थमव्यग्रा भाण्डमुच्चावचं नृपाः ॥ ४ ॥ वाह्लीको रथमाहार्षीज्जाम्बूनद-विभूषितम्। सुदक्षिणस्तु युयुजे श्वेतैः काम्बोजजैर्हयैः ॥ ५ ॥ सुनीथः प्रीतिमांश्चैव ह्यनुकर्षं महाबलः। ध्वजञ्चेदिपतिश्चैव-माहार्षीत् स्वयमुद्यतम् ॥ ६ ॥ दाक्षिणात्यः सन्नहनं स्रगुष्णीषे च मागधः। वसुदानो महेष्वासो गजेन्द्रं षष्टिहायनम् ॥ ७ ॥ मत्स्यः स्वक्षान् हेमनद्धानेकलव्य उपानहौ। आवन्त्यस्त्वभि-षेकार्थमापो बहुविधास्तथा ॥ ८ ॥ चेकितान उपासङ्गं धनुः

काश्च उपाहरत् । अभिच सुत्सरुं खड्गः शैक्यं काञ्चनभूषणम् ॥९॥
अभ्यषिञ्चत्ततो धौम्यो व्यासश्च सुमहातपाः । नारदञ्च पुरस्कृत्य
देवलञ्चासितं मुनिम् ॥ १० ॥ प्रीतिमन्त उपातिष्ठन्नाभिषेकं मह-
र्षयः । जामदग्न्येन सहितास्तथान्ये वेदपारगाः ॥ ११ ॥ अभि-
जग्मुर्महात्मानो मन्त्रवद्भूरिदक्षिणम् । महेन्द्रमिव देवेन्द्रं दिवि
सप्तर्षयो यथा ॥ १२ ॥ अधारयच्छत्रमस्य सात्यकिः सत्यविक्रमः ।
धनञ्जयश्च व्यजने भीमसेनश्च पाण्डवः ॥ १३ ॥ चामरे चापि
शुद्धे द्वे यमौ जगृहतुस्तदा । उपागृह्णाद्यमिन्द्राय पुराकल्पे
प्रजापतिः ॥ १४ ॥ तमस्मै शङ्खमाहार्षीद्वारुणं कलशोदधिः ।
शैक्यं निष्कसहस्रेण सुकृतं विश्वकर्म्मणा । तेनाभिषिक्तः कृष्णेन
तत्र मे कश्मलोऽभवत् ॥ १५ ॥ गच्छन्ति पूर्व्वादपरं समुद्रञ्चापि
दक्षिणम् । उत्तरन्तु न गच्छन्ति विना तात पतत्रिभिः ॥ १६ ॥
तत्र स्म दध्मुः शतशः शङ्खान् मङ्गलकारकान् । प्राणदन्त समा-
ध्मातास्ततो रोमाणि मेऽहृषन् ॥ १७ ॥ प्रापतन् भूमिपालाश्च
ये तु हीनाः स्वतेजसा । धृष्टद्युम्नः पाण्डवाश्च सात्यकिः केशवो-
ऽष्टमः ॥ १८ ॥ सत्त्वस्था वीर्य्यसम्पन्ना ह्यन्योऽन्यप्रियदर्शनाः ।
विसंज्ञान् भूमिपान् दृष्ट्वा माञ्च ते प्राहसंस्तदा ॥ १९ ॥ ततः
प्रहृष्टो बीभत्सुः प्रादाद्धेमविषाणिनाम् । शतान्यनडुहां पञ्च
द्विजमुख्येषु भारत ॥ २० ॥ न रन्तिदेवो नाभागो यौवनाश्वो
मनुर्न च । न च राजा पृथुर्वैन्यो न चाप्यासीद्भगीरथः ॥ २१ ॥
ययातिर्नहुषो वापि यथा राजा युधिष्ठिरः । यथातिमात्रं
कौन्तेयः श्रिया परमया युतः ॥ २२ ॥ राजसूयमवाप्यैवं हरि-
श्चन्द्र इव प्रभुः । एतां दृष्ट्वा श्रियं पार्थे हरिश्चन्द्रे यथा विभो
॥ २३ ॥ कथन्तु जीवितं श्रेयो मम पश्यसि भारत । अन्धेनैव
युगं नद्धं विपर्य्यस्तं नराधिप । कनीयांसो विवर्द्धन्ते ज्येष्ठा
हीयन्त एव च ॥ २४ ॥ एवं दृष्ट्वा नाभिविन्दामि शर्म्म समीक्ष-

मानोऽपि कुरुप्रवीर। तेनाहमेवं क्षमतां गतश्च विवर्णतां चैव समोकतां च ॥ २५ ॥

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि दुर्य्योधनसन्तापे
त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। त्वं वै ज्येष्ठो ज्यैष्ठिनेयः पुत्र मा पाण्डवान् द्विष। द्वेष्टा ह्यसुखमादत्ते यथैव निधनं तथा ॥ १ ॥ अव्युत्पन्नं समानार्थं तुल्यमित्रं युधिष्ठिरम्। अद्विषन्तं कथं द्विष्यात्त्वादृशो भरतर्षभ ॥ २ ॥ तुल्याभिजनवीर्य्यश्च कथं भ्रातुः श्रियं नृप। पुत्र कामयसे मोहान्मैवं भूः शाम्य मा शुचः ॥ ३ ॥ अथ यज्ञविभूतिं तां कांक्षसे भरतर्षभ। ऋत्विजस्तव तन्वन्तु सप्ततन्तुं महाध्वरम् ॥ ४ ॥ आहरिष्यन्ति राजानस्तवापि विपुलं धनम्। प्रीत्या च बहुमानाच्च रत्नान्याभरणानि च ॥ ५ ॥ अनार्य्याचरितं तात परस्वस्पृहणं भृशम्। स्वसन्तुष्टः स्वधर्मस्थो यः स वै सुखमेधते ॥ ६ ॥ अव्यापारः परार्थेषु नित्योद्योगः स्वकर्मसु। रक्षणं समुपात्तानामेतद्वैभवलक्षणम् ॥ ७ ॥ विपत्तिष्वव्यथो दक्षो नित्यमुत्थानवान्नरः। अप्रमत्तो विनीतात्मा नित्यं भद्राणि पश्यति ॥ ८ ॥ बाहूनिवैतान्माच्छेत्सीः पाण्डुपुत्रास्तथैव ते। भ्रातॄणां तद्धनार्थं वै मित्रद्रोहञ्च मा कुरु ॥ ९ ॥ पाण्डोः सुतान्मा द्विषस्वेह राजंस्तथैव ते भ्रातृधनं समग्रम्। मित्रद्रोहे तात महानधर्मः पितामहा ये तव तेऽपि तेषाम् ॥१०॥ अन्तर्वेद्यां ददद्वित्तं कामाननुभवन् प्रियान्। क्रीड़न् स्त्रीभिर्निरातङ्कः प्रशाम्य भरतर्षभ ॥ ११ ॥

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि दुर्य्योधनसन्तापे
चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

दुर्य्योधन उवाच । यस्य नास्ति निजा प्रज्ञा केवलन्तु बहुश्रुतः । न स जानाति शास्त्रार्थं दर्व्वी सूपरसानिव ॥ १ ॥ जानन् वै मोहयसि मां नावि नौरिव संयता । स्वार्थे किं नामधानं ते उताहो द्वेष्टि मां भवान् ॥ २ ॥ न सन्तीमे धार्त्तराष्ट्रा येषां त्वमनुशासिता । भविष्यमर्थमाख्यासि सर्व्वदा कृत्यमात्मनः ॥ ३ ॥ परनेयोऽग्रणीर्य्यस्य स मार्गान् प्रतिमुह्यति । पन्थानमनुगच्छेयुः कथं तस्य पदानुगाः ॥ ४ ॥ राजन् परिणतप्रज्ञो वृद्धसेवी जितेन्द्रियः । प्रतिपन्नान् स्वकार्य्येषु संमोहयसि नो भृशम् ॥ ५ ॥ लोकवृत्ताद्राजवृत्तमन्यदाह बृहस्पतिः । तस्माद्राज्ञाप्रमत्तेन स्वार्थश्चिन्त्यः सदैव हि ॥ ६ ॥ क्षत्रियस्य महाराज जये वृत्तिः समाहिता । स वै धर्म्मस्त्वधर्म्मो वा स्ववृत्तौ का परीक्षणा ॥ ७ ॥ प्रकालयेद्दिशः सर्व्वाः प्रतोदेनेव सारथिः । प्रत्यमित्रश्रियं दीप्तां जिघृक्षुर्भरतर्षभ ॥ ८ ॥ प्रच्छन्नो वा प्रकाशो वा योगो योऽरिं प्रबाधते । तद्वै शस्त्रं शस्त्रविदां न शस्त्रं छेदनं स्मृतम् ॥ ९ ॥ शत्रुश्चैव हि मित्रञ्च न लेख्यं न च मातृका । यो वै सन्तापयति यं स शत्रुः प्रोच्यते नृप ॥ १० ॥ असन्तोषः श्रियो मूलं तस्मात्तं कामयाम्यहम् । समुच्छ्रये यो यतते स राजन् परमो नयः ॥ ११ ॥ ममत्वं हि न कर्त्तव्यमैश्वर्य्ये वा धनेऽपि वा । पूर्व्वावाप्तं हरन्त्यन्ये राजधर्मं हि तं विदुः ॥ १२ ॥ अद्रोहे समयं कृत्वा चिच्छेद नमुचेः शिरः । शक्रः साभिमता तस्य रिपौ वृत्तिः सनातनी ॥ १३ ॥ द्वावेतौ ग्रसते भूमिः सर्पो बिलशयानिव । राजानञ्चाविरोद्धारं ब्राह्मणञ्चाप्रवासिनम् ॥ १४ ॥ नास्ति वै जातितः शत्रुः पुरुषस्य विशाम्पते । येन साधारणी वृत्तिः स शत्रुर्नेतरो जनः ॥ १५ ॥ शत्रुपक्षं समृध्यन्तं यो मोहात् समुपेक्षते । व्याधिराप्यायित इव तस्य मूलं छिनत्ति सः ॥ १६ ॥ अल्पोऽपि ह्यरिरत्यर्थं वर्द्धमानः पराक्रमैः । वल्मीको

मूलज इव ग्रसते वृक्षमन्तिकात् ॥ १७ ॥ आजमीढ़ रिपोर्लक्ष्मीर्मा ते रोचिष्ट भारत । एष भारः सत्त्ववतां नयः शिरसि धिष्ठितः ॥ १८ ॥ जन्मवृद्धिमिवार्य्याणां यो वृद्धिमभिकांक्षते । एधते ज्ञातिषु स वै सद्यो वृद्धिर्हि विक्रमः ॥ १९ ॥ नाप्राप्य पाण्डवैश्वर्य्यं संशयो मे भविष्यति । अवाप्स्ये वा श्रियं तां हि शेष्ये वा निहतो युधि ॥ २० ॥ एतादृशस्य किं मेऽद्य जीवितेन विशाम्पते । वर्द्धन्ते पाण्डवा नित्यं वयन्त्वस्थिरवृद्धयः ॥ २१ ॥

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि दुर्य्योधनसन्तापे
पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

शकुनिरुवाच । यां त्वमेतां श्रियं दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रे युधिष्ठिरे । तप्यसे तां हरिष्यामि द्यूतेन जयतांवर ॥ १ ॥ आहूयतां परं राजन् कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । अशान् क्षिपन्नक्षतः सन् विद्वान् विदुषो जयेत् ॥ २ ॥ ग्लहान् धनूंषि मे विद्धि शरानक्षांश्च भारत । अक्षाणां हृदयं मे ज्या रथं विद्धि समास्तरम् ॥ ३ ॥

दुर्य्योधन उवाच । अयमुत्सहते राजन् श्रियमाहर्त्तुमक्षवित् । द्यूतेन पाण्डुपुत्रेभ्यस्तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । स्थितोऽस्मि शासने भ्रातुर्विदुरस्य महात्मनः । तेन सङ्गम्य वेत्स्यामि कार्य्यस्यास्य विनिश्चयम् ॥ ५ ॥

दुर्य्योधन उवाच । व्यपनेष्यति ते बुद्धिं विदुरो मुक्तसंशयः । पाण्डवानां हिते युक्तो न तथा मम कौरव ॥ ६ ॥ नारभेतान्यसामर्थ्यात् पुरुषः कार्य्यमात्मनः । मतिसाम्यं द्वयोर्नास्ति कार्य्येषु कुरुनन्दन ॥ ७ ॥ भयं परिहरन्मन्द आत्मानं परिपालयन् । वर्षासु क्लिन्नकटवत्तिष्ठन्नेवावसीदति ॥ ८ ॥ न

व्याधयो नापि यमः प्राप्तुं श्रेयः प्रतीक्षते। यावदेव भवेत् कल्यस्तावच्छ्रेयः समाचरेत् ॥ ९ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। सर्व्वथा पुत्र बलिभिर्विग्रहो मे न रोचते। वैरं विकारं सृजति तद्वै शस्त्रमनायसम् ॥ १० ॥ अनर्थमर्थं मन्यसे राजपुत्र संग्रन्थनं कलहस्यातिघोरम्। तद्वै प्रवृत्तन्तु यथाकथञ्चित् सृजेदसीन्निशितान् सायकांश्च ॥ ११ ॥

दुर्य्योधन उवाच। द्यूते पुराणैर्व्यवहारः प्रणीतस्तत्रात्ययो नास्ति न सम्प्रहारः। तद्रोचतां शकुनेर्वाक्यमद्य सभां क्षिप्रं त्वमिहाज्ञापयस्व ॥ १३ ॥ स्वर्गद्वारं दीव्यतां नो विशिष्टं तद्वर्त्तिनां चापि तथैव युक्तम्। भवेदेवं ह्यात्मना तुल्यमेव दुरोदरं पाण्डवैस्त्वं कुरुष्व ॥ १४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। वाक्यं न मे रोचते यत्त्वयोक्तं यत्ते प्रियं तत् क्रियतां नरेन्द्र। पश्चात्तप्स्यसे तदुपक्रम्य वाक्यं नहीदृशं भावि वचो ह्यधर्म्यम् ॥ १५ ॥ दृष्टं ह्येतद्विदुरेणैव सर्वं विपश्चिता बुद्धिविद्यानुगेन। तदेवैतद्दैवशादुपैति महद्भयं क्षत्रियजीवघाति ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्त्वा धृतराष्ट्रो मनीषी दैवं मत्वा परमं दुस्तरञ्च। शशासोच्चैः पुरुषान् पुत्रवाक्ये स्थितो राजा दैवसंमूढचेताः ॥ १७ ॥ सहस्रस्तम्भां हेमवैदूर्य्यचित्रां शतद्वारां तोरणस्फाटिकाख्याम्। सभामग्र्यां क्रोशमात्रायतां मे तद्विस्तारामाशु कुर्वन्तु युक्ताः ॥ १८ ॥ श्रुत्वा तस्य त्वरिता निर्विशङ्काः प्राज्ञा दक्षास्तां तदा चक्रुराशु। सर्वद्रव्याण्युपजह्रुः सभायां सहस्रशः शिल्पिनश्चैव युक्ताः ॥ १९ ॥ कालेनाल्पेनाथ निष्ठां गतां तां सभां रम्यां बहुरत्नां विचित्राम्। चित्रैर्हैमैरासनैरभ्युपेतामाचख्युस्ते तस्य राज्ञः प्रतीताः ॥ २० ॥ ततो विद्वान् विदुरं मन्त्रिमुख्यमुवाचेदं धृतराष्ट्रो नरेन्द्रः। युधिष्ठिरं

राजपुत्रञ्च गत्वा मद्वाक्येन क्षिप्रमिहानयस्व ॥ २१ ॥ सभेयं मे बहुरत्ना विचित्रा शय्यासनैरुपपन्ना महार्हैः। सा दृश्यतां भ्रातृभिः सार्द्धमेत्य सुहृद्द्यूतं वर्त्ततामत्र चेति ॥ २२ ॥

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि युधिष्ठिरानयने
षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

वैशम्पायन उवाच। मतमाज्ञाय पुत्रस्य धृतराष्ट्रो नराधिपः। मत्वा च दुस्तरञ्चैवमेतद्राजंश्चकार ह ॥ १ ॥ अन्यायेन तथोक्तस्तु विदुरो विदुषाम्वरः। नाभ्यनन्दद्वचो भ्रातुर्वचनञ्चेदमब्रवीत्॥२॥

विदुर उवाच। नाभिनन्दे नृपते प्रैषमेतं मैवं कृथाः कुलनाशाद्बिभेमि। पुत्रै र्भिन्नैः कलहस्ते ध्रुवं स्यादेतच्छङ्के द्यूतकृते नरेन्द्र ॥ ३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। नेह क्षत्तः कलहस्तप्स्यते मां न चेद्दैवं प्रतिलोमं भविष्यत्। धात्रा नु दिष्टस्य वशे किलेदं सर्वं जगत्तिष्ठति न स्वतन्त्रम् ॥ ४ ॥ तदद्य विदुर प्राप्य राजानं मम शासनात्। क्षिप्रमानय दुर्द्धर्षं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ५ ॥

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि युधिष्ठिरानयने
सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः प्रायाद्विदुरोऽश्वैरुदारैर्महाजवैर्बलिभिः साधुदान्तैः। बलान्नियुक्तो धृतराष्ट्रेण राज्ञा मनीषिणां पाण्डवानां सकाशे ॥ १ ॥ सोऽभिपद्य तदध्वानमासाद्य नृपतेः पुरम्। प्रविवेश महाबुद्धिः पूज्यमानो द्विजातिभिः ॥ २ ॥

स राजगृहमासाद्य कुवेरभवनोपमम् । अभ्यागच्छत धर्मात्मा धर्म्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ३ ॥ तं वै राजा सत्यधृतिर्महात्मा अजातशत्रुर्विदुरं यथावत् । पूजापूर्वं प्रतिगृह्याजमीढ़स्ततोऽपृच्छद् धृतराष्ट्रं सपुत्रम् ॥ ४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । विज्ञायते ते मनसोऽप्रहर्षः कच्चित् क्षत्तः कुशलेनागतोऽसि । कच्चित् पुत्राः स्थविरस्यानुलोमा वशानुगाश्चापि विशोऽथ कच्चित् ॥ ५ ॥

विदुर उवाच । राजा महात्मा कुशली सपुत्र आस्ते वृतो ज्ञातिभिरिन्द्रकल्पः । प्रीतो राजन् पुत्रगुणैर्विनीतो विशोक एवात्मरतिर्दृढ़ात्मा ॥ ६ ॥ इदन्तु त्वां कुरुराजोऽभ्युवाच पूर्वं पृष्ट्वा कुशलञ्चाव्ययञ्च । इयं सभा त्वत्सभातुल्यरूपा भ्रातॄणां ते दृश्यतामेत्य पुत्र ॥ ७ ॥ समागम्य भ्रातृभिः पार्थ तस्यां सुहृद्द्यूतं क्रियतां रम्यताञ्च । प्रीयामहे भवतां सङ्गमेन समागताः कुरवश्चापि सर्व्वे ॥ ८ ॥ दुरोदरा विहिता ये तु तत्र महात्मना धृतराष्ट्रेण राज्ञा । तान् द्रक्ष्यसे कितवान् सन्निविष्टानित्यागतोऽहं नृपते तज्जुषस्व ॥ ९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । द्यूते क्षत्तः कलहो विद्यते नः को वै द्यूतं रोचते वुध्यमानः । किं वा भवान् मन्यते युक्तरूपं भवद्वाक्ये सर्व्व एव स्थिताः स्म ॥ १० ॥

विदुर उवाच । जानाम्यहं द्यूतमनर्थमूलं कृतश्च यत्नोऽस्य मया निवारणे । राजा च मां प्राहिणोत्त्वत्सकाशं विद्वन् श्रेय इहाचरस्व ॥ ११ ॥

युधिष्ठिर उवाच । के तत्रान्ये कितवा दीव्यमाना विना राज्ञो धृतराष्ट्रस्य पुत्रैः । पृच्छामि त्वां विदुर ब्रूहि नस्तान् यैर्दीव्यामः शतशः सन्निपत्य ॥ १२ ॥

विदुर उवाच । गान्धारराजः शकुनिर्विशाम्पते राजाति-

देवी कृतहस्तो मताचः । विविंशतिश्चित्रसेनश्च राजा सत्यव्रतः पुरुमित्रो जयश्च ॥ १३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । महाभयाः कितवाः सन्निविष्टा मायोपधा देवितारोऽत्र सन्ति । धात्रा तु दिष्टस्य वशे किलेदं सर्वं जगत्तिष्ठति न स्वतन्त्रम् ॥ १४ ॥ नाहं राज्ञो धृतराष्ट्रस्य शासनान्नगन्तुमिच्छामि कवे दुरोदरम् । इष्टो हि पुत्रस्य पिता सदैव तदस्मि कर्त्ता विदुरात्थ मां यथा ॥ १५ ॥ न चाकामः शकुनिना देविताहं न चेन्मां धृष्ट आह्वयिता सभायाम् । आहूतोऽहं न निवर्त्ते कदाचित्तदाहितं शाश्वतं वै व्रतं मे ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा विदुरं धर्मराजः प्रायात्रिकं सर्वमाज्ञाप्य तूर्णम् । प्रायाच्छोभूते सगणः सानुयात्रः सह स्त्रीभिर्द्रौपदीमादि कृत्वा ॥ १७ ॥ दैवं हि प्रज्ञां मुष्णाति चक्षुस्तेज इवापतत् । धातुश्च वशमन्वेति पाशैरिव नरः सितः ॥ १८ ॥ इत्युक्त्वा प्रययौ राजा सह क्षत्रा युधिष्ठिरः । अमृष्यमाणस्तत्पार्थः समाह्वानमरिन्दमः ॥ १९ ॥ वाह्लीकेन रथं यत्तमास्थाय परवीरहा । परिच्छन्नो ययौ पार्थो भ्रातृभिः सह पाण्डवः ॥ २० ॥ राजश्रिया दीप्यमानो ययौ ब्रह्मपुरःसरः । धृतराष्ट्रेण चाहूतः कालस्य समयेन च ॥ २१ ॥ स हास्तिनपुरं गत्वा धृतराष्ट्रगृहं ययौ । समियाय च धर्मात्मा धृतराष्ट्रेण पाण्डवः ॥ २२ ॥ तथा भीष्मेण द्रोणेन कर्णेन च कृपेण च । समियाय यथान्यायं द्रौणिना च विभुः सह ॥ २३ ॥ समेत्य च महाबाहुः सोमदत्तेन चैव ह । दुर्य्योधनेन शल्येन सौबलेन च वीर्य्यवान् ॥ २४ ॥ ये चान्ये तत्र राजानः पूर्वमेव समागताः । दुःशासनेन वीरेण सर्वैर्भ्रातृभिरेव च ॥ २५ ॥ जयद्रथेन च तथा कुरुभिश्चापि सर्वशः । ततः सर्वैर्महाबाहुर्भ्रातृभिः परिवारितः ॥ २६ ॥ प्रविवेश गृहं राज्ञो धृतराष्ट्रस्य धीमतः ।

ददर्श तत्र गान्धारीं देवीं पतिमनुव्रताम् । स्नुषाभिः संवृतां शश्वत्ताराभिरिव रोहिणीम् ॥ २७ ॥ अभिवाद्य स गान्धारीं तया च प्रतिनन्दितः । ददर्श पितरं वृद्धं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ॥ २८ ॥ राज्ञा मूर्द्धन्युपघ्रातास्ते च कौरवनन्दनाः । चत्वारः पाण्डवा राजन् भीमसेनपुरोगमाः ॥ २९ ॥ ततो हर्षः समभवत् कौरवाणां विशाम्पते । तान् दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रान् पाण्डवान् प्रियदर्शनान् ॥ ३० ॥ विविशुस्तेऽभ्यनुज्ञाता रत्नवन्ति गृहाणि च । ददृशुश्चोपयातांस्तान् द्रौपदीप्रमुखाः स्त्रियः ॥ ३१ ॥ याज्ञसेन्याः परामृद्धिं दृष्ट्वा प्रज्वलितामिव । स्नुषास्ता धृतराष्ट्रस्य नातिप्रमनसोऽभवन् ॥ ३२ ॥ ततस्ते पुरुषव्याघ्रा गत्वा स्त्रीभिस्तु संविदम् । कृत्वा व्यायामपूर्वाणि कृत्यानि प्रतिकर्म्म च ॥ ३३ ॥ ततः कृताह्निकाः सर्व्वे दिव्यचन्दनभूषिताः । कल्याणमनसश्चैव ब्राह्मणान् स्वस्ति वाच्य च ॥ ३४ ॥ मनोज्ञमशनं भुक्त्वा विविशुः शरणान्यथ । उपगीयमाना नारीभिरस्वपन् कुरुपुङ्गवाः । अनन्तरञ्च तत् प्राप्य प्रीताः परपुरञ्जयाः ॥ ३५ ॥ जगाम तेषां सा रात्रिः पुण्या रतिविहारिणाम् । स्तूयमानाश्च विश्रान्ताः काले निद्रामथात्यजन् ॥ ३६ ॥ सुखोषितास्ते रजनीं प्रातः सर्व्वे कृताह्निकाः । सभां रम्यां प्रविविशुः कितवैरभिनन्दिताः ॥ ३७ ॥

इति सभापर्व्वणि द्यूतपर्व्वणि युधिष्ठिरसभागमने
अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रविश्य तां सभां पार्था युधिष्ठिरपुरोगमाः । समेत्य पार्थिवान् सर्व्वान् पूजार्हानभिपूज्य च ॥ १ ॥ यथावयः समेयाना उपविष्टा यथार्हतः । आसनेषु पवित्रेषु स्पर्द्धास्तरणवत्सु च ॥ २ ॥ तेषु तत्रोपविष्टेषु सर्व्वेष्वथ नृपेषु च । शकुनिः सौबलस्तत्र युधिष्ठिरमभाषत ॥ ३ ॥

शकुनिरुवाच । उपस्तीर्णा सभा राजन् सर्वे त्वयि कृतक्षणाः । अक्षानुप्त्वा देवनस्य समयोऽस्तु युधिष्ठिर ॥ ४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । निकृतिर्देवनं पापं न क्षात्त्रोऽत्र पराक्रमः । न च नीतिर्ध्रुवा राजन् किं त्वं द्यूतं प्रशंससि ॥ ५ ॥ न हि मानं प्रशंसन्ति निकृतौ कितवस्य हि । शकुने मैव नो जैषीरमार्गेण नृशंसवत् ॥ ६ ॥

शकुनिरुवाच । यो वेत्ति संख्यां निकृतौ विधिज्ञश्चेष्टास्वखिन्नः कितवोऽक्षजासु । महामतिर्यश्च जानाति द्यूतं स वै सर्वं सहते प्रक्रियासु ॥ ७ ॥ अक्षग्लहः सोऽभिभवेत् परं नस्तेनैव दोषो भवतीह पार्थ । दीव्यामहे पार्थिव मा विशङ्कां कुरुष्व पाणञ्च चिरञ्च माकृथाः ॥ ८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । एवमाहायमसितो देवलो मुनिसत्तमः । इमानि लोकद्वाराणि यो वै सञ्चरते सदा ॥ ९ ॥ इदं वै देवनं पापं निकृत्या कितवैः सह । धर्मेण तु जयो युद्धे तत्परं न तु देवनम् ॥ १० ॥ नार्य्या म्लेच्छन्ति भाषाभिर्मायया न चरन्त्युत । अजिह्ममशठं युद्धमेतत् सत्पुरुषव्रतम् ॥ ११ ॥ शक्तितो ब्राह्मणार्थाय शिक्षितुं प्रयतामहे । तद्वै वित्तं मातिदेवीर्माजैषीः शकुने परान् ॥ १२ ॥ निकृत्या कामये नाहं सुखान्युत धनानि वा । कितवस्याप्यनिकृतेर्वृत्तमेतन्न पूज्यते ॥ १३ ॥

शकुनिरुवाच । श्रोत्रियः श्रोत्रियानेति निकृत्यैव युधिष्ठिर । विद्वानविदुषोऽभ्येति नाहुस्तां निकृतिं जनाः ॥ १४ ॥ अक्षैर्हि शिक्षितोऽभ्येति निकृत्यैव युधिष्ठिर । विद्वानविदुषोऽभ्येति नाहुस्तां निकृतिं जनाः ॥ १५ ॥ अकृतास्त्रं कृतास्त्रश्च दुर्बलं बलवत्तरः । एवं कर्मसु सर्वेषु निकृत्यैव युधिष्ठिर ॥ १६ ॥ एवं त्वं मामिहाभ्येत्य निकृतिं यदि मन्यसे । देवनाद्विनिवर्त्तस्व यदि ते विद्यते भयम् ॥ १७ ॥

युधिष्ठिर उवाच। आहूतो न निवर्त्तेयमिति मे व्रतमाहितम्। विधिश्च बलवान्राजन् दिष्टस्यास्मि वशे स्थितः ॥ १८॥ अस्मिन् समागमे केन देवनं मे भविष्यति। प्रतिपाणश्च कोऽन्योऽस्ति ततो द्यूतं प्रवर्त्तताम् ॥ १९ ॥

दुर्य्योधन उवाच। अहं दाताऽस्मि रत्नानां धनानाञ्च विशाम्पते। मदर्थे देविता चायं शकुनिर्मातुलो मम ॥ २० ॥

युधिष्ठिर उवाच। अन्येनान्यस्य वै द्यूतं विषमं प्रतिभाति मे। एतद्विद्वन्नुपादत्स्व काममेवं प्रवर्त्तताम् ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच। उपोह्यमाने द्यूते तु राजानः सर्वे एव ते। धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य विविशुस्तां सभां ततः ॥ २२ ॥ भीष्मो द्रोणः कृपश्चैव विदुरश्च महामतिः। नातिप्रीतेन मनसा तेऽन्ववर्त्तन्त भारत ॥ २३ ॥ ते द्वन्द्वशः पृथक् चैव सिंहग्रीवा महौजसः। सिंहासनानि भूरीणि विचित्राणि विभेजिरे ॥ २४ ॥ शुशुभे सा सभा राजन् राजभिस्तैः समागतैः। देवैरिव महाभागैः समवेतैस्त्रिपिष्टपम् ॥ २५ ॥ सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे भास्वरमूर्त्तयः। आवर्त्तत महाराज सुहृद्द्यूतमनन्तरम् ॥ २६ ॥

युधिष्ठिर उवाच। अयं बहुधनो राजन् सागरावर्त्तसम्भवः। मणिर्हारोत्तरः श्रीमान् कनकोत्तमभूषणः ॥ २७ ॥ एतद्राजन् मम धनं प्रतिपाणोऽस्ति कस्तव। येन मां त्वं महाराज धनेन प्रतिदीव्यसे ॥ २८ ॥

दुर्य्योधन उवाच। सन्ति मे मणयश्चैव धनानि सुबहूनि च। मत्सरश्च न मेऽर्थेषु जयस्वैनं दुरोदरम् ॥ २९ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो जग्राह शकुनिस्तानचानचतत्त्ववित्। जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ३० ॥

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि द्यूतारम्भे

एकोनषष्टोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

युधिष्ठिर उवाच। मत्तः कैतवकेनैव यज्जितोऽसि दुरोदरे। शकुने हन्त दीव्यामो ग्लहमानाः परस्परम्॥ १॥ सन्ति निष्कसहस्रस्य कुण्डिनो भरिताः शुभाः। कोषो हिरण्यमक्षय्यं जातरूपमनेकशः। एतद्राजन् मम धनं तेन दीव्याम्यहं त्वया॥२॥

वैशम्पायन उवाच। कौरवाणां कुलकरं ज्येष्ठं पाण्डवमच्युतम्। इत्युक्तः शकुनिः प्राह जितमित्येव तं नृपम्॥ ३॥

युधिष्ठिर उवाच। अयं सहस्रसमितो वैयाघ्रः सुप्रतिष्ठितः। सुचक्रोपस्करः श्रीमान् किङ्किणीजालमण्डितः॥ ४॥ संह्लादनो राजरथो य इहास्मानुपावहत्। जैत्रो रथवरः पुण्यो मेघसागरनिस्वनः॥ ५॥ अष्टौ यं कुरुरच्छायाः सदश्वा राष्ट्रसम्मताः। वहन्ति नैषां मुच्येत पदाद्भूमिमुपस्पृशन्। एतद्राजन् धनं मह्यं तेन दीव्याम्यहं त्वया॥ ६॥

वैशम्पायन उवाच। एवं श्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः। जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत॥ ७॥

युधिष्ठिर उवाच। शतं दासीसहस्राणि तरुण्यो हेमभद्रिकाः। कम्बुकेयूरधारिण्यो निष्ककण्ठ्यः स्वलंकृताः॥ ८॥ महार्हमाल्याभरणाः सुवस्त्राश्चन्दनोक्षिताः। मणीन् हेम च बिभ्रत्यश्चतुःषष्टिविशारदाः॥ ९॥ अनुसेवाञ्चरन्तीमाः कुशला नृत्यसामसु। स्नातकानाममात्यानां राज्ञाञ्च मम शासनात्। एतद्राजन् मम धनं तेन दीव्याम्यहं त्वया॥ १०॥

वैशम्पायन उवाच। एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः। जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत॥ ११॥

युधिष्ठिर उवाच। एतावन्ति च दासानां सहस्राण्युत सन्ति मे। प्रदक्षिणानुलोमाश्च प्रावारवसनाः सदा॥ १२॥ प्राज्ञा मेधाविनो दान्ता युवानो मृष्टकुण्डलाः। पात्रीहस्ता दिवारात्रमतिथीन् भोजयन्त्युत। एतद्राजन् मम धनं तेन दीव्याम्यहं त्वया॥१३॥

वैशम्पायन उवाच। एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः। जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ १४ ॥

युधिष्ठिर उवाच। सहस्रसङ्ख्या नागा मे मत्तास्तिष्ठन्ति सौबल। हेमकक्षाः कृतापीड़ाः पद्मिनो हेममालिनः ॥ १५ ॥ सुदान्ता राजवहनाः सर्व्वशब्दक्षमा युधि। ईषादन्ता महाकायाः सर्व्वे चाष्टकरेणवः ॥ १६ ॥ सर्व्वे च पुरभेत्तारो नवमेघनिभा गजाः। एतद्राजन् मम धनं तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच। इत्येवं वादिनं पार्थं प्रहसन्निव सौबलः। जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ १८ ॥

युधिष्ठिर उवाच। रथास्तावन्त एवेमे हेमदण्डाः पताकिनः। हयैर्विनीतैः सम्पन्ना रथिभिश्चित्रयोधिभिः ॥ १९ ॥ एकैको ह्यत्र लभते सहस्रपरमां भृतिम्। युध्यतोऽयुध्यता वापि वेतनं मासकालिकम्। एतद्राजन् मम धनं तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच। इत्येवमुक्ते वचने कृतवैरो दुरात्मवान्। जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ २१ ॥

युधिष्ठिर उवाच। अश्वांस्तित्तिरिकल्माषान् गान्धर्व्वान् हेममालिनः। ददौ चित्ररथस्तुष्टो यांस्तान् गाण्डीवधन्वने ॥ २२ ॥ युद्धे जितः पराभूतः प्रीतिपूर्व्वमरिन्दमः। एतद्राजन् मम धनं तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच। एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः। जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ २४ ॥

युधिष्ठिर उवाच। रथानां शकटानाञ्च श्रेष्ठानाञ्चायुतानि मे। युक्तान्येव हि तिष्ठन्ति वाहैरुच्चावचैस्तथा ॥ २५ ॥ एवं वर्णस्य वर्णस्य समुच्चीय सहस्रशः। तथा समुदिता वीराः सर्व्वे वीरपराक्रमाः ॥ २६ ॥ क्षीरं पिबन्तस्तिष्ठन्ति भुञ्जानाः शालि-

तण्डुलान्। षष्टिस्तानि सहस्राणि सर्वे विपुलवक्षसः। एतद्राजन् मम धनं तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच। एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः। जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ २८ ॥

युधिष्ठिर उवाच। ताम्रलोहैः परिवृता निधयो ये चतुःशताः। पञ्चद्रौणिक एकैकः सुवर्णस्याहतस्य वै ॥ २९ ॥ जातरूपस्य मुख्यस्य अनर्घेयस्य भारत। एतद्राजन् मम धनं तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ ३० ॥

वैशम्पायन उवाच। एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः। जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ३१ ॥

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि देवने
षष्टोऽध्यायः ॥ ६० ॥

वैशम्पायन उवाच। एवं प्रवर्त्तिते द्यूते घोरे सर्वापहारिणः। सर्वसंशयनिर्मोक्ता विदुरो वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥

विदुर उवाच। महाराज विजानीहि यत्त्वां वक्ष्यामि भारत। मुमूर्षोरौषधमिव न रोचेतापि ते श्रुतम् ॥ २ ॥ यद्वै पुरा जातमात्रो रुराव गोमायुवद्विस्वरं पापचेताः। दुर्य्योधनो भारतानां कुलघ्नः सोऽयं व्यक्तं भवतां कालहेतुः ॥ ३ ॥ गृहे वसन्तं गोमायुं त्वं वै मोहान्न बुध्यसे। दुर्य्योधनस्य रूपेण शृणु काव्यां गिरं मम ॥ ४ ॥ मधु वै माध्विको लब्ध्वा प्रपातं नैव बुध्यते। आरुह्य तं मज्जति वा पतनञ्चाधिगच्छति ॥ ५ ॥ सोऽयं मत्तोऽक्षद्यूतेन मधुवन्न परीक्षते। प्रपातं बुध्यते नैव वैरं कृत्वा महारथैः ॥ ६ ॥ विदितं मे महाप्राज्ञ भोजेष्वेवासमञ्जसम्। पुत्रं सन्त्यक्तवान् पूर्वं पौराणां हितकाम्यया ॥ ७ ॥ अन्धका यादवा

भोजाः समेताः कंसमत्यजन् । नियोगात्तु हते तस्मिन् कृष्णे-
नामित्रघातिना ॥ ८ ॥ एवं ते ज्ञातयः सर्वे मोदमाना शतं
समाः । त्वन्नियुक्तः सव्यसाची निगृह्णातु सुयोधनम् ॥ ९ ॥
निग्रहादस्य पापस्य मोदन्तां कुरवः सुखम् । काकेनेमांश्चित्र-
वर्हान् शार्दूलान् क्रोष्टुकेन च । क्रीणीष्व पाण्डवान्राजन् मा
मज्जीः शोकसागरे ॥ १० ॥ त्यजेत् कुलार्थे पुरुषं ग्रामस्यार्थे
कुलं त्यजेत् । ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥११॥
सर्वज्ञः सर्वभावज्ञः सर्वशत्रुभयङ्करः । इति स्म भाषते काव्यो
जम्भत्यागे महासुरान् ॥ १२ ॥ हिरण्यष्ठीविनः कांश्चित् पक्षिणो
वनगोचरान् । गृहे किल कृतावासान् लोभाद्राजा न्यपीड़यत् ।
स चोपभोगलोभान्धो हिरण्यार्थी परन्तप ॥ १३ ॥ आयतिञ्च
तदात्वञ्च उभे सद्यो व्यनाशयत् । तदर्थकामः पाण्डवान् मा
द्रुहः कुरुसत्तम ॥ १४ ॥ मोहात्मा तप्यसे पश्चात् पक्षिहा
पुरुषो यथा । जातं जातं पाण्डवेभ्यः पुष्पमादत्स्व भारत ॥१५॥
मालाकार इवारामे स्नेहं कुर्वन् पुनः पुनः । वृक्षानङ्गारकारीव
मैनान् धाक्षीः समूलकान् ॥ १६ ॥ मा गमः ससुतामात्यः सबलश्च
यमक्षयम् । समवेतान् हि कः पार्थान् प्रतियुध्येत भारत ।
मरुद्भिः सहितो राजन्नपि साक्षान्मरुत्पतिः ॥ १७ ॥

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि विदुरवाक्ये
एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

विदुर उवाच । द्यूतं मूलं कलहस्याभ्युपैति मिथो भेदं
महते वै भयाय । तदा स्थितोऽयं धृतराष्ट्रस्य पुत्रो दुर्य्योधनः
सृजते वैरमुग्रम् ॥ १ ॥ प्रातिपेयाः शान्तनवा भैमसेनाः
सवाह्लिकाः । दुर्य्योधनापराधेन कृच्छ्रं प्राप्स्यन्ति सर्वशः ॥ २ ॥

दुर्य्योधनो मद्देनैव क्षेमं राष्ट्रादपोहति । विषाणं गौरिव मदात् स्वयमारुजतेत्मनः ॥ ३ ॥ यश्चित्तमन्वेति परस्य राजन् वीरः कविः स्वामवमन्य दृष्टिम् । नावं समुद्र इव बालनेत्रामारुह्य घोरे व्यसने निमज्जेत् ॥ ४ ॥ दुर्य्योधनो ग्लहते पाण्डवेन प्रीयायसे त्वं जयतीति तच्च । अतः समुत्पद्यति सम्प्रहारो यतो विनाशः समुपैति पुंसाम् ॥ ५ ॥ आकर्षस्तेऽवाक्फलः सुप्रणीतो हृदि प्रौढ़ो मन्त्रपदः समाधिः । युधिष्ठिरेण कलहस्तवाय-मचिन्तितोऽभिमतः स्वबन्धुना ॥ ६ ॥ प्रातिपेयाः शान्तनवाः शृणुध्वं काव्यां वाचं संसदि कौरवाणाम् । वैश्वानरं प्रज्वलितं सुघोरं मा यास्यध्व मन्दमनुप्रपन्नाः ॥ ७ ॥ यदा मन्युं पाण्डवो-ऽजातशत्रुर्न संयच्छेदक्षमदाभिभूतः । वृकोदरः सव्यसाची यमौ च कोऽत्र द्वीपः स्यात्तुमुले वस्तदानीम् ॥ ८ ॥ महाराज प्रभवस्त्वं धनानां पुरा द्यूतान् मनसा यावदिच्छेः । बहु-वित्तान् पाण्डवांश्चेज्जयेस्त्वं किन्ते तत् स्याद्वसु विन्देह पार्थान् ॥ ९ ॥ जानीमहे देवितं सौबलस्य वेद द्यूते निकृतिं पार्व-तीयः । यतः प्राप्तः शकुनिस्तत्र यातु मायायुधो भारत पाण्ड-वेयान् ॥ १० ॥

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि विदुरवाक्ये
द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

दुर्य्योधन उवाच । परेषामेव यशसा श्लाघसे त्वं सदा छन्नः कुत्सयन् धार्त्तराष्ट्रान् । जानीमहे विदुर यत्प्रियस्त्वं बाला-निवास्मानवमन्यसे नित्यमेव ॥ १ ॥ स विज्ञेयः पुरुषोऽन्यत्र-कामो निन्दाप्रशंसे हि तथा युनक्ति । जिह्वा मनस्ते हृदयं

व्यनक्ति ज्यायोऽन्तरात्मजमन्तः प्रातिकूल्यम् ॥२॥ उत्सङ्गे च व्यालइवाहितोऽसि मार्जारवत् पोषकञ्चोपहंसि। भर्तृघ्नत्वान्न हि पापीयमाहुस्तस्मात् क्षत्तः किं न विभेषि पापात् ॥ ३ ॥ जित्वा शत्रून् फलमाप्तं महद्वै मास्मान् क्षत्तः परुषाणीह वोचः। द्विषद्भिस्त्वं सम्प्रयोगाभिनन्दी मुहुर्द्वेषं यासि नः सम्प्रयोगात् ॥४॥ अमित्रतां याति नरोऽक्षमं ब्रुवन्निगूहते गुह्यममित्रसंस्तवे। तदाश्रितोऽपत्रप किं नु वाधसे यदिच्छसि त्वं तदिहाभिभाषसे ॥ ५ ॥ मा नोऽवमंस्था विद्म मनस्तवेदं शिक्षस्व बुद्धिं स्थविराणां सकाशात् यशो रक्षस्व विदुर सम्प्रणीतं मा व्यापृतः पराकार्य्येषु भूस्त्वम् ॥ ६ ॥ अहं कर्त्तेति विदुर मावमंस्था मा नो नित्यं परुषाणीह वोचः। न त्वां पृच्छामि विदुर यद्धितं मे स्वस्ति क्षत्तर्मा तितीक्षून् क्षिणु त्वम् ॥ ७ ॥ एकः शास्ता न द्वितीयोऽस्ति शास्ता गर्भे शयानं पुरुषं शास्ति शास्ता। तेनानुशिष्टः प्रवणादिवाम्भो यथा नियुक्तोऽस्मि तथा भवामि ॥ ८ ॥ भिनत्ति शिरसा शैलमहिं भोजयते च यः। धीरेव कुरुते तस्य कार्य्याणामनुशासनम् ॥ ९ ॥ यो बलादनुशास्तीह सोऽमित्रं तेन विन्दति। मित्रतामनुवृत्तन्तु समुपेक्षेत पण्डितः ॥ १० ॥ प्रदीप्य यः प्रदीप्ताग्निं प्राक्चिरं नाभिधावति। भस्मापि स न विन्देत शिष्टं क्वचन भारत ॥ ११ ॥ न वासयेत् पारवर्ग्यं द्विषन्तं विशेषतः क्षत्तरहितं मनुष्यम्। स यत्रेच्छसि विदुर तत्र गच्छ सुसान्त्विता ह्यसती स्त्री जहाति ॥ १२ ॥

विदुर उवाच। एतावता पुरुषं ये त्यजन्ति तेषां सख्यमन्तवद्ब्रूहि राजन। राज्ञां हि चित्तानि परिप्लुतानि सान्त्वं दत्त्वा मुषलैर्घातयन्ति ॥ १३ ॥ अबालत्वं मन्यसे राजपुत्र बालोऽहमित्येव सुमन्दबुद्धे। यः सौहृदे पुरुषं स्थापयित्वा पश्चादेनं दूषयते स बालः ॥ १४ ॥ न श्रेयसे नीयते मन्दबुद्धिः स्त्री

श्रोत्रियस्येव गृहे प्रदुष्टा। ध्रुवं न रोचेद्भरतर्षभस्य पतिः कुमार्या इव षष्टिवर्षः॥ १५॥ अतः प्रियञ्चेदनुकांक्षसे त्वं सर्व्वेषु कार्य्येषु हिताहितेषु। स्त्रियश्च राजन् जड़पङ्गुकांश्च पृच्छ त्वं वै तादृशांश्चैव सर्वान्॥ १६॥ लभ्यते खलु पापीयान्नरः सुप्रियवादिह। अप्रियस्य हि पथ्यस्य वक्ता श्रोता हि दुर्लभः॥ १७॥ यस्तु धर्मपरश्च स्याद्धित्वा भर्त्तुः प्रियाप्रिये। अप्रियाण्याह पथ्यानि तेन राजा सहायवान्॥ १८॥ अव्याधिजं कटुकं तीक्ष्णमुष्णं यशोमुषं परुषं पूतिगन्धि। सतां पेयं यन्न पिबन्त्यसन्तो मन्युं महाराज पिब प्रशाम्य॥ १९॥ वैचित्रवीर्य्यस्य यशो धनञ्च वाञ्छाम्यहं सहपुत्रस्य शश्वत्। यथा तथा तेऽस्तु नमश्च तेऽस्तु ममापि च स्वस्ति दिशन्तु विप्राः॥ २०॥ आशीविषान्नेत्रविषान् कोपयेन्न च पण्डितः। एवं तेऽहं वदामीदं प्रयतः कुरुनन्दन॥२१॥

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि विदुरवाक्ये
त्रिषष्टितमोऽध्यायः॥ ६३॥

शकुनिरुवाच। बहु वित्तं पराजैषीः पाण्डवानां युधिष्ठिर। आचक्ष्व वित्तं कौन्तेय यदि तेऽस्त्यपराजितम्॥ १॥

युधिष्ठिर उवाच। मम वित्तमसंख्येयं यदहं वेद सौबल। अथ त्वं शकुने कस्माद्वित्तं समनुपृच्छसि॥ २॥ अयुतं प्रयुतञ्चैव पद्मं खर्वमथार्वुदम्। शङ्खञ्चैव महापद्मं निखर्वं कोटिरेव च॥ ३॥ मध्यञ्चैव परार्द्धञ्च सपरञ्चात्र पण्यताम्। एतन्मम धनं राजंस्तेन दीव्याम्यहं त्वया॥ ४॥

वैशम्पायन उवाच। एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः। जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत॥ ५॥

युधिष्ठिर उवाच। गवाश्वं बहुधेनूकमसंख्येयमजाविकम्। यत् किञ्चिदनुपर्णाशां प्राक्सिन्धोरपि सौबल। एतन्मम धनं सर्वं तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच। एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः। जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ७ ॥

युधिष्ठिर उवाच। पुरं जनपदो भूमिरब्राह्मणधनैः सह। अब्राह्मणाश्च पुरुषा राजन् शिष्टं धनं मम। एतद्राजन् मम धनं तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच। एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः। जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ९ ॥

युधिष्ठिर उवाच। राजपुत्रा इमे राजन् शोभन्ते यैर्विभूषिताः। कुण्डलानि च निष्काश्च सर्वराजविभूषणम्। एतन्मम धनं राजंस्तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच। एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः। जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ११ ॥

युधिष्ठिर उवाच। श्यामो युवा लोहिताक्षः सिंहस्कन्धो महाभुजः। नकुलो ग्लह एवैको विद्ध्येतन्मम तद्धनम् ॥ १२ ॥

शकुनिरुवाच। प्रियस्ते नकुलो राजन्राजपुत्रो युधिष्ठिर। अस्माकं वशतां प्राप्तो भूयः केनेह दीव्यसे ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्त्वा तु तानक्षान् शकुनिः प्रत्यपद्यत। जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ १४ ॥

युधिष्ठिर उवाच। अयं धर्मान् सहदेवोऽनुशास्ति लोके ह्यस्मिन् पण्डिताख्यां गतश्च। अनर्हता राजपुत्रेण तेन दीव्याम्यहं चाप्रियवत् प्रियेण ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच। एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः। जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ १६ ॥

शकुनिरुवाच। माद्रीपुत्रौ प्रियौ राजंस्तवेमौ विजितौ मया। गरीयांसौ तु ते मन्ये भीमसेनधनञ्जयौ ॥ १७ ॥

युधिष्ठिर उवाच। अधर्मं चरसे नूनं यो नावेक्षसि वै नयम्। यो नः सुमनसां मूढ़ विभेदं कर्त्तुमिच्छसि ॥ १८ ॥

शकुनिरुवाच। गर्त्ते मत्तः प्रपतति प्रमत्तः स्थाणुमृच्छति। ज्येष्ठो राजन् वरिष्ठोऽसि नमस्ते भरतर्षभ ॥ १९ ॥ स्वप्ने तानि न पश्यन्ति जाग्रतो वा युधिष्ठिर। कितवा यानि दीव्यन्तः प्रलपन्त्युत्कटा इव ॥ २० ॥

युधिष्ठिर उवाच। यो नः संख्ये नौरिव पारनेता जेता रिपूणां राजपुत्रस्तरस्वी। अनर्हता लोकवीरेण तेन दीव्याम्यहं शकुने फाल्गुनेन ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच। एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः। जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ २२ ॥

शकुनिरुवाच। अयं मया पाण्डवानां धनुर्द्धरः पराजितः पाण्डवः सव्यसाची। भीमेन राजन् दयितेन दीव्य यत् कैतवं पाण्डव तेऽवशिष्टम् ॥ २३ ॥

युधिष्ठिर उवाच। यो नो नेता यो युधि नः प्रणेता यथा वज्री दानवशत्रुरेकः। तिर्य्यक्प्रेक्षी संहतभ्रूर्महात्मा सिंहस्कन्धो यश्च सदात्यमर्षी ॥ २४ ॥ बलेन तुल्यो यस्य पुमान्न विद्यते गदाभृतामग्र्य इहारिमर्द्दनः। अनर्हता राजपुत्रेण तेन दीव्याम्यहं भीमसेनेन राजन् ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच। एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः। जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ २६ ॥

शकुनिरुवाच। बहुवित्तं पराजैषीर्भ्रातॄंश्च सहयद्विपान्। आचक्ष्व वित्तं कौन्तेय यदि तेऽस्त्यपराजितम् ॥ २७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अहं विशिष्टः सर्व्वेषां भ्रातृणां दयित-स्तथा । कुर्य्यामहं जितः कर्म्म स्वयमात्मन्युपप्लुते ॥ २८ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः । जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ २९ ॥

शकुनिरुवाच । एतत् पापिष्ठमकरोर्यदात्मानं पराजयैः । शिष्टे सति धने राजन् पाप आत्मपराजयः ॥ ३० ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा मताक्षस्तान् ग्लहे सर्व्वानवस्थितान् । पराजयल्लोकवीरानुक्त्वा राज्ञां पृथक् पृथक् ॥ ३१ ॥

शकुनिरुवाच । अस्ति ते वै प्रिया राजन् ग्लह एकोऽपराजितः । पणस्व कृष्णां पाञ्चालीं तयात्मानं पुनर्जय ॥ ३२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । नैव ह्रस्वा न महती न कृशा नापि रोहिणी । नीलकुञ्चितकेशी च तया दीव्याम्यहं त्वया ॥ ३३ ॥ शारदोत्पलपत्राक्ष्या शारदोत्पलगन्धया । शारदोत्पलसेविन्या रूपेण श्रीसमानया ॥ ३४ ॥ तथैव स्यादानृशंस्यात्तथा स्याद्रूपसम्पदा । तथा स्याच्छीलसम्पत्त्या यामिच्छेत् पुरुषः स्त्रियम् ॥ ३५ सर्वैर्गुणैर्हि सम्पन्नामनुकूलां प्रियंवदाम् । यादृशीं धर्म्मकामार्थसिद्धिमिच्छेन्नरः स्त्रियम् ॥ ३६ ॥ चरमं संविशति या प्रथमं प्रतिबुध्यते । आगोपालाविपालेभ्यः सर्वं वेद कृताकृतम् ॥ ३७ ॥ आभाति पद्मवद्वक्त्रं सस्वेदं मल्लिकेव च । वेदीमध्या दीर्घकेशी ताम्रास्या नातिलोमशा ॥ ३८ ॥ तथैवंविधया राजन् पाञ्चाल्याहं सुमध्यया । ग्लहं दीव्यामि चार्व्वङ्ग्या द्रौपद्या हन्त सौवल ॥ ३९ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्ते तु वचने धर्म्मराजेन धीमता । धिग्धिगित्येव वृद्धानां सभ्यानां निःसृता गिरः ॥ ४० ॥ चुक्षुभे सा सभा राजन् राज्ञां सञ्जज्ञिरे शुचः । भीष्मद्रोणकृपादीनां स्वेदश्च समजायत ॥ ४१ ॥ शिरो गृहीत्वा विदुरो गतसत्त्व

इवाभवत्। आस्ते ध्यायन्नधोवक्त्रो निश्वसन्निव पन्नगः ॥ ४२ ॥
धृतराष्ट्रस्तु संहृष्टः पर्यपृच्छत् पुनः पुनः। किं जितं किं जित-
मिति ह्याकारं नाभ्यरक्षत ॥ ४३ ॥ जहर्ष कर्णोऽतिभृशं सह
दुःशासनादिभिः। इतरेषान्तु सभ्यानां नेत्रेभ्यः प्रापतज्जलम् ॥४४॥
सौबलस्त्वभिधायैवं जितकाशी मदोत्कटः। जितमित्येव तान-
क्षान् पुनरेवान्वपद्यत ॥ ४५ ॥

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि द्रौपदीपराजये
चतुःषष्टोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

दुर्य्योधन उवाच। एहि क्षत्तर्द्रौपदीमानयस्व प्रियां भार्य्यां सम्मतां पाण्डवानाम्। सम्मार्जतां वेश्म परैतु शीघ्रं तत्रास्तु दासीभिरपुण्यशीला ॥ १ ॥

विदुर उवाच। दुर्विभाषं भाषितं त्वादृशेन न मन्द सम्बुध्यसि पाशबद्धः। प्रपाते त्वं लम्बमानो न वेत्सि व्याघ्रान् मृगः कोपयसेऽतिवेलम् ॥ २ ॥ आशीविषास्ते शिरसि पूर्णकोपा महाविषाः। मा कोपिष्ठाः सुमन्दात्मन्मा गमस्त्वं यमक्षयम् ॥३॥ न हि दासीत्वमापन्ना कृष्णा भवितुमर्हति। अनीशेन हि राज्ञैषा पणे न्यस्तेति मे मतिः ॥ ४ ॥ अयं धत्ते वेणुरिवात्म-घाती फलं राजा धृतराष्ट्रस्य पुत्रः। द्यूतं हि वैराय महाभयाय मत्तो न बुध्यत्ययमन्तकाले ॥ ५ ॥ नारुन्तुदः स्यान्ननृशंसवादी न हीनतः परमभ्याददीत। ययास्य वाचा पर उद्विजेत न तां वदेदुषतीं पापलोक्याम् ॥ ६ ॥ समुच्चरन्त्यतिवादाश्च वक्त्राद्यै-राहतः शोचति रात्र्यहानि। परस्य नामर्मसु ते पतन्ति तान् पण्डितो नावसृजेत् परेषु ॥ ७ ॥ अजो हि शस्त्रमगिलत् किलैकः शस्त्रे विपन्ने शिरसास्य भूमौ। निकृन्तनं स्वस्य कण्ठस्य घोरं

तद्वद्देवं माकृथाः पाण्डुपुत्त्रैः ॥ ८ ॥ न किञ्चिदित्यं प्रवदन्ति पार्था वनेचरं वा गृहमेधिनं वा । तपस्विनं वा परिपूर्णविद्यं भषन्ति हैवं श्वनराः सदैव ॥ ९ ॥ द्वारं सुघोरं नरकस्य जिह्मं न बुध्यते धृतराष्ट्रस्य पुत्त्रः । तमन्वेतारो बहवः कुरूणां द्यूतोदये सह दुःशासनेन ॥ १० ॥ मज्जन्त्यलावूनि शिलाः प्लवन्ते मुह्यन्ति नावोऽम्भसि शश्वदेव । मूढ़ो राजा धृतराष्ट्रस्य पुत्त्रो न मे वाचः पथ्यरूपाः शृणोति ॥ ११ ॥ अन्तो नूनं भवितायं कुरूणां सुदारुणः सर्व्वहरो विनाशः । वाचः काव्याः सुहृदां पथ्यरूपा न श्रूयन्ते वर्द्धते लोभ एव ॥ १२ ॥

इति सभापर्व्वणि द्यूतपर्व्वणि विदुरवाक्ये
पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

वैशम्पायन उवाच । धिगस्तु क्षत्तारमिति ब्रुवाणो दर्पेण मत्तो धृतराष्ट्रस्य पुत्त्रः । अवैक्षत प्रातिकामीं सभायामुवाच चैनं परमार्य्यमध्ये ॥ १ ॥

दुर्य्योधन उवाच । त्वं प्रातिकामिन् द्रौपदीमानयस्व न ते भयं विद्यते पाण्डवेभ्यः । क्षत्ता ह्ययं विवदत्येव भीतो न चास्माकं वृद्धिकामः सदैव ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः प्रातिकामी स सूतः प्रायाच्छीघ्रं राजवचो निशम्य । प्रविश्य च श्वेव हि सिंहगोष्ठं समासदन्महिषीं पाण्डवानाम् ॥ ३ ॥

प्रातिकाम्युवाच । युधिष्ठिरो द्यूतमदेन मत्तो दुर्य्योधनो द्रौपदि त्वामजैषीत् । सा त्वं प्रपद्यस्व धृतराष्ट्रस्य वेश्म नयामि त्वां कर्म्मणे याज्ञसेनि ॥ ४ ॥

द्रौपद्युवाच । कथं त्वेवं वदसि प्रातिकामिन् को हि दीव्ये-

ह्यार्थ्यया राजपुत्र:। मूढ़ो राजा द्यूतमदेन मत्तो ह्यभून्नान्यत् कैतवमस्य किञ्चित्॥ ५॥

प्रातिकाम्युवाच। यदा नाभूत कैतवमन्यदस्य तदादेवीत् पाण्डवोऽजातशत्रुः। न्यस्ताः पूर्वं भ्रातरस्तेन राज्ञा स्वयञ्चात्मा त्वमथो राजपुत्रि॥ ६॥

द्रौपद्युवाच। गच्छ त्वं कितवं गत्वा सभायां पृच्छ सूतज। किन्नु पूर्वं पराजैषीरात्मानमथ वा नु माम्॥ ७॥ एतज्ज्ञात्वा समागच्छ ततो मां नय सूतज। ज्ञात्वा चिकीर्षितमहं राज्ञो यास्यामि दुःखिता॥ ८॥

वैशम्पायन उवाच। सभां गत्वा स चोवाच द्रौपद्यास्तद्वच-स्तदा। युधिष्ठिरं नरेन्द्राणां मध्ये स्थितमिदं वचः॥ ९॥ कस्येशो नः पराजैषीरिति त्वामाह द्रौपदी। किन्नु पूर्वं पराजैषीरात्मानमथ वापि माम्॥ १०॥ युधिष्ठिरस्तु निश्चेता गत-सत्त्व इवाभवत्। न तं सूतं प्रत्युवाच वचनं साध्वसाधु वा॥ ११॥

दुर्य्योधन उवाच। इहैवागत्य पाञ्चाली प्रश्नमेनं प्रभाषताम्। इहैव सर्व्वे शृण्वन्तु तस्याश्चैतस्य यद्वचः॥ १२॥

वैशम्पायन उवाच। स गत्वा राजभवनं दुर्य्योधनवशानुगः। उवाच द्रौपदीं सूतः प्रातिकामी व्यथन्निव॥ १३॥

प्रातिकाम्युवाच। सभ्यास्त्वमी राजपुत्र्याह्वयन्ति मन्ये प्राप्तः संक्षयः कौरवाणाम्। न वै समृद्धिं पालयते लघीयान् यत्त्वां समानेष्यति राजपुत्रि॥ १४॥

द्रौपद्युवाच। एवं नूनं व्यदधात् संविधाता स्पर्शावुभौ स्पृशतो वृद्धबालौ। धर्म्मन्त्वेकं परमं प्राह लोके स नः शमं धास्यति गोप्यमानः॥ १५॥ सोऽयं धर्म्मो मात्यगात् कौरवान् वै सभ्यान् गत्वा पृच्छ धर्म्म्यं वचो मे। ते मां ब्रूयुर्निश्चितं तत् करिष्ये धर्म्मात्मानो नीतिमन्तो वरिष्ठाः॥ १६॥ श्रुत्वा सूत-

स्तद्वचो याज्ञसेन्याः सभां गत्वा प्राह वाक्यं तदानीम् । अधो-
मुखास्ते न च किञ्चिदूचुर्निर्बन्धन्तं धार्त्तराष्ट्रस्य बुद्ध्वा ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । युधिष्ठिरस्तु तच्छ्रुत्वा दुर्य्योधनचिकी-
र्षितम् । द्रौपद्याः सम्मतं दूतं प्राहिणोद्भरतर्षभ ॥ १८ ॥ एक-
वस्त्रा त्वधोनीवी रोदमाना रजस्वला । सभामागम्य पाञ्चाली
श्वशुरस्याग्रतो भव ॥ १९ ॥ स गत्वा त्वरितं दूतः कृष्णाया
भवनं नृप । न्यवेदयन्मतं धीमान् धर्म्मराजस्य निश्चितम् ॥ २० ॥
पाण्डवाश्च महात्मानो दीना दुःखसमन्विताः । सत्येनातिपरी-
ताङ्गा नो दीदृक्ते स्म किञ्चन ॥ २१ ॥ ततस्तेषां मुखमालोक्य
राजा दुर्य्योधनः सूतमुवाच हृष्टः । इहैवैनामानय प्रातिकामिन्
प्रत्यक्षमस्याः कुरवो ब्रुवन्तु ॥ २२ ॥ ततः सूतस्तस्य वशानुगामी
भीतश्च कोपाद्द्रुपदात्मजायाः । विहाय मानं पुनरेव सभ्यानुवाच
कृष्णां किमहं ब्रवीमि ॥ २३ ॥

दुर्य्योधन उवाच । दुःशासनैष मम सूतपुत्रो वृकोदरा-
दुद्विजतेऽल्पचेताः । स्वयं प्रगृह्यानय याज्ञसेनीं किन्ते करि-
ष्यन्त्यवशाः सपत्नाः ॥ २४ ॥ ततः समुत्थाय स राजपुत्रः श्रुत्वा
भ्रातुः शासनं रक्तदृष्टिः । प्रविश्य तद्वेश्म महारथानामित्यब्रवी-
द्द्रौपदीं राजपुत्रीम् ॥ २५ ॥ एह्येहि पाञ्चालि जितासि कृष्णे
दुर्य्योधनं पश्य विमुक्तलज्जा । कुरून् भजस्वायतपद्मनेत्रे धर्म्मेण
लब्धासि सभां परैहि ॥ २६ ॥ ततः समुत्थाय सुदुर्मनाः सा
विवर्णमासृज्य मुखं करेण । आर्त्ता प्रदुद्राव यतः स्त्रियस्ता
वृद्धस्य राज्ञः कुरुपुङ्गवस्य ॥ २७ ॥ ततो जवेनाभिससार रोषा-
द्दुःशासनस्तामभिगर्ज्जमानः । दीर्घेषु नीलेष्वथ चोर्म्मिमत्सु
जग्राह केशेषु नरेन्द्रपत्नीम् ॥ २८ ॥ ये राजसूयावभृथे जलेन
महाक्रतौ मन्त्रपूतेन सिक्ताः । ते पाण्डवानां परिभूय वीर्य्यं
बलात् प्रमृष्टा धृतराष्ट्रजेन ॥ २९ ॥ स तां पराकृष्य सभासमीप-

मानीय कृष्णामतिदीर्घकेशीम्। दुःशासनो नाथवतीमनाथव-
च्चकर्ष वायुः कदलीमिवार्त्ताम्॥ ३०॥ सा कृष्यमाणा नमि-
ताङ्गयष्टिः शनैरुवाचाद्य रजस्वलास्मि। एकञ्च वासो मम मन्द-
बुद्धे सभां नेतुं नार्हसि मामनार्य्य॥ ३१॥ ततोऽब्रवीत्तां प्रसभं
निगृह्य केशेषु कृष्णेषु तदा स कृष्णाम्। कृष्णञ्च जिष्णुञ्च हरिं
नरञ्च त्राणाय विक्रोशति याज्ञसेनी॥ ३२॥

दुःशासन उवाच। रजस्वला वा भव याज्ञसेनि एकाम्बरा
वाप्यथवा विवस्त्रा। द्यूते जिता चासि कृतासि दासी दासीषु
वासश्च यथोपजोषम्॥ ३३॥

वैशम्पायन उवाच। प्रकीर्णकेशी पतितार्द्धवस्त्रा दुःशासनेन
व्यवधूयमाना। ह्रीमत्यमर्षेण च दह्यमाना शनैरिदं वाक्य-
मुवाच कृष्णा॥ ३४॥

द्रौपद्युवाच। इमे सभायामुपदिष्टशास्त्राः क्रियावन्तः सर्व्व
एवेन्द्रकल्पाः। गुरुस्थाना गुरवश्चैव सर्व्वे तेषामग्रे नोत्सहे स्थातु-
मेवम्॥ ३५॥ नृशंसकर्म्मंस्त्वमनार्य्यवृत्त मा मां विवस्त्रां कुरु
मा विकार्षीः। न मर्षयेयुस्तव राजपुत्राः सेन्द्रादिदेवा यदि ते
सहायाः॥ ३६॥ धर्म्मे स्थितो धर्म्मसुतो महात्मा धर्म्मश्च सूक्ष्मो
निपुणोपलक्ष्यः। वाचापि भर्त्तुः परमाणुमात्रमिच्छामि दोषं
न गुणान् विसृज्य॥ ३७॥ इदन्त्वकार्य्यं कुरुवीरमध्ये रजस्वलां
यत् परिकर्षसे माम्। न चापि कश्चित् कुरुतेऽत्र कुत्सां ध्रुवं
तवेदं मतमभ्युपेतः॥ ३८॥ धिगस्तु नष्टः खलु भारतानां धर्म्म-
स्तथा क्षत्रविदाञ्च वृत्तम्। यत्र ह्यतीतां कुरुधर्म्मवेलां प्रेक्षन्ति
सर्व्वे कुरवः सभायाम्॥ ३९॥ द्रोणस्य भीष्मस्य च नास्ति सत्त्वं
ध्रुवन्तथैवास्य महात्मनोऽपि। राज्ञस्तथा हीममधर्म्ममुग्रं न
लक्षयन्ते कुरुवृद्धमुख्याः॥ ४०॥

वैशम्पायन उवाच। तथा ब्रुवन्ती करुणं सुमध्या भर्त्तॄन्

कटाक्षैः कुपितानपश्यत् । सा पाण्डवान् कोपपरीतदेहान् सन्दी-
पयामास कटाक्षपातैः ॥ ४१ ॥ हृतेन राज्येन तथा धनेन रत्नैश्च
मुख्यैर्न तथा बभूव । यथा त्रपाकोपसमीरितेन कृष्णाकटाक्षेण
बभूव दुःखम् ॥ ४२ ॥ दुःशासनश्चापि समीक्ष्य कृष्णामवेक्षमाणां
कृपणान् पतींस्तान् । आधूय वेगेन विसंज्ञकल्पामुवाच दासीति
हसन् सशब्दम् ॥ ४३ ॥ कर्णस्तु तद्वाक्यमतीव हृष्टः सम्पूजया-
मास हसन् सशब्दम् । गान्धारराजः सुबलस्य पुत्रस्तथैव दुःशा-
सनमभ्यनन्दत् ॥ ४४ ॥ सभ्यास्तु ये तत्र बभूवुरन्ये ताभ्यामृते
धार्त्तराष्ट्रेण चैव । तेषामभूद्दुःखमतीव कृष्णां दृष्ट्वा सभायां
प्रक्लिश्यमानाम् ॥ ४५ ॥

भीष्म उवाच । न धर्म्मसौक्ष्म्यात् सुभगे विवेक्तुं शक्नोमि ते
प्रश्नमिमं यथावत् । अस्वो ह्यशक्तः पणितुं परस्वं स्त्रियाश्च
भर्त्तुर्वशतां समीक्ष्य ॥ ४६ ॥ त्यजेत सर्व्वां पृथिवीं समृद्धां युधि-
ष्ठिरो धर्म्ममथो न जह्यात् । उक्तं जितोऽस्मीति च पाण्डवेन
तस्मान्न शक्नोमि विवेक्तुमेतत् ॥ ४७ ॥ द्यूतेऽद्वितीयः शकुनि-
र्नरेषु कुन्तीसुतस्तेन निसृष्टकामः । न मन्यते तां निकृतिं युधि-
ष्ठिरस्तस्मान्न ते प्रश्नमिमं ब्रवीमि ॥ ४८ ॥

द्रौपद्युवाच । आहूय राजा कुशलैरनार्य्यैर्दुष्टात्मभिर्नैकृ-
तिकैः सभायाम् । द्यूतप्रियैर्नातिकृतप्रयत्नः कस्मादयं नाम
निसृष्टकामः ॥ ४९ ॥ अशुद्धभावैर्निकृतिप्रवृत्तैरबुध्यमानः कुरु-
पाण्डवाग्र्यः । सम्भूय सर्व्वैश्च जितोऽपि यस्मात् पश्चादयं कैतव-
मभ्युपेतः ॥ ५० ॥ तिष्ठन्ति चेमे कुरवः सभायामीशाः सुतानाञ्च
तथा स्नुषाणाम् । समीक्ष्य सर्व्वे मम चापि वाक्यं विब्रूत मे प्रश्न-
मिमं यथावत् ॥ ५१ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथा ब्रुवन्तीं करुणं रुदन्तीमवेक्ष्य-
माणां कृपणान् पतींस्तान् । दुःशासनः परुषाण्यप्रियाणि वाक्या-

न्युवाचामधुराणि चैव ॥ ५२ ॥ तां कृष्यमाणाञ्च रजस्वलाञ्च स्रस्तोत्तरीयामतदर्हमानाम् । वृकोदर प्रेक्ष्य युधिष्ठिरञ्च चकार कोपं परमार्त्तरूपः ॥ ५३ ॥

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि द्रौपदीप्रश्ने
षट्षष्टोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

भीम उवाच । भवन्ति गेहे बन्धक्यः कितवानां युधिष्ठिर । न ताभिरुत दीव्यन्ति दया चैवास्ति तास्वपि ॥ १ ॥ काश्यो यद्बलमाहार्षीद्द्रव्यं यच्चान्यदुत्तमम् । तथान्ये पृथिवीपाला यानि रत्नान्युपाहरन् ॥ २ ॥ वाहनानि धनञ्चैव कवचान्यायुधानि च । राज्यमात्मा वयञ्चैव कैतवेन हृतं परैः ॥ ३ ॥ न च मे तत्र कोपोऽभूत् सर्वस्येशो हि नो भवान् । इमं व्यतिक्रमं मन्ये द्रौपदी यत्र पण्यते ॥ ४ ॥ एषा ह्यनर्हती बाला पाण्डवान् प्राप्य कौरवैः । त्वत्कृते क्लिश्यते क्षुद्रैर्नृशंसैरकृतात्मभिः ॥ ५ ॥ अस्याः कृते मन्युरयं त्वयि राजन्निपात्यते । बाहू ते सम्प्रधक्ष्यामि सहदेवाग्निमानय ॥ ६ ॥

अर्जुन उवाच । न पुरा भीमसेन त्वमीदृशीर्वदिता गिरः । परैस्ते नाशितं नूनं नृशंसैर्धर्मगौरवम् ॥ ७ ॥ न सकामाः परे कार्य्या धर्ममेवाचरोत्तमम् । भ्रातरं धार्म्मिकं ज्येष्ठं कोऽतिवर्त्तितुमर्हति ॥ ८ ॥ आहूतो हि परैराजा क्षात्रं व्रतमनुस्मरन् । दीव्यते परकामेन तन्नः कीर्त्तिकरं महत् ॥ ९ ॥

भीमसेन उवाच । एवमस्मिन् कृतं विद्यां यदि नाहं धनञ्जय । दीप्तेऽग्नौ सहितौ बाहू निर्दहेयं बलादिव ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । तथा तान् दुःखितान् दृष्ट्वा पाण्डवान्

धृतराष्ट्रजः । क्लिश्यमानाञ्च पाञ्चालीं विकर्ण इदमब्रवीत् ॥११॥
याज्ञसेन्या यदुक्तं तद्वाक्यं विब्रूत पार्थिवाः । अविवेकेन वाक्यस्य
नरकः सद्य एव नः ॥ १२ ॥ भीष्मश्च धृतराष्ट्रश्च कुरुवृद्धतमावुभौ ।
समेत्य नाहतुः किञ्चिद्विदुरश्च महामतिः ॥ १३ ॥ भारद्वाजश्च
सर्व्वेषामाचार्य्यः कृप एव च । कुत एतावपि प्रश्नं नाहतुर्द्विज-
सत्तमौ ॥ १४ ॥ ये त्वन्ये पृथिवीपालाः समेताः सर्वतो दिशम् ।
कामक्रोधौ समुत्सृज्य ते ब्रुवन्तु यथामति ॥ १५ ॥ यदिदं
द्रौपदी वाक्यमुक्तवत्यसकृच्छुभा । विमृश्य कस्य कः पक्षः पार्थिवा
वदतोत्तरम् ॥ १६ ॥ एवं स बहुशः सर्व्वानुक्तवांस्तान् सभा-
सदः । न च ते पृथिवीपालास्तमूचुः साध्वसाधु वा ॥ १७ ॥
उक्त्वासकृत्तथा सर्वान् विकर्णः पृथिवीपतीन् । पाणौ पाणिं
विनिष्पिष्य निश्वसन्निदमब्रवीत् ॥ १८ ॥ विब्रूत पृथिवीपाला
वाक्यं मा वा कथञ्चन । मन्ये न्यायं यदत्राहं तद्धि वक्ष्यामि
कौरवाः ॥ १९ ॥ चत्वार्य्याहुर्नरश्रेष्ठा व्यसनानि महीक्षिताम् ।
मृगया पानमक्षाश्च ग्राम्ये चैवातिरक्तता ॥ २० ॥ एतेषु हि नरः
सक्तो धर्ममुत्सृज्य वर्त्तते । तथायुक्तेन च कृतां क्रियां लोको
न मन्यते ॥ २१ ॥ तदयं पाण्डुपुत्रेण व्यसने वर्त्तता भृशम् ।
समाहूतेन कितवैरास्थितो द्रौपदी पणः ॥ २२ ॥ साधारणी
च सर्व्वेषां पाण्डवानामनिन्दिता । जितेन पूर्व्वञ्चानेन पाण्डवेन
कृतः पणः ॥ २३ ॥ इयञ्च कीर्त्तिता कृष्णा सौबलेन पणा-
र्थिना । एतत्सर्व्वं विचार्य्याहं मन्ये न विजितामिमाम् ॥ २४ ॥
एतच्छ्रुत्वा महानादः सभ्यानामुदतिष्ठत । विकर्णं शंसमानानां
सौबलञ्चापि निन्दताम् ॥ २५ ॥ तस्मिन्नुपरते शब्दे राधेयः
क्रोधमूर्च्छितः । प्रगृह्य रुचिरं बाहुमिदं वचनमब्रवीत् ॥२६॥

कर्ण उवाच । दृश्यन्ते वै विकर्णेह वैकृतानि बह्वन्यपि ।
तज्जातस्तद्विनाशाय यथाग्निररणीप्रजः ॥ २७ ॥ एते न किञ्चि-

दृष्याङ्कस्थोदिता ह्यपि कृष्णया। धर्म्मेण विजितामेतां मन्यन्ते द्रुपदात्मजाम् ॥ २८॥ त्वन्तु केवलवाल्येन धार्त्तराष्ट्र विदीर्य्यसे। यद्ब्रवीषि सभामध्ये वाक्तः स्थविरभाषितम् ॥ २९ ॥ न च धर्मं यथातत्त्वं वेत्सि दुर्य्योधनावर। यद्ब्रवीषि जितां कृष्णां न जितेति सुमन्दधीः ॥ ३० ॥ कथं ह्यविजितां कृष्णां मन्यसे धृतराष्ट्रज। यदा सभायां सर्वस्वं न्यस्तवान् पाण्डवाग्रजः ॥३१॥ अभ्यन्तरा च सर्वस्वे द्रौपदी भरतर्षभ। एवं धर्मजितां कृष्णां मन्यसे न जितां कथम् ॥ ३२ ॥ कीर्त्तिता द्रौपदी वाचा अनुज्ञाता च पाण्डवैः। भवत्यविजिता केन हेतुनैषा मता तव ॥ ३३ ॥ मन्यसे वा सभामेतामानीतामेकवाससम्। अधर्म्मेणेति तत्रापि शृणु मद्वाक्यमुत्तमम् ॥ ३४ ॥ एको भर्त्ता स्त्रिया देवैर्विहितः कुरुनन्दन। इयं त्वनेकवशगा बन्धकीति विनिश्चिता ॥ ३५ ॥ अस्याः सभायां नयनं न चित्रमिति मे मतिः। एकाम्बरधरत्वं वाप्यथ वापि विवस्त्रता॥ ३६ ॥ यच्चैषां द्रविणं किञ्चिद्या चैषा ये च पाण्डवाः। सौबलेनेह तत् सर्वं धर्म्मेण विजितं वसु॥ ३७ ॥ दुःशासन सुवालोऽयं विकर्णः प्राज्ञवादिकः। पाण्डवानाञ्च वासांसि द्रौपद्याश्चाप्युपाहर ॥ ३८॥ तच्छ्रुत्वा पाण्डवाः सर्वे स्वानि वासांसि भारत। अवकीर्य्योत्तरीयाणि सभायां समुपाविशन् ॥ ३९ ॥ ततो दुःशासनो राजन् द्रौपद्या वसनं बलात्। सभामध्ये समाक्षिप्य व्यापाक्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ ४० ॥

वैशम्पायन उवाच। आकृष्यमाणे वसने द्रौपद्या चिन्तितो हरिः। गोविन्द द्वारकावासिन् कृष्ण गोपीजनप्रिय ॥ ४१ ॥ कौरवैः परिभूतां मां किं न जानासि केशव। हे नाथ हे रमानाथ व्रजनाथार्त्तिनाशन ॥ ४२ ॥ कौरवार्णवमग्नां मामुद्धरस्व जनार्द्दन। कृष्ण कृष्ण महायोगिन् विश्वात्मन् विश्वभावन ॥४३॥ प्रपन्नां पाहि गोविन्द कुरुमध्येऽवसीदतीम्। इत्यनुस्मृत्य कृष्णं

या हरिं त्रिभुवनेश्वरम् ॥ ४४ ॥ प्रारुदद्दुःखिता राजन् मुख-माच्छाद्य भामिनी । याज्ञसेन्याः वचः श्रुत्वा कृष्णो गह्वरितोऽभवत् ॥ ४५ ॥ त्यक्त्वा शय्यासनं पद्भ्यां कृपालुः कृपयाभ्यगात् । कृष्णञ्च विष्णुञ्च हरिं नरञ्च त्राणाय विक्रोशति याज्ञसेनी ॥ ४६ ॥ ततस्तु धर्म्मोऽन्तरितो महात्मा समावृणोद्वै विविधैः सुवस्त्रैः । आकृष्यमाणे वसने द्रौपद्यास्तु विशाम्पते ॥ ४७ ॥ तद्रूपमपरं वस्त्रं प्रादुरासीदनेकशः । नानारागविरागाणि वसनान्यथ वै प्रभो ॥ ४८ ॥ प्रादुर्भवन्ति शतशो धर्मस्य परिपालनात् । ततो हलहलाशब्दस्तत्रासीद्घोरनिस्वनः ॥ ४९ ॥ तदद्भुततमं लोके वीक्ष्य सर्वे महीभृतः । शशंसुर्द्रौपदीं तत्र कुत्सन्तो धृतराष्ट्रजम् ॥ ५० ॥ शशाप तत्र भीमस्तु राजमध्ये बृहत्स्वनः । क्रोधाद्विस्फुरमाणौष्ठो विनिष्पिष्य करे करम् ॥ ५१ ॥

भीमसेन उवाच । इदं मे वाक्यमादद्ध्वं क्षत्रिया लोकवासिनः । नोक्तपूर्वं नरैरन्यैर्न्न चान्यो यद्वदिष्यति ॥ ५२ ॥ यद्येतदेव-मुक्त्वाहं न कुर्य्यां पृथिवीश्वराः । पितामहानां पूर्वेषां नाहं गतिमवाप्नुयाम् ॥ ५३ ॥ अस्य पापस्य दुर्व्वुद्धेर्भारतापसदस्य च । नपिवेयं बलाद्वक्षो भित्त्वा चेद्रुधिरं युधि ॥ ५४ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य ते तद्वचःश्रुत्वा रौद्रं लोमप्रहर्षणम् । प्रचक्रुर्बहुलां पूजां कुत्सन्तो धृतराष्ट्रजम् ॥ ५५ ॥ यदा तु वाससां राशिः सभामध्ये समाचितः । ततो दुःशासनः श्रान्तो व्रीड़ितः समुपाविशत् ॥ ५६ ॥ धिक्‌शब्दस्तु ततस्तत्र समभूल्लोम-हर्षणः । सभ्यानां नरदेवानां दृष्ट्वा कुन्तीसुतांस्तथा ॥ ५७ ॥ न विब्रुवन्ति कौरव्याः प्रश्नमेतमिति स्म ह । सुजनः क्रोशति स्मात्र धृतराष्ट्रं विगर्हयन् ॥ ५८ ततो बाहू समुत्क्षिप्य निवार्य्य च सभासदः । विदुरः सर्वधर्मज्ञ इदं वचनमब्रवीत् ॥ ५९ ॥

विदुर उवाच । द्रौपदी प्रश्नमुक्त्वैवं रोरवीति त्वनाथवत् ।

न च विब्रूत तं प्रश्नं सभ्या धर्मोऽत्र पीड्यते ॥ ६० ॥ सभां प्रप-
द्यते ह्यार्त्तः प्रज्वलन्निव हव्यवाट् । तं वै सत्येन धर्मेण सभ्याः
प्रशमयन्त्युत ॥ ६१ ॥ धर्मप्रश्नमतो ब्रूयादार्थ्यः सत्येन मानवः ।
विब्रूयुस्तत्र तं प्रश्नं कामक्रोधवलातिगाः ॥ ६२ ॥ विकर्णेन
यथाप्रज्ञमुक्तः प्रश्नो नराधिपाः । भवन्तोऽपि हि तं प्रश्नं विब्रु-
वन्तु यथामति ॥ ६३ ॥ यो हि प्रश्नं न विब्रूयाद्धर्मदर्शी सभा-
गतः । अनृते या फलावाप्तिस्तस्याः सोऽर्द्धं समश्नुते ॥ ६४ ॥ यः
पुनर्वितथं ब्रूयाद्धर्मदर्शी सभां गतः । अनृतस्य फलं कृत्स्नं स
प्राप्नोतीति निश्चयः ॥ ६५ ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरा-
तनम् । प्रह्लादस्य च संवादं मुनेराङ्गिरसस्य च ॥ ६६ ॥ प्रह्लादो
नाम दैत्येन्द्रस्तस्य पुत्रो विरोचनः । कन्याहेतोराङ्गिरसं सुधन्वा-
नमुपाद्रवत् ॥ ६७ ॥ अहं ज्यायानहं ज्यायानिति कन्येप्सया
तदा । तयोर्द्देवनमत्रासीत् प्राणयोरिति नः श्रुतम् ॥ ६८ ॥
तयोः प्रश्नविवादोऽभूत् प्रह्लादं तावपृच्छताम् । ज्यायान् क
आवयोरेकः प्रश्नं प्रब्रूहि मा मृषा ॥ ६९ ॥ स वै विवदनाद्भीतः
सुधन्वानं विलोकयन् । तं सुधन्वाब्रवीत् क्रुद्धो ब्रह्मदण्ड इव
ज्वलन् ॥ ७० ॥ यदि वै वक्ष्यसि मृषा प्रह्लादाथ न वक्ष्यसि ।
शतधा ते शिरो वज्री वज्रेण प्रहरिष्यति ॥ ७१ ॥ सुधन्वना
तथोक्तः सन् व्यथितोऽश्वत्थपर्णवत् । जगाम कश्यपं दैत्यः परि-
प्रष्टं महौजसम् ॥ ७२ ॥

प्रह्लाद उवाच । त्वं वै धर्मस्य विज्ञाता दैवस्येहासुरस्य च ।
ब्राह्मणस्य महाभाग धर्मकृच्छ्रमिदं शृणु ॥ ७३ ॥ यो वै प्रश्नं न
विब्रूयाद्वितथञ्चैव निर्द्दिशेत् । के वै तस्य परे लोकास्तन्ममा-
चक्ष्व पृच्छतः ॥ ७४ ॥

कश्यप उवाच । जानन्न विब्रुवन् प्रश्नान् कामात् क्रोधाद्भया-
त्तथा । सहस्रं वारुणान् पाशानात्मनि प्रतिमुञ्चति ॥ ७५ ॥

साक्षी वा विब्रुवन् साक्ष्य गोकर्णशिथिलश्चरन्। सहस्रं वारु-णान् पाशानात्मनि प्रतिमुञ्चति ॥ ७६ ॥ तस्य सम्वत्सरे पूर्णे पाश एकः प्रमुच्यते। तस्मात् सत्यन्तु वक्तव्यं जानता सत्य-मञ्जसा ॥ ७७ ॥ विद्धो धर्मो ह्यधर्म्मेण सभां यत्रोपपद्यते। न चास्य शल्यं कृन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासदः ॥ ७८ ॥ अर्द्धं हरति वै श्रेष्ठः पादो भवति कर्तृषु। पादश्चैव सभासत्सु ये न निन्दन्ति निन्दितम् ॥ ७९ ॥ अनेना भवति श्रेष्ठो मुच्यन्ते च सभासदः। एनो गच्छति कर्त्तारं निन्दार्हो यत्र निन्द्यते ॥ ८० ॥ वितथन्तु वदेयुर्ये धर्मं प्रह्लाद पृच्छते। इष्टापूर्त्तञ्च ते घ्नन्ति सप्त सप्त परावरान् ॥ ८१ ॥ हृतस्वस्य हि यद्दुःखं हतपुत्रस्य चैव यत्। ऋणिनः प्रति यच्चैव स्वार्थाद्भ्रष्टस्य चैव यत् ॥ ८२ ॥ स्त्रियाः पत्या विहीनाया राज्ञा ग्रस्तस्य चैव यत्। अपुत्रायाश्च यद्दुःखं व्याघ्राघ्रातस्य चैव यत् ॥ ८३ ॥ अध्यूढायाश्च यद्दुःखं साक्षिभि-र्विहतस्य च। एतानि वै समान्याहुर्दुःखानि त्रिदिवेश्वराः ॥८४॥ तानि सर्वाणि दुःखानि प्राप्नोति वितथं ब्रुवन्। समक्षदर्शनात् साक्ष्यं श्रवणाच्चेति धारणात् ॥ ८५ ॥ तस्मात् सत्यं ब्रुवन् साक्षी धर्मार्थाभ्यां न हीयते। कश्यपस्य वचः श्रुत्वा प्रह्लादः पुत्रमब्र-वीत् ॥ ८६ ॥ श्रेयान् सुधन्वा त्वत्तो वै मत्तः श्रेयांस्तथाङ्गिराः। माता सुधन्वनश्चापि मातृतः श्रेयसी तव। विरोचन सुधन्वायं प्राणानामीश्वरस्तव ॥ ८७ ॥

सुधन्वोवाच। पुत्रस्नेहं परित्यज्य यस्त्वं धर्मे व्यवस्थितः। अनुजानाति ते पुत्रं जीवत्वेष शतं समाः ॥ ८८ ॥

विदुर उवाच। एवं वै परमं धर्मं श्रुत्वा सर्वे सभासदः। यथाप्रश्नन्तु कृष्णाया मन्यध्वं तत्र किं परम् ॥ ८९ ॥

वैशम्पायन उवाच। विदुरस्य वचः श्रुत्वा नोचुः किञ्चन पार्थिवाः। कर्णो दुःशासनं त्वाह कृष्णां दासीं गृहं नय ॥ ९० ॥

तां वेपमानां सव्रीडां प्रलपन्तीं स्म पाण्डवान् । दुःशासनः सभामध्ये विचकर्ष तपस्विनीम् ॥ ९१ ॥

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि द्रौपद्याकर्षणे
सप्तषष्टोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

द्रौपद्युवाच। तावत् प्रतीक्ष दुष्टात्मन् दुःशासन नराधम। पुरस्तात् करणीयं मे न कृतं कार्य्यमुत्तरम् ॥ १ ॥ विह्वलास्मि कृतानेन कर्षिता बलिना बलात् । अभिवादं करोम्येषां गुरूणां कुरुसंसदि। न मे स्यादपराधोऽयं यदिदं न कृतं मया ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच। सा तेन च समाधूता दुःखेन च तपस्विनी। पतिता विललापेदं सभायामतथोचिता ॥ ३ ॥

द्रौपद्युवाच। स्वयम्वरे यास्मि नृपैर्दृष्टा रङ्गे समागतैः। न दृष्टपूर्वा चान्यत्र साहमद्य सभां गता ॥ ४ ॥ यां न वायुर्न चादित्यो दृष्टवन्तौ पुरा गृहे। साहमद्य सभामध्ये दृश्यास्मि जनसंसदि ॥ ५ ॥ यां न मृष्यन्ति वातेन स्पृश्यमानां गृहे पुरा। स्पृश्यमानां सहन्तेऽद्य पाण्डवास्तां दुरात्मना ॥ ६ ॥ मृष्यन्ति कुरवश्चेमे मन्ये कालस्य पर्य्ययम्। स्नुषां दुहितरञ्चैव क्लिश्यमानामनर्हतीम् ॥ ७ ॥ किन्न्वतः कृपणं भूयो यदहं स्त्री सती शुभा। सभामध्यं विगाहेऽद्य क्व नु धर्मो महीक्षिताम् ॥ ८ ॥ धर्म्यां स्त्रियं सभां पूर्वं न नयन्तीति नः श्रुतम्। स नष्टः कौरवेयेषु पूर्वो धर्मः सनातनः ॥ ९ ॥ कथं हि भार्य्या पाण्डूनां पार्षतस्य स्वसा सती। वासुदेवस्य च सखी पार्थिवानां सभामियाम् ॥ १० ॥ तामिमां धर्मराजस्य भार्य्यां सदृशवर्णजाम्। ब्रूत दासीमदासीं वा तत्करिष्यामि कौरवाः ॥ ११ ॥ अयं मां सुदृढं क्षुद्रः कौरवाणां यशोहरः। क्लिश्नाति नाहं तत् सोढुं

चिदं प्रक्ष्यामि कौरवाः ॥१२॥ जितां वाप्यजितां वापि मन्यध्वं मां यथा नृपाः । तथा प्रत्युक्तमिच्छामि तत् करिष्यामि कौरवाः ॥१३

भीष्म उवाच । उक्तवानस्मि कल्याणि धर्मस्य परमा गतिः । लोके न शक्यते ज्ञातुमपि विप्रैर्महात्मभिः ॥ १४ ॥ बलवांश्च यथा धर्मं लोके पश्यति पूरुषः । स धर्मोऽधर्मवेलायां भवत्यभिहतः परः ॥ १५ ॥ न विवेक्तुञ्च ते प्रश्नमिमं शक्नोमि निश्चयात् । सूक्ष्मत्वाद्गहनत्वाच्च कार्य्यस्यास्य च गौरवात् ॥ १६ ॥ नूनमन्तः कुलस्यास्य भविता न चिरादिव । तथा हि कुरवः सर्वे लोभमोहपरायणाः ॥ १७ ॥ कुलेषु जाताः कल्याणि व्यसनैराहता भृशम् । धर्म्मान्मार्गान्न च्यवन्ते येषां नस्त्वं वधू स्थिता ॥ १८ ॥ उपपन्नञ्च पाञ्चालि तवेदं वृत्तमीदृशम् । यत् कृच्छ्रमपि संप्राप्ता धर्ममेवान्ववेक्षसे ॥ १९ ॥ एते द्रोणादयश्चैव वृद्धा धर्मविदो जनाः । शून्यैः शरीरैस्तिष्ठन्ति गतासव इवानताः ॥ २० ॥ युधिष्ठिरस्तु प्रश्नेऽस्मिन् प्रमाणमिति मे मतिः । अजितां वा जितां वेति स्वयं व्याहर्त्तुमर्हति ॥ २१ ॥

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि भीष्मवाक्ये

अष्टषष्टोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथा च दृष्ट्वा बहु तत्र देवीं रोरूयमाणां कुररीमिवार्त्ताम् । नोचुर्वचः साध्वथ वाप्यसाधु महीक्षितो धार्त्तराष्ट्रस्य भीताः ॥ १ ॥ दृष्ट्वा तथा पार्थिवपुत्रपौत्रांस्तूष्णीम्भूतान् धृतराष्ट्रस्य पुत्रः । स्मयन्निवेदं वचनं बभाषे पाञ्चालराजस्य सुतां तदानीम् ॥ २ ॥

दुर्य्योधन उवाच । तिष्ठत्वयं प्रश्न उदारसत्त्वे भीमेऽर्ज्जुने सहदेवे तथैव । पत्यौ च ते नकुले याज्ञसेनि वदन्त्वेते वचनं त्वत्-

प्रसूतम् ॥ ३ ॥ अनीश्वरं विब्रुवन्त्वार्य्यमध्ये युधिष्ठिरं तव पाञ्चालि हेतोः। कुर्वन्तु सर्व्वं चानृतं धर्म्मराजं पाञ्चालि त्वं मोक्ष्यसे दासभावात् ॥ ४ ॥ धर्म्मे स्थितो धर्म्मसुतो महात्मा स्वयञ्चेदं कथयत्विन्द्रकल्पः। ईशो वा ते यद्यनीशोऽथ वैष वाक्यादस्य क्षिप्रमेकं भजस्व ॥ ५ ॥ सर्व्वे हीमे कौरवेयाः सभायां दुःखान्तरे वर्त्तमानास्त्वदीये। न विब्रुवन्त्यार्य्यसत्त्वा यथावत् पतींश्च ते समवेक्ष्याल्पभाग्यान् ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः सभ्याः कुरुराजस्य तस्य वाक्यं सर्व्वं प्रशशंसुस्तदुच्चैः। चेलावेधांश्चापि चक्रुर्नदन्तो हाहेत्यासीदपि चैवार्त्तनादः ॥ ७ ॥ श्रुत्वा तु तद्वाक्यमनोहरं तद्धर्षश्चासीत् कौरवाणां सभायाम्। सर्व्वे चासन् पार्थिवाः प्रीतिमन्तः कुरुश्रेष्ठं धार्म्मिकं पूजयन्तः ॥ ८ ॥ युधिष्ठिरञ्च ते सर्व्वे समुदैक्षन्त पार्थिवाः। किन्नु वक्ष्यति धर्म्मज्ञ इति साचीकृताननाः ॥ ९ ॥ किन्नु वक्ष्यति बीभत्सुरजितो युधि पाण्डवः। भीमसेनो यमौ चोभौ भृशं कौतूहलान्विताः ॥ १० ॥ तस्मिन्नुपरते शब्दे भीमसेनोऽब्रवीदिदम्। प्रगृह्य रुचिरं दिव्यं भुजं चन्दनचर्च्चितम् ॥११॥

भीमसेन उवाच। यद्येष गुरुरस्माकं धर्म्मराजो महामनाः। न प्रभुः स्यात् कुलस्यास्य न वयं मर्षयेमहि ॥ १२ ॥ ईशो नः पुण्यतपसां प्राणानामपि चेश्वरः। मन्यते जितमात्मानं यद्येष विजिता वयम् ॥ १३ ॥ न हि मुच्येत मे जीवन् पदा भूमिमुपस्पृशन्। मर्त्यधर्म्मा परामृश्य पाञ्चाल्या मूर्द्धजानिमान् ॥ १४ ॥ पश्यध्वं ह्यायतौ वृत्तौ भुजौ मे परिघाविव। नैतयोरन्तरं प्राप्य मुच्येतापि शतक्रतुः ॥ १५ ॥ धर्म्मपाशसितस्त्वेवं नाधिगच्छामि सङ्कटम्। गौरवेण निरुद्धश्च निग्रहादर्ज्जुनस्य च ॥ १६ ॥ धर्म्मराजनिसृष्टस्तु सिंहः क्षुद्रमृगानिव। धार्त्तराष्ट्रानिमान् पापान्निष्पिषेयन्तलासिभिः ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । तमुवाच तदा भीष्मो द्रोणो विदुर एव च । क्षम्यतामिदमित्येवं सर्वं संभाव्यते त्वयि ॥ १८ ॥

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि भीमवाक्ये
एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

कर्ण उवाच । त्रयः किलेमे अधनाः सभायां भीष्मः क्षत्ता कौरवाणां गुरुश्च । ये स्वामिनं दुष्टतमं वदन्ति वाञ्छन्ति वृद्धिं न च विक्षिपन्ति ॥ १ ॥ त्रयः किलेमे ह्यधना भवन्ति दासः पुत्रश्चास्वतन्त्रा च नारी । दासस्य पत्नी त्वधनस्य भद्रे हीनेश्वरे दासधनञ्च सर्वम् ॥ २ ॥ प्रविश्य राज्ञः परिवारं भजस्व तत्ते कार्य्यं शिष्टमादिश्यतेऽत्र । ईशास्तु सर्वे तव राजपुत्रि भवन्ति वै धार्त्तराष्ट्रा न पार्थाः ॥ ३ ॥ अन्यं वृणीष्व पतिमाशु भाविनि यस्माद्दास्यं न लभसि देवनेन । अवाच्या वै पतिषु कामवृत्तिर्नित्यं दास्ये विदितं तत्तवास्तु ॥ ४ ॥ पराजितो नकुलो भीमसेनो युधिष्ठिरः सहदेवार्ज्जुनौ च । दासीभूता त्वं हि वै याज्ञसेनि पराजितास्ते पतयो नैव सन्ति ॥ ५ ॥ प्रयोजनं जन्मनि किन्नु मन्यते पराक्रमं पौरुषञ्चैव पार्थः । पाञ्चालस्य द्रुपदस्यात्मजामिमां सभामध्ये यो व्यदेवीद्ग्लहेषु ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तद्वै श्रुत्वा भीमसेनोऽत्यमर्षी भृशं निशश्वास तदार्त्तरूपः । राजानुगो धर्मपाशानुबद्धो दहन्निवैनं क्रोधसंरक्तदृष्टिः ॥ ७ ॥

भीमसेन उवाच । नाहं कुप्ये सूतपुत्रस्य राजन्नेष सत्यं दासभावं प्रविष्टः । किं विद्विषो वै मामेवं व्याहरेयुर्नादेवीस्त्वं यद्यनया नरेन्द्र ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच। भीमसेनवचः श्रुत्वा राजा दुर्य्योधन-
स्तदा। युधिष्ठिरमुवाचेदं तूष्णींभूतमचेतनम् ॥ ९ ॥ भीमार्ज्जुनौ
यमौ चैव स्थितौ ते नृप शासने। प्रश्नं ब्रूहि च कृष्णां ताम-
जितां यदि मन्यसे ॥ १० ॥ एवमुक्त्वा तु कौन्तेयमपोह्य वसनं
स्वकम्। स्मयन्निवैक्ष्य पाञ्चालीमैश्वर्य्यमदमोहितः ॥ ११ ॥
कदलीदण्डसदृशं सर्व्वलक्षणसंयुतम्। गजहस्तप्रतीकाशं वज्र-
प्रतिमगौरवम् ॥१२॥ अभ्युत्स्मयित्वा राधेयं भीममाधर्षयन्निव।
द्रौपद्याः प्रेक्षमाणायाः सव्यमूरुमदर्शयत् ॥ १३ ॥ भीमसेन-
स्तमालोक्य नेत्रे उत्फाल्य लोहिते। प्रोवाच राजमध्ये तं सभां
विश्रावयन्निव ॥ १४ ॥ पितृभिः सह सालोक्यं मा स्म गच्छेद्-
वृकोदरः। यद्येतमूरुं गदया न भिन्द्यां ते महाहवे ॥ १५ ॥
क्रुद्धस्य तस्य सर्व्वेभ्यः स्रोतोभ्यः पावकार्च्चिषः। वृक्षस्येव विनि-
श्चेरुः कोटरेभ्यः प्रदह्यतः ॥ १६ ॥

विदुर उवाच। परं भयं पश्यत भीमसेनात्तद्बुध्यध्वं पार्थिवाः
प्रातिपेयाः। दैवेरितो नूनमयं पुरस्तात् परोऽनयो भरतेषूद-
पादि ॥ १७ ॥ अतिद्यूतं कृतमिदं धार्त्तराष्ट्रा यस्मात् स्त्रियं
विवदध्वं सभायाम्। योगक्षेमौ नश्यतो वः समग्रौ पापान्मन्त्रान्
कुरवो मन्त्रयन्ति ॥ १८ ॥ इमं धर्म्मं कुरवो जानताशु ध्वस्ते
धर्म्मे परिषत् संप्रदुष्येत्। इमाञ्चेत पूर्व्वं कितवोऽग्लहीष्यदीशो-
ऽभविष्यदपराजितात्मा ॥ १९ ॥ स्वप्ने यथैतद्धिजितं धनं स्यादेवं
मन्ये यस्य दीव्यत्यनीशः। गान्धारराजस्य वचो निशम्य धर्मा-
दस्मात् कुरवो मापयात ॥ २० ॥

दुर्य्योधन उवाच। भीमस्य वाक्ये तद्वदेवार्ज्जुनस्य स्थितोऽहं
वै यमयोश्चैवमेव। युधिष्ठिरन्ते प्रवदन्त्वनीशमतो दास्यान्मोक्ष्यसे
याज्ञसेनि ॥ २१ ॥

अर्जुन उवाच। ईशो राजा पूर्व्वमासीद्ग्लहे न कुन्तीसुतो

धर्म्मराजो महात्मा। ईशस्त्वयं कस्य पराजितात्मा तज्जानीध्वं कुरवः सर्व एव ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो राज्ञो धृतराष्ट्रस्य गेहे गोमायुरुच्चैर्व्याहरदग्निहोत्रे। तं रासभाः प्रत्यभाषन्त राजन् समन्ततः पक्षिणश्चैव रौद्राः ॥ २३ ॥ तं वै शब्दं विदुरस्तत्त्ववेदी शुश्राव घोरं सुबलात्मजा च। भीष्मो द्रोणो गौतमश्चापि विद्वान् स्वस्तिस्वस्तीत्यपि चैवाहुरुच्चैः ॥ २४ ॥ ततो गान्धारी विदुरश्चापि विद्वांस्तमुत्पातं घोरमालक्ष्य राज्ञे। निवेदयामासतुरार्त्तवत्तदा ततो राजा वाक्यमिदं बभाषे ॥ २५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। हतोऽसि दुर्य्योधन मन्दबुद्धे यस्त्वं सभायां कुरुपुङ्गवानाम्। स्त्रियं समाभाषसि दुर्विनीत विशेषतो द्रौपदीं धर्मपत्नीम् ॥ २६ ॥ एवमुक्त्वा धृतराष्ट्रो मनीषी हितान्वेषी बान्धवानामपायात्। कृष्णां पाञ्चालीमब्रवीत् सान्त्वपूर्वं विमृश्यैतत् प्रज्ञया तत्त्वबुद्धिः ॥ २७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। वरं वृणीष्व पाञ्चालि मत्तो यदभिवाञ्छसि। वधूनां हि विशिष्टा मे त्वं धर्मपरमा सती ॥ २८ ॥

द्रौपद्युवाच। ददासि चेद्वरं मह्यं वृणोमि भरतर्षभ। सर्वधर्मानुगः श्रीमानदासोऽस्तु युधिष्ठिरः ॥ २९ ॥ मनस्विनमजानन्तो मैवं ब्रूयुः कुमारकाः। एष वै दासपुत्रो हि प्रतिविन्ध्यं ममात्मजम् ॥ ३० ॥ राजपुत्रः पुरा भूत्वा यथा नान्यः पुमान् क्वचित्। राजभिर्लालितस्यास्य न युक्ता दासपुत्रता ॥ ३१ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। एवं भवतु कल्याणि यथा त्वमभिभाषसे। द्वितीयं ते वरं भद्रे ददानि वरयस्व ह। मनो हि मे वितरति नैकं त्वं वरमर्हसि ॥ ३२ ॥

द्रौपद्युवाच। सरथौ सधनुष्कौ च भीमसेनधनञ्जयौ। यमौ च वरये राजन्न दासान् स्ववशानहम् ॥ ३३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। तथास्तु ते महाभागे यथा त्वं नन्दिनीच्छसि। तृतीयं वरयास्मत्तो नासि ताभ्यां सुसत्कृता। त्वं हि सर्वस्नुषाणां मे श्रेयसी धर्मचारिणी ॥ ३४ ॥

द्रौपद्युवाच। लोभो धर्मस्य नाशाय भगवन्नाहमुत्सहे। अनर्हा वरमादातुं तृतीयं राजसत्तम ॥ ३५ ॥ एकमाहुर्वैश्यवरं द्वौ तु क्षत्रस्त्रियो वरौ। त्रयस्तु राज्ञो राजेन्द्र ब्राह्मणस्य शतं वराः ॥ ३६ ॥ पापीयांस इमे भूत्वा सन्तीर्णाः पतयो मम। वेत्स्यन्ति चैव भद्राणि राजन् पुण्येन कर्मणा ॥ ३७ ॥

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि द्रौपदीवरलाभे सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

कर्ण उवाच। या नः श्रुता मनुष्येषु स्त्रियो रूपेण सम्मताः। तासामेतादृशं कर्म न कस्याश्चन शुश्रुम ॥ १ ॥ क्रोधाविष्टेषु पार्थेषु धार्त्तराष्ट्रेषु चाप्यति। द्रौपदी पाण्डुपुत्राणां कृष्णा शान्तिरिहाभवत् ॥ २ ॥ अप्लवेऽम्भसि मग्नानामप्रतिष्ठे निमज्जताम्। पाञ्चाली पाण्डुपुत्राणां नौरेषा परगाभवत् ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच। तद्वै श्रुत्वा भीमसेनः कुरुमध्येऽत्यमर्षणः। स्त्री गतिः पाण्डुपुत्राणामित्युवाच सुदुर्मनाः ॥ ४ ॥

भीम उवाच। त्रीणि ज्योतींषि पुरुष इति वै देवलोऽब्रवीत्। अपत्यं कर्म विद्या च यतः सृष्टाः प्रजास्ततः ॥ ५ ॥ अमेध्ये वै गतप्राणे शून्ये ज्ञातिभिरुज्झिते। देहे त्रितयमेवैतत् पुरुषस्योपयुज्यते ॥ ६ ॥ तन्नो ज्योतिरभिहितं दाराणामभिमर्शनात्। धनञ्जय कथंस्वित् स्यादपत्यमभिमृष्टजम् ॥ ७ ॥

अर्जुन उवाच। न चैवोक्ता न वानुक्ता हीनतः परुषा गिरः। भारत प्रतिजल्पन्ति सदा तूत्तमपूरुषाः ॥ ८ ॥ स्मरन्ति

सुकृतान्येव न वैराणि कृतान्यपि । सन्तः प्रतिविजानन्तो लब्ध-
सम्भावनाः स्वयम् ॥ ९

भीम उवाच । इहैवैतांस्तु वा सर्वान् हन्मि शत्रून् समा-
गतान् । अथ निष्क्रम्य राजेन्द्र समूलान् हन्धि भारत ॥ १० ॥
किं नो विवदितेनेह किमुक्तेन च भारत । अद्यैवैतान्निहन्मीह
प्रशाधि पृथिवीमिमाम् ॥ ११ ॥ इत्युक्त्वा भीमसेनस्तु कनिष्ठै-
र्भ्रातृभिः सह । मृगमध्ये यथा सिंहो मुहुर्मुहुरुदैक्षत ॥ १२ ॥
सान्त्वमानो वीक्ष्यमाणः पार्थेनाक्लिष्टकर्मणा । खिद्यत्येव महा-
बाहुरन्तर्दाहेन वीर्य्यवान् ॥ १३ ॥ क्रुद्धस्य तस्य स्रोतोभ्यः
कर्णादिभ्यो नराधिप । सधूमः सस्फुलिङ्गार्च्चिः पावकः सम-
जायत ॥ १४ ॥ भ्रुकुटीकृतदुष्प्रेक्ष्यमभवत्तस्य तन्मुखम् । युगान्त-
काले संप्राप्ते कृतान्तस्येव रूपिणः ॥ १५ ॥ युधिष्ठिरस्तमावार्य्य
बाहुना बाहुशालिनम् । मैवमित्यब्रवीच्चैनं जोषमास्वेति भारत
॥ १६ ॥ निवार्य्य च महाबाहुं कोपसंरक्तलोचनम् । पितरं
समुपातिष्ठद्धृतराष्ट्रं कृताञ्जलिः॥ १७ ॥

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि भीमक्रोधे
एकसप्ततोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । राजन् किं करवामस्ते प्रशाध्यस्मास्त्वमी-
श्वरः । नित्यं हि स्थातुमिच्छामस्तव भारत शासने ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । अजातशत्रो भद्रं ते अरिष्टं स्वस्ति गच्छत ।
अनुज्ञाताः सहधनाः स्वराज्यमनुशासत ॥ २ ॥ इदञ्चैवावबोद्धव्यं
वृद्धस्य मम शासनम् । मया निगदितं सर्वं पथ्यं निःश्रेयसं
परम् ॥ ३ ॥ वेत्थ त्वं तात धर्माणां गतिं सूक्ष्मां युधिष्ठिर ।
विनीतोऽसि महाप्राज्ञ वृद्धानां पर्य्युपासिता ॥ ४ ॥ यतो बुद्धि-

स्ततः शान्तिः प्रशमं गच्छ भारत । नादारुणि पतेच्छस्त्रं दारुण्येतन्निपात्यते ॥ ५ ॥ न वैराण्यभिजानन्ति गुणान् पश्यन्ति नागुणान् । विरोधं नाधिगच्छन्ति ये त उत्तमपूरुषाः ॥ ६ ॥ स्मरन्ति सुकृतान्येव न वैराणि कृतान्यपि । सन्तः परार्थं कुर्वाणा नावेक्षन्ते प्रतिक्रियाम् ॥ ७ ॥ संवादे परुषाण्याहुर्युधिष्ठिर नराधमाः । प्रत्याहुर्मध्यमास्त्वेतानुक्ताः परुषमुत्तरम् ॥ ८ ॥ न चोक्ता नैव चानुक्तास्त्वहिताः परुषा गिरः । प्रतिजल्पन्ति वै धीराः सदा तूत्तमपूरुषाः ॥ ९ ॥ स्मरन्ति सुकृतान्येव न वैराणि कृतान्यपि । सन्तः प्रतिविजानन्तो लब्ध्वा प्रत्ययमात्मनः ॥ १० ॥ असम्भिन्नार्थमर्य्यादाः साधवः प्रियदर्शनाः । तथाचरितमार्य्येण त्वयास्मिन् सत्समागमे ॥ ११ ॥ दुर्य्योधनस्य पारुष्यं तत्तात हृदि मा कृथाः । मातरञ्चैव गान्धारीं माञ्च त्वं गुणकाङ्क्षया ॥ १२ ॥ उपस्थितं वृद्धमन्धं पितरं पश्य भारत । प्रेक्षापूर्वं मया द्यूतमिदमासीदुपेक्षितम् ॥ १३ ॥ मित्राणि द्रष्टुकामेन पुत्राणाञ्च बलाबलम् । अशोच्याः कुरवो राजन् येषां त्वमनुशासिता ॥ १४ ॥ मन्त्री च विदुरो धीमान् सर्वशास्त्रविशारदः । त्वयि धर्मोऽर्ज्जुने धैर्य्यं भीमसेने पराक्रमः ॥ १५ ॥ श्रद्धा च गुरुशुश्रूषा यमयोः पुरुषाग्र्ययोः । अजातशत्रो भद्रं ते खाण्डवप्रस्थमाविश । भ्रातृभिस्तेऽस्तु सौभ्रात्रं धर्मे ते धीयतां मनः ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तो भरतश्रेष्ठो धर्मराजो युधिष्ठिरः । कृतार्य्यसमयं सर्वं प्रतस्थे भ्रातृभिः सह ॥ १७ ॥ ते रथान् मेघसङ्काशानास्थाय सह कृष्णया । प्रययुर्हृष्टमनस इन्द्रप्रस्थं पुरोत्तमम् ॥ १८ ॥

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि खाण्डवप्रस्थप्रस्थाने
द्विसप्ततितमोऽध्यायः समाप्तञ्च द्यूतपर्व ॥ ७२ ॥

जनमेजय उवाच । अनुज्ञातांस्तान् विदित्वा सरत्नधनसञ्च-
यान् । पाण्डवान् धार्त्तराष्ट्राणां कथमासीन्मनस्तदा ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । अनुज्ञातांस्तान् विदित्वा धृतराष्ट्रेण
धीमता । राजन् दुःशासनः क्षिप्रं जगाम भ्रातरं प्रति ॥ २ ॥
दुर्य्योधनं समासाद्य सामात्यं भरतर्षभ । दुःखार्त्तो भरतश्रेष्ठ
इदं वचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥

दुःशासन उवाच । दुःखेनैतत् समानीतं स्थविरो नाशय-
त्यसौ । शत्रुसाद्गमयन् द्रव्यं तद्बुध्यध्वं महारथाः ॥ ४ ॥ अथ
दुर्य्योधनः कर्णः शकुनिश्चापि सौबलः । मिथः सङ्गम्य सहिताः
पाण्डवान् प्रति मानिनः ॥ ५ ॥ वैचित्रवीर्य्यं राजानं धृतराष्ट्रं
मनीषिणम् । अभिगम्य त्वरायुक्ताः श्लक्ष्णं वचनमब्रुवन् ॥ ६ ॥

दुर्य्योधन उवाच । न त्वयेदं श्रुतं राजन् यज्जगाद बृह-
स्पतिः । शक्रस्य नीतिं प्रवदन् विद्वान् देवपुरोहितः ॥ ७ ॥
सर्वोपायैर्निहन्तव्याः शत्रवः शत्रुसूदन । पुरा युद्धाद्बलाद्वापि
ये कुर्बन्ति सदाहितम् ॥ ८ ॥ ते वयं पाण्डवधनैः सर्वान् सम्पूज्य
पार्थिवान् । यदि तान् योधयिष्यामः किं वै नः परिहास्यति
॥ ९ ॥ अहीनाशीविषान् क्रुद्धान्नाशाय समुपस्थितान् । कृत्वा
कण्ठे च पृष्ठे च कः समुत्स्रष्टुमर्हति ॥ १० ॥ आत्तशस्त्रा रथ-
गताः कुपितास्तात पाण्डवाः । निःशेषं वः करिष्यन्ति क्रुद्धा
ह्याशीविषा इव ॥ ११ ॥ सन्नद्धो ह्यर्जुनो याति विधृत्य परमे-
षुधी । गाण्डीवं मुहुरादत्ते निश्वसंश्च निरीक्षते ॥ १२ ॥ गदां
गुर्वीं समुद्यम्य त्वरितश्च वृकोदरः । स्वरथं योजयित्वाशु निर्य्यात
इति नः श्रुतम् ॥ १३ ॥ नकुलः खड्गमादाय चर्म चाप्यर्द्धचन्द्र-
वत् । सहदेवश्च राजा च चक्रुराकारमिङ्गितैः ॥ १४ ॥ ते त्वास्थाय
रथान् सर्वे बहुशस्त्रपरिच्छदान् । अभिघ्नन्तो हयान्राजन् सेना-

योगाय निर्ययुः॥ १५॥ न क्षंस्यन्ते तथास्माभिर्ज्जातु विप्रकृता हि ते। द्रौपद्याश्च परिक्लेशं कस्तेषां क्षन्तुमर्हति॥ १६॥ पुनर्दीव्याम भद्रन्ते वनवासाय पाण्डवैः। एवमेतान् वशे कर्त्तुं शक्ष्यामः पुरुषर्षभ॥ १७॥ ते वा द्वादश वर्षाणि वयं वा द्यूत-निर्ज्जिताः। प्रविशेम महारण्यमजिनैः प्रतिवासिताः॥ १८॥ त्रयोदशं च सजने अज्ञाताः परिवत्सरम्। ज्ञाताश्च पुनरन्यानि वने वर्षाणि द्वादश॥ १९॥ निवसेम वयं ते वा तथा द्यूतं प्रवर्त्तताम्। अक्षानुप्त्वा पुनर्द्यूतमिदं कुर्वन्तु पाण्डवाः॥ २०॥ एतत् कृत्यतमं राजन्नस्माकं भरतर्षभ। अयं हि शकुनिर्वेद सविद्यामक्षसम्पदम्॥ २१॥ दृढ़मूला वयं राज्ये मित्राणि परि-गृह्य च। सारवद्विपुलं सैन्यं सत्कृत्य च दुरासदम्॥ २२॥ ते च त्रयोदशं वर्षं पारयिष्यन्ति चेद्व्रतम्। जेष्यामस्तान् वयं राजन् रोचतां ते परन्तप॥ २३॥

धृतराष्ट्र उवाच। तूर्णं प्रत्यानयस्वैतान् कामं व्यध्वगतानपि। आगच्छन्तु पुनर्द्यूतमिदं कुर्वन्तु पाण्डवाः॥ २४॥

वैशम्पायन उवाच। ततो द्रोणः सोमदत्तो वाह्लीकश्चैव गौतमः। विदुरो द्रोणपुत्रश्च वैश्यापुत्रश्च वीर्य्यवान्॥ २५॥ भूरिश्रवाः शान्तनवो विकर्णश्च महारथः। मा द्यूतमित्यभाषन्त शमोऽस्त्विति च सर्व्वशः॥ २६॥ अकामानाञ्च सर्व्वेषां सुहृदामर्थ-दर्शिनाम्। अकरोत् पाण्डवाह्वानं धृतराष्ट्रः सुतप्रियः॥ २७॥

इति सभापर्व्वणि अनुद्यूतपर्व्वणि पुनर्युधिष्ठिराह्वाने त्रिसप्ततोऽध्यायः॥ ७३॥

वैशम्पायन उवाच। अथाब्रवीन्महाराज धृतराष्ट्रं जने-श्वरम्। पुत्रहार्द्दाद्धर्मयुक्ता गान्धारी शोककर्षिता॥ १॥

जाते दुर्य्योधने क्षत्ता महामतिरभाषत। नीयतां परलोकाय साध्वयं कुलपांसनः ॥ २ ॥ व्यनदज्जातमात्रो हि गोमायुरिव भारत। अन्तो नूनं कुलस्यास्य तन्निबोधत भारत ॥ ३ ॥ मा निमज्जीः स्वदोषेण महाप्सु त्वं हि भारत। मा बालाना-मशिष्टानामभिमंस्था मतिं प्रभो ॥ ४ ॥ मा कुलस्य क्षये घोरे कारणं त्वं भविष्यसि। बद्धं सेतुं कोऽनुभिन्द्याद्धमेच्छान्तञ्च पावकम् ॥ ५ ॥ शमे स्थितान् को नु पार्थान् कोपयेद्भरतर्षभ। स्मरन्तं त्वामाजमीढं स्मारयिष्याम्यहं पुनः ॥ ६ ॥ शास्त्रं न शास्ति दुर्बुद्धिं श्रेयसे वेतराय च। न वै वृद्धो बालमतिर्भवे-द्राजन् कथञ्चन ॥ ७ ॥ त्वन्नेत्राः सन्तु ते पुत्रा मा त्वां दीर्णाः प्रहासिषुः। तस्मादयं मद्वचनात्त्यज्यतां कुलपांसनः ॥ ८ ॥ तथा ते न कृतं राजन् पुत्रस्नेहान्नराधिप। तस्य प्राप्तं फलं विद्धि कुलान्तकरणाय यत् ॥ ९ ॥ शमेन धर्म्मेण परस्य बुद्ध्या या ते बुद्धिः सास्तु ते मा प्रमादीः। प्रध्वंसिनी क्रूरसमाहिता श्रीर्मृदु-प्रौढ़ा गच्छति पुत्रपौत्रान् ॥ १० ॥ अथाब्रवीन्महाराजो गान्धारीं धर्म्मदर्शिनीम्। अन्तः कामं कुलस्यास्तु न शक्नोमि निवारितुम् ॥ ११ ॥ यथेच्छन्ति तथैवास्तु प्रत्यागच्छन्तु पाण्डवाः। पुन-र्द्यूतञ्च कुर्वन्तु मामकाः पाण्डवैः सह ॥ १२ ॥

इति सभापर्वणि अनुद्यूतपर्वणि गान्धारीवाक्ये
चतुःसप्ततोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो व्यध्वगतं पार्थं प्रातिकामी युधि-ष्ठिरम्। उवाच वचनाद्राज्ञो धृतराष्ट्रस्य धीमतः ॥ १ ॥ उपा-स्तीर्णा सभा राजन्नक्षानुप्त्वा युधिष्ठिर। एहि पाण्डव दीव्येति पिता त्वामह भारत ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच। धातुर्नियोगाद्भूतानि प्राप्नुवन्ति शुभाशुभम्। न निवृत्तिस्तयोरस्ति देवितव्यं पुनर्यदि ॥ ३ ॥ अक्षद्यूते समाह्वानं नियोगात् स्थविरस्य च। जानन्नपि क्षयकरं नातिक्रमितुमुत्सहे ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच। असम्भवे हेममयस्य जन्तोस्तथापि रामो लुलुभे मृगाय। प्रायः समासन्नपराभवानां धियो विपर्य्यस्ततरा भवन्ति ॥ ५ ॥ इति ब्रुवन्निववृते भ्रातृभिः सह पाण्डवः। जानंश्च शकुनेर्मायां पार्थो द्यूतमियात् पुनः ॥ ६ ॥ विविशुस्ते सभां तान्तु पुनरेव महारथाः। व्यथयन्ति स्म चेतांसि सुहृदां भरतर्षभाः ॥ ७ ॥ यथोपजोषमासीनाः पुनर्द्यूतप्रवृत्तये। सर्वलोकविनाशाय दैवेनोपनिपीड़िताः ॥ ८ ॥

शकुनिरुवाच। अमुञ्चत् स्थविरो यद्वो धनं पूजितमेव तत्। महाधनं ग्लहं त्वेकं शृणु भो भरतर्षभ ॥ ९ ॥ वयं वा द्वादशाब्दानि युष्माभिर्द्यूतनिर्ज्जिताः। प्रविशेम महारण्यं रौरवाजिनवाससः ॥ १० ॥ त्रयोदशञ्च सजने अज्ञाताः परिवत्सरम्। ज्ञाताश्च पुनरन्यानि वने वर्षाणि द्वादश ॥ ११ ॥ अस्माभिर्निर्ज्जिता यूयं वने द्वादशवत्सरान्। वसध्वं कृष्णया सार्द्धमजिनैः प्रतिवासिताः ॥ १२ ॥ त्रयोदशे च निर्वृत्ते पुनरेव यथोचितम्। स्वराज्यं प्रतिपत्तव्यमितरैरथ वेतरैः ॥ १३ ॥ अनेन व्यवसायेन सहास्माभिर्युधिष्ठिर। अक्षानुप्त्वा पुनर्द्यूतमेहि दीव्यस्व भारत ॥ १४ ॥ अथ सभ्याः सभामध्ये समुच्छ्रितकरास्तदा। ऊचुरुद्विग्नमनसः संवेगात् सर्व एव हि ॥ १५ ॥

सभ्या ऊचुः। अहो धिग्बान्धवा नैनं बोधयन्ति महद्भयम्। बुद्ध्या बुध्येन्नवा बुध्येदयं वै भरतर्षभ ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच। जनप्रवादान् सुबहून् शृण्वन्नपि नराधिप। ह्रिया च धर्मसंयोगात् पार्थो द्यूतमियात् पुनः ॥ १७ ॥

जानन्नपि महाबुद्धिः पुनर्द्यूतमवर्त्तयत् । अप्यासन्नो विनाशः
स्यात् कुरूणामिति चिन्तयन् ॥ १८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कथं वै मद्विधो राजा स्वधर्ममनुपालयन् ।
आहूतो विनिवर्त्तेत दीव्यामि शकुने त्वया ॥ १९ ॥

शकुनिरुवाच । गवाश्वं बहुधेनूकमपर्य्यन्तमजाविकम् । गजाः
कोषो हिरण्यञ्च दासीदासाश्च सर्वशः ॥ २० ॥ एष नो ग्लह
एवैको वनवासाय पाण्डवाः । यूयं वयं वा विजिता वसेम वन-
माश्रिताः ॥ २१ ॥ त्रयोदशञ्च वै वर्षमज्ञाताः सजने तथा ।
अनेन व्यवसायेन दीव्याम पुरुषर्षभाः ॥ २२ ॥ समुत्क्षेपेण
चैकेन वनवासाय भारत । प्रतिजग्राह तं पार्थो ग्लहं जग्राह
सौवलः । जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ २३ ॥

इति सभापर्वणि अनुद्यूतपर्वणि पुनर्युधिष्ठिरपराजये
पञ्चसप्ततोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः पराजिताः पार्था वनवासाय
दीक्षिताः । अजिनान्युत्तरीयाणि जगृहुश्च यथाक्रमम् ॥ १ ॥
अजिनैः संवृतान् दृष्ट्वा हृतराज्यानरिन्दमान् । प्रस्थितान् वन-
वासाय ततो दुःशासनोऽब्रवीत् ॥ २ ॥ प्रवृत्तं धार्त्तराष्ट्रस्य चक्रं
राज्ञो महात्मनः । पराजिताः पाण्डवेया विपत्तिं परमां गताः
॥ ३ ॥ अद्य देवाः संप्रयाताः समैर्वर्त्मभिरस्थलैः । गुणज्येष्ठा-
स्तथा ज्येष्ठा भूयांसो यद्वयं परैः ॥ ४ ॥ नरकं पातिताः पार्था
दीर्घकालमनन्तकम् । सुखाच्च हीना राज्याच्च विनष्टाः शाश्वतीः
समाः ॥ ५ ॥ धनेन मत्ता ये ते स्म धार्त्तराष्ट्रान् प्रहासिषुः ।
ते निर्ज्जिता हृतधना वनमेष्यन्ति पाण्डवाः ॥ ६ ॥ चित्रान्
सन्नाहानवमुञ्चन्तु चैषां वासांसि दिव्यानि च भानुमन्ति । विवा-

स्यन्तां रुरुचर्म्माणि सर्वे यथा ग्लहं सौबलस्याभ्युपेताः ॥ ७ ॥ न सन्ति लोकेषु पुमांस ईदृशा इत्येव ये भावितबुद्धयः सदा । ज्ञास्यन्ति तेऽऽत्मानमिहाद्य पाण्डवा विपर्य्यये षण्डतिला इवाफलाः ॥ ८ ॥ इदं हि वासो यदि वेदृशानां मनस्विनां रौरवमाहवेषु । अदीक्षितानामजिनानि यद्वद्बलीयसां पश्यत पाण्डवानाम् ॥ ९ ॥ महाप्राज्ञ सोमकिर्य्यज्ञसेनः कन्यां पाञ्चालीं पाण्डवेभ्यः प्रदाय । अकार्षीद्दै सुकृतं नेह किञ्चित् क्लीवाः पार्थाः पतयो याज्ञसेन्याः ॥ १० ॥ सूक्ष्मप्रावारानजिनोत्तरीयान् दृष्ट्वारण्ये निर्धनानप्रतिष्ठान् । का त्वं प्रीतिं लप्स्यसे याज्ञसेनि पतिं वृणीष्वेह यमन्यमिच्छसि ॥ ११ ॥ एते हि सर्वे कुरवः समेताः क्षान्ता दान्ताः सुद्रविणोपपन्नाः । एषां वृणीष्वैकतमं पतित्वे न त्वां नयेत् कालविपर्य्ययोऽयम् ॥ १२ ॥ यथाफलाः षण्डतिला यथा चर्म्ममया मृगाः । तथैव पाण्डवाः सर्वे यथा काकयवा इति ॥ १३ ॥ किं पाण्डवांस्त्वं पतितानुपास्य मोघः श्रमः षण्डतिलानुपास्य । एवं नृशंसः परुषाणि पार्थानश्रावयद्धृतराष्ट्रस्य पुत्रः ॥ १४ ॥ तद्वै श्रुत्वा भीमसेनोऽत्यमर्षी निर्भर्त्स्योच्चैः सन्निगृह्यैव रोषात् । उवाच चैनं सहसैवोपगम्य सिंहो यथा हैमवतः शृगालम् ॥ १५ ॥

भीमसेन उवाच । क्रूरं पापजनैर्जुष्टमकृतार्थं प्रभाषसे । गान्धारविद्यया हि त्वं राजमध्ये विकत्थसे ॥ १६ ॥ यथा तुदसि मर्म्माणि वाक्शरैरिह नो भृशम् । तथा स्मारयिता तेऽहं कृन्तन्मर्म्माणि संयुगे ॥ १७ ॥ ये च त्वामनुवर्त्तन्ते क्रोधलोभवशानुगाः । गोप्तारः सानुबन्धांस्तान्नेतास्मि यमसादनम् ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं ब्रुवाणमजिनैर्विवासितं दुःशासनस्तं परिनृत्यति स्म । मध्ये कुरूणां धर्म्मनिबद्धमार्गं गौर्गौरिति स्माह्वयन्मुक्तलज्जः ॥ १९ ॥

भीमसेन उवाच । नृशंस परुषं वक्तुं शक्यं दुःशासन त्वया । निकृत्या हि धनं लब्ध्वा को विकत्थितुमर्हति ॥ २० ॥ मा स्म वै सुकृतान् लोकान् गच्छेत् पार्थो वृकोदरः । यदि वक्षो हि ते भित्त्वा न पिबेच्छोणितं रणे ॥ २१ ॥ धार्त्तराष्ट्रान्रणे हत्वा मिषतां सर्वधन्विनाम् । शमं गन्तास्मि नचिरात् सत्यमेतद्‌ब्रवीमि ते ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य राजा सिंहगतेः सखेलं दुर्य्योधनो भीमसेनस्य हर्षात् । गतिं स्वगत्यानुचकार मन्दो निर्गच्छतां पाण्डवानां सभायाः ॥ २३ ॥ नैतावता कृतमित्यब्रवीत्तं वृकोदरः सन्निवृत्तार्द्धकायः । शीघ्रं हि त्वां निहतं सानुबन्धं संस्मार्य्याहं प्रतिवक्ष्यामि मूढ़ ॥ २४ ॥ एवं समीक्ष्यात्मनि चावमानं नियम्य मन्युं बलवान् स मानी । राजानुगः संसदि कौरवाणां विनिष्क्रामन् वाक्यमुवाच भीमः ॥ २५ ॥

भीम उवाच । अहं दुर्य्योधनं हन्ता कर्णं हन्ता धनञ्जयः । शकुनिञ्चाक्षकितवं सहदेवो हनिष्यति ॥ २६ ॥ इदञ्च भूयो वक्ष्यामि सभामध्ये बृहद्वचः । सत्यं देवाः करिष्यन्ति यन्नो युद्धं भविष्यति ॥ २७ ॥ सुयोधनमिमं पापं हन्तास्मि गदया युधि । शिरः पादेन चास्याहमधिष्ठास्यामि भूतले ॥ २८ ॥ वाक्यशूरस्य चैवास्य परुषस्य दुरात्मनः । दुःशासनस्य रुधिरं पातास्मि मृगराडिव ॥ २९ ॥

अर्ज्जुन उवाच । नैवं वाचा व्यवसितं भीम विज्ञायते सताम् । इतश्चतुर्द्दशे वर्षे द्रष्टारो यद्भविष्यति ॥ ३० ॥

भीमसेन उवाच । दुर्य्योधनस्य कर्णस्य शकुनेश्च दुरात्मनः । दुःशासनचतुर्थानां भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ ३१ ॥

अर्जुन उवाच । असूयितारं द्वेष्टारं प्रवक्तारं विकत्थनम् । भीमसेन नियोगात्ते हन्ताहं कर्णमाहवे ॥ ३२ ॥ अर्जुनः प्रति-

जानीते भीमस्य प्रियकाम्यया। कर्णं कर्णानुगांश्चैव रणे हन्तास्मि पत्रिभिः॥ ३३॥ ये चान्ये प्रतियोत्स्यन्ति बुद्धिमोहेन मां नृपाः। तांश्च सर्वानहं बाणैर्नेतास्मि यमसादनम्॥ ३४॥ चलेद्धि हिमवान् स्थानान्निष्प्रभः स्याद्दिवाकरः। शैत्यं सोमात् प्रणश्येत मत्सत्यं विचलेद्यदि॥ ३५॥ न प्रदास्यति चेद्राज्यमितो वर्षे चतुर्दशे। दुर्य्योधनोऽभिसत्कृत्य सत्यमेतद्भविष्यति॥ ३६॥

वैशम्पायन उवाच। इत्युक्तवति पार्थे तु श्रीमान्माद्रवतीसुतः। प्रगृह्य विपुलं बाहुं सहदेवः प्रतापवान्॥ ३७॥ सौबलस्य वधं प्रेप्सुरिदं वचनमब्रवीत्। क्रोधसंरक्तनयनो निश्वसन्निव पन्नगः॥ ३८॥

सहदेव उवाच। अक्षान् यान्मन्यसे मूढ़ गान्धाराणां यशोहर। नैतेऽक्षा निश्चिता बाणास्त्वयैते समरे वृताः॥ ३९॥ यथा चैवोक्तवान् भीमस्त्वामुद्दिश्य सबान्धवम्। कर्त्ताहं कर्मणस्तस्य कुरु कार्य्याणि सर्वशः॥ ४०॥ हन्तास्मि तरसा युद्धे त्वामेवेह सबान्धवम्। यदि स्थास्यसि सङ्ग्रामे क्षत्रधर्मेण सौबल॥ ४१॥ सहदेववचः श्रुत्वा नकुलोऽपि विशाम्पते। दर्शनीयतमो नृणामिदं वचनमब्रवीत्॥ ४२॥

नकुल उवाच। सुतेयं यज्ञसेनस्य द्यूतेऽस्मिन् धृतराष्ट्रजैः। यैर्वाचः श्राविता रूक्षाः स्थितैर्दुर्य्योधनप्रिये॥ ४३॥ तान् धार्त्तराष्ट्रान् दुर्वृत्तान् मुमूर्षून् कालचोदितान्। गमयिष्यामि भूयिष्ठानहं वैवस्वतक्षयम्॥ ४४॥ निदेशाद्धर्मराजस्य द्रौपद्याः पदवीं चरन्। निर्धार्त्तराष्ट्रां पृथिवीं कर्त्तास्मि नचिरादिव॥ ४५॥

वैशम्पायन उवाच। एवं ते पुरुषव्याघ्राः सर्वे व्यायतबाहवः। प्रतिज्ञा बहुलाः कृत्वा धृतराष्ट्रमुपागमन्॥ ४६॥

इति सभापर्वणि अनुद्यूतपर्वणि धृतराष्ट्रसमीपगमने षट्सप्ततोऽध्यायः॥ ७६॥

युधिष्ठिर उवाच। आमन्त्रयामि भरतांस्तथा वृद्धं पितामहम्। राजानं सोमदत्तञ्च महाराजञ्च वाह्लिकम् ॥ १ ॥ द्रोणं कृपं नृपांश्चान्यानश्वत्थामानमेव च। विदुरं धृतराष्ट्रञ्च धार्त्तराष्ट्रांश्च सर्व्वशः ॥ २ ॥ युयुत्सुं सञ्जयञ्चैव तथैवान्यान् सभासदः। सर्व्वानामन्त्र्य गच्छामि द्रष्टास्मि पुनरेत्य वः ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच। न ते किञ्चिदथोचुस्तं ह्रियासन्ना युधिष्ठिरम्। मनोभिरेव कल्याणं दध्युस्ते तस्य धीमतः ॥ ४ ॥

विदुर उवाच। आर्य्या पृथा राजपुत्री नारण्यं गन्तुमर्हति। सुकुमारी च वृद्धा च नित्यञ्चैव सुखोचिता ॥ ५ ॥ इह वत्स्यति कल्याणी सत्कृता मम वेश्मनि। इति पार्था विजानीध्वमगदं वोऽस्तु सर्व्वशः ॥ ६ ॥

पाण्डवा ऊचुः। तथेत्युक्त्वाब्रुवन् सर्व्वे यथा नो वदसेऽनघ। त्वं पितृव्यः पितृसमो वयञ्च त्वत्परायणाः ॥ ७ ॥ यथाज्ञापयसे विद्वंस्त्वं हि नः परमो गुरुः। यच्चान्यदपि कर्त्तव्यं तद्विधत्स्व महामते ॥ ८ ॥

विदुर उवाच। युधिष्ठिर विजानीहि ममेदं भरतर्षभ। नाधर्म्मेण जितः कश्चिद्व्यथते वै पराजये ॥ ९ ॥ त्वं वै धर्म्मं विजानीषि युद्धे जेता धनञ्जयः। हन्तारीणां भीमसेनो नकुलस्त्वर्थसंग्रही ॥ १० ॥ संयन्ता सहदेवस्तु धौम्यो ब्रह्मविदुत्तमः। धर्म्मार्थकुशला चैव द्रौपदी धर्म्मचारिणी ॥ ११ ॥ अन्योऽन्यस्य प्रियाः सर्व्वे तथैव प्रियदर्शनाः। परैरभेद्याः सन्तुष्टाः को वो न स्पृहयेदिह ॥ १२ ॥ एष वै सर्व्वकल्याणः समाधिस्तव भारत। नैनं शत्रुर्विषहते शक्रेणापि समोऽच्युत ॥ १३ ॥ हिमवत्यनुशिष्टोऽसि मेरुसावर्णिना पुरा। द्वैपायनेन कृष्णेन नगरे वारणावते ॥ १४ ॥ भृगुतुङ्गे च रामेण दृषद्वत्याञ्च शम्भुना। अश्रौषीरसितस्यापि महर्षेरञ्जनं प्रति ॥ १५ ॥ कल्माषीतीरसंस्थस्य

गतस्त्वं विश्वतां भृगोः। द्रष्टा सदा नारदस्ते धौम्यस्तेऽयं पुरो-
हितः ॥ १६ ॥ मा हासीः साम्पराये त्वं बुद्धिं तामृषिपूजिताम्।
पुरूरवसमैलं त्वं बुद्ध्या जयसि पाण्डव ॥ १७ ॥ शक्त्या जयसि
राज्ञोऽन्यानृषीन् धर्मोपसेवया। ऐन्द्रे जये धृतमना याम्ये कोप-
विधारणे ॥ १८ ॥ तथा विसर्गे कौवेरे वारुणे चैव संयमे।
आत्मप्रदानं सौम्यं त्वमद्भ्यश्चैवोपजीवनम् ॥ १९ ॥ भूमेः क्षमाञ्च
तेजश्च समग्रं सूर्य्यमण्डलात्। वायोर्बलं विद्धि सर्व्वं भूतेभ्य-
श्चात्मसम्भवम् ॥ २० ॥ अगदं वोऽस्तु भद्रं वो द्रक्ष्यामि पुनरा-
गतान्। आपद्धर्मार्थकृच्छ्रेषु सर्व्वकार्य्येषु वा पुनः ॥ २१ ॥ यथा-
वत् प्रतिपद्येथाः काले काले युधिष्ठिर। आपृष्टोऽसीह कौन्तेय
स्वस्ति प्राप्नुहि भारत ॥ २२ ॥ कृतार्थं स्वस्तिमन्तं त्वां द्रक्ष्यामः
पुनरागतम्। न हि वो वृजिनं किञ्चिद्वेद कश्चित् पुराकृतम् ॥२३॥
वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा पाण्डवः सत्यविक्रमः।
भीष्मद्रोणौ नमस्कृत्य प्रातिष्ठत युधिष्ठिरः ॥ २४ ॥

इति सभापर्व्वणि अनुद्यूतपर्व्वणि युधिष्ठिरवनप्रस्थाने
सप्तसप्ततोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

वैशम्पायन उवाच। तस्मिन् संप्रस्थिते कृष्णा पृथां प्राप्य
यशस्विनीम्। आपृच्छद्भृशदुःखार्त्ता याश्चान्यास्तत्र योषितः ॥१॥
यथार्हं वन्दनाश्लेषान् कृत्वा गन्तुमियेष सा। ततो निनादः
सुमहान् पाण्डवान्तःपुरेऽभवत् ॥ २ ॥ कुन्ती च भृशसन्तप्ता
द्रौपदीं प्रेक्ष्य गच्छतीम्। शोकविह्वलया वाचा कृच्छ्राद्वचनमब्र-
वीत् ॥ ३ ॥ वत्से शोको न ते कार्य्यः प्राप्येदं व्यसनं महत्।
स्त्रीधर्म्माणामभिज्ञासि शीलाचारवती तथा ॥ ४ ॥ न त्वां सन्देष्टु-
मर्हामि भर्तृन् प्रति शुचिस्मिते। साध्वी गुणसमापन्ना भूषितं

ते कुलद्वयम् ॥ ५ ॥ सभाग्याः कुरवश्चेमे ये न दग्धास्त्वयानघे ।
अरिष्टं व्रज पन्थानं मदनुध्यानबृंहिता ॥ ६ ॥ भाविन्यर्थे हि
सत्स्त्रीणां वैकृतं नोपजायते । गुरुधर्माभिगुप्ता च श्रेयः क्षिप्र-
मवाप्स्यसि ॥ ७ ॥ सहदेवश्च मे पुत्रः सदावेक्ष्यो वने वसन् ।
यथेदं व्यसनं प्राप्य नायं सीदेन्महामतिः ॥ ८ ॥ तथेत्युक्त्वा तु
सा देवी स्रवन्नेत्रजलाविला । शोणिताक्तैकवसना मुक्तकेशी
विनिर्ययौ ॥ ९ ॥ तां क्रोशन्तीं पृथा दुःखादनुवव्राज गच्छतीम् ।
अथापश्यत् सुतान् सर्वान् हृताभरणवाससः ॥ १० ॥ रुरुचर्मा-
वृततनून् ह्रिया किञ्चिदवाङ्मुखान् । परैः परीतान् संहृष्टैः
सुहृद्भिश्चानुशोचितान् ॥ ११ ॥ तदवस्थान् सुतान् सर्वानुपसृत्या-
तिवत्सला । स्वजमानावदच्छोकात्तत्तद्विलपती बहु ॥ १२ ॥

कुन्त्युवाच । कथं सद्धर्मचारित्रान् वृत्तस्थितिविभूषितान् ।
अक्षुद्रान् दृढभक्तांश्च दैवतेज्यापरान् सदा ॥ १३ ॥ व्यसनं वः
समभ्यागात् कोऽयं विधिविपर्य्ययः । कस्यापध्यानजञ्चेदमागः
पश्यामि वो धिया ॥ १४ ॥ स्यात्तु मद्भाग्यदोषोऽयं याहं युष्मा-
नजीजनम् । दुःखायासभुजोऽत्यर्थं युक्तानप्युत्तमैर्गुणैः ॥ २५ ॥
कथं वत्स्यथ दुर्गेषु वने ऋद्धिविनाकृताः । वीर्य्यसत्त्वबलोत्साह-
तेजोभिरकृशाः कृशाः ॥ १६ ॥ यद्येतदहमज्ञास्यं वने वासो
हि वो ध्रुवम् । शतशृङ्गान्मृते पाण्डौ नागमिष्यं गजाह्वयम् ॥१७॥
धन्यं वः पितरं मन्ये तपोमेधान्वितं तथा । यः पुत्राधिमसं-
प्राप्य स्वर्गेच्छामकरोत् प्रियाम् ॥ १८ ॥ धन्यां चातीन्द्रियज्ञाना-
मिमां प्राप्तां परां गतिम् । मन्ये तु माद्रीं धर्मज्ञां कल्याणीं
सर्वथैव तु ॥ १९ ॥ रत्या मत्या च गत्या च ययाहमभिसन्धिता ।
जीवितप्रियतां मह्यं धिङ्मां संक्लेशभागिनीम् ॥ २० ॥ पुत्रका न
विहास्ये वः कृच्छ्रलब्धान् प्रियान् सतः । साहं यास्यामि हि वनं
हा कृष्णे किं जहासि माम् ॥ २१ ॥ अन्तवत्यसुधर्मेऽस्मिन् धाता

किं नु प्रमादतः । ममाल्पो नैव विहितस्तेनायुर्न जहाति माम ॥ २२ ॥ हा कृष्ण द्वारकावासिन् क्वासि सङ्कर्षणानुज । कस्मान्न त्रायसे दुःखान्मां चेमांश्च नरोत्तमान् ॥ २३ ॥ अनादिनिधनं ये त्वामनुध्यायन्ति वै नराः । तांस्त्वं पासीत्ययं वादः स गतो व्यर्थतां कथम ॥ २४ ॥ इमे सद्धर्ममाहात्म्ययशोवीर्य्यानुवर्त्तिनः । नार्हन्ति व्यसनं भोक्तुं नन्वेषां क्रियतां दया ॥ २५ ॥ सैवं नीत्यर्थविज्ञेषु भीष्मद्रोणकृपादिषु । स्थितेषु कुलनाथेषु कथमापदुपागता ॥ २६ ॥ हा पाण्डो हा महाराज क्वासि किं समुपेक्षसे । पुत्रान् विवास्यतः साधूनरिभिर्द्यूतनिर्ज्जितान् ॥ २७ ॥ सहदेव निवर्त्तस्व ननु त्वमसि मे प्रियः । शरीरादपि माद्रेय मां मा त्याक्षीः कुपुत्रवत् ॥ २८ ॥ व्रजन्तु भ्रातरस्तेऽमी यदि सत्याभिसन्धिनः । मत्परित्राणजं धर्म्ममिहैव त्वमवाप्नुहि ॥ २९ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं विलपतीं कुन्तीमभिवाद्य प्रणम्य च । पाण्डवा विगतानन्दा वनायैव प्रवव्रजुः ॥ ३० ॥ विदुरश्चापि तामार्त्तां कुन्तीमाश्वास्य हेतुभिः । प्रावेशयद्गृहं क्षत्ता स्वयमार्त्ततरः शनैः ॥ ३१ ॥ धार्त्तराष्ट्रस्त्रियस्ताश्च निखिलेनोपलभ्य तत् । गमनं परिकर्षञ्च कृष्णाया द्यूतमण्डले ॥ ३२ ॥ रुरुदुःसुस्वनं सर्वा विनिन्दन्त्यः कुरून् भृशम् । दध्युश्च सुचिरं कालं करासक्तमुखाम्बुजाः ॥ ३३ ॥ राजा च धृतराष्ट्रस्तु पुत्राणामनयं तदा । ध्यायन्नुद्विग्नहृदयो न शान्तिमधिजग्मिवान् ॥ ३४ ॥ स चिन्तयन्ननेकाग्रः शोकव्याकुलचेतनः । क्षत्तुः संप्रेषयामास शीघ्रमागम्यतामिति ॥ ३५ ॥ ततो जगाम विदुरो धृतराष्ट्रनिवेशनम् । तं पर्य्यपृच्छत् संविग्नो धृतराष्ट्रो नराधिपः ॥ ३६ ॥

इति सभापर्वणि अनुद्यूतपर्वणि धृतराष्ट्रप्रश्ने
अष्टसप्ततोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

वैशम्पायन उवाच। तमागतमथो राजा विदुरं दीर्घ-दर्शिनम्। सशङ्क इव पप्रच्छ धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः॥ १॥

धृतराष्ट्र उवाच। कथं गच्छति कौन्तेयो धर्मपुत्रो युधि-ष्ठिरः। भीमसेनः सव्यसाची माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ॥ २॥ धौम्यश्चैव कथं क्षत्तर्द्रौपदी च यशस्विनी। श्रोतुमिच्छाम्यहं सर्वं तेषां मंत्र विचेष्टितम्॥ ३॥

विदुर उवाच। वस्त्रेण संवृत्य मुखं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः। बाहू विशालौ सम्पश्यन् भीमो गच्छति पाण्डवः॥ ४॥ सिकता वपन् सव्यसाची राजानमनुगच्छति। माद्रीपुत्रः सहदेवो मुख-मालिप्य गच्छति॥ ५॥ पांशूपलिप्तसर्वाङ्गो नकुलश्चित्तविह्वलः। दर्शनीयतमो लोके राजानमनुगच्छति॥ ६॥ कृष्णा च केशैः प्रच्छाद्य मुखमायतलोचना। दर्शनीया प्ररुदती राजानमनु-गच्छति॥ ७॥ धौम्यो याम्यानि सामानि रौद्राणि च विशा-म्पते। गायन् गच्छति मार्गेषु कुशानादाय पाणिना॥ ८॥

धृतराष्ट्र उवाच। विविधानीह रूपाणि कृत्वा गच्छन्ति पाण्डवाः। तन्ममाचक्ष्व विदुर कस्मादेवं व्रजन्ति ते॥ ९॥

विदुर उवाच। निकृतस्यापि ते पुत्रैर्हृते राज्ये धनेषु च। न धर्माच्चलते बुद्धिर्धर्मराजस्य धीमतः॥ १०॥ योऽसौ राजा घृणी नित्यं धार्त्तराष्ट्रेषु भारत। निकृत्या भ्रंशितः क्रोधा-न्नोन्मीलयति लोचने॥ ११॥ नाहं जनं निर्द्दहेयं दृष्ट्वा घोरेण चक्षुषा। स पिधाय मुखं राजा तस्माद्गच्छति पाण्डवः॥ १२॥ यथा च भीमो व्रजति तन्मे निगदतः शृणु। बाह्वोर्बले नास्ति समो ममेति भरतर्षभ॥ १३॥ बाहू विशालौ कृत्वाऽसौ तेन भीमोऽपि गच्छति। बाहू विदर्शयन्राजन् बाहुद्रविणदर्पितः॥ १४॥ चिकीर्षन् कर्म शत्रुभ्यो बाहुद्रव्यानुरूपतः। प्रदि-शन् शरसम्पातान् कुन्तीपुत्रोऽर्जुनस्तदा॥ १५॥ सिकता वपन्

सव्यसाची राजानमनुगच्छति। असक्ताः सिकतास्तस्य यथा
संप्रति भारत ॥ १६ ॥ असक्तं शरवर्षाणि तथा मोक्ष्यति शत्रुषु।
न मे कश्चिद्विजानीयान्मुखमद्येति भारत ॥ १७ ॥ मुखमालिप्य
तेनासौ सहदेवोऽपि गच्छति। नाहं मनांस्याददेयं मार्गे स्त्रीणा-
मिति प्रभो। पांशूपलिप्तसर्वाङ्गो नकुलस्तेन गच्छति ॥ १८ ॥
एकवस्त्रा प्ररुदती मुक्तकेशी रजस्वला। शोणिताद्रीक्तवसना
द्रौपदी वाक्यमब्रवीत् ॥ १९ ॥ यत्कृतेऽहमिदं प्राप्ता तेषां सर्वे
चतुर्दशे। हतपत्यो हतसुता हतबन्धुजनप्रियाः ॥ २० ॥ बन्धु-
शोणितदिग्धाङ्ग्यो मुक्तकेश्यो रजस्वलाः। एवं कृतोदका भार्य्याः
प्रवेक्ष्यन्ति गजाह्वयम् ॥ २१ ॥ कृत्वा तु नैर्ऋतान् दर्भान्
धीरो धौम्यः पुरोहितः। सामानि गायन् याम्यानि पुरतो
याति भारत ॥ २२ ॥ हतेषु भरतेष्वाजौ कुरूणां गुरवस्तदा।
एवं सामानि गास्यन्तीत्युक्त्वा धौम्योऽपि गच्छति ॥ २३ ॥ हाहा
गच्छन्ति नो नाथाः समवेक्षध्वमीदृशम्। अहो धिक् कुरुवृद्धानां
बालानामिव चेष्टितम् ॥ २४ ॥ राष्ट्रेभ्यः पाण्डुदायादाल्लोभा-
न्निर्वासयन्ति ये। अनाथाः स्म वयं सर्वे वियुक्ताः पाण्डुनन्दनैः
॥ २५ ॥ दुर्विनीतेषु लुब्धेषु का प्रीतिः कौरवेषु नः। इति पौराः
सुदुःखार्त्ताः क्रोशन्ति स्म पुनः पुनः ॥ २६ ॥ एवमाकारलिङ्गैस्ते
व्यवसायं मनोगतम्। कथयन्तश्च कौन्तेया वनं जग्मुर्मनस्विनः
॥ २७ ॥ एवं तेषु नराग्र्येषु निर्यात्सु गजसाह्वयात्। अनभ्रे
विद्युतश्चासन् भूमिश्च समकम्पत ॥ २८ ॥ राहुरग्रसदादित्य-
मपर्वणि विशाम्पते। उल्का चाप्यपसव्येन पुरं कृत्वा व्यशीर्य्यत
॥ २९ ॥ प्रत्याहरन्ति क्रव्यादा गृध्रगोमायुवायसाः। देवायतन-
चैत्येषु प्राकाराट्टालकेषु च ॥ ३० ॥ एवमेते महोत्पाताः प्रादु-
रासन् दुरासदाः। भारतानामभावाय राजन् दुर्मन्त्रिते तव ॥ ३१ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवम्प्रवदतोरेव तयोस्तत्र विशाम्पते।

धृतराष्ट्रस्य राज्ञश्च विदुरस्य च धीमतः ॥ ३२ ॥ नारदश्च सभा-
मध्ये कुरूणामग्रतः स्थितः । महर्षिभिः परिवृतो रौद्रं वाक्य-
मुवाच ह ॥ ३३ ॥ इतश्चतुर्द्दशे वर्षे विनङ्क्ष्यन्तीह कौरवाः ।
दुर्य्योधनापराधेन भीमार्जुनबलेन च ॥ ३४ ॥ इत्युक्त्वा दिव-
माक्रम्य क्षिप्रमन्तरधीयत । ब्राह्मीं श्रियं सुविपुलां बिभ्रद्देवर्षि-
सत्तमः ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो दुर्य्योधनः कर्णः शकुनिश्चापि
सौबलः । द्रोणं द्वीपममन्यन्त राज्यं चास्मै न्यवेदयन् ॥ ३६ ॥
अथाब्रवीत्ततो द्रोणो दुर्य्योधनममर्षणम् । दुःशासनञ्च कर्णञ्च
सर्वानेव च भारतान् ॥ ३७ ॥ अवध्यान् पाण्डवानाहुर्द्देवपुत्रान्
द्विजातयः । अहं वै शरणं प्राप्तान् वर्त्तमानो यथाबलम् ॥ ३८ ॥
गतान् सर्वात्मना भक्त्या धार्त्तराष्ट्रान् सराजकान् । नोत्सहेयं
परित्यक्तुं दैवं हि बलवत्तरम् ॥ ३९ ॥ धर्मतः पाण्डुपुत्रा वै वनं
गच्छन्ति निर्ज्जिताः । ते च द्वादशवर्षाणि वने वत्स्यन्ति
पाण्डवाः ॥ ४० ॥ चरितब्रह्मचर्य्याश्च क्रोधामर्षवशानुगाः । वैरं
निर्य्यातयिष्यन्ति महद्दुःखाय पाण्डवः ॥ ४१ ॥ मया च भ्रंशितो
राज्यात् द्रुपदः सखिविग्रहे । पुत्रार्थमयजद्राजा वधाय मम
भारत ॥ ४२ ॥ याजोपयाजतपसा पुत्रं लेभे स पावकात् ।
धृष्टद्युम्नं द्रौपदीञ्च वेदीमध्यादनिन्दिताम् ॥ ४३ ॥ धृष्टद्युम्नस्तु
पार्थानां स्यालः सम्बन्धिनां मतः । पाण्डवानां प्रियरतस्तस्मान्मां
भयमाविशत् ॥ ४४ ॥ ज्वालावर्णो देवदत्तो धनुष्मान् कवची
शरी । मर्त्यधर्मतया तस्मादद्य मे साध्वसो महान् ॥ ४५ ॥
गतो हि पक्षतां तेषां पार्षतः परवीरहा । रथातिरथसङ्ख्यायां
योऽग्रणीरर्जुनो युवा ॥ ४६ ॥ सृष्टप्राणो भृशतरं तेन चेत्सङ्गमो
मम । किमन्यद्दुःखमधिकं परमं भुवि कौरवाः ॥ ४७ ॥ धृष्ट-
द्युम्नो द्रोणमृत्युरिति विप्रथितं वचः । मद्वधाय श्रुतोऽप्येष लोके

चाय्यतिविश्रुतः ॥ ४८ ॥ सोऽयं नूनमनुप्राप्तस्त्वत्कृते काल उत्तमः। त्वरितं कुरुत श्रेयो नैतदेतावता कृतम् ॥ ४९ ॥ मुहूर्त्तं सुखमेवैतत्तालच्छायेव हैमनी। यजध्वञ्च महायज्ञै र्भोगानश्नीत दत्त च ॥ ५० ॥ इतश्चतुर्द्दशे वर्षे महत् प्राप्स्यथ वैशसम्। द्रोणस्य वचनं श्रुत्वा धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् ॥ ५१ ॥ सम्यगाह गुरुः क्षत्तरुपावर्त्तय पाण्डवान्। यदि ते न निवर्त्तन्ते सत्कृता यान्तु पाण्डवाः। सशस्त्ररथपादाता भोगवन्तश्च पुत्रकाः ॥ ५२ ॥

इति सभापर्वणि अनुद्यूतपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये
नवसप्ततोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

वैशम्पायन उवाच। वनं गतेषु पार्थेषु निर्ज्जितेषु दुरोदरे। धृतराष्ट्रं महाराज तदा चिन्ता समाविशत् ॥ १ ॥ तच्चिन्तयानमासीनं धृतराष्ट्रं जनेश्वरम्। निश्वसन्तमनेकाग्रमिति होवाच सञ्जयः ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच। अवाप्य वसुसम्पूर्णां वसुधां वसुधाधिपः। प्रव्राज्य पाण्डवान्राज्याद्राजन् किमनुशोचसि ॥ ३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। अशोच्यत्वं कुतस्तेषां येषां वैरम्भविष्यति। पाण्डवैर्युद्धशौण्डैर्हि बलवद्भिर्महारथैः ॥ ४ ॥

सञ्जय उवाच। तवेदं सुकृतं राजन्महद्वैरमुपस्थितम्। विनाशो येन लोकस्य सानुबन्धो भविष्यति ॥ ५ ॥ वार्य्यमाणो हि भीष्मेण द्रोणेन विदुरेण च। पाण्डवानां प्रियां भार्य्यां द्रौपदीं धर्मचारिणीम् ॥ ६ ॥ प्राहिणोदानयेहेति पुत्रो दुर्य्योधनस्तव। सूतपुत्रं सुमन्दात्मा निर्लज्जः प्रातिकामिनम् ॥ ७ ॥ यस्मै देवाः प्रयच्छन्ति पुरुषाय पराभवम्। बुद्धिं तस्यापकर्षन्ति सोऽर्वाचीनानि पश्यति ॥ ८ ॥ बुद्धौ कलुषभूतायां विनाशे समु-

पस्थिते। अनयो नयसङ्काशो हृदयान्नापसर्पति ॥ ९ ॥ अनर्थाश्चार्थरूपेण अर्थाश्चानर्थरूपिणः। उत्तिष्ठन्ति विनाशाय नूनं तच्चास्य रोचते ॥ १० ॥ न कालो दण्डमुद्यम्य शिरः कृन्तति कस्यचित्। कालस्य बलमेतावद्विपरीतार्थदर्शनम् ॥ ११ ॥ आसादितमिदं घोरं तुमुलं लोमहर्षणम्। पाञ्चालीमपकर्षद्भिः सभामध्ये तपस्विनीम् ॥ १२ ॥ अयोनिजां रूपवतीं कुले जातां विभावसोः। को नु तां सर्वधर्मज्ञां परिभूय यशस्विनीम् ॥१३॥ पर्य्यानयेत् सभामध्ये विना दुर्य्यूतदेविनम्। स्त्रीधर्मिणी वरारोहा शोणितेन परिप्लुता ॥ १४ ॥ एकवस्त्राथ पाञ्चाली पाण्डवानभ्यवैक्षत। हृतस्वान् हृतराज्यांश्च हृतवस्त्रान् हृतश्रियः ॥१५॥ विहीनान् सर्वकामेभ्यो दासभावमुपागतान्। धर्मपाशपरिक्षिप्तानशक्तानिव विक्रमे ॥ १६ ॥ क्रुद्धाञ्चानर्हतीं कृष्णां दुःखितां कुरुसंसदि। दुर्य्योधनश्च कर्णश्च कटुकान्यभ्यभाषताम्। इति सर्वमिदं राजन्नाकुलं प्रतिभाति मे ॥ १७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। तस्याः कृपणचक्षुर्भ्यां प्रदह्येतापि मेदिनी। अपि शेषं भवेदद्य पुत्राणां मम सञ्जय ॥ १८ ॥ भरतानां स्त्रियः सर्वा गान्धार्य्या सह सङ्गताः। प्राक्रोशन् भैरवं तत्र दृष्ट्वा कृष्णां सभागताम् ॥ १९ ॥ धर्मिष्ठां धर्मपत्नीञ्च रूपयौवनशालिनीम्। प्रजाभिः सह सङ्गम्य ह्यनुशोचन्ति नित्यशः ॥ २० ॥ अग्निहोत्राणि सायाह्ने न चाहूयन्त सर्वशः। ब्राह्मणाः कुपितास्त्वासन् द्रौपद्याः परिकर्षणे ॥ २१ ॥ आसीन्निष्टानको घोरो निर्घातश्च महानभूत्। दिव उल्कापतन्तश्च राहुश्चार्कमुपाग्रसत् ॥ २२ ॥ अपर्व्वणि महाघोरं प्रजानां जनयन् भयम्। तथैव रथशालासु प्रादुरासीद्धुताशनः ॥ २३ ॥ ध्वजाश्चापि व्यशीर्य्यन्त भरतानामभूतये। दुर्य्योधनस्याग्निहोत्रे प्राक्रोशन् भैरवं शिवाः ॥ २४ ॥ तास्तदा प्रत्यभाषन्त रासभाः सर्वतो दिशः।

प्रातिष्ठत ततो भीष्मो द्रोणेन सह सञ्जय ॥ २५ ॥ कृपस्य सोम-
दत्तस्य वाह्लीकस्य महामनाः। ततोऽहमब्रुवं तत्र विदुरेण प्रचो-
दितः ॥ २६ ॥ वरं ददानि कृष्णायै काङ्क्षितं यद्यदिच्छसि।
अवृणोत्तत्र पाञ्चाली पाण्डवानामदासताम् ॥ २७ ॥ सरथान्
सधनुष्कांश्चाप्यनुज्ञासिषमप्यहम्। अथाब्रवीन्महाप्राज्ञो विदुरः
सर्वधर्मवित् ॥ २८ ॥ एतदन्तास्तु भरता यद्वः कृष्णा सभां गता।
येषा पाञ्चालराजस्य सुता सा श्रीरनुत्तमा ॥ २९ ॥ पाञ्चाली
पाण्डवानेतान्दैवसृष्टोपसर्पति। तस्याः पार्थाः परिक्लेशं न
क्षंस्यन्ते ह्यमर्षणाः ॥ ३० ॥ वृष्णयो वा महेष्वासाः पाञ्चाला वा
महारथाः। तेन सत्याभिसन्धेन वासुदेवेन रक्षिताः ॥ ३१ ॥
आगमिष्यति बीभत्सुः पाञ्चालैः परिवारितः। तेषां मध्ये महे-
ष्वासो भीमसेनो महाबलः ॥ ३२ ॥ आगमिष्यति धुन्वानो गदां
दण्डमिवान्तकः। ततो गाण्डीवनिर्घोषं श्रुत्वा पार्थस्य धीमतः
॥ ३३ ॥ गदावेगञ्च भीमस्य नालं सोढुं नराधिपाः। तत्र मे
रोचते नित्यं पार्थैः साम न विग्रहः ॥ ३४ ॥ कुरुभ्यो हि सदा
मन्ये पाण्डवान् बलवत्तरान्। तथाहि बलवान्राजा जरासन्धो
महाद्युतिः ॥ ३५ ॥ बाहुप्रहरणेनैव भीमेन निहतो युधि।
तस्य ते शम एवास्तु पाण्डवैर्भरतर्षभ ॥ ३६ ॥ उभयोः पक्षयो-
र्युक्तं क्रियतामविशङ्कया। एवं कृते महाराज परं श्रेयस्त्वमाप्-
स्यसि ॥ ३७ ॥ एवं गावल्गणे क्षत्ता धर्मार्थसहितं वचः। उक्त-
वान्न गृहीतं वै मया पुत्रहितैषिणा ॥ ३८ ॥

इति सभापर्वणि अनुद्यूतपर्वणि धृतराष्ट्रचिन्तायां
अशीतितमोऽध्यायः समाप्तञ्च अनुद्यूतपर्व ॥ ८० ॥

इति सभापर्व समाप्तम्।

श्रीमहाभारतम्।

वनपर्व्व।

अथारण्यकपर्व।

नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम्।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत्॥

जनमेजय उवाच। एवं द्यूतजिताः पार्थाः कोपिताश्च दुरात्मभिः। धार्त्तराष्ट्रैः सहामात्यैर्निकृत्या द्विजसत्तम॥ १॥ श्राविताः परुषा वाचः सृजद्भिर्वैरमुत्तमम्। किमकुर्वत कौरव्या मम पूर्वपितामहाः॥ २॥ कथञ्चैश्वर्य्यविभ्रष्टाः सहसा दुःखमीयुषः। वने विजह्रिरे पार्थाः शक्रप्रतिमतेजसः॥ ३॥ के वै तानन्ववर्त्तन्त प्राप्तान् व्यसनमुत्तमम्। किमाचाराः किमाहाराः क्व च वासो महात्मनाम्॥ ४॥ कथञ्च द्वादश समा वने तेषां महामुने। व्यतीयुर्ब्राह्मणश्रेष्ठ शूराणामरिघातिनाम्॥ ५॥ कथञ्च राजपुत्री सा प्रवरा सर्वयोषिताम्। पतिव्रता महाभागा सततं सत्यवादिनी॥ ६॥ वनवासमदुःखार्हा दारुणं प्रत्यपद्यत। एतदाचक्ष्व मे सर्वं विस्तरेण तपोधन॥ ७॥ श्रोतुमिच्छामि चरितं भूरिद्रविणतेजसाम्। कथ्यमानं त्वया विप्र परं कौतूहलं हि मे॥८

वैशम्पायन उवाच। एवं द्यूतजिताः पार्थाः कोपिताश्च दुरात्मभिः। धार्त्तराष्ट्रैः सहामात्यैर्निर्ययुर्गजसाह्वयात्॥ ९॥

वर्द्धमानपुरद्वारादभिनिष्क्रम्य पाण्डवाः। उदङ्मुखाः शस्त्रभृतः प्रययुः सह कृष्णया ॥१०॥ इन्द्रसेनादयश्चैव भृत्याः परि चतुर्द्दश। रथैरनुययुः शीघ्रैः स्त्रिय आदाय सर्व्वशः ॥ ११ ॥ गतानेतान् विदित्वा तु पौराः शोकाभिपीड़िताः। गर्हयन्तोऽसकृद्भीष्मविदुरद्रोणगौतमान्। ऊचुर्विगतसन्त्रासाः समागम्य परस्परम् ॥१२॥

पौरा ऊचुः। नेदमस्ति कुलं सर्व्वं न वयं न च नो गृहाः। यत्र दुर्य्योधनः पापः सौबलेयेन पालितः। कर्णदुःशासनाभ्याञ्च राज्यमेतच्चिकीर्षति ॥ १३ ॥ न तत् कुलं न चाचारो न धर्मोऽर्थः कुतः सुखम्। यत्र पापसहायोऽयं पापो राज्यच्चिकीर्षति ॥१४॥ दुर्य्योधनो गुरुद्वेषी त्यक्ताचारसुहृज्जनः। अर्थलुब्धोऽभिमानी च नीचः प्रकृतिनिर्घृणः॥ १५ ॥ नेयमस्ति मही कृत्स्ना यत्र दुर्य्योधनो नृपः। साधु गच्छामहे सर्व्वे यत्र गच्छन्ति पाण्डवाः ॥ १६ ॥ सानुक्रोशा महात्मानो विजितेन्द्रियशत्रवः। ह्रीमन्तः कीर्त्तिमन्तश्च धर्माचारपरायणाः ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्त्वानुजग्मुस्ते पाण्डवांस्तान् समेत्य च। ऊचुः प्राञ्जलयः सर्व्वे कौन्तेयान्माद्रिनन्दनान् ॥ १८ ॥ क्व गमिष्यथ भद्रं वस्त्यक्त्वास्मान् दुःखभागिनः। वयमप्यनुयास्यामो यत्र यूयं गमिष्यथ ॥ १९ ॥ अधर्मेण जितान् श्रुत्वा युष्मान्त्यक्तघृणैः परैः। उद्विग्नाः स्मो भृशं सर्व्वे नास्मान् हातुमिहार्हथ ॥ २० ॥ भक्तानुरक्तान् सुहृदः सदा प्रियहिते रतान्। कुराजाधिष्ठिते राज्ये न विनश्येम सर्व्वशः ॥ २१ ॥ श्रूयताञ्चाभिधास्यामो गुणदोषान्नरर्षभाः। शुभाशुभाधिवासेन संसर्गः कुरुते यथा ॥ २२ ॥ वस्त्रमापस्तिलान् भूमिं गन्धो वासयते यथा। पुष्पाणामधिवासेन तथा संसर्गजा गुणाः ॥ २३ ॥ मोहजालस्य योनिर्हि मूढ़ैरेव समागमः। अहन्यहनि धर्मस्य योनिः साधुसमागमः ॥ २४ ॥ तस्मात् प्राज्ञैश्च वृद्धैश्च सुखभावैस्तपस्विभिः।

सद्भिश्च सह संसर्गः कार्य्यः शमपरायणैः ॥ २५ ॥ येषां त्रीख्यवदातानि विद्या योनिश्च कर्म्म च । तान् सेवेत्तैः समास्या हि शास्त्रेभ्यो हि गरीयसी ॥ २६ ॥ निरारम्भा ह्यपि वयं पुण्यशीलेषु साधुषु । पुण्यमेवाप्नुयामेह पापं पापोपसेवनात् ॥ २७ ॥ असतां दर्शनात् स्पर्शात् सञ्जल्पाच्च सहासनात् । धर्म्माचाराः प्रहीयन्ते सिद्ध्यन्ति च न मानवाः ॥ २८ ॥ बुद्धिश्च हीयते पुंसां नीचैः सह समागमात् । मध्यमैर्मध्यतां याति श्रेष्ठतां याति चोत्तमैः ॥२९॥ अनीचैर्नाप्यविषयैर्नाधर्म्मिष्ठैर्विशेषतः । ये गुणाः कीर्त्तिता लोके धर्म्मकामार्थसम्भवाः । लोकाचारेषु सम्भूता वेदोक्ताः शिष्टसम्मताः ॥ ३० ॥ ते युष्मासु समस्ताश्च व्यस्ताश्चैवेह सद्गुणाः । इच्छामो गुणवन्मध्ये वस्तुं श्रेयोऽभिकाङ्क्षिणः ॥ ३१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । धन्या वयं यदस्माकं स्नेहकारुण्ययन्त्रिताः । असतोऽपि गुणानाहुर्ब्राह्मणप्रमुखाः प्रजाः ॥ ३२ ॥ तदहं भ्रातृसहितः सर्व्वान् विज्ञापयामि वः । नान्यथा तद्धि कर्त्तव्यमस्मत्स्नेहानुकम्पया ॥ ३३ ॥ भीष्मः पितामहो राजा विदुरो जननी च मे । सुहृज्जनश्च प्रायो मे नगरे नागसाह्वये ॥ ३४ ॥ ते त्वस्मद्धितकामार्थं पालनीयाः प्रयत्नतः । युष्माभिः सहिताः सर्व्वे शोकसन्तापविह्वलाः ॥ ३५ ॥ निवर्त्ततागता दूरं समागमनशापिताः । स्वजने न्यासभूते मे कार्य्या स्नेहान्विता मतिः ॥३६॥ एतद्धि मम कार्य्याणां परमं हृदि संस्थितम् । कृता तेन तु तुष्टिर्मे सत्कारश्च भविष्यति ॥ ३७ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथानुमन्त्रितास्तेन धर्म्मराजेन ताः प्रजाः । चक्रुरार्त्तस्वरं घोरं हा राजन्निति सहता ॥ ३८ ॥ गुणान् पार्थस्य संस्मृत्य दुःखार्त्ताः परमातुराः । अकामाः संन्यवर्त्तन्त समागम्याथ पाण्डवान् ॥ ३९ ॥ निवृत्तेषु तु पौरेषु रथानास्थाय पाण्डवाः । आजग्मुर्जाह्नवीतीरे प्रमाणाख्यं

महारटम् ॥ ४० ॥ ते तं दिवसशेषेण वटं गत्वा तु पाण्डवाः । ऊषुस्तां रजनीं वीराः संस्पृश्य सलिलं शुचि ॥ ४१ ॥ उदकेनैव तां रात्रिमूषुस्ते दुःखकर्षिताः । अनुजग्मुश्च तत्रैतान् स्नेहात् केचिद्द्विजातयः ॥ ४२ ॥ साग्नयोऽनग्नयश्चैव सशिष्यगणबान्धवाः । स तैः परिवृतो राजा शुशुभे ब्रह्मवादिभिः ॥ ४३ ॥ तेषां प्रादुष्कृताग्नीनां मुहूर्त्ते रम्यदारुणे । ब्रह्मघोषपुरस्कारः सञ्जल्पः समजायत ॥ ४४ ॥ राजानन्तु कुरुश्रेष्ठं ते हंसमधुरस्वराः । आश्वासयन्तो विप्राग्र्याः क्षपां सर्वां व्यनोदयन् ॥ ४५ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्यकपर्वणि पौरप्रत्यागमने
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रभातायान्तु शर्वर्यां तेषामक्लिष्टकर्मणाम् । वनं यियासतां विप्रास्तस्थुर्भिक्षाभुजोऽग्रतः ॥ १ ॥ तानुवाच ततो राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । वयं हि हृतसर्वस्वा हृतराज्या हृतश्रियः ॥ २ ॥ फलमूलामिषाहारा वनं गच्छाम दुःखिताः । वनञ्च दोषबहुलं बहुव्यालसरीसृपम् ॥ ३ ॥ परिक्लेशश्च वो मन्ये ध्रुवं तत्र भविष्यति । ब्राह्मणानां परिक्लेशो दैवतान्यपि सादयेत् । किं पुनर्मामितो विप्रा निवर्त्तध्वं यथेष्टतः ॥ ४ ॥

ब्राह्मणा ऊचुः । गतिर्या भवतां राजन् वयं हि गन्तुमुद्यताः । नाहस्यस्मान् परित्यक्तुं भक्तान् सद्धर्मदर्शिनः ॥ ५ ॥ अनुकम्पां हि भक्तेषु दैवता ह्यपि कुर्वते । विशेषतो ब्राह्मणेषु सदाचारावलम्बिषु ॥ ६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । ममापि परमा भक्तिर्ब्राह्मणेषु सदा द्विजाः । सहायविपरिभ्रंशस्त्वयं सादयतीव माम् ॥ ७ ॥ आहरेयुरिमे

येऽपि फलमूलमृगांस्तथा। त इमे शोकजैर्दुःखैर्भ्रातरो मे विमोहिताः॥ ८॥ द्रौपद्या विप्रकर्षेण राज्यापहरणेन च। दुःखार्द्दितानिमान् क्लेशैर्नाहं योक्तुमिहोत्सहे॥ ९॥

ब्राह्मण ऊचुः। अस्मत्पोषणजा चिन्ता माभूत्ते हृदि पार्थिव। स्वयमाहृत्य चान्नानि उपयोक्ष्यामहे वयम॥ १०॥ अनुध्यानेन जप्येन विधास्यामः शिवं तव। कथाभिश्चाभिरम्याभिः सह रंस्यामहे वयम्॥ ११॥

युधिष्ठिर उवाच। एवमेतन्न सन्देहो रमेऽहं सततं द्विजैः। न्यूनभावात्तु पश्यामि प्रत्यादिष्टमिवात्मनः॥ १२॥ कथं द्रक्ष्यामि वः सर्व्वान् स्वयमाहृत्य भोजिनः। मद्भक्त्या क्लिश्यतोऽनर्हान् धिक् पापान् धृतराष्ट्रजान्॥ १३॥

वैशम्पायन उवाच। इत्युक्त्वा स नृपः शोचन् निषसाद महीतले। तमध्यात्मरतो विद्वान् शौनको नाम वै द्विजः। योगे सांख्ये च कुशलो राजानमिदमब्रवीत्॥ १४॥ शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च। दिवसे दिवसे मूढ़माविशन्ति न पण्डितम्॥ १५॥ न हि ज्ञानविरुद्धेषु बहुदोषेषु कर्म्मसु। श्रेयघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः॥ १६॥ अष्टाङ्गां बुद्धिमाहुर्य्यां सर्व्वाश्रेयोऽभिघातिनीम्। श्रुतिस्मृतिसमायुक्तां राजन् सा त्वय्यवस्थिता॥ १७॥ अर्थकृच्छ्रेषु दुर्गेषु व्यापत्सु स्वजनस्य च। शारीरमानसैर्दुःखैर्न सीदन्ति भवद्विधाः॥ १८॥ श्रूयताञ्चाभिधास्यामि जनकेन यथा पुरा। आत्मव्यवस्थानकरा गीताः श्लोका महात्मना॥ १९॥ मनोदेहसमुत्थाभ्यां दुःखाभ्यामर्द्दितं जगत्। तयोर्व्याससमासाभ्यां शमोपायमिमं शृणु॥ २०॥ व्याधेरनिष्टसंस्पर्शात् श्रमादिष्टविवर्जनात्। दुःखं चतुर्भिः शरीरं कारणैः संप्रवर्त्तते॥ २१॥ तदा तत् प्रतिकाराच्च सततं वा विचिन्तनात्। आधिव्याधिप्रशमनं क्रियायोग-

हयेन च॥२२॥ मतिमन्तो ह्यतो वैद्याः शमं प्रागेव कुर्वते। मानसस्य प्रियाख्यानैः सम्भोगोपनयैर्नृणाम् ॥२३॥ मानसेन हि दुःखेन शरीरमुपतप्यते। अयःपिण्डेन तप्तेन कुम्भसंस्थमिवोदकम् ॥ २४ ॥ मानसं शमयेत्तस्माज्ज्ञानेनाग्निमिवाम्बुना। प्रशान्ते मानसे ह्यस्य शारीरमुपशाम्यति॥२५॥ मनसो दुःखमूलन्तु स्नेह इत्युपलभ्यते। स्नेहात्तु सज्जते जन्तुर्दुःखयोगमुपैति च॥२६॥ स्नेहमूलानि दुःखानि स्नेहजानि भयानि च। शोकहर्षौ तथायासः सर्वं स्नेहात् प्रवर्त्तते॥२७॥ स्नेहाद्भावोऽनुरागश्च प्रजज्ञे विषये तथा। अश्रेयस्कावुभावेतौ पूर्वस्तत्र गुरुः स्मृतः॥२८॥ कोटराग्निर्यथाशेषं समूलं पादपं दहेत्। धर्मार्थौ तु तथाल्पोऽपि रागदोषो विनाशयेत्॥२९॥ विप्रयोगे न तु त्यागी दोषदर्शी समागमे। विरागं भजते जन्तुर्निर्वैरो निरवग्रहः॥३०॥ तस्मात् स्नेहं न लिप्सेत मित्रेभ्यो धनसञ्चयात्। स्वशरीरसमुत्थञ्च ज्ञानेन विनिवर्त्तयेत्॥३१॥ ज्ञानान्वितेषु युक्तेषु शास्त्रज्ञेषु कृतात्मसु। न तेषु सज्जते स्नेहः पद्मपत्रेष्विवोदकम्॥३२॥ रागाभिभूतः पुरुषः कामेन परिकृष्यते। इच्छा संजायते तस्य ततस्तृष्णा विवर्द्धते॥३३॥ तृष्णा हि सर्वपापिष्ठा नित्योद्वेगकरी स्मृता। अधर्म्मबहुला चैव घोरा पापानुबन्धिनी॥३४॥ या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्य्यति जीर्य्यतः। योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् ॥३५॥ अनाद्यन्ता तु सा तृष्णा अन्तर्देहगता नृणाम्। विनाशयति भूतानि अयोनिज इवानलः॥३६॥ यथैधः स्वसमुत्थेन वह्निना नाशमिच्छति। तथाकृतात्मा लोभेन सहजेन विनश्यति॥३७॥ राजतः सलिलादग्नेश्चौरतः स्वजनादपि। भयमर्थवतां नित्यं मृत्योः प्राणभृतामिव॥३८॥ यथा ह्यामिषमाकाशे पक्षिभिः श्वापदैर्भुवि। भक्ष्यते सलिले मत्स्यैस्तथा

सर्व्वत्र वित्तवान् ॥ ३९ ॥ अर्थ एव हि केषाञ्चिदनर्थं भजते नृणाम् । अर्थश्रेयसि चासक्तो न श्रेयो विन्दते नरः ॥ ४० ॥ तस्मादर्थागमाः सर्व्वे लोभमोहविवर्द्धनाः । कार्पण्यं दर्पमानौ च भयमुद्वेग एव च ॥ ४१ ॥ अर्थजानि विदुः प्राज्ञा दुःखान्येतानि देहिनाम् । अर्थस्योत्पादने चैव पालने च तथा व्यये ॥ ४२ ॥ सहन्ति च महद्दुःखं घ्नन्ति चैवार्थकारणात् । अर्थाद्दुःखं परित्यक्तुं पालितार्श्चैव शत्रवः ॥ ४३ ॥ दुःखेन चाधिगम्यन्ते तस्मान्नाशं न चिन्तयेत् । असन्तोषपरा मूढ़ाः सन्तोषं यान्ति पण्डिताः ॥४४॥ अन्तो नास्ति पिपासायाः सन्तोषः परमं सुखम् । तस्मात् सन्तोषमेवेह परं पश्यन्ति पण्डिताः ॥ ४५ ॥ अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं रत्नसञ्चयः । ऐश्वर्य्यं प्रियसंवासो गृध्येत्तत्र न पण्डितः ॥ ४६ ॥ त्यजेत सञ्चयांस्तस्मात्तज्जान् क्लेशान् सहेत च । न हि सञ्चयवान् कश्चिद्दृश्यते निरुपद्रवः । अतश्च धार्म्मिकैः पुम्भिरनीहार्थः प्रशस्यते ॥ ४७ ॥ धर्म्मार्थं यस्य वित्तेहा वरन्तस्य निरीहता । प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य श्रेयो न स्पर्शनं नृणाम् ॥ ४८ ॥ युधिष्ठिरैवं सर्व्वेषु न स्पृहां कर्त्तुमर्हसि । धर्म्मेण यदि ते कार्य्यं विमुक्तेच्छो भवार्थतः ॥ ४९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । नार्थोपभोगलिप्सार्थमियमर्थेप्सुता मम । भरणार्थन्तु विप्राणां ब्रह्मन् काङ्क्षे न लोभतः ॥ ५० ॥ कथमस्मद्विधो ब्रह्मन् वर्त्तमानो गृहाश्रमे । भरणं पालनं वापि न कुर्य्यादनुयायिनाम् ॥ ५१ ॥ संविभागो हि भूतानां सर्व्वेषामेव दृश्यते । तथैवापचमानेभ्यः प्रदेयं गृहमेधिना ॥ ५२ ॥ तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सूनृता । सतामेतानि गेहेषु नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ ५३ ॥ देहमार्त्तस्य शयनं स्थितः श्रान्तस्य चासनम् । तृषितस्य च पानीयं क्षुधितस्य च भोजनम् ॥ ५४ ॥ चक्षुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्यात् सुभाषिताम् । उत्थाय चासनं

दद्यादेष धर्मः सनातनः॥ ५५ ॥ प्रत्युत्थायाभिगमनं कुर्य्या-
त्प्रयोग चार्च्चनम्। अग्निहोत्रमनड्वांश्च ज्ञातयोऽतिथिबान्धवाः
॥ ५६ ॥ पुत्रा दाराश्च भृत्याश्च निर्द्दहेयुरपूजिताः। आत्मने
पाचयेन्नान्नं न वृथा घातयेत् पशून्। न च तत् स्वयमश्नीया-
द्विधिवद्यन्न निर्वपेत् ॥ ५७ ॥ शस्यश्च श्वपचेभ्यश्च वयोभ्यश्चावपे-
द्भुवि। वैश्वदेवं हि नामैतत् सायं प्रातश्च दीयते ॥ ५८ ॥
विघसाशी भवेत्तस्मान्नित्यञ्चामृतभोजनः। विघसो भुक्तशेषन्तु
यज्ञशेषं तथामृतम् ॥ ५९ ॥ चक्षुर्द्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्याच्च
सूनृताम्। अनुव्रजेदुपासीत स यज्ञः पञ्चदक्षिणः ॥ ६० ॥ यो
दद्यादपरिक्लिष्टमन्नमध्वनि वर्त्तते। श्रान्तायादृष्टपूर्वाय तस्य
पुण्यफलं महत् ॥ ६१ ॥ एवं यो वर्त्तते वृत्तिं वर्त्तमानो गृहा-
श्रमे। तस्य धर्मं परं प्राहुः कथं वा विप्र मन्यसे ॥ ६२ ॥

शौनक उवाच। अहोवत महत्कष्टं विपरीतमिदं जगत्।
येनापत्रपते साधुरसाधुस्तेन तुष्यति ॥ ६३ ॥ शिश्नोदरकृतेऽप्राज्ञः
करोति विघसं बहु। मोहरागवशाक्रान्त इन्द्रियार्थवशानुगः
॥ ६४ ॥ ह्रियते बध्यमानोऽपि नरो हारिभिरिन्द्रियैः। विमूढ-
संज्ञो दुष्टाश्वैरुद्भ्रान्तैरिव सारथिः ॥ ६५ ॥ षड़िन्द्रियाणि विषयं
समागच्छन्ति वै यदा। तदा प्रादुर्भवत्येषां पूर्वसङ्कल्पजं मनः
॥ ६६ ॥ मनो यस्येन्द्रियस्येह विषयान् याति सेवितुम्। तस्यौत्-
सुक्यं सम्भवति प्रवृत्तिश्चोपजायते ॥ ६७ ॥ ततः सङ्कल्पबीजेन
कामेन विषयेषुभिः। विद्धः पतति लोभाग्नौ ज्योतिर्लोभात्
पतङ्गवत् ॥६८॥ ततो विहारैराहारैर्मोहितश्च यथेप्सया। महा-
मोहे सुखे मग्नो नात्मानमवबुध्यते ॥ ६९ ॥ एवं पतति संसारे
तासु तास्विह योनिषु। अविद्याकर्मतृष्णाभिर्भ्राम्यमाणोऽथ
चक्रवत् ॥ ७० ॥ ब्रह्मादिषु तृणान्तेषु भूतेषु परिवर्त्तते। जले
भुवि तथाकाशे जायमानः पुनः पुनः ॥ ७१ ॥ अबुधानां गति-

स्वैषां बुधानामपि मे शृणु। ये धर्मं श्रेयसि रता विमोक्षरतयो जनाः ॥ ७२ ॥ तदिदं वेदवचनं कुरु कर्म्म त्यजेति च। तस्मा-द्धर्मानिमान् सर्वान्नाभिमानात् समाचरेत् ॥ ७३ ॥ इज्या-ध्ययनदानानि तपः सत्यं क्षमा दमः। अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मस्याष्टविधः स्मृतः ॥ ७४ ॥ अत्र पूर्वश्चतुर्वर्गः पितृयानपथे स्थितः। कर्त्तव्यमिति यत्कार्य्यं नाभिमानात् समाचरेत् ॥ ७५ ॥ उत्तरो देवयानस्तु सद्भिराचरितः सदाः। अष्टाङ्गेनैव मार्गेण विशुद्धात्मा समाचरेत् ॥ ७६ ॥ सम्यक् सङ्कल्पसम्बन्धात् सम्यक् चेन्द्रियनिग्रहात्। सम्यग्व्रतविशेषाच्च सम्यक् च गुरुसेवनात् ॥ ७७ ॥ सम्यगाहारयोगाच्च सम्यक् चाध्ययनागमात्। सम्यक् कर्मोपसंन्यासात् सम्यक् चित्तनिरोधनात् ॥ ७८ ॥ एवं कर्माणि कुर्वन्ति संसारविजिगीषवः। रागद्वेषविनिर्मुक्ता ऐश्वर्य्यं देवता गताः ॥ ७९ ॥ रुद्राः साध्यास्तथादित्या वसवोऽथ तथाश्विनौ। योगैश्वर्य्येण संयुक्ता धारयन्ति प्रजा इमाः ॥ ८० ॥ तथा त्वमपि कौन्तेय शममास्थाय पुष्कलम्। तपसा सिद्धिमन्विच्छ योग-सिद्धिञ्च भारत ॥ ८१ ॥ पितृमातृमयी सिद्धिः प्राप्ता कर्ममयी च ते। तपसा सिद्धिमन्विच्छ द्विजानां भरणाय वै ॥ ८३ ॥ सिद्धा हि यद्यदिच्छन्ति कुर्वते तदनुग्रहात्। तस्मात्तपः समा-स्थाय कुरुष्वात्ममनोरथम् ॥ ८४ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्यकेपर्वणि पाण्डवानां प्रव्रजनं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच। शौनकेनैवमुक्तस्तु कुन्तीपुत्रो युधि-ष्ठिरः। पुरोहितमुपागम्य भ्रातृमध्येऽब्रवीदिदम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच। प्रस्थितं मानुयान्तीमे ब्राह्मणा वेदपारगाः। न चास्मि पोषणे शक्तो बहुदुःखसमन्वितः ॥ २ ॥ परित्यक्तुं न

शक्तोऽस्मि दानेशक्तिश्च नास्ति मे। कथमत्र मया कार्य्यं प्रब्रूहि भगवन्मम ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच। मुहूर्त्तमिव स ध्यात्वा धर्म्मेणान्विष्य तां गतिम्। युधिष्ठिरमुवाचेदं धौम्यो धर्म्मभृतांवरः ॥ ४ ॥

धौम्य उवाच। पुरा सृष्टानि भूतानि पीडयन्ते क्षुधया भृशम्। ततोऽनुकम्पया तेषां सविता स्वपिता यथा ॥ ५ ॥ गत्वोत्तरायणं तेजो रसानुद्धृत्य रश्मिभिः। दक्षिणायनमावृत्तो महीं निविशते रविः ॥ ६ ॥ क्षेत्रभुते ततस्तस्मिन् ओषधीरोषधीपतिः। दिवस्तेजः समुद्धृत्य जनयामास वारिणा ॥ ७ ॥ निषिक्तश्चन्द्रतेजोभिः सयोनौ निर्गते रविः। ओषध्यः षड्रसा मेध्यास्तदन्नं प्राणिनां भुवि ॥ ८ ॥ एवं भानुमयं ह्यन्नं भूतानां प्राणधारणम्। पितैव सर्व्वभूतानां तस्मात्तं शरणं व्रज ॥ ९ ॥ राजानो हि महात्मानो योनिकर्म्मविशोधिताः। उद्धरन्ति प्रजाः सर्व्वास्तप आस्थाय पुष्कलम् ॥ १० ॥ भीमेन कार्त्तवीर्य्येण वैन्येन नहुषेण च। तपोयोगसमाधिस्थैरुद्धृता ह्यापदः प्रजाः ॥ ११ ॥ तथा त्वमपि धर्म्मात्मन् कर्म्मणा च विशोधितः। तप आस्थाय धर्म्मेण द्विजातीन् भर भारत ॥ १२ ॥

जनमेजय उवाच। कथं कुरूणामृषभः स तु राजा युधिष्ठिरः। विप्रार्थमाराधितवान् सूर्य्यमद्भुतदर्शनम् ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच। शृणुष्वावहितो राजन् शुचिर्भूत्वा समाहितः। क्षणञ्च कुरु राजेन्द्र संप्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ १४ ॥ धौम्येन तु यथापूर्व्वं पार्थाय सुमहात्मने। नामाष्टशतमाख्यातं तच्छृणुष्व महामते ॥ १५ ॥

धौम्य उवाच। ओं सूर्य्योऽर्य्यमा भगस्त्वष्टा पूषार्कः सविता रविः। गभस्तिमानजः कालो मृत्युर्धाता प्रभाकर ॥ १६ ॥ पृथिव्यापश्च तेजश्च खं वायुश्च परायणम्। सोमो बृहस्पतिः शुक्रो

बुधोऽङ्गारक एव च ॥ १७ ॥ इन्द्रो विवस्वान् दीप्तांशुः शुचिः शौरिः शनैश्चरः। ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च स्कन्दो वैश्रवणो यमः ॥ १८ ॥ वैद्युतो जाठरश्चाग्निरैन्धनस्तेजसां पतिः। धर्मध्वजो वेदकर्त्ता वेदाङ्गो वेदवाहनः ॥ १९ ॥ कृतं त्रेता द्वापरश्च कलिः सर्व्वमलाश्रयः। कला काष्ठा मुहूर्त्ताश्च क्षपा यामस्तथा क्षणः ॥ २० ॥ सम्वत्सरकरोऽश्वत्थः कालचक्रो विभावसुः। पुरुषः शाश्वतो योगी व्यक्ताव्यक्तः सनातनः ॥ २१ ॥ कालाध्यक्षः प्रजाध्यक्षो विश्वकर्म्मा तमोनुदः। वरुणः सागरोंऽशश्च जीमूतो जीवनोऽरिहा ॥ २२ ॥ भूताश्रयो भूतपतिः सर्व्वलोकनमस्कृतः। स्रष्टा सम्वर्त्तको वह्निः सर्व्वस्यादिरलोलुपः ॥ २३ ॥ अनन्तः कपिलो भानुः कामदः सर्व्वतोमुखः। जयो विशालो वरदः सर्व्वधातुनिषेचिता ॥ २४ ॥ मनः सुपर्णो भूतादिः शीघ्रगः प्राणधारणः। धन्वन्तरिर्धूमकेतुरादिदेवो दितेः सुतः ॥ २५ ॥ द्वादशात्मारविन्दाक्षः पिता माता पितामहः। स्वर्गद्वारं प्रजाद्वारं मोक्षद्वारं त्रिविष्टपम् ॥ २६ ॥ देहकर्त्ता प्रशान्तात्मा विश्वात्मा विश्वतोमुखः। चराचरात्मा सूक्ष्मात्मा मैत्रेयः करुणान्वितः ॥ २७ ॥ एतद्वै कीर्त्तनीयस्य सूर्य्यस्यामिततेजसः। नामाष्टशतकञ्चेदं प्रोक्तमेतत् स्वयम्भुवा ॥ २८ ॥ सुरगणपितृयक्षसेवितं ह्यसुरनिशाचरसिद्धवन्दितम्। वरकनकहुताशनप्रभं प्रणिपतितोऽस्मि हिताय भास्करम् ॥ २९ ॥ सूर्य्योदये यः सुसमाहितः पठेत् स पुत्रदारान् धनरत्नसञ्चयान्। लभेत जातिस्मरतां नरः सदा धृतिञ्च मेधाञ्च स विन्दते पुमान् ॥ ३० ॥ इमं स्तवं देववरस्य मानवः प्रकीर्त्तयेच्छुचिसुमनाः समाहितः। विमुच्यते शोकदवाग्निसागराल्लभेत् कामान्मनसा यथेप्सितान् ॥ ३१ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तस्तु धौम्येन तत्कालसदृशं वचः। विप्रत्यागसमाधिस्थ संयतात्मा दृढ़व्रतः ॥ ३२ ॥ धर्म्मराजो विशु-

ह्लात्मा तप आतिष्ठदुत्तमम् । पुष्पोपहारैर्बलिभिरर्चयित्वा दिवाकरम् ॥ ३३ ॥ सोऽवगाह्य जलं राजा देवस्याभिमुखोऽभवत् । योगमास्थाय धर्मात्मा वायुभक्ष्यो जितेन्द्रियः ॥ ३४ ॥ गाङ्गेयं पर्य्युपस्पृश्य प्राणायामेन तस्थिवान् । शुचिः प्रयतवाग्भूत्वा स्तोत्रमारब्धवांस्ततः ॥ ३५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । त्वं भानो जगतश्चक्षुस्त्वमात्मा सर्वदेहिनाम् । त्वं योनिः सर्वभूतानां त्वमाचारः क्रियाव्रताम् ॥ ३६ ॥ त्वं गतिः सर्वसाङ्ख्यानां योगिनां त्वं परायणम् । अनावृतार्गलद्वारं त्वं गतिस्त्वं मुमुक्षताम् ॥ ३७ ॥ त्वया सन्धार्य्यते लोकस्त्वया लोकः प्रकाश्यते । त्वया पवित्रीक्रियते निर्व्याजं पाल्यते त्वया ॥ ३८ ॥ त्वामुपस्थाय काले तु ब्राह्मणा वेदपारगाः । स्वशाखाविहितैर्मन्त्रैरर्चन्त्यृषिगणार्चितम् ॥ ३९ ॥ तव दिव्यं रथं यान्तमनुयान्ति वरार्थिनः । सिद्धचारणगन्धर्वा यक्षगुह्यकपन्नगाः ॥४०॥ त्रयस्त्रिंशच्च वै देवास्तथा वैमानिका गणाः । सोपेन्द्राः समहेन्द्राश्च त्वामिष्ट्वा सिद्धिमागताः ॥ ४१ ॥ उपयान्त्यर्चयित्वा तु त्वां वै प्राप्तमनोरथाः । दिव्यमन्दारमालाभिस्तूर्णं विद्याधरोत्तमाः ॥ ४२ ॥ गुह्यकाः पितृगणाः सप्त ये दिव्या ये च मानुषाः । ते पूजयित्वा त्वामेव गच्छन्त्याशु प्रधानताम् ॥ ४३ ॥ वसवो मरुतो रुद्रा ये च साध्या मरीचिपाः । बालखिल्यादयः सिद्धाः श्रेष्ठत्वं प्राणिनां गताः ॥ ४४ ॥ सब्रह्मकेषु लोकेषु सप्तस्वप्यखिलेषु च । न तद्भूतमहं मन्ये यदर्कादतिरिच्यते ॥ ४५ ॥ सन्ति चान्यानि सत्त्वानि वीर्य्यवन्ति महान्ति च । न तु तेषां तथा दीप्तिः प्रभावो वा यथा तव ॥ ४६ ॥ ज्योतींषि त्वयि सर्वाणि त्वं सर्वज्योतिषां पतिः । त्वयि सत्यञ्च सत्त्वञ्च सर्वे भावाश्च सात्त्विकाः ॥ ४७ ॥ त्वत्तेजसा कृतञ्चक्रं सुनाभं विश्वकर्मणा । देवारीणां मदो येन नाशितः शार्ङ्गधन्वना ॥ ४८ ॥

त्वमादायांशुभिस्तेजो निदाघे सर्व्वदेहिनाम्। सर्व्वौषधिरसानाञ्च पुनर्वर्षासु मुञ्चसि ॥ ४९ ॥ तपन्त्यन्ये दहन्त्यन्ये गर्जन्त्यन्ये तथा घनाः। विद्योतन्ते प्रवर्षन्ति तव प्रावृषि रश्मयः ॥ ५० ॥ न तथा सुखयत्यग्निर्न प्रावारा न कम्बलाः। शीतवातार्दितं लोकं यथा तव मरीचयः ॥ ५१ ॥ त्रयोदशद्वीपवतीं गोभिर्भासयसे महीम्। त्रयाणामपि लोकानां हितायैकः प्रवर्त्तसे ॥ ५२ ॥ तव यद्युदयो न स्यादन्धं जगदिदं भवेत्। न च धर्मार्थकामेषु प्रवर्त्तेरन्मनीषिणः ॥ ५३ ॥ आधानपशुबन्धेष्टिमन्त्रयज्ञतपःक्रियाः। त्वत्प्रसादादवाप्यन्ते ब्रह्मक्षत्रविशां गणैः ॥ ५४ ॥ यदहो ब्रह्मणः प्रोक्तं सहस्रयुगसम्मितम्। तस्य त्वमादिरन्तश्च कालज्ञैः परिकीर्त्तितः ॥ ५६ ॥ मनूनां मनुपुत्राणां जगतो मानवस्य च। मन्वन्तराणां सर्व्वेषामीश्वराणां त्वमीश्वरः ॥ ५७ ॥ संहारकाले सम्प्राप्ते तव क्रोधविनिःसृतः। सम्वर्त्तकाग्निस्त्रैलोक्यं भस्मीकृत्यावतिष्ठते ॥ ५८ ॥ त्वद्दीधितिसमुत्पन्ना नानावर्णा महाघनाः। सैरावताः साशनयः कुर्व्वन्त्याहृतसंप्लवम् ॥ ५९ ॥ कृत्वा द्वादशधात्मानं द्वादशादित्यतां गतः। संहृत्यैकार्णवं सर्व्वं त्वं शोषयसि रश्मिभिः ॥ ६० ॥ त्वामिन्द्रमाहुस्त्वं विष्णुस्त्वं रुद्रस्त्वं प्रजापतिः। त्वमग्निस्त्वं मनः सूक्ष्मं प्रभुस्त्वं ब्रह्म शाश्वतम् ॥ ६१ ॥ त्वं हंसः सविता भानुरंशुमाली वृषाकपिः। विवस्वान्मिहिरः पूषा मित्रो धर्मस्तथैव च ॥ ६२ ॥ सहस्ररश्मिरादित्यस्तपनस्त्वं गवाम्पतिः। मार्त्तण्डोऽर्को रविः सूर्य्यः शरण्यो दिनकृत्तथा ॥ ६३ ॥ दिवाकरः सप्तसप्तिर्धामकेशी विरोचनः। आशुगामी तमोघ्नश्च हरिताश्वश्च कीर्त्त्यसे ॥ ६४ ॥ सप्तम्यामथ वा षष्ठ्यां भक्त्या पूजां करोति यः। अनिर्विण्णोऽनहङ्कारी तं लक्ष्मीर्भजते नरम् ॥ ६५ ॥ न तेषामापदः सन्ति नाधयो व्याधयस्तथा। ये तवानन्यमनसः कुर्व्वते ह्यभि-

वन्दनम् ॥ ६६ ॥ सर्वरोगैर्विरहिताः सर्वपापविवर्जिताः। तद्-भावभक्ताः सुखिनो भवन्ति चिरजीविनः ॥ ६७ ॥ त्वं ममाप्यन्नकामस्य सर्वातिथ्यञ्चिकीर्षतः। अन्नमन्नपते दातुमभितः श्रद्धयार्हसि ॥ ६८ ॥ ये च तेऽनुचराः सर्वे पादोपान्तं समाश्रिताः। माठराग्णदण्डाद्यास्तांस्तान् वन्देऽशनिक्षुभान् ॥ ६९ ॥ क्षुभया सहिता मैत्री याश्चान्या भूतमातरः। ताश्च सर्वा नमस्यामि पान्तु मां शरणागतम् ॥ ७० ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो दिवाकरः प्रीतो दर्शयामास पाण्डवम्। दीप्यमानः स्ववपुषा ज्वलन्निव हुताशनः ॥ ७१ ॥

विवस्वानुवाच। यत्तेऽभिलषितं किञ्चित्तत्त्वं सर्वमवाप्स्यसि। अहमन्नं प्रदास्यामि सप्त पञ्च च ते समाः ॥ ७२ ॥ गृह्णीष्व पिठरं ताम्रं मया दत्तं नराधिप। यावद्वर्त्स्यति पाञ्चाली पात्रेणानेन सुव्रत ॥ ७३ ॥ फलमूलामिषं शाकं संस्कृतं यन्महानसे। चतुर्विधं तदन्नाद्यमक्षय्यन्ते भविष्यति। इतश्चतुर्दशे वर्षे भूयो राज्यमवाप्स्यसि ॥ ७४ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्त्वा तु भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत। इमं स्तवं प्रयतमनाः समाधिना पठेदिहान्योऽपि वरं समर्थयन्। तत्तस्य दद्याच्च रविर्मनीषितं तदाप्नुयाद्यद्यपि तत् सुदुर्लभम् ॥ ७५ ॥ यश्चेदं धारयेन्नित्यं शृणुयाद्वाप्यभीक्ष्णशः। पुत्रार्थी लभते पुत्रं धनार्थी लभते धनम् ॥ ७६ ॥ विद्यार्थी लभते विद्यां पुरुषोऽप्यथ वा स्त्रियः। उभे सन्ध्ये पठेन्नित्यं नारी वा पुरुषो यदि ॥ ७७ ॥ आपदं प्राप्य मुच्येत बद्धो मुच्येत बन्धनात्। एतद्ब्रह्मा ददौ पूर्वं शक्राय सुमहात्मने ॥ ७८ ॥ शक्राच्च नारदः प्राप्तो धौम्यस्तु तदनन्तरम्। धौम्याद्युधिष्ठिरः प्राप्य सर्वान् कामानवाप्तवान् ॥ ७९ ॥ संग्रामे च जयेन्नित्यं विपुलञ्चाप्नुयाद्वसु। मुच्यते सर्वपापेभ्यः सूर्यलोकं स गच्छति ॥ ८० ॥

वैशम्पायन उवाच। लब्ध्वा वरन्तु कौन्तेयो जलादुत्तीर्य्य धर्मवित्। जग्राह पादौ धौम्यस्य भ्रातृंश्च परिषस्वजे ॥ ८१ ॥ द्रौपद्या सह सङ्गम्य वन्द्यमानस्तया प्रभो। महानसे तदानीन्तु साधयामास पाण्डवः ॥ ८२ ॥ संस्कृतं प्रसवं याति स्वल्पमन्न-चतुर्विधम्। अक्षय्यं वर्द्धते चान्नं तेन भोजयते द्विजान् ॥ ८३ ॥ भुक्तावत्सु च विप्रेषु भोजयित्वानुजानपि। शेषं विघससंज्ञन्तु पश्चाद्भुङ्क्ते युधिष्ठिरः ॥ ८४ ॥ युधिष्ठिरं भोजयित्वा शेषमश्नाति पार्षती। द्रौपद्यां भुज्यमानायां तदन्नं क्षयमेति च ॥ ८५ ॥ एवं दिवाकरात् प्राप्य दिवाकरसमप्रभः। कामान् मनोऽभि-लषितान् ब्राह्मणेभ्योऽददात् प्रभुः ॥ ८६ ॥ पुरोहितपुरोगाश्च तिथिनक्षत्रपर्व्वसु। यज्ञियार्थाः प्रवर्त्तन्ते विधिमन्त्रप्रमाणतः ॥ ८७ ॥ ततः कृतस्वस्त्ययना धौम्येन सह पाण्डवाः। द्विजसङ्घैः परिवृताः प्रययुः काम्यकं वनम् ॥ ८८ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि आरण्यकपर्व्वणि काम्यवनप्रवेशे
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच। वनं प्रविष्टेष्वथ पाण्डवेषु प्रज्ञाचक्षु-स्तप्यमानोऽम्बिकेयः। धर्मात्मानं विदुरमगाधबुद्धिं सुखासीनो वाक्यमुवाच राजा ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। प्रज्ञा च ते भार्गवस्येव शुद्धा धर्मञ्च त्वं परमं वेत्थ सूक्ष्मम्। समश्च त्वं सम्मतः कौरवाणां पथ्यञ्चैषां मम चैव ब्रवीहि ॥ २ ॥ एवं गते विदुर यदद्य कार्य्यं पौराश्चेमे कथ-मस्मान् भजेरन्। ते चाप्यस्मान्नोद्धरेयुः समूलांस्तत्त्वं ब्रूयाः साधु कार्य्याणि वेत्सि ॥ ३ ॥

विदुर उवाच। त्रिवर्गोऽयं धर्ममूलो नरेन्द्र राज्यञ्चेदं धर्म-

मूलं वदन्ति। धर्मे राजन् वर्त्तमानः स्वशक्त्या पुत्त्रान् सर्वान्
पाहि पाण्डोः सुतांश्च॥ ४॥ स वै धर्मो विप्रलब्धः सभायां
पापात्मभिः सौबलेयप्रधानैः। आहूय कुन्तीसुतमक्षवत्यां परा-
जैषीत् सव्यसन्धं सुतस्ते॥ ५॥ एतस्य ते दुष्प्रणीतस्य राजन्
शेषस्याहं परिपश्याम्युपायम्। यथा पुत्रस्तव कौरव्य पापान्मुक्तो
लोके प्रतितिष्ठेत साधु॥ ६॥ तद्वै सर्वं पाण्डुपुत्रा लभन्तां
यत्तद्राजन्नभिसृष्टं त्वयासीत्। एष धर्मः परमो यत् स्वकेन
राजा तुष्येन्न परस्वेषु गृध्येत्॥ ७॥ यशो न नश्येज्ज्ञाति-
भेदश्च न स्याद्धर्मो न स्यान्नैव चैवं कृते त्वाम्। एतत् कार्य्यं तव
सर्वप्रधानं तेषां तुष्टिः शकुनेश्चावमानः॥ ८॥ एवं शेषं यदि
पुत्रेषु ते स्यादेतद्राजंस्त्वरमाणः कुरुष्व। तथैतदेवं न करोषि
राजन् ध्रुवं कुरूणां भविता विनाशः॥ ९॥ न हि क्रुद्धो भीम-
सेनोऽर्जुनो वा शेषं कुर्य्यात् शात्रवाणामनीके। येषां योद्धा
सव्यसाची कृतास्त्रो धनुर्येषां गाण्डिवं लोकसारम्॥ १०॥ येषां
भीमो बाहुशाली च योद्धा तेषां लोके किन्नु न प्राप्यमस्ति।
उक्तं पूर्वं जातमात्रे सुते ते मया यत्ते हितमासीत्तदानीम्
॥ ११॥ पुत्रं त्यजेममहितं कुलस्य हितं परं न च तत्त्वं चकर्थ।
इदञ्च राजन् हितमुक्तं न चेत्त्वमेवं कर्त्ता परितप्तासि पश्चात्
॥ १२॥ यद्येतदेवमनुमन्ता सुतस्ते संप्रीयमाणः पाण्डवैरेक-
राज्यम्। तापो न ते भविता प्रीतियोगान्न चेन्निगृह्णीष्व सुतं
सुखाय॥ १३॥ दुर्य्योधनन्त्वहितं वै निगृह्य पाण्डोः पुत्रं
प्रकुरुष्वाधिपत्ये। अजातशत्रुर्हि विमुक्तरागो धर्मेणेमां पृथिवीं
शास्तु राजन्॥ १४॥ ततो राजन् पार्थिवाः सर्व एव वैश्या
इवास्मानुपतिष्ठन्तु सद्यः। दुर्य्योधनः शकुनिः सूतपुत्रः प्रीत्या
राजन् पाण्डुपुत्रान् भजन्तु॥ १५॥ दुःशासनो याचतु भीम-
सेनं सभामध्ये द्रुपदस्यात्मजाञ्च। युधिष्ठिरं त्वं परिसान्त्वयस्व

राज्य चैनं स्थापयस्वाभिपूज्य। त्वया पृष्टः किमहमन्यद्वदेय-मेतत् कृत्वा कृतकृत्योऽसि राजन् ॥ १६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। एतद्वाक्यं विदुर यत्ते सभायामिह प्रोक्तं पाण्डवान् प्राप्य माञ्च। हितं तेषामहितं मामकानामेतत् सर्व्वं मम नावैति चेतः ॥ १७ ॥ इदन्त्विदानीं कुत एव निश्चितं तेषामर्थे पाण्डवानां यदात्थ। तेनाद्य मन्ये नासि हितो ममेति कथं हि पुत्रं पाण्डवार्थे त्यजेयम् ॥ १८ ॥ असंशयं तेऽपि ममैव पुत्रा दुर्य्योधनस्तु मम देहात् प्रसूतः। स्वं वै देहं परहेतोस्त्यजेति कोऽनु ब्रूयात् समतामन्ववेक्ष्य ॥ १९ ॥ स मां जिह्मं विदुर सर्व्वं ब्रवीषि मानञ्च तेऽहमधिकं धारयामि। यथेच्छकं गच्छ वा तिष्ठ वा त्वं सुसान्त्व्यमाना ह्यसती स्त्री जहाति ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच। एतावदुक्त्वा धृतराष्ट्रोऽन्वपद्यदन्तर्व्वेश्म सहसोत्थाय राजन्। नेदमस्तीत्यथो विदुरो भाषमाणः सम्प्राद्रवद्यत्र पार्था बभूवुः ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि आरण्यकपर्व्वणि विदुरवाक्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच। पाण्डवास्तु वने वासमुद्दिश्य भरतर्षभाः। प्रययुर्जाह्नवीकूलात् कुरुक्षेत्रं सहानुगाः ॥ १ ॥ सरस्वतीदृषद्वत्यौ यमुनाञ्च निषेव्य ते। ययुर्व्वनेनैव वनं सततं पश्चिमां दिशम् ॥ २ ॥ ततः सरस्वतीकूले समेषु मरुधन्वसु। काम्यकं नाम ददृशुर्व्वनं मुनिजनप्रियम् ॥ ३ ॥ तत्र ते न्यवसन् वीरा वने बहुमृगद्विजे। अन्वास्यमाना मुनिभिः सान्त्व्यमानाश्च भारत ॥ ४ ॥ विदुरस्त्वपि पाण्डूनां सदा दर्शनलालसः। जगामैकरथेनैव काम्यकं वनमृद्धिमत् ॥ ५ ॥ ततो गत्वा विदुरः काम्यकं

तच्छीघ्रैरश्वैर्वाहिना स्यन्दनेन। ददर्शासीनं धर्मात्मानं विविक्ते साद्धं द्रौपद्या भ्रातृभिर्ब्राह्मणैश्च ॥ ६ ॥ ततोऽपश्यद्विदुरं तूर्णमाराद्भ्यायान्तं सत्यसन्धः स राजा। अथाब्रवीद्भ्रातरं भीमसेनं किं नु क्षत्ता वक्ष्यति नः समेत्य ॥ ७ ॥ कच्चिन्नायं वचनात् सौबलस्य समाह्वाता देवनायोपयातः। कच्चित् क्षुद्रः शकुनिर्नायुधानि जेष्यत्यस्मान् पुनरेवाक्षवत्याम् ॥ ८ ॥ समाहूतः केनचिदाद्रवेति नाहं शक्तो भीमसेनापयातुम्। गाण्डीवे च संशयिते कथं नु राज्यप्राप्तिः संशयिता भवेन्नः ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच। तत उत्थाय विदुरं पाण्डवेयाः प्रत्यगृह्णन्नृपते सर्व एव। तैः सत्कृतः स च तानाजमीढो यथोचितं पाण्डुपुत्रान् समेयात् ॥ १० ॥ समाश्वस्तं विदुरं ते नरर्षभास्ततोऽपृच्छन्नागमनाय हेतुम्। स चापि तेभ्यो विस्तरतः शशंस यथावृत्तो धृतराष्ट्रोऽम्बिकेयः ॥ ११ ॥

विदुर उवाच। अवोचन्मां धृतराष्ट्रोऽनुगुप्तमजातशत्रो परिगृह्याभिपूज्य। एवं गते समतामभ्युपेत्य पश्यन्तेषां मम चैव ब्रवीहि ॥ १२ ॥ मयाप्युक्तं यत् क्षमं कौरवाणां हितं पथ्यं धृतराष्ट्रस्य चैव। तद्वै तस्मै न रुचामभ्युपैति ततश्चाहं क्षममन्यन्न मन्ये ॥ १३ ॥ परं श्रेयः पाण्डवेया मयोक्तं न मे तच्च श्रुतवानाम्बिकेयः। यथातुरस्येव हि पथ्यमन्नं न रोचतेस्मास्य तदुच्यमानम् ॥ १४ ॥ न श्रेयसे नीयतेऽजातशत्रो स्त्री श्रोत्रियस्येव गृहे प्रदुष्टा। ध्रुवं न रोचेद्भरतर्षभस्य पतिः कुमार्या इव षष्टिवर्षः ॥ १५ ॥ ध्रुवं विनाशो नृप कौरवाणां न वै श्रेयो धृतराष्ट्रः परैति। यथा च पर्णे पुष्करस्यावसिक्तं जलं न तिष्ठेत् पथ्यमुक्तं तथास्मिन् ॥ १६ ॥ ततः क्रुद्धो धृतराष्ट्रोऽब्रवीन्मां यस्मिन् श्रद्धा भारत तत्र याहि। नाहं भूयः कामये त्वां सहायं महीमिमां पालयितुं पुरं वा ॥ १७ ॥ सोऽहं त्यक्तो धृतराष्ट्रेण राज्ञा

प्रशासितुं त्वामुपयातो नरेन्द्र। तद्वै सर्वं यन्मयोक्तं सभायां
तद्धार्य्यतां तत् प्रवच्यामि भूयः ॥ १८ ॥ क्लेशैस्तीव्रैर्युज्यमानः
सपत्नैः क्षमां कुर्व्वन् कालमुपास्ते यः। संवर्द्धयंस्तोकमिवाग्नि-
मात्मवान् स वै भुङ्क्ते पृथिवीमेक एव ॥ १९ ॥ यस्याविभक्तं वसु
राजन् सहायैस्तस्य दुःखेप्यंशभाजः सहायाः। सहायानामेष
संग्रहणेऽभ्युपायः सहायाप्तौ पृथिवीप्राप्तिमाहुः ॥ २० ॥ सत्यं
श्रेयः पाण्डव विप्रलापं तुल्यञ्चान्नं सह भोज्यं सहायैः। आत्मा
चैषामग्रतो न स्म पूज्य एवंवृत्तिर्वर्द्धते भूमिपालः ॥ २१ ॥

युधिष्ठिर उवाच। एवं करिष्यामि यथा ब्रवीषि परां बुद्धि-
मुपगम्याप्रमत्तः। यच्चाप्यन्यद्देशकालोपपन्नं तद्वै वाच्यं तत्
करिष्यामि कृत्स्नम् ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि आरण्यकपर्व्वणि विदुरनिर्वासे
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच। गते तु विदुरे राजन्नाश्रमं पाण्डवान्
प्रति। धृतराष्ट्रो महाप्राज्ञः पर्य्यतप्यत भारत ॥ १ ॥ विदुरस्य
प्रभावञ्च सन्धिविग्रहकारितम्। विवृद्धिञ्च परां मत्वा पाण्ड-
वानां भविष्यति ॥ २ ॥ स सभाद्वारमागम्य विदुरस्मारमोहितः।
समक्षं पार्थिवेन्द्राणां पपाताविष्टचेतनः ॥ ३ ॥ स तु लब्ध्वा
पुनः संज्ञां समुत्थाय महीतलात्। समीपोपस्थितं राजा सञ्जयं
वाक्यमब्रवीत् ॥ ४ ॥ भ्राता मम सुहृच्चैव साक्षाद्धर्म इवापरः।
तस्य स्मृत्वाद्य सुभृशं हृदयं दीर्य्यतीव मे ॥५॥ तमानयस्व धर्म्मज्ञं
मम भ्रातरमाशु वै। इति ब्रुवन् स नृपतिः कृपणं पर्य्यदेवयत्
॥ ६ ॥ पश्चात्तापाभिसन्तप्तो विदुरस्मारमोहितः। भ्रातृस्नेहादिदं
राजा सञ्जयं वाक्यमब्रवीत् ॥ ७ ॥ गच्छ सञ्जय जानीहि भ्रातरं

विदुरं मम। यदि जीवति रोषेण मया पापेन निहृतः॥ ८॥ न हि तेन मम भ्राता सुसूक्ष्ममपि किञ्चन। व्यलीकं कृतपूर्वं वै प्राज्ञेनामितबुद्धिना॥ ९॥ स व्यलीकं परं प्राप्तो मत्तः परम-बुद्धिमान्। त्यक्ष्यामि जीवितं प्राज्ञ तं गच्छानय सञ्जय॥१०॥

वैशम्पायन उवाच। तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राज्ञस्तमनुमान्य च। सञ्जयो बाढ़मित्युक्त्वा प्राद्रवत् काम्यकं प्रति॥ ११॥ सोऽचिरेण समासाद्य तद्वनं यत्र पाण्डवाः। रौरवाजिनसंवीतं ददर्शाथ युधिष्ठिरम्॥ १२॥ विदुरेण सहासीनं ब्राह्मणैश्च सहस्रशः। भ्रातृभिश्चाभिसंगुप्तं देवैरिव पुरन्दरम्॥ १३॥ युधिष्ठिरमुपा-गम्य पूजयामास सञ्जयः। भीमार्जुनयमाश्चापि तद्युक्तं प्रति-पेदिरे॥ १४॥ राज्ञा पृष्टः स कुशलं सुखासीनश्च सञ्जयः। शशंसागमने हेतुमिदञ्चैवाब्रवीदिदम्॥ १५॥

सञ्जय उवाच। राजा स्मरति ते क्षत्तर्धृतराष्ट्रोऽम्बिका-सुतः। तं पश्य गत्वा त्वं क्षिप्रं संजीवय च पार्थिवम्॥ १६॥ सोऽनुमान्य नरश्रेष्ठान् पाण्डवान् कुरुनन्दन। नियोगाद्राज-सिंहस्य गन्तुमर्हसि सत्तम॥ १७॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तस्तु विदुरो धीमान् स्वजन-वत्सलः। युधिष्ठिरस्यानुमते पुनरायाद्गजाह्वयम्॥ १८॥ तमब्र-वीन्महातेजा धृतराष्ट्रः प्रतापवान्। दिष्ट्या प्राप्तोऽसि धर्मज्ञ दिष्ट्या स्मरसि मेऽनघ॥ १९॥ अद्य चाहं दिवारात्रौ त्वत्कृते भरतर्षभ। प्रजागरे प्रपश्यामि विचित्रं देहमात्मनः॥ २०॥ सोऽङ्कमानीय विदुरं मूर्ध्न्युपाघ्राय चैव ह। क्षम्यतामिति चोवाच यदुक्तोऽसि मयानघ॥ २१॥

विदुर उवाच। क्षान्तमेव मया राजन् गुरुर्नः परमो भवान्। एषोऽहमागतः शीघ्रं त्वद्दर्शनपरायणः॥ २२॥ भवन्ति हि नर-व्याघ्र पुरुषा धर्मचेतसः। दीनाभिपातिनो राजन्नात्र कार्या

विचारणा ॥ २३ ॥ पाण्डोः सुता यादृशा मे तादृशास्तव भारत।
दीना इतीव मे बुद्धिरभिपन्नाद्य तान् प्रति ॥ २४ ॥

वैशम्पायन उवाच। अन्योन्यमनुनीयैवं भ्रातरौ द्वौ महाद्युती। विदुरो धृतराष्ट्रश्च लेभाते परमां मुदम् ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि आरण्यकपर्व्वणि विदुरप्रत्यागमनं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच। श्रुत्वा च विदुरं प्राप्तं राज्ञा च परिसान्त्वितम्। धृतराष्ट्रात्मजो राजा पर्य्यतप्यत दुर्म्मतिः ॥ १ ॥ स सौवलेयमानाय्य कर्णदुःशासनौ तथा। अब्रवीद्वचनं राजा प्रविश्याबुद्धिजं तमः ॥ २ ॥ एष प्रत्यागतो मन्त्री धृतराष्ट्रस्य धीमतः। विदुरः पाण्डुपुत्राणां सुहृद्विद्वान् हिते रतः ॥ ३ ॥ यावदस्य पुनर्बुद्धिं विदुरो नापकर्षति। पाण्डवानयने तावन्मन्त्रयध्वं हितं मम ॥ ४ ॥ अथ पश्याम्यहं पार्थान् प्राप्तानिह कथञ्चन। पुनः शोषं गमिष्यामि निरम्बुर्निरवग्रहः ॥ ५ ॥ विषमुद्बन्धनं चैव शस्त्रमग्निप्रवेशनम्। करिष्ये न हि तान्वृद्धान् पुनर्द्रष्टुमिहोत्सहे ॥ ६ ॥

शकुनिरुवाच। किं बालिशमतिं राजन्नास्थितोऽसि विशाम्पते। गतास्ते समयं कृत्वा नैतदेवं भविष्यति ॥ ७ ॥ सत्यवाक्ये स्थिताः सर्व्वे पाण्डवा भरतर्षभ। पितुस्ते वचनं तात न ग्रहीष्यन्ति कर्हिचित् ॥ ८ ॥ अथवा ते ग्रहीष्यन्ति पुनरेष्यन्ति वा पुरम्। निरस्य समयं सर्व्वे पणोऽस्माकं भविष्यति ॥ ९ ॥ सर्व्वे भवामो मध्यस्था राज्ञश्छन्दानुवर्त्तिनः। छिद्रं बहु प्रपश्यन्तः पाण्डवानां सुसंवृताः ॥ १० ॥

दुःशासन उवाच। एवमेतन्महाप्राज्ञ यथा वदसि मातुल। नित्यं हि मे कथयतस्तव बुद्धिर्हि रोचते ॥ ११ ॥

कर्ण उवाच । काममीचामहे सर्वे दुर्य्योधन तवेप्सितम् । ऐकमत्यं हि नो राजन् सर्वेषामेव लच्चये ॥ १२ ॥ नागमिष्यन्ति ते धीरा अकृत्वा कालसंविदम् । आगमिष्यन्ति चेन्मोहात् पुनर्द्यूतेन तान् जय ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्य्योधनस्तदा । नातिहृष्टमनाः चिप्रमभवत् स पराङ्मुखः ॥ १४ ॥ उपलभ्य ततः कर्णो विवृत्य नयने शुभे । रोषाद्दुःशासनञ्चैव सौबलञ्च तमेव च ॥ १५ ॥ उवाच परमक्रुद्ध उद्यम्यात्मानमात्मना । अथो मम मतं यत्तु तन्निबोधत भूमिपाः ॥ १६ ॥ प्रियं सर्वे करिष्यामो राज्ञः किङ्करपाणयः । न चास्य शक्नुमः स्थातुं प्रिये सर्वे ह्यतन्द्रिताः ॥ १७ ॥ वयन्तु शस्त्राण्यादाय रथानास्थाय दंशिताः । गच्छामः सहिता हन्तुं पाण्डवान् वनगोचरान् ॥ १८ ॥ तेषु सर्वेषु शान्तेषु गतेष्वविदितां गतिम् । निर्विवादा भविष्यन्ति धार्त्तराष्ट्रास्तथा वयम् ॥ १९ ॥ यावदेव परिद्यूना यावच्छोकपरायणाः । यावन्मित्रविहीनाश्च तावच्छक्या मतं मम ॥ २० ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पूजयन्तः पुनः पुनः । वाढ़मित्येव ते सर्वे प्रत्यूचुः सूतजं तदा ॥ २१ ॥ एवमुक्त्वा सुसंरब्धा रथैः सर्वे पृथक् पृथक् । निर्ययुः पाण्डवान् हन्तुं सहिताः कृतनिश्चयाः ॥ २२ ॥ तान् प्रस्थितान् परिज्ञाय कृष्णद्वैपायनः प्रभुः । आजगाम विशुद्धात्मा दृष्ट्वा दिव्येन चचुषा ॥ २३ ॥ प्रतिषिध्याथ तान् सर्वान् भगवान् लोकपूजितः । प्रज्ञाचचुषमासीनमुवाचाभ्येत्य सत्वरम् ॥ २४ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्यकपर्वणि व्यासागमने सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

व्यास उवाच। धृतराष्ट्र महाप्राज्ञ निबोध वचनं मम। वक्ष्यामि त्वां कौरवाणां सर्व्वेषां हितमुत्तमम् ॥ १ ॥ न मे प्रियं महाबाहो यद्गताः पाण्डवा वनम्। निकृत्या निर्जिताश्चैव दुर्य्योधनपुरोगमैः ॥ २ ॥ ते स्मरन्तः परिक्लेशान् वर्षे पूर्णे त्रयोदशे। विमोक्ष्यन्ति विषं क्रुद्धाः कौरवेयेषु भारत ॥ ३ ॥ तदयं किन्तु पापात्मा तव पुत्रः सुमन्दधीः। पाण्डवान्नित्यसंक्रुद्धो राज्यहेतोर्जिघांसति ॥ ४ ॥ वार्य्यतां साध्वयं मूढ़ः शमं गच्छतु ते सुतः। वनस्थांस्तानयं हन्तुमिच्छन् प्राणान् विमोक्ष्यति ॥ ५ ॥ यथा हि विदुरः प्राज्ञो यथा भीष्मो यथा वयम्। यथा कृपश्च द्रोणश्च तथा साधुर्भवानपि ॥ ६ ॥ विग्रहो हि महाप्राज्ञ स्वजनेन विगर्हितः। अधर्म्यं मयशस्यञ्च मा राजन् प्रतिपद्यथाः ॥ ७ ॥ समीक्षा याद्दशी ह्यस्य पाण्डवान् प्रति भारत। उपेक्ष्यमाणा सा राजन् महान्तमनयं स्पृशेत् ॥ ८ ॥ अथ वायं सुमन्दात्मा वनं गच्छतु ते सुतः। पाण्डवैः सहितो राजन्नेक एवासहायवान् ॥ ९ ॥ ततः संसर्गजः स्नेहः पुत्रस्य तव पाण्डवैः। यदि स्यात् कृतकार्य्योऽद्य भवेस्त्वं मनुजेश्वर ॥ १० ॥ अथ वा जायमानस्य यच्छीलमनुजायते। श्रूयते तन्महाराज नामृतस्यापसर्पति ॥ ११ ॥ कथं वा मन्यते भीष्मो द्रोणोऽथ विदुरोऽपि वा। भवान् वात्र क्षमं कार्य्यं पुरा वोऽर्थो निवर्त्तते ॥ १२ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि आरण्यकपर्व्वणि व्यासवाक्ये
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। भगवन्नाहमप्येतद्रोचये द्यूतसम्भवम्। मन्ये तद्विधिनाकृष्य कारितोऽस्मीति वै मुने ॥ १ ॥ नैतद्रोचयते भीष्मो न द्रोणो विदुरो न च। गान्धारी नेच्छति द्यूतं तच्च

मोहात् प्रवर्त्तितम् ॥ २ ॥ परित्यक्तुं न शक्नोमि दुर्य्योधनमचेतनम् । पुत्रस्नेहेन भगवन् जानन्नपि प्रियव्रत ॥ ३ ॥

व्यास उवाच । वैचित्रवीर्य्य नृपते सत्यमाह यथा भवान् । दृढं विद्मः परं पुत्रं परं पुत्रान्न विद्यते ॥ ४ ॥ इन्द्रोऽप्यश्रुनिपातेन सुरभ्या प्रतिबोधितः । अन्यैः समृद्धैरप्यर्थैर्न सुतान्मन्यते परम् ॥ ५ ॥ अत्र ते वर्णयिष्यामि महदाख्यानमुत्तमम् । सुरभ्याश्चैव संवादमिन्द्रस्य च विशाम्पते ॥ ६ ॥ त्रिपिष्टपगता राजन् सुरभी प्रारुदत् किल । गवां माता पुरा तात तामिन्द्रोऽन्वकृपायत ॥ ७ ॥

इन्द्र उवाच । किमिदं रोदिषि शुभे कच्चित् क्षेमं दिवौकसाम् । मनुष्येष्वथ नागेषु नैतदल्पं भविष्यति ॥ ८ ॥

सुरभिरुवाच । विनिपातो न ते कश्चिद्दृश्यते त्रिदशाधिप । अहं तु पुत्रं शोचामि तेन रोदिमि कौशिक ॥ ९ ॥ पश्यैनं कर्षकं क्षुद्रं दुर्बलं मम पुत्रकम् । प्रतोदेनाभिनिघ्नन्तं लाङ्गलेन च पीड़ितम् ॥ १० ॥ निषीदमानं सोत्कण्ठं बध्यमानं सुराधिप । कृपाविष्टास्मि देवेन्द्र मनश्चोद्विजते मम ॥ ११ ॥ एकस्तत्र बलोपेतो धुरमुद्वहतेऽधिकाम् । अपरोऽप्यबलप्राणः कृशो धमनिसन्ततः ॥ १२ ॥ कृच्छ्रादुद्वहते भारं तं वै शोचामि वासव । वध्यमानः प्रतोदेन तुद्यमानः पुनः पुनः ॥ १३ ॥ नैव शक्नोति तं भारमुद्वोढुं पश्य वासव । ततोऽहं तस्य शोकार्त्ता विरौमि भृशदुःखिता । अश्रूण्यावर्त्तयन्ती च नेत्राभ्यां करुणायती ॥ १४ ॥

शक्र उवाच । तव पुत्रसहस्रेषु पीड्यमानेषु शोभने । किं कृपायितमस्त्यत्र पुत्र एकत्र हन्यति ॥ १५ ॥

सुरभिरुवाच । यदि पुत्रसहस्राणि सर्वत्र समतैव मे । दीनस्य तु सतः शक्र पुत्रस्याभ्यधिका कृपा ॥ १६ ॥

व्यास उवाच । तदिन्द्रः सुरभीवाक्यं निशम्य भृशविस्मितः ।

जीवितेनापि कौरव्य स्नेहोऽभ्यधिकमात्मजम् ॥ १७ ॥ प्रववर्ष च तत्रैव सहसा तोयमुल्बणम् । कर्षकस्याचरन् विघ्नं भगवान् पाकशासनः ॥ १८ ॥ तद्यया सुरभिः प्राह समसेवास्तु ते तथा । सुतेषु राजन् सर्व्वेषु दीनेष्वभ्यधिका कृपा ॥ १९ ॥ यादृशो मे सुतः पाण्डुस्तादृशो मेऽसि पुत्रक । विदुरश्च महाप्राज्ञः स्नेहा-देतद्ब्रवीम्यहम् ॥ २० ॥ चिराय तव पुत्राणां शतमेकश्च भारत । पाण्डोः पञ्चैव लक्ष्यन्ते तेऽपि मन्दाः सुदुःखिताः ॥ २१ ॥ कथं जीवेयुरत्यन्तं कथं वर्द्धेयुरित्यपि । इति दीनेषु पार्थेषु मनो मे परितप्यते ॥२२॥ यदि पार्थिव कौरव्यान् जीवमानानिहेच्छसि । दुर्य्योधनस्तव सुतः शमं गच्छतु पाण्डवैः ॥ २३ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि आरण्यकपर्व्वणि सुरभ्युपाख्याने
नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । एवमेतन्महाप्राज्ञ यथा वदसि नो मुने । अहञ्चैव विजानामि सर्व्वे चेमे नराधिपाः ॥ १ ॥ भवांश्च मन्यते साधु यत् कुरूणां महोदयम् । तदेव विदुरोऽप्याह भीष्मो द्रोणश्च मां मुने ॥ २ ॥ यदि त्वहमनुग्राह्यः कौरव्येषु दया यदि । अनुशाधि दुरात्मानं पुत्रं दुर्य्योधनं मम ॥ ३ ॥

व्यास उवाच । अयमायाति वै राजन् मैत्रेयो भगवानृषिः । अन्विष्य पाण्डवान् भ्रातृनिहैवास्मद्दिदृक्षया ॥ ४ ॥ एष दुर्य्यो-धनं पुत्रं तव राजन् महानृषिः । अनुशास्ता यथान्यायं शमा-यास्य कुलस्य च ॥ ५ ॥ ब्रूयाद्यदेष कौरव्य तत्कार्य्यमविशङ्कया । अक्रियायान्तु कार्य्यस्य पुत्रं ते शप्स्यते रुषा ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा ययौ व्यासो मैत्रेयः प्रत्य-दृश्यत । पूजया प्रतिजग्राह सपुत्रस्तं नराधिपः ॥ ७ ॥ अर्घ्या-

याभिः क्रियाभिर्वै विश्रान्तं मुनिसत्तमम्। प्रश्रयेणाब्रवीद्राजा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः॥ ८॥ सुखेनागमनं कच्चिद्भगवन् कुरु-जाङ्गलात्। कच्चित् कुशलिनो वीरा भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः॥९॥ समये स्थातुमिच्छन्ति कच्चिच्च भरतर्षभाः। कच्चित् कुरूणां सौभ्रात्रमव्युच्छिन्नं भविष्यति॥ १०॥

मैत्रेय उवाच। तीर्थयात्रामनुक्रामन् प्राप्तोऽस्मि कुरुजाङ्ग-लान्। यदृच्छया धर्मराजं दृष्टवान् काम्यके वने॥ ११॥ तं जटाजिनसंवीतं तपोवननिवासिनम्। समाजग्मुर्महात्मानं द्रष्टुं मुनिगणाः प्रभो॥ १२॥ तत्राश्रौषं महाराज पुत्राणां तव विभ्रमम्। अनयं द्यूतरूपेण महाभयमुपस्थितम्॥ १३॥ ततोऽहं त्वामनुप्राप्तः कौरवाणामवेक्षया। सदा ह्यभ्यधिकः स्नेहः प्रीतिश्च त्वयि मे प्रभो॥ १४॥ नैतदौपयिकं राजंस्त्वयि भीष्मे च जीवति। यदन्योऽन्येन ते पुत्रा विरोध्यन्ते कथञ्चन ॥ १५॥ मेढीभूतः स्वयं राजन्निग्रहप्रग्रहे भवान्। किमर्थमनयं घोरमुत्पद्यन्तमुपेक्षसे॥ १६॥ दस्यूनामिव यद्वृत्तं सभायां कुरु-नन्दन। तेन न भ्राजसे राजंस्तापसानां समागमे॥ १७॥

वैशम्पायन उवाच। ततो व्यावृत्य राजानं दुर्य्योधनमम-र्षणम्। उवाच श्लक्ष्णया वाचा मैत्रेयो भगवानृषिः॥ १८॥

मैत्रेय उवाच। दुर्य्योधन महाबाहो निबोध वदताम्वर। वचनं मे महाभाग ब्रुवतो यद्धितं तव॥ १९॥ मा द्रुहः पाण्ड-वान्राजन् कुरुष्व प्रियमात्मनः। पाण्डवानां कुरूणाञ्च लोकस्य च नरर्षभ॥ २०॥ ते हि सर्वे नरव्याघ्राः शूरा विक्रान्तयोधिनः। सर्वे नागायुतप्राणा वज्रसंहनना दृढाः॥ २१॥ सत्यव्रतधराः सर्वे सर्वे पुरुषमानिनः। हन्तारो देवशत्रूणां रक्षसां काम-रूपिणाम्॥ २२॥ हिडिम्बबकमुख्यानां किर्म्मीरस्य च रक्षसः। इतः प्रद्रवतां रात्रौ यः स तेषां महात्मनाम्॥ २३॥ आवृत्य

मार्गं रौद्रात्मा तस्थौ गिरिरिवाचलः। तं भीमः समरश्लाघी बलेन बलिनाम्वरः ॥ २४ ॥ जघान पशुमारेण व्याघ्रः क्षुद्रमृगं यथा। पश्य दिग्विजयी राजन् यथा भीमेन पातितः ॥ २५ ॥ जरासन्धो महेष्वासो नागायुतबलो युधि। सम्बन्धी वासुदेवस्य श्यालाः सर्वे च पार्षताः ॥ २६ ॥ कस्तान् युधि समासीत जरामरणवान्नरः। तस्य ते शम एवास्तु पाण्डवैर्भरतर्षभ। कुरु मे वचनं राजन् मा मन्युवशमन्वगाः ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवन्तु ब्रुवतस्तस्य मैत्रेयस्य विशाम्पते। ऊरुं गजकराकारं करेणाभिजघान सः। दुर्य्योधनः स्मितं कृत्वा चरणेनोल्लिखन्महीम् ॥ २८ ॥ न किञ्चिदुक्त्वा दुर्म्मेधास्तस्थौ किञ्चिदवाङ्मुखः। तमशुश्रूषमाणन्तु विलिखन्तं वसुन्धराम् ॥ २९ ॥ दृष्ट्वा दुर्य्योधनं राजन्मैत्रेयं कोप आविशत्। स कोपवशमापन्नो मैत्रेयो मुनिसत्तमः ॥ ३० ॥ विधिना सम्प्रणुदितः शापायास्य मनो दधे। ततः स वार्य्युपस्पृश्य कोपसंरक्तलोचनः ॥ ३१ ॥ मैत्रेयो धार्त्तराष्ट्रं तमशपद्दुष्टचेतसम्। यस्मात्त्वं मामनादृत्य नेमां वाचं चिकीर्षसि। तस्मादस्याभिमानस्य सद्यः फलमवाप्नुहि ॥ ३२ ॥ त्वदभिद्रोहसंयुक्तं युद्धमुत्पत्स्यते महत्। तत्र भीमो गदाघातैस्तवोरुं भेतस्यते बली ॥ ३३ ॥ इत्येवमुक्ते वचने धृतराष्ट्रो महीपतिः। प्रसादयामास मुनिं नैतदेवं भविष्यति ॥ ३४ ॥

मैत्रेय उवाच। शमं यास्यति चेत् पुत्रस्तव राजन् यदा तदा। शापो न भविता तात विपरीते भविष्यति ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच। विलक्षयंस्तु राजेन्द्रो दुर्य्योधनपिता तदा। मैत्रेयं प्राह किर्म्मीरः कथं भीमेन पातितः ॥ ३६ ॥

मैत्रेय उवाच। नाहं वक्ष्यामि ते भूयो न ते शुश्रूषते सुतः। एष ते विदुरः सर्वमाख्यास्यति गते मयि ॥ ३७ ॥ इत्येव-

मुक्त्वा मैत्रेयः प्रातिष्ठत यथागतम् । किर्म्मीरवधसम्बिग्नो बहि-र्दुर्य्योधनो ययौ ॥ ३८ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि आरण्यकपर्व्वणि मैत्रेयवाक्ये दशमोऽध्यायः समाप्तञ्चारण्यकपर्व्व ॥ १० ॥

अथ किर्म्मीरवधपर्व्व ।

धृतराष्ट्र उवाच । किर्म्मीरस्य वधं चत्तः श्रोतुमिच्छामि कथ्यताम् । रक्षसा भीमसेनस्य कथमासीत् समागमः ॥ १ ॥

विदुर उवाच । शृणु भीमस्य कर्म्मेदमतिमानुषकर्म्मणः । श्रुतपूर्व्वं मया तेषां कथान्तेषु पुनः पुनः ॥ २ ॥ इतः प्रयाता राजेन्द्र पाण्डवा द्यूतनिर्ज्जिताः । जग्मुस्त्रिभिरहोरात्रैः काम्यकं नाम तद्वनम् ॥ ३ ॥ रात्रौ निशीथे स्वाभीले गतेऽर्द्धसमये नृप । प्रचारे पुरुषादानां रक्षसां घोरकर्म्मणाम ॥ ४ ॥ तद्वनं तपसा नित्यं गोपाश्च वनचारिणः । दूरात् परिहरन्ति स्म पुरुषादभयात् किल ॥ ५ ॥ तेषां प्रविशतां तत्र मार्गमावृत्य भारत । दीप्ताक्षं भीषणं रक्षः सोल्मुकं प्रत्यपद्यत ॥ ६ ॥ बाहू महान्तौ कृत्वा च तथास्यञ्च भयानकम् । स्थितमावृत्य पन्थानं येन यान्ति कुरूद्वहाः ॥ ७ ॥ स्पष्टाष्टदंष्ट्रं ताम्राक्षं प्रदीप्तोर्द्ध्वशिरोरुहम् । सार्करश्मितडिच्चक्रं सबलाकमिवाम्बुदम् ॥ ८ ॥ सृजन्तं राक्षसीं मायां महानादनिनादितम् ॥८॥ मुञ्चन्तं विपुलान्नादान् सतोयमिव तोयदम् ॥ ९ ॥ तस्य नादेन सन्त्रस्ताः पक्षिणः सर्व्वतो दिशम् । विमुक्तनादाः सम्पेतुः स्थलजा जलजैः सह ॥ १० ॥ सम्प्रद्रुतमृगद्वीपिमहिषर्क्षसमाकुलम् । तद्वनं तस्य नादेन सम्प्रस्थितमिवाभवत् ॥ ११ ॥ तस्योरुवाताभिहतास्ताम्रपल्लववाहवः । विदूरजाताश्च लताः समाश्लिष्यन्ति पादपान् ॥ १२ ॥ तस्मिन्

च्चणेऽथ प्रववौ मारुतो भृशदारुणः । रजसा संवृतं तेन नष्ट-
ज्योतिरभून्नभः ॥ १३ ॥ पञ्चानां पाण्डुपुत्राणामविज्ञातो महा-
रिपुः । पञ्चानामिन्द्रियार्थानां शोकाविष्ट इवातुलः ॥ १८ ॥ स
दृष्ट्वा पाण्डवान् दूरात् कृष्णाजिनसमावृतान् । आवृणोत्तद्वन-
द्वारं मैनाक इव पर्वतः ॥ १९ ॥ तं समासाद्य वित्रस्ता कृष्णा
कमललोचना । अदृष्टपूर्वं संत्रासान्न्यमीलयत लोचने ॥ २० ॥
दुःशासनकरोत्सृष्टविप्रकीर्णशिरोरुहा । पञ्चपर्वतमध्यस्था नदी-
वाकुलतां गता ॥ २१ ॥ मोमुह्यमानां तां तत्र जगृहुः पञ्च
पाण्डवाः । इन्द्रियाणि प्रसक्तानि विषयेषु यथा रतिम् ॥ २२ ॥
अथ तां राक्षसीं मायामुत्थितां घोरदर्शनाम् । रक्षोघ्नैर्विविधै-
र्मन्त्रैर्धौम्यः सम्यक् प्रयोजितैः ॥ २३ ॥ पश्यतां पाण्डुपुत्राणां
नाशयामास वीर्य्यवान् । स नष्टमायोऽतिबलः क्रोधविस्फारिते-
क्षणः ॥ २४ ॥ कामभूर्त्तिधरः क्रूरः कालकल्पो व्यदृश्यत ।
तमुवाच ततो राजा दीर्घप्रज्ञो युधिष्ठिरः ॥ २५ ॥ को भवान्
कस्य वा किं ते क्रियतां कार्य्यमुच्यताम् । प्रत्युवाचाथ तद्रक्षो
धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ २६ ॥ अहं वकस्य वै भ्राता किर्मीर
इतिविश्रुतः । वनेऽस्मिन् काम्यके शून्ये निवसामि गतज्वरः
॥ २७ ॥ युधि निर्जित्य पुरुषानाहारं नित्यमाचरन् । के यूय-
मभिसंप्राप्ता भक्ष्यभूता ममान्तिकम् । युधि निर्जित्य वः सर्वान्
भक्षयिष्ये गतज्वरः ॥ २८ ॥

वैशम्पायन उवाच । युधिष्ठिरस्तु तच्छ्रुत्वा वचस्तस्य दुरा-
त्मनः । आचचक्षे ततः सर्वं गोत्रनामादि भारत ॥ २९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । पाण्डवो धर्मराजोऽहं यदि ते श्रोत्र-
मागतः । सहितो भ्रातृभिः सर्वैर्भीमसेनार्जुनादिभिः ॥ ३० ॥
हृतराज्यो वने वासं वस्तुं कृतमतिस्ततः । वनमभ्यागत घोर-
मिदं तव परिग्रहम् ॥ ३१ ॥

विदुर उवाच । किर्मीरस्त्वब्रवीदेनं दिष्ट्या दैवैरिदं मम । उपपादितमद्येह चिरकालान्मनोगतम् । भीमसेनवधार्थं हि नित्यमभ्युद्यतायुधः ॥ ३२ ॥ चरामि पृथिवीं कृत्स्नां नैनञ्चासा-दयाम्यहम् । सोऽयमासादितो दिष्ट्या भ्रातृहा काङ्क्षितश्चिरम् ॥ ३३ ॥ अनेन हि मम भ्राता बको विनिहतः प्रियः । वेत्र-कीयवने राजन् ब्राह्मणच्छद्मरूपिणा ॥ ३४ ॥ विद्याबलमुपा-श्रित्य न ह्यस्त्यस्यौरसं बलम् । हिडिम्बश्च सखा मह्यं दयितो वनगोचरः ॥ ३५ ॥ हतोदुरात्मनानेन स्वसा चास्य हृता पुरा । सोऽयमभ्यागतो मूढ़ो ममेदं गहनं वनम् ॥ ३६ ॥ प्रचारसमये-ऽस्माकमर्द्धरात्रे स्थिते समे । अद्यास्य पातयिष्यामि तद्वैरं चिर-सम्भृतम् ॥ ३७ ॥ तर्पयिष्यामि च बकं रुधिरेणास्य भूरिणा । अद्याहमनृणो भूत्वा भ्रातुः सख्युस्तथैव च ॥ ३८ ॥ शान्तिं लब्धास्मि परमां हत्वा राक्षसकण्टकम् । यदि तेन पुरामुक्तो भीमसेनो बकेन वै ॥ ३९ ॥ अद्यैनं भक्षयिष्यामि पश्यतस्ते युधि-ष्ठिर । एनं हि विपुलप्राणमद्य हत्वा वृकोदरम् ॥ ४० ॥ संभक्ष्य जरयिष्यामि यथागस्त्यो महासुरम् । एवमुक्तस्तु धर्मात्मा सत्यसन्धो युधिष्ठिरः ॥ ४१ ॥ नैतदस्तीति संक्रुद्धो भर्त्सयामास राक्षसम् । ततो भीमो महाबाहुरारुज्य तरसा द्रुमम् ॥ ४२ ॥ दशव्याममयोद्विद्धं निष्पत्रमकरोत्तदा । चकार सज्यं गाण्डीवं वज्रनिष्पेषगौरवम् ॥ ४३ ॥ निमेषान्तरमात्रेण तथैव विजयोऽर्जुनः । निवार्य्य भीमो जिष्णुं तं तद्रक्षो मेघनिस्वनम् ॥ ४४ ॥ अभिद्रुत्याब्रवीद्वाक्यं तिष्ठतिष्ठेति भारत । इत्युक्त्वैन-मभिक्रुद्धः कक्षामुत्पीड्य पाण्डवः ॥ ४५ ॥ निष्पिष्य पाणिना पाणिं संदष्टोष्ठपुटो बली । तमभ्यधावद्वेगेन भीमो वृक्षायुध-स्तदा ॥ ४६ ॥ यमदण्डप्रतीकाशं ततस्तं तस्य मूर्द्धनि । पातया-मास वेगेन कुलिशं मघवानिव ॥ ४७ ॥ असम्भ्रान्तन्तु तद्रक्षः

समरे प्रत्यदृश्यत। चिक्षेप चोल्मुकं दीप्तमशनिं ज्वलितामिव
॥ ४८ ॥ तदुद्यन्तमलातन्तु भीमः प्रहरतां वरः। पदा सव्येन
चिक्षेप तद्रक्षः पुनराव्रजत् ॥ ४९ ॥ किर्मीरश्चापि सहसा वृक्ष-
मुत्पाट्य पाण्डवम्। दण्डपाणिरिव क्रुद्धः समरे प्रत्यधावत ॥५०॥
तद्‌वृक्षयुद्धमभवन्महीरुहविनाशनम्। वालिसुग्रीवयोर्भ्रात्रोर्यथा
स्त्रीकाङ्क्षिणोः पुरा ॥ ५१ ॥ शीर्षयोः पतिता वृक्षा विभिदु-
र्नैकधा तयोः। यथैवोत्पलमालानि मत्तयोर्द्विपयोस्तथा ॥५२॥
मुञ्जवज्जर्जरीभूता बहवस्तत्र पादपाः। चीराणीव व्युदस्तानि
रेजुस्तत्र महावने ॥ ५३ ॥ तद्‌वृक्षयुद्धमभवन्मुहूर्त्तं भरतर्षभ।
राक्षसानाञ्च मुख्यस्य नराणामुत्तमस्य च ॥ ५४ ॥ ततः शिलां
समुत्क्षिप्य भीमस्य युधि तिष्ठतः। प्राहिणोद्राक्षसः क्रुद्धो भीमश्च
न चचाल ह ॥ ५५ ॥ तं शिलाताडनजडं पर्य्यधावत राक्षसः।
बाहुविक्षिप्तकिरणः स्वर्भानुरिव भास्करम् ॥ ५६ ॥ तावन्योऽन्यं
समाश्लिष्य प्रकर्षन्तौ परस्परम्। उभावपि चकाशेते प्रयुद्धौ
वृषभाविव ॥ ५७ ॥ तयोरासीत् सुतुमुलः संप्रहारः सुदारुणः।
नखदंष्ट्रायुधवतोर्व्याघ्रयोरिव दृप्तयोः ॥ ५८ ॥ दुर्य्योधननिका-
राच्च बाहुवीर्य्याच्च दर्पितः। कृष्णाकटाक्षदृष्टश्च व्यवर्द्धत वृको-
दरः ॥ ५९ ॥ अभिपद्य च बाहुभ्यां प्रत्यगृह्णाद्‌दमर्षितः। मातङ्ग-
मिव मातङ्गः प्रभिन्नकरटामुखम् ॥ ६० ॥ स चाप्येनं ततो रक्षः
प्रतिजग्राह वीर्य्यवान्। तमाक्षिपद्भीमसेनो बलेन बलिनाम्वरः
॥ ६१ ॥ तयोर्भुजविनिष्पेषादुभयोर्बलिनोस्तदा। शब्दः सम-
भवद्घोरो वेणुस्फोटसमो युधि ॥ ६२ ॥ अथैनमाक्षिप्य बलाद्‌गृह्य
मध्ये वृकोदरः। धूनयामास वेगेन वायुश्चण्ड इव द्रुमम् ॥ ६३ ॥
स भीमेन परामृष्टो दुर्बलो बलिना रणे। व्यस्पन्दत यथाप्राणं
विचकर्ष च पाण्डवम् ॥ ६४ ॥ तत एनं परिश्रान्तमुपलभ्य
वृकोदरः। योक्त्रयामास बाहुभ्यां पशुं रशनया यथा ॥ ६५ ॥

विनदन्तं महानादं भिन्नभेरीखनं बली। भ्रामयामास सुचिरं विस्फुरन्तमचेतनम् ॥ ६६ ॥ तं विषीदन्तमाज्ञाय राक्षसं पाण्डुनन्दनः। प्रगृह्य तरसा दोर्भ्यां पशुमारममारयत् ॥ ६७ ॥ आक्रम्य च कटीदेशे जानुना राक्षसाधमम्। पीड़यामास पाणिभ्यां तस्य कण्ठं वृकोदरः ॥ ६८ ॥ अथ जर्जरसर्वाङ्गं व्याविद्धनयनाम्बरम्। भूतले भ्रामयामास वाक्यञ्चेदमुवाच ह ॥ ६९ ॥ हिड़िम्बबकयोः पाप न त्वमश्रुप्रमार्जनम्। करिष्यसि गतश्चापि यमस्य सदनं प्रति ॥ ७० ॥ इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीरस्तं राक्षसं क्रोधपरीतचेताः। विस्रस्तवस्त्राभरणं स्फुरन्तमुद्भ्रान्तचित्तं व्यसुमुत्ससर्ज ॥ ७१ ॥ तस्मिन् हते तोयदतुल्यरूपे कृष्णां पुरस्कृत्य नरेन्द्रपुत्राः। भीमं प्रशस्याथ गुणैरनेकैर्हृष्टास्ततो द्वैतवनाय जग्मुः ॥ ७२ ॥

विदुर उवाच। एवं विनिहतः संख्ये किर्मीरो मनुजाधिप। भीमेन वचनात्तस्य धर्मराजस्य कौरव ॥ ७३ ॥ ततो निष्कण्टकं कृत्वा वनं तदपराजितः। द्रौपद्या सह धर्मज्ञो वसतिं तामुवास ह ॥ ७४ ॥ समाश्वास्य च ते सर्वे द्रौपदीं भरतर्षभाः। प्रहृष्टमनसः प्रीत्या प्रशशंसुर्वृकोदरम् ॥ ७५ ॥ भीमबाहुबलोत्पिष्टे विनष्टे राक्षसे ततः। विविशुस्ते वनं वीराः क्षेमं निहतकण्टकम् ॥ ७६ ॥ स मया गच्छता मार्गे विनिकीर्णो भयावहः। वने महति दुष्टात्मा दृष्टो भीमबलाद्धतः ॥ ७७ ॥ तत्राश्रौषमहञ्चैतत् कर्म्म भीमस्य भारत। ब्राह्मणानां कथयतां ये तत्रासन् समागताः ॥ ७८ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवं विनिहतं संख्ये किर्मीरं राक्षसं वरम्। श्रुत्वा ध्यानपरो राजा निशश्वासार्त्तवत्तदा ॥ ७९ ॥

इति आरण्यपर्वणि किर्मीरवधपर्वणि विदुरवाक्ये एकादशोऽध्यायः समाप्तञ्च किर्मीरवधपर्व ॥ ११ ॥

अथार्जुनाभिगमनपर्व ॥

वैशम्पायन उवाच। भोजाः प्रव्रजितान् श्रुत्वा वृष्णयश्चान्धकैः सह। पाण्डवान् दुःखसन्तप्तान् समाजग्मुर्महावने ॥ १ ॥ पाञ्चालस्य च दायादा धृष्टकेतुश्च चेदिपः। कैकेयाश्च महावीर्य्या भ्रातरो लोकविश्रुताः ॥ २ ॥ वने द्रष्टुं ययुः पार्थान् क्रोधामर्षसमन्विताः। गर्हयन्तो धार्त्तराष्ट्रान् किं कुर्म इति चाब्रुवन् ॥ ३ ॥ वासुदेवं पुरस्कृत्य सर्वे ते क्षत्रियर्षभाः। परिवार्य्योपविविशुर्धर्मराजं युधिष्ठिरम्। अभिवाद्य कुरुश्रेष्ठं विषण्णः केशवोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥

वासुदेव उवाच। दुर्य्योधनस्य कर्णस्य शकुनेश्च दुरात्मनः। दुःशासनचतुर्थानां भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ ५ ॥ एतान्निहत्य समरे ये च तेषां पदानुगाः। तांश्च सर्व्वान् विनिर्जित्य सहितान् सनराधिपान् ॥ ६ ॥ ततः सर्वेऽभिषिञ्चामो धर्मराजं युधिष्ठिरम्। निकृत्योपचरन् वध्य एष धर्मः सनातनः ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच। पार्थानामभिषङ्गेण तथा क्रुद्धं जनार्दनम्। अर्जुनः शमयामास दिधक्षन्तमिव प्रजाः ॥ ८ ॥ संक्रुद्धं केशवं दृष्ट्वा पूर्वदेहेषु फाल्गुनः। कीर्त्तयामास कर्माणि सत्यकीर्त्तेर्महात्मनः ॥ ९ ॥ पुरुषस्याप्रमेयस्य सत्यस्यामिततेजसः। प्रजापतिपतेर्विष्णोर्लोकनाथस्य धीमतः ॥ १० ॥

अर्जुन उवाच। दशवर्ष सहस्राणि यत्रसायंगृहो मुनिः। व्यचरस्त्वं पुरा कृष्ण पर्वते गन्धमादने ॥ ११ ॥ दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च। पुष्करेष्ववसः कृष्ण त्वमपो भक्षयन् पुरा ॥ १२ ॥ ऊर्द्ध्वबाहुर्विशालायां वदर्य्यां मधुसूदन। अतिष्ठ एकपादेन वायुभक्षः शतं समाः ॥ १३ ॥ अवकृष्टोत्तरासङ्गः कृशो धमनिसन्ततः। आसीः कृष्ण सरस्वत्यां सत्रे द्वादशवार्षिके ॥ १४ ॥ प्रभासमप्यथासाद्य तीर्थं पुण्यजनोचितम्। तथा कृष्ण महा-

तेजा दिव्यं वर्षसहस्त्रिकम् । अतिष्ठस्त्वं यथैकेन पादेन नियम-स्थितः ॥ १५ ॥ लोमप्रवृत्तिहेतोस्त्वमिति व्यासो ममाब्रवीत् । क्षेत्रज्ञः सर्वभूतानामादिरन्तश्च केशव ॥ १६ ॥ निधानं तपसां कृष्ण यज्ञस्त्वञ्च सनातनः । निहत्य नरकं भौममाहृत्य मणि-कुण्डले । प्रथमोत्पादितं कृष्ण मेध्यमश्वमवासृजः ॥ १७ ॥ कृत्वा तत् कर्म्म लोकानामृषभः सर्वलोकजित् । अवधीस्त्वं रणे सर्वान् समेतान् दैत्यदानवान् ॥ १८ ॥ ततः सर्व्वेश्वरत्वञ्च सम्प्रदाय शचीपतेः । मानुषेषु महाबाहो प्रादुर्भूतोऽसि केशव ॥ १९ ॥ स त्वं नारायणो भूत्वा हरिरासीः परन्तप । ब्रह्मा सोमश्च सूर्य्यश्च धर्म्मो धाता यमोऽनलः ॥ २० ॥ वायुर्वैश्रवणो रुद्रः कालः खं पृथिवी दिशः । अजश्चराचरगुरुः स्रष्टा त्वं पुरुषोत्तम ॥ २१ ॥ परायणं देवमूर्द्ध क्रतुभिर्मधुसूदन । अयजो भूरितेजा वै कृष्ण चैत्ररथे वने ॥ २२ ॥ शतं शतसहस्राणि सुवर्णस्य जनार्द्दन । एकैकस्मिंस्तदा यज्ञे परिपूर्णानि भागशः ॥ २३ ॥ अदितेरपि पुत्रत्वमेत्य यादवनन्दन । त्वं विष्णुरितिविख्यात इन्द्रादवरजो विभुः ॥ २४ ॥ शिशुर्भूत्वा दिवं खञ्च पृथिवीञ्च परन्तप । त्रिभि-र्विक्रमणैः कृष्ण क्रान्तवानसि तेजसा ॥ २५ ॥ संप्राप्य दिव-माकाशमादित्यसदने स्थितः । अत्यरोचश्च भूतात्मन् भास्करं स्वेन तेजसा ॥ २६ ॥ प्रादुर्भावसहस्रेषु तेषु तेषु त्वया विभो । अधर्म्मरुचयः कृष्ण निहताः शतशोऽसुराः ॥ २७ ॥ सादिता मौरवाः पाशा निसुन्दनरकौ हतौ । कृतः क्षेमः पुनः पन्थाः पुरं प्राग्ज्योतिषं प्रति ॥ २८ ॥ जारूथ्यामाहृतिः क्राथः शिशुपालो जनैः सह । जरासन्धश्च शैव्यश्च शतधन्वा च निर्जितः ॥ २९ ॥ तथा पर्ज्जन्यघोषेण रथेनादित्यवर्च्चसा । अवाप्सोर्महिषीं भोज्यां रणे निर्जित्य रुक्मिणम् ॥ ३० ॥ इन्द्रद्युम्नो हतः कोपाद्यवनश्च कसेरुमान् । हतः सौभपति शाल्वस्त्वया सौभञ्च पातितम् ॥३१॥

इरावत्यां हतो भोजः कार्त्तवीर्य्यसमो युधि । गोपतिस्तालकेतुश्च त्वया विनिहतावुभौ ॥ ३२ ॥ ताञ्च भोगवतीं पुण्यामृषिकान्तां जनार्द्दन । द्वारकामात्मसात् कृत्वा समुद्रं गमयिष्यसि ॥ ३३ ॥ न क्रोधो न च मात्सर्य्यं नानृतं मधुसूदन । त्वयि तिष्ठति दाशार्ह न नृशंस्यं कुतोऽनृजुः ॥ ३४ ॥ आसीनं चैत्यमध्ये त्वां दीप्यमानं स्वतेजसा । आगम्य ऋषयः सर्व्वेऽयाचन्ताभयमच्युत ॥ ३५ ॥ युगान्ते सर्व्वभूतानि संक्षिप्य मधुसूदन । आत्मन्येवात्मसात् कृत्वा जगदासीः परन्तप ॥ ३६ ॥ युगादौ तव वार्ष्णेय नाभिपद्मादजायत । ब्रह्मा चराचरगुरुर्य्यस्येदं सकलं जगत् ॥ ३७ ॥ तं हन्तुमुद्यतौ घोरौ दानवौ मधुकैटभौ । तयोर्व्यतिक्रमं दृष्ट्वा क्रुद्धस्य भवतो हरे ॥ ३८ ॥ ललाटाज्जातवान् शम्भुः शूलपाणिस्त्रिलोचनः । इत्थं तावपि देवेशौ त्वच्छरीरसमुद्भवौ ॥ ३९ ॥ तन्नियोगकरावेताविति मे नारदोऽब्रवीत् । तथा नारायण पुरा क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ ४० ॥ इष्टवांस्त्वं महासत्रं कृष्ण चैत्ररथे वने । नैवं पूर्व्वे नापरे वा करिष्यन्ति कृतानि वा ॥ ४१ ॥ यानि कर्म्माणि देव त्वं बाल एव महाबलः । कृतवान् पुण्डरीकाक्ष बलदेवसहायवान् । कैलासभवने चापि ब्राह्मणैर्न्यवसः सह ॥ ४२ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा महात्मानमात्मा कृष्णस्य पाण्डवः । तूष्णीमासीत्ततः पार्थमित्युवाच जनार्द्दनः ॥ ४३ ॥ ममैव त्वं तवैवाहं ये मदीयास्तवैव ते । यस्त्वां द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्त्वामनु स मामनु ॥ ४४ ॥ नरस्त्वमसि दुर्द्धर्ष हरिर्नारायणो ह्यहम् । काले लोकमिमं प्राप्तौ नरनारायणावृषी ॥ ४५ ॥ अनन्यः पार्थ मत्तस्त्वं त्वत्तश्चाहं तथैव च । नावयोरन्तरं शक्यं वेदितुं भरतर्षभ ॥ ४६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्ते तु वचने केशवेन महात्मना ।

तस्मिन् वीरसमावाये संरब्धेष्वथ राजसु। धृष्टद्युम्नमुखैर्वीरै-र्भ्रातृभिः परिवारिता ॥ ४७ ॥ पाञ्चाली पुण्डरीकाक्षमासीनं भ्रातृभिः सह। अभिगम्याब्रवीत् क्रुद्धा शरण्यं शरणैषिणी ॥४८॥

द्रौपद्युवाच। पूर्व्वे प्रजाभिसर्गे त्वामाहुरेकं प्रजापतिम्। स्रष्टारं सर्वलोकानामसितो देवलोऽब्रवीत् ॥ ४९ ॥ विष्णुस्त्वमसि दुर्द्धर्ष त्वं यज्ञो मधुसूदन। यष्टा त्वमसि यष्टव्यो जामदग्न्यो यथाब्रवीत् ॥ ५० ॥ ऋषयस्त्वां क्षमामाहुः सत्यञ्च पुरुषोत्तम। सत्याद्यज्ञोऽसि संभूतः कश्यपस्त्वां यथाब्रवीत् ॥ ५१ ॥ साध्याना-मपि देवानां शिवानामीश्वरेश्वर। भूतभावन भूतेश यथा त्वां नारदोऽब्रवीत् ॥ ५२ ॥ ब्रह्मशङ्करशक्राद्यैर्देववृन्दैः पुनः पुनः। क्रीड़से त्वं नरव्याघ्र बालः क्रीड़नकैरिव ॥ ५३ ॥ द्यौश्च ते शिरसा व्याप्ता पद्भ्याञ्च पृथिवी प्रभो। जठरं ते इमे लोकाः पुरुषोऽसि सनातनः ॥ ५४ ॥ विद्यातपोऽभितप्तानां तपसा भावितात्मनाम्। आत्मदर्शनतृप्तानां ऋषीणामसि सत्तमः ॥ ५५ ॥ राजर्षीणा-पुण्यकृतामाहवेष्वनिवर्त्तिनाम्। सर्वधर्मोपपन्नानां त्वं गतिः पुरुषर्षभ। त्वं प्रभुस्त्वं विभुश्च त्वं भूतात्मा त्वं विचेष्टसे ॥ ५६ ॥ लोकपालाश्च लोकाश्च नक्षत्राणि दिशो दश। नभश्चन्द्रश्च सूर्य्यश्च त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ५७ ॥ मर्त्तता चैव भूतानाममरत्वं दिवौकसाम्। त्वयि सर्वं महाबाहो लोककार्य्यं प्रतिष्ठितम् ॥ ५८ ॥ सा तेऽहं दुःखमाख्यास्ये प्रणयान्मधुसूदन। ईशस्त्वं सर्वभूतानां ये दिव्या ये च मानुषाः ॥ ५९ ॥ कथं नु भार्य्या पार्थानां तव कृष्ण सखी विभो। धृष्टद्युम्नस्य भगिनी सभां कृष्येत मादृशी ॥ ६० ॥ स्त्रीधर्म्मिणी वेपमाना शोणितेन समु-क्षिता। एकवस्त्रा विकृष्टास्मि दुःखिता कुरुसंसदि ॥ ६१ ॥ राज्ञां मध्ये सभायान्तु रजसाभिपरिप्लुता। दृष्ट्वा च मां धार्त्त-राष्ट्राः प्राहसन् पापचेतसः ॥ ६२ ॥ दासीभावेन मां भोक्तुमीषुस्ते

मधुसूदन । जीवत्सु पाण्डुपुत्रेषु पाञ्चालेषु च वृष्णिषु ॥ ६३ ॥
नन्वहं कृष्ण भीष्मस्य धृतराष्ट्रस्य चोभयोः । स्नुषा भवामि धर्म्मेण
साहं दासीकृता बलात् ॥ ६४ ॥ गर्हये पाण्डवांस्त्वेव युधि
श्रेष्ठान्महाबलान् । यत् क्लिश्यमानां प्रेक्षन्ते धर्मपत्नीं यशस्विनीम्
॥ ६५ ॥ धिग्बलं भीमसेनस्य धिक् पार्थस्य च गाण्डिवम् । यौ
मां विप्रकृतां क्षुद्रैर्मर्षयीतां जनार्द्दन ॥ ६६ ॥ शाश्वतोऽयं धर्म्म-
पथः सद्भिराचरितः सदा । यद्भार्य्यां परिरक्षन्ति भर्त्तारोऽल्प-
बला अपि ॥ ६७ ॥ भार्य्यायां रक्ष्यमाणायां प्रजा भवति रक्षिता ।
प्रजायां रक्ष्यमाणायामात्मा भवति रक्षितः ॥ ६८ ॥ आत्मा हि
जायते तस्यां तस्मात् जाया भवत्युत । भर्त्ता च भार्य्यया रक्ष्यः
कथं जायान्ममोदरे ॥ ६९ ॥ नन्विमे शरणं प्राप्तं न त्यजन्ति
कदाचन । ते मां शरणमापन्नां नान्वपद्यन्त पाण्डवाः ॥ ७० ॥
पञ्चभिः पतिभिर्जाताः कुमारा मे महौजसः । एतेषामप्यवेक्षार्थं
त्रातव्यास्मि जनार्द्दन ॥ ७१ ॥ प्रतिविन्ध्यो युधिष्ठिरात् सुतसोमो
वृकोदरात् । अर्ज्जुनात् श्रुतकीर्त्तिस्तु शतानीकस्तु नाकुलिः ॥७२॥
कनिष्ठात् श्रुतकर्म्मा च सर्व्वे सत्यपराक्रमाः । प्रद्युम्नो यादृशः
कृष्ण तादृशास्ते महारथाः ॥ ७३ ॥ नन्विमे धनुषि श्रेष्ठा अजेया
युधि शात्रवैः । किमर्थं धार्त्तराष्ट्राणां सहन्ते दुर्व्वलीयसाम् ॥७४॥
अधर्म्मेण हृतं राज्यं सर्व्वे दासाः कृतास्तथा । सभायां परि-
कृष्टाहमेकवस्त्रा रजस्वला ॥ ७५ ॥ नाधिज्यमपि यत् शक्यं
कर्त्तुमन्येन गाण्डिवम् । अन्यत्रार्ज्जुनभीमाभ्यां त्वया वा मधु-
सूदन ॥ ७६ ॥ धिग्बलं भीमसेनस्य धिक् पार्थस्य च पौरुषम् ।
यत्र दुर्य्योधनः कृष्ण मुहूर्त्तमपि जीवति ॥ ७७ ॥ य एता-
नाक्षिपद्राष्ट्रात् सह मात्रा विहिंसकान् । अधीयानान् पुरा बालान्
व्रतस्थान्मधुसूदन ॥ ७८ ॥ भोजने भीमसेनस्य पापः प्राक्षेपय-
द्विषम् । कालकूटं नवन्तीक्ष्णं सम्भृतं लोमहर्षणम् ॥ ७९ ॥

तज्जीर्णमविकारेण सहान्नेन जनार्दन। सविषत्वान्महाबाहो भीमस्य पुरुषोत्तम॥ ८०॥ प्रमाणकोट्यां विश्वस्तं तथा सुप्तं वृकोदरम्। बद्ध्वैनं कृष्ण गङ्गायां प्रक्षिप्य पुनराव्रजत्॥ ८१॥ यदा विबुद्धः कौन्तेयस्तदा संछिद्य बन्धनम्। उदतिष्ठन्महाबाहुर्भीमसेनो महाबलः॥ ८२॥ आशीविषैः कृष्णसर्पैर्भीमसेनमदंशयत्। सर्वेष्वेवाङ्गदेशेषु न ममार च शत्रुहा॥ ८३॥ प्रतिबुद्धस्तु कौन्तेयः सर्वान् सर्पानपोथयत्। सारथिञ्चास्य दयितमपहस्तेन जघ्निवान्॥ ८४॥ पुनः सुप्तानुपाधाक्षीद्बालकान् वारणावते। शयानानार्य्यया सार्द्धं को नु तत् कर्त्तुमर्हति॥ ८५॥ यत्रार्य्या रुदती भीता पाण्डवानिदमब्रवीत्। महद्व्यसनमापन्ना शिखिना परिवारिता॥ ८६॥ हा हतास्मि कुतो न्वद्य भवेच्छान्तिरिहानलात्। अनाथा विनशिष्यामि बालकैः पुत्रकैः सह॥ ८७॥ तत्र भीमो महाबाहुर्वायुवेगपराक्रमः। आर्य्यामाश्वासयामास भ्रातॄंश्चापि वृकोदरः॥ ८८॥ वैनतेयो यथा पक्षी गरुत्मान् पततांवरः। तथैवाभिपतिष्यामि भयं वो नेह विद्यते॥ ८९॥ आर्य्यामङ्केन वामेन राजानं दक्षिणेन च। अंसयोश्च यमौ कृत्वा पृष्ठे वीभत्सुमेव च॥ ९०॥ सहसोत्पत्य वेगेन सर्वानादाय वीर्य्यवान्। भ्रातॄनार्य्याञ्च बलवान् मोचयामास पावकात्॥ ९१॥ ते रात्रौ प्रस्थिताः सर्वे सह मात्रा यशस्विनः। अभ्यगच्छन्महारण्यं हिडि़म्बवनमन्तिकात्॥ ९२॥ श्रान्ताः प्रसुप्तास्तत्रेमे मात्रा सह सुदुःखिताः। सुप्तांस्तेनानभ्यगच्छद्धिडि़म्बा नाम राक्षसी॥ ९३॥ सा दृष्ट्वा पाण्डवांस्तत्र सुप्तान्मात्रा सह क्षितौ। हृच्छयेनाभिभूतात्मा भीमसेनमकामयत्॥ ९४॥ भीमस्य पादौ कृत्वा तु स्व उत्सङ्गे ततोऽबला। पर्य्यमर्द्दत संहृष्टा कल्याणी मृदुपाणिना॥ ९५॥ तामबुध्यदमेयात्मा बलवान् सत्यविक्रमः। पर्य्यपृच्छत तां भीमः

क्विमिहेच्छस्यनिन्दिते॥ ९६॥ एवमुक्ता तु भीमेन राक्षसी कामरूपिणी। भीमसेनं महात्मानमाह चैवमनिन्दिता॥ ९७॥ पलायध्वमितः क्षिप्रं मम भ्रातैष वीर्य्यवान्। आगमिष्यति वो हन्तुं तस्माद्गच्छत मा चिरम्॥ ९८॥ अथ भीमोऽभ्युवाचैनां साभिमानमिदं वचः। नोद्विजेयमहं तस्मान्निहनिष्येऽहमागतम्॥ ९९॥ तयोः श्रुत्वा तु संजल्पमागच्छद्राक्षसाधमः। भीमरूपो महानादान् विसृजन् भीमदर्शनः॥ १००॥

राक्षस उवाच। केन सार्द्धं कथयसि आनयैनं ममान्तिकम्। हिड़िम्बे भक्षयिष्यामो न चिरं कर्त्तुमर्हसि॥ १०१॥ सा कृपासंगृहीतेन हृदयेन मनस्विनी। नैवमैच्छत्तदाख्यातुमनुक्रोशादनिन्दिता॥ १०२॥ स नादान् विनदन् घोरान् राक्षसः पुरुषादकः। अभ्यद्रवत वेगेन भीमसेनं तदा किल॥ १०३॥ तमभिद्रुत्य संक्रुद्धो वेगेन महता बली। अगृह्णात् पाणिना पाणिं भीमसेनस्य राक्षसः॥ १०४॥ इन्द्राशनिसमस्पर्शं वज्रसंहननं दृढ़म्। संहत्य भीमसेनाय व्याक्षिपत् सहसा करम्॥ १०५॥ गृहीतं पाणिना पाणिं भीमसेनस्य रक्षसा। नामृष्यत महाबाहुस्तत्राक्रुध्यद्वृकोदरः॥ १०६॥ तदासीत्तुमुलं युद्धं भीमसेनहिड़िम्बयोः। सर्वास्त्रविदुषोर्घोरं वृत्रवासवयोरिव॥ १०७॥ विक्रीड्य सुचिरं भीमो राक्षसेन सहानघ। निजघान महावीर्य्यस्तं तदा निर्बलं बली॥ १०८॥ हत्वा हिड़िम्बं भीमोऽथ प्रस्थितो भ्रातृभिः सह। हिड़िम्बामग्रतः कृत्वा यस्यां जातो घटोत्कचः॥ १०९॥ ततः संप्राद्रवन् सर्वे सह मात्रा परन्तपाः। एकचक्रामभिमुखाः संवृता ब्राह्मणव्रजैः॥ ११०॥ प्रस्थाने व्यास एषाञ्च मन्त्री प्रियहिते रतः। ततोऽगच्छन्नेकचक्रां पाण्डवाः संशितव्रताः॥ १११॥ तत्राप्यासादयामासुर्वकं नाम महाबलम्। पुरुषादं प्रतिभयं हिड़िम्बेनैव सम्मितम्॥ ११२॥ तञ्चापि विनि-

हत्वोग्रं भीमः प्रहरताम्बरः । सहितो भ्रातृभिः सर्व्वैः पदस्थ पुरं ययौ ॥ ११३ ॥ लब्धाहमपि तत्रैव वसता सव्यसाचिना । यथा त्वया जिता कृष्ण रुक्मिणी भीष्मकात्मजा ॥ ११४ ॥ एवं सुयुद्धे पार्थेन जिताहं मधुसूदन । स्वयम्वरे महत् कर्म्म कृत्वा न सुकरं परैः ॥ ११५ ॥ एवं क्लेशैः सुबहुभिः क्लिश्यमाना सुदुःखिता । निवसाम्यार्य्यया हीना कृष्ण धौम्यपुरःसरा ॥ ११६ ॥ त इमे सिंह विक्रान्ता वीर्य्येणाभ्यधिकाः परैः । निहीनैः परिक्लिश्यन्तीं समुपेक्षन्ति मां कथम् ॥ ११७ ॥ एतादृशानि दुःखानि सहन्ती दुर्ब्बलीयसाम् । दीर्घकालं प्रदीप्तास्मि पापानां पापकर्म्मणाम् ॥ ११८ ॥ कुले महति जातास्मि दिव्येन विधिना किल । पाण्डवानां प्रिया भार्य्या स्नुषा पाण्डोर्म्महात्मनः ॥ ११९ ॥ कचग्रहमनुप्राप्ता सास्मि कृष्ण वरा सती । पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां प्रेक्षतां मधुसूदन ॥ १२० ॥ इत्युक्त्वा प्रारुदत् कृष्णा मुखं प्रच्छाद्य पाणिना । पद्मकोषप्रकाशेन मृदुना मृदुभाषिणी ॥ १२१ ॥ स्तनावपतितौ पीनौ सुजातौ शुभलक्षणौ । अभ्यवर्षत पाञ्चाली दुःखजैरश्रुविन्दुभिः ॥ १२२ ॥ चक्षुषी परिमार्जन्ती निश्वसन्ती पुनः पुनः । वाष्पपूर्णेन कण्ठेन क्रुद्धा वचनमब्रवीत् ॥ १२३ ॥ नैव मे पतयः सन्ति न पुत्रा न च बान्धवाः । न भ्रातरो न च पिता नैव त्वं मधुसूदन ॥ १२४ ॥ ये मां विप्रकृतां क्षुद्रै रुपेक्षध्वं विशोकवत् । न च मे शाम्यते दुःखं कर्णो यत् प्राहसत्तदा ॥ १२५ ॥ चतुर्भिः कारणैः कृष्ण त्वया रक्ष्यास्मि नित्यशः । सम्बन्धाद्गौरवात् सख्यात् प्रभुत्वेनैव केशव ॥ १२६ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथ तामब्रवीत् कृष्णस्तस्मिन् वीरसमागमे ॥ १२७ ॥

वासुदेव उवाच । रोदिष्यन्ति स्त्रियो ह्येवं येषां क्रुद्धासि भाविनि । वीभत्सुशरसंच्छन्नान् शोणितौघपरिप्लुतान् । निह-

तान् वल्लभान् वीक्ष्य शयावान् वसुधातले ॥ १२८ ॥ यत् समर्थं पाण्डवानां तत् करिष्यामि मा शुच। सत्यं ते प्रतिजानामि राज्ञां राज्ञी भविष्यसि ॥ १२९ ॥ पतेद्द्यौर्हिमवान् शीर्य्येत् पृथिवी शकलीभवेत्। शुष्येत्तोयनिधिः कृष्णे न मे मोघं वचो भवेत् ॥ १३० ॥ तच्छ्रुत्वा द्रौपदी वाक्यं प्रतिवाक्यमथाच्युतात्। साचीकृतमवैक्षत् सा पाञ्चाली मध्यमं पतिम् ॥ १३१ ॥ आबभाषे महाराज द्रौपदीमर्जुनस्तदा। मा रोदीः शुभताम्राक्षि यथाह मधुसूदनः। तथा तद्भविता देवि नान्यथा वरवर्णिनि ॥ १३२॥

धृष्टद्युम्न उवाच। अहं द्रोणं हनिष्यामि शिखण्डी तु पितामहम्। दुर्य्योधनं भीमसेनः कर्णं हन्ता धनञ्जयः ॥ १३३ ॥ रामकृष्णौ व्यपाश्रित्य अजेयाः स्म रणे स्वसः। अपि वृत्रहणा युद्धे किं पुनर्धृतराष्ट्रजैः ॥ १३४ ॥

वैशम्पायन उवाच। इत्युक्तेऽभिमुखा वीरा वासुदेवमुपस्थिताः। तेषां मध्ये महाबाहुः केशवो वाक्यमब्रवीत् ॥ १३५ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्रौपद्याश्वासने द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

वासुदेव उवाच। नैतत् कृच्छ्रमनुप्राप्तो भवान् स्याद्वसुधाधिप। यद्यहं द्वारकायां स्यां राजन् सन्निहितः पुरा ॥ १ ॥ आगच्छेयमहं द्यूतमनाहूतोऽपि कौरवैः। आम्बिकेयेन दुर्द्धर्षं राज्ञा दुर्य्योधनेन च ॥ २ ॥ वारयेयमहं द्यूतं बहून् दोषान् प्रदर्शयन्। भीष्मद्रोणौ समानाय्य कृपं वाह्लीकमेव च ॥ ३ ॥ वैचित्रवीर्य्यं राजानमलं द्यूतेन कौरव। पुत्राणां तव राजेन्द्र त्वन्निमित्तमिति प्रभो ॥ ४ ॥ तत्राचक्षमहं दोषान् यैर्भवान् व्यतिरोपितः। वीरसेनसुतो यैस्तु राज्यात् प्रभ्रंशितः पुरा ॥५॥

अतर्कितविनाशस्य दैवनेन विशाम्पते । शातत्यञ्च प्रसङ्गस्य वर्ण-
नीयं यथातथम् ॥ ६ ॥ स्त्रियोऽचा मृगया पानमेतत् कामसमु-
त्थितम् । दुःखं चतुष्टयं प्रोक्तं यैर्नरो भ्रश्यते श्रियः ॥ ७ ॥ तत्र
सर्वत्र वक्तव्यं मन्यन्ते शास्त्रकोविदाः । विशेषतश्च वक्तव्यं द्यूते
पश्यन्ति तद्विदः ॥ ८ ॥ एकाह्नाद्द्रव्यनाशोऽत्र ध्रुवं व्यसनमेव च ।
अभुक्तनाशश्चार्थानां वाक्पारुष्यञ्च केवलम् ॥ ९ ॥ एतच्चान्यच्च
कौरव्य प्रसङ्गिकटुकोदयम् । द्यूते ब्रूयां महाबाहो समासाद्या-
म्बिकासुतम् ॥ १० ॥ एवमुक्तो यदि मया गृह्णीयाद्वचनं मम ।
अनामयं स्याद्धर्मश्च कुरूणां कुरुवर्द्धन ॥ ११ ॥ न चेत् स मम
राजेन्द्र गृह्णीयान्मधुरं वचः । पथ्यञ्च भरतश्रेष्ठ निगृह्णीयां
बलेन तम् ॥ १२ ॥ अथैनमपनीतेन सुहृदो नाम दुर्हृदः ।
सभासदोऽनुवर्त्तेरंस्तांश्च हन्यां दुरोदरान् ॥ १३ ॥ असान्निध्यन्तु
कौरव्य ममानर्त्तेष्वभूत्तदा । येनेदं व्यसनं प्राप्ता भवन्तो द्यूत-
कारितम् ॥ १४ ॥ सोऽहमेत्य कुरुश्रेष्ठ द्वारकां पाण्डुनन्दन ।
अश्रौषं त्वां व्यसनिनं युयुधानाद्यथायथम् ॥ १५ ॥ श्रुत्वैव चाहं
राजेन्द्र परमोद्विग्नमानसः । तूर्णमभ्यागतोऽस्मि त्वां द्रष्टुकामो
विशाम्पते ॥१६॥ अहो कृच्छ्रमनुप्राप्ताः सर्वे स्म भरतर्षभ । योऽहं
त्वां व्यसने मग्नं पश्यामि सह सोदरैः ॥ १७ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि वासुदेववाक्ये
त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । असान्निध्यं कथं कृष्ण तवासीद्वृष्णि-
नन्दन । क्व चासीद्विप्रवासस्ते किञ्चाकार्षीः प्रवासतः ॥ १ ॥

कृष्ण उवाच । शाल्वस्य नगरं सौभं गतोऽहं भरतर्षभ ।
निहन्तुं कौरवश्रेष्ठ तत्र मे शृणु कारणम् ॥ २ ॥ महातेजा

महाबाहुरयं स राजा महायशाः । दमघोषात्मजो वीरः शिशु-
पालो मया हतः ॥ ३ ॥ यज्ञे ते भरतश्रेष्ठ राजसूयेऽर्हणां
प्रति । स रोषवशमापन्नो नामृष्यत दुरात्मवान् ॥ ४ ॥ श्रुत्वा तं
निहतं शाल्वस्तीव्ररोषसमन्वितः । उपायाद्द्वारकां शून्यामिहस्थे
मयि भारत ॥ ५ ॥ स तत्र योधितो राजन् कुमारैर्वृष्णिपुङ्गवैः ।
आगतः कामगं सौभमारुह्यैव नृशंसवत् ॥ ६ ॥ ततो वृष्णि-
प्रवीरांस्तान् बालान् हत्वा बहूंस्तदा । पुरोद्यानानि सर्वाणि
भेदयामास दुर्मतिः ॥ ७ ॥ उक्तवांश्च महाबाहो क्वासौ वृष्णि-
कुलाधमः । वासुदेवः स मन्दात्मा वसुदेवसुतो गतः ॥ ८ ॥ तस्य
युद्धार्थिनो दर्पं युद्धे नाशयिताम्यहम् । आनर्त्ताः सत्यमाख्यात
तत्र गन्तास्मि यत्र सः ॥ ९ ॥ तं हत्वा विनिवर्त्तिष्ये कंसकेशि-
निसूदनम् । अहत्वा न निवर्त्तिष्ये सत्येनायुधमालभे ॥ १० ॥
क्वासौ क्वासाविति पुनस्तत्र तत्र प्रधावति । मया किल रणे
योद्धुं कांक्षमाणः स सौभराट् ॥ ११ ॥ अद्य तं पापकर्माणं
क्षुद्र विश्वासघातिनम् । शिशुपालवधामर्षाद्गमयिष्ये यमक्षयम्
॥ १२ ॥ मम पापस्वभावेन भ्राता येन निपातितः । शिशुपालो
महीपालस्तं वधिष्ये महीतले ॥ १३ ॥ भ्राता बालश्च राजा च
न च संग्राममूर्द्धनि । प्रमत्तश्च हतो वीरस्तं हनिष्ये जनार्द्दनम्
॥ १४ ॥ एवमादि महाराज विलप्य दिवमास्थितः । कामगेन
स सौभेन क्षिप्त्वा मां कुरुनन्दन ॥ १५ ॥ तमश्रौषमहं गत्वा यथा-
वृत्तः स दुर्मतिः । मयि कौरव्य दुष्टात्मा मार्त्तिकावतको नृपः
॥ १६ ॥ ततोऽहमपि कौरव्य रोषव्याकुलमानसः । निश्चित्य
मनसा राजन् वधायास्य मनो दधे ॥ १७ ॥ आनर्त्तेषु विमर्द्दञ्च
क्षेपञ्चात्मनि कौरव । प्रवृद्धमवलेपञ्च तस्य दुष्कृतकर्म्मणः ॥ १८ ॥
ततः सौभवधायाहं प्रतस्थे पृथिवीपते । स मया सागरावर्त्ते
दृष्ट आसीत् परीप्सता ॥ १९ ॥ ततः प्रध्माप्य जलजं पाञ्चजन्य

महं नृप। आहूय शाल्वं समरे युद्धाय समवस्थितः ॥ २० ॥
तन्मुहूर्त्तमभूद्युद्धं तत्र मे दानवैः सह। वशीभूताश्च मे सर्व्वे
भूतले च निपातिताः ॥ २१ ॥ एतत् कार्य्यं महाबाहो येनाहं
नागमं तदा। श्रुत्वैव हास्तिनपुरं द्यूतञ्चाविनयोत्थितम्। द्रुत-
मागतवान् युष्मान् द्रष्टुकामः सुदुःखितान् ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि अर्ज्जुनाभिगमनपर्व्वणि सौभवधोपाख्याने
चतुर्द्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

युधिष्ठिर उवाच। वासुदेव महाबाहो विस्तरेण महामते।
सौभस्य वधमाचक्ष्व न हि तृप्यामि कथ्यतः ॥ १ ॥
वासुदेव उवाच। हतं श्रुत्वा महाबाहो मया श्रौतश्रवं
नृप। उपायाद्भरतश्रेष्ठ शाल्वो द्वारवतीं पुरीम् ॥ २ ॥ अरु-
न्धत्तां सुदुष्टात्मा सर्व्वतः पाण्डुनन्दन। शाल्वो वैहायसञ्चापि तत्
पुरं व्यूह्य धिष्ठितः ॥ ३ ॥ तत्रस्थोऽथ महीपालो योधयामास
तां पुरीम्। अभिसारेण सर्व्वेण तत्र युद्धमवर्त्तत ॥ ४ ॥ पुरी
समन्ताद्विहिता सपताका सतोरणा। सचक्रा सहुडा चैव
सयन्त्रखनका तथा ॥ ५ ॥ सोपतल्पप्रतोलीका साट्टाट्टालकगो-
पुरा। सचक्रग्रहणी चैव सोल्कालातावपोथिका ॥ ६ ॥ सोष्ट्रिका
भरतश्रेष्ठ सभेरीपणवानका। सतोमराङ्कुशा राजन् सशतघ्नीक-
लाङ्गला ॥ ७ ॥ सभुशुण्ड्यश्मगुडका सायुधा सपरश्वधा। लोह-
चर्मवती चापि साग्निः सगुडशृङ्गिका ॥ ८ ॥ शास्त्रदृष्टेन
विधिना संयुक्ता भरतर्षभ। रथैरनेकैर्विविधैर्गदशाम्बोद्धवादिभिः
॥ ९ ॥ पुरुषैः कुरुशार्दूल समर्थैः प्रतिवारणे। अतिख्यात-
कुलैर्वीरैर्दृष्टवीर्य्यैश्च संयुगे ॥ १० ॥ मध्यमेन च गुल्मेन रक्षिभिः
सा सुरक्षिता। उत्क्षिप्तगुल्मैश्च तथा हयैश्च सपताकिभिः ॥ ११ ॥

अघोषितञ्च नगरे न पातव्या सुरेति वै। प्रमादं परिरक्षद्भि-
रुग्रसेनोद्धवादिभिः ॥ १२॥ प्रमत्तेष्वभिघातं हि कुर्य्याच्छाल्वो
नराधिपः। इति कृत्वा प्रमत्तास्ते सर्व्वे वृष्ण्यन्धकाः स्थिताः ॥१३॥
आनर्त्ताश्च तथा सर्व्वे नटनर्त्तकगायनाः। वहिर्निर्वासिताः क्षिप्रं
रक्षद्भिर्वित्तसञ्चयम् ॥ १४ ॥ संक्रमा भेदिताः सर्व्वे नावश्च प्रति-
षिद्धिताः। परिखाश्चापि कौरव्य कीलैः सुनिचिताः कृताः ॥१५॥
उदपानाः कुरुश्रेष्ठ तथैवाप्यम्बरीषकाः। समन्तात् क्रोशमात्रञ्च
कारिता विषमा च भूः ॥ १६ ॥ प्रकृत्या विषमं दुर्गं प्रकृत्या च
सुरक्षितम्। प्रकृत्या चायुधोपेतं विशेषेण तदानघ ॥ १७ ॥
सुरक्षितं सुगुप्तञ्च सर्व्वायुधसमन्वितम्। तत् पुरं भरतश्रेष्ठ
यथेन्द्रभवनं तथा ॥ १८ ॥ न चामुद्रोऽभिनिर्य्याति न चामुद्रः
प्रविश्यति। वृष्ण्यन्धकपुरे राजंस्तदा सौभसमागमे ॥ १९ ॥ अनु-
रथ्यासु सर्व्वासु चत्वरेषु च कौरव। बलं बभूव राजेन्द्र प्रभूत-
गजवाजिमत् ॥ २० ॥ दत्तवेतनभक्तञ्च दत्तायुधपरिच्छदम्।
कृतोपधानञ्च तदा बलमासीन्महाभुज ॥ २१ ॥ न कुप्यवेतनी
कश्चिन्न चातिक्रान्तवेतनी। नानुग्रहभृतः कश्चिन्न चादृष्टपराक्रमः
॥ २२ ॥ एवं सुविहिता राजन् द्वारका भूरिदक्षिणा। आहु-
केन सुगुप्ता च राज्ञा राजीवलोचन ॥ २३ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि अर्ज्जुनाभिगमनपर्व्वणि सौभवधोपाख्याने
पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

कृष्ण उवाच। तां तूपयातो राजेन्द्र शाल्वः सौभपतिस्तदा।
प्रभूतनरनागेन बलेनोपविवेश ह ॥ १ ॥ समे निविष्टा सा सेना
प्रभूतसलिलाशये। चतुरङ्गबलोपेता शाल्वराजाभिपालिता ॥२॥
वर्ज्जयित्वा श्मशानानि देवतायतनानि च। वल्मीकांश्चैत्यवृक्षांश्च

तन्निविष्टमभूद्बलम् ॥ ३ ॥ अनीकानां विभागेन पन्थानः संवृता
भवन्। प्रावणानि च नैवासन् शाल्वस्य शिविरे नृप ॥ ४ ॥ सर्वा-
युधसमोपेतं सर्वशस्त्रविशारदम्। रथनागाश्वकलिलं पदाति-
ध्वजसंकुलम् ॥५॥ तुष्टपुष्टबलोपेतं वीरलक्षणलक्षितम्। विचित्र-
ध्वजसन्नाहं विचित्ररथकार्मुकम् ॥ ६ ॥ सन्निवेश्य च कौरव्य
द्वारकायां नरर्षभ। अभिसारयामास तदा वेगेन पतगेन्द्रवत्
॥ ७ ॥ तदापतन्तं संदृश्य बलं शाल्वपतेस्तदा। निर्याय योध-
यामासुः कुमारा वृष्णिनन्दनाः ॥ ८ ॥ असहन्तोऽभियानं तत्
शाल्वराजस्य कौरव। चारुदेष्णश्च साम्बश्च प्रद्युम्नश्च महारथः
॥ ९ ॥ ते रथैर्दंशिताः सर्वे विचित्राभरणध्वजाः। संसक्ताः
शाल्वराजस्य बहुभिर्योधपुङ्गवैः ॥ १० ॥ गृहीत्वा कार्मुकं साम्बः
शाल्वस्य सचिवं रणे। योधयामास संहृष्टः क्षेमवृद्धिं चमूपतिम्
॥ ११ ॥ तस्य बाणमयं वर्षं जाम्बवत्याः सुतो महत्। मुमोच
भरतश्रेष्ठ यथा वर्षं सहस्रदृक् ॥ १२ ॥ तद्बाणवर्षं तुमुलं विषेहे
स चमूपतिः। क्षेमवृद्धिर्महाराज हिमवानिव निश्चलः ॥ १३ ॥
ततः साम्बाय राजेन्द्र क्षेमवृद्धिरपि स्वयम्। मुमोच माया-
विहितं शरजालं महत्तरम् ॥ १४ ॥ ततो मायामयं जालं माय-
यैव विदार्य्य सः। साम्बः शरसहस्रेण रथमस्याभ्यवर्षत ॥१५॥
ततः स विद्धः साम्बेन क्षेमवृद्धिश्चमूपतिः। अपायाज्जवनैरश्वैः
साम्बबाणप्रपीडितः ॥ १६ ॥ तस्मिन् विप्रद्रुते क्रूरे शाल्वस्याथ
चमूपतौ। वेगवान्नाम दैतेयः सुतं मेऽभ्यद्रवद्बली ॥ १७ ॥ अभि-
पन्नस्तु राजेन्द्र साम्बो वृष्णिकुलोद्वहः। वेगं वेगवतो राजंस्तस्थौ
वीरो विधारयन् ॥ १८ ॥ स वेगवति कौन्तेय साम्बो वेगवतीं
गदाम्। चिक्षेप तरसा वीरो व्याविध्य सत्यविक्रमः ॥ १९ ॥
तया त्वभिहतो राजन् वेगवान् न्यपतद्भुवि। वातरुग्ण इव
क्षुण्णो जीर्णमूलो वनस्पतिः ॥ २० ॥ तस्मिन् विनिहते वीरे

गदानुजे महासुरे । प्रविश्य महतीं सेनां योधयामास मे सुतः ॥ २१ ॥ चारुदेष्णेन संसक्तो विविन्ध्यो नाम दानवः । महारथः समाज्ञातो महाराज महाधनुः ॥ २२ ॥ ततः सुतुमुलं युद्धं चारुदेष्णविविन्ध्ययोः । वृत्रवासवयो राजन् यथा पूर्वं तथाभवत् ॥ २३ ॥ अन्योऽन्यस्याभिसंक्रुद्धावन्योऽन्यं जघ्नतुः शरैः । विनदन्तौ महारावान् सिंहाविव महाबलौ ॥ २४ ॥ रौक्मिणेयस्ततो बाणमग्न्यर्कोपमवर्च्चसम् । अभिमन्त्र्य महास्त्रेण सन्दधे शत्रुनाशनम् ॥ २५ ॥ तं विविन्ध्याय सक्रोधः समाहूय महारथः । चिक्षेप मे सुतो राजन् स गतासुरथापतत् ॥ २६ ॥ विविन्ध्यञ्च निहतं दृष्ट्वा ताञ्च विक्षोभितां चमूम् । कामगेन स सौभेन शाल्वः पुनरुपागमत् ॥ २७ ॥ ततो व्याकुलितं सर्वं द्वारकावासि तद्बलम् । दृष्ट्वा शाल्वं महाबाहो सौभस्थं नृपते तदा ॥ २८ ॥ ततो निर्य्याय कौरव्य अवस्थाप्य च तद्बलम् । आनर्त्तानां महाराज प्रद्युम्नो वाक्यमब्रवीत् ॥ २९ ॥ सर्व्वे भवन्तस्तिष्ठन्तु सर्व्वे पश्यन्तु मां युधि । निवारयन्तं सङ्ग्राम बलात् सौभं सराजकम् ॥ ३० ॥ अहं सौभपते सेनामायसैर्भुजगैरिव । धनुर्भुजविनिर्मुक्तैर्नाशयाम्यद्य यादवाः ॥ ३१ ॥ आश्वसध्वं न भीः कार्य्या सौभराड़द्य नश्यति । मयाभिपन्नो दुष्टात्मा ससौभो विनशिष्यति ॥ ३२ ॥ एवं ब्रुवति संहृष्टे प्रद्युम्ने पाण्डुनन्दन । विष्ठितं तद्बलं वीर युयुधे च यथासुखम् ॥ ३३ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि अर्ज्जुनाभिगमनपर्व्वणि सौभवधोपाख्याने षोड़शोऽध्यायः ॥ १६ ॥

वासुदेव उवाच । एवमुक्त्वा रौक्मिणेयो यादवान् भरतर्षभ । दंशितैर्हरिभिर्युक्तं रथमास्थाय आत्मनम् ॥ १ ॥ उच्छ्रित्य मकरं

केतुं व्यात्ताननमिवान्तकम् । उत्पतन्निरिवाकाशं तैर्हयैरन्वयात्
परान् ॥ २ ॥ विक्षिपन्नाद्दयंश्चापि धनुः श्रेष्ठं महाबलैः । तूण-
खड्गधरः शूरो बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ॥ ३ ॥ स विद्युच्छुरितञ्चापं
विहरन् वै तलात्तलम् । मोहयामास दैतेयान् सर्वान् सौभ-
निवासिनः ॥ ४ ॥ तस्य विक्षिपतश्चापं सन्दधानस्य चासकृत् ।
नान्तरं ददृशे कश्चिन्निघ्नतः शात्रवान्रणे ॥ ५ ॥ मुखस्य वर्णो न
विकल्पतेऽस्य चेलुश्च गात्राणि न चापि तस्य । सिंहोन्नतं चाप्य-
भिगर्जतोऽस्य शुश्राव लोकोऽद्भुतवीर्य्यमग्र्यम ॥ ६ ॥ जलेचरः
काञ्चनयष्टिसंस्थो व्यात्ताननः सर्वतिमिप्रमाथी । वित्रासयन्राजति
वाहमुख्ये शाल्वस्य सेनाप्रमुखे ध्वजाग्र्यः ॥ ७ ॥ ततस्तूर्णं विनि-
ष्पत्य प्रद्युम्नः शत्रुकर्षणः । शाल्वमेवाभिदुद्राव विधित्सुः कलहं
नृप ॥ ८ ॥ अभियानन्तु वीरेण प्रद्युम्नेन महारणे । नामर्षयत
संक्रुद्धः शाल्वः कुरुकुलोद्वह ॥ ९ ॥ स रोषमदमत्तो वै कामगा-
हवरुह्य च । प्रद्युम्नं योधयामास शाल्वः परपुरञ्जयः ॥ १० ॥
तयोः सुतुमुलं युद्धं शाल्ववृष्णिप्रवीरयोः । समेता ददृशुर्लोका
बलिवासवयोरिव ॥ ११ ॥ तस्य मायामयो वीर रथो हेमपरि-
ष्कृतः । सपताकः सध्वजश्च सानुकर्षः स तूणवान् ॥ १२ ॥ स
तं रथवरं श्रीमान् समारुह्य किल प्रभो । मुमोच वाणान् कौरव्य
प्रद्युम्नाय महाबल ॥ १३ ॥ ततो वाणमयं वर्षं व्यसृजत्तरसा
रणे । प्रद्युम्नो भुजवेगेन शाल्वं सम्मोहयन्निव ॥ १४ ॥ स तै-
रभिहतः सङ्ख्ये नामर्षयत सौभराट् । शरान्दीप्ताग्निसङ्काशान्
मुमोच तनये मम ॥ १५ ॥ तानापततो वाणौघान् सच्छिच्छेद
महाबलः । ततश्चान्यान् शरान् दीप्तान् प्रचिक्षेप सुते मम ॥१६॥
स शाल्ववाणै राजेन्द्र विद्धो रुक्मिणिनन्दनः । मुमोच वाणं
त्वरितो मर्म्मभेदिनमाहवे ॥ १७ ॥ तस्य वर्म विभिद्याशु स वाणो
मत्सुतेरितः । विव्याध हृदयं पत्री स मुमोह पपात च ॥१८॥

तस्मिन्निपतिते वीरे शाल्वराजे विचेतसि । संप्राद्रवन् दानवेन्द्रा दारयन्तो वसुन्धराम् ॥ १९ ॥ हाहाकृतमभूत् सैन्यं शाल्वस्य पृथिवीपते । नष्टसंज्ञे निपतिते तदा सौभपतौ नृपे ॥ २० ॥ तत उत्थाय कौरव्य प्रतिलभ्य च चेतनाम् । मुमोच वाणान् सहसा प्रद्युम्नाय महाबलः ॥ २१ ॥ तैः स विद्धो महाबाहुः प्रद्युम्नः समरे स्थितः । जत्रुदेशे भृशं वीरो व्यवासीदद्रथे तदा ॥ २२ ॥ तं स विद्ध्वा महाराज शाल्वो रुक्मिणिनन्दनम् । ननाद सिंहनादं वै नादेनापूरयन्महीम् ॥ २३ ॥ ततो मोहं समापन्ने तनये मम भारत । मुमोच वाणांस्त्वरितः पुनरन्यान् दुरासदान् ॥ २४ ॥ स तैरभिहतो वाणैर्बहुभिस्तेन मोहितः । निश्चेष्टः कौरवश्रेष्ठ प्रद्युम्नोऽभूद्रणाजिरे ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सौभवधोपाख्याने सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

वासुदेव उवाच । शाल्ववाणार्द्दिते तस्मिन् प्रद्युम्ने बलिनाम्वरे । वृष्णयो भग्नसङ्कल्पा विव्यथुः पृतनागताः ॥ १ ॥ हाहाकृतमभूत् सर्वं वृष्ण्यन्धकबलं ततः । प्रद्युम्ने मोहिते राजन् परे च मुदिता भृशम ॥ २ ॥ तं तथा मोहितं दृष्ट्वा सारथिर्जवनैर्हयैः । रणादपाहरत्तूर्णं शिक्षितो दारुकिस्तदा ॥ ३ ॥ नातिदूरापयाते तु रथे रथवरप्रणुत् । धनुर्गृहीत्वा यन्तारं लब्धसंज्ञोऽब्रवीदिदम् ॥ ४ ॥ सौते किन्ते व्यवसितं कस्माद्यासि पराङ्मुखः । नैष वृष्णिप्रवीराणामाहवे धर्म उच्यते ॥ ५ ॥ कच्चित् सौते न ते मोहः शाल्वं दृष्ट्वा महाहवे । विषादो वा रणं दृष्ट्वा ब्रूहि मे त्वं यथातथम् ॥ ६ ॥

सौतिरुवाच । जानार्द्दने न मे मोहो नापि मां भयमाविशत् ।

अतिभारन्तु ते मन्ये शाल्वं केशवनन्दन ॥ ७ ॥ सोऽपयामि शनैर्वीर बलवानेष पापकृत्। मोहितश्च रणे शूरो रक्ष्यः सारथिना रथी ॥ ८ ॥ आयुष्मंस्त्वं मया नित्यं रक्षितव्यस्त्वयाप्यहम्। रक्षितव्यो रथी नित्यमिति कृत्वापयाम्यहम् ॥ ९ ॥ एकश्चासि महाबाहो बहवश्चापि दानवाः। न समं रौक्मिणेयाहं रणे मत्वापयामि वै ॥ १० ॥

वासुदेव उवाच। एवं ब्रुवति सूते तु तदा मकरकेतुमान्। उवाच सूतं कौरव्य निवर्त्तय रथं पुनः ॥ ११ ॥

प्रद्युम्न उवाच। दारुकात्मज मैवं त्वं पुनः कार्षीः कथञ्चन। व्यपयानं रणात् सौते जीवतो मम कर्हिचित् ॥ १२ ॥ न स वृष्णिकुले जातो यो वै त्यजति सङ्गरम्। यो वा निपतितं हन्ति तवास्मीति च वादिनम् ॥ १३ ॥ तथा स्त्रियञ्च यो हन्ति बालं वृद्धं तथैव च। विरथं विप्रकीर्णञ्च भग्नशस्त्रायुधं तथा ॥ १४ ॥ त्वञ्च सूतकुले जातो विनीतः सूतकर्म्मणि। धर्मज्ञश्चासि वृष्णीनामाहवेष्वपि दारुके ॥ १५ ॥ स जानंश्चरितं कृत्स्नं वृष्णीनां पृतनामुखे। अपयानं पुनः सौते मैवं कार्षीः कथञ्चन ॥ १६ ॥ अपयातं हतं पृष्ठे भ्रान्तं रणपलायितम्। गदाग्रजो दुराधर्षः किं मां वक्ष्यति माधवः ॥ १७ ॥ केशवस्याग्रजो वापि नीलवासा मदोत्कटः। किं वक्ष्यति महाबाहुर्बलदेवः समागतः ॥ १८ ॥ किं वक्ष्यति शिनेर्नप्ता नरसिंहो महाधनुः। अपयातं रणात् सूत शाम्बश्च समितिञ्जयः ॥ १९ ॥ चारुदेष्णश्च दुर्द्धर्षस्तथैव गदसारणौ। अक्रूरश्च महाबाहुः किं मां वक्ष्यति सारथे ॥ २० ॥ शूरं सम्भावितं शान्तं नित्यं पुरुषमानिनम्। स्त्रियश्च वृष्णिवीराणां किं मां वक्ष्यन्ति संहताः ॥२१॥ प्रद्युम्नोऽयमुपायाति भीतस्त्यक्त्वा महाहवम्। धिगेनमिति वक्ष्यन्ति न तु वक्ष्यन्ति साध्विति ॥ २२ ॥ धिग्वाचा परिहासोऽपि मम

वा मद्विधस्य वा । मृत्युनाभ्यधिकः सौते स त्वं मा व्यपयाः पुनः ॥ २३ ॥ भारं हि मयि संन्यस्य यातो मधुनिहा हरिः । यज्ञं भारतसिंहस्य न हि शक्योऽद्य मर्षितुम् ॥ २४ ॥ कृतवर्म्मा मया वीरो निर्यास्यन्नेव वारितः । शाल्वं निवारयिष्येऽहं तिष्ठ त्वमिति सूतज ॥ २५ ॥ स च सम्भावयन्मां वै निवृत्तो हृदिकात्मजः । तं समेत्य रणं त्यक्त्वा किं वक्ष्यामि महारथम् ॥ २६ ॥ उपयान्तं दुराधर्षं शङ्खचक्रगदाधरम् । पुरुषं पुण्डरीकाक्षं किं वक्ष्यामि महाभुजम् ॥ २७ ॥ सात्यकिं बलदेवञ्च ये चान्येऽन्धकवृष्णयः । मया स्पर्द्धन्ति सततं किं नु वक्ष्यामि तानहम् ॥ २८ ॥ त्यक्त्वा रणमिमं सौते पृष्ठतोऽभ्याहतः शरैः । त्वयापनीतो विवशो न जीवेयं कथञ्चन ॥ २९ ॥ सन्निवर्त्त रथेनाशु पुनर्द्दारुकनन्दन । न चैतदेवं कर्त्तव्यमथापत्सु कथञ्चन ॥ ३० ॥ न जीवितमहं सौते बहु मन्ये कथञ्चन । अपयातो रणाद्भीतः पृष्ठतोऽभ्याहतः शरैः ॥ ३१ ॥ कदाच सूतपुत्र त्वं जानीषे मां भयार्द्दितम् । अपयातं रणं हित्वा यथा कापुरुषं तथा ॥ ३२ ॥ न युक्तं भवता त्यक्तुं सङ्ग्रामं दारुकात्मज । मयि युद्धार्थिनि भृशं स त्वं याहि यतो रणम् ॥ ३३ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि अर्जुनाभिगमनपर्व्वणि सौभवधोपाख्याने अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

वासुदेव उवाच । एवमुक्तस्तु कौन्तेय सूतपुत्रस्ततोऽब्रवीत् । प्रद्युम्नं बलिनां श्रेष्ठं मधुरं श्लक्ष्णमञ्जसा ॥ १ ॥ न मे भयं रौक्मिणेय सङ्ग्रामे यच्छतो हयान् । युद्धज्ञश्चास्मि वृष्णीनां नात्र किञ्चिदतोऽन्यथा ॥ २ ॥ आयुष्मन्नुपदेशस्तु सारथ्ये वर्त्ततां स्मृतः । सर्व्वार्थेषु रथी रक्ष्यस्त्वञ्चापि भृशपीड़ितः ॥ ३ ॥ त्वं हि

शाल्वप्रयुक्तेन शरेणाभिहतो भृशम्। कश्मलाभिहतो वीर ततोऽहमपयातवान् ॥४॥ स त्वं शाल्वमुखाद्य लब्धसंज्ञो यदृच्छया। पश्य मे हयसंयाने शिक्षां केशवनन्दन ॥ ५ ॥ दारुकेणाहमुत्पन्नो यथावच्चैव शिक्षितः। वीतभीः प्रविशाम्येतां शाल्वस्य प्रथितां चमूम् ॥ ६ ॥

वासुदेव उवाच। एवमुक्त्वा ततो वीर हयान् सञ्चोद्य सङ्गरे। रश्मिभिस्तु समुद्यम्य जवेनाभ्यपतत्तदा ॥ ७ ॥ मण्डलानि विचित्राणि यमकानीतराणि च। सव्यानि च विचित्राणि दक्षिणानि च सर्वशः ॥ ८ ॥ प्रतोदेनाहता राजन्रश्मिभिश्च समुद्यताः। उत्पतन्त इवाकाशं व्यचरंस्ते हयोत्तमाः ॥ ९ ॥ ते हस्तलाघवोपेतं विज्ञाय नृप दारुकिम्। दह्यमाना इव तदा नास्पृशंश्चरणैर्महीम् ॥ १० ॥ सोऽपसव्यां चमूं तस्य शाल्वस्य भरतर्षभ। चकार नातियत्नेन तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ११ ॥ अमृष्यमाणोऽपसव्यं प्रद्युम्नेन स सौभराट्। यन्तारमस्य सहसा त्रिभिर्वाणैः समार्दयत् ॥ १२ ॥ दारुकस्य सुतस्तत्र वाणवेगमचिन्तयन्। भूय एव महाबाहो प्रययावपसव्यतः ॥ १३ ॥ ततो वाणान् बहुविधान् पुनरेव स सौभराट्। मुमोच तनये वीर मम रुक्मिणिनन्दने ॥ १४ ॥ तान् प्राप्तान् शितैर्वाणैश्चिच्छेद परवीरहा। रौक्मिणेयः स्मितं कृत्वा दर्शयन् हस्तलाघवम् ॥१५॥ छिन्नान् दृष्ट्वा तु तान् वाणान् प्रद्युम्नेन स सौभराट्। आसुरीं दारुणीं मायामास्थाय व्यसृजत् शरान् ॥ १६ ॥ प्रयुज्यमानमाज्ञाय दैतेयास्त्रं महाबलम्। ब्रह्मास्त्रेणान्तरा छित्त्वा मुमोचान्यान् पतत्रिणः ॥ १७ ॥ ते तदस्त्रं विधूयाशु विव्यधू रुधिराशनाः। शिरस्युरसि वक्त्रे च स मुमोह पपात च ॥ १८ ॥ तस्मिन्निपतिते क्षुद्रे शाल्वे वाणप्रपीड़िते। रौक्मिणेयोऽपरं वाणं सन्दधे शत्रुनाशनम् ॥ १९ ॥ तमर्चितं सर्वदशार्हपूगै-

राशीविषाग्निज्वलनप्रकाशम् । दृष्ट्वा शरं व्योमभिनीयमानं बभूव हाहाकृतमन्तरीक्षम् ॥ २० ॥ ततो देवगणाः सर्व्वे सेन्द्राः सह-धनेश्वराः । नारदं प्रेषयामासुः श्वसनञ्च मनोजवम् ॥ २१ ॥ तौ रौक्मिणेयमागम्य वचोऽब्रूतां दिवौकसाम् । नैष वध्यस्त्वया वीर शाल्वराजः कथञ्चन ॥ २२ ॥ संहरस्व पुनर्बाणमवध्योऽयं त्वया रणे । एतस्य हि शरस्याजौ नावध्योऽस्ति पुमान् क्वचित् ॥ २३ ॥ मृत्युरस्य महावाहो रणे देवकिनन्दनः । कृष्णः सङ्कल्पितो धात्रा तन्न मिथ्या भवेदिति ॥ २४ ॥ ततः परमसंहृष्टः प्रद्युम्नः शरमुत्तमम् । सञ्जहार धनुःश्रेष्ठात्तूणे चैव न्यवेशयत् ॥ २५ ॥ तत उत्थाय राजेन्द्र शाल्वः परमदुर्म्मनाः । व्यापायात् सबलस्तूर्णं प्रद्युम्नशरपीड़ितः ॥ २६ ॥ स द्वारकां परित्यज्य क्रूरो वृष्णिभिरर्द्दितः । सौभमास्थाय राजेन्द्र दिवमाचक्रमे तदा ॥ २७ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि अर्जुनाभिगमनपर्व्वणि सौभवधोपाख्याने ऊनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

वासुदेव उवाच । आनर्त्तनगरं मुक्तं ततोऽहमगमं तदा । महाक्रतौ राजसूये निवृत्ते नृपते तव ॥ १ ॥ अपश्यं द्वारकाञ्चाहं महाराज हतत्विषम् । निःस्वाध्यायवषट्कारा निर्भूषणवरस्त्रियम् ॥ २ ॥ अनभिज्ञेयरूपाणि द्वारकोपवनानि च । दृष्ट्वा शङ्कोपपन्नोऽहमपृच्छं हृदिकात्मजम् ॥ ३ ॥ अस्वस्थनरनारीकमिदं वृष्णिकुलं भृशम् । किमिदं नरशार्दूल श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ४ ॥ एवमुक्तः स तु मया विस्तरेणेदमब्रवीत् । रोधं मोक्षञ्च शाल्वेन हार्द्दिक्यो राजसत्तम ॥ ५ ॥ ततोऽहं भरतश्रेष्ठ श्रुत्वा सर्व्वमशेषतः । विनाशे शाल्वराजस्य तदैवाकरवं मतिम्

॥ ६ ॥ ततोऽहं भरतश्रेष्ठ समाश्वास्य पुरे जनम् । राजानमाहु-
कञ्चैव तथैवानकदुन्दुभिम् ॥ ७ ॥ सर्वान् वृष्णिप्रवीरांश्च हर्षय-
न्नब्रुवं तदा । अप्रमादः सदा कार्य्यो नगरे यादवर्षभाः ॥ ८ ॥
शाल्वराजविनाशाय प्रयातं मां निबोधत । नाहत्वा तं निव-
र्त्तिष्ये पुरीं द्वारवतीं प्रति ॥ ९ ॥ सशाल्वं सौभनगरं हत्वा
द्रष्टास्मि वः पुनः । त्रिःसमा हन्यतामेषा दुन्दुभी शत्रुभीषणा
॥ १० ॥ ते मयाश्वासिता वीरा यथावद्भरतर्षभ । सर्वे माम-
ब्रुवन् हृष्टाः प्रयाहि जहि शात्रवान् ॥ ११ ॥ तैः प्रहृष्टात्मभिर्वीरै-
राशीर्भिरभिनन्दितः । वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठान् प्रणम्य शिरसा
भवम् ॥ १२ ॥ शैव्यसुग्रीवयुक्तेन रथेनानादयन् दिशः । प्रध्माय
शङ्खप्रवरं पाञ्चजन्यमहं नृप ॥ १३ ॥ प्रयातोऽस्मि नरव्याघ्र बलेन
महता वृतः । क्लृप्तेन चतुरङ्गेण यत्तेन जितकाशिना ॥ १४ ॥
समतीत्य बहून् देशान् गिरींश्च बहुपादपान् । सरांसि सरित-
श्चैव मार्त्तिकावतमासदम् ॥ १५ ॥ तत्राश्रौषं नरव्याघ्र शाल्वं
सागरमन्तिकात् । प्रयान्तं सौभमास्थाय तमहं पृष्ठतोऽन्वियाम्
॥ १६ ॥ ततः सागरमासाद्य कुक्षौ तस्य महोर्म्मिणः । समुद्र-
नाभ्यां शाल्वोऽभूत् सौभमास्थाय शत्रुहन् ॥ १७ ॥ स समालोक्य
दूरान्मां स्मयन्निव युधिष्ठिर । आह्वयामास दुष्टात्मा युद्धायैव
मुहुर्मुहुः ॥ १८ ॥ तस्य शार्ङ्गविनिर्मुक्तैर्बहुभिर्मर्म्मभेदिभिः । पुरं
नासाद्यत शरैस्ततो मां रोष आविशत् ॥ १९ ॥ स चापि पाप-
प्रकृतिर्दैतेयापसदो नृप । मय्यवर्षत दुर्द्धर्षः शरधाराः सहस्रशः
॥ २० ॥ सैनिकान्मम सूतञ्च हयांश्च समवाकिरत् । अचिन्त-
यन्तस्तु शरान् वयं युध्याम भारत ॥ २१ ॥ ततः शतसहस्राणि
शराणां नतपर्व्वणाम् । चिक्षिपुः समरे वीरा मयि शाल्वपदा-
नुगाः ॥ २२ ॥ ते हयांश्च रथञ्चैव तदा दारुकमेव च । छादया-
मासुरसुरास्ते बाणैर्मर्म्मभेदिभिः ॥ २३ ॥ न हया न रथो वीर-

न यन्ता मम दारुकः। अदृश्यन्त शरैश्छन्नास्तथाहं सैनिकाश्च
मे ॥ २४ ॥ ततोऽहमपि कौन्तेय शराणामयुतान् बहून्। आम-
न्त्रितानां धनुषा दिव्येन विधिनाक्षिपम् ॥ २५ ॥ न तत्र
विषयस्त्वासीन्मम सैन्यस्य भारत। खे विषक्तं हि तत् सौभं
क्रोशमात्र इवाभवत् ॥ २६ ॥ ततस्ते प्रेक्षकाः सर्वे रङ्गवाट इव
स्थिताः। हर्षयामासुरुच्चैर्मां सिंहनादतलस्वनैः ॥ २७ ॥ मत्-
कराग्रविनिर्मुक्ता दानवानां शरास्तथा। अङ्गेषु रुचिरापाङ्गा
विविशुः शलभा इव ॥ २८ ॥ ततो हलहलाशब्दः सौभमध्ये
व्यवर्द्धत। वध्यतां विशिखैस्तीक्ष्णैः पततां च महार्णवे ॥ २९ ॥
ते निकृत्तभुजस्कन्धाः कबन्धाकृतिदर्शनाः। नदन्तो भैरवान्नादा-
न्निपतन्ति स्म दानवाः ॥ ३० ॥ पतितास्तेऽपि भक्ष्यन्ते समुद्राम्भो-
निवासिभिः। ततो गोक्षीरकुन्देन्दुमृणालरजतप्रभम् ॥ ३१ ॥
जलजं पाञ्चजन्यं वै प्राणेनाहमपूरयम्। तान् दृष्ट्वा पतितांस्तत्र
शाल्वः सौभपतिस्ततः ॥ ३२ ॥ मायायुद्धेन महता योधयामास
मां युधि। ततो गदा हलाः प्रासाः शूलशक्तिपरश्वधाः ॥ ३३ ॥
अयसः शक्तिकुलिशपाशर्ष्टिकणपाः शराः। पट्टिशाश्च भुशुण्ड्यश्च
प्रापतन्ननिशं मयि ॥ ३४ ॥ तानहं माययैवाशु प्रतिगृह्य व्यना-
शयम्। तस्यां हतायां मायायां गिरिशृङ्गैरयोधयत् ॥ ३५ ॥
ततोऽभवत्तम इव प्रकाश इव चाभवत्। दुर्द्दिनं सुदिनञ्चैव
शीतमुष्णञ्च भारत ॥ ३६ ॥ अङ्गारपांशुवर्षञ्च शस्त्रवर्षञ्च भारत।
एवं मायां प्रकुर्वाणो योधयामास मां रिपुः ॥ ३७ ॥ विज्ञाय
तदहं सर्वं माययैव व्यनाशयम्। यथाकालन्तु युद्धेन व्यधमं
सर्वतः शरैः ॥ ३८ ॥ ततो व्योम महाराज शतसूर्य्यमिवाभवत्।
शतचन्द्रञ्च कौन्तेय सहस्रायुततारकम् ॥ ३९ ॥ ततो नाज्ञायत
तदा दिवारात्रं तथा दिशः। ततोऽहं मोहमापन्नः प्रज्ञास्त्रं
समयोजयम् ॥ ४० ॥ ततस्तदस्त्रं कौन्तेय धूतं तूलमिवानिलैः।

तथा तदभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम्। लब्धालोकस्तु राजेन्द्र पुनः शत्रुमयोधयम् ॥ ४१ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्ज्जुनाभिगमनपर्वणि सौभवधोपाख्याने विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

वासुदेव उवाच। एवं स पुरुषव्याघ्रः शाल्वराजो महारिपुः।
युध्यमानो मया सङ्ख्ये वियदभ्यागमत् पुनः ॥ १ ॥ ततः शतघ्नीश्च
महागदाश्च दीप्तांश्च शूलान्मुषलानसींश्च। चिक्षेप रोषान्मयि
मन्दबुद्धिः शाल्वो महाराज जयाभिकाङ्क्षी ॥ २ ॥ तानाशुगै-
रापततोऽहमाशु निवार्य्यहन्तुं खड्गमान् ख एव। द्विधा त्रिधा
चाच्छिदमाशु मुक्तास्ततोऽन्तरीक्षे निनदो बभूव ॥ ३ ॥ ततः
शतसहस्रेण शराणां नतपर्वणाम्। दारुकं वाजिनश्चैव रथञ्च
समवाकिरत् ॥ ४ ॥ ततो मामब्रवीद्वीर दारुको विह्वलन्निव।
स्थातव्यमिति तिष्ठामि शाल्वबाणप्रपीड़ितः ॥ ५ ॥ अवस्थातुं न
शक्नोमि अङ्गं मे व्यवसीदति। इति तस्य निशम्याहं सारथेः
करुणं वचः ॥ ६ ॥ अवेक्षमाणो यन्तारमपश्यं शरपीड़ितम्। न
तस्योरसि नो मूर्द्ध्नि न काये न भुजद्वये ॥ ७ ॥ अन्तरं पाण्डव-
श्रेष्ठ पश्याम्यनिचितं शरैः। स तु बाणवरोत्पीड़ाद्विस्रवत्यसृगु-
ल्वणम् ॥ ८ ॥ अभिवृष्टे यथामेघे गिरिर्गैरिकधातुमान्। अभीषु
हस्तं तं दृष्ट्वा सीदन्तं सारथिं रणे ॥ ९ ॥ अस्तम्भयं महाबाहो
शाल्वबाणप्रपीड़ितम्। अथ मां पुरुषः कश्चिद्द्वारकानिलयोऽब्र-
वीत् ॥ १० ॥ त्वरितो रथमारोप्य सौहृदादिव भारत। आहुक-
स्य वचो वीर तस्यैव परिचारकः ॥ ११ ॥ विषण्णः सन्नकण्ठेन
तन्निबोध युधिष्ठिर। द्वारकाधिपतिर्वीर आह त्वामाहुको वचः
॥ १२ ॥ केशवेह विजानीष्व यत्त्वां पितृसखोऽब्रवीत्। उप-

व्यायाय शाल्वेन द्वारकां वृष्णिनन्दन ॥ १३ ॥ विषक्ते त्वयि दुर्द्धर्षः हतः शूरसुतो बलात् । तदलं साधुयुद्धेन निवर्त्तस्व जनार्द्दन ॥ १४ ॥ द्वारकामेव रक्षस्व कार्य्यमेतन्महत्तव । इत्यहं तस्य वचनं श्रुत्वा परमदुर्म्मनाः ॥ १५ ॥ निश्चयं नाधिगच्छामि कर्त्तव्यस्येतरस्य वा । सात्यकिं बलदेवञ्च प्रद्युम्नञ्च महारथम् ॥ १६ ॥ जगर्हे मनसा वीर तच्छ्रुत्वा महदप्रियम् । अहं हि द्वारकायाश्च पितुश्च कुरुनन्दन ॥ १७ ॥ तेषु रक्षां समाधाय प्रयातः सौभपातने । बलदेवो महाबाहुः कच्चिज्जीवति शत्रुहा ॥ १८ ॥ सात्यकी रौक्मिणेयश्च चारुदेष्णश्च वीर्य्यवान् । शाम्ब-प्रभृतयश्चैवेत्यहमासं सुदुर्म्मनाः ॥ १९ ॥ एतेषु हि नरव्याघ्र जीवत्सु न कथञ्चन । शक्यः शूरसुतो हन्तुमपि वज्रभृता स्वयम् ॥ २० ॥ हतः शूरसुतो व्यक्तं व्यक्तञ्चैते परासवः । बलदेव-मुखाः सर्वं इति मे निश्चिता मतिः ॥ २१ ॥ सोऽहं सर्वविनाशं तं चिन्तयानो मुहुर्मुहुः । सुविह्वलो महाराज पुनः शाल्वमयो-धयम् ॥ २२ ॥ ततोऽपश्यं महाराज प्रपतन्तमहं तदा । सौभात् शूरसुतं वीर ततो मां मोह आविशत् ॥ २३ ॥ तस्य रूपं प्रप-ततः पितुर्मम नराधिप । ययातेः क्षीणपुण्यस्य स्वर्गादिव मही-तलम् ॥ २४ ॥ विशीर्णगलितोष्णीषः प्रकीर्णाम्बरमूर्द्धजः । प्रपतन् दृश्यते ह स्म क्षीणपुण्य इव ग्रहः ॥ २५ ॥ ततः शार्ङ्गं धनुः श्रेष्ठं करात् प्रपतितं मम । मोहापन्नश्च कौन्तेय रथो-पस्थ उपाविशम् ॥ २६ ॥ ततो हाहाकृतं सर्वं सैन्यं मे गत-चेतनम् । मां दृष्ट्वा रथनीड़स्थं गतासुमिव भारत ॥ २७ ॥ प्रसार्य्य बाहू पततः प्रसार्य्य चरणावपि । रूपं पितुर्मे विबभौ शकुनेः पततो यथा ॥ २८ ॥ तं पतन्तं महाबाहो शूलपट्टिश-पाणयः । अभिघ्नन्तो भृशं वीर मम चेतो ह्यकम्पयन् ॥ २९ ॥ ततो मुहूर्त्तात् प्रतिलभ्य संग्राममहं तदा वीर महाविमर्द्दे । न

तत्र सौभं न रिपुञ्च शाल्वं पश्यामि वृद्धं पितरं न चापि ॥ ३० ॥ ततो ममासीन्मनसि मायेयमिति निश्चितम्। प्रबुद्धोऽस्मि ततो भूयः शतशोऽवाकिरन् शरान् ॥ ३१ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सौभवधोपाख्याने एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

वासुदेव उवाच। ततोऽहं भरतश्रेष्ठ प्रगृह्य रुचिरं धनुः। शरैरपातयं सौभात् शिरांसि विबुधद्विषाम् ॥ १ ॥ शरांश्चाशीविषाकारानूर्द्ध्वगांस्तिग्मतेजसः। प्रैषयं शाल्वराजाय शार्ङ्गमुक्तान् सुवाससः ॥ २ ॥ ततो नादृश्यत तदा सौभं कुरुकुलोद्वह। अन्तर्हितं माययाभूत्ततोऽहं विस्मितोऽभवम् ॥ ३ ॥ अथ दानवसङ्घास्ते विकृताननमूर्द्धजाः। उदक्रोशन्महाराज धिष्ठिते मयि भारत ॥ ४ ॥ ततोऽस्त्रं शब्दसाहं वै त्वरमाणो महारणे। अयोजयं तद्वधाय ततः शब्द उपारमत् ॥ ५ ॥ हतास्ते दानवाः सर्वे यैः स शब्द उदीरितः। शरैरादित्यसङ्काशैर्ज्वलितै शब्दसाधनैः ॥ ६ ॥ तस्मिन्नुपरते शब्दे पुनरेवान्यतोऽभवत्। शब्दोऽपरो महाराज तत्रापि प्राहरं शरैः ॥ ७ ॥ एवं दशदिशः सर्वास्तिर्य्यगूर्द्ध्वञ्च भारत। नादयामासुरसुरास्ते चापि निहता मया ॥ ८ ॥ ततः प्राग्ज्योतिषं गत्वा पुनरेव व्यदृश्यत। सौभं कामगमं वीरो मोहयन्मम चक्षुषी ॥ ९ ॥ ततो लोकान्तकरणो दानवो दारुणाकृतिः। शिलावर्षेण महता सहसा मां समावृणोत् ॥ १० ॥ सोऽहं पर्वतवर्षेण वध्यमानः पुनः पुनः। वल्मीक इव राजेन्द्र पर्वतोपचितोऽभवम् ॥ ११ ॥ ततोऽहं पर्वतचितः सहयः ससारथिः। अप्रख्यातिमियां राजन् सर्वतः पर्वतैश्चितः ॥ १२ ॥ ततो वृष्णिप्रवीरा ये ममासन् सैनिकास्तदा। ते

भयार्त्ता स्त्रियः सर्व्वा सहसा विप्रदुद्रुवुः ॥ १३ ॥ ततो हाहाकृत-
मभूत् सर्वं किल विशाम्पते । द्यौश्च भूमिश्च खञ्चैवाद्दृश्यमाने
तथा मयि ॥ १४ ॥ ततो विषण्णमनसो मम राजन् सुहृज्जनाः ।
रुरुदुश्चुक्रुशुश्चैव दुःखशोकसमन्विताः ॥ १५ ॥ द्विषताञ्च प्रहर्षो
ऽभूदार्त्तिश्चाद्विषतामपि । एवं विजितवान् वीर पश्चाद्श्रौष-
मच्युत ॥ १६ ॥ ततोऽहमिन्द्रदयितं सर्वपाषाणभेदनम् । वज्र-
मुद्यम्य तान् सर्वान् पर्वतान् समशातयम् ॥ १७ ॥ ततः पर्वत-
भारार्त्ता मन्दप्राणविचेष्टिताः । हया मम महाराज वेपमाना
इवाभवन् ॥ १८ ॥ मेघजालमिवाकाशे विदार्य्याभ्युदितं रविम् ।
दृष्ट्वा मां बान्धवाः सर्व्वे हर्षमाहारयन् पुनः ॥ १९ ॥ ततः पर्वत-
भारार्त्तान् मन्दप्राणविचेष्टितान् । हयान् सन्दृश्य मां सूतः
प्राह तात्कालिकं वचः ॥ २० ॥ साधु सम्पश्य वार्ष्णेय शाल्वं
सौभपतिं स्थितम् । अलं कृष्णावमन्यैनं साधु यत्नं समाचर ॥२१॥
मार्द्दवं सखिताञ्चैव शाल्वादस्य व्यपाहर । जहि शाल्वं महाबाहो
मैनं जीवय केशव ॥ २२ ॥ सर्वैः पराक्रमैर्वीर वध्यः शत्रुरमित्र-
हन् । न शत्रुरवमन्तव्यो दुर्बलोऽपि बलीयसा ॥ २३ ॥ योऽपि
स्यात् पीठगः कश्चित् किं पुनः समरे स्थितः । स त्वं पुरुष-
शार्दूल सर्वयत्नैरिमं प्रभो ॥ २४ ॥ जहि वृष्णिकुलश्रेष्ठ मा त्वां
कालोऽत्यगात् पुनः । नैष मार्द्दवसाध्यो वै मतो नापि सखा
तव ॥ २५ ॥ येन त्वं योधितो वीर द्वारका चावमर्द्दिता । एव-
मादि तु कौन्तेय श्रुत्वाहं सारथेर्वचः ॥ २६ ॥ तत्त्वमेतदिति
ज्ञात्वा युद्धे मतिमधारयम् । वधाय शाल्वराजस्य सौभस्य च
निपातने ॥ २७ ॥ दारुकञ्चाब्रुवं वीर मुहूर्त्तं स्थीयतामिति ।
ततोऽप्रतिहतं दिव्यमभेद्यमतिवीर्य्यवान् ॥ २८ ॥ आग्नेयमस्त्रं
दयितं सर्वसाहं महाप्रभम् । योजयं तत्र धनुषा दानवान्तकरं
रणे ॥ २९ ॥ यक्षाणां राक्षसानाञ्च दानवानाञ्च संयुगे । राज्ञाञ्च

प्रतिलोमानां भस्मान्तकरणं महत् ॥ ३० ॥ क्षुरान्तममलं चक्रं कालान्तकयमोपमम्। अनुमन्त्राह्मतुलं द्विषतां विनिवर्हणम् ॥ ३१ ॥ जहि सौभं स्ववीर्य्येण ये चात्र रिपवो मम। इत्युक्ता भुजवीर्य्येण तस्मै प्राहिणवं रुषा ॥ ३२ ॥ रूपं सुदर्शनस्यासी-दाकाशे पततस्तदा। द्वितीयस्येव सूर्य्यस्य युगान्ते प्रपतिष्यतः ॥ ३३ ॥ तत् समासाद्य नगरं सौभं व्यपगतत्विषम्। मध्येन पाटयामास क्रकचो दार्विवोच्छ्रितम् ॥ ३४ ॥ द्विधा कृतं ततः सौभं सुदर्शनबलाद्धतम्। महेश्वरशरोद्धूतं पपात त्रिपुरं यथा ॥ ३५ ॥ तस्मिन्निपतिते सौभे चक्रमागात् करं मम। पुनश्चादाय वेगेन शाल्वायेत्यहमब्रुवम् ॥ ३६ ॥ ततः शाल्वं गदां गुर्वीमाविध्यन्तं महाहवे। द्विधाचकार सहसा प्रजज्वाल च तेजसा ॥३७॥ तस्मिन् विनिहते वीरे दानवाः त्रस्तचेतसः। हाहाभूता दिशो जग्मुरर्द्दिता मम सायकैः ॥ ३८ ॥ ततोऽहं समवस्थाप्य रथं सौभसमीपतः। शङ्खं प्रध्माप्य हर्षेण सुहृदः पर्य्यहर्षयम् ॥ ३९ ॥ तन्मेरुशिखराकारं विध्वस्ताट्टालगोपुरम्। दह्यमानमभिप्रेक्ष्य स्त्रियस्ताः संप्रदुद्रुवुः ॥ ४० ॥ एवं निहत्य समरे सौभं शाल्वं निपात्य च। आनर्त्तान पुनरागम्य सुहृदं प्रीतिमावहम् ॥ ४१ ॥ तदेतत् कारणं राजन् यदहं नागसाह्वयम्। नागमं परवीरघ्न न हि जीवेत् सुयोधनः ॥ ४२ ॥ मय्यागतेऽथ वा वीर द्यूतं न भविता यथा। अद्याहं किं करिष्यामि भिन्नसेतुरिवोदकम् ॥४३॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्ता महाबाहुः कौरवं पुरुषोत्तमः। आमन्त्र्य प्रययौ श्रीमान् पाण्डवान्मधुसूदनः ॥ ४४ ॥ अभिवाद्य महाबाहुर्धर्मराजं युधिष्ठिरम्। राज्ञा मुर्द्धन्युपाघ्रातो भीमेन च महाभुजः ॥ ४५ ॥ परिष्वक्तश्चार्ज्जुनेन यमाभ्याञ्चाभिवादितः। सम्मानितश्च धौम्येन द्रौपद्या चार्च्चितोऽश्रुभिः ॥ ४६ ॥ सुभद्रामभिमन्युञ्च रथमारोप्य काञ्चनम्।

आरुरोह रथं कृष्णः पाण्डवैरभिपूजितः ॥ ४७ ॥ शैव्यसुग्रीव-
युक्तेन रथेनादित्यवर्चसा । द्वारकां प्रययौ कृष्णः समाश्वास्य
युधिष्ठिरम् ॥ ४८ ॥ ततः प्रयाते दाशार्हे धृष्टद्युम्नोऽपि पार्षतः ।
द्रौपदेयानुपादाय प्रययौ स्वपुरं तदा ॥ ४९ ॥ धृष्टकेतुः स्वसा-
रञ्च समादायाथ चेदिराट् । जगाम पाण्डवान् दृष्ट्वा रम्यां शुक्ति-
मतीं पुरीम् ॥ ५० ॥ कैकेयाश्चाप्यनुज्ञाताः कौन्तेयेनामितौ-
जसा । आमन्त्र्य पाण्डवान् सर्वान् प्रययुस्तेऽपि भारत ॥ ५१ ॥
ब्राह्मणाश्च विशश्चैव तथा विषयवासिनः । विसृज्यमानाः सुभृशं
न त्यजन्ति स्म पाण्डवान् ॥ ५२ ॥ समवायः स राजेन्द्र सुमहा-
द्भुतदर्शनः । आसीन्महात्मनां तेषां काम्यके भरतर्षभ ॥ ५३ ॥
युधिष्ठिरस्तु विप्रांस्ताननुमान्य महामनाः । शशास पुरुषान् काले
रथान् योजयतेति वै ॥ ५४ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सौभवधोपाख्याने
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्मिन् दशार्हाधिपतौ प्रयाते युधि-
ष्ठिरो भीमसेनार्जुनौ च । यमौ च कृष्णा च पुरोहितश्च रथा-
न्महार्हान् परमाश्वयुक्तान् ॥ १ ॥ आस्थाय वीराः सहिता
वनाय प्रतस्थिरे भूतपतिप्रकाशाः । हिरण्यनिष्कान् वसनानि
गाश्च प्रदाय शिक्षाचरमन्त्रविद्भ्यः ॥ २ ॥ प्रेष्याः पुरो विंशति-
रात्तशस्त्रा धनूंषि शस्त्राणि शरांश्च दीप्तान् । मौर्वीश्च यन्त्राणि
च सायकांश्च सर्वे समादाय जघन्यमीयुः ॥ ३ ॥ ततश्च वासांसि
च राजपुत्र्या धात्र्यश्च दास्यश्च विभूषणञ्च । तदिन्द्रसेनस्त्वरितः
प्रगृह्य जघन्यमेवोपययौ रथेन ॥ ४ ॥ ततः कुरुश्रेष्ठमुपेत्य पौराः
प्रदक्षिणञ्चक्रुरदीनसत्त्वाः । तं ब्राह्मणाश्चाभ्यवदन् प्रसन्ना मुख्याश्च

सर्व्वं कुरुजाङ्गलानाम् ॥ ५ ॥ स चापि तानभ्यवदत् प्रसन्नः सहैव तैर्भ्रातृभिर्धर्मराजः । तस्थौ च तत्राधिपतिर्महात्मा दृष्ट्वा जनौघं कुरुजाङ्गलानाम् ॥ ६ ॥ पितेव पुत्रेषु स तेषु भावञ्चक्रे कुरूणामृषभो महात्मा । ते चापि तस्मिन् भरतप्रवर्हे तदा बभूवुः पितरीव पुत्राः ॥ ७ ॥ ततस्तमासाद्य महाजनौघाः कुरुप्रवीरं परिवार्य्य तस्थुः । हा नाथ हा धर्म इति ब्रुवाणा ह्रीताश्च सर्व्वेऽश्रुमुखाश्च राजन् ॥ ८ ॥ वरः कुरूणामधिप प्रजानां पितेव पुत्रानपहाय चास्मान् । पौरानिमान् जानपदांश्च सर्वान् हित्वा प्रयातः क्व नु धर्मराजः ॥ ९ ॥ धिग् धार्त्तराष्ट्रं सुनृशंसबुद्धिं धिक् सौबलं पापमतिञ्च कर्णम् । अनर्थमिच्छन्ति नरेन्द्र पापा ये धर्मनित्यस्य सतस्तवैवम् ॥ १० ॥ स्वयं निवेश्याप्रतिमं महात्मा पुरं महादेवपुरप्रकाशम् । शतक्रतुप्रस्थममेयकर्मा हित्वा प्रयातः क्व नु धर्मराजः ॥ ११ ॥ चकार यामप्रतिमां महात्मा सभां मयो देवसभाप्रकाशाम् । तां देवगुप्तामिव देवमायां हित्वा प्रयातः क्व नु धर्मराजः ॥ १२ ॥ तान् धर्मकामार्थविदुत्तमौजा बीभत्सुरुच्चैः सहितानुवाच । आदास्यते वासमिमं निरुष्य वनेषु राजा द्विषतां यशांसि ॥ १३ ॥ द्विजातिमुख्याः सहिताः पृथक् च भवद्भिरासाद्य तपस्विनश्च । प्रसाद्य धर्मार्थविदश्च वाच्या यथार्थसिद्धिः परमा भवेन्नः ॥ १४ ॥ इत्येवमुक्ते वचनेऽर्जुनेन ते ब्राह्मणाः सर्ववर्णाश्च राजन् । मुदाभ्यनन्दन् सहिताश्च चक्रुः प्रदक्षिणं धर्मभृतां वरिष्ठम् ॥ १५ ॥ आमन्त्र्य पार्थञ्च वृकोदरञ्च धनञ्जयं याज्ञसेनीं यमौ च । प्रतस्थिरे राष्ट्रमपेतहर्षा युधिष्ठिरेणानुमता यथास्वम् ॥ १६ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि अर्जुनाभिगमनपर्व्वणि द्वैतवनप्रवेशे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततस्तेषु प्रयातेषु कौन्तेयः सत्यसङ्गरः।
अभ्यभाषत धर्म्मात्मा भ्रातॄन् सर्व्वान् युधिष्ठिरः॥ १॥ द्वादशेमाः
समास्माभिर्व्वस्तव्यं निर्ज्जने वने। समीक्षध्वं महारण्ये देशं बहु-
मृगद्विजम्॥ २॥ बहुपुष्पफलं रम्यं शिवं पुण्यजनावृतम्।
यत्रेमाः शरदः सर्व्वाः सुखं प्रतिवसेमहि॥ ३॥ एवमुक्ते प्रत्यु-
वाच धर्म्मराजं धनञ्जयः। गुरुवन्मानवगुरुं मानयित्वा मन-
स्विनम्॥ ४॥

अर्ज्जुन उवाच। भवानेव महर्षीणां वृद्धानां पर्य्युपासिता।
अज्ञातं मानुषे लोके भवतो नास्ति किञ्चन॥ ५॥ त्वया ह्युपा-
सिता नित्यं ब्राह्मणा भरतर्षभ। द्वैपायनप्रभृतयो नारदश्च
महातपाः॥ ६॥ यः सर्व्वलोकद्वाराणि नित्यं सञ्चरते वशी।
देवलोकाद्ब्रह्मलोकं गन्धर्व्वाप्सरसामपि॥ ७॥ अनुभावांश्च
जानासि ब्राह्मणानां न संशयः। प्रभावांश्चैव वेत्थ त्वं सर्व्वेषामेव
पार्थिव॥ ८॥ त्वमेव राजन् जानासि श्रेयः कारणमेव च।
यत्रेच्छसि महाराज निवासं तत्र कुर्म्महे॥ ९॥ इदं द्वैतवनं
नाम सरः पुण्यजलोचितम्। बहुपुष्पफलं रम्यं नानाद्विजनिषे-
वितम्॥ १०॥ यत्रेमा द्वादश समा विहरेमेति रोचये। यदि
तेऽनुमतं राजन् किमन्यन्मन्यते भवान्॥ ११॥

युधिष्ठिर उवाच। ममाप्येतन्मतं पार्थ त्वया यत् समुदा-
हृतम्। गच्छामः पुण्यविख्यातं महद्द्वैतवनं सरः॥ १२॥

वैशम्पायन उवाच। ततस्ते प्रययुः सर्व्वे पाण्डवा धर्म्म-
चारिणः। ब्राह्मणैर्बहुभिः सार्द्धं पुण्यं द्वैतवनं सरः॥ १३॥
ब्राह्मणाः साग्निहोत्राश्च तथैव च निरग्नयः। स्वाध्यायिनो भिक्ष-
वश्च तथैव वनवासिनः॥ १४॥ बहवो ब्राह्मणास्तत्र परिवव्रु-
र्युधिष्ठिरम्। ततः सिद्धा महात्मानः शतशः संशितव्रताः॥ १५॥
ते यात्वा पाण्डवास्तत्र बहुभिर्ब्राह्मणैः सह। पुण्यं द्वैतवनं रम्यं

विविशुर्भरतर्षभाः ॥ १६ ॥ तमालतालाम्रमधूकनीपकदम्बसर्जार्जुनकर्णिकारैः । तपात्यये पुष्पधरैरुपेतं महावनं राष्ट्रपतिर्ददर्श ॥ १७ ॥ महाद्रुमाणां शिखरेषु तस्थुर्मनोरमां वाचमुदीरयन्तः । मयूरदात्यूहचकोरसङ्घास्तस्मिन् वने बर्हिणकोकिलाश्च ॥ १८ ॥ करेणुयूथैः सह यूथपानां मदोत्कटानामचलप्रभाणाम् । महान्ति यूथानि महाद्विपानां तस्मिन् वने राष्ट्रपतिर्ददर्श ॥ १९ ॥ मनोरमां भोगवतीमुपेत्य पूतात्मनां चीरजटाधराणाम् । तस्मिन् वने धर्मभृतां निवासे ददर्श सिद्धर्षिगणाननेकान् ॥ २० ॥ ततः स यानादवरुह्य राजा सभ्रातृकः सजनः काननन्तत् । विवेश धर्मात्मवतां वरिष्ठस्त्रिविष्टपं शक्र इवामितौजाः ॥ २१ ॥ तं सत्यसन्धं सहिताभिपेतुर्दिदृक्षवश्चारणसिद्धसङ्घाः । वनौकसश्चापि नरेन्द्रसिंहं मनस्विनं तं परिवार्य्य तस्थुः ॥ २२ ॥ स तत्र सिद्धानभिवाद्य सर्वान् प्रत्यर्च्चितो राजवद्देववच्च । विवेश सर्वैः सहितो द्विजाग्र्यैः कृताञ्जलिर्धर्मभृतां वरिष्ठः ॥ २३ ॥ स पुण्यशीलः पितृवन्महात्मा तपस्विभिर्धर्मपरैरुपेत्य । प्रत्यर्च्चितः पुष्पधरस्य मूले महाद्रुमस्योपविवेश राजा ॥ २४ ॥ भीमश्च कृष्णा च धनञ्जयश्च यमौ च ते चानुचरा नरेन्द्रम् । विमुच्य वाहानवशाश्च सर्वे तत्रोपतस्थुर्भरतप्रवर्हाः ॥२५॥ लतावतानावततः स पाण्डवैर्महाद्रुमः पञ्चभिरेव धन्विभिः । बभौ निवासोपगतैर्महात्मभिर्महागिरिर्वारणयूथपैरिव ॥ २६ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्वैतवनप्रवेशे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

वैशम्पायन उवाच । तत् काननं प्राप्य नरेन्द्रपुत्राः सुखोषिता वासमुपेत्य कृच्छ्रम् । विजह्रुरिन्द्रप्रतिमाः शिवेषु सर-

स्तीर्थालवनेषु तेषु ॥ १ ॥ यतींश्च राजा स मुनींश्च सर्व्वान् तस्मिन् वने मूलफलैरुदग्रैः । द्विजातिमुख्यानृषभः कुरूणां सन्तर्पयामास महानुभावः ॥ २ ॥ इष्टीश्च पित्र्याणि तथा क्रियाश्च महावने वसतां पाण्डवानाम् । पुरोहितस्तत्र समृद्धतेजाश्चकार धौम्यः पितृवन्नृपाणाम् ॥ ३ ॥ अपेत्य राष्ट्राद्दसतान्तु तेषामृषिः पुराणोऽतिथिराजगाम । तमाश्रमं तीव्रसमृद्धतेजा मार्कण्डेयः श्रीमतां पाण्डवानाम् ॥ ४ ॥ तमागतं ज्वलितहुताशनप्रभं महामनाः कुरुवृषभो युधिष्ठिरः । अपूजयत् सुरऋषिमानवार्च्चितं महामुनिं ह्यनुपमसत्त्ववीर्य्यवान् ॥ ५ ॥ स सर्व्वविद्द्रौपदीं वीक्ष्य कृष्णां युधिष्ठिरं भीमसेनार्ज्जुनौ च । संस्मृत्य रामं मनसा महात्मा तपस्विमध्येऽस्मयतामितौजाः ॥ ६ ॥ तं धर्म्मराजो विमना इवाब्रवीत् सर्व्वे ह्रिया सन्ति तपस्विनोऽमी । भवानिदं किं स्मयतीव हृष्टस्तपस्विनां पश्यतां मामुदीक्ष्य ॥ ७ ॥

मार्कण्डेय उवाच । न तात हृष्यामि न च स्मयामि प्रहर्षजो मां भजते न दर्पः । तवापदं त्वद्य समीक्ष्य रामं सत्यव्रतं दाशरथिं स्मरामि ॥ ८ ॥ स चापि राजा सह लक्ष्मणेन वने निवासं पितुरेव शासनात् । धन्वी चरन् पार्थ मयैव दृष्टो गिरेः पुरा ऋष्यमूकस्य सानौ ॥ ९ ॥ सहस्रनेत्रप्रतिमो महात्मा यमस्य नेता नमुचेश्च हन्ता । पितुर्निदेशादनघः स्वधर्मं वासं वने दाशरथिश्चकार ॥ १० ॥ स चापि शक्रस्य समप्रभावो महानुभावः समरेष्वजेयः । विहाय भोगानचरद्वनेषु नेशे बलस्येति चरेदधर्म्मम् ॥ ११ ॥ नृपाश्च नाभागभगीरथादयो महीमिमां सागरान्तां विजित्य । सत्येन तेऽप्यजयंस्तात लोकान्नेशे बलस्येति चरेदधर्म्मम् ॥ १२ ॥ अलर्कमाहुर्नरवर्य्य सन्तं सत्यव्रतं काशिकरूषराजम् । विहाय राज्यानि वसूनि चैव नेशे बलस्येति चरेदधर्म्मम् ॥ १३ ॥ धात्रा विधिर्यो विहितः पुराणैस्तं पूजयन्तो

नरवर्य्य सन्तः। सप्तर्षयः पार्थ दिवि प्रभान्ति नैषो बलस्येति चरेदधर्म्मम् ॥ १४ ॥ महाबलान् पर्वतकूटमात्रान् विषाणिनः पश्य गजान्नरेन्द्र। स्थितान्निदेशे नरवर्य्य धातुर्नैषो बलस्येति चरेदधर्म्मम् ॥ १५ ॥ सर्वाणि भूतानि नरेन्द्र पश्य तथा यथावद्विहितं विधात्रा। स्वयोनितः कर्म्म सदा चरन्ति नैषो बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ १६ ॥ सत्येन धर्म्मेण यथार्हवृत्त्या ह्रिया तथा सर्वभूतान्यतीत्य। यशश्च तेजश्च तवापि दीप्तं विभावसोर्भास्करस्येव पार्थ ॥ १७ ॥ यथाप्रतिज्ञञ्च महानुभाव कृच्छ्रं वने वासमिमं निरुष्य। ततः श्रियं तेजसा तेन दीप्तामादास्यसे पार्थिव कौरवेभ्यः ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच। तमेवमुक्त्वा वचनं महर्षिस्तपस्विमध्ये सहितं सुहृद्भिः। आमन्त्र्य धौम्यं सहितांश्च पार्थांस्ततः प्रतस्थे दिशमुत्तरां सः ॥ १९ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्वैतवनप्रवेशे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच। वसत्सु वै द्वैतवने पाण्डवेषु महात्मसु। अनुकीर्णं महारण्यं ब्राह्मणैः समपद्यत ॥ १ ॥ ईर्य्यमाणेन सततं ब्रह्मघोषेण सर्वशः। ब्रह्मलोकसमं पुण्यमासीद्द्वैतवनं सरः ॥ २ ॥ यजुषामृचां साम्नाञ्च गद्यानाञ्चैव सर्वशः। आसीदुच्चार्य्यमाणानां निस्वनो हृदयङ्गमः ॥ ३ ॥ ज्याघोषश्चैव पार्थानां ब्रह्मघोषश्च धीमताम्। संसृष्टं ब्रह्मणा क्षत्रं भूय एव व्यरोचत ॥ ४ ॥ अथाब्रवीद्बको दाल्भ्यो धर्म्मराजं युधिष्ठिरम्। सन्ध्यां कौन्तेयमासीनमृषिभिः परिवारितम् ॥ ५ ॥ पश्य द्वैतवने पार्थ ब्राह्मणानां तपस्विनाम्। होमवेलां कुरुश्रेष्ठ संप्रज्वलितपावकाम् ॥ ६ ॥

चरन्ति धर्मं पुण्यऽस्मिंस्त्वया गुप्ता धृतव्रताः । भृगवोऽङ्गिरसश्चैव वाशिष्ठाः काश्यपैः सह ॥ ७ ॥ आगस्त्याश्च महाभागा आत्रेयाश्चोत्तमव्रताः । सर्वस्य जगतः श्रेष्ठाः ब्राह्मणाः सङ्गतास्त्वया ॥ ८ ॥ इदन्तु वचनं पार्थ शृणुष्व गदतो मम । भ्रातृभिः सह कौन्तेय यत्त्वां वक्ष्यामि कौरव ॥ ९ ॥ ब्रह्म क्षत्रेण संसृष्टं क्षत्रञ्च ब्रह्मणा सह । उदीर्णौ दहतः शत्रून् वनानीवाग्निमारुतौ ॥ १० ॥ नाब्राह्मणस्तात चिरं बुभूषेदिच्छन्निमं लोकममुञ्च जेतुम् । विनीतधर्मार्थमपेतमोहं लब्ध्वा द्विजं नुदति नृपः सपत्नान् ॥ ११ ॥ चरन्नैःश्रेयसं धर्मं प्रजापालनकारितम् । नाध्यगच्छद्बलिर्लोके तीर्थमन्यत्र वै द्विजात् ॥ १२ ॥ अन्यूनमासीदसुरस्य कामैर्वैरोचने श्रीरपि चाक्षयासीत् । लब्ध्वा महीं ब्राह्मणसंप्रयोगात्तेष्वाचरन् दुष्टमथो व्यनश्यत् ॥ १३ ॥ नाब्राह्मणं भूमिरियं सभूतिर्वर्णं द्वितीयं भजते चिराय । समुद्रनेमिर्नमते तु तस्मै यं ब्राह्मणः शास्ति नयैर्विनीतम् ॥ १४ ॥ कुञ्जरस्येव सङ्ग्रामे परिगृह्याङ्कुशग्रहम् । ब्राह्मणैर्विप्रहीनस्य क्षत्रस्य हीयते बलम् ॥ १५ ॥ ब्राह्मण्यानुपमा दृष्टिः क्षात्रमप्रतिमं बलम् । तौ यदा चरतः सार्द्धं तदा लोकः प्रसीदति ॥ १६ ॥ यथा हि सुमहानग्निः कक्षं दहति सानिलः । तथा दहति राजन्यो ब्राह्मणेन समं रिपुम् ॥ १७ ॥ ब्राह्मणेभ्येव मेधावी बुद्धिपर्य्येषणञ्चरेत् । अलब्धस्य च लाभाय लब्धस्य परिवृद्धये ॥ १८ ॥ अलब्धलाभाय च लब्धवृद्धये यथार्हतीर्थप्रतिपादनाय । यशस्विनं वेदविदं विपश्चितं बहुश्रुतं ब्राह्मणमेव वासय ॥ १९ ॥ ब्राह्मणेषूत्तमा वृत्तिस्तव नित्यं युधिष्ठिर । तेन ते सर्वलोकेषु दीप्यते प्रथितं यशः ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे वकं दाल्भ्यमपूजयत् । युधिष्ठिरे स्तूयमाने भूयः सुमनसोऽभवन् ॥ २१ ॥ द्वैपायनो नारदश्च जामदग्न्यः पृथुश्रवाः । इन्द्रद्युम्नो भालकिश्च

कृतचेताः सहस्रपात् ॥ २२ ॥ कर्णश्रवाश्च मुञ्जश्च लवणाश्वश्च काश्यपः। हारीतः स्थूलकर्णश्च अग्निवेश्योऽथ शौनकः ॥ २३ ॥ कृतवाक् च सुवाक् चैव बृहदश्वो विभावसुः। ऊर्द्ध्वरेता वृषामित्रः सुहोत्रो होत्रवाहनः ॥ २४ ॥ एते चान्ये च बहवो ब्राह्मणाः संशितव्रताः। अजातशत्रुमानर्चुः पुरन्दरमिवर्षयः ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्वैतवनप्रवेशे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो वनगताः पार्थाः सायाह्ने सह कृष्णया। उपविष्टाः कथाश्चक्रुर्दुःखशोकपरायणाः ॥ १ ॥ प्रिया च दर्शनीया च पण्डिता च पतिव्रता। अथ कृष्णा धर्मराजमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

द्रौपद्युवाच। न नूनं तस्य पापस्य दुःखमस्मासु किञ्चन। विद्यते धार्त्तराष्ट्रस्य नृशंसस्य दुरात्मनः ॥ ३ ॥ यस्त्वां राजन् मया सार्द्धमजिनैः प्रतिवासितम्। वनं प्रस्थाप्य दुष्टात्मा नान्वतप्यत दुर्मतिः ॥ ४ ॥ आयसं हृदयं नूनं तस्य दुष्कृतकर्म्मणः। यस्त्वां धर्म्मपरं ज्येष्ठं रूक्षाण्यश्रावयत्तदा ॥ ५ ॥ सुखोचितमदुःखार्हं दुरात्मा ससुहृद्गणः। ईदृशं दुःखयानीय मोदते पापपूरुषः ॥ ६ ॥ चतुर्णामेव पापानामस्रं न पतितं तदा। त्वयि भारत निष्क्रान्ते वनायाजिनवाससि ॥ ७॥ दुर्य्योधनस्य कर्णस्य शकुनेश्च दुरात्मनः। दुर्भ्रातुस्तस्य चोग्रस्य राजन् दुःशासनस्य च ॥ ८॥ इतरेषान्तु सर्वेषां कुरूणां कुरुसत्तम। दुःखेनाभिपरीतानां नेत्रेभ्यः प्रापतज्जलम् ॥ ९ ॥ इदञ्च शयनं दृष्ट्वा यच्चासीत्ते पुरातनम्। शोचामि त्वां महाराज दुःखानर्हं सुखोचितम् ॥ १० ॥ दान्तं यच्च सभामध्ये आसनं रत्नभूषितम्।

दृष्ट्वा कुशवृषीश्चेमां शोको मां रुन्धयत्ययम् ॥ ११ ॥ यदपश्यं सभायां त्वां राजभिः परिवारितम् । तच्च राजन्नपश्यन्त्याः का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ १२ ॥ या त्वाहं चन्दनादिग्धमपश्यं सूर्य्यवर्च्चसम् । सा त्वां पङ्कमलादिग्धं दृष्ट्वा मुह्यामि भारत ॥ १३ ॥ या त्वाहं कौशिकैर्वस्त्रैः शुभ्रैराच्छादितं पुरा । दृष्टवत्यस्मि राजेन्द्र सा त्वां पश्यामि चीरिणम् ॥ १४ ॥ यच्च तद्रुक्मपात्रीभिर्ब्राह्मणेभ्यः सहस्रशः । ह्रियते ते गृहादन्नं संस्कृतं सार्वकामिकम् ॥ १५ ॥ यतीनामगृहाणां ते तथैव गृहमेधिनाम् । दीयते भोजनं राजन्नतीव गुणवत् प्रभो ॥ १६ ॥ सत्कृतानि सहस्राणि सर्वकामैः पुरा गृहे । सर्वकामैः सुविहितैर्यदपूजयथा द्विजान् ॥ १७ ॥ तच्च राजन्नपश्यन्त्याः का शान्तिर्हृदयस्य मे । यत्ते भ्रातॄन्महाराज युवानो मृष्टकुण्डलाः ॥ १८ ॥ अभोजयन्त मिष्टान्नैः सूदाः परमसंस्कृतैः । सर्वांस्तानद्य पश्यामि वने वन्येन जीविनः ॥ १९ ॥ अदुःखार्हान्मनुष्येन्द्र नोपशाम्यति मे मनः । भीमसेनमिमञ्चापि दुःखितं वनवासिनम् ॥ २० ॥ ध्यायतः किं न मन्युस्ते प्राप्ते काले विवर्द्धते । भीमसेनं हि कर्म्माणि स्वयं कुर्व्वाणमच्युतम् ॥ २१ ॥ सुखार्हं दुःखितं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्द्धते । सत्कृतं विविधैर्यानैर्वस्त्रैरुच्चावचैस्तथा ॥ २२ ॥ तन्ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्द्धते । अयं कुरून् रणे सर्व्वान् हन्तुमुत्सहते प्रभुः ॥ २३ ॥ त्वत्प्रतिज्ञां प्रतीक्षंस्तु सहतेऽयं वृकोदरः । योऽर्ज्जुनेनार्जुनस्तुल्यो द्विबाहुर्बहुबाहुना ॥ २४ ॥ शरावमर्द्दे शीघ्रत्वात् कालान्तकयमोपमः । यस्य शस्त्रप्रतापेन प्रणताः सर्वपार्थिवाः ॥ २५ ॥ यज्ञे तव महाराज ब्राह्मणानुपतस्थिरे । तमिमं पुरुषव्याघ्रं पूजितं देवदानवैः ॥२६॥ ध्यायन्तमर्जुनं दृष्ट्वा कस्माद्राजन्न कुप्यसि । दृष्ट्वा वनगतं पार्थमदुःखार्हं सुखोचितम् ॥ २७ ॥ न च ते वर्द्धते मन्युस्तेन मुह्यामि

भारत। यो देवांश्च मनुष्यांश्च सर्पांश्चैकरथोऽजयत्॥ २८॥ तं ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्द्धते। यो यानैरद्भुताकारैर्हयै-र्नागैश्च संवृतः॥ २९॥ प्रसह्य वित्तान्यादत्त पार्थिवेभ्यः पर-न्तपः। क्षिपत्येकेन वेगेन पञ्चबाणशतानि यः॥ ३०॥ तं ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्द्धते। श्यामं बृहन्तं तरुणं चर्मिणा-मुत्तमं रणे॥ ३१॥ नकुलं ते वने दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्द्धते। दर्शनीयञ्च शूरञ्च माद्रीपुत्रं युधिष्ठिर॥ ३२॥ सहदेवं वने दृष्ट्वा कस्मात् क्षमसि पार्थिव। नकुलं सहदेवञ्च दृष्ट्वा ते दुःखिता-वुभौ॥ ३३॥ अदुःखार्हौ मनुष्येन्द्र कस्मान्मन्युर्न वर्द्धते। द्रुपदस्य कुले जातां स्नुषां पाण्डोर्महात्मनः॥ ३४॥ धृष्टद्युम्नस्य भगिनीं वीरपत्नीमनुव्रताम्। मां वै वनगतां दृष्ट्वा कस्मात् क्षमसि पार्थिव॥ ३५॥ नूनञ्च तव वै नास्ति मन्युर्भरतसत्तम। यत्ते भ्रातॄंश्च माञ्चैव दृष्ट्वा न व्यथते मनः॥ ३६॥ न निर्मन्युः क्षत्रियोऽस्ति लोके निर्वचनं स्मृतम्। तदद्य त्वयि पश्यामि क्षत्रिये विपरीत-वत्॥ ३७॥ यो न दर्शयते तेजः क्षत्रियः काल आगते। सर्व-भूतानि तं पार्थ सदा परिभवन्त्युत॥ ३८॥ तत्त्वया न क्षमा कार्य्या शत्रून् प्रति कथञ्चन। तेजसैव हि ते शक्या निहन्तुं नात्र संशयः॥ ३९॥ तथैव यः क्षमाकाले क्षत्रियो नोपशाम्यति। अप्रियः सर्वभूतानां सोऽमुत्रेऽह च नश्यति॥ ४०॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्रौपदीपरिताप-वाक्ये सप्तविंशोऽध्यायः॥ २७॥

द्रौपद्युवाच। अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। प्रह्ला-दस्य च संवादं बलेर्वैरोचनस्य च॥१॥ असुरेन्द्रं महाप्राज्ञं धर्माणा-मागतागमम्। बलिः पप्रच्छ दैत्येन्द्रं प्रह्लादं पितरं पितुः॥ २॥

बलिरुवाच। क्षमा स्विच्छ्रेयसी तात उताहो तेज इत्युत। एतन्मे संशयं तात यथावद्ब्रूहि पृच्छते ॥ ३ ॥ श्रेयो यदत्र धर्मज्ञ ब्रूहि मे तदसंशयम्। करिष्यामि हि तत्सर्वं यथावदनुशासनम् ॥ ४ ॥ तस्मै प्रोवाच तत्सर्वमेवं पृष्टः पितामहः। सर्वनिश्चयवित् प्राज्ञः संशयं परिपृच्छते ॥ ५ ॥

प्रह्लाद उवाच। न श्रेयः सततं तेजो न नित्यं श्रेयसी क्षमा। इति तात विजानीहि द्वयमेतदसंशयम् ॥ ६ ॥ यो नित्यं क्षमते तात बहून् दोषान् स विन्दति। भृत्याः परिभवन्त्येनमुदासीनास्तथारयः ॥ ७ ॥ सर्वभूतानि चाप्यस्य न नमन्ते कदाचन। तस्मान्नित्यं क्षमा तात पण्डितैरपवादिता ॥ ८ ॥ अवज्ञाय हि तं भृत्या भजन्ते बहुदोषताम्। आदातुञ्चास्य वित्तानि प्रार्थयन्तेऽल्पचेतसः ॥ ९ ॥ यानं वस्त्राण्यलङ्कारान् शयनान्यासनानि च। भोजनान्यथ पानानि सर्वोपकरणानि च ॥ १० ॥ आददीरन्नधिकृता यथाकाममचेतसः। प्रदिष्टानि च देयानि न दद्युर्भर्त्तृशासनात् ॥ ११ ॥ न चैनं भर्त्तृपूजाभिः पूजयन्ति कथञ्चन। अवज्ञानं हि लोकेऽस्मिन् मरणादपि गर्हितम् ॥ १२ ॥ क्षमिणं तादृशं तात ब्रुवन्ति कटुकान्यपि। प्रेष्याः पुत्राश्च भृत्याश्च तथोदासीनवृत्तयः ॥ १३ ॥ अथास्य दारानिच्छन्ति परिभूय क्षमावतः। दाराश्चास्य प्रवर्त्तन्ते यथाकाममचेतसः ॥ १४ ॥ तथा च नित्यमुदिता यदि नाल्पमपीश्वरात्। दण्डमर्हन्ति दुष्यन्ति दुष्टाश्चाप्यपकुर्वते ॥ १५ ॥ एते चान्ये च बहवो नित्यं दोषाः क्षमावताम्। अथ वैरोचने दोषानिमान् विद्ध्यक्षमावताम् ॥१६॥ अस्थाने यदि वा स्थाने सततं रजसावृतः। क्रुद्धो दण्डान् प्रणयति विविधान् स्वेन तेजसा ॥ १७ ॥ मित्रैः सह विरोधञ्च प्राप्नुते तेजसा वृतः। आप्नोति द्वेष्यताञ्चैव लोकात् स्वजनतस्तथा ॥ १८ ॥ सोऽवमानादर्थहानिमुपालम्भमनादरम्। सन्तापद्वेष-

मोहांश्च ग्रन्थंश्च लभते नरः ॥ १९ ॥ क्रोधाद्दण्डान् मनुष्येषु विविधान् परुषोऽददन्। भ्रश्यते शीघ्रमैश्वर्य्यात् प्राणेभ्यः स्वजनादपि ॥ २० ॥ योपकर्त्तृंश्च हन्तृंश्च तेजसैवोपगच्छति। तस्मादुद्विजते लोकः सर्पाद्वेश्मगतादिव ॥ २१ ॥ तस्मादुद्विजते लोकः कथं तस्य भवो भवेत्। अन्तरं तस्य दृष्ट्वैव लोको विकुरुते ध्रुवम् ॥ २२ ॥ तस्मान्नात्युत्सृजेत्तेजो न च नित्यं मृदुर्भवेत्। काले काले तु संप्राप्ते मृदुस्तीक्ष्णोऽपि वा भवेत् ॥ २३ ॥ काले मृदुर्यो भवति काले भवति दारुणः। स वै सुखमवाप्नोति लोकेऽमुष्मिन्निहैव च ॥२४॥ क्षमाकालांस्तु वक्ष्यामि शृणु मे विस्तरेण तान्। ये ते नित्यमसन्त्याज्या यथाप्राहुर्मनीषिणः ॥ २५ ॥ पूर्वोपकारी यस्ते स्यादपराधे गरीयसि। उपकारेण तत्तस्य क्षन्तव्यमपराधिनः ॥ २६ ॥ अबुद्धिमाश्रितानान्तु क्षन्तव्यमपराधिनाम्। न हि सर्वत्र पाण्डित्यं सुलभं पुरुषेण वै ॥ २७ ॥ अथ ये बुद्धिजं कृत्वा ब्रूयुस्ते तदबुद्धिजम्। पापान् स्वल्पेऽपि तान् हन्यादपराधे तथानृजून् ॥ २८ ॥ सर्वस्यैकोऽपराधस्ते क्षन्तव्यः प्राणिनो भवेत्। द्वितीये सति बध्यस्तु स्वल्पेऽप्यपकृते भवेत् ॥ २९ ॥ अजानता भवेत् कश्चिदपराधः कृतो यदि। क्षन्तव्यमेव तस्याहुः सुपरीक्ष्य परीक्षया ॥ ३० ॥ मृदुना दारुणं हन्ति मृदुना हन्त्यदारुणम्। नासाध्यं मृदुना किञ्चित्तस्मात्तीव्रतरं मृदु ॥ ३१ ॥ देशकालौ तु संप्रेक्ष्य बलाबलमथात्मनः। नादेशकाले किञ्चित् स्याद्देशकालौ प्रतीक्षताम् ॥ ३२ ॥ तथा लोकभयाच्चैव क्षन्तव्यमपराधिनः। एत एवंविधाः कालाः क्षमायाः परिकीर्त्तिताः ॥ ३३ ॥ अतोऽन्यथानुवर्त्तत्सु तेजसः काल उच्यते। तदहं तेजसः कालं तव मन्ये नराधिप ॥ ३४ ॥ धार्त्तराष्ट्रेषु लुब्धेषु सततञ्चापकारिषु। न हि कश्चित् महाकालो विद्यतेऽद्य कुरून् प्रति ॥ ३५ ॥ तेजसश्चागते काले तेज उत्स्रष्टुमर्हसि। मृदु-

भवत्यवज्ञातस्तीक्ष्णादुद्विजते जनः। काले प्राप्ते द्वयञ्चैतद्यो वेद स महीपतिः ॥ ३६ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि अर्ज्जुनाभिगमनपर्व्वणि द्रौपदीवाक्ये अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

युधिष्ठिर उवाच। क्रोधो हन्ता मनुष्याणां क्रोधो भावयिता पुनः। इति विद्धि महाप्राज्ञे क्रोधमूलौ भवाभवौ ॥ १ ॥ यो हि संहरते क्रोधं भवस्तस्य सुशोभने। यः पुनः पुरुषः क्रोधं नित्यं न सहते शुभे। तस्याभावाय भवति क्रोधः परमदारुणः ॥ २ ॥ क्रोधमूलो विनाशो हि प्रजानामिह दृश्यते। तत् कथं मादृशः क्रोधमुत्सृजेल्लोकनाशनम् ॥ ३ ॥ क्रुद्धः पापं नरः कुर्य्यात् क्रुद्धो हन्याद्गुरूनपि। क्रुद्धः परुषया वाचा श्रेयसोऽप्यवमन्यते ॥ ४ ॥ वाच्यावाच्ये हि कुपितो न प्रजानाति कर्हिचित्। नाकार्य्यमस्ति क्रुद्धस्य नावाच्यं विद्यते तथा ॥ ५ ॥ हिंस्यात् क्रोधादवध्यांस्तु वध्यान् सम्पूजयीत च। आत्मानमपि च क्रुद्धः प्रेरयेद्यमसादनम् ॥ ६ ॥ एतान् दोषान् प्रपश्यद्भिर्ज्जितः क्रोधो मनीषिभिः। इच्छद्भिः परमं श्रेय इह चामुत्र चोत्तमम् ॥ ७ ॥ तं क्रोधं वर्ज्जितं धीरैः कथमस्मद्विधश्चरेत्। एतद्द्रौपदि सन्धाय न मे मन्युः प्रवर्द्धते ॥ ८ ॥ आत्मानञ्च परांश्चैव त्रायते महतो भयात्। क्रुध्यन्तमप्रतिक्रुध्यन् द्वयोरेष चिकित्सकः ॥ ९ ॥ मूढ़ो यदि क्लिश्यमानः क्रुद्ध्यतेऽशक्तिमान्नरः। बलीयसां मनुष्याणां त्यजत्यात्मानमात्मना ॥ १० ॥ तस्यात्मानं सन्त्यजतो लोका नश्यन्त्यनात्मनः। तस्माद्द्रौपद्यशक्तस्य मन्योर्न्नियमनं स्मृतम् ॥ ११ ॥ विद्वांस्तथैव यः शक्तः क्लिश्यमानो न कुप्यति। अनाशयित्वा क्लेष्टारं परलोके च नन्दति ॥ १२ ॥ तस्माद्बलवता चैव

दुर्बलेन च नित्यदा। क्षन्तव्यं पुरुषेणाङ्ग रापत्स्वपि विजानता ॥ १३ ॥ मन्योर्हि विजयं कृष्णे प्रशंसन्तीह साधवः। क्षमावतो जयो नित्यं साधोरिह सतां मतम् ॥ १४ ॥ सत्यञ्चानृततः श्रेयो नृशंसाच्चानृशंसता। तमेवं बहुदोषन्तु क्रोधं साधुविवर्ज्जितम् ॥ १५ ॥ मादृशः प्रसृजेत् कस्मात् सुयोधनवधादपि। तेजस्वीति यमाहुर्वै पण्डिता दीर्घदर्शिनः ॥ १६ ॥ न क्रोधोऽभ्यन्तरस्तस्य भवतीति विनिश्चितम्। यस्तु क्रोधं समुत्पन्नं प्रज्ञया प्रतिबाधते। तेजस्विनं तं विद्वांसो मन्यन्ते तत्त्वदर्शिनः ॥ १७ ॥ क्रुद्धोहि कार्य्यं सुश्रोणि न यथावत् प्रपश्यति। न कार्य्यं न च मर्य्यादां नरः क्रुद्धोऽनुपश्यति ॥ १८ ॥ हन्त्यवध्यानपि क्रुद्धो गुरून् क्रुद्धस्तुदत्यपि। तस्मात्तेजसि कर्त्तव्यः क्रोधो दूरे प्रतिष्ठितः ॥ १९ ॥ दाक्ष्यं ह्यमर्षः शौर्य्यञ्च शीघ्रत्वमिति तेजसः। गुणाः क्रोधाभिभूतेन न शक्याः प्राप्तुमञ्जसा ॥ २० ॥ क्रोधं त्यक्त्वा तु पुरुषः सम्यक् तेजोऽभिपद्यते। कालयुक्तं महाप्राज्ञे क्रुद्धैस्तेजः सुदुःसहम् ॥ २१ ॥ क्रोधस्त्वपण्डितैः शश्वत्तेज इत्यभिनिश्चितम्। रजस्तु लोकनाशाय विहितं मानुषं प्रति ॥ २२ ॥ तस्माच्छश्वत्त्यजेत् क्रोधं पुरुषः सम्यगाचरन्। श्रेयान् स्वधर्मानपगो न क्रुद्ध इति निश्चितम् ॥ २३ ॥ यदि सर्व्वमबुद्धीनामतिक्रान्तमचेतसाम्। अतिक्रमो मद्विधस्य कथं स्यात् स्विदनिन्दिते ॥ २४ ॥ यदि न स्युर्मानुषेषु क्षमिणः पृथिवीसमाः। न स्यात् सन्धिर्मनुष्याणां क्रोधमूलो हि विग्रहः ॥ २५ ॥ अभिषक्तो ह्यभिषजेदाहन्याद्गुरुणा हतः। एवं विनाशो भूतानामधर्मः प्रथितो भवेत् ॥ २६ ॥ आक्रुष्टः पुरुषः सर्व्वं प्रत्याक्रोशेदनन्तरम्। प्रतिहन्याद्धतश्चैव तथा हिंस्याच्च हिंसितः ॥ २७ ॥ हन्युर्हि पितरः पुत्रान् पुत्राश्चापि तथा पितॄन्। हन्युश्च पतयो भार्य्याः पतीन् भार्य्यास्तथैव च ॥ २८ ॥ एवं संकुपिते लोके जन्म कृष्णे न

पिद्यते। प्रजानां सन्धिमूलं हि जन्म विद्धि शुभानने ॥ २९ ॥
ताः छिद्येरन् प्रजाः सर्वाः चिप्रं द्रौपदि तादृशे। तस्मान्मन्यु-
र्विनाशाय प्रजानामभवाय च ॥ ३० ॥ यस्मात्तु लोके दृश्यन्ते
क्षमिणः पृथिवीसमाः। तस्माज्जन्म च भूतानां भवश्च प्रतिपद्यते
॥ ३१ ॥ क्षन्तव्यं पुरुषेणेह सर्व्वापत्सु सुशोभने। क्षमावतो
हि भूतानां जन्म चैव प्रकीर्त्तितम् ॥ ३२ ॥ आक्रुष्टस्ताड़ितः
क्रुद्धः क्षमते यो बलीयसः। यश्च नित्यं जितक्रोधो विद्वानुत्तम-
पूरुषः ॥ ३३ ॥ प्रभाववानपि नरस्तस्य लोकाः सनातनाः।
क्रोधनस्त्वल्पविज्ञानः प्रेत्य चेह च नश्यति ॥ ३४ ॥ अत्राप्युदा-
हरन्तीमा गाथा नित्यं क्षमावताम्। गीता क्षमावता कृष्णे
काश्यपेन महात्मना ॥ ३५ ॥ क्षमा धर्म्मः क्षमा यज्ञः क्षमा वेदाः
क्षमा श्रुतम्। य एतदेवं जानाति स सर्व्वं क्षन्तुमर्हति ॥३६॥ क्षमा
ब्रह्म क्षमा सत्यं क्षमा भूतञ्च भावि च। क्षमा तपः क्षमा शौचं
क्षमयेदं धृतं जगत् ॥ ३७ ॥ अतियज्ञविदात् लोकान् क्षमिणः
प्राप्नुवन्ति च। अतिब्रह्मविदां लोकानति चापि तपस्विनाम्
॥ ३८ ॥ अन्ये वै यजुषां लोकाः कर्म्मिणामपरे तथा। क्षमा-
वतां ब्रह्मलोके लोकाः परमपूजिताः ॥ ३९ ॥ क्षमा तेजस्विनां
तेजः क्षमा ब्रह्म तपस्विनाम्। क्षमा सत्यं सत्यवतां क्षमा यज्ञः
क्षमा शमः ॥ ४० ॥ तां क्षमां तादृशीं कृष्णे कथमस्मद्विधस्त्यजेत्।
यस्यां ब्रह्म च सत्यञ्च यज्ञा लोकाश्च धिष्ठिताः ॥ ४१ ॥ क्षन्तव्य-
मेव सततं पुरुषेण विजानता। यदा हि क्षमते सर्व्वं ब्रह्म सम्प-
द्यते तदा ॥ ४२ ॥ क्षमावतामयं लोकः परश्चैव क्षमावताम्।
इह सम्मानमर्हन्ति परत्र च शुभां गतिम् ॥ ४३ ॥ येषां मन्यु-
र्मनुष्याणां क्षमयाभिहतः सदा। तेषां परतरे लोकास्तस्मात्
क्षान्तिः परा मता ॥ ४४ ॥ इति गीताः काश्यपेन गाथा नित्यं
क्षमावताम्। श्रुत्वा गाथा क्षमायास्त्वं तुष्य द्रौपदि मा क्रुधः॥४५॥

पितामहः शान्तनवः शमं सम्पूजयिष्यति । कृष्णश्च देवकीपुत्रः शमं सम्पूजयिष्यति ॥ ४६ ॥ आचार्य्यो विदुरः क्षत्ता शममेव वदिष्यतः । कृपश्च सञ्जयश्चैव शममेव वदिष्यतः ॥ ४७ ॥ सोमदत्तो युयुत्सुश्च द्रोणपुत्रस्तथैव च । पितामहश्च नो व्यासः शमं वदति नित्यशः ॥ ४८ ॥ एतैर्हि राजा नियतञ्चोद्यमानः शमं प्रति । राज्यं दातेति मे बुद्धिर्नचेल्लोभान्नशिष्यति ॥ ४९ ॥ कालोऽयं दारुणः प्राप्तो भरतानामभूतये । निश्चितं मे सदैवैतत् पुरस्तादपि भाविनि ॥ ५० ॥ सुयोधनो नार्हतीति क्षमामेवं न विन्दति । अर्हस्तत्राहमित्येवं तस्मान्मां विन्दते क्षमा ॥ ५१ ॥ एतदात्मवतां वृत्तमेष धर्मः सनातनः । क्षमा चैवानृशंस्यञ्च तत् कर्त्तास्म्यहमञ्जसा ॥ ५२ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि युधिष्ठिरद्रौपदी-
संवादे एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

द्रौपद्युवाच । नमो धात्रे विधात्रे च यौ मोहञ्चक्रतुस्तव । पितृपैतामहे वृत्ते वोढ़व्ये तेऽन्यथा मतिः ॥ १ ॥ कर्मभिश्चिन्तितो लोको गत्या गत्यां पृथग्विधः । तस्मात् कर्माणि नित्यानि लोभान्मोक्षं यियासति ॥ २ ॥ नेह धर्मानृशंस्याभ्यां न क्षान्त्या नार्ज्जवेन च । पुरुषः श्रियमाप्नोति न घृणित्वेन कर्हिचित् ॥ ३ ॥ त्वाञ्चेद्व्यसनमभ्यागादिदं भारत दुःसहम् । यत्त्वं नार्हसि नापीमे भ्रातरस्ते महौजसः ॥ ४ ॥ न हि तेऽध्यगमन् जातु तदानीं नाद्य भारत । धर्मात् प्रियतरं किञ्चिदपि चेज्जीवितादिह ॥ ५ ॥ धर्मार्थमेव ते राज्यं धर्मार्थं जीवितञ्च ते । ब्राह्मणा गुरवश्चैव जानन्त्यपि च देवताः ॥ ६ ॥ भीमसेनार्जुनौ चेमौ माद्रेयौ च मया सह । त्यजेस्त्वमिति मे बुद्धिर्न तु धर्मं परित्यजेः ॥ ७ ॥

राजानं धर्म्मगोप्तारं धर्मो रक्षति रक्षितः । इति मे श्रुतमार्य्याणां त्वान्तु मन्ये न रक्षति ॥ ८ ॥ अनन्या हि नरव्याघ्र नित्यदा धर्म्ममेव ते । बुद्धिः सततमन्वेति छायेव पुरुषं निजा ॥ ९ ॥ नावमंस्था हि सदृशान्नावरान् श्रेयसः कुतः । अवाप्य पृथिवीं कृत्स्नां न ते शृङ्गमवर्द्धत ॥ १० ॥ स्वाहाकारैः स्वधाभिश्च पूजाभिरपि च द्विजान् । दैवतानि पितृंश्चैव सततं पार्थ सेवसे ॥११॥ ब्राह्मणाः सर्वकामैस्ते सततं पार्थ तर्पिताः । यतयो मोक्षिणश्चैव गृहस्थाश्चैव भारत ॥ १२ ॥ भुञ्जते रुक्मपात्रीभिर्यत्राहं परिचारिका । आरण्यकेभ्यो लौहानि भोजनानि प्रयच्छसि ॥१३॥ नादेयं ब्राह्मणेभ्यस्ते गृहे किञ्चन विद्यते । यदिदं वैश्वदेवं ते शान्तये क्रियते गृहे ॥ १४ ॥ तद्दत्वा तिथिभूतेभ्यो राजन् शिष्टेन जीवसि । इष्टयः पशुबन्धाश्च काम्यनैमित्तिकाश्च ये ॥१५॥ वर्त्तन्ते पाकयज्ञाश्च यज्ञकर्म्म च नित्यदा । अस्मिन्नपि महारण्ये विजने दस्युसेविते ॥ १६ ॥ राष्ट्रादपेत्य वसतो धर्म्मस्ते नावसीदति । अश्वमेधो राजसूयः पुण्डरीकोऽथ गोसवः ॥ १७ ॥ एतैरपि महायज्ञै रिष्टं ते भूरिदक्षिणैः । राजन् परीतया बुद्ध्या विषमेऽक्षपराजये ॥ १८ ॥ राज्यं वसून्यायुधानि भ्रातृंश्चापि निर्ज्जितः । ऋजोर्म्मृदोर्वदान्यस्य ह्रीमतः सत्यवादिनः ॥ १९ ॥ कथमक्षव्यसनजा बुद्धिरापतिता तव । अतीव मोहमायाति मनश्च परिदूयते ॥ २० ॥ निशम्य ते दुःखमिदमिमाञ्चापदमीदृशीम् । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ॥ २१ ॥ ईश्वरस्य वशे लोकास्तिष्ठन्ते नात्मनो यथा । धातैव खलु भूतानां सुखदुःखे प्रियाप्रिये ॥ २२ ॥ दधाति सर्वमीशानः पुरस्तात् शुक्रमुच्चरन् । यथा दारुमयी योषा नरवीर समाहिता ॥ २३ ॥ ईरयत्यङ्गमङ्गानि तथा राजन्निमाः प्रजाः । आकाश इव भूतानि व्याप्य सर्वाणि भारत ॥ २४ ॥ ईश्वरो विदधातीह कल्याणं

यच्च पावकम्। शकुनिस्तन्तुबद्धो वा नियतोऽयमनीश्वरः ॥२५॥
ईश्वरस्य वशे तिष्ठेन्नान्येषां नात्मनः प्रभुः। मणिः सूत्र इव प्रोतो
नस्योत इव गोवृषः ॥ २६ ॥ धातुरादेशमन्वेति तन्मयो हि
तदर्पणः। नात्माधीनो मनुष्योऽयं कालं भजति कञ्चन। स्रोतसो
मध्यमापन्नः कूलाद्वृक्ष इव च्युतः ॥ २७ ॥ अज्ञो जन्तुरनीशोऽय-
मात्मनः सुखदुःखयोः। ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं नरकमेव
च ॥ २८ ॥ यथा वायोस्तृणाग्राणि वशं यान्ति बलीयसः। धातु-
रेव वशं यान्ति सर्वभूतानि भारत ॥ २९ ॥ आर्य्यकर्मणि
युञ्जानः पापे वा पुनरीश्वरः। व्याप्य भूतानि चरते न चाय-
मिति लक्ष्यते ॥ ३० ॥ हेतुमात्रमिदं धातुः शरीरं क्षेत्रसंज्ञि-
तम्। येन कारयते कर्म शुभाशुभफलं विभुः ॥ ३१ ॥ पश्य
मायाप्रभावोऽयमीश्वरेण यथा कृतः। यो हन्ति भूतैर्भूतानि
मोहयित्वात्ममायया ॥ ३२ ॥ अन्यथा परिदृष्टानि मुनिभिस्तत्त्व-
दर्शिभिः। अन्यथा परिवर्त्तन्ते वेगा इव नभस्वतः ॥ ३३ ॥
अन्यथैव हि मन्यन्ते पुरुषास्तानि तानि च। अन्यथैव प्रभुस्तानि
करोति विकरोति च ॥ ३४ ॥ यथा काष्ठेन वा काष्ठमश्मान-
ञ्चाश्मना पुनः। अयसा चाप्ययश्छिन्द्यान्निर्विचेष्टमचेतनम् ॥३५॥
एवं स भगवान् देवः स्वयम्भूः प्रपितामहः। हिनस्ति भूतै-
र्भूतानि छद्म कृत्वा युधिष्ठिर ॥ ३६ ॥ संप्रयोज्य वियोज्यायं
कामकारकरः प्रभुः। क्रीड़ते भगवान् भूतैर्बालः क्रीड़नकैरिव॥३७
न मातृपितृवद्राजन् धाता भूतेषु वर्त्तते। रोषादिव प्रवृत्तोऽयं
यथायमितरो जनः ॥ ३८ ॥ आर्य्यान् शीलवतो दृष्ट्वा ह्रीमतो
वृत्तिकर्षितान्। अनार्य्यान् सुखिनश्चैव विह्वलामीव चिन्तया
॥ ३९ ॥ तवेमामापदं दृष्ट्वा समृद्धिञ्च सुयोधने। धातारं गर्हये
पार्थ विषमं योऽनुपश्यति ॥ ४० ॥ आर्य्यशास्त्रातिगे क्रूरे लुब्धे
धर्मापचायिनि। धार्त्तराष्ट्रे श्रियं दत्त्वा धाता किं फलमश्नुते

॥ ४१ ॥ कर्म चेत् कृतमन्वेति कर्त्तारं नान्यमृच्छति । कर्मणा तेन पापेन लिप्यते नूनमीश्वरः ॥ ४२ ॥ अथ कर्मकृतं पापं नचेत् कर्त्तारमृच्छति । कारणं बलमेवेह जनान् शोचामि दुर्बलान् ॥ ४३ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि युधिष्ठिरद्रौपदी-संवादे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

युधिष्ठिर उवाच । वल्गु चित्रपदं श्लक्ष्णं याज्ञसेनि त्वया वचः । उक्तं तत् श्रुतमस्माभिर्नास्तिक्यन्तु प्रभाषसे ॥ १ ॥ नाहं कर्म्मफलान्वेषी राजपुत्रि चराम्युत । ददामि देयमित्येव यजे यष्टव्यमित्युत ॥ २ ॥ अस्तु वात्र फलं मा वा कर्त्तव्यं पुरुषेण यत् । गृहे वा वसता कृष्णे यथाशक्ति करोमि तत् ॥ ३ ॥ धर्मञ्चरामि सुश्रोणि न धर्मफलकारणात् । आगमाननतिक्रम्य सतां वृत्तमवेक्ष्य च ॥ ४ ॥ धर्म एव मनः कृष्णे स्वभावाच्चैव मे धृतम् । धर्मवाणिज्यको हीनो जघन्यो धर्मवादिनाम् ॥ ५ ॥ न धर्मफलमाप्नोति यो धर्मं दोग्धुमिच्छति । यश्चैनं शङ्कते कृत्वा नास्तिक्यात् पापचेतनः ॥ ६ ॥ अतिवादाद्वदाम्येष मा धर्ममभि-शङ्किथाः । धर्माभिशङ्की पुरुषस्तिर्य्यग्गतिपरायणः ॥ ७ ॥ धर्मो यस्याभिशङ्क्यः स्यादार्षं वा दुर्बलात्मनः । वेदात् शूद्र इवापेयात् स लोकादजरामरात् ॥ ८ ॥ वेदाध्यायी धर्मपरः कुले जातो मनस्विनि । स्थविरेषु स योक्तव्यो राजभिर्धर्मचारिभिः ॥ ९ ॥ पापीयान् स हि शूद्रेभ्यस्तस्करेभ्यो विशिष्यते । शास्त्रातिगो मन्दबुद्धिर्यो धर्ममभिशङ्कते ॥ १० ॥ प्रत्यक्षं हि त्वया दृष्ट ऋषि-र्गच्छन् महातपाः । मार्कण्डेयोऽप्रमेयात्मा धर्मेण चिरजीविता ॥ ११ ॥ व्यासो वशिष्ठो मैत्रेयो नारदो लोमशः शुकः । अन्ये

च ऋषयः सर्वे धर्ममेव सुचेतसः ॥ १२ ॥ प्रत्यक्षं पश्यसि ह्येतान् दिव्ययोगसमन्वितान्। शापानुग्रहणे शक्तान् देवेभ्योऽपि गरीयसः ॥ १३ ॥ एते हि धर्ममेवादौ वर्णयन्ति सदानघे। कर्त्तव्यममरप्रख्याः प्रत्यक्षागमबुद्धयः ॥ १४ ॥ अतो नार्हसि कल्याणि धातारं धर्ममेव च। राज्ञि मूढ़ेन मनसा क्षेप्तुं शङ्कितुमेव च ॥ १५ ॥ उन्मत्तान्मन्यते बालः सर्वानागतनिश्चयान्। धर्माभिशङ्की नान्यस्मात् प्रमाणमधिगच्छति ॥ १६ ॥ आत्मप्रमाण उन्नद्धः श्रेयसो ह्यवमन्यकः। इन्द्रियप्रीतिसम्बद्धं यदिदं लोकसाक्षिकम्। एतावन्मन्यते बालो मोहमन्यत्र गच्छति ॥ १७ ॥ प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति यो धर्ममभिशङ्कते। ध्यायन् स कृपणः पापो न लोकान् प्रतिपद्यते ॥ १८ ॥ प्रमाणाद्धि निवृत्तो हि वेदशास्त्रार्थनिन्दकः। कामलोभातिगो मूढ़ो नरकं प्रतिपद्यते ॥ १९ ॥ यस्तु नित्यं कृतमतिर्धर्ममेवाभिपद्यते। अशङ्कमानः कल्याणि सोऽमुत्रानन्त्यमश्नुते ॥ २० ॥ आर्षं प्रमाणमुत्क्रम्य धर्मं न प्रतिपालयन्। सर्वशास्त्रातिगो मूढ़ः शं जन्मसु न विन्दति ॥ २१ ॥ यस्य नार्षं प्रमाणं स्याच्छिष्टाचारश्च भाविनि। नैव तस्य परो लोको नायमस्तीति निश्चयः ॥ २२ ॥ शिष्टैराचरितं धर्मं कृष्णे मा स्माभिशङ्किथाः। पुराणमृषिभिः प्रोक्तं सर्वज्ञैः सर्वदर्शिभिः ॥ २३ ॥ धर्म एव प्लवो नान्यः स्वर्गं द्रौपदि गच्छताम्। सैव नौः सागरस्येव वणिजः पारमिच्छतः ॥ २४ ॥ अफलो यदि धर्मः स्याच्चरितो धर्मचारिभिः। अप्रतिष्ठे तमस्येतज्जगन्मज्जेदनिन्दिते ॥ २५ ॥ निर्वाणं नाधिगच्छेयुर्जीवेयुः पशुजीविकाम्। विद्यया नैव युज्येयुर्न चार्थं केचिदाप्नुयुः ॥ २६ ॥ तपश्च ब्रह्मचर्य्यञ्च यज्ञः स्वाध्याय एव च। दानमार्ज्जवमेतानि यदि स्युरफलानि वै ॥ २७ ॥ नाचरिष्यन् परे धर्मं परे परतरे च ये। विप्रलम्भोऽयमत्यन्तं यदि स्युरफलाः क्रियाः ॥ २८ ॥ ऋषयश्चैव

देवाश्च गन्धर्वासुरराक्षसाः। ईश्वराः कस्य हेतोस्ते चरेयुर्द्धर्म-माहृताः॥ २९॥ फलदत्त्विह विज्ञाय धातारं श्रेयसि ध्रुवम्। धर्मन्ते व्यचरन् कृष्णे तद्धि धर्म सनातनम्॥ ३०॥ न नाय-मफलो धर्मो नाधर्मोऽफलवानपि। दृश्यन्तेऽपि हि विद्यानां फलानि तपसां तथा॥ ३१॥ त्वमात्मनो विजानीहि जन्म कृष्णे यथाश्रुतम्। वेत्थ चापि यथाजातो धृष्टद्युम्नः प्रतापवान्॥३२॥ एतावदेव पर्य्याप्तमुपमानं शुचिस्मिते। कर्मणां फलमाप्नोति धीरोऽल्पेनापि तुष्यति॥ ३३॥ बहुनापि ह्यविद्वांसो नैव तुष्य-न्त्यबुद्धयः। तेषां न धर्मजं किञ्चित् प्रेत्य शर्मास्ति वा पुनः॥३४॥ कर्मणां श्रुतपुण्यानां पापानाञ्च फलोदयः। प्रभवश्चात्ययश्चैव देवगुह्यानि भाविनि॥ ३५॥ नैतानि वेद यः कश्चिन्मुह्यन्त्यत्र प्रजा इमाः। अपि कल्पसहस्रेण न स श्रेयोऽधिगच्छति॥३६॥ रक्ष्याण्येतानि देवानां गूढ़माया हि देवताः। कृताशाश्च व्रता-शाश्च तपसा दग्धकिल्विषाः॥ ३७॥ प्रसादैर्मानसैर्युक्ताः पश्य-न्त्येतानि वै द्विजाः। न फलादर्शनाद्धर्मः शङ्कितव्यो न देवताः॥ ३८॥ यष्टव्यञ्च प्रयत्नेन दातव्यञ्चानसूयता। कर्मणां फल-मस्तीह तथैतद्धर्म शाश्वतम्॥३९॥ ब्रह्मा प्रोवाच पुत्राणां यदृषि र्वेद कश्यपः तस्मात्ते संशयः कृष्णे नीहार इव नश्यतु॥ ४०॥ व्यवस्य सर्वमस्तीति नास्तिक्यं भावमुत्सृज। ईश्वरञ्चापि भूतानां धातारं मा च वै क्षिप। शिक्षस्वैनं नमस्वैनं मा तेऽभूद्बुद्धि-रीदृशी॥ ४१॥ यस्य प्रसादात्तद्भक्तो मर्त्यो गच्छत्यमर्त्यताम्। उत्तमां देवतां कृष्णे मावमंस्थाः कथञ्चन॥ ४२॥

इति आरण्यपर्व्वणि अर्जुनाभिगमनपर्व्वणि युधिष्ठिर द्रौपदी संवादे एकोनत्रिंशोऽध्यायः॥ ३१॥

द्रौपद्युवाच । नावमन्ये न गर्हे च धर्मं पार्थ कथञ्चन ।
ईश्वरं कुत एवाहमवमंस्ये प्रजापतिम् ॥ १ ॥ आर्त्ताहं प्रलपा-
मीदमिति मां विद्धि भारत । भूयश्च विलपिष्यामि सुमनास्त्वं
निबोध मे ॥ २ ॥ कर्म खल्विह कर्त्तव्यं जानतामित्रकर्षण ।
अकर्माणो हि जीवन्ति स्थावरा नेतरे जनाः ॥ ३ ॥ यावद्गो-
स्तनपानाच्च यावच्छायोपसेवनात् । जन्तवः कर्मणा वृत्तिमाप्नु-
वन्ति युधिष्ठिर ॥ ४ ॥ जङ्गमेषु विशेषेण मनुष्या भरतर्षभ ।
इच्छन्ति कर्मणा वृत्तिमवाप्तुं प्रेत्य चेह च ॥ ५ ॥ उत्थानमभि-
जानन्ति सर्वभूतानि भारत । प्रत्यक्षं फलमश्नन्ति कर्मणां लोक-
साक्षिकम् ॥ ६ ॥ सर्वं हि स्वं समुत्थानमुपजीवन्ति जन्तवः ।
अपि धाता विधाता च यथायमुदके बकः ॥ ७ ॥ अकर्मणां वै
भूतानां वृत्तिः स्यान्न हि काचन । तदेवाभिप्रपद्येत न विह-
न्यात् कदाचन ॥ ८ ॥ स कर्म कुरु मा ग्लासीः कर्मणा भव
दंशितः । कृतं हि योऽभिजानाति सहस्रे सोऽस्ति नास्ति च
॥ ९ ॥ तस्य चापि भवेत् कार्य्यं विवृद्धौ रक्षणे तथा । भक्ष्यमाणो
ह्यनादानात् क्षीयेत हिमवानपि ॥ १० ॥ उत्सीदेरन् प्रजाः
सर्वा न कुर्य्युः कर्म चेद्भुवि । तथा ह्येता न वर्द्धेरन् कर्म चेद-
फलं भवेत् ॥ ११ ॥ अपि चाप्यफलं कर्म पश्यामः कुर्वतो जनान् ।
नान्यथा ह्यपि गच्छन्ति वृत्तिं लोकाः कथञ्चन ॥ १२ ॥ यश्च
दिष्टपरो लोके यश्चापि हठवादिकः । उभावपि शठावेतौ कर्मबुद्धिः
प्रशस्यते ॥ १३ ॥ यो हि दिष्टमुपासीनो निर्विचेष्टः सुखं शयेत् ।
अवसीदेत् सुदुर्बुद्धिरामो घट इवोदके ॥ १४ ॥ तथैव हठदुर्बुद्धिः
शक्तः कर्मण्यकर्मकृत् । आसीत न चिरं जीवेदनाथ इव दुर्बलः
॥ १५ ॥ अकस्मादिह यः कश्चिदर्थं प्राप्नोति पूरुषः । तं हठे-
नेति मन्यन्ते स हि यत्नो न कस्यचित् ॥ १६ ॥ यच्चापि किञ्चित्
पुरुषो दिष्टं नाम भजत्युत । दैवेन विधिना पार्थ तद्दैवमिति

निश्चितम् ॥ १७ ॥ यत् स्वयं कर्म्मणा किञ्चित् फलमाप्नोति पुरुषः । प्रत्यक्षमेतल्लोकेषु तत् पौरुषमिति स्मृतम ॥ १८ ॥ स्वभावतः प्रवृत्तो यः प्राप्नोत्यर्थं न कारणात् । तत् स्वभावात्मकं विद्धि फलं पुरुष सत्तम ॥ १९ ॥ एवं हठाच्च दैवाच्च स्वभावात् कर्मणस्तथा । यानि प्राप्नाति पुरुषस्तत्फलं पूर्वकर्मणाम् ॥ २० ॥ धातापि हि स्वकर्मैव तैस्तैर्हेतुभिरीश्वरः । विदधाति विभज्येह फलं पूर्वकृतं नृणाम् ॥ २१ ॥ यद्ययं पुरुषः किञ्चित् कुरुते वै शुभाशुभम् । तद्धातृविहितं विद्धि पूर्वकर्मफलोदयम् ॥ २२ ॥ कारणं तस्य देहोऽयं धातुः कर्म्मणि वर्त्तते । स यथा प्रेरयत्येनं तथायं कुरुतेऽवशः ॥ २३ ॥ तेषु तेषु हि कृत्येषु विनियोक्ता महेश्वरः । सर्वभूतानि कौन्तेय कारयत्यवशान्यपि ॥२४॥ मनसार्थान् विनिश्चित्य पश्चात् प्राप्नोति कर्म्मणा । बुद्धिपूर्वं स्वयं वीर पुरुषस्तत्र कारणम् ॥ २५ ॥ संख्यातुं नैव शक्यानि कर्माणि पुरुषर्षभ । अगारनगराणां हि सिद्धिः पुरुषहैतुकी ॥ २६ ॥ तिले तैलं गवि क्षीरं काष्ठे पावकमन्ततः । धिया धीरो विजानीयादुपायञ्चास्य सिद्धये ॥ २७ ॥ ततः प्रवर्त्तते पश्चात् कारणेस्तत्र सिद्धये । तां सिद्धिमुपजीवन्ति कर्मजामिह जन्तवः ॥ २८ ॥ कुशलेन कृतं कर्म कर्त्ता साधु स्वनुष्ठितम् । इदं त्वकुशलेनेति विशेषादुपलभ्यते ॥ २९ ॥ इष्टापूर्त्तफलं न स्यान्न शिष्यो न गुरुर्भवेत् । पुरुषः कर्मसाध्येषु स्याच्चेदयमकारणम् ॥ ३० ॥ कर्त्तृत्वादेव पुरुषः कर्मसिद्धौ प्रशस्यते । असिद्धौ निन्द्यते चापि कर्त्ता नाशोत् कथन्त्विह ॥ ३१ ॥ सर्वमेव हठेनैके दैवेनैके वदन्त्युत । पुंसः प्रयत्नजं किञ्चित्त्रैधमेतन्निरुच्यते ॥ ३२ ॥ न चैवैतावता कार्य्यं मन्यन्त इति चापरे । अस्ति सर्वमदृश्यन्तु दिष्टं चैव तथा हठः ॥ ३३ ॥ दृश्यते हि हठाच्चैव दिष्टाच्चार्थस्य सन्ततिः । किञ्चिद्दैवाद्धठात् किञ्चित् किञ्चिदेव स्वभावत ॥ ३४ ॥

पुरुष फलमाप्नोति चतुर्थं नात्र कारणम्। कुशलाः प्रति-
जानन्ति ये वै तत्त्वविदो जनाः ॥ ३५ ॥ तथैव धाता भूताना-
मिष्टानिष्टफलप्रदः। यदि न स्यान्न भूतानां कृपणो नाम कश्चन
॥ ३६ ॥ यं यमर्थमभिप्रेप्सुः कुरुते कर्म पुरुषः। तत्तत्सफल-
मेव स्याद्यदि न स्यात् पुराकृतम् ॥ ३७ ॥ त्रिद्वारामर्थसिद्धिन्तु
नानुपश्यन्ति ये नराः। तथैवानर्थसिद्धिञ्च यथैवात्मा तथैव ते
॥ ३८ ॥ कर्त्तव्यमेव कर्मेति मनोरेष विनिश्चयः। एकान्तेन
ह्यनीहोऽयं पराभवति पूरुषः ॥ ३९ ॥ कुर्वतो हि भवत्येव
प्रायेणेह युधिष्ठिर। एकान्तफलसिद्धिन्तु न विन्दत्यलसः क्वचित्
॥ ४० ॥ असम्भवे त्वस्य हेतुः प्रायश्चित्तन्तु लक्षयेत्। कृते
कर्मणि राजेन्द्र तथानृन्यमवाप्नुते ॥ ४१ ॥ अलक्ष्मीराविशत्येव
शयानमलसं नरम्। निःसंशयं फलं लब्ध्वा दक्षो भूतिमुपाश्नुते
॥ ४२ ॥ अनर्थाः संशयावस्थाः सिध्यन्ते मुक्तसंशयाः। धीरा
नरा कर्मरता ननु निःसंशयाः क्वचित् ॥ ४३ ॥ एकान्तेन ह्यन-
र्थोऽयं वर्त्ततेऽस्मासु साम्प्रतम्। स तु निःसंशयं न स्यात्त्वयि
कर्मण्यवस्थिते ॥ ४४ ॥ अथवा सिद्धिरेव स्यादभिमानं तदेव
ते। वृकोदरस्य वीभत्सोभ्रात्राश्च यमयोरपि ॥ ४५ ॥ अन्येषां
कर्म सफलमस्माकमपि वा पुनः। विप्रकर्षेण बुध्येत कृतकर्मा
यथाफलम् ॥ ४६ ॥ पृथिवीं लाङ्गलेनेह भित्त्वा वीजं वपत्युत।
आस्तेऽयं कर्षकस्तुष्णीं पर्ज्जन्यस्तत्र कारणम् ॥ ४७ ॥ वृष्टि-
श्चेन्नानुगृह्णीयादनेनास्तत्र कर्षकः। यदन्यः पुरुषः कुर्य्यात् कृतं
तत् सफलं मया ॥ ४८ ॥ तच्चेदफलमस्माकमपराधो न मे
क्वचित्। इति धीरोऽन्ववेक्ष्यैव नात्मानं तत्र गर्हयेत् ॥ ४९ ॥
कुर्वतो नार्थसिद्धिर्मे भवतीति ह भारत। निर्वेदो नात्र कर्त्तव्यो
द्वावन्यौ ह्यत्र कारणम् ॥ ५० ॥ सिद्धिर्वाप्यथ वासिद्धिरप्रवृत्ति-
रतोऽन्यथा। बहूना समवाये हि भावाना कर्मसिद्धय ॥ ५१ ॥

गुणाभावे फलं न्यूनं भवत्यफलमेव च। अनारम्भे तु न फलं न गुणो दृश्यते क्वचित् ॥ ५२ ॥ देशकालावुपायांश्च मङ्गलं स्वस्तिवृद्धये। युनक्ति मेधया धीरो यथाशक्ति यथाबलम् ॥ ५३ ॥ अप्रमत्तेन तत् कार्य्यमुपदेष्टा पराक्रमः। भूयिष्ठं कर्मयोगेषु सिद्धिमेव पराक्रमः ॥ ५४ ॥ यत्र धीमानवेक्षेत श्रेयांसं बहुभिर्गुणैः। साम्नैवार्थं ततो लिप्सेत् कर्म चास्मै प्रयोजयेत् ॥ ५५ ॥ व्यसनञ्चास्य काङ्क्षेत विवासं वा युधिष्ठिर। अपि सिन्धोर्गिरेर्वापि किं पुनर्मर्त्यधर्मिणः ॥ ५६ ॥ उत्थानयुक्तः सततं परेषामन्तरैषणे। आनृण्यमाप्नोति नरः परस्यात्मन एव च ॥ ५७ ॥ न सेवात्मावमन्तव्यः पुरुषेण कदाचन। न ह्यात्मपरिभूतस्य भूतिर्भवति शोभना ॥ ५८ ॥ एवं संस्थितिका सिद्धिरियं लोकस्य भारत। तत्र सिद्धिगतिः प्रोक्ता कालावस्थाविभागतः ॥ ५९ ॥ ब्राह्मणं मे पिता पूर्वं वासयामास पण्डितम्। सोऽपि सर्व्वामिमां प्राह पित्रे मे भरतर्षभ ॥ ६० ॥ नीतिं बृहस्पतिप्रोक्तां भ्रातॄन् मेऽग्राहयत् पुरा। तेषां सकाशादश्रौषमहमेतत्तदा गृहे ॥ ६१ ॥ स मां राजन् कर्मवतीमागतामाह सान्त्वयन्। शुश्रूषमाणामासीनां पितुरङ्के युधिष्ठिर ॥ ६२ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्रौपदीवाक्यं नाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

वैशम्पायन उवाच। याज्ञसेन्या वचः श्रुत्वा भीमसेनो ह्यमर्षणः। निःश्वसन्नुपसङ्गम्य क्रुद्धो राजानमब्रवीत् ॥ १ ॥ राज्यस्य पदवीं धर्म्यां व्रज सत्पुरुषोचिताम्। धर्मकामार्थहीनानां किं नो वस्तुं तपोवने ॥ २ ॥ नैव धर्मेण तद्राज्यं नार्ज्जवेन न चौजसा। अक्षकूटमधिष्ठाय हृतं दुर्य्योधनेन वै ॥ ३ ॥ गोमायु-

नैव सिंहानां दुर्बलेन बलीयसाम् । आमिषं विघसाशेन तद्वद्राज्यं हि नो हृतम् ॥ ४ ॥ धर्मलेशप्रतिच्छन्नः प्रभवं धर्मकामयोः । अर्थमुत्सृज्य किं राजन् दुःखेषु परितप्यसे ॥ ५ ॥ भवतोऽनवधानेन राज्यं नः पश्यता हृतम् । अहार्य्यमपि शक्रेण गुप्तं गाण्डीवधन्वना ॥ ६ ॥ कुणीनामिव बिल्वानि पङ्गूनामिव धेनवः । हृतमैश्वर्य्यमस्माकं जीवतां भवतः कृते ॥ ७ ॥ भवतः प्रियमित्येवं महद्व्यसनमीदृशम् । धर्मकामे प्रतीतस्य प्रतिपन्नाः स्म भारत ॥ ८ ॥ कर्षयामश्च मित्राणि नन्दयामश्च शात्रवान् । आत्मानं भवतां शास्त्रैर्नियम्य भरतर्षभ ॥ ९ ॥ यद्वयं न तदैवैतान् धार्त्तराष्ट्रान्निहन्महि । भवतः शास्त्रमादाय तन्नस्तपति दुष्कृतम् ॥ १० ॥ अथैनामन्ववेक्षस्व मृगचर्य्यामिवात्मनः । दुर्बलाचरितं राजन्न बलस्थैर्निषेविताम् ॥ ११ ॥ यां न कृष्णो न बीभत्सुर्नाभिमन्युर्न सृञ्जयाः । न चाहमभिनन्दामि न च माद्रीसुतावुभौ ॥ १२ ॥ भवान् धर्मो धर्म इति सततं व्रतकर्षितः । कच्चिद्राजन्न निर्वेदादापन्नः क्लीवजीविकाम् ॥ १३ ॥ दुर्मनुष्या हि निर्वेदमफलं स्वार्थघातकम् । अशक्ताः श्रियमाहर्त्तुमात्मनः कुर्वते प्रियम् ॥ १४ ॥ स भवान् दृष्टिमान् शक्तः पश्यन्नस्मासु पौरुषम् । आनृशंस्यपरो राजन्नानर्थमवबुध्यसे ॥ १५ ॥ अस्मानमी धार्त्तराष्ट्राः क्षममाणानलं सतः । अशक्तानिव मन्यन्ते तद्दुःखं नाहवे वधः ॥ १६ ॥ तत्र चेद्युध्यमानानामजिह्ममनिवर्त्तिनाम् । सर्वशो हि वधः श्रेयान् प्रेत्य लोकान् लभेमहि ॥ १७ ॥ अथवा वयमेवैतान् निहत्य भरतर्षभ । आददीमहि गां सर्वां तथापि श्रेय एव नः ॥ १८ ॥ सर्वथा कार्य्यमेतन्नः स्वधर्ममनुतिष्ठताम् । काङ्क्षतां विपुलां कीर्त्तिं वैरं प्रतिचिकीर्षताम् ॥ १८ ॥ आत्मार्थं युध्यमानानां विदिते कृत्यलक्षणे । अन्यैरपि हृते राज्ये प्रशस्यैव न गर्हणा ॥ १९ ॥ कर्षणार्थो हि यो धर्मो मित्राणा-

आत्मनस्तथा। व्यसनं नाम तद्राजन् न स धर्मः कुधर्म तत् ॥ २० ॥
सर्व्वथा धर्मनित्यन्तु पुरुषं धर्मदुर्व्वलम्। त्यजतस्तात धर्मार्थौ
प्रेतं दुःखसुखे यथा ॥ २१ ॥ यस्य धर्मो हि धर्मार्थं क्लेशभाङ्
न पण्डितः। न स धर्मस्य वेदार्थं सूर्य्यस्यान्धः प्रभामिव ॥ २२ ॥
यस्य चात्मार्थमेवार्थः स च नार्थस्य कोविदः। रक्षेत भृतको-
ऽरण्ये यथा गास्तादृगेव सः ॥ २३ ॥ अतिवेलं हि योऽर्थार्थी
नेतरावनुतिष्ठति। स वध्यः सर्व्वभूतानां ब्रह्महेव जुगुप्सितः ॥२४॥
सततं यश्च कामार्थी नेतरावनुतिष्ठति। मित्राणि तस्य नश्यन्ति
धर्मार्थाभ्याञ्च हीयते ॥ २५ ॥ तस्य धर्मार्थहीनस्य कामान्ते
निधनं ध्रुवम्। कामतो रममाणस्य मीनस्येवाम्भसः क्षये ॥२६॥
तस्माद्धर्मार्थयोर्नित्यं न प्रमाद्यन्ति पण्डिताः। प्रकृतिः सा हि
कामस्य पावकस्यारणिर्यथा ॥ २७ ॥ सर्व्वथा धर्ममूलोऽर्थो धर्म-
श्चार्थपरिग्रहः। इतरेतरयोर्नीतौ विद्धि मेघोदधी यथा ॥२८॥
द्रव्यार्थस्पर्शसंयोगे या प्रीतिरुपजायते। स कामश्चित्तसङ्कल्प-
शरीरं नास्य दृश्यते ॥ २९ ॥ अर्थार्थी पुरुषो राजन् वृहन्तं
धर्ममिच्छति। अर्थमिच्छति कामार्थी न कामादन्यमिच्छति ॥३०॥
न हि कामेन कामोऽन्यः साध्यते फलमेव तत्। उपयोगात् फल-
स्यैव काष्ठाद्भस्मेव पण्डितः ॥ ३१ ॥ इमान् शकुनकान्राजन् हन्ति
वैतंसिको यथा। एतद्रूपमधर्मस्य भूतेषु हि विहिंसता ॥ ३२ ॥
कामाल्लोभाच्च धर्मस्य प्रवृत्तिं यो न पश्यति। स वध्यः सर्व्वभूतानां
प्रेत्य चेह च दुर्मतिः ॥ ३३ ॥ व्यक्तं ते विदितो राजन्नर्थो द्रव्य-
परिग्रहः। प्रकृतिञ्चापि वेत्थास्य विकृतिञ्चापि भूयसीम् ॥ ३४ ॥
तस्य नाशे विनाशे वा जरया मरणेन वा। अनर्थ इति मन्यन्ते
सोऽयमस्मासु वर्त्तते ॥ ३५ ॥ इन्द्रियाणाञ्च पञ्चानां मनसो
हृदयस्य च। विषये वर्त्तमानानां या प्रीतिरुपजायते ॥ ३६ ॥
स काम इति मे बुद्धिः कर्म्मणां फलमुत्तमम्। एवमेव पृथग्दृष्ट्वा

धर्मार्थौ काममेव च ॥३७॥ न धर्मपर एव स्यान्न चार्थपरमो नरः। न कामपरमो वा स्यात् सर्वान् सेवेत सर्वदा ॥ ३८॥ धर्मं पूर्वं धनं मध्ये जघन्ये काममाचरेत्। अहन्यनुचरेदेवमेष शास्त्रकृतो विधिः ॥ ३९ ॥ कामं पूर्वं धनं मध्येऽ जघन्ये धर्ममाचरेत्। वयस्यनुचरेदेवमेष शास्त्रकृतो विधिः ॥ ४० ॥ धर्मञ्चार्थञ्च कामञ्च यथावद्वदताम्बर। विभज्य काले कालज्ञः सर्वान् सेवेत पण्डितः ॥ ४१ ॥ मोक्षो वा परमं श्रेय एषां राजन् सुखार्थिनाम्। प्राप्तिर्वा बुद्धिमास्थाय सोपायां कुरुनन्दन ॥४२॥ तद्वाशु क्रियतां राजन् प्राप्तिर्वाप्यधिगम्यताम्। जीवितं ह्यातुरस्येव दुःखमन्तरवर्त्तिनः ॥ ४३ ॥ विदितश्चैव ते धर्मः सततं चरितश्च ते। जानन्तस्त्वयि शंसन्ति सुहृदः कर्म चोदनाम् ॥४४॥ दानं यज्ञः सतां पूजा वेदधारणमार्जवम्। एष धर्मः परो राजन् बलवान् प्रेत्य चेह च ॥ ४५ ॥ एष नार्थविहीनेन शक्यो राजन्निषेवितुम्। अखिलाः पुरुषव्याघ्र गुणाः स्युर्यद्यपीतरे ॥४६॥ धर्ममूलमिदं राजन् नान्यद्धर्माद्विशिष्यते। धर्मश्चार्थेन महता शक्यो राजन्निषेवितुम ॥ ४७ ॥ न चार्थो भैक्ष्यचर्य्येण नापि क्लैब्येन कर्हिचित्। वेत्तुं शक्यः सदा राजन् केवलं धर्मबुद्धिना ॥ ४८ ॥ प्रतिषिद्धा हि ते याच्ञा यया सिध्यति वै द्विजः। तेजसैवार्थलिप्सायां यतस्व पुरुषर्षभ ॥ ४९ ॥ भैक्ष्यचर्य्या न विहिता न च विट्शूद्रजीविका। क्षत्रियस्य विशेषेण धर्मस्तु बलमौरसम् ॥ ५० ॥ स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व जहि शत्रून् समागतान्। धार्त्तराष्ट्रबलं पार्थ मया पार्थेन नाशय ॥ ५१ ॥ उदारमेव विद्वांसो धर्मं प्राहुर्मनीषिणः। उदारं प्रतिपद्यस्व नावरे स्थातुमर्हसि ॥ ५२ ॥ अनुबुध्यस्व राजेन्द्र वेत्थ धर्मान् सनातनान्। क्रूरकर्माभिजातोऽसि यस्मादुद्विजते जनः ॥ ५३ ॥ प्रजापालनसम्भूतं फलं तव न गर्हितम्। एष ते विहितो राजन्

क्षत्रधर्मः सनातनः ॥ ५४ ॥ तस्मादपचितः पार्थ लोके हास्यं गमिष्यसि । स्वधर्माद्धि मनुष्याणां चलनं न प्रशस्यते ॥ ५५ ॥ स चात्रं हृदयं कृत्वा त्यक्तेदं शिथिलं मनः । वीर्य्यमास्थाय कौरव्य धुरमुद्वह धुर्य्यवत् ॥ ५६ ॥ न हि केवलधर्मात्मा पृथिवीं जातु कश्चन । पार्थिवो व्यजयद्राजन्न भूतिं न पुनः श्रियम् ॥५७॥ जिह्वां दत्त्वा बहूनां हि क्षुद्राणां लुब्धचेतसाम् । निकृत्या लभते राज्यमाहारमिव शल्यकः ॥ ५८ ॥ भ्रातरः पूर्वजाताश्च सुसमृद्धाश्च सर्वशः । निकृत्या निर्ज्जिता देवैरसुराः पार्थिवर्षभ ॥५९॥ एवं बलवतः सर्वमिति बुद्ध्वा महीपते । जहि शत्रून् महाबाहो परान्निकृतिमास्थितः ॥ ६० ॥ न ह्यर्जुनसमः कश्चिद्युधि योद्धा धनुर्द्धरः । भविता वा पुनः कश्चिन्मत्समो वा गदाधरः ॥ ६१ ॥ सत्त्वेन कुरुते युद्धं राजन् सुबलवानपि । न प्रमाणेन नोत्साहात् सत्त्वस्थो भव पाण्डव ॥ ६२ ॥ सत्त्वं हि मूलमर्थस्य वितथं यदतोऽन्यथा । न तु प्रसक्तं भवति वृक्षच्छायेव हैमनी ॥ ६३ ॥ अर्थत्यागोऽपि कार्य्यः स्यादर्थं श्रेयांसमिच्छता । वीजौपम्येन कौन्तेय मा तेऽभूदत्र संशयः ॥ ६४ ॥ अर्थेन तु समो नार्थो यत्र लभ्येत नोदयः । न तत्र विपणः कार्य्यः खरकण्डूयितं हि तत् ॥ ६५ ॥ एवमेतन्मनुष्येन्द्र धर्मं त्यक्त्वाल्पकं नरः । वृहन्तं धर्ममाप्नोति स बुद्ध इति निश्चितम् ॥ ६६ ॥ अमित्रं मित्रसम्पन्नं मित्रैर्भिन्दन्ति पण्डिताः । भिन्नैर्मित्रैः परित्यक्तं दुर्वलं कुरुतेऽवशम् ॥ ६७ ॥ सत्त्वेन कुरुते युद्धं राजन् सुबलवानपि । नोद्यमेन न होत्राभिः सर्वाः स्वीकुरुते प्रजाः ॥ ६८ ॥ सर्वथा संहतैरेव दुर्वलैर्बलवानपि । अमित्रः शक्यते हन्तुं मधुहा भ्रमरैरिव ॥ ६९ ॥ यथा राजन् प्रजाः सर्वाः सूर्य्यः पाति गभस्तिभिः । अत्ति चैव तथैव त्वं सदृशः सवितुर्भव ॥ ७० ॥ एतच्चापि तपो राजन् पुराणमिति नः श्रुतम् । विधिना पालनं भूमेर्यत्कृतं

नः पितामहैः ॥ ७१ ॥ न तथा तपसा राजन् लोकान् प्राप्नोति क्षत्रियः । यथा सृष्टेन युद्धेन विजयेनेतरेण वा ॥ ७२ ॥ अपेयात् किल भा सूर्य्यात् लक्ष्मीश्चन्द्रमसस्तथा । इति लोको व्यवसितो दृष्ट्वेमां भवतो व्ययाम् ॥ ७३ ॥ भवतश्च प्रशंसाभिर्निन्दाभिरितरस्य च । कथा युक्ताः परिषदः पृथग्राजन् समागताः ॥ ७४ ॥ इदमत्यधिकं राजन् ब्राह्मणाः कुरवश्च ते । समेताः कथयन्तीह मुदिताः सत्यसन्धताम् ॥ ७५ ॥ यन्न मोहान्न कार्पण्यान्न लोभान्न भयादपि । अनृतं किञ्चिदुक्तं ते न कामान्नार्थकारणात् ॥ ७६ ॥ यदेनः कुरुते किञ्चिद्राजा भूमिमवाप्नुवन् । सर्वं तन्नुदते पश्चाद्यज्ञैर्विपुलदक्षिणैः ॥ ७७ ॥ ब्राह्मणेभ्यो ददद्ग्रामान् गाश्च राजन् सहस्रशः । मुच्यते सर्वपापेभ्यस्तमोभ्यः इव चन्द्रमाः ॥ ७८ ॥ पौरजानपदाः सर्वे प्रायशः कुरुनन्दन । सवृद्धबालसहिताः शंसन्ति त्वां युधिष्ठिर ॥ ७९ ॥ श्ववृत्तौ क्षीरमासक्तं ब्रह्म वा वृषले यथा । सत्यं स्तेने बलं नार्य्यां राज्यं दुर्य्योधने तथा ॥ ८० ॥ इति लोके निर्वचनं पुनश्चरति भारत । अपि चैताः स्त्रियो बालाः स्वाध्यायमधिकुर्वते ॥ ८१ ॥ इमामवस्थाञ्च गते सहास्माभिररिन्दम । हन्त नष्टाः स्म सर्वे वै भवतोपद्रवे सति ॥ ८२ ॥ स भवान्रथमास्थाय सर्वोपकरणान्वितम् । त्वरमाणोऽभिनिर्य्यातु विप्रेभ्योऽर्थविभावकः ॥ ८३ ॥ वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठानद्यैव गजसाह्वयम् । अस्त्रविद्भिः परिवृतो भ्रातृभिर्दृढधन्विभिः ॥ ८४ ॥ आशीविषसमैर्वीरैर्मरुद्भिरिव वृत्रहा । अमित्रान् तेजसा मृद्नन्नसुरानिव वृत्रहा । श्रियमादत्स्व कौन्तेय धार्त्तराष्ट्रान्महाबल ॥ ८५ ॥ न हि गाण्डीवमुक्तानां शराणां गार्द्ध्रवाससाम् । स्पर्शमाशीविषाभाणां मर्त्यः कश्चन संसहेत् ॥ ८६ ॥ न स वीरो न मातङ्गो न च सोऽश्वोऽस्ति भारत । यः सहेत गदावेगं मम क्रुद्धस्य संयुगे ॥ ८७ ॥

सृञ्जयैः सह कैकेयैर्वृष्णीनां वृषभेण च। कथंस्विद्युधि कौन्तेय न राज्यं प्राप्नुयामहे ॥ ८८ ॥ शत्रुहस्तगतां राजन् कथञ्चिन्नाहरेर्महीम्। इह यत्नमुपाहृत्य बलेन महतान्वितः ॥ ८९ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि अर्जुनाभिगमनपर्व्वणि भीमवाक्ये त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

वैशम्पायन उवाच। स एवमुक्तस्तु महानुभावः सत्यव्रतो भीमसेनेन राजा। अजातशत्रुस्तदनन्तरं वै धैर्य्यान्वितो वाक्यमिदं बभाषे ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच। असंशयं भारत सत्यमेतद्यन्मां तुदन् वाक्यशल्यैः चिणोषि। न त्वा विगर्हे प्रतिकूलमेव ममानयाद्धि व्यसनं व आगात् ॥ २ ॥ अहं ह्यचानन्वपद्यं जिहीर्षन् राज्यं सराष्ट्रं धृतराष्ट्रस्य पुत्रात्। तन्मां शठः कितवः प्रत्यदेवीत् सुयोधनार्थं सुबलस्य पुत्रः ॥ ३ ॥ महामायः शकुनिः पार्व्वतीयः सभामध्ये प्रवपन्नचपूगान्। अमायिनं मायया प्रत्यजैषीत्ततोऽपश्यं वृजिनं भीमसेन ॥ ४ ॥ अचांश्च दृष्ट्वा शकुनेर्यथावत् कामानुकूलानयुजो युजश्च। शक्यं नियन्तुमभविष्यदात्मा मन्युस्तु हन्यात् पुरुषस्य धैर्य्यम् ॥ ५ ॥ यन्तुं नात्मा शक्यते पौरुषेण मानेन वीर्य्येण च तात नद्धः। न ते वाचो भीमसेनाभ्यसूये मन्ये तथा तद्भवितव्यमासीत् ॥ ६ ॥ स नो राजा धृतराष्ट्रस्य पुत्रो न्यपातयद्व्यसने राज्यमिच्छन्। दास्यञ्च नोऽगमयद्भीमसेन यत्राभवच्छरणं द्रौपदी नः ॥ ७ ॥ त्वञ्चापि तद्वेत्थ धनञ्जयश्च पुनर्द्यूतायागतानां सभां नः। यन्माब्रवीद्धृतराष्ट्रस्य पुत्रः एकल्लहार्थं भरतानां समचम् ॥ ८ ॥ वने समा द्वादश राजपुत्र यथाकामं विजितमजातशत्रो। तथापरञ्चाविदितश्चरेथाः सर्व्वैः

सह भ्रातृभिश्छद्मगूढः ॥ ९ ॥ तांश्चेत् श्रुत्वा तात तथाचरन्त-
मवधीत्स्यन्ते भारतानाञ्चराश्च । अन्यांश्चरेथास्तावतोऽब्दांस्तथा
त्वं निश्चित्य तत् प्रतिजानीहि पार्थ ॥ १० ॥ चरैश्चेन्नो विदितः
कालमेतं युक्तो राजन्मोहयित्वा महीयान् । ब्रवीमि सत्यं कुरु-
संसदीह तवैव ता भारत पञ्चनद्यः ॥ ११ ॥ वयञ्चैतद्भारत सर्व
एव त्वयाजिताः कालमपास्य भोगान् । वसेम इत्याह पुरा स
राजा मध्ये कुरूणां स मयोक्तस्तथेति ॥ १२ ॥ तत्र द्यूतमभवन्नो
जघन्यं तस्मिन् जिताः प्रव्रजिताश्च सर्वे । इत्थञ्च देशाननुसञ्च-
रामो वनानि कृच्छ्राणि च कृच्छ्ररूपाः ॥ १३ ॥ सुयोधनश्चापि न
शान्तिमिच्छन् भूयः स मन्योर्वशमन्वगच्छत् । उद्योजयामास
कुरूंश्च सर्वान् ये चास्य केचिद्वशमन्वगच्छन् ॥ १४ ॥ तं सन्धि-
मास्थाय सतां सकाशे को नाम जह्यादिह राज्यहेतोः । आर्य्यस्य
मन्ये मरणाद्गरीयो यद्धर्ममुत्क्रम्य महीं प्रशासेत् ॥ १५ ॥ तदैव
चेद्वीरकर्मा करिष्यो यदा द्यूते परिघं पर्य्यमृक्षः । बाहू दिध-
क्षन् वारितः फाल्गुनेन किं दुष्कृतं भीम तदाभविष्यत् ॥ १६ ॥
प्रागेव चैवं समयक्रियायां किं नाब्रवीः पौरुषमाविदानः । प्राप्तन्तु
कालं त्वभिपद्य पश्चात् किं मामिदानीमतिवेलमात्थ ॥ १७ ॥
भूयोऽपि दुःखं मम भीमसेन दूये विषस्येव रसं हि पीत्वा ।
यद्याज्ञसेनीं परिक्लिश्यमानां संदृश्य तत्क्षान्तमिति स्म भीम
॥ १८ ॥ न त्वद्य शक्यं भरतप्रवीर कृत्वा यदुक्तं कुरुवीरमध्ये ।
कालं प्रतीक्षस्व सुखोदयस्य पङ्क्तिं फलानामिव बीजवापः ॥१९॥
यदा हि पूर्वं निकृतो निकृन्तेत् वैरं सपुष्पं सफलं विदित्वा ।
महागुणं हरति हि पौरुषेण तदा वीरो जीवति जीवलोके
॥ २० ॥ श्रियञ्च लोके लभते समग्रां मन्ये चास्मै शत्रवः संन-
मन्ते । मित्राणि चैनमचिराद्भजन्ते देवा इवेन्द्रमुपजीवन्ति
चैनम् ॥ २१ ॥ मम प्रतिज्ञाञ्च निबोध सत्यां वृणे धर्मममृता-

जीविताच्च । राज्यञ्च पुत्राश्च यशो धनञ्च सर्वं न सत्यस्य कला-
मुपैति ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये
चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

भीम उवाच । सन्धिं कृत्वैव कालेन ह्यन्तवेन पतत्त्रिणा ।
अनन्तेनाप्रमेयेण स्रोतसा सर्वहारिणा ॥ १ ॥ प्रत्यक्षं मन्यसे
कालं मर्त्यः सन् कालबन्धनः । फेनधर्मा महाराज फलधर्मा
तथैव च ॥ २ ॥ निमेषादपि कौन्तेय यस्यायुरपचीयते । सूच्येव-
वाञ्जनचूर्णस्य किमिति प्रतिपालयेत् ॥ ३ ॥ यो नूनममितायुः
स्यादथ वातिप्रमाणवित् । स कालं वै प्रतीक्षेत सर्वप्रत्यक्षदर्शि-
वान् ॥ ४ ॥ प्रतीक्ष्यमाणः कालो नः समा राजंस्त्रयोदश ।
आयुषोऽपचयं कृत्वा मरणायोपनेष्यति ॥ ५ ॥ शरीरिणां हि
मरणं शरीरे नित्यमाश्रितम् । प्रागेव मरणात्तस्माद्राज्यायैव
घटामहे ॥ ६ ॥ यो न याति प्रसङ्ख्यानमस्पृष्टो भूमिवर्द्धनः ।
अयातयित्वा वैराणि सोऽवसीदति गौरिव ॥ ७ ॥ यो न यात-
यते वैरमल्पसत्त्वोद्यमः पुमान् । अफलं जन्म तस्याहं मन्ये
दुर्जातजायिनः ॥८॥ हैरण्यौ भवतो बाहू श्रुतिर्भवति पार्थिवी ।
हत्वा द्विषन्तं सङ्ग्रामे भुङ्क्ष्व बाहुर्ज्जितं वसु ॥ ९ ॥ हत्वा वै
पुरुषो राजन् विकर्त्तारमरिन्दम । अह्नाय नरकं गच्छेत् स्वर्गं-
वास्य स सम्मितः ॥ १० ॥ अमर्षजो हि सन्तापः पावकाद्दीप्ति-
मत्तरः । येनाहमतिसन्तप्तो न नक्तं न दिवा शये ॥ ११ ॥ अयञ्च
पार्थो बीभत्सुर्वरिष्ठो ज्याविकर्षणे । आस्ते परमसन्तप्तो नूनं
सिंह इवाशये ॥ १२ ॥ योऽयमेकोऽभिमनुते सर्वान् लोके धनु-
र्भृतः । सोऽयमात्मजमूष्माणं महाहस्तीव यच्छति ॥ १३ ॥

नकुलः सहदेवश्च वृद्धा माता च वीरसूः । तथैव प्रियमिच्छन्त
आसते जड़मूकवत् ॥ १४ ॥ सर्वे ते प्रियमिच्छन्ति बान्धवाः सह
सृञ्जयैः । अहमेकश्च सन्तप्तो माता च प्रतिविन्ध्यतः ॥ १५ ॥
प्रियमेव तु सर्वेषां यद्ब्रवीम्युत किञ्चन । सर्वे हि व्यसनं प्राप्ताः
सर्वे युद्धाभिनन्दिनः ॥ १६ ॥ न ततः पापीयसी काचिदापद्राजन्
भविष्यति । यन्नो नीचैरल्पबलैराज्यमाच्छिद्य भुज्यते ॥ १७ ॥
शीलदोषाद्‌घृणाविष्ट आनृशंस्यात् परन्तप । क्लेशांस्तितिक्षसे
राजन्नान्यः कश्चित् प्रशंसति ॥ १८ ॥ श्रोत्रियस्येव ते राजन्मन्द-
कस्याविपश्चितः । अनुवाकहता बुद्धिर्नैषा तत्त्वार्थदर्शिनी ॥१९॥
घृणी ब्राह्मणरूपोऽसि कथं क्षत्रेषु जायथाः । अस्यां हि योनौ
जायन्ते प्रायशः क्रूरबुद्धयः ॥ २० ॥ अश्रौषीस्त्वं राजधर्मान् यथा
वै मनुरब्रवीत् । क्रूरान्निकृतिसम्पन्नान् विहितानशमात्मकान्
॥ २१ ॥ धार्त्तराष्ट्रान्महाराज क्षमसे किं दुरात्मनः । कर्त्तव्ये
पुरुषव्याघ्र किमास्से पीठसर्पवत् ॥ २२ ॥ बुद्ध्या वीर्य्येण संयुक्तः
श्रुतेनाभिजनेन च । तृणानां मुष्टिनैकेन हिमवन्तञ्च पर्वतम्
॥ २३ ॥ छन्नमिच्छसि कौन्तेय योऽस्मान् संवर्त्तुमिच्छसि ।
अज्ञातचर्य्या गूढ़ेन पृथिव्यां विश्रुतेन च ॥ २४ ॥ दिवीव पार्थ
सूर्य्येण न शक्या चरितुं त्वया । बृहच्छाल इवानूपे शाखा-
पुष्पपलाशवान् ॥ २५ ॥ हस्ती श्वेत इवाज्ञातः कथं जिष्णु-
श्चरिष्यति । इमौ च सिंहसङ्काशौ भ्रातरौ सहितौ शिशू ॥२६॥
नकुलः सहदेवश्च कथं पार्थ चरिष्यतः । पुण्यकीर्त्तिं राजपुत्री
द्रौपदी वीरसूरियम् ॥ २७ ॥ विश्रुता कथमज्ञाता कृष्णा पार्थ
चरिष्यति । माञ्चापि राजन् जानन्ति ह्याकुमारमिमाः प्रजाः
॥ २८ ॥ नाज्ञातचर्य्यां पश्यामि मेरोरिव निगूहनम् । तथैव
बहवोऽस्माभी राष्ट्रेभ्यो विप्रवासिताः ॥ २९ ॥ राजानो राज-
पुत्राश्च धृतराष्ट्रमनुव्रताः । न हि तेऽप्युपशाम्यन्ति निकृता वा

निराकृताः ॥ ३० ॥ अवश्यं तैर्निकर्त्तव्यमस्माकं तत्प्रियैषिभिः । तेऽप्यस्मासु प्रयुञ्जीरन् प्रच्छन्नान् सुबहूंश्चरन् । आचक्षीरंश्च नो ज्ञात्वा ततः स्यात् सुमहद्भयम् ॥ ३१ ॥ अस्माभिरुषिताः सम्यग्वने मासास्त्रयोदश । परिमाणेन तान् पश्य तावतः परिवत्सरान् ॥ ३२ ॥ अस्ति मासः प्रतिनिधिर्यथा प्राहुर्मनीषिणः । पूतिकामिव सोमस्य तथेदं क्रियतामिति ॥ ३३ ॥ अथवानडुहे राजन् साधवे साधुवाहिने । सौहित्यदानादेतस्मादेनसः प्रतिमुच्यते ॥ ३४ ॥ तस्माच्छत्रुवधे राजन् क्रियतां निश्चयस्त्वया । क्षत्रियस्य हि सर्वस्य नान्यो धर्म्मोऽस्ति संयुगात् ॥ ३५ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि भीमवाक्ये पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । भीमसेनवचः श्रुत्वा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । निश्वस्य पुरुषव्याघ्रः संप्रदध्यौ परन्तपः ॥ १ ॥ श्रुता मे राजधर्माश्च वर्णानाञ्च विनिश्चयाः । आयत्याञ्च तदात्वे च यः पश्यति स पश्यति ॥ २ ॥ धर्मस्य जानमानोऽहं गतिमग्र्यां सुदुर्विदाम् । कथं बलात् करिष्यामि मेरोरिव विमर्द्दनम् ॥ ३ ॥ स मुहूर्त्तमिव ध्यात्वा विनिश्चित्येति कृत्यताम् । भीमसेनमिदं वाक्यमपदान्तरमब्रवीत् ॥ ४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत । इदमन्यत् समाधत्स्व वाक्यं मे वाक्यकोविद ॥ ५ ॥ महापापानि कर्म्माणि यानि केवलसाहसात् । आरभ्यन्ते भीमसेन व्यथन्ते तानि भारत ॥ ६ ॥ सुमन्त्रिते सुविक्रान्ते सुकृते सुविचारिते । सिध्यन्त्यर्था महाबाहो दैवञ्चात्र प्रदक्षिणम् ॥ ७ ॥ यत्तु केवलचापल्याद्बलदर्पोत्थितः स्वयम् । आरब्धव्यमिदं कार्य्यं मन्यसे

शृणु तत्र मे ॥ ८ ॥ भूरिश्रवाः शलश्चैव जलसन्धश्च वीर्य्यवान् । भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च द्रोणपुत्रश्च वीर्य्यवान् ॥ ९ ॥ धार्त्तराष्ट्रा दुराधर्षा दुर्य्योधनपुरोगमाः । सर्व्व एव कृतास्त्राश्च सततञ्चाततायिनः ॥ १० ॥ राजानः पार्थिवाश्चैव येऽस्माभिरुपतापिताः । संश्रिताः कौरवं पक्षं जातस्नेहाश्च तं प्रति ॥ ११ ॥ दुर्य्योधनहिते युक्ता न तथास्मासु भारत । पूर्णकोषबलोपेताः प्रयतिष्यन्ति सङ्गरे ॥ १२ ॥ सर्व्वे कौरवसैन्यस्य सपुत्रामात्यसैनिकाः । संविभक्ता हि मात्राभिर्भोगैरपि च सर्व्वशः ॥ १३ ॥ दुर्य्योधनेन ते वीरा मानिताश्च विशेषतः । प्राणांस्त्यक्ष्यन्ति सङ्ग्रामे इति मे निश्चिता मतिः ॥ १४ ॥ समा यद्यपि भीष्मस्य वृत्तिरस्मासु तेषु च । द्रोणस्य च महाबाहोः कृपस्य च महात्मनः ॥ १५ ॥ अवश्यं राजपिण्डस्तैर्निर्वेश्य इति मे मतिः । तस्मात्त्यक्ष्यन्ति सङ्ग्रामे प्राणानपि सुदुस्त्यजान् ॥ १६ ॥ सर्व्वे दिव्यास्त्रविद्वांसः सर्व्वे धर्म्मपरायणाः । अजेयाश्चेति मे बुद्धिरपि देवैः सवासवैः ॥ १७ ॥ अमर्षी नित्यसंरब्धस्तत्र कर्णो महारथः । सर्व्वास्त्रविदनाधृष्यो ह्यभेद्यकवचावृतः ॥ १८ ॥ अनिर्ज्जित्य रणे सर्व्वानेतान् पुरुषसत्तमान् । अशक्यो ह्यसहायेन हन्तुं दुर्य्योधनस्त्वया ॥ १९ ॥ न निद्रामधिगच्छामि चिन्तयानो वृकोदर । अति सर्व्वान् धनुर्ग्राहान् सूतपुत्रस्य लाघवम् ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । एतद्वचनमाज्ञाय भीमसेनोऽत्यमर्षणः । बभूव विमनास्त्रस्तो न चैवोवाच किञ्चन ॥ २१ ॥ तयोः संवदतोरेवं तदा पाण्डवयोर्द्वयोः । आजगाम महायोगी व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ २२ ॥ सोऽभिगम्य यथान्यायं पाण्डवैः प्रतिपूजितः । युधिष्ठिरमिदं वाक्यमुवाच वदताम्वरः ॥ २३ ॥

व्यास उवाच । युधिष्ठिर महाबाहो वेद्मि ते हृदयस्थितम् । मनीषया ततः क्षिप्रमागतोऽस्मि नरर्षभ ॥ २४ ॥ भीष्मात् द्रोणात्

कृपात् कर्णात् द्रोणपुत्राच्च भारत । दुर्य्योधनान्नृपसुतास्तथा दुःशासनादपि ॥ २५ ॥ यत्ते भयममित्रघ्न हृदि सम्परिवर्त्तते । ततोऽहं नाशयिष्यामि विधिदृष्टेन कर्म्मणा ॥ २६ ॥ तच्छ्रुत्वा धृतिमास्थाय कर्म्मणा प्रतिपादय । प्रतिपाद्य तु राजेन्द्र ततः क्षिप्रं ज्वरं जहि ॥ २७ ॥ तत एकान्तमुन्नीय पाराशर्य्यो युधिष्ठिरम् । अब्रवीदुपपन्नार्थमिदं वाक्यविशारदः ॥ २८ ॥ श्रेयसस्ते परः कालः प्राप्तो भरतसत्तम । येनाभिभविता शत्रून्रणे पार्थो धनञ्जयः ॥ २९ ॥ गृहाणेमां मया प्रोक्तां सिद्धिं मूर्त्तिमतीमिव । विद्यां प्रतिस्मृतिं नाम प्रपन्नाय ब्रवीमि ते ॥ ३० ॥ यामवाप्य महाबाहुरर्जुनः साधयिष्यति । अस्त्रहेतोर्महेन्द्रञ्च रुद्रञ्चैवाभिगच्छतु ॥ ३१ ॥ वरुणञ्च कुवेरञ्च धर्म्मराजञ्च पाण्डव । शक्तो ह्येष सुरान् द्रष्टुं तपसा विक्रमेण च ॥ ३२ ॥ ऋषिरेष महातेजा नारायणसहायवान् । पुराणः शाश्वतो देवस्त्वजेयो जिष्णुरच्युतः ॥ ३३ ॥ अस्त्राणीन्द्राच्च रुद्राच्च लोकपालेभ्य एव च । समादाय महाबाहुर्महत् कर्म करिष्यति ॥ ३४ ॥ वनादस्माच्च कौन्तेय वनमन्यद्विचिन्त्यताम् । निवासार्थाय यद्युक्तं भवेद्वः पृथिवीपते ॥ ३५ ॥ एकत्र चिरवासो हि न प्रीतिजननो भवेत् । तापसानाञ्च सर्व्वेषां भवेदुद्वेगकारकः ॥ ३६ ॥ मृगाणामुपयोगश्च वीरुदोषधिसंक्षयः । बिभर्षि च बहून् विप्रान् वेदवेदाङ्गपारगान् ॥ ३७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा प्रपन्नाय शुचये भगवान् प्रभुः । प्रोवाच लोकतत्त्वज्ञो योगी विद्यामनुत्तमाम् ॥ ३८ ॥ धर्म्मराजाय धीमान् स व्यासः सत्यवतीसुतः । अनुज्ञाय च कौन्तेयं तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३९ ॥ युधिष्ठिरस्तु धर्म्मात्मा तद्ब्रह्म मनसा यतः । धारयामास मेधावी काले काले सदाभ्यसन् ॥ ४० ॥ स व्यासवाक्यमुदितो वनाद्द्वैतवनात्ततः । ययौ सरस्वतीकूले काम्यकं

नाम तद्वनम् ॥ ४१ ॥ तमन्वयुर्महाराज शिक्षाक्षरविशारदाः। ब्राह्मणा स्तापसा युक्ता देवेन्द्रमृषयो यथा ॥ ४२ ॥ ततः काम्यकमासाद्य पुनस्ते भरतर्षभाः। न्यवसन्त महात्मानः सामात्याः सपरिच्छदाः ॥ ४३ ॥ तत्र ते न्यवसन्राजन् कञ्चित्कालं मनस्विनः। धनुर्वेदपरा वीराः शृण्वन्तो वेदमुत्तमम् ॥ ४४ ॥ चरन्तो मृगयां नित्यं शुद्धैर्बाणैर्मृगार्थिनः। पितृदैवतविप्रेभ्यो निर्वपन्तो यथाविधि ॥ ४५ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि काम्यकवनप्रवेशे षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

वैशम्पायन उवाच। कस्य चित्त्वथ कालस्य धर्मराजो युधिष्ठिरः। संस्मृत्य मुनिसन्देशमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ विविक्ते विदितप्रज्ञमर्ज्जुनं पुरुषर्षभ। सान्त्वपूर्वं स्मितं कृत्वा पाणिना परिसंस्पृशन् ॥ २ ॥ स मुहूर्त्तमिव ध्यात्वा वनवासमरिन्दमः। धनञ्जयं धर्म्मराजो रहसीदमुवाच ह ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच। भीष्मे द्रोणे कृपे कर्ण्णे द्रोणपुत्रे च भारत। धनुर्वेदश्चतुष्पाद एतेष्वद्य प्रतिष्ठितः ॥ ४ ॥ ब्राह्मं दैवं मानुषञ्च वायव्यं सचिकित्सितम्। सर्वास्त्राणां प्रयोगञ्च तेऽभिजानन्ति कृत्स्नशः ॥ ५ ॥ ते सर्वे धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण परिसान्त्विताः। संविभक्ताश्च तुष्टाश्च गुरुवत्तेषु वर्त्तते ॥ ६ ॥ सर्वयोधेषु चैवास्य सदा प्रीतिरनुत्तमा। आचार्य्या मानितास्तुष्टाः शान्तिं व्यवहरन्त्युत ॥ ७ ॥ शक्तिं न हापयिष्यन्ति ते काले प्रतिपूजिताः। अद्य चेयं मही कृत्स्ना दुर्य्योधनवशानुगा ॥ ८ ॥ सग्रामनगरा पार्थ ससागरवनाकरा। भवानेव प्रियोऽस्माकं त्वयि भारः समाहितः ॥ ९ ॥ अत्र कृत्यं प्रपश्यामि प्राप्तकालमरिन्दम।

कृष्णद्वैपायनात्तात गृहीतोपनिषन्मया ॥ १० ॥ तया प्रयुक्तया सम्यक् जगत् सर्वं प्रकाशते । तेन त्वं ब्रह्मणा तात संयुक्तः सुसमाहितः ॥ ११ ॥ देवतानां यथाकालं प्रसादं प्रतिपालय । तपसा योजयात्मानमुग्रेण भरतर्षभ ॥ १२ ॥ धनुष्मान् कवची खड्गी मुनिः साधुव्रते स्थितः । न कस्यचिद्ददन्मार्गं गच्छ तातोत्तरां दिशम् ॥ १३ ॥ इन्द्रे ह्यस्त्राणि दिव्यानि समस्तानि धनञ्जय । वृत्राद्भीतैर्बलं देवैस्तदा शक्रे समर्पितम् ॥ १४ ॥ तान्येकस्थानि सर्वाणि ततस्त्वं प्रतिपत्स्यसे । शक्रमेव प्रपद्यस्व स तेऽस्त्राणि प्रदास्यति । दीक्षितोऽद्यैव गच्छ त्वं द्रष्टुं देवं पुरन्दरम् ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा धर्मराजस्तमध्यापयत प्रभुः । दीक्षितं विधिनानेन धृतवाक्कायमानसम् ॥ १६ ॥ अनुजज्ञे तदा वीरं भ्राता भ्रातरमग्रजः । निदेशाद्धर्मराजस्य द्रष्टुकामः पुरन्दरम् ॥ १७ ॥ धनुर्गाण्डीवमादाय तथाक्षय्ये महेषुधी । कवची सतनुत्राणो बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ॥ १८ ॥ हुताग्निर्ब्राह्मणान्निष्कैः स्वस्ति वाच्य महाभुजः । प्रातिष्ठत महाबाहुः प्रगृहीतशरासनः ॥ १९ ॥ वधाय धार्त्तराष्ट्राणां निःश्वस्योर्द्ध्वमुदीक्ष्य च । तं दृष्ट्वा तत्र कौन्तेयं प्रगृहीत शरासनम् ॥२०॥ अब्रुवन् ब्राह्मणाः सिद्धा भूतान्यन्तर्हितानि च । क्षिप्रमाप्नुहि कौन्तेय मनसा यद्यदिच्छसि ॥ २१ ॥ अब्रुवन् ब्राह्मणाः पार्थमिति कृत्वा जयाशिषः । संसाधयस्व कौन्तेय ध्रुवोऽस्तु विजयस्तव ॥ २२ ॥ तं तथा प्रस्थितं वीरं शालस्कन्धोरुमर्जुनम् । मनांस्यादाय सर्वेषां कृष्णा वचनमब्रवीत् ॥ २३ ॥

कृष्णोवाच । यत्ते कुन्ती महाबाहो जातस्यैच्छद्धनञ्जय । तत्तेऽस्तु सर्वं कौन्तेय यथा च स्वयमिच्छसि । मास्माकं क्षत्रियकुले जन्म कश्चिदवाप्नुयात् ॥ १४ ॥ ब्राह्मणेभ्यो नमो नित्यं

येषां भैक्ष्येण जीविका। इदं मे परमं दुःखं यः स पापः सुयोधनः ॥ २५ ॥ दृष्ट्वा मां गौरिति प्राह प्रहसन्राजसंसदि। तस्माद्दुःखादिदं दुःखं गरीय इति मे मतिः ॥ २६ ॥ यत्तत् परिषदो मध्ये बह्वयुक्तमभाषत। नूनं ते भ्रातरः सर्वे त्वत्कथाभिः प्रजागरे ॥ २७ ॥ रंस्यन्ते वीर कर्माणि कथयन्तः पुनः पुनः। नैव नः पार्थ भोगेषु न धने नोत जीविते ॥ २८ ॥ तुष्टिर्बुद्धिर्भवित्री वा त्वयि दीर्घप्रवासिनि। त्वयि नः पार्थ सर्वेषां सुखदुःखे समाहिते ॥ २९ ॥ जीवितं मरणञ्चैव राज्यमैश्वर्य्यमेव च। आपृष्टो मेऽसि कौन्तेय स्वस्ति प्राप्नुहि भारत ॥ ३० ॥ बलवद्भिर्विरुद्धं न कार्य्यमेतत्त्वयानघ। प्रयाह्यविघ्नेनैवाशु विजयाय महाबल ॥ ३१ ॥ नमो धात्रे विधात्रे च स्वस्ति गच्छ ह्यनामयम्। ह्रीः श्रीः कीर्त्तिर्द्युतिः तुष्टिरुमा लक्ष्मीः सरस्वती ॥ ३२ ॥ इमा वै तव पान्थस्य पालयन्तु धनञ्जय। ज्येष्ठापचायी ज्येष्ठस्य भ्रातुर्वचनकारकः ॥ ३३ ॥ प्रपद्येऽहं वसून् रुद्रानादित्यान् समरुद्गणान्। विश्वेदेवांस्तथा साध्यान् शान्त्यर्थं भरतर्षभ ॥ ३४ ॥ स्वस्ति तेऽस्त्वन्तरीक्षेभ्यः पार्थिवेभ्यश्च भारत। दिव्येभ्यश्चैव भूतेभ्यो ये चान्ये परिपन्थिनः ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्त्वाशिषः कृष्णा विरराम यशस्विनी। ततः प्रदक्षिणं कृत्वा भ्रातॄन् धौम्यञ्च पाण्डवः ॥ ३६ ॥ प्रातिष्ठत महाबाहुः प्रगृह्य रुचिरं धनुः। तस्य मार्गादपाक्रामन् सर्वभूतानि गच्छतः ॥ ३७ ॥ युक्तस्यैन्द्रेण योगेन पराक्रान्तस्य शुष्मिणः। सोऽगच्छत् पर्वतांस्तात तपोधननिषेवितान् ॥ ३८ ॥ दिव्यं हैमवतं पुण्यं देवजुष्टं परन्तप। अगच्छत् पर्वतं पुण्यमेकाह्नैव महामनाः ॥ ३९ ॥ मनोजवगतिर्भूत्वा योगयुक्तो यथानिलः। हिमवन्तमतिक्रम्य गन्धमादनमेव च ॥ ४० ॥ अत्यक्रामत् स दुर्गाणि दिवारात्रमतन्द्रितः। इन्द्रकीलं समासाद्य

ततोऽतिष्ठद्धनञ्जयः ॥ ४१ ॥ अन्तरीचेऽतिष्ठुश्राव तिष्ठेति स
वचस्तदा । तच्छ्रुत्वा सर्वतो दृष्टिं चारयामास पाण्डवः ॥ ४२ ॥
अथापश्यन् सव्यसाची वृत्तमूले तपस्विनम् । ब्राह्म्या श्रिया
दीप्यमानं पिङ्गलं जटिलं कृशम् ॥ ४३ ॥ सोऽब्रवीदर्ज्जुनं तत्र
स्थितं दृष्ट्वा महातपाः । कस्त्वं तातेह सम्प्राप्तो धनुष्मान् कवची
शरी ॥ ४४ ॥ निबद्धासितलत्राणः चात्रं धर्म्ममनुव्रतः । नेह
शस्त्रेण कर्त्तव्यं शान्तानामेष आलयः ॥ ४५ ॥ विनीतक्रोध-
हर्षाणां ब्राह्मणानां तपस्विनाम् । नेहास्ति धनुषा कार्य्यं न
सङ्ग्रामोऽत्र कर्हिचित् ॥ ४६ ॥ निक्षिपैतद्धनुस्तात प्राप्तोऽसि परमां
गतिम् । ओजसा तेजसा वीर यथा नान्यः पुमान् क्वचित् ॥४७॥
तथा हसन्निवाभीक्ष्णं ब्राह्मणोऽर्जुनमब्रवीत् । न चैनञ्चालया-
मास धैर्य्यात् सुधृतनिश्चयम् ॥ ४८ ॥ तमुवाच ततः प्रीतः स
द्विजः प्रहसन्निव । वरं वृणीष्व भद्रन्ते शक्रोऽहमरिसूदन ॥४९॥
एवमुक्तः सहस्राक्षं प्रत्युवाच धनञ्जयः । प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा
शूरः कुरुकुलोद्वहः ॥ ५० ॥ ईप्सितो ह्येष वै कामो वरञ्चैनं
प्रयच्छ मे । त्वत्तोऽद्य भगवन्नस्त्रं कृत्स्नमिच्छामि वेदितुम् ॥५१॥
प्रत्युवाच महेन्द्रस्तं प्रीतात्मा प्रहसन्निव । इह प्राप्तस्य किं कार्य्य-
मस्त्रैस्तव धनञ्जय ॥ ५२ ॥ कामान् वृणीष्व लोकांस्त्वं प्राप्तोऽसि
परमां गतिम् । एवमुक्तः प्रत्युवाच सहस्राक्षं धनञ्जयः ॥ ५३ ॥
न लोकान्न पुनः कामान्न देवत्वं कुतः सुखम् । न च सर्व्वामरै-
श्वर्य्यं कामये त्रिदशाधिप ॥ ५४ ॥ भ्रातॄंस्तान् विपिने त्यक्त्वा
वैरमप्रतियात्य च । अकीर्त्तिं सर्व्वलोकेषु गच्छेयं शाश्वतीः
समाः ॥ ५५ ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच वृत्रहा पाण्डुनन्दनम् । सान्त्व-
यन् श्लक्ष्णया वाचा सर्व्वलोकनमस्कृतः ॥ ५६ ॥ यदा द्रक्ष्यसि
भूतेशं त्र्यक्षं शूलधरं शिवम् । तदा दातास्मि ते तात दिव्या-
न्यस्त्राणि सर्व्वशः ॥ ५७ ॥ क्रियतां दर्शने यत्नो देवस्य परमे-

ष्ठितः। दर्शनात्तस्य कौन्तेय संसिद्धः स्वर्गमेष्यसि ॥ ५८ ॥ इत्युक्त्वा
फाल्गुनं शक्रो जगामादर्शनं पुनः। अर्ज्जुनोऽप्यथ तत्रैव तस्थौ
योगसमन्वितः ॥ ५९ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि इन्द्रदर्शने सप्त-
त्रिंशोऽध्यायः समाप्तञ्च अर्जुनाभिगमनपर्व ॥ ३७ ॥

अथ कैरातपर्व।

जनमेजय उवाच। भगवन् श्रोतुमिच्छामि पार्थस्याक्लिष्ट-
कर्म्मणः। विस्तरेण कथामेतां यथास्त्राण्युपलब्धवान् ॥ १ ॥
कथा च पुरुषव्याघ्रो दीर्घबाहुर्धनञ्जयः। वनं प्रविष्टस्तेजस्वी
निर्मनुष्यमभीतवत् ॥ २ ॥ किञ्च तेन कृतं तत्र वसता ब्रह्मवित्तम।
कथञ्च भगवान् स्थाणुर्द्देवराजश्च तोषितः ॥ ३ ॥ एतदिच्छा-
म्यहं श्रोतुं त्वत्प्रसादाद्द्विजोत्तम। त्वं हि सर्व्वज्ञ दिव्यञ्च मानुष-
ञ्चैव वेत्थ ह ॥ ४ ॥ अत्यद्भुततमं ब्रह्मन् लोमहर्षणमर्जुनः। भवेन
सह सङ्ग्रामे चकाराप्रतिमं किल ॥ ५ ॥ पुरा प्रहरतां श्रेष्ठः
सङ्ग्रामेष्वपराजितः। यच्छ्रुत्वा नरसिंहानां दैन्यहर्षातिविस्म-
यात् ॥ ६ ॥ शूराणामपि पार्थानां हृदयाणि चकम्पिरे।
यद्यच्च कृतवानन्यत् पार्थस्तदखिलं वद ॥ ७ ॥ न ह्यस्य निन्दितं
जिष्णोः सुसूक्ष्ममपि लक्षये। चरितं तस्य शूरस्य तन्मे सर्व्वं
प्रकीर्त्तय ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच। कथयिष्यामि ते तात कथामेतां महा-
त्मनः। दिव्यां कौरवशार्दूल महतीमद्भुतोपमाम् ॥ ९ ॥ गात्र-
संस्पर्शसम्बन्धां त्र्यम्बकेण महानघ। पार्थस्य देवदेवेन शृणु सम्यक्
समागमम् ॥ १० ॥ युधिष्ठिरनियोगात् स जगामामितविक्रमः।

स्वर्गं सुरेश्वरं द्रष्टुं देवदेवञ्च शङ्करम् ॥ ११ ॥ दिव्यं तद्धनुरादाय खड्गञ्च कनकत्सरुम् । महाबलो महाबाहुरर्जुनः कार्य्यसिद्धये ॥ १२ ॥ दिशं ह्युदीचीं कौरव्यो हिमवच्छिखरं प्रति । ऐन्द्रिः स्थिरमना राजन् सर्व्वलोकमहारथः ॥ १३ ॥ त्वरया परया युक्तस्तपसे धृतनिश्चयः । वनं कण्टकितं घोरमेक एवान्वपद्यत ॥ १४ ॥ नानापुष्पफलोपेतं नानापक्षिनिषेवितम् । नानामृगगणाकीर्णं सिद्धचारणसेवितम् ॥ १५ ॥ ततः प्रयाते कौन्तेये वनं मानुषवर्ज्जितम् । शङ्खानां पटहानाञ्च शब्दः समभवद्दिवि ॥ १६ ॥ पुष्पवर्षञ्च सुमहन्निपपात महीतले । मेघजालञ्च विततं छादयामास सर्व्वतः ॥ १७ ॥ सोऽतीत्य वनदुर्गाणि सन्निकर्षं महागिरेः । शुशुभे हिमवत्पृष्ठे वसमानोऽर्ज्जुनस्तदा ॥ १८ ॥ तत्रापश्यद्द्रुमान् फुल्लान् विहगैर्व्वल्गुनादितान् । नदीश्च विपुलावर्त्ता वैदूर्य्यविमलप्रभाः ॥ १९ ॥ हंसकारण्डवोद्गीताः सारसाभिरुतास्तथा । पुंस्कोकिलरुताश्चैव क्रौञ्चवर्हिणनादिताः ॥ २० ॥ मनोहरवनोपेतास्तस्मिन्नतिरथोऽर्ज्जुनः । पुण्यशीतामलजलाःपश्यन् प्रीतमनाभवत् ॥ २१ ॥ रमणीये वनोद्देशे रममाणोऽर्ज्जुनस्तदा । तपस्युग्रे वर्त्तमान उग्रतेजा महामनाः ॥ २२ ॥ दर्भचीरं निवस्याथ दण्डाजिनविभूषितः । शीर्णञ्च पतितं भूमौ पर्णं समुपयुक्तवान् ॥ २३ ॥ पूर्णे पूर्णे त्रिरात्रे तु मासमेकं फलाशनः । द्विगुणेन हि कालेन द्वितीयं मासमत्ययात् ॥ २४ ॥ तृतीयमपि मासं स पक्षेणाहारमाचरत् । चतुर्थे त्वथ संप्राप्ते मासि भरतसत्तमः ॥ २५ ॥ वायुभक्षो महाबाहुरभवत् पाण्डुनन्दनः । ऊर्द्ध्वबाहुर्निरालम्बः पादाङ्गुष्ठाग्रधिष्ठितः ॥ २६ ॥ सदोपस्पर्शनाच्चास्य बभूवुरमितौजसः । विद्युदम्भोरुहनिभा जटास्तस्य महात्मनः ॥ २७ ॥ ततो महर्षयः सर्व्वे जग्मुर्देवं पिनाकिनम् । निवेदयिषवः पार्थं तपस्युग्रे समास्थितम् ॥ २८ ॥ तं प्रणम्य महा-

देवं शशंसुः पार्थकर्म तत्। एष पार्थो महातेजा हिमवत्पृष्ठ-
माश्रितः ॥ २९ ॥ उग्रे तपसि दुष्पारे स्थितो धूमाययन्दिशः।
तस्य देवेश न वयं विद्मः सर्वं चिकीर्षितम् ॥ ३० ॥ सन्तापयति
नः सर्वानसौ साधु निवार्य्यताम्। तेषां तद्वचनं श्रुत्वा मुनीनां
भावितात्मनाम्। उमापतिर्भूतपतिर्वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ३१ ॥

महादेव उवाच। न वो विषादः कर्त्तव्यः फाल्गुनं प्रति
सर्वशः। शीघ्रं गच्छत संहृष्टा यथागतमतन्द्रिताः। अहमस्य
विजानामि सङ्कल्पं मनसि स्थितम् ॥ ३२ ॥ नास्य स्वर्गस्पृहा
काचिन्नैश्वर्य्यस्य तथायुषः। यत्त्वस्य काङ्क्षितं सर्वं तत् करिष्ये-
ऽहमद्य वै ॥ ३३ ॥

वैशम्पायन उवाच। तच्छ्रुत्वा शर्ववचनमृषयः सत्यवादिनः।
प्रहृष्टमनसो जग्मुर्यथा स्वान् पुनरालयान् ॥ ३४ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि कैरातपर्व्वणि मुनिशङ्करसंवादे
अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच। गतेषु तेषु सर्व्वेषु तपस्विषु महात्मसु।
पिनाकपाणिर्भगवान् सर्वपापहरो हरः ॥ १ ॥ कैरातं वेश-
माश्थाय काञ्चनद्रुमसन्निभम्। विभ्राजमानो विपुलो गिरि-
र्मेरुरिवापरः ॥ २ ॥ श्रीमद्धनुरुपादाय शरांश्चाशीविषोपमान्।
निष्पपात महावेगो दहनो देहवानिव ॥ ३ ॥ देव्या सहोमया
श्रीमान् समानव्रतवेशया। नानावेशधरैर्हृष्टैर्भूतैरनुगतस्तदा
॥ ४ ॥ किरातवेशसंच्छन्नः स्त्रीभिश्चापि सहस्रशः। अशोभत तदा
राजन् स देवोऽतीव भारत ॥ ५ ॥ क्षणेन तद्वनं सर्वं निःशब्द-
मभवत्तदा। नादः प्रस्रवणानाञ्च पक्षिणाञ्चाप्युपारमत् ॥ ६ ॥
स सन्निकर्षमागम्य पार्थस्याक्लिष्टकर्मणः। मूकं नाम दनोः पुत्रं

हृद्यौद्भुतदर्शनम् ॥ ७ ॥ वाराहं रूपमास्थाय तर्कयन्तमिवार्जुनम् । हन्तुं परमदुष्टात्मा तमुवाचाथ फाल्गुनः ॥ ८ ॥ गाण्डीवं धनुरादाय शरांश्चाशीविषोपमान् । सज्यं धनुर्वरं कृत्वा ज्याघोषेण निनादयन् ॥ ९ ॥ यन्मां पार्थयसे हन्तुमनागसमिहागतम् । तस्मात्त्वां पूर्वमेवाहं नेताद्य यमसादनम् ॥ १० ॥ दृष्ट्वा तं प्रहरिष्यन्तं फाल्गुनं दृढधन्विनम् । किरातरूपी सहसा वारयामास शङ्करः ॥ ११ ॥ मयैष प्रार्थितः पूर्वमिन्द्रनीलसमप्रभः । अनादृत्य च तद्वाक्यं प्रजहाराथ फाल्गुनः ॥ १२ ॥ किरातश्च समं तस्मिन्नेकलक्ष्ये महाद्युतिः । प्रमुमोचाशनिप्रख्यं शरमग्निशिखोपमम् ॥ १३ ॥ तौ मुक्तौ सायकौ ताभ्यां समन्तत्र निपेततुः । शूकरस्य गात्रे विस्तीर्णे शैलसंहनने तदा ॥ १४ ॥ यथाशनेर्विनिर्घोषो वज्रस्येव च पर्वते । तथा तयोः सन्निपातः शरयोरभवत्तदा ॥ १५ ॥ स विद्धो बहुभिर्वाणैर्दीप्तास्यैः पन्नगैरिव । ममार राक्षसं रूपं भूयः कृत्वा विभीषणम् ॥ १६ ॥ स ददर्श ततो जिष्णुः पुरुषं काञ्चनप्रभम् । किरातवेशसंच्छन्नं स्त्रीसहायममित्रहा ॥ १७ ॥ तमब्रवीत् प्रीतमनाः कौन्तेयः प्रहसन्निव । को भवानटते शून्ये वने स्त्रीगणसंवृतः ॥ १८ ॥ न त्वमस्मिन् वने घोरे बिभेषि कनकप्रभ । किमर्थञ्च त्वया बिद्धो वराहो मत्परिग्रहः ॥ १९ ॥ मयाभिपन्नः पूर्वं हि राक्षसोऽयमिहागतः । कामात् परिभवाद्वापि न मे जीवन् विमोक्ष्यसे ॥२०॥ न ह्येष मृगयाधर्मो यस्त्वयाद्य कृतो मयि । तेन त्वां भ्रंशयिष्यामि जीवितात् पर्वताश्रय ॥ २१ ॥ इत्युक्तः पाण्डवेयेन किरातः प्रहसन्निव । उवाच श्लक्ष्णया वाचा पाण्डवं सव्यसाचिनम् ॥ २२ ॥ न मत्कृते त्वया वीर भीः कार्य्या वनमन्तिकात् । इयं भूमिः सदास्माकमुचिता वसता वने ॥ २३ ॥ त्वया तु दुष्करः कस्मादिह वासः प्ररोचितः । वयन्तु बहुसत्त्वेऽस्मिन्निवसामस्तपो-

घन ॥ २४ ॥ भवांस्तु शक्रावत्माभः सुकुमारः सुखोचितः । कथं शून्यमिमं देशमेकाकी विचरिष्यति ॥ २५ ॥

अर्जुन उवाच । गाण्डीवमाश्रयं कृत्वा नाराचांश्चाग्निसन्निभान् । निवसामि महारण्ये द्वितीय इव पावकः ॥ २६ ॥ एष चापि महाजन्तुर्मृगरूपं समाश्रितः । राक्षसो निहतो घोरो हन्तुं मामिह चागतः ॥ २७ ॥

किरात उवाच । मयैष धनुर्भिर्मुक्तैस्ताडितः पूर्वमेव हि । बाणैरभिहतः शेते नीतश्च यमसादनम् ॥ २८ ॥ ममैष लक्ष्यभूतो हि मम पूर्वपरिग्रहः । ममैव च प्रहारेण जीविताद्व्यपरोपितः ॥ २९ ॥ दोषान् स्वान्नार्हसेऽन्यस्मै वक्तुं स्वबलदर्पितः । अवलिप्तोऽसि मन्दात्मन् न मे जीवन् विमोक्ष्यसे ॥ ३० ॥ स्थिरो भवस्व मोक्ष्यामि सायकानशनीरिव । घटस्व परया शक्त्या मुञ्च त्वमपि सायकान् ॥ ३१ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा किरातस्यार्जुनस्तदा । रोषमाहारयामास ताड़यामास चेषुभिः ॥ ३२ ॥ ततो हृष्टेन मनसा प्रतिजग्राह सायकान् । भूयोभूय इति प्राह मन्दमन्देत्युवाच ह ॥ ३३ ॥ प्रहरस्व शरानेतान्नाराचान्मर्मभेदिनः । इत्युक्तो बाणवर्षं स मुमोच सहसार्जुनः ॥ ३४ ॥ ततस्तौ तत्र संरब्धौ गर्ज्जमानौ मुहुर्मुहुः । शरैराशीविषाकारैस्ततक्षाते परस्परम् ॥ ३५ ॥ ततोऽर्जुनः शरवर्षं किराते समवासृजत् । तत् प्रसन्नेन मनसा प्रतिजग्राह शङ्करः ॥ ३६ ॥ मुहूर्त्तं शरवर्षं तत् प्रतिगृह्य पिनाकधृक् । अक्षतेन शरीरेण तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ ३७॥ स दृष्ट्वा बाणवर्षन्तु मोघीभूतं धनञ्जयः । परमं विस्मयञ्चक्रे साधु साध्विति चाब्रवीत् ॥ ३८ ॥ अहोऽयं सुकुमाराङ्गो हिमवच्छिखराश्रयः । गाण्डीवमुक्तान्नाराचान् प्रतिगृह्णात्यविह्वलः ॥ ३९ ॥ कोऽयं देवो भवेत् साक्षात् रुद्रो यक्षः सुरोऽसुरः । विद्यते हि गिरिश्रेष्ठे त्रिदशानां समागमः ॥ ४० ॥

न हि महाशरजालानामुत्सृष्टानां सहस्रशः। शक्तोऽन्यः सहितुं वेगमृते देवं पिनाकिनम् ॥ ४१ ॥ देवो वा यदि वा यक्षो रुद्रादन्यो व्यवस्थितः। अहमेनं शरैस्तीक्ष्णैर्नयामि यमसादनम् ॥४२॥ ततो हृष्टमना जिष्णुर्नाराचान्मर्मभेदिनः। व्यसृजच्छतधा राजन् मयूखानिव भास्करः ॥ ४३ ॥ तान् प्रसन्नेन मनसा भगवान् लोकभावनः। शूलपाणिः प्रत्यगृह्णाच्छिलावर्षमिवाचलः ॥ ४४ ॥ क्षणेन क्षीणवाणोऽथ संवृत्तः फाल्गुनस्तदा। भीश्चैनमाविशत्तीव्रा तं दृष्ट्वा शरसङ्क्षयम् ॥ ४५ ॥ चिन्तयामास जिष्णुश्च भगवन्तं हुताशनम्। पुरस्तादक्षयौ दत्तौ तूणौ येनास्य खाण्डवे ॥ ४६ ॥ किं नु मोक्ष्यामि धनुषा यन्मे वाणाः क्षयं गताः। अयञ्च पुरुषः कोऽपि वाणान् ग्रसति सर्वशः ॥ ४७ ॥ हत्वा चैनं धनुष्कोट्या शूलाग्रेणेव कुञ्जरम्। नयामि दण्डधारस्य यमस्य सदनं प्रति ॥ ४८ ॥ प्रगृह्याथ धनुष्कोट्या ज्यापाशेनाकृष्य च। मुष्टिभिश्चापि हतवान् वज्रकल्पैर्महाद्युतिः ॥ ४९ ॥ संप्रयुद्धो धनुष्कोट्या कौन्तेयः परवीरहा। तदप्यस्य धनुर्दिव्यं जग्राह गिरिगोचरः ॥ ५० ॥ ततोऽर्जुनो ग्रस्तधनुः खड्गपाणिरतिष्ठत। युद्धस्यान्तमभीप्सन् वै वेगेनाभिजगाम तम् ॥ ५१ ॥ तस्य मूर्द्धि शितं खड्गमसक्तं पर्वतेष्वपि। मुमोच भुजवीर्य्येण विक्रम्य कुरुनन्दनः ॥ ५२ ॥ तस्य मूर्द्धानमासाद्य पफालासिवरो हि सः। ततो वृक्षैः शिलाभिश्च योधयामास फाल्गुनः ॥ ५३ ॥ तदा वृक्षान्महाकायः प्रत्यगृह्णादथो शिलाः। किरातरूपी भगवांस्ततः पार्थो महाबलः ॥ ५४ ॥ मुष्टिभिर्वज्रसङ्काशैर्धूममुत्पादयन् मुखे। प्रजहार दुराधर्षे किरातसमरूपिणि ॥ ५५ ॥ ततः शक्राशनिसमैर्मुष्टिभिर्भृशदारुणैः। किरातरूपी भगवानर्द्दयामास पाण्डवम् ॥ ५६ ॥ ततश्चटचटाशब्दः सुघोरः समपद्यत। पाण्डवस्य च मुष्टीनां किरातस्य च युध्यतः ॥ ५७ ॥ सुमुहूर्त्तन्तु

तद्युद्धमभवल्लोमहर्षणम् । भुजप्रहारसंयुक्तं वृत्रवासवयोरिव ॥५८॥ जघानाथ ततो जिष्णुः किरातमुरसा बली । पाण्डवञ्च विचेष्टन्तं किरातोऽप्यहनद्बली ॥ ५९ ॥ तयोर्भुजविनिष्पेषात् सङ्घर्षेणोरसोस्तथा । समजायत गात्रेषु पावकोऽङ्गारधूमवान् ॥ ६० ॥ तत एनं महादेवः पीड्य गात्रैः सुपीड़ितम् । तेजसा व्यक्रमद्रोषाच्चेतस्तस्य विमोहयन् ॥ ६१ ॥ ततोऽतिपीड़ितैर्गात्रैः पिण्डीकृत इवाबभौ । फाल्गुनो गात्रसंरुद्धो देवदेवेन भारत ॥ ६२ ॥ निरुच्छ्वासोऽभवच्चैव सन्निरुद्धो महात्मना । पपात भूम्यां निश्चेष्टो गतसत्त्व इवाभवत ॥ ६३ ॥ स मुहूर्त्तन्तथा भूत्वा सचेताः पुनरुत्थितः । रुधिरेणाप्लुताङ्गस्तु पाण्डवो भृशदुःखितः ॥ ६४ ॥ शरण्यं शरणं गत्वा भगवन्तं पिनाकिनम् । मृन्मयं स्थण्डिलं कृत्वा माल्येनपूजयद्भवम ॥ ६५ ॥ तच्च माल्यं तदा पार्थः किरातशिरसि स्थितम् । अपश्यत् पाण्डवश्रेष्ठो हर्षेण प्रकृतिङ्गतः ॥६६॥ पपात पादयोस्तस्य ततः प्रीतोऽभवद्भवः । उवाच चैनं वचसा मेघगम्भीरगीर्हरः । जातविस्मय मालोक्य तपः क्षीणाङ्गसंहतिम् ॥६७

भव उवाच । भो भो फाल्गुन तुष्टोऽस्मि कर्मणाप्रतिमेन ते । शौर्य्येणानेन धृत्या च क्षत्रियो नास्ति ते समः ॥ ६८ ॥ समं तेजश्च वीर्य्यञ्च ममाद्य तव चानघ । प्रीतस्तेऽहं महाबाहो पश्य मां भरतर्षभ ॥ ६९ ॥ ददामि ते विशालाक्ष चक्षुः पूर्वऋषिर्भवान् । विजेष्यसि रणे शत्रूनपि सर्वान् दिवौकसः ॥ ७० ॥ प्रीत्या च तेऽहं दास्यामि यदस्त्रमनिवारितम् । त्वं हि शक्तो मदीयं तदस्त्रं धारयितुं क्षणात् ॥ ७१ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो देवं महादेवं गिरिशं शूलपाणिनम् । ददर्श फाल्गुनस्तत्र सह देव्या महाद्युतिम् ॥ ७२ ॥ स जानुभ्यां महीं गत्वा शिरसा प्रणिपत्य च । प्रसादयामास हरं पार्थः परपुरञ्जयः ॥ ७३ ॥

अर्जुन उवाच। कपर्द्दिन् सर्वदेवेश भगनेत्रनिपातन। देव-
देव महादेव नीलग्रीव जटाधर। कारणानाञ्च परमं जाने त्वां
त्र्यम्बकं विभुम् ॥ ७४ ॥ देवानाञ्च गतिं देव त्वत्प्रसूतमिदं
जगत्। अजेयस्त्वं त्रिभिर्लोकैः सदेवासुरमानुषैः ॥ ७५ ॥ शिवाय
विष्णुरूपाय विष्णवे शिवरूपिणे। दक्षयज्ञविनाशाय हरि-
रुद्राय वै नमः ॥ ७६ ॥ ललाटाक्षाय सर्वाय मीढुषे शूलपाणये।
पिनाकगोप्त्रे सूर्याय मार्ज्जालीयाय वेधसे ॥ ७७ ॥ प्रसादये
त्वां भगवन् सर्वभूतमहेश्वर। गणेशं जगतः शम्भुं लोककारण-
कारणम् ॥ ७८ ॥ प्रधानपुरुषातीतं परं सूक्ष्मतरं हरम्। व्यति-
क्रमं मे भगवन् क्षन्तुमर्हसि शङ्कर ॥ ७९ ॥ भगवद्दर्शनाकाङ्क्षी
प्राप्तोऽस्मीमं महागिरिम्। दयितं तव देवेश तापसालयमुत्तमम्
॥ ८० ॥ प्रसादये त्वां भगवन् सर्वलोकनमस्कृतम्। न मे स्याद-
पराधोऽयं महादेवातिसाहसात् ॥ ८१ ॥ कृतो मयायमज्ञानात्
विमर्दो यस्त्वया सह। शरणं प्रतिपन्नाय तत् क्षमस्वाद्य शङ्कर ॥८२

वैशम्पायन उवाच। तमुवाच महातेजाः प्रहस्य वृषभध्वजः।
प्रगृह्य रुचिरं बाहुं क्षान्तमित्येव फाल्गुनम् ॥ ८३ ॥ परिष्वज्य
च बाहुभ्यां प्रीतात्मा भगवन् हरः। पुनः पार्थं सान्त्वपूर्वमुवाच
वृषभध्वजः ॥ ८४ ॥

इति आरण्यपर्वणि कैरातपर्वणि महादेवस्तवे
एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

देवदेव उवाच। नरस्त्वं पूर्वदेहे वै नारायणसहायवान्।
बदर्य्यां तप्तवानुग्रं तपो वर्षायुतान् बहून् ॥ १ ॥ त्वयि वा परमं
तेजो विष्णौ वा पुरुषोत्तमे। युवाभ्यां पुरुषाग्र्याभ्यां तेजसा
धार्य्यते जगत् ॥ २ ॥ शक्राभिषेके सुमहद्धनुर्जलदनिःस्वनम्।

प्रत्यक्ष दानवाः शस्त्रास्त्वया कृष्णेन च प्रभो॥ ३॥ तदेतद्देव गाण्डीवं तव पार्थ करोचितम्। मायामास्थाय यद्ग्रस्तं मया पुरुषसत्तम॥ ४॥ तूणौ चाप्यक्षयौ भूयस्तव पार्थ यथोचितौ। भविष्यति शरीरञ्च नीरुजं कुरुनन्दन॥ ५॥ प्रीतिमानस्मि ते पार्थ भवान् सत्यपराक्रमः। गृहाण वरमस्मत्तः काङ्क्षितं पुरुषोत्तम॥ ६॥ न त्वया पुरुषः कश्चित् पुमान् मर्त्येषु मानद। दिवि वा वर्त्तते क्षत्रं त्वत्प्रधानमरिन्दम॥ ७॥

अर्जुन उवाच। भगवन् ददासि चेन्मह्यं कामं प्रीत्या वृषध्वज। कामये दिव्यमस्त्रं तद्घोरं पाशुपतं प्रभो॥ ८॥ यत्तु ब्रह्मशिरो नाम रौद्रं भीमपराक्रमम्। युगान्ते दारुणे प्राप्ते कृत्स्नं संहरते जगत्॥ ९॥ कर्णभीष्मकृपद्रोणैर्भविता तु महाहवः। त्वत्प्रसादान्महादेव जयेयं तान् यथाविधि॥ १०॥ दहेयं येन सङ्ग्रामे दानवान्राक्षसांस्तथा। भूतानि च पिशाचांश्च गन्धर्वानथ पन्नगान्॥ ११॥ यस्मिन् शूलसहस्राणि गदाश्चोग्रप्रदर्शनाः। शराश्चाशीविषाकाराः सम्भवन्त्यनुमन्त्रिते॥ १२॥ युध्येयं येन भीष्मेण द्रोणेन च कृपेण च। सूतपुत्रेण च रणे नित्यं कटुकभाषिणा॥ १३॥ एष मे प्रथमः कामो भगवन् भगनेत्रहन्। त्वत्प्रसादाद्विनिर्वृत्तः समर्थः स्यामहं यथा॥ १४॥

भव उवाच। ददामि तेऽस्त्रं दयितमहं पाशुपतं विभो। समर्थो धारणे मोक्षे संहारे चासि पाण्डव॥ १५॥ नैतद्वेद महेन्द्रोऽपि न यमो न च यक्षराट्। वरुणोऽप्यथ वा वायुः कुतो वेत्स्यन्ति मानवाः॥ १६॥ न त्वेतत् सहसा पार्थ मोक्तव्यं पुरुषे क्वचित्। जगद्विनाशयेत् सर्वमल्पतेजसि पातितम्॥ १७॥ अवध्यो नाम नास्त्यस्य त्रैलोक्ये सचराचरे। मनसा चक्षुषा वाचा धनुषा च निपात्यते॥ १८॥

वैशम्पायन उवाच। तच्छ्रुत्वा त्वरितः पार्थः शुचिर्भूत्वा समा-

स्थितः । उपसङ्गम्य विश्वे शमधीष्वेत्यथ सोऽब्रवीत् ॥ १९ ॥ ततस्त्वध्यापयामास सरहस्यनिवर्त्तनम् । तदस्त्रं पाण्डवश्रेष्ठं मूर्त्तिमन्तमिवान्तकम् ॥ २० ॥ उपतस्थे च तत्पार्थं यथा त्र्यम्बमुपापतिम् । प्रतिजग्राह तच्चापि प्रीतिमानर्जुनस्तदा ॥२१॥ ततश्चचाल पृथिवी सपर्व्वतवनद्रुमा । ससागरवनोद्देशा सग्रामनगराकरा ॥ २२ ॥ शङ्खदुन्दुभिघोषाश्च भेरीणाञ्च सहस्रशः । तस्मिन् मुहूर्त्ते संप्राप्ते निर्घाताश्चापतन्मुहुः ॥ २३ ॥ अथास्त्रं जाज्वलद्घोरं पाण्डवस्यामितौजसः । मूर्त्तिमद्वै स्थितं पार्श्वे ददृशुर्द्देवदानवाः ॥ २४ ॥ स्पृष्टस्य त्र्यम्बकेनाथ फाल्गुनस्यामितौजसः । यत्किञ्चिदशुभं देहे तत् सर्व्वं नाशमीयिवत् ॥ २५ ॥ स्वर्गं गच्छेत्यनुज्ञातस्त्र्यम्बकेन तदार्ज्जुनः । प्रणम्य शिरसा राजन् प्राञ्जलिर्द्देवमैक्षत ॥ २६ ॥ ततः प्रभुस्त्रिदिवनिवासिनां वशी महाद्युतिर्गिरिश उमापतिः शिवः । धनुर्म्महद्दितिजपिशाचसूदनं ददौ भवः पुरुषवराय गाण्डिवम् ॥ २७ ॥ ततः शुभं गिरिवरमीश्वरस्तदा सहोमया सिततटसानुकन्दरम् । विहाय तं पतगमहर्षिसेवितं जगाम खं पुरुषवरस्य पश्यतः ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि कैरातपर्व्वणि शिवप्रस्थाने
चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य सम्पश्यतस्त्वेव पिनाकी वृषभध्वजः । जगामादर्शनं भानुर्लोकस्येवास्तमीयिवान् ॥ १ ॥ ततोऽर्जुनः परञ्चक्रे विस्मयं परवीरहा । मया साक्षान्महादेवो दृष्ट इत्येव भारत ॥ २ ॥ धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यन्मया त्र्यम्बको हरः । पिनाकी वरदो रूपी दृष्टः स्पृष्टश्च पाणिना ॥ ३ ॥ कृतार्थञ्चावगच्छामि परमात्मानमाहवे । शत्रूंश्च विजितान् सर्व्वान्

निर्वृत्तञ्च प्रयोजनम्॥ ४॥ इत्येवं चिन्तयानस्य पार्थस्यामित-तेजसः। ततो वैदूर्य्यवर्णाभो भासयन् सर्वतो दिशः॥ ५॥ यादोगणवृतः श्रीमानाजगाम जलेश्वरः। नागैर्नदैर्नदीभिश्च दैत्यैः साध्यैश्च दैवतैः॥ ६॥ वरुणो यादसां भर्त्ता वशी तं देशमागमत्। अथ जाम्बूनदवपुर्विमानेन महार्चिषा॥ ७॥ कुवेरः समनुप्राप्तो यक्षैरनुगतः प्रभुः। विद्योतयन्निवाकाशमद्भुतो-पमदर्शनः॥ ८॥ धनानामीश्वरः श्रीमानर्जुनं द्रष्टुमागतः। तथा लोकान्तकृत् श्रीमान् यमः साक्षात् प्रतापवान्॥ ९॥ मर्त्त्यमूर्त्तिधरैः सार्द्धं पितृभिर्लोकभावनैः। दण्डपाणिरचि-न्त्यात्मा सर्वभूतविनाशकृत्॥ १०॥ वैवस्वतो धर्मराजो विमाने-नावभासयन्। त्रींल्लोकान् गुह्यकांश्चैव गन्धर्वांश्च सपन्नगान्॥११॥ द्वितीय इव मार्त्तण्डो युगान्ते समुपस्थिते। ते भानुमन्ति चित्राणि शिखराणि महागिरेः॥ १२॥ समास्थायार्जुनं तत्र ददृशु-स्तपसान्वितम्। ततो मुहूर्त्ताद्भगवानैरावतशिरोगतः॥ १३॥ आजगाम सहेन्द्राण्या शक्रः सुरगणैर्वृतः। पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्द्धनि॥ १४॥ शुशुभे तारकाराजः सितमभ्र-मिवास्थितः। संस्तूयमानो गन्धर्वैरृषिभिश्च तपोधनैः॥ १५॥ शृङ्गं गिरेः समासाद्य तस्थौ सूर्य्य इवोदितः। अथ मेघस्वनो धीमान् व्याजहार शुभां गिरम्॥ १६॥ यमः परमधर्मज्ञो दक्षिणां दिशमास्थितः। अर्जुनार्जुन पश्यास्मान् लोकपालान् समागतान्॥ १७॥ दृष्टिं ते वितरामोऽद्य भवानर्हति दर्शनम्। पूर्वर्षिरमितात्मा त्वं नरो नाम महाबलः॥ १८॥ नियोगाद्ब्रह्मणस्तात मर्त्यतां समुपागतः। त्वया च वसुसम्भूतो महा-वीर्य्यः पितामहः॥ १९॥ भीष्मः परमधर्मात्मा संसाध्यश्च रणे-ऽनघ। क्षत्रञ्चाग्निसमस्पर्शं भारद्वाजेन रक्षितम्॥ २०॥ दान-वाश्च महावीर्य्या ये मनुष्यत्वमागताः। निवातकवचाश्चैव दानवाः

कुरुनन्दन ॥ २१ ॥ पितुर्ममांशो देवस्य सर्व्वलोकप्रतापिनः । कर्णश्च सुमहावीर्य्यस्त्वया वध्यो धनञ्जय ॥ २२ ॥ अंशाश्च क्षितिसम्प्राप्ता देवदानवरक्षसाम् । त्वया निपातिता युद्धे स्वकर्मफलनिर्ज्जिताम ॥ २३ ॥ गतिं प्राप्स्यन्ति कौन्तेय यथा स्वामरिकर्षण । अक्षया तव कीर्त्तिश्च लोके स्थास्यति फाल्गुन ॥ २४ ॥ त्वया साक्षान्महादेवस्तोषितो हि महामृधे । लघ्वी वसुमती चापि कर्त्तव्या विष्णुना सह ॥ २५ ॥ गृहाणास्त्रं महाबाहो दण्डमप्रतिवारणम् । अनेनास्त्रेण सुमहत्त्वं हि कर्म्म करिष्यसि ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रतिजग्राह तत्पार्थो विधिवत् कुरुनन्दन । समन्त्रं सोपचारञ्च समोक्षविनिवर्त्तनम् ॥ २७ ॥ ततो जलधरश्यामो वरुणो यादसां पतिः । पश्चिमां दिशमास्थाय गिरमुच्चारयन् प्रभुः ॥ २८ ॥ पार्थ क्षत्रियमुख्यस्त्वं क्षत्रधर्म्मे व्यवस्थितः । पश्य मां पृथुताम्राक्ष वरुणोऽस्मि जलेश्वरः ॥ २९ ॥ मया समुद्यतान् पाशान् वारुणाननिवारितान् । प्रतिगृह्णीष्व कौन्तेय सरहस्यनिवर्त्तनान् ॥ ३० ॥ एभिस्तदा मया वीर संग्रामे तारकामये । दैतेयानां सहस्राणि संयतानि महात्मनाम् ॥ ३१ ॥ तस्मादिमान् महासत्त्व मत्प्रसादसमुत्थितान् । गृहाण न हि ते मुच्येदन्तकोऽप्याततायिनः ॥ ३२ ॥ अनेन त्वं यदास्त्रेण सङ्ग्रामे विचरिष्यसि । तदा निःक्षत्रिया भूमिर्भविष्यति न संशयः ॥ ३३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः कैलासनिलयो धनाध्यक्षोऽभ्यभाषत । दत्तेष्वस्त्रेषु दिव्येषु वरुणेन यमेन च ॥ ३४ ॥ प्रीतोऽहमपि ते प्राज्ञ पाण्डवेय महाबल । त्वया सह समागम्य अजितेन तथैव च ॥ ३५ ॥ सव्यसाचिन्महाबाहो पूर्व्वदेव सनातन । महात्माभिर्भवान् श्रान्तः पुराकल्पेषु नित्यशः ॥ ३६ ॥ दर्शनात्ते

विदं दिव्यं प्रदिशामि नरर्षभ। अमनुष्यान्महाबाहो दुर्ज्जया
नपि जेष्यसि॥ ३७॥ मत्तश्चैव भवानाशु गृह्णात्वस्त्रमनुत्तमम्।
अनेन त्वमनीकानि धार्त्तराष्ट्रस्य धक्ष्यसि॥ ३८॥ तदिदं प्रति-
गृह्णीष्व अन्तर्द्धानं प्रियं मम। ओजस्तेजो द्युतिकरं प्रस्वापन-
मरातिनुत्॥ ३९॥ महात्मना शङ्करेण त्रिपुरं निहतं यदा।
तदैतदस्त्रं निर्मुक्तं येन दग्धा महासुराः॥ ४०॥ त्वदर्थमुद्यत-
श्चेदं मया सत्यपराक्रम। त्वमर्हो धारणे चास्य मेरुप्रतिमगौरव
॥ ४१॥ ततोऽर्जुनो महाबाहुर्विधिवत् कुरुनन्दनः। कौवेर-
मभिप्रग्राह दिव्यमस्त्रं महाबलः॥ ४२॥ ततोऽब्रवीद्देवराजः
पार्थमक्लिष्टकारिणम्। सान्त्वयन् श्लक्ष्णया वाचा मेघदुन्दुभि-
निस्वनः॥ ४३॥ कुन्तीमातर्महाबाहो त्वमीशानः पुरातनः।
परां सिद्धिमनुप्राप्तः साक्षाद्देवगतिङ्गतः॥ ४४॥ देवकार्य्यन्तु
सुमहत्त्वया कार्य्यमरिन्दम। आरोढ़व्यस्त्वया स्वर्गः सज्जीभव
महाद्युते॥ ४५॥ रथ मातलिसंयुक्त आगन्ता तत्कृते महीम्।
तत्र तेऽहं प्रदास्यामि दिव्यान्यस्त्राणि कौरव॥ ४६॥ तान् दृष्ट्वा
लोकपालांस्तु समेतान् गिरिमूर्द्धनि। जगाम विस्मयं धीमान्
कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः॥ ४७॥ ततोऽर्जुनो महातेजा लोकपालान्
समागतान्। पूजयामास विधिवद्वाग्भिरद्भिः फलैरपि॥ ४८॥
ततः प्रतिययुर्देवाः प्रतिमान्य धनञ्जयम्। यथागतेन विबुधाः
सर्व्वे काममनोजवाः॥ ४९॥ ततोऽर्जुनो मुदं लेभे लब्धास्त्रः
पुरुषर्षभः। कृतार्थमथ चात्मानं स मेने पूर्णमानसम्॥ ५०॥

इति आरण्यपर्वणि कैरातपर्वणि इन्द्रादिदेवप्रस्थाने एक-
चत्वारिंशोऽध्यायः समाप्तञ्च कैरातपर्व॥ ४१॥

अथ इन्द्रलोकाभिगमनपर्व ।

वैशम्पायन उवाच । गतेषु लोकपालेषु पार्थः शत्रुनिवर्हणः । चिन्तयामास राजेन्द्र देवराजरथं प्रति ॥ १ ॥ ततश्चिन्तयमानस्य गुडाकेशस्य धीमतः । रथो मातलिसंयुक्त आजगाम महाप्रभः ॥ २ ॥ नभो वितिमिरं कुर्वन् जलदान् पाटयन्निव । दिशः सम्पूरयन्नादैर्महामेघरवोपमैः ॥ ३ ॥ असयः शक्तयो भीमा गदाश्चोग्रप्रदर्शनाः । दिव्यप्रभावाः प्रासाश्च विद्युतश्च महाप्रभाः ॥ ४ ॥ तथैवाशनयश्चैव चक्रयुक्तास्तुलागुडाः । वायुस्फोटाः सनिर्घाता महामेघस्वनास्तथा ॥ ५ ॥ तत्र नागा महाकाया ज्वलितास्याः सुदारुणाः । सिताभ्रकूटप्रतिमाः संहताश्च तथोपलाः ॥ ६ ॥ दशवाजिसहस्राणि हरीणां वातरंहसाम् । वहन्ति ये नेत्रमुषं दिव्यं मायामयं रथम् ॥ ७ ॥ तत्रापश्यन्महानीलं वैजयन्तं महाप्रभम् । ध्वजमिन्दीवरश्यामं वंशं कनकभूषणम् ॥ ८ ॥ तस्मिन्रथे स्थितं सूतं तप्तहेमविभूषितम् । दृष्ट्वा पार्थो महाबाहुर्देवमेवान्वतर्कयत् ॥ ९ ॥ तथा तर्कयतस्तस्य फाल्गुनस्याथ मातलिः । सन्नतः प्रश्रितो भूत्वा वाक्यमर्जुनमब्रवीत् ॥ १० ॥

मातलिरुवाच । भो भोः शक्रात्मज श्रीमान् शक्रस्त्वां द्रष्टुमिच्छति । आरोहतु भवान् शीघ्रं रथमिन्द्रस्य सम्मतम् ॥ ११ ॥ आह मामभरश्रेष्ठः पिता तव शतक्रतुः । कुन्तीसुतमिह प्राप्तं पश्यन्तु त्रिदशालयाः ॥ १२ ॥ एष शक्रः परिवृतो देवैर्ऋषिगणैस्तथा । गन्धर्वैरप्सरोभिश्च त्वां दिदृक्षुः प्रतीक्षते ॥ १३ ॥ अस्माल्लोकाद्देवलोकं पाकशासनशासनात् । आरोह त्वं मया सार्द्धं लब्धास्त्रः पुनरेष्यसि ॥ १४ ॥

अर्जुन उवाच । मातले गच्छ शीघ्रं त्वमारोहस्व रथोत्तमम् । राजसूयाश्वमेधानां शतैरपि सुदुर्लभम् ॥ १५ ॥ पार्थिवैः सुमहाभागैर्यज्वभिर्भूरिदक्षिणैः । दैवतैर्वा समारोढुं

दानवैर्वा रथोत्तमम् ॥ १६ ॥ नातप्ततपसा शक्य एष दिव्यो महारथः। द्रष्टुं वाप्यथवा स्प्रष्टुमारोढुं कुत एव च ॥ १७ ॥ त्वयि प्रतिष्ठितं साधो रथस्थे स्थिरवाजिनि। पश्चादहमथारोक्ष्ये सुकृती सत्पथं यथा ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच। तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मातलिः शक्रसारथिः। आरुरोह रथं शीघ्रं हयान् येमे च रश्मिभिः ॥१९॥ ततोऽर्जुनो हृष्टमना गङ्गायामाप्लुतः शुचिः। जजाप जप्यं कौन्तेयो विधिवत् कुरुनन्दनः ॥ २० ॥ ततः पितॄन् यथान्यायं तर्पयित्वा यथाविधि। मन्दरं शैलराजन्तमाप्रष्टुमुपचक्रमे ॥२०॥ साधूनां पुण्यशीलानां मुनीनां पुण्यकर्मणाम्। त्वं सदा संश्रयः शैल स्वर्गमार्गाभिकाङ्क्षिणाम् ॥ २१ ॥ त्वत्प्रसादात् सदा शैल ब्राह्मणाः क्षत्रिया विशः। स्वर्गं प्राप्ताश्चरन्ति स्म देवैः सह गतव्यथाः ॥ २२ ॥ अद्रिराज महाशैल मुनिसंश्रय तीर्थवन्। गच्छास्याम्यन्त्रयिता त्वां सुखमस्म्युषितस्त्वयि ॥ २३ ॥ तव सानूनि कुञ्जाश्च नद्यः प्रस्रवणानि च। तीर्थानि च सुपुण्यानि मया दृष्टान्यनेकशः ॥ २४ ॥ फलानि च सुगन्धीनि भक्षितानि ततस्ततः। सुसुगन्धाश्च वार्य्योघास्त्वच्छरीरविनिःसृताः ॥ २५ ॥ अमृतास्वादनीया मे पीताः प्रस्रवणोदकाः। शिशुर्यथा पितुरङ्के सुसुखं वर्त्तते नग ॥ २६ ॥ तथा तवाङ्के ललितं शैलराज मया प्रभो। अप्सरोगणसङ्कीर्णे ब्रह्मघोषानुनादिते ॥ २७ ॥ सुखमस्म्युषितः शैल तव सानुषु नित्यदा। एवमुक्त्वार्जुनः शैलमामन्त्र्य परवीरहा ॥ २८ ॥ आरुरोह रथं दिव्यं द्योतयन्निव भास्करः। स तेनादित्यरूपेण दिव्येनाद्भुतकर्मणा ॥ २९ ॥ ऊर्द्ध्वमाचक्रमे धीमान् प्रहृष्टः कुरुनन्दनः। सोऽदर्शनपथं यातो मर्त्यानां धर्म्मचारिणाम् ॥ ३० ॥ ददर्शाद्भुतरूपाणि विभिन्नानि सहस्रशः। न तत्र सूर्य्यः सोमो वा द्योतते न च पावकः

॥ ३१ ॥ स्वयैव प्रभया तत्र द्योतन्ते पुण्यलब्धया। तारारूपाणि यानीह दृश्यन्ते द्युतिमन्ति वै ॥ ३२ ॥ दीपवद्विप्रकृष्टत्वात्तनूनि सुमहान्त्यपि। तानि तत्र प्रभास्वन्ति रूपवन्ति च पाण्डवः ॥३३॥ ददर्श स्वेषु धिष्णेग्रषु दीप्तिमन्ति स्वयार्चिषा। तत्र राजर्षयः सिद्धा वीराश्च निहता युधि ॥ ३४ ॥ तपसा च जितं स्वर्गं संपेतुः शतसङ्घशः। गन्धर्व्वाणां सहस्राणि सूर्य्यज्वलिततेजसाम् ॥ ३५ ॥ गुह्यकानामृषीणाञ्च तथैवाप्सरसां गणान्। लोकानात्मप्रभान् पश्यन् फाल्गुनो विस्मयान्वितः ॥ ३६ ॥ पप्रच्छ मातलिं प्रीत्या स चाप्येनमुवाच ह। एते सुकृतिनः पार्थ स्वेषु धिष्णेग्रष्ववस्थिताः ॥ ३७ ॥ यान् दृष्टवानसि विभो तारारूपाणि भूतले। ततोऽपश्यत् स्थितं द्वारि शुभ्रं वैजयिनं गजम् ॥ ३८ ॥ ऐरावतञ्चतुर्द्दन्तं कैलासमिव शृङ्गिणम्। स सिद्धमार्गमाक्रम्य कुरुपाण्डवसत्तमः ॥ ३९ ॥ व्यरोचत यथा पूर्वं मान्धाता पार्थिवोत्तमः। अतिचक्राम लोकान् स राज्ञां राजीवलोचनः ॥ ४० ॥ एवं स संक्रमंस्तत्र स्वर्गलोके महायशाः। ततो ददर्श शक्रस्य पुरीं ताममरावतीम् ॥ ४१ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्व्वणि शक्रपुरीदर्शने द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

वैशम्पायन उवाच। स ददर्श पुरीं रम्यां सिद्धचारणसेविताम्। सर्व्वर्त्तुकुसुमैः पुण्यैः पादपैरुपशोभिताम् ॥ १ ॥ तत्र सौगन्धिकानाञ्च पुष्पाणां पुण्यगन्धिनाम्। उद्वीज्यमानो मिश्रेण वायुना पुण्यगन्धिनाम् ॥ २ ॥ नन्दनञ्च वनं दिव्यमप्सरोगणसेवितम्। ददर्श दिव्यकुसुमैराह्वयद्भिरिव द्रुमैः ॥ ३ ॥ नातप्ततपसा शक्यो द्रष्टुं नानाहिताग्निना। स लोकः पुण्यकर्तॄणां

नापि युद्धे पराङ्मुखैः ॥ ४ ॥ नायज्वभिर्नाव्रतिकैर्न वेदश्रुति-
वर्जितैः । नानाप्लुताङ्गैस्तीर्थेषु यज्ञदानबहिष्कृतैः ॥ ५ ॥ नापि
यज्ञहनैः क्षुद्रैर्द्रष्टुं शक्यः कथञ्चन । पानपैर्गुरुतल्पैश्च मांसा-
दैर्वा दुरात्मभिः ॥ ६ ॥ स तद्दिव्यं वनं पश्यन् दिव्यगीतनिना-
दितम् । प्रविवेश महाबाहुः शक्रस्य दयितां पुरीम् ॥ ७ ॥ तत्र
देवविमानानि कामगानि सहस्रशः । संस्थितान्यभियातानि
ददर्शायुतशस्तदा ॥ ८ ॥ संस्तूयमानो गन्धर्वैरप्सरोभिश्च पाण्डवः ।
पुष्पगन्धवहैः पुण्यैर्वायुभिश्चानुवीजितः ॥ ९ ॥ ततो देवाः सग-
न्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः । हृष्टाः सम्पूजयामासुः पार्थमक्लिष्ट-
कारिणम् ॥ १० ॥ आशीर्वादैः स्तूयमानो दिव्यवादित्रनिस्वनैः ।
प्रतिपेदे महाबाहुः शङ्खदुन्दुभिनादितम् ॥ ११ ॥ नक्षत्रमार्गं
विपुलं सुरवीथीतिविश्रुतम् । इन्द्राज्ञया ययौ पार्थः स्तूयमानः
समन्ततः ॥ १२ ॥ तत्र साध्यास्तथा विश्वे मरुतोऽथाश्विनौ तथा ।
आदित्या वसवो रुद्रास्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ १३ ॥ राजर्षयश्च
बहवो दिलीपप्रमुखा नृपाः । तुम्बुरुर्नारदश्चैव गन्धर्वौ च
हाहाहूहू ॥ १४ ॥ तान् सर्वान् स समागम्य विधिवत् कुरु-
नन्दनः । ततोऽपश्यद्देवराजं शतक्रतुमरिन्दमः ॥ १५ ॥ ततः
पार्थो महाबाहुरवतीर्य रथोत्तमात् । ददर्श साक्षाद्देवेशं पितरं
पाकशासनम् ॥ १६ ॥ पाण्डुरेणातपत्रेण हेमदण्डेन चारुणा ।
दिव्यगन्धाधिवासेन व्यजनेन विधूयता ॥ १७ ॥ विश्वावसुप्रभृ-
तिभिर्गन्धर्वैस्तुतिवन्दिभिः । स्तूयमानं द्विजाग्र्यैश्च ऋग्यजुःसाम-
सम्भवैः ॥ १८ ॥ ततोऽभिगम्य कौन्तेयः शिरसाभ्यगमद्बली । स
चैनं वृत्तपीनाभ्यां बाहुभ्यां प्रत्यगृह्णत ॥ १९ ॥ ततः शक्रासने
पुण्ये देवर्षिगणसेविते । शक्रः पाणौ गृहीत्वैनमुपावेशयदन्तिके
॥ २० ॥ मूर्ध्नि चैनमुपाघ्राय देवेन्द्रः परवीरहा । अङ्कमारो-
पयामास प्रश्रयावनतं तदा ॥ २१ ॥ सहस्राक्षनियोगात् स पार्थः

शक्रासनं गतः। अध्यक्रामदमेयात्मा द्वितीय इव वासवः॥ २२॥ ततः प्रेम्णा वृत्रशत्रुरर्जुनस्य शुभं मुखम्। स्पृष्ट पुण्यगन्धेन करेण परिसान्त्वयन्॥ २३॥ प्रमार्ज्यमानः शनकैर्बाहू चास्यायतौ शुभौ। ज्याशरक्षेपकठिनौ स्तम्भाविव हिरण्मयौ॥ २४॥ वज्रग्रहणचिह्नेन करेण परिसान्त्वयन्। मुहुर्मुहुर्वज्रधरो बाहू चास्फोटयच्छनैः॥ २५॥ स्मयन्निव गुड़ाकेशं प्रेक्षमाणः सहस्रदृक्। हर्षेणोत्फुल्लनयनो न चातृप्यत वृत्रहा॥ २६॥ एकासनोपविष्टौ तौ शोभयाञ्चक्रतुः सभाम्। सूर्य्यचन्द्रमसौ व्योम चतुर्द्दश्यामिवोदितौ॥ २७॥ तत्र स्म गाथा गायन्ति साम्ना परमवल्गुना। गन्धर्वास्तुम्बुरुश्रेष्ठाः कुशला गीतसामसु॥२८॥ घृताची मेनका रम्भा पूर्व्वचित्तिः स्वयम्प्रभा। उर्व्वशी मिश्रकेशी च दण्डगौरी वरूथिनी॥ २९॥ गोपाली सहजन्या च कुम्भयोनिः प्रजागरा। चित्रसेना चित्रलेखा सहा च मधुरस्वना॥ ३०॥ एताश्चान्याश्च ननृतुस्तत्र तत्र सहस्रशः। चित्तप्रसादने युक्ताः सिद्धानां पद्मलोचनाः॥ ३१॥ महाकटितटश्रोण्यः कम्पमानैः पयोधरैः। कटाक्षहावमाधुर्य्यैश्चेतोबुद्धिमनोहरैः॥ ३२॥

इति आरण्यपर्व्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्व्वणि इन्द्रसभादर्शने त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४३॥

वैशम्पायन उवाच। ततो देवाः सगन्धर्वा समादायार्घ्यमुत्तमम्। शक्रस्य मतमाज्ञाय पार्थमानर्च्चुरञ्जसा॥ १॥ पाद्यमाचमनीयञ्च प्रतिग्राह्य नृपात्मजम्। प्रवेशयामासुरथो पुरन्दरनिवेशनम्॥ २॥ एवं सम्पूजितो जिष्णुरुवास भवने पितुः। उपशिक्षन्महास्त्राणि ससंहाराणि पाण्डवः॥ ३॥ शक्रस्य हस्ताद्दयितं वज्रमस्त्रञ्च दुःसहम अशनीश्च महानादा मेघवर्हिण-

लक्षणाः ॥ ४ ॥ गृहीतास्त्रस्तु कौन्तेयो भ्रातॄन् सस्मार पाण्डवः।
पुरन्दरनियोगाच्च पञ्चाब्दानवसत् सुखी ॥ ५ ॥ ततः शक्रोऽब्रवीत् पार्थं कृतास्त्रं काल आगते। नृत्यं गीतञ्च कौन्तेय चित्रसेनादवाप्नुहि ॥ ६ ॥ वादित्रं देवविहितं नृलोके यन्न विद्यते। तदर्जयस्व कौन्तेय श्रेयो वै ते भविष्यति ॥ ७ ॥ सखायं प्रददौ चास्य चित्रसेनं पुरन्दरः। स तेन सह सङ्गम्य रेमे पार्थो निरामयः ॥ ८ ॥ गीतवादित्रनृत्यानि भूय एवादिदेश ह। तथापि नालभच्छर्म तरस्वी द्यूतकारितम् ॥ ९ ॥ दुःशासनवधामर्षी शकुनेः सौबलस्य च। ततस्तेनातुलां प्रीतिमुपागम्य क्वचित् क्वचित्। गान्धर्वमतुलं नृत्यं वादित्रञ्चोपलब्धवान् ॥ १० ॥ स शिक्षितो नृत्यगुणाननेकान् वादित्रगीतार्थगुणांश्च सर्वान्। न शर्म लेभे परवीरहन्ता भ्रातॄन् स्मरन्मातरञ्चैव कुन्तीम् ॥ ११ ॥

इति आरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि अर्जुनास्त्रादिशिक्षायां चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

वैशम्पायन उवाच। कदाचिदथ तं शक्रश्चित्रसेनं रहोऽब्रवीत्। पार्थस्य चक्षुरुर्वश्यां सक्तं विज्ञाय वासवः ॥ १ ॥ गन्धर्वराज गच्छाद्य प्रहितोऽप्सरसां वराम्। उर्वशीं पुरुषव्याघ्र सोपतिष्ठतु फाल्गुनम् ॥ २ ॥ यथार्चितो गृहीतास्त्रो विद्यायान् मन्नियोगतः। तथा त्वया विधातव्यः स्त्रीषु सङ्गविशारदः ॥ ३ ॥ एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा सोऽनुज्ञां प्राप्य वासवात्। गन्धर्वराजोऽप्सरसमभ्यगादुर्वशीं वराम् ॥ ४ ॥ तां दृष्ट्वा विदितो हृष्टः स्वागतेनार्चितस्तथा। सुखासीनः सुखासीनां स्मितपूर्वं वचोऽब्रवीत् ॥ ५ ॥ विदितं तेऽस्तु सुश्रोणि प्रहितोऽहमिहागतः। त्रिदिवस्यैकराजेन त्वत्प्रसादाभिनन्दिना ॥ ६ ॥ यस्तु देवमनुष्येषु

प्रख्यातः सहजैर्गुणैः । श्रिया शीलेन रूपेण व्रतेन च दमेन च ॥ ७॥ प्रख्यातो बलवीर्य्येण सम्मतः प्रतिभानवान् । वर्च्चस्वी तेजसा युक्तः क्षमावान् वीतमत्सरः ॥ ८ ॥ साङ्गोपनिषदान् वेदान् चतुराख्यानपञ्चमान् । योऽधीते गुरुशुश्रूषां मेधाञ्चाष्टगुणाश्रयाम ॥ ९ ॥ ब्रह्मचर्य्येण दाक्ष्येण प्रसवैर्वयसापि च । एको वै रक्षिता चैव त्रिदिवं मघवानिव ॥ १० ॥ अकत्थनो मानयिता स्थूललक्ष्यः प्रियम्वदः । सुहृदश्चान्नपानेन विविधेनाभिवर्षति ॥ ११ ॥ सत्यवाक् पूजितो वक्ता रूपवाननहंकृतः । भक्तानुकम्पी कान्तश्च प्रियश्च स्थिरसङ्गरः ॥ १२ ॥ प्रार्थनीयैर्गुणगणैर्महेन्द्रवरुणोपमः । विदितस्तेऽर्जुनो वीरः स स्वर्गफलमाप्नुयात् ॥ १३ ॥ तव शक्राभ्यनुज्ञातः पादावद्य प्रपद्यताम । तदेवं कुरु कल्याणि प्रपन्नस्त्वां धनञ्जयः ॥ १४ ॥ एवमुक्ता स्मितं कृत्वा सम्मानं बहु मन्य च । प्रत्यवाचोर्वशी प्रीत्या चित्रसेनमनिन्दिता ॥ १५ ॥ यस्त्वस्य कथितः सत्यो गुणोद्देशस्त्वया मम । तं श्रुत्वाव्यथयं पुंसो वृणुयां किमतोऽर्जुनम् ॥ १६ ॥ महेन्द्रस्य नियोगेन त्वत्तः संप्रणयेन च । तस्य चाहं गुणौघेन फाल्गुने जातमन्मथा । गच्छ त्वं हि यथाकाममागमिष्याम्यहं सुखम् ॥ १७ ॥

इति आरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि चित्रसेनोर्वशीसंवादे पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो विसृज्य गन्धर्वं कृतकृत्यं शुचिस्मिता । उर्वशी चाकरोत् स्नानं पार्थप्रार्थनलालसा ॥ १ ॥ स्नानालङ्करणैर्हृद्यैर्गन्धमाल्यैश्च सुप्रभैः । धनञ्जयस्य रूपेण शरैर्मन्मथचोदितैः ॥ २ ॥ अतिविद्धेन मनसा मन्मथेन प्रदीपिता । दिव्यास्तरणसंस्तीर्णे विस्तीर्णे शयनोत्तमे ॥ ३ ॥ चित्त-

सङ्कल्पभावेन स्वचित्तानन्यमानसा। मनोरथेन संप्राप्तं रमत्येनं हि फाल्गुनम् ॥ ४ ॥ निर्गम्य चन्द्रोदयने विगाढ़े रजनीमुखे। प्रस्थिता सा पृथुश्रोणी पार्थस्य भवनं प्रति ॥ ५ ॥ मृदुकुञ्चित-दीर्घेण कुसुमोत्करधारिणा। केशहस्तेन ललना जगामाथ विराजती ॥ ६ ॥ भ्रूक्षेपालापमाधर्य्यैः कान्त्या सौम्यतयापि च। शशिनं वक्त्रचन्द्रेण साह्वयन्तीव गच्छती ॥ ७ ॥ दिव्याङ्ग-रागौ सुमुखौ दिव्यचन्दनरूषितौ। गच्छन्त्या हारविकचौ स्तनौ तस्या ववल्गतुः ॥ ८ ॥ स्तनोद्वहनसङ्क्षोभान्नम्यमाना पदे पदे। त्रिवलीदामचित्रेण मध्येनातीव शोभिना ॥ ८ ॥ अधोभूधर-विस्तीर्णं नितम्बोन्नतपीवरम्। मन्मथायतनं शुभ्रं रशनादाम-भूषितम् ॥ १० ॥ ऋषीणामपि दिव्यानां मनोव्याघातकारणम्। सूक्ष्मवस्त्रधरं रेजे जघनं निरवद्यवत् ॥ ११ ॥ गूढ़गुल्फधरौ पादौ ताम्रायततलाङ्गुलौ। कूर्मपृष्ठोन्नतौ चापि शोभेते किङ्कि-णीकिणौ ॥ १२ ॥ सीधुपानेन चाल्पेन तुष्टाथ मदनेन च। विलासनैश्च विविधैः प्रेक्षणीयतराभवत् ॥ १३ ॥ सिद्धचारण-गन्धर्वैः सा प्रयाता विलासिनी। बह्वाश्चर्य्येऽपि वै स्वर्गे दर्श-नीयतमाकृतिः ॥ १४ ॥ सुसूक्ष्मेणोत्तरीयेण मेघवर्णेन राजता। तन्वभ्रावृता व्योम्नि चन्द्रलेखेव गच्छती ॥ १५ ॥ ततः प्राप्ता क्षणेनैव मनःपवनगामिनी। भवनं पाण्डुपुत्रस्य फाल्गुनस्य शुचि-स्मिता ॥ १६ ॥ तत्र द्वारमनुप्राप्ता द्वारस्थैश्च निवेदिता। अर्जु-नस्य नरश्रेष्ठ उर्वशी शुभलोचना ॥ १७ ॥ उपातिष्ठत तद्वेश्म-निर्मलं सुमनोहरम्। स शङ्कितमना राजन् प्रत्युद्गच्छत तां निशि ॥ १८ ॥ दृष्ट्वैव चोर्वशीं पार्थो लज्जासंवृतलोचनः। तदा-भिवादनं कृत्वा गुरुपूजां प्रयुक्तवान् ॥ १९ ॥

अर्जुन उवाच। अभिवादे त्वां शिरसा प्रवराप्सरसां वरे। किमाज्ञापयसे देवि प्रेष्यस्तेऽहमुपस्थितः ॥ २० ॥ फाल्गुनस्य

वचः श्रुत्वा गतसंज्ञा तदोर्वशी । गन्धर्ववचनं सर्वं श्रावयामास तं तदा ॥ २१ ॥

उर्वश्युवाच । यथा मे चित्रसेनेन कथितं मनजोत्तम । तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि यथा चाहमिहागता ॥ २२ ॥ उपस्थाने महेन्द्रस्य वर्त्तमाने मनोरमे । तवागमनतो वृत्ते स्वर्गस्य परमोत्सवे ॥ २३ ॥ रुद्राणाञ्चैव सान्निध्यमादित्यानाञ्च सर्वशः । समागमेऽश्विनोश्चैव वसूनाञ्च नरोत्तम ॥ २४ ॥ महर्षीणाञ्च सङ्घेषु राजर्षिप्रवरेषु च । सिद्धचारणयक्षेषु महोरगगणेषु च ॥२५॥ उपविष्टेषु सर्वेषु स्थानमानप्रभावतः । ऋद्ध्या प्रज्वलमानेषु अग्निसोमार्कवर्ष्मसु ॥ २६ ॥ वीणासु वाद्यमानासु गन्धर्वैः शक्रनन्दन । दिव्ये मनोरमे गेये प्रवृत्ते पृथुलोचन ॥ २७ ॥ सर्वाप्सरःसु मुख्यासु प्रनृत्यासु कुरूद्वह । त्वं किलानिमिषः पार्थ मामेकां तत्र दृष्टवान् ॥ २८ ॥ तत्र चावभृथे तस्मिन्नुपस्थाने दिवौकसाम् । तव पित्राभ्यनुज्ञाता गताः स्वं स्वं गृहं सुराः ॥ २९ ॥ तथैवाप्सरसः सर्वा विशिष्टाः स्वगृहं गताः । अपि चान्याश्च शत्रुघ्न तव पित्रा विसर्जिताः ॥ ३० ॥ ततः शक्रेण सन्दिष्टश्चित्रसेनो ममान्तिकम् । प्राप्तः कमलपत्राक्ष स च मामब्रवीदथ ॥ ३१ ॥ त्वत्कृतेऽहं सुरेशेन प्रेषितो वरवर्णिनि । प्रियं कुरु महेन्द्रस्य मम चैवात्मनश्च ह ॥ ३२ ॥ शक्रतुल्यं रणे शूरं सदौदार्य्यगुणान्वितम् । पार्थं प्रार्थय सुश्रोणि त्वमित्येव तदाब्रवीत् ॥ ३३ ॥ ततोऽहं समनुज्ञाता तेन पित्रा च तेऽनघ । तवान्तिकमनुप्राप्ता शुश्रूषितुमरिन्दम ॥ ३४ ॥ तद्गुणाकृष्टचित्ताहमनङ्गवशमागता । चिराभिलषितो वीर ममाप्येष मनोरथः ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तां तथा ब्रुवतीं श्रुत्वा भृशं लज्जावृतोऽर्जुनः । उवाच कर्णौ हस्ताभ्यां पिधाय त्रिदशालये ॥ ३६ ॥

अर्जुन उवाच । दुःश्रुतं मेऽस्तु सुभगे यन्मां वदसि भाविनि ।

गुरुदारैः समाना मे निश्चयेन वरानने॥ ३७॥ यथा कुन्ती महाभागा यथेन्द्राणी शची मम। तथा त्वमपि कल्याणि नात्र कार्य्या विचारणा॥ ३८॥ यच्चेक्षितासि विस्पष्टं विशेषेण मया शुभे। तच्च कारणपूर्वं हि शृणु सत्यं शुचिस्मिते॥ ३९॥ इयं पौरववंशस्य जननी मुदितेति च। त्वामहं दृष्टवांस्तत्र विज्ञायोत्फुल्ललोचनः॥ ४०॥ न मामर्हसि कल्याणि अन्यथा ध्यातुमप्सरः। गुरोर्गुरुतरा मे त्वं मम त्वं वंशवर्द्धिनी॥ ४१॥

उर्वश्युवाच। अनावृताश्च सर्वाः स्म देवराजाभिनन्दन। गुरुस्थाने न मां वीर नियोक्तुं त्वमिहार्हसि॥ ४२॥ पुरोर्वंशे हि ये पुत्रा नप्तारो वा त्विहागताः। तपसा रमयन्त्यस्मान्न च तेषां व्यतिक्रमः॥ ४३॥ तत् प्रसीद न मामार्त्तां विसर्ज्जयितुमर्हसि। हृच्छयेन च सन्तप्तां भक्ताञ्च भज मानद॥ ४४॥

अर्जुन उवाच। शृणु सत्यं वरारोहे यत्त्वां वक्ष्याम्यनिन्दिते। शृण्वन्तु मे दिशश्चैव विदिशश्च सदेवताः॥ ४५॥ यथा कुन्ती च माद्री च शची चैव ममानघे। तथा च वंशजननी त्वं हि मेऽद्य गरीयसी॥ ४६॥ गच्छ मूर्द्ध्ना प्रपन्नोऽस्मि पादौ ते वरवर्णिनि। त्वं हि मे मातृवत् पूज्या रक्ष्योऽहं पुत्रवत्त्वया॥४७॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्ता तु पार्थेन उर्वशी क्रोधमूर्च्छिता। वेपन्ती भ्रुकुटीवक्त्रा शशापाथ धनञ्जयम्॥ ४८॥

उर्वश्युवाच। तव पित्राभ्यनुज्ञातां स्वयञ्च गृहमागताम्। यस्मान्मां नाभिनन्देथाः कामबाणवशङ्गताम्॥ ४९॥ तस्मात्त्वं नर्त्तनः पार्थ स्त्रीमध्ये मानवर्ज्जितः। अपुमानिति विख्यात षण्ढवद्विचरिष्यसि॥ ५०॥

वैशम्पायन उवाच। एवं दत्त्वार्जुने शापं स्फुरदोष्ठी श्वसन्त्यथ। पुनः प्रत्यागता क्षिप्रमुर्वशी गृहमात्मनः॥ ५१॥ ततोऽर्जुनस्त्वरमाणश्चित्रसेनमरिन्दमः। संप्राप्य रजनीवृत्तं तदुर्वश्या

यथा तथा ॥ ५२ ॥ निवेदयामास तदा चित्रसेनाय पाण्डवः ।
तत्र चैव यथावृत्तं शापञ्चैव पुनः पुनः ॥ ५३ ॥ न्यवेदयच्च शक्रस्य
चित्रसेनोऽपि सर्वशः । तत आनाय्य तनयं विविक्ते हरिवाहनः
॥ ५४ ॥ सान्त्वयित्वा शुभैर्वाक्यैः स्मयमानोऽभ्यभाषत । सुपु-
त्राद्य पृथा तात त्वया पुत्रेण सत्तम ॥ ५५ ॥ ऋषयोऽपि हि
धैर्य्येण जिता वै ते महाभुज । यत्तु दत्तवती शापमुर्वशी तव
मानद ॥ ५६ ॥ स चापि तेऽर्थकृत्तात साधकश्च भविष्यति ।
अज्ञातवासो वस्तव्यो भवद्भिर्भूतलेऽनघ ॥ ५७ ॥ वर्षे त्रयोदशे
वीर तं तत्र क्षपयिष्यसि । तेन नर्त्तनवेशेन अपुंस्त्वेन तथैव च
॥ ५८ ॥ वर्षमेकं विहृत्यैवं ततः पुंस्त्वमवाप्स्यसि । एवमुक्तस्तु
शक्रेण फाल्गुनः परवीरहा ॥ ५९ ॥ मुदं परमिकां लेभे न च
शापं व्यचिन्तयत् । चित्रसेनेन सहितो गन्धर्वेण यशस्विना ॥ ६० ॥
रेमे स स्वर्गभवने पाण्डुपुत्रो धनञ्जयः । य इदं शृणुयान्नित्यं
वृत्तं पाण्डुसुतस्य वै । न तस्य कामः कामेषु पापकेषु प्रवर्त्तते
॥ ६१ ॥ इदममरवरात्मजस्य घोरं शुचिचरितं विनिशम्य फाल्गु-
नस्य । व्यपगतमददम्भरागदोषास्त्रिदिवगताभिरमन्ति मान-
वेन्द्राः ॥ ६२ ॥

इति आरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि उर्वशीशापे
षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

वैशम्पायन उवाच । कदाचिदटमानस्तु महर्षिरुत लोमशः ।
जगाम शक्रभवनं पुरन्दरदिदृक्षया ॥ १ ॥ स समेत्य नमस्कृत्य
देवराजं महामुनिः । ददर्शार्द्धासनगतं पाण्डवं वासवस्य हि ॥ २ ॥
ततः शक्राभ्यनुज्ञात आसने विष्टरोत्तरे । निषसाद द्विजश्रेष्ठः
पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ ३ ॥ तस्य दृष्ट्वाभवद्बुद्धिः पार्थमिन्द्रासने

स्थितम्। कथन्तु चत्रियः पार्थः शक्रासनमवाप्तवान् ॥ ४ ॥ किं
न्वस्य सुकृतं कर्म के लोका वै विनिर्जिताः। य एवमनुसम्प्राप्तः
स्थानं देवनमस्कृतम् ॥ ५ ॥ तस्य विज्ञाय सङ्कल्पं शक्रो वल-
निसूदनः। लोमशं प्रहसन् वाक्यमिदमाह शचीपतिः ॥ ६ ॥
ब्रह्मर्षे श्रूयतां यत्ते मनसैतद्विवक्षितम्। नायं केवलमर्त्त्यो वै
मानुषत्वमुपागतः ॥ ७ ॥ महर्षे मम पुत्रोऽयं कुन्त्यां जातो महा-
भुजः। अस्त्रहेतोरिह प्राप्तः कस्माच्चित् कारणान्तरात् ॥ ८ ॥
अहो नैनं भवान् वेत्ति पुराणमृषिसत्तमम्। शृणु मे वदतो
ब्रह्मन् योऽयं यच्चास्य कारणम् ॥ ९ ॥ नरनारायणौ यौ तौ
पुराणावृषिसत्तमौ। ताविमावनुजानीहि हृषीकेशधनञ्जयौ
॥ १० ॥ विख्यातौ त्रिषु लोकेषु नरनारायणावृषी। कार्य्यार्थं-
मवतीर्णौ तौ पृथ्वीं पुण्यप्रतिश्रयाम् ॥ ११ ॥ यन्न शक्यं सुरै-
र्द्रष्टुमृषिभिर्वा महात्मभिः। तदाश्रमपदं पुण्यं वदरीनाम-
विश्रुतम् ॥ १२ ॥ स निवासोऽभवद्विप्र विष्णोर्जिष्णोस्तथैव च।
यतः प्रववृते गङ्गा सिद्धचारणसेविता ॥ १३ ॥ तौ मन्नियोगाद्-
ब्रह्मर्षे चितौ जातौ महाद्युती। भूमेर्भारावतरणं महावीर्य्यौ
करिष्यतः ॥ १४ ॥ उद्वृत्ता ह्यसुराः केचिन्निवातकवचा इति।
विप्रियेषु स्थितास्माकं वरदानेन मोहिताः ॥ १५ ॥ तर्कयन्ते
सुरान् हन्तुं बलदर्पसमन्विताः। देवान्न गणयन्त्येते तथा दत्त-
वरा हि ते ॥ १६ ॥ पातालवासिनो रौद्रा दनोः पुत्रा महा-
बलाः। सर्वदेवनिकाया हि नालं योधयितुं हि तान् ॥ १७ ॥
योऽसौ भूमिगतः श्रीमान् विष्णुर्मधुनिसूदनः। कपिलो नाम
देवोऽसौ भगवानजितो हरिः ॥ १८ ॥ येन पूर्वं महात्मानः खन-
माना रसातलम्। दर्शनादेव निहताः सागरस्यात्मजा विभो
॥ १९ ॥ तेन कार्य्यं महत् कार्य्यमस्माकं द्विजसत्तम। पार्थेन च
महायुद्धे समेताभ्यां न संशयः ॥ २० ॥ सोऽसुरान् दर्शनादेव

शक्तो हन्तुं सहानुगान्। निवातकवचान् सर्वान् नागानिव महाह्रदे॥ २१॥ किन्तु नाल्पेन कार्य्येण प्रबोध्यो मधुसूदनः। तेजसः सुमहाराशिः प्रबुद्धः प्रदहेज्जगत्॥ २२॥ अयं तेषां समस्तानां शक्तः प्रतिसमासने। तान्निहत्य रणे शूर पुनर्यास्यति मानुषान्॥ २३॥ भवानस्मन्नियोगेन यातु तावन्महीतलम्। काम्यके द्रक्ष्यसे वीरं निवसन्तं युधिष्ठिरम्॥ २४॥ स वाच्यो मम सन्देशाद्धर्मात्मा सत्यसङ्गरः। नोत्कण्ठा फाल्गुने कार्य्या कृतास्त्रः शीघ्रमेष्यति॥ २५॥ नाशुद्धबाहुवीर्य्येण नाकृतास्त्रेण वा रणे। भीष्मद्रोणादयो युद्धे शक्याः प्रतिसमासितुम्॥ २६॥ गृहीतास्त्रो गुड़ाकेशो महाबाहुर्महामनाः। नृत्यवादित्रगीतानां दिव्यानां पारमीयिवान्॥ २७॥ भवानपि विविक्तानि तीर्थानि मनुजेश्वर। भ्रातृभिः सहितः सर्व्वैर्द्रष्टुमर्हत्यरिन्दम॥ २८॥ तीर्थेष्वाप्लुत्य पुण्येषु विपाप्मा विगतज्वरः। राज्यं भोक्ष्यसि राजेन्द्र सुखी विगतकल्मषः॥ २९॥ भवांश्चैनं द्विजश्रेष्ठ पर्य्यटन्तं महीतलम्। त्रातुमर्हति विप्राग्र्य तपोबलसमन्वितः॥३०॥ गिरिदुर्गेषु च सदा देशेषु विषमेषु च। वसन्ति राक्षसा रौद्रास्तेभ्यो रक्षां विधास्यति॥ ३१॥ एवमुक्ते महेन्द्रेण वीभत्सुरपि लोमशम्। उवाच प्रयतो वाक्यं रक्षेथाः पाण्डुनन्दनम्॥ ३२॥ यथागुप्तस्त्वया राजा चरेत्तीर्थानि सत्तम। दानं दद्याद्यथा चैव तथा कुरु महामुने॥ ३३॥

वैशम्पायन उवाच। तथेति सम्प्रतिज्ञाय लोमशः सुमहातपाः। काम्यकं वनमुद्दिश्य समुपायान्महीतलम्॥ ३४॥ ददर्श तत्र कौन्तेयं धर्म्मराजमरिन्दमम्। तापसैर्भ्रातृभिश्चैव सर्व्वतः परिवारितम्॥ ३५॥

इति आरण्यपर्व्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्व्वणि लोमशागमने सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४७॥

जनमेजय उवाच। अत्यद्भुतमिदं कर्म्म पार्थस्यामिततेजसः।
धृतराष्ट्रो महाप्राज्ञः श्रुत्वा विप्र किमब्रवीत्॥ १॥
वैशम्पायन उवाच। शक्रलोकगतं पार्थं श्रुत्वा राजाम्बिका-
सुतः। द्वैपायनादृषिश्रेष्ठात् सञ्जयं वाक्यमब्रवीत्॥ २॥
धृतराष्ट्र उवाच। श्रुतं मे सूत कार्त्स्न्येन कर्म पार्थस्य
धीमतः। कच्चित्तवापि विदितं याथातथ्येन सारथे॥ ३॥
प्रमत्तो ग्राम्यधर्म्मेषु मन्दात्मा पापनिश्चयः। मम पुत्रः सुदुर्बुद्धिः
पृथिवीं घातयिष्यति॥ ४॥ यस्य नित्यमृता वाचः स्वैरेष्वपि
महात्मनः। त्रैलोक्यमपि तस्य स्याद्योद्धा यस्य धनञ्जयः॥ ५॥
अस्यतः कर्णिनाराचांस्तीक्ष्णाग्रांश्च शिलाशितान्। कोऽर्जुनस्या-
ग्रतस्तिष्ठेदपि मृत्युर्जरातिगः॥ ६॥ मम पुत्रा दुरात्मानः सर्व्वे
मृत्युवशानुगाः। येषां युद्धं दुराधर्षैः पाण्डवैः प्रत्युपस्थितम्॥७॥
तथैव च न पश्यामि युधि गाण्डीवधन्वनः। अनिशञ्चिन्तमानोऽपि
य एनमुदियाद्रथी॥ ८॥ द्रोणकर्णौ प्रतीयातां यदि भीष्मोऽपि
वा रणे। महान् स्यात् संशयो लोके तत्र पश्यामि नो जयम्
॥ ९॥ घृणी कर्णः प्रमादी च आचार्य्यः स्थविरो गुरुः। अमर्षी
बलवान् पार्थः संरम्भी दृढविक्रमः॥ १०॥ सम्भवेत्तुमुलं युद्धं
सर्व्वशोऽप्यपराजितम्। सर्व्वे ह्यस्त्रविदः शूराः सर्व्वे प्राप्ता महद्यशः
॥ ११॥ अपि सर्व्वेश्वरत्वं हि ते वाञ्छन्त्यपराजिताः। वधे नूनं
भवेच्छान्तिरेतेषां फाल्गुनस्य वा॥ १२॥ न तु हन्तार्जुनस्यास्ति
जेता वास्य न विद्यते। मन्युस्तस्य कथं शाम्येन्मन्दांश्चैव प्रतिसंहितः
॥ १३॥ त्रिदशेशसमो वीरः खाण्डवेऽग्निमतर्पयत्। जिगाय
पार्थिवान् सर्व्वान् राजसूये महाक्रतौ॥ १४॥ शेषं कुर्य्याद्गिरे-
र्वज्रो निपतन्मूर्द्ध्नि सञ्जय। न तु कुर्य्युः शरा शेषं क्षिप्तास्तात
किरीटिना॥ १५॥ यथा हि किरणा भानोस्तपन्तीह चरा-
चरम्। तथा पार्थभुजोत्सृष्टाः शरास्तप्स्यन्ति मत्सुतान्॥१६॥

अपि तद्रथघोषेण भयार्त्ताः सव्यसाचिनः । प्रतिभाति विदीर्णेव
सर्व्वतो भारती चमूः ॥ १७ ॥ यदुद्वमन् प्रवपंश्चैव बाणान् स्थाता-
ततायी समरे किरीटी । सृष्टोऽन्तकः सर्व्वहरो विधात्रा भवे-
द्यथा तद्वदपारणीयः ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्व्वणि धृतराष्ट्रविलापे अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

सञ्जय उवाच । यदेतत् कथितं राजंस्त्वया दुर्य्योधनं प्रति ।
सर्व्वमेतद्यथा तत्त्वं नैतन्मिथ्या महीपते ॥ १ ॥ मन्युना हि समा-
विष्टाः पाण्डवास्ते महौजसः । दृष्ट्वा कृष्णां सभां नीतां धर्म्म-
पत्नीं यशस्विनीम् ॥ २ ॥ दुःशासनस्य ता वाचः श्रुत्वा ते दारु-
णोदयाः । कर्णस्य च महाराज जुगुप्सन्तीति मे मतिः ॥ ३ ॥
श्रुतं हि मे महाराज यथा पार्थेन संयुगे । एकादशतनुः स्थाणु-
र्धनुषा परितोषितः ॥ ४ ॥ कैरातं वेशमास्थाय योधयामास
फाल्गुनम् । जिज्ञासुः सर्व्वदेवेशः कपर्द्दी भगवान् स्वयम् ॥ ५ ॥
तत्रैनं लोकपालास्ते दर्शयामासुरच्युतम् । अस्त्रहेतोः पराक्रान्तं
तपसा कौरवर्षभम् ॥ ६ ॥ नैतदुत्सहते चान्यो लब्धुमन्यत्र फाल्गु-
नात् । साक्षाद्दर्शनमेतेषामीश्वराणां नरो भुवि ॥ ७ ॥ महे-
श्वरेण यो राजन्न जीर्णो दृष्टमूर्त्तिना । कस्तमुत्सहते वीरो
युद्धे जरयितुं पुमान् ॥ ८ ॥ आसादितमिदं घोरं तुमुलं लोम-
हर्षणम् । द्रौपदीं परिकर्षद्भिः कोपयद्भिश्च पाण्डवान् ॥ ९ ॥
यत्तु प्रस्फुरमाणोष्ठो भीमः प्राह वचोऽर्थवत् । दृष्ट्वा दुर्य्योधने-
नोरू द्रौपद्या दर्शितावुभौ ॥ १० ॥ ऊरू भेत्स्यामि ते पाप
गदया भीमवेगया त्रयोदशानां वर्षाणामन्ते दुर्द्यूतदेविनः ॥ ११ ॥
सर्व्वे प्रहरतां श्रेष्ठाः सर्व्वे चामिततेजसः । सर्व्वे सर्व्वास्त्रविद्वांसो

देवैरपि सुदुर्ज्जयाः ॥ १२ ॥ मन्ये मन्युसमुद्भूताः पुत्राणां तव संयुगे । अन्तं पार्थाः करिष्यन्ति भार्य्यामर्षसमन्विताः ॥ १३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । किं कृतं सूत कर्णेन वदता परुषं वचः । पर्य्याप्तं वैरमेतावत् यत् कृष्णा सा सभां गता ॥ १४ ॥ अपीदानीं मम सुतास्तिष्ठेरन्मन्दचेतसः । येषां भ्राता गुरुर्ज्येष्ठो विनये नावतिष्ठते ॥ १५ ॥ ममापि वचनं सूत न शुश्रूषति मन्दभाक् । दृष्ट्वा मां चक्षुषा हीनं निर्व्विचेष्टमचेतनम् ॥ १६ ॥ ये चास्य सचिवा मन्दाः कर्णसौवलकादयः । ते तस्य भूयसो दोषान् वर्द्धयन्ति विचेतसः ॥ १७ ॥ स्वैरमुक्ता ह्यपि शराः पार्थेनामिततेजसा । निर्द्दहेयुर्मम सुतान् किं पुनर्मन्युसेविताः ॥ १८ ॥ पार्थवाहुबलोत्सृष्टा महाचापविनिःसृताः । दिव्यास्त्रमन्त्रमुदिताः सादयेयुः सुरानपि ॥ १९ ॥ यस्य मन्त्री च गोप्ता च सुहृच्चैव जनार्द्दनः । हरिस्त्रैलोक्यनाथः स किं नु तस्य न निर्ज्जितम् ॥ २० ॥ इदं हि सुमहच्चित्रमर्ज्जुनस्येह सञ्जय । महादेवेन वाहुभ्यां यत्समेत इति श्रुतिः ॥ २१ ॥ प्रत्यक्षं सर्वलोकस्य खाण्डवे यत्कृतं पुरा । फाल्गुन सहायार्थं वह्नेर्दामोदरेण च ॥ २२ ॥ समर्था न हि मे पुत्राः महामात्याः ससौबलाः । क्रुद्धे भीमे च पार्थे च वासुदेवे च सात्वते ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि धृतराष्ट्रखेदे एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

जनमेजय उवाच । यदिदं शोचितं राज्ञा धृतराष्ट्रेण वै मुने । प्रव्राज्य पाण्डवान् वीरान् सर्वमेतन्निरर्थकम् ॥ १ ॥ कथञ्च राजा पुत्रं तमुपेक्षेतात्पचेतसम् । दुर्य्योधनं पाण्डुपुत्रान् कोपयानं महारथान् ॥ २ ॥ किमासीत् पाण्डुपुत्राणां वने भोजनमुच्यताम् । वानेयमथवा कृष्टमेतदाख्यातु मे भवान् ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । वानेयञ्च मृगाश्चैव शुद्धैर्वाणैर्निपातितान् । ब्राह्मणानां निवेद्याग्रमभुञ्जन् पुरुषर्षभाः ॥ ४ ॥ तांस्तु शूरान् महेष्वासांस्तदा निवसतो वने । अन्वयुर्ब्राह्मणा राजन् साग्नयोऽनग्नयस्तथा ॥ ५ ॥ ब्राह्मणानां सहस्राणि स्नातकानां महात्मनाम् । दश मोक्षविदां तत्र यान् बिभर्त्ति युधिष्ठिरः ॥ ६ ॥ रुरून् कृष्णमृगांश्चैव मेध्यांश्चान्यान् वनेचरान् । वाणैरुन्मथ्य विविधैर्ब्राह्मणेभ्यो न्यवेदयत् ॥ ७ ॥ न तत्र कश्चिद्दुर्वर्णो व्याधितो वापि दृश्यते । कृशो वा दुर्बलो वापि दीनो भीतोऽपि वा पुनः ॥ ८ ॥ पुत्रानिव प्रियान् भ्रातॄन् ज्ञातीनिव सहोदरान् । पुपोष कौरवश्रेष्ठो धर्मराजा युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥ पतींश्च द्रौपदी सर्वान् द्विजातींश्च यशस्विनी । मातृवद्भोजयित्वाग्रे शिष्टमाहारयत्तदा ॥ १० ॥ प्राचीं राजा दक्षिणां भीमसेनो यमौ प्रतीचीमथ वाप्युदीचीम् । धनुर्द्धरा मांसहेतोर्मृगाणां क्षयञ्चक्रुर्नित्यमेवोपगम्य ॥ ११ ॥ तथा तेषां वसतां काम्यके वै विहीनानामर्जुनेनोत्सुकानाम । पञ्चैव वर्षाणि तथा व्यतीयुरधीयतां जपतां जुह्वताञ्च ॥ १२ ॥

इति आरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि पार्थाहारकथने पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

वैशम्पायन उवाच । तेषां तच्चरितं श्रुत्वा मनुष्यातीतमद्भुतम् । चिन्ताशोकपरीतात्मा मन्युनाभिपरिप्लुतः ॥ १ ॥ दीर्घमुष्णञ्च निश्वस्य धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः । अब्रवीत् सञ्जयं सूतमामन्त्र्य पुरुषर्षभः ॥ २ ॥ न रात्रौ न दिवा सूत शान्तिं प्राप्नोमि वै क्षणम् । सञ्चिन्त्य दुर्नयं घोरं पुत्राणां द्यूतजं हि यत् ॥ ३ ॥ तेषामसह्यवीर्य्याणां शौर्य्यं धृतिं पराम् । अन्योऽन्यमनु-

रागञ्च भ्रातृणामतिमानुषम् ॥ ४ ॥ देवपुत्रौ महाभागौ देव-
राजसमद्युती। नकुलः सहदेवश्च पाण्डवौ युद्धदुर्मदौ ॥ ५ ॥
दृढ़ायुधौ दूरपातौ युद्धे च कृतनिश्चयौ। शीघ्रहस्तौ दृढ़क्रोधौ
नित्ययुक्तौ तरस्विनौ ॥ ६ ॥ भीमार्जुनौ पुरोधाय यदा तौ रण-
मूर्द्धनि। स्थास्येते सिंहविक्रान्तावश्विनाविव दुःसहौ ॥ ७ ॥ न
शेषं हि प्रपश्यामि मम सैन्यस्य सञ्जय। तौ ह्यप्रतिरथौ युद्धे
देवपुत्रौ महारथौ ॥ ८ ॥ द्रौपद्यास्तं परिक्लेशं न क्षंस्येते त्वम-
र्षिणौ। वृष्णयोऽथ महेष्वासाः पाञ्चाला वा महौजसः ॥ ९ ॥
युधि सत्याभिसन्धेन वासुदेवेन रक्षिताः। प्रधक्ष्यन्ति रणे पार्थाः
पुत्राणां मम वाहिनीम् ॥ १० ॥ रामकृष्णप्रणीतानां वृष्णीनां
सूतनन्दन। न शक्यः सहितुं वेगः सर्वैस्तैरपि संयुगे ॥ ११ ॥
तेषां मध्ये महेष्वासो भीमो भीमपराक्रमः। शैक्ययावीरघातिन्या
गदया विचरिष्यति ॥ १२ ॥ तथा गाण्डीवनिर्घोषं विस्फूर्जित-
मिवाशनेः। गदावेगञ्च भीमस्य नालं सोढुं नराधिपाः ॥ १३ ॥
ततोऽहं सुहृदां वाचो दुर्योधनवशानुगः। स्मरणीयाः स्मरिष्यामि
मया या न कृताः पुरा ॥ १४ ॥

सञ्जय उवाच। व्यतिक्रमोऽयं सुमहांस्त्वया राजन्नुपेक्षितः।
समर्थेनापि यन्मोहात् सुतस्ते न निवारितः ॥ १५ ॥ श्रुत्वा हि
निर्ज्जितान् द्यूते पाण्डवान् मधुसूदनः। त्वरितः काम्यके पार्थान्
समभावयदच्युतः ॥ १६ ॥ द्रुपदस्य तथा पुत्रा धृष्टद्युम्नपुरो-
गमाः। विराटो धृष्टकेतुश्च कैकेयाश्च महारथाः ॥ १७ ॥ तैश्च
यत् कथितं राजन् दृष्ट्वा पार्थान् पराजितान्। चारेण विदितं
सर्वं तन्मया विदितञ्च ते ॥ १८ ॥ समागम्य वृतस्तत्र पाण्डवै-
र्मधुसूदनः। सारथ्ये फाल्गुनस्याजौ तथेत्याह च तान् हरिः
॥ १९ ॥ अमर्षितो हि कृष्णोऽपि दृष्ट्वा पार्थांस्तथागतान्।
कृष्णाजिनोत्तरासङ्गानब्रवीच्च युधिष्ठिरम् ॥ २० ॥ या सा समृद्धिः

पार्थानामिन्द्रप्रस्थे बभूव ह। राजसूये मया दृष्टा नृपरन्यैः सुदुर्लभा ॥ २१ ॥ यत्र सर्वान्महीपालान् शस्त्रतेजोभयार्द्दितान्। सवङ्गाङ्गान् सपौण्ड्रोड्रान सचोलद्राविड़ान्धकान् ॥ २२ ॥ सागरानूपकांश्चैव ये च पत्तनिवासिनः। सिंहलान् वर्व्वरान् म्लेच्छान् ये च लङ्कानिवासिनः ॥ २३ ॥ पश्चिमानि च राष्ट्राणि शतशः सागरान्तिकान्। पह्लवान् दरदान् सर्व्वान् किरातान् यवनाञ्छकान् ॥ २४ ॥ हारहूणांश्च चीनांश्च तुखारान् सैन्धवांस्तथा। जागुड़ान्रमटान् हूणान् स्त्रीराज्यानथ तङ्गणान्। कैकेयान्मालवांश्चैव तथा काश्मीरकानपि ॥ २५ ॥ अद्राक्षमहमाहूतान् यज्ञे ते परिवेषकान्। सा ते समृद्धिर्यैरात्ता चपला प्रतिसारिणी ॥ २६ ॥ आदाय जीवितं तेषामाहरिष्यामि तामहम्। रामेण सह कौरव्य भीमार्जुनयमैस्तथा ॥ २७ ॥ अक्रूरगदशाम्वैश्च प्रद्युम्नेनाहुकेन च। धृष्टद्युम्नेन वीरेण शिशुपालात्मजेन च ॥ २८ ॥ दुर्य्योधनं रणे हत्वा सद्यः कर्णञ्च भारत। दुःशासनं सौवलेयं यश्चान्यः प्रतियोत्स्यते ॥ २९ ॥ ततस्त्वं हास्तिनपुरे भ्रातृभिः सहितो वसन्। धार्त्तराष्ट्रीं श्रियं प्राप्य प्रशाधि पृथिवीमिमाम् ॥ ३० ॥ अथैनमब्रवीद्राजा तस्मिन् वीरसमागमे। शृखतसु तेषु वीरेषु धृष्टद्युम्नमुखेषु च ॥ ३१ ॥

युधिष्ठिर उवाच। प्रतिगृह्णामि ते वाचमिमां सत्यां जनार्द्दन। अमित्रान्मे महावाहो सानुवन्धान् हनिष्यसि ॥ ३२ ॥ वर्षात्त्रयोदशादूर्द्ध्वं सत्यं मां कुरु केशव। प्रतिज्ञातो वने वासो राजमध्ये मया ह्ययम् ॥ ३३ ॥ तद्धर्म्मराजवचनं प्रतिश्रुत्य सभासदः। धृष्टद्युम्नपुरोगास्ते शमयामासुरञ्जसा ॥ ३४ ॥ केशवं मधुरैर्वाक्यैः कालयुक्तैरमर्षितम्। पाञ्चालीं प्राहुरक्लिष्टां वासुदेवस्य शृखतः ॥ ३५ ॥ दुर्य्योधनस्तव क्रोधाद्देवि त्यच्यति जीवितम्। प्रतिजानीमहे सत्यं मा शुचो वरवर्णिनि ॥ ३६ ॥ ये स्म

तेऽत्यजितां कृष्णां दृष्ट्वा त्वां प्राहसंस्तदा। मांसानि तेषां खादन्तो हसिष्यन्ति वृकद्विजाः॥ ३७॥ पास्यन्ति रुधिरं तेषां गृध्र-गोमायवस्तथा। उत्तमाङ्गानि कर्षन्तो यैः कृष्टासि सभातले ॥ ३८॥ तेषां द्रक्ष्यसि पाञ्चालि गात्राणि पृथिवीतले। क्रव्यादैः कृष्यमाणानि भक्ष्यमाणानि चासकृत्॥ ३९॥ परिक्लिष्टासि यै-स्तत्र यैश्चापि समुपेक्षिता। तेषामुत्कृत्तशिरसां भूमिः पास्यति शोणितम्॥ ४०॥ एवं बहुविधा वाचस्त ऊचुर्भरतर्षभाः। सर्वे तेजस्विनः शूराः सर्वे चाहवलक्षणाः॥ ४१॥ ते धर्म्मराजेन वृता वर्षादूर्द्ध्वं त्रयोदशात्। पुरस्कृत्योपयास्यन्ति वासुदेवं महारथाः ॥ ४२॥ रामश्च कृष्णश्च धनञ्जयश्च प्रद्युम्नशाम्बौ युयुधानभीमौ। माद्रीसुतौ कैकेयराजपुत्राः पाञ्चालपुत्राः सह मत्स्यराज्ञा॥४३॥ एतान् सर्वान् लोकवीरानजेयान् महात्मनः सानुबन्धान् ससै-न्यान्। को जीवितार्थी समरेऽभ्युदीयात् क्रुद्धान् सिंहान् केश-रिणो यथैव॥ ४४॥

धृतराष्ट्र उवाच। यन्मां ब्रवीद्विदुरो द्यूतकाले त्वं पाण्ड-वान् जेष्यसि चेन्नरेन्द्र। ध्रुवं कुरूणामयमन्तकालो महाभयो भविता शोणितौघ॥ ४५॥ मन्ये तथा तद्भवितेति सूत यथा क्षत्ता प्राह वचः पुरा माम्। असंशयं भविता युद्धमेतद्गते काले पाण्डवानां यथोक्तम्॥ ४६॥

इति आरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि धृतराष्ट्रविलापे एकपञ्चाशोऽध्यायः समाप्तञ्च इन्द्रलोकाभिगमनपर्व॥ ५१॥

अथ नलोपाख्यानपर्व।

जनमेजय उवाच। अस्त्रहेतोर्गते पार्थे शक्रलोकं महात्मनि। युधिष्ठिरप्रभृतयः किमकुर्वन्त पाण्डवाः॥ १॥

वैशम्पायन उवाच। अस्त्रहेतोर्गते पार्थे शक्रलोकं महात्मनि।
न्यवसन् कृष्णया सार्द्धं काम्यके भरतर्षभाः ॥ २ ॥ ततः कदा-
चिदेकान्ते विविक्त इव शाद्वले। दुःखार्त्ता भरतश्रेष्ठा निषेदुः
सह कृष्णया ॥ ३ ॥ धनञ्जयं शोचमानाः साश्रुकण्ठाः सुदुः-
खिताः। तद्वियोगार्द्दितान् सर्वान् शोकः समभिपुप्लुवे ॥ ४ ॥
धनञ्जयवियोगाच्च राज्यभ्रंशाच्च दुःखिताः। अथ भीमो महा-
बाहुर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ५ ॥ निदेशात्ते महाराज गतोऽसौ
भरतर्षभः। अर्जुनः पाण्डुपुत्राणां यस्मिन् प्राणाः प्रतिष्ठिताः
॥ ६ ॥ यस्मिन् विनष्टे पाञ्चालाः सह पुत्रैस्तथा वयम्। सात्यकि-
र्वासुदेवश्च विनश्येयुर्न संशयः ॥ ७ ॥ योऽसौ गच्छति धर्मात्मा
बहून् क्लेशान् विचिन्तयन्। भवन्नियोगाद्बीभत्सुस्ततो दुःख-
तरं नु किम् ॥ ८ ॥ यस्य बाहू समाश्रित्य वयं सर्वे महात्मनः।
मन्यामहे जितानाजौ परान् प्राप्तां च मेदिनीम् ॥ ९ ॥ यस्य
प्रभावान्न मया सभामध्ये धनुष्मतः। नीता लोकममुं सर्वे धार्त्त-
राष्ट्राः ससौबलाः ॥ १० ॥ ते वयं बाहुबलिनः क्रोधमुत्थितमात्मनः।
सहामहे भवन्मूलं वासुदेवेन पालिताः ॥ ११ ॥ वयं हि सह
कृष्णेन हत्वा कर्णमुखान् परान्। स्वबाहुविजितां कृत्स्नां
प्रशासेम वसुन्धराम् ॥ १२ ॥ भवतो द्यूतदोषेण सर्वे वयमुप-
प्लुताः। अहीनपौरुषा बाला बलिभिर्बलवत्तराः ॥ १३ ॥ चात्र-
धर्मं महाराज त्वमवेक्षितुमर्हसि। न हि धर्मो महाराज चत्रि-
यस्य वनाश्रयः ॥ १४ ॥ राज्यमेव परं धर्मं चत्रियस्य विदुर्बुधाः।
स चत्रधर्मविद्राजा धर्म्यान्मा नीनशः पथः ॥ १५ ॥ प्राग्द्वादश-
समा राजन् धार्त्तराष्ट्रान्निहन्महि। निवर्त्त्य च वनात् पार्थ-
मानाय्य च जनार्द्दनम् ॥ १६ ॥ व्यूढानीकान्महाराज जवेनैव
महामते। धार्त्तराष्ट्रानमुं लोकं गमयामि विशाम्पते ॥ १७ ॥
सर्वानहं हनिष्यामि धार्त्तराष्ट्रान् ससौबलान्। दुर्य्योधनञ्च

कश्चिन्न यो वान्यः प्रतियोत्स्यते ॥ १८ ॥ मया प्रशमिते पश्चा-
त्त्वमेष्यसि वनं पुनः। एवं कृते न दोषाश्च भविष्यन्ति विशाम्पते
॥ १९ ॥ यज्ञैश्च विविधैस्तात कृतं पापमरिन्दम। अवधूय
महाराज गच्छेम स्वर्गमुत्तमम् ॥ २० ॥ एवमेतद्भवेद्राजन् यदि
राजा न बालिशः। अस्माकं दीर्घसूत्रः स्याद्भवान् धर्मपरायणः
॥ २१ ॥ निकृत्या निकृतप्रज्ञा हन्तव्या इति निश्चयः। न हि
नैकृतिकं हत्वा निकृत्या पापमुच्यते ॥ २२ ॥ तथा भारत धर्मेषु
धर्मज्ञैरिह दृश्यते। अहोरात्रं महाराज तुल्यं सम्वत्सरेण ह
॥ २३ ॥ तथैव वेदवचनं श्रूयते नित्यदा विभो। सम्वत्सरो महा-
राज पूर्णो भवति कृच्छ्रतः ॥ २४ ॥ यदि वेदाः प्रमाणास्ते दिव-
सादूर्द्ध्वमच्युत। त्रयोदशसमाः कालो ज्ञायतां परिनिष्ठितः ॥२५॥
कालो दुर्य्योधनं हन्तुं सानुबन्धमरिन्दम। एकाग्रां पृथिवीं सर्वां
पुरा राजन् करोति सः ॥ २६ ॥ द्यूतप्रियेण राजेन्द्र तथा
तद्भवता कृतम्। प्रायेणाज्ञातचर्य्यायां वयं सर्वे निपातिताः ॥२७॥
न तं देशं प्रपश्यामि यत्र सोऽस्मान् सुदुर्ज्जनः। न विज्ञास्यति
दुष्टात्मा चारैरिति सुयोधनः ॥ २८ ॥ अधिगम्य च सर्वान्नो
वनवासमिमं ततः। प्रव्राजयिष्यति पुनर्निकृत्याधमपूरुषः ॥२९॥
यद्यस्मानभिगच्छेत पापः स हि कथञ्चन। अज्ञातचर्य्यामुत्ती-
र्णान् दृष्ट्वा च पुनराह्वयेत् ॥ ३० ॥ द्यूतेन ते महाराज पुन-
र्द्यूतमवर्त्तत। भवांश्च पुनराहूतो द्यूतेनैवापनेष्यति ॥ ३१ ॥
स तथाक्षेषु कुशलो निश्चितो गतचेतनः। चरिष्यसि महाराज
वनेषु वसतीः पुनः ॥ ३२ ॥ यद्यस्मान् न महाराज कृपणान्
कर्त्तुमर्हसि। यावज्जीवमवेक्षस्व वेदधर्मांश्च कृत्स्नशः ॥ ३३ ॥
निकृत्या निकृतिप्रज्ञा हन्तव्या इति निश्चयः। अनुज्ञातस्त्वया
गत्वा यावच्छक्ति सुयोधनम् ॥ ४४ ॥ यथैव कक्षमुत्सृष्टो दहे-
दनिलसारथिः। हनिष्यामि तथा मन्दमनुजानातु मे भवान् ॥३५॥

वैशम्पायन उवाच । एवं ब्रुवाणं भीमन्तु धर्म्मराजो युधिष्ठिरः । उवाच सान्त्वयन् राजा मूर्द्ध्नुपाघ्राय पाण्डवम् ॥३६॥ असंशयं महाबाहो हनिष्यसि सुयोधनम् । वर्षात्त्रयोदशादूर्द्ध्वं सह गाण्डीवधन्वना ॥ ३७ ॥ यच्च्वं मां भाषसे पार्थ प्राप्तः काल इति प्रभो । अनृतं नोत्सहे वक्तुं न ह्येतन्मयि विद्यते ॥ ३८ ॥ अन्तरेणापि कौन्तेय निकृतिं पापनिश्चयाम् । हन्ता त्वमसि दुर्द्धर्षं सानुबन्धं सुयोधनम् ॥ ३९ ॥ एवं ब्रुवति भीमन्तु धर्मराजे युधिष्ठिरे । आजगाम महाभागो वृहदश्वो महानृषिः ॥४०॥ तमभिप्रेच्य धर्म्मात्मा सम्प्राप्तं धर्मचारिणम् । शास्त्रवन्मधुपर्केण पूजयामास धर्मराट् ॥ ४१ ॥ आश्वस्तञ्चैनमासीनमुपासीनो युधिष्ठिरः । अभिप्रेच्य महाबाहुः क्रपणं बह्वभाषत ॥ ४२ ॥ अक्षद्यूते च भगवन् धनं राज्यञ्च मे हृतम् । आहूय निकृतिप्रज्ञैः कितवैरक्षकोविदैः ॥ ४३ ॥ अनक्षज्ञस्य हि सतो निकृत्या पापनिश्चयैः । भार्य्या च मे सभां नीता प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ॥ ४४ ॥ पुनर्द्यूतेन मां जित्वा वनवासं सुदारुणम् । प्राव्राजयन्महारण्यमजिनैः परिवारितम् ॥ ४५ ॥ अहं वने दुर्वसतीर्वसन् परमदुःखितः । अक्षद्यूताधिकारे च गिरः शृण्वन् सुदारुणाः ॥ ४६ ॥ आर्त्तानां सुहृदां वाचो द्यूतप्रभृति शंसताम् । अहं हृदि श्रिताः स्मृत्वा सर्वरात्रीर्विचिन्तयन् ॥ ४७ ॥ यस्मिंश्चैव समस्तानां प्राणा गाण्डीवधन्वनि । विना महात्मना तेन गतसत्त्व इवाभवम् ॥ ४८ ॥ कदा द्रक्ष्यामि वीभत्सुं क्रतास्त्रं पुनरागतम् । प्रियवादिनमक्षुद्रं दयायुक्तमतन्द्रितम् ॥ ४९ ॥ अस्ति राजा मया कश्चिदल्पभाग्यतरो भुवि । भवता दृष्टपूर्वो वा श्रुतपूर्वोऽपि वा क्वचित् । न मत्तो दुःखिततरः पुमानस्तीति मे मतिः ॥ ५० ॥

वृहदश्व उवाच । यद्ब्रवीषि महाराज न मत्तो विद्यते क्वचित् । अल्पभाग्यतरः कश्चित् पुमानस्तीति पाण्डव ॥ ५१ ॥

अत्र ते वर्णयिष्यामि यदि शुश्रूषसेऽनघ। यस्त्वत्तो दुःखिततरो राजासीत् पृथिवीपते ॥ ५२ ॥

वैशम्पायन उवाच। अथैनमब्रवीद्राजा ब्रवीतु भगवानिति। इमामवस्थां संप्राप्तं श्रोतुमिच्छामि पार्थिवम् ॥ ५३ ॥

बृहदश्व उवाच। शृणु राजन्नवहितः सह भ्रातृभिरच्युत। यस्त्वत्तो दुःखिततरो राजासीत् पृथिवीपते ॥ ५४ ॥ निषधेषु महीपालो वीरसेन इति श्रुतः। तस्य पुत्रोऽभवन्नाम्ना नलो धर्मार्थकोविदः ॥ ५५ ॥ स निकृत्या जितो राजा पुष्करेणेति नः श्रुतम्। वनवासं सुदुःखार्त्तो भार्य्यया न्यवसत् सह ॥ ५६ ॥ न तस्य दासा न रथो न भ्राता न च वान्धवाः। वने निवसतो राजन् शिष्यन्ते स्म कदाचन ॥ ५७ ॥ भवान् हि संवृतो वीरैर्भ्रातृभिर्देवसन्निभैः। ब्रह्मकल्पैर्द्विजाग्र्यैश्च तस्मान्नार्हसि शोचितुम् ॥ ५८ ॥

युधिष्ठिर उवाच। विस्तरेणाहमिच्छामि नलस्य सुमहात्मनः। चरितं वदतां श्रेष्ठ तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ ५९ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि बृहदश्वयुधिष्ठिरसंवादे द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

बृहदश्व उवाच। आसीद्राजा नलो नाम वीरसेनसुतो बली। उपपन्नो गुणैरिष्टैरूपवानश्वकोविदः ॥ १ ॥ अतिष्ठन्मनुजेन्द्राणां मूर्ध्नि देवपतिर्यथा। उपर्य्युपरि सर्व्वेषामादित्य इव तेजसा ॥ २ ॥ ब्रह्मण्यो वेदवित् शूरो निषधेषु महीपतिः। अक्षप्रियः सत्यवादी महानक्षौहिणीपतिः ॥ ३ ॥ ईप्सितो नरनारीणामुदारः संयतेन्द्रियः। रक्षिता धन्विनां श्रेष्ठः साक्षादिव मनुः स्वयम् ॥ ४ ॥ तथैवासीद्विदर्भेषु भीमो भीमपराक्रमः।

भूरः सर्वगुणैर्युक्तः प्रजाकामः स चाप्रजः ॥ ५ ॥ स प्रजार्थे परं यत्नमकरोत् सुसमाहितः । तमभ्यगच्छद्‌ब्रह्मर्षिर्दमनो नाम भारत ॥ ६ ॥ तं स भीमः प्रजाकामस्तोषयामास धर्मवित् । महिष्या सह राजेन्द्र सत्कारेण सुवर्च्चसम् ॥ ७ ॥ तस्मै प्रसन्नो दमनः सभार्य्याय वरं ददौ । कन्यारत्नं कुमारांश्च त्रीनुदारान् महायशाः ॥ ८ ॥ दमयन्तीं दमं दान्तं दमनञ्च सुवर्च्चसम् । उपपन्नान् गुणैः सर्वैर्भीमान् भीमपराक्रमान् ॥ ९ ॥ दमयन्ती तु रूपेण तेजसा यशसा श्रिया । सौभाग्येषु च लोकेषु यशः प्राप सुमध्यमा ॥ १० ॥ अथ तां वयसि प्राप्ते दासीनां समलङ्कृतम् । शतं शतं सखीनाञ्च पर्य्युपासच्छचीमिव ॥ ११ ॥ तत्र स्म राजते भैमी सर्वाभरणभूषिता । सखीमध्येऽनवद्याङ्गी विद्युत्सौदामिनी यथा ॥ १२ ॥ अतीव रूपसम्पन्ना श्रीरिवायतलोचना । न देवेषु न यक्षेषु तादृग्रूपवती क्वचित् ॥ १३ ॥ मानुषेष्वपि चान्येषु दृष्टपूर्व्वाथ वा श्रुता । चित्तप्रसादनी बाला देवानामपि सुन्दरी ॥ १४ ॥ नलश्च नरशार्दूलो लोकेष्वप्रतिमो भुवि । कन्दर्प इव रूपेण मूर्त्तिमानभवत् स्वयम् ॥ १५ ॥ तस्याः समीपे तु नलं प्रशशंसुः कुतूहलात् । नैषधस्य समीपे तु दमयन्तीं पुनः पुनः ॥ १६ ॥ तयोरदृष्टः कामोऽभूत् शृण्वतोः सततं गुणान् । अन्योऽन्यं प्रति कौन्तेय स व्यवर्द्धत हृच्छयः ॥ १७ ॥ अशक्नुवन्नलः कामं तदा धारयितुं हृदा । अन्तःपुरसमीपस्थे वन आस्ते रहोगतः ॥ १८ ॥ स ददर्श ततो हंसान् जातरूपपरिष्कृतान् । वने विचरतां तेषामेकं जग्राह पक्षिणम् ॥ १९ ॥ ततोऽन्तरीक्षगो वाचं व्याजहार नलं तदा । हन्तव्योऽस्मि न ते राजन् करिष्यामि तव प्रियम् ॥ २० ॥ दमयन्तीसकाशे त्वां कथयिष्यामि नैषध । यथा त्वदन्यं पुरुषं न सा मंस्यति कर्हिचित् ॥ २१ ॥ एवमुक्तस्ततो हंसमुत्ससर्ज्ज महीपतिः । ते तु हंसाः

समुत्पत्य विदर्भानगमंस्ततः ॥ २२ ॥ विदर्भनगरीं गत्वा दमयन्त्यास्तदन्तिके । निपेतुस्ते गरुत्मन्तः सा ददर्श च तान् गणान् ॥ २३ ॥ सा तानद्भुतरूपान् वै दृष्ट्वा सखिगणावृता । हृष्टा ग्रहीतुं खगमांस्त्वरमाणोपचक्रमे ॥ २४ ॥ अथ हंसा विससृपुः सर्वतः प्रमदावने । एकैकशस्तदा कन्यास्तान् हंसान् समुपाद्रवन् ॥ २५ ॥ दमयन्ती तु यं हंसं समुपाधावदन्तिके । स मानुषीं गिरं कृत्वा दमयन्तीमथाब्रवीत् ॥२६॥ दमयन्ति नलो नाम निषधेषु महीपतिः । अश्विनोः सदृशो रूपे न समास्तस्य मानुषाः । कन्दर्प इव रूपेण मूर्त्तिमानभवत् स्वयम् ॥ २७ ॥ तस्य वै यदि भार्य्या त्वं भवेथा वरवर्णिनि । सफलन्ते भवेज्जन्म रूपञ्चेदं सुमध्यमे ॥ २८ ॥ वयं हि देवगन्धर्व मनुष्योरगराक्षसान् । दृष्टवन्तो न चास्माभिर्दृष्टपूर्वस्तथाविधः ॥ २९ ॥ त्वञ्चापि रत्नं नारीणां नरेषु च नलो वरः । विशिष्टाया विशिष्टेन सङ्गमो गुणवान् भवेत् ॥३०॥ एवमुक्ता तु हंसेन दमयन्ती विशाम्पते । अब्रवीत्तत्र तं हंसं त्वमप्येवं नलं वद ॥ ३१ ॥ तथेत्युक्त्वाण्डजः कन्यां विदर्भस्य विशाम्पते । पुनरागम्य निषधान्नले सर्वं न्यवेदयत् ॥ ३२ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि हंसवाक्ये त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

बृहदश्व उवाच । दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा वचो हंसस्य भारत । ततः प्रभृति न स्वस्था नलं प्रति बभूव सा ॥ १ ॥ ततश्चिन्तापरा दीना विवर्णवदना कृशा । बभूव दमयन्ती तु निश्वासपरमा तदा ॥ २ ॥ ऊर्द्ध्वदृष्टिर्ध्यानपरा बभूवोन्मत्तदर्शना । पाण्डुवर्णा क्षणेनाथ हृच्छयाविष्टचेतना ॥ ३ ॥ न शय्यासनभोगेषु रतिं विन्दति कर्हिचित् । न नक्तं न दिवा शेते हाहेति रुदती

पुनः ॥ ४ ॥ तामस्वस्थां तदाकारां सख्यस्ता जग्मुरिङ्गितैः । ततो विदर्भपतये दमयन्त्याः सखीगणः ॥ ५ ॥ न्यवेदयत्तामस्वस्थां दमयन्तीं नरेश्वरे । तच्छ्रुत्वा नृपतिर्भीमो दमयन्तीसखीगणात् ॥ ६ ॥ चिन्तयामास तत्कार्य्यं सुमहत् स्वां सुतां प्रति । किमियं दुहिता मेऽद्य नातिस्वस्थेव लक्ष्यते ॥ ७ ॥ स समीक्ष्य महीपालः स्वां सुतां प्राप्तयौवनाम् । अपश्यदात्मना कार्य्यं दमयन्त्याः स्वयम्वरम् ॥ ८ ॥ स संनिमन्त्रयामास महीपालान् विशाम्पतिः । अनुभूयतामयं वीराः स्वयम्वर इति प्रभो ॥ ९ ॥ श्रुत्वा तु पार्थिवाः सर्वे दमयन्त्या स्वयम्वरम् । अभिजग्मुस्ततो भीमं राजानो भीमशासनात् ॥ १० ॥ हस्त्यश्वरथघोषेण पूरयन्तो वसुन्धराम् । विचित्रमाल्याभरणैर्बलैर्दृश्यैः स्वलंकृतैः ॥ ११ ॥ तेषां भीमो महाबाहुः पार्थिवानां महात्मनाम् । यथार्हमकरोत् पूजां तेऽवसंस्तत्र पूजिताः ॥ १२ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु सुराणामृषिसत्तमौ । अटमानौ महात्मानाविन्द्रलोकमितो गतौ ॥ १३ ॥ नारदः पर्वतश्चैव महाप्राज्ञौ महाव्रतौ । देवराजस्य भवनं विविशाते सुपूजितौ ॥ १४ ॥ तावर्चयित्वा मघवा ततः कुशलमव्ययम् । पप्रच्छानामयञ्चापि तयोः सर्वगतं विभुः ॥ १५ ॥

नारद उवाच । आवयोः कुशलं देव सर्वत्र गतमीश्वर । लोके च मघवन् कृत्स्ने नृपाः कुशलिनो विभो ॥ १६ ॥

वृहदश्व उवाच । नारदस्य वचः श्रुत्वा पप्रच्छ बलवृत्रहा । धर्मज्ञाः पृथिवीपालास्त्यक्तजीवितयोधिनः ॥ १७ ॥ शस्त्रेण निधनं काले ये गच्छन्त्यपराङ्मुखाः । अयं लोकोऽक्षयस्तेषां यथैव मम कामधुक् ॥ १८ ॥ क्व नु ते क्षत्रियाः शूरा न हि पश्यामि तानहम् । आगच्छतो महीपालान् दयितानतिथीन् मम । एवमुक्तस्तु शक्रेण नारदः प्रत्यभाषत ॥ १९ ॥

नारद उवाच । शृणु मे मघवन् येन न दृश्यन्ते महीक्षित ।

विदर्भराज्ञो दुहिता दमयन्तीति विश्रुता। रूपेण समतिक्रान्ता पृथिव्यां सर्व्वयोषितः ॥ २० ॥ तस्याः स्वयम्वरः शक्र भविता न चिरादिव। तत्र गच्छन्ति राजानो राजपुत्राश्च सर्व्वशः ॥ २१ ॥ तां रत्नभूतां लोकस्य प्रार्थयन्तो महीक्षितः । काङ्क्षन्ति स्म विशेषेण वलवृत्रनिसूदन ॥ २२ ॥ एतस्मिन् कथ्यमाने तु लोकपालाश्च साग्निकाः। आजग्मुर्द्देवराजस्य समीपममरोत्तमाः ॥ २३ ॥ ततस्ते शुश्रुवुः सर्व्वे नारदस्य वचो महत्। श्रुत्वैव चाब्रुवन् हृष्टा गच्छामो वयमप्युत ॥ २४ ॥ ततः सर्व्वे महाराज सगणाः सहवाहनाः। विदर्भानभिजग्मुस्ते यतः सर्व्वे महीक्षितः ॥ २५ ॥ नलोऽपि राजा कौन्तेय श्रुत्वा राज्ञां समागमम्। अभ्यगच्छददीनात्मा दमयन्तीमनुव्रतः ॥ २६ ॥ अथ देवाः पथि नलं ददृशुर्भूतले स्थितम्। साक्षादिव स्थितं मूर्त्त्या मन्मथं रूपसम्पदा ॥ २७ ॥ तं दृष्ट्वा लोकपालास्ते भ्राजमानं यथा रविम्। तस्थुर्व्विगतसङ्कल्पा विस्मिता रूपसम्पदा ॥ २८ ॥ ततोऽन्तरीक्षे विष्टभ्य विमानानि दिवौकसः। अब्रुवन्नैषधं राजन्नवतीर्य्य नभस्तलात् ॥ २९ ॥ भो भो निषधराजेन्द्र नल सत्यव्रतो भवान्। अस्माकं कुरु साहाय्यं दूतो भव नरोत्तम ॥ ३० ॥

इति आरण्यपर्व्वणि नलोपाख्यानपर्व्वणि नलदौत्ये
चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

वृहदश्व उवाच। तेभ्यः प्रतिज्ञाय नलः करिष्य इति भारत। अथैतान् परिपप्रच्छ कृताञ्जलिरुपस्थितः ॥ १ ॥ के वै भवन्तः कश्चासौ यस्याहं दूत ईप्सितः। किञ्च तद्वो मया कार्य्यं कथयध्वं यथातथम् ॥ २ ॥ एवमुक्ते नैषधेन मघवानभ्यभाषत। अमरान् वै निबोधास्मान् दमयन्त्यर्थमागतान् ॥ ३ ॥ अहमिन्द्रो-

यमग्निश्च तथैवायमपाम्पतिः । शरीरान्तकरो नृणां यमोऽय-
मपि पार्थिव ॥ ४ ॥ त्वं वै समागतानस्मान् दमयन्त्यै निवेदय ।
लोकपाला महेन्द्राद्याः सभां यान्ति दिदृक्षवः ॥ ५ ॥ प्राप्तु-
मिच्छन्ति देवास्त्वां शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः । तेषामन्यतमं देवं
पतित्वे वरयस्व ह ॥ ६ ॥ एवमुक्तः स शक्रेण नलः प्राञ्जलिरब्र-
वीत् । एकार्थसमुपेतं मां न प्रेषयितुमर्हथ ॥ ७ ॥ कथन्तु जात-
सङ्कल्पः स्त्रियमुत्सहते पुमान् । परार्थमीदृशं वक्तुं तत् क्षमन्तु
महेश्वराः ॥ ८ ॥

देवा ऊचुः । करिष्य इति संश्रुत्य पूर्वमस्मासु नैषध । न
करिष्यसि कस्मात्त्वं व्रज नैषध मा चिरम् ॥ ९ ॥

वृहदश्व उवाच । एवमुक्तः स देवैस्तैर्नैषधः पुनरब्रवीत् ।
सुरक्षितानि वेश्मानि प्रवेष्टुं कथमुत्सहे ॥ १० ॥ प्रवेक्ष्यसीति
तं शक्रः पुनरेवाभ्यभाषत । स जगाम तथेत्युक्त्वा दमयन्त्या निवे-
शनम् ॥ ११ ॥ ददर्श तत्र वैदर्भीं सखीगणसमावृताम् । देदीप्य-
मानां वपुषा श्रिया च वरवर्णिनीम् ॥ १२ ॥ अतीवसुकुमाराङ्गीं
तनुमध्यां सुलोचनाम् । आक्षिपन्तीमिव प्रभां शशिनः स्वेन
तेजसा ॥ १३ ॥ तस्य दृष्ट्वैव ववृधे कामस्तां चारुहासिनीम् ।
सत्यं चिकीर्षमाणास्तु धारयामास हृच्छयम् ॥ १४ ॥ ततस्ता नैषधं
दृष्ट्वा संभ्रान्ताः परमाङ्गनाः । आसनेभ्यः समुत्पेतुस्तेजसा तस्य
धर्षिताः ॥ १५ ॥ प्रशशंसुश्च सुप्रीता नलं ता विस्मयान्विताः ।
न चैनमभ्यभाषन्त मनोभिस्त्वभ्यपूजयन् ॥ १६ ॥ अहो रूपमहो
कान्तिरहो धैर्य्यं महात्मनः । कोऽयं देवोऽथ वा यक्षो गन्धर्व्वो
वा भविष्यति ॥ १७ ॥ न तास्तं शक्नुवन्तिस्म व्याहर्त्तुमपि
किञ्चन । तेजसा धर्षितास्तस्य लज्जावत्यो वराङ्गनाः ॥ १८ ॥
अथैनं स्मयमानन्तु स्मितपूर्व्वाभिभाषिणी । दमयन्ती नलं वीर-
मभ्यभाषत विस्मिता ॥ १९ ॥ कस्त्वं सर्व्वानवद्याङ्ग मम हृच्छय-

बर्द्धनः। प्राप्तोऽस्यमरवद्वीर ज्ञातुमिच्छामि तेऽनघ ॥ २० ॥ कथमागमनञ्चेदं कथञ्चासि न लक्षितः। सुरक्षितं हि मे वेश्म राजा चैवोग्रशासनः। एवमुक्तस्तु वैदर्भ्या नलस्तां प्रत्युवाच ह ॥ २१ ॥

नल उवाच। नलं मां विद्धि कल्याणि देवदूतमिहागतम्। देवास्त्वां प्राप्तुमिच्छन्ति शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः। तेषामन्यतमं देवं पतिं वरय शोभने ॥ २२ ॥ तेषामेव प्रभावेन प्रविष्टोऽहमलक्षितः। प्रविशन्तं न मां कश्चिदपश्यन्नाप्यवारयत् ॥ २३ ॥ एतदर्थमहं भद्रे प्रेषितः सुरसत्तमैः। एतच्छ्रुत्वा शुभे बुद्धिं प्रकुरुष्व यथेच्छसि ॥ २४ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलस्य देवदौत्ये पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

बृहदश्व उवाच। सा नमस्कृत्य देवेभ्यः प्रहस्य नलमब्रवीत्। प्रणयस्व यथाश्रद्धं राजन् किं करवाणि ते ॥ १ ॥ अहञ्चैव हि यच्चान्यन्ममास्ति वसु किञ्चन। तत्सर्वं तव विश्रब्धं कुरु प्रणयमीश्वर ॥ २ ॥ हंसानां वचनं यत्तु तन्मां दहति पार्थिव। त्वत्कृते हि मया वीर राजानः सन्निपातिताः ॥ ३ ॥ यदि त्वं भजमानां मां प्रत्याख्यास्यसि मानद। विषमग्निं जलं रज्जुमास्थास्ये तव कारणात् ॥ ४ ॥ एवमुक्तस्तु वैदर्भ्या नलस्तां प्रत्युवाच ह। तिष्ठत्सु लोकपालेषु कथं मानुषमिच्छसि ॥ ५ ॥ येषामहं लोककृतामीश्वराणां महात्मनाम्। न पादरजसा तुल्यो मनस्ते षु प्रवर्त्तताम् ॥ ६ ॥ विप्रियं ह्याचरन्मर्त्यो देवानां मृत्युमृच्छति। त्राहि मामनवद्याङ्गि वरयस्व सुरोत्तमान् ॥ ७ ॥ विरजांसि च वासांसि दिव्याश्चित्राः स्रजस्तथा। भूषणानि च मुख्यानि देवान् प्राप्य तु भुङ्क्ष्व वै ॥ ८ ॥ य इमां पृथिवीं

कृतस्नां सङ्क्षिप्य ग्रसते पुनः । कृतान्त मीशं देवानां का तं न वरयेत् पतिम् ॥ ९ ॥ यस्य दण्डभयात् सर्व्वे भूतग्रामाः समागताः । धर्म्ममेवानुरुध्यन्ति का तं न वरयेत् पतिम् ॥ १० ॥ धर्म्मात्मानं महात्मानं दैत्यदानवमर्द्दनम् । महेन्द्रं सर्व्वदेवानां का तं न वरयेत् पतिम् ॥ ११ ॥ क्रियतामविशङ्केन मनसा यदि मन्यसे । वरुणं लोकपालानां सुहृद्वाक्यमिदं शृणु ॥ १२ ॥ नैषधेनैवमुक्ता सा दमयन्ती वचोऽब्रवीत् । समाप्लुताभ्यां नेत्राभ्यां शोकजेनाथ वारिणा ॥ १३ ॥ देवेभ्योऽहं नमस्कृत्य सर्व्वेभ्यः पृथिवीपते । वृणे त्वामेव भर्त्तारं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १४ ॥ तामुवाच ततो राजा वेपमानां कृताञ्जलिम् । दौत्येनागत्य कल्याणि तथा भद्रे विधीयताम् ॥ १५ ॥ कथं ह्यहं प्रतिश्रुत्य देवतानां विशेषतः । परार्थे यत्नमारभ्य कथं स्वार्थमिहोत्सहे ॥ १६ ॥ एष धर्म्मो यदि स्वार्थो ममापि भविता ततः । एवं स्वार्थं करिष्यामि तथा भद्रे विधीयताम् ॥ १७ ॥ ततो वाष्पाकुलां वाचं दमयन्ती शुचिस्मिता । प्रव्याहरन्ती शनकैर्नलं राजानमब्रवीत् ॥ १८ ॥ उपायोऽयं मया दृष्टो निरपायो नरेश्वर । येन दोषो न भविता तव राजन् कथञ्चन ॥ १९ ॥ त्वञ्चैव हि नरश्रेष्ठ देवाश्चेन्द्रपुरोगमाः । आयान्तु सहिताः सर्व्वे मम यत्र स्वयम्वरः ॥ २० ॥ ततोऽहं लोकपालानां सन्निधौ त्वां नरेश्वर । वरयिष्ये नरव्याघ्र नैवं दोषो भविष्यति ॥ २१ ॥ एवमुक्तस्तु वैदर्भ्या नलो राजा विशाम्पते । आजगाम पुनस्तत्र यत्र देवाः समागताः ॥ २२ ॥ तमपश्यंस्तथायान्तं लोकपाला महेश्वराः । दृष्ट्वा चैनं ततोऽपृच्छन् वृत्तान्तं सर्व्वमेव तम् ॥ २३ ॥ कच्चिद्दृष्टा त्वया राजन् दमयन्ती शुचिस्मिता । किमब्रवीच्च नः सर्व्वान् वद भूमिपतेऽनघ ॥ २४ ॥

नल उवाच । भवद्भिरहमादिष्टो दमयन्त्या निवेशनम् । प्रविष्टः सुमहाकक्षं दण्डिभिः स्थविरैर्वृतम् ॥ २५ ॥ प्रविशन्तञ्च

मां तत्र न कश्चिद्दृष्टवान्नरः। ऋते तां पार्थिवसुतां भवतामेव तेजसा ॥ २६ ॥ सख्यश्चास्या मया दृष्टास्ताभिश्चाप्युपलक्षितः। विस्मिताश्चाभवन् सर्वा दृष्ट्वा मां विबुधेश्वराः ॥ २७ ॥ वर्ण्यमानेषु च मया भवत्सु रुचिरानना। मामेव गतसङ्कल्पा वृणीते सा सुरोत्तमाः ॥ २८ ॥ अब्रवीच्चैव मां बाला आयान्तु सहिताः सुराः। त्वया सह नरव्याघ्र मम यत्र स्वयम्वरः ॥ २९ ॥ तेषामहं सन्निधौ त्वां वरयिष्यामि नैषध। एवं तव महाबाहो दोषो न भवितेति ह ॥ ३० ॥ एतावदेव विबुधा यथावृत्तमुदाहृतम्। मया शेषे प्रमाणन्तु भवन्तस्त्रिदशेश्वराः ॥ ३१ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलस्य देवदौत्ये षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

वृहदश्व उवाच। अथ काले शुभे प्राप्ते तिथौ पुण्ये क्षणे तथा। आजुहाव महीपालान् भीमो राजा स्वयम्वरे ॥ १ ॥ तच्छ्रुत्वा पृथिवीपालाः सर्वे हृच्छयपीड़िताः। त्वरिताः समुपाजग्मुर्दमयन्तीमभीप्सवः ॥ २ ॥ कनकस्तम्भरुचिरं तोरणेन विराजितम्। विविशुस्ते नृपा रङ्गं महासिंहा इवाचलम् ॥ ३ ॥ तत्रासनेषु विविधेष्वासीनाः पृथिवीक्षितः। सुरभिस्रग्धराः सर्वे प्रमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ ४ ॥ तां राजसमितिं पुण्यां नागैर्भोगवतीमिव। सम्पूर्णां पुरुषव्याघ्रैर्व्याघ्रैर्गिरिगुहामिव ॥ ५ ॥ तत्र स्म पीना दृश्यन्ते बाहवः परिघोपमाः। आकारवर्णसुश्लक्ष्णाः पञ्चशीर्षा इवोरगाः ॥ ६ ॥ सुकेशान्तानि चारूणि सुनासाक्षिभ्रुवाणि च। मुखानि राज्ञां शोभन्ते नक्षत्राणि यथा दिवि ॥ ७ ॥ दमयन्ती ततो रङ्गं प्रविवेश शुभानना। मुष्णन्ती प्रभया राज्ञां चक्षूंषि च मनांसि च ॥ ८ ॥ तस्या गात्रेषु पतिता तेषां

दृष्टिर्महात्मनाम् । तत्र तत्रैव सक्ताभून्न चचाल च पश्यताम् ॥ ९ ॥
ततः सङ्कीर्त्त्यमानेषु राज्ञां नामसु भारत । ददर्श भैमी पुरु-
षान् पञ्चतुल्याकृतीनथ ॥ १० ॥ तान् समीक्ष्य ततः सर्व्वान्
निर्व्विशेषाकृतीन् स्थितान् । सन्देहादथ वैदर्भी नाभ्यजानन्नलं
नृपम् ॥ ११ ॥ यं यं हि ददृशे तेषां तं तं मेने नलं नृपम् ।
सा चिन्तयन्ती बुद्ध्या तर्कयामास भाविनी ॥ १२ ॥ कथं हि
देवान् जानीयां कथं विद्यां नलं नृपम् । एवं सञ्चिन्तयन्ती सा
वैदर्भी भृशदुःखिता ॥ १३ ॥ श्रुतानि देवलिङ्गानि तर्कयामास
भारत । देवानां यानि लिङ्गानि स्थविरेभ्यः श्रुतानि मे ॥ १४ ॥
तानीह तिष्ठतां भूमावेकस्यापि न लक्षये । सा विनिश्चित्य बहुधा
विचार्य्य च पुनः पुनः ॥ १५ ॥ शरणं प्रति देवानां प्राप्तकाल-
ममन्यत । वाचा च मनसा चैव नमस्कारं प्रयुज्य सा ॥ १६ ॥
देवेभ्यः प्राञ्जलिर्भूत्वा वेपमानेदमब्रवीत् । हंसानां वचनं श्रुत्वा
यथा मे नैषधो वृतः ॥ १७ ॥ पतित्वे तेन सत्येन देवास्तं प्रदि-
शन्तु मे । मनसा वचसा चैव यथा नाभिचराम्यहम् ॥ १८ ॥
तेन सत्येन विबुधास्तमेव प्रदिशन्तु मे । यथा देवैः स मे भर्त्ता
विहितो निषधाधिपः ॥ १९ ॥ तेन सत्येन मे देवास्तमेव प्रदि-
शन्तु मे । यथेदं व्रतमारब्धं नलस्याराधने मया ॥ २० ॥ तेन
सत्येन मे देवास्तमेव प्रदिशन्तु मे । स्वञ्चैव रूपं कुर्व्वन्तु लोक-
पाला महेश्वराः ॥ २१ ॥ यथाहमभिजानीयां पुण्यश्लोकं नरा-
धिपम् । निशम्य दमयन्त्यास्तत् करुणं परिदेवितम् ॥ २२ ॥
निश्चयं परमं तथ्यमनुरागञ्च नैषधे । मनोविशुद्धिं बुद्धिञ्च भक्तिं
रागञ्च नैषधे ॥ २३ ॥ यथोक्तञ्चक्रिरे देवाः सामर्थ्यं लिङ्गधारणे ।
सापश्यद्विबुधान् सर्व्वानस्वेदांस्तब्धलोचनान् ॥ २४ ॥ हृषितस्र-
ग्रजोहीनान् स्थितानस्पृशतः क्षितिम् । छायाद्वितीयो म्लान-
स्रग्रजःस्वेदसमन्वितः ॥ २५ ॥ भूमिष्ठो नैषधश्चैव निमिषेण च

सूचितः । सा समीक्ष्य तु तान्देवान् पुण्यश्लोकञ्च भारत ॥ २६ ॥
नैषधं वरयामास भैमी धर्मेण पाण्डव । विलज्जमाना वस्त्रान्ते
जग्राहायतलोचना ॥ २७ ॥ स्कन्धदेशेऽसृजत्तस्य स्रजं परम-
शोभनाम् । वरयामास चैवैनं पतित्वे वरवर्णिनी ॥ २८ ॥ ततो
हाहेति सहसा मुक्तः शब्दो नराधिपैः । देवैर्महर्षिभिस्तत्र
साधुसाध्विति भारत ॥ २९ ॥ विस्मितैरीरितः शब्दः प्रशंसद्भि-
र्नलं नृपम् । दमयन्तीन्तु कौरव्य वीरसेनसुतो नृपः ॥ ३० ॥
आश्वासयद्वरारोहां प्रहृष्टेनान्तरात्मना । यत्त्वं भजसि कल्याणि
पुमांसं देवसन्निधौ ॥ ३१ ॥ तस्मान्मां विद्धि भर्त्तारमेतत्ते वचने
रतम् । यावच्च मे धरिष्यन्ति प्राणा देहे शुचिस्मिते ॥ ३२ ॥
तावत्त्वयि भविष्यामि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते । दमयन्ती तथा
वाग्भिरभिवन्द्य कृताञ्जलिः ॥ ३३ ॥ तौ परस्परतः प्रीतौ दृष्ट्वा
त्वग्निपुरोगमान् । तानेव शरणं देवान् जग्मतुर्मनसा तदा ॥ ३४ ॥
वृते तु नैषधे भैम्या लोकपाला महौजसः । प्रहृष्टमनसः सर्वे
नलायाष्टौ वरान् ददुः ॥ ३५ ॥ प्रत्यक्षदर्शनं यज्ञे गतिञ्चानुत्तमां
शुभाम् । नैषधाय ददौ शक्रः प्रीयमाणः शचीपतिः ॥ ३६ ॥
अग्निरात्मभवं प्रादाद्यत्र वाञ्छति नैषधः । लोकानात्मप्रभांश्चैव
ददौ तस्मै हुताशनः ॥ ३७ ॥ यमस्त्वन्नरसं प्रादाद्धर्मे च परमां
स्थितिम् । अपाम्पतिरपाम्भावं यत्र वाञ्छति नैषधः ॥ ३८ ॥
स्रजश्चोत्तमगन्धाढ्याः सर्वे च मिथुनं ददुः । वरानेवं प्रादायास्य
देवास्ते त्रिदिवं गताः ॥ ३९ ॥ पार्थिवाश्चानुभूयास्य विवाहं
विस्मयान्विताः । दमयन्त्याश्च मुदिताः प्रतिजग्मुर्यथागतम्
॥ ४० ॥ गतेषु पार्थिवेन्द्रेषु भीमः प्रीतो महामनाः । विवाहं
कारयामास दमयन्त्या नलस्य च ॥ ४१ ॥ उष्य तत्र यथाकामं
नैषधो द्विपदाम्बरः । भीमेन समनुज्ञातो जगाम नगरं स्वकम्
॥ ४२ ॥ अवाप्य नारीरत्नन्तु पुण्यश्लोकोऽपि पार्थिवः । रेमे

सह तया राजन् शच्येव बलवृत्रहा ॥ ४३ ॥ अतीव मुदितो राजा भ्राजमानोंऽशुमानिव । अरञ्जयत् प्रजा वीरो धर्म्मेण परिपालयन् ॥ ४४ ॥ ईजे चाप्यश्वमेधेन ययातिरिव नाहुषः । अन्यैश्च बहुभिर्धीमान् क्रतुभिश्चाप्तदक्षिणैः ॥ ४५ ॥ पुनश्च रमणीयेषु वनेषूपवनेषु च । दमयन्त्या सह नलो विजहारामरोपमः ॥ ४६ ॥ जनयामास च ततो दमयन्त्यां महामनाः । इन्द्रसेनं सुतञ्चापि इन्द्रसेनाञ्च कन्यकाम् ॥ ४७ ॥ एवं स यजमानश्च विहरंश्च नराधिपः । ररक्ष वसुसम्पूर्णां वसुधां वसुधाधिपः ॥४८॥

इति आरण्यपर्व्वणि नलोपाख्यानपर्व्वणि दमयन्तीस्वयम्वरे सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

बृहदश्व उवाच । वृते तु नैषधे भैम्या लोकपाला महौजसः । यान्तो ददृशुरायान्तं द्वापरं कलिना सह ॥ १ ॥ अथाब्रवीत् कलिं शक्रः सम्प्रेक्ष्य बलवृत्रहा । द्वापरेण सहायेन कले ब्रूहि क्व यास्यसि ॥ २ ॥ ततोऽब्रवीत् कलिः शक्रं दमयन्त्याः स्वयम्वरम् । गत्वा हि वरयिष्ये तां मनो हि मम ताङ्गतम् ॥ ३ ॥ तमब्रवीत् प्रहस्येन्द्रो निर्व्वृत्तः स स्वयम्वरः । वृतस्तया नलो राजा पतिरस्मत्समीपतः ॥ ४ ॥ एवमुक्तस्तु शक्रेण कलिः कोपसमन्वितः । देवानामन्त्र्य तान् सर्व्वानुवाचेदं वचस्तदा ॥ ५ ॥ देवानां मानुषं मध्ये यत् सा पतिमविन्दत । तत्र तस्या भवेन्न्याय्यं विपुलं दण्डधारणम् ॥ ६ ॥ एवमुक्ते तु कलिना प्रत्युचुस्ते दिवौकसः । अस्माभिः समनुज्ञाते दमयन्त्या नलो वृतः ॥ ७ ॥ का च सर्व्वगुणोपेतं नाश्रयेत नलं नृपम् । यो वेद धर्म्मानखिलान् यथावच्चरितव्रतः ॥ ८ ॥ योऽधीते चतुरो वेदान् सर्व्वानाख्यानपञ्चमान् । नित्यं तृप्ता गृहे यस्य देवा यज्ञेषु धर्म्मतः ॥ ९ ॥

अहिंसानिरतो यश्च सत्यवादी दृढव्रतः । यस्मिन् सत्यं धृति-र्ज्ञानं तपः शौचं दमः शमः ॥ १० ॥ ध्रुवाणि पुरुषव्याघ्रे लोक-पालसमे नृपे । एवं रूपं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले ॥११॥ आत्मानं स शपेन्मूढ़ो हन्यादात्मानमात्मना । एवङ्गुणं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले ॥ १२ ॥ कृच्छ्रे स नरके मज्जेदगाधे विपुले ह्रदे । एवमुक्त्वा कलिं देवा द्वापरञ्च दिवं ययुः ॥ १३ ॥ ततो गतेषु देवेषु कलिर्द्वापरमब्रवीत् । संहर्त्तुं नोत्सहे कोपं नले वत्स्यामि द्वापर ॥ १४ ॥ भ्रंशयिष्यामि तं राज्यान्न भैम्या सह रंस्यति । त्वमप्यक्षान् समाविश्य साहाय्यं कर्त्तुमर्हसि ॥ १५ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि कलिदेवसंवादे अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

बृहदश्व उवाच । एवं स समयं कृत्वा द्वापरेण कलिः सह । आजगाम ततस्तत्र यत्र राजा स नैषधः ॥ १ ॥ स नित्यमन्तर-प्रेप्सुर्निषधेष्ववसच्चिरम् । अथास्य द्वादशे वर्षे ददर्श कलिरन्त-रम् ॥ २ ॥ कृत्वा मूत्रमुपस्पृश्य सन्ध्यामन्वास्त नैषधः । अकृत्वा पादयोः शौचं तत्रैनं कलिराविशत् ॥ ३ ॥ स समाविश्य च नलं समीपं पुष्करस्य च । गत्वा पुष्करमाहेदमेहि दीव्य नलेन वै ॥ ४ ॥ अक्षद्यूते नलं जेता भवान् हि सहितो मया । निषधान् प्रतिपद्यस्व जित्वा राज्यं नलं नृपम् ॥ ५ ॥ एवमुक्तस्तु कलिना पुष्करो नलमभ्ययात् । कलिश्चैव वृषो भूत्वा गवां पुष्करमभ्य-गात् ॥ ६ ॥ आसाद्य तु नलं वीरं पुष्करः परवीरहा । दीव्या-वेत्यब्रवीद्भ्राता वृषेणेति मुहुर्मुहुः ॥ ७ ॥ न चक्षमे ततो राजा समाह्वानं महामनाः । वैदर्भ्याः प्रेक्ष्यमाणायाः पणकालममन्यत ॥ ८ ॥ हिरण्यस्य सुवर्णस्य यानयुग्यस्य वाससाम् । आविष्टः

कलिना द्यूते जीयते स्म नलस्तदा ॥ ९ ॥ तमच्चमदसंमत्तं सुहृदां न तु कश्चन । निवारणेऽभवच्छक्तो दीव्यमानमरिन्दमम् ॥ १० ॥ ततः पौरजनाः सर्व्वे मन्त्रिभिः सह भारत । राजानं द्रष्टुमागच्छन्निवारयितुमातुरम् ॥ ११ ॥ ततः सूत उपागम्य दमयन्त्यै न्यवेदयत् । एष पौरजनो देवि द्वारि तिष्ठति कार्य्यवान् ॥ १२ ॥ निवेद्यतां नैषधाय सर्व्वाः प्रकृतयः स्थिताः । अमृष्यमाणा व्यसनं राज्ञो धर्म्मार्थदर्शिनः ॥ १३ ॥ ततः सा वाष्पकलया वाचा दुःखेन कर्षिता । उवाच नैषधं भैमी शोकोपहतचेतना ॥ १४ ॥ राजन् पौरजनो द्वारि त्वां दिदृक्षुरवस्थितः । मन्त्रिभिः सहितः सर्व्वराजभक्तिपुरस्कृतः ॥ १५ ॥ तं द्रष्टुमर्हसीत्येवं पुनः पुनरभाषत । तां तथा रुचिरापाङ्गीं विलपन्तीं तथाविधाम् ॥ १६ ॥ आविष्टः कलिना राजा नाभ्यभाषत किञ्चन । ततस्ते मन्त्रिणः सर्व्वे ते चैव पुरवासिनः ॥ १७ ॥ नायमस्तीति दुःखार्त्ता व्रीड़िता जग्मुरालयान् । तथा तदभवद्द्यूतं पुष्करस्य नलस्य च । युधिष्ठिर बहून् मासान् पुण्यश्लोकस्त्वजीयत ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि नलोपाख्यानपर्व्वणि नलद्यूते एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

वृहदश्व उवाच । दमयन्ती ततो दृष्ट्वा पुण्यश्लोकं नराधिपम् । उन्मत्तवदनुन्मत्ता देवने गतचेतसम् ॥ १ ॥ भयशोकसमाविष्टा राजन् भीमसुता ततः । चिन्तयामास तत् कार्य्यं सुमहत् पार्थिवं प्रति ॥ २ ॥ सा शङ्कमाना तत् पापं चिकीर्षन्ती च तत्प्रियम् । नलञ्च हृतसर्व्वस्वमुपलभ्येदमब्रवीत् ॥ ३ ॥ वृहत्सेनामतियशां तां धात्रीं परिचारिकाम् । हितां सर्व्वार्थकुशलामनुरक्तां सुभाषिताम् ॥ ४ ॥ वृहत्सेने व्रजामात्यानानाय्य

नलशासनात्। आयञ्च यद्धृतं द्रव्यमवशिष्टञ्च यद्वसु॥ ५॥
ततस्ते मन्त्रिणः सर्वं विज्ञाय नलशासनम्। अपि नो भागधेयं
स्यादित्युक्त्वा नलमाव्रजन्॥ ६॥ तास्तु सर्वाः प्रकृतयो द्वितीयं
समुपास्थिताः। न्यवेदयद्भीमसुता न च स प्रत्यनन्दत॥ ७॥
वाक्यमप्रतिनन्दन्तं भर्त्तारमभिवीक्ष्य सा। दमयन्ती पुनर्वेश्म
व्रीड़िता प्रविवेश ह॥ ८॥ निशम्य सततं चाक्षान् पुण्यश्लोक-
पराङ्मुखान्। नलञ्च हृतसर्वस्वं धात्रीं पुनरुवाच ह॥ ९॥
वृहत्सेने पुनर्गच्छ वार्ष्णेयं नलशासनात्। सूतमानय कल्याणि
महत्कार्य्यमुपस्थितम्॥ १०॥ वृहत्सेना तु सा श्रुत्वा दमयन्त्या
प्रभाषितम्। वार्ष्णेयमानयामास पुरुषैराप्तकारिभिः॥ ११॥
वार्ष्णेयन्तु ततो भैमी सान्त्वयन् श्लक्ष्णया गिरा। उवाच देश-
कालज्ञा प्राप्तकालमनिन्दिता॥ १२॥ जानीषे त्वं यथा राजा
सम्यग्वृत्तः सदा त्वयि। तस्य त्वं विषमस्थस्य साहाय्यं कर्त्तु-
मर्हसि॥ १३॥ यथा यथा हि नृपतिः पुष्करेणैव जीयते।
तथा तथास्य वै द्यूते रागो भूयोऽभिवर्द्धते॥ १४॥ यथा च
पुष्करस्याक्षाः पतन्ति वशवर्त्तिनः। तथा विपर्य्ययश्चापि नल-
स्याक्षेषु दृश्यते॥ १५॥ सुहृत्स्वजनवाक्यानि यथावन्न शृणोति
च। ममापि च तथा वाक्यं नाभिनन्दति मोहितः॥ १६॥
नूनं मन्ये न दोषोऽस्ति नैषधस्य महात्मनः। यत्तु मे वचनं
राजा नाभिनन्दति मोहितः॥ १७॥ शरणं त्वां प्रपन्नास्मि
सारथे कुरु मद्वचः। न हि मे शुध्यते भावः कदाचिद्विनशेदपि
॥ १८॥ नलस्य दयितानश्वान् योजयित्वा मनोजवान्। इद-
मारोप्य मिथुनं कुण्डिनं यातुमर्हसि॥ १९॥ मम ज्ञातिषु
निक्षिप्य दारकौ स्यन्दनन्तथा। अश्वांश्चेमान् यथाकामं वस
वान्यत्र गच्छ वा॥ २०॥ दमयन्त्यास्तु तद्वाक्यं वार्ष्णेयो नल-
सारथिः। न्यवेदयदशेषेण नलामात्येषु मुख्यशः॥ २१॥ तैः

समेत्य वितिश्चित्य सोऽनुज्ञातो महीपते। ययौ मिथुनमारोप्य
विदर्भांस्तेन वाहिना ॥ २२ ॥ हयांस्तत्र विनिक्षिप्य सूतो रथ-
वरञ्च तम्। इन्द्रसेनाञ्च तां कन्यामिन्द्रसेनञ्च बालकम् ॥ २३ ॥
आमन्त्य भीमं राजानमार्त्तः शोचन्नलं नृपम्। अटमानस्ततो-
ऽयोध्यां जगाम नगरीन्तदा ॥ २४ ॥ ऋतुपर्णं स राजानमुपतस्थे
सुदुःखितः। भृतिञ्चोपययौ तस्य सारथ्येन महीपतेः ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलद्यूते
षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

बृहदश्व उवाच। ततस्तु याते वार्ष्णेये पुण्यश्लोकस्य दीव्यतः।
पुष्करेण हृतं राज्यं यच्चान्यद्वसु किञ्चन ॥ १ ॥ हृतराज्यं नलं
राजन् प्रहसन् पुष्करोऽब्रवीत्। द्यूतं प्रवर्त्ततां भूयः प्रतिपाणो-
ऽस्ति कस्तव ॥ २ ॥ शिष्टा ते दमयन्त्येका सर्वमन्यज्जितं मया।
दमयन्त्याः पणः साधु वर्त्ततां यदि मन्यसे ॥ ३ ॥ पुष्करेणैव-
मुक्तस्य पुण्यश्लोकस्य मन्युना। व्यदीर्य्यतेव हृदयं न चैनं किञ्चि-
दब्रवीत् ॥ ४ ॥ ततः पुष्करमालोक्य नलः परममन्युमान्।
उत्सृज्य सर्वगात्रेभ्यो भूषणानि महायशाः ॥ ५ ॥ एकवासा
ह्यसंवीतः सुहृच्छोकविवर्द्धनः। निश्चक्राम ततो राजा त्यक्त्वा
सुविपुलां श्रियम् ॥ ६ ॥ दमयन्त्येकवस्त्राथ गच्छन्तं पृष्ठतोऽन्व-
गात्। स तया वाह्यतः सार्द्धं त्रिरात्रं नैषधोऽवसत् ॥ ७ ॥
पुष्करस्तु महाराज घोषयामास वै पुरे। नले यः सम्यगातिष्ठेत्
स गच्छेद्वध्यतां मम ॥ ८ ॥ पुष्करस्य तु वाक्येन तस्य विद्वे-
षणेन च। पौरा न तस्य सत्कारं कृतवन्तो युधिष्ठिर ॥ ९ ॥
स तया नगराभ्यासे सत्कारार्हो न सत्कृतः। त्रिरात्रमुषितो
राजा जलमात्रेण वर्त्तयन् ॥ १० ॥ पीड्यमानः क्षुधा तत्र फल-

मूलानि कर्षयन्। प्रातिष्ठत ततो राजा दमयन्ती तमन्वगात् ॥ ११ ॥ क्षुधया पीडमानस्तु नलो बहुतिथेऽहनि। अपश्यत् शकुनान् कांश्चिद्धिरण्यसदृशच्छदान् ॥ १२ ॥ स चिन्तयामास तदा निषधाधिपतिर्बली। अस्ति भक्ष्यो ममाद्यायं वसु चेदं भविष्यति ॥ १३ ॥ ततस्तान् परिधानेन वाससा स समावृणोत्। तस्य तद्वस्त्रमादाय सर्वे जग्मुर्विहायसा ॥ १४ ॥ उत्पतन्तः खगा वाक्यमेतदाहुस्ततो नलम्। दृष्ट्वा दिग्वाससं भूमौ स्थितं दीनमधोमुखम् ॥ १५ ॥ वयमक्षाः सुदुर्बुद्धे तव वासो जिहीर्षवः। आगता न हि नः प्रीतिः सवाससि गते त्वयि ॥ १६ ॥ तान् समीपगतानक्षानात्मानञ्च विवाससम्। पुण्यश्लोकस्तदा राजन् दमयन्तीमथाब्रवीत् ॥ १७ ॥ येषां प्रकोपादैश्वर्य्यात् प्रच्युतोऽहमनिन्दिते। प्राणयात्रान्न विन्देयं दुःखितः क्षुधयान्वितः ॥१८॥ येषां कृते न सत्कारमकुर्वंस्त्वयि नैषधाः। इमे ते शकुना भूत्वा वासो भीरु हरन्ति मे ॥ १९ ॥ वैषम्यं परमं प्राप्तो दुःखितो गतचेतसः। भर्त्ता तेऽहं निबोधेदं वचनं हितमात्मनः ॥ २० ॥ एते गच्छन्ति बहवः पन्थानो दक्षिणापथम्। अवन्तीमृक्षवन्तञ्च समतिक्रम्य पर्वतम् ॥ २१ ॥ एष विन्ध्यो महाशैलः पयोष्णी च समुद्रगा। आश्रमाश्च महर्षीणां बहुमूलफलान्विताः ॥ २२ ॥ एष पन्था विदर्भाणामसौ गच्छति कोशलान्। अतः परञ्च देशोऽयं दक्षिणे दक्षिणापथः ॥ २३ ॥ एतद्वाक्यं नलो राजा दमयन्तीं समाहितः। उवाचासकृदार्त्तो हि भैमीमुद्दिश्य भारत ॥ २४ ॥ ततः सा बाष्पकलया वाचा दुःखेन कर्षिता। उवाच दमयन्ती तं नैषधं करुणं वचः ॥ २५ ॥ उद्वेजते मे हृदयं सीदन्त्यङ्गानि सर्वशः। तव पार्थिव सङ्कल्पं चिन्तयन्त्याः पुनः पुनः ॥ २६ ॥ हृतराज्यं हृतद्रव्यं विवस्त्रं क्षुच्छ्रमान्वितम्। कथमुत्सृज्य गच्छेयं त्वामहं निर्जने वने ॥ २७ ॥ श्रान्तस्य ते

क्षुधार्त्तस्य चिन्तयानस्य तत् सुखम् वने घोरे महाराज नाशयिष्याम्यहं क्लमम ॥ २८ ॥ न च भार्य्यासमं किञ्चिद्विद्यते भिषजां मतम्। औषधं सर्व्वदुःखेषु सत्यमेतद्‌ब्रवीमि ते ॥ २९ ॥

नल उवाच। एवमेतद्यथात्थ त्वं दमयन्ति सुमध्यमे। नास्ति भार्य्यासमं मित्रं नरस्यार्त्तस्य भेषजम् ॥ ३० ॥ न चाहं त्यक्तुकामस्त्वां किमलं भीरु शङ्कसे। त्यजेयमहमात्मानं न चैव त्वामनिन्दिते ॥ ३१ ॥

दमयन्त्युवाच। यदि मां त्वं महाराज न विहातुमिहेच्छसि। तत्किमर्थं विदर्भाणां पन्थाः समुपदिश्यते ॥ ३२ ॥ अवैमि चाहं नृपते न तु मां त्यक्तुमर्हसि। चेतसा त्वपकृष्टेन मां त्यजेथा महीपते ॥ ३३ ॥ पन्थानं हि ममाभीक्ष्णमाख्यासि च नरोत्तम। अतो निमित्तं शोकं मे वर्द्धयस्यमरोपम ॥ ३४ ॥ यदि चायमभिप्रायस्तव ज्ञातीन् व्रजेदिति। सहितावेव गच्छावो विदर्भान् यदि मन्यसे ॥ ३५ ॥ विदर्भराजस्तत्र त्वां पूजयिष्यति मानद। तेन त्वं पूजितो राजन् सुखं वत्स्यसि नो गृहे ॥ ३६ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि नलोपाख्यानपर्व्वणि नलयात्रायां एकषष्टोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

नल उवाच। यथा राज्यं तव पितुस्तथा मम न संशयः। न तु तत्र गमिष्यामि विषमस्थः कथञ्चन ॥ १ ॥ कथं समृद्धो गत्वाहं तव हर्षविवर्द्धनः। परिच्युतो गमिष्यामि तव शोकविवर्द्धनः ॥ २ ॥

वृहदश्व उवाच। इति ब्रुवन्नलो राजा दमयन्तीं पुनः पुनः। सान्त्वयामास कल्याणीं वाससोऽर्द्धेन संवृताम् ॥ ३ ॥ तावेकवस्त्रसंवीतावटमानावितस्ततः। क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौ सभां

{relations ... + half

काञ्चिदुपेयतुः ॥ ४ ॥ तां सभामुपसम्प्राप्य तदा स निषधाधिपः । वैदर्भ्या सहितो राजा निषसाद महीतले ॥ ५ ॥ स वैकवस्त्रो मलिनो विकचः पांशुगुण्ठितः । दमयन्त्या सह श्रान्तः सुष्वाप धरणीतले ॥ ६ ॥ दमयन्त्यपि कल्याणी निद्रयापहृता ततः । सहसा दुःखमासाद्य सुकुमारी तपस्विनी ॥ ७ ॥ सुप्तायां दमयन्त्यान्तु नलो राजा विशाम्पते । शोकोन्मथितचित्तात्मा न स्म शेते यथा पुरा ॥ ८ ॥ स तद्राज्यापहरणं सुहृत्त्यागञ्च सर्वशः । वने च तं परिध्वंसं प्रेक्ष्य चिन्तामुपेयिवान् ॥ ९ ॥ किं नु मे स्यादिदं कृत्वा किं नु मे स्यादकुर्वतः । किं नु मे मरणं श्रेयः परित्यागो जनस्य वा ॥ १० ॥ मामियं ह्यनुरक्तैवं दुःखं प्राप्नोति मत्कृते । मद्विहीना त्वियं गच्छेत् कदाचित् स्वजनं प्रति ॥११॥ मयि निःसंशयं दुःखमिमं प्राप्स्यत्यनुव्रता । उत्सर्गे संशयः स्यात्तु विन्देतापि सुखं क्वचित् ॥ १२ ॥ स विनिश्चित्य बहुधा विचार्य्य च पुनः पुनः । उत्सर्गं मन्यते श्रेयो दमयन्त्या नराधिप ॥ १३ ॥ न चैषा तेजसा शक्या कैश्चिद्धर्षयितुं पथि । यशस्विनी महाभागा मद्भक्तेयं पतिव्रता ॥ १४ ॥ एवं तस्य तदा बुद्धिर्दमयन्त्यां न्यवर्त्तत । कलिना दुष्टभावेन दमयन्त्या विसर्ज्जने ॥ १५ ॥ सोऽवस्त्रतामात्मनश्च तस्याश्चाप्येकवस्त्रताम् । चिन्तयित्वाध्यगाद्राजा वस्त्रार्द्धस्यावकर्त्तनम् ॥ १६ ॥ कथं वासो विकर्त्तेयं न च बुध्येत मे प्रिया । विचिन्त्यैवं नलो राजा सभां पर्य्यचरत्तदा ॥ १७ ॥ परिधावन्नथ नल इतश्चेतश्च भारत । आससाद सभोद्देशे विकोशं खड्गमुत्तमम् ॥१८॥ तेनार्द्धं वाससश्छित्त्वा निरस्य च परन्तपः । सुप्तामुत्सृज्य वैदर्भीं प्राद्रवद्गतचेतनाम् ॥ १९ ॥ ततो निवृत्तहृदयः पुनरागम्य तां सभाम् । दमयन्तीं तदा दृष्ट्वा रुरोद निषधाधिपः ॥ २० ॥ यां न वायुर्न चादित्यः पुरा पश्यति मे प्रियाम् । सेयमद्य सभामध्ये शेते भूमावनाथवत् ॥ २१ ॥

इयं वस्त्रावकर्त्तेन संवीता चारुहासिनी । उन्मत्तेव वरारोहा कथं बुद्धा भविष्यति ॥ २२ ॥ कथमेका सती भैमी मया विरहिता शुभा । चरिष्यति वने घोरे मृगव्यालनिषेविते ॥ २३ ॥ आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ समरुद्गणौ । रक्षन्तु त्वां महाभागे धर्म्मेणासि समावृता ॥ २४ ॥ एवमुक्त्वा प्रियां भार्य्यां रूपेणाप्रतिमां भुवि । कलिनापहृतज्ञानो नलः प्रातिष्ठदुद्यतः ॥ २५ ॥ गत्वा गत्वा नलो राजा पुनरेति सभां मुहुः । आकृष्यमाणः कलिना सौहृदेनावकृष्यते ॥२६॥ द्विधेव हृदयं तस्य दुःखितस्याभवत्तदा । दोलेव मुहुरायाति याति चैव सभां प्रति ॥ २७ ॥ अवकृष्टस्तु कलिना मोहितः प्राद्रवन्नलः । सुप्तामुत्सृज्य तां भार्य्यां विलप्य करुणं बहु ॥ २८ ॥ नष्टात्मा कलिना स्पृष्टस्तत्तद्विगणयन्नृपः । जगामैकां वने शून्ये भार्य्यामुत्सृज्य दुःखितः ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलस्य दमयन्तीत्यागे द्विषष्टोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

वृहदश्व उवाच । अपक्रान्ते नले राजन् दमयन्ती गतक्लमा । अबुध्यत वरारोहा संत्रस्ता विजने वने ॥ १ ॥ अपश्यमाना भर्त्तारं शोकदुःखसमन्विता । प्राक्रोशदुच्चैः संत्रस्ता महाराजेति नैषधम् ॥ २ ॥ हा नाथ हा महाराज हा स्वामिन् किं जहासि माम् । हा हतास्मि विनष्टास्मि भीतास्मि विजने वने ॥ ३ ॥ ननु नाम महाराज धर्म्मज्ञ सत्यवागसि । कथमुक्त्वा तथा सत्यं सुप्तामुत्सृज्य कानने ॥ ४ ॥ कथमुत्सृज्य गन्तासि दक्षां भार्य्यामनुव्रताम् । विशेषतोऽनपकृते परेणापकृते सति ॥ ५ ॥ शक्यसे ता गिरः सम्यक् कर्त्तुं मयि नरेश्वर । यास्तेषां लोकपालानां सन्निधौ कथिताः पुरा ॥ ६ ॥ नाकाले विहितो मृत्यु-

मर्त्यानां पुरुषर्षभ । यत्र कान्ता त्वयोत्सृष्टा मुहूर्त्तमपि जीवति ॥ ७ ॥ पर्य्याप्तः परिहासोऽयमेतावान् पुरुषर्षभ । भीताहमतिदुर्द्धर्ष दर्शयात्मानमीश्वर ॥ ८ ॥ दृश्यसे दृश्यसे राजन्नेष दृष्टोऽसि नैषध । आवार्य्य गुल्मैरात्मानं किं मां न प्रतिभाषसे ॥ ९ ॥ नृशंसं बत राजेन्द्र यन्मामेवं गतामिह । विलपन्तीं समागम्य नाश्वासयसि पार्थिव ॥ १० ॥ न शोचाम्यहमात्मानं न चान्यदपि किञ्चन । कथं नु भवितास्येक इति त्वां नृप शोचिमि ॥ ११ ॥ कथं नु राजंस्तृषितः क्षुधितः श्रमकर्षितः । सायाह्ने वृक्षमूलेषु मामपश्यन् भविष्यसि ॥ १२ ॥ ततः सा तीव्रशोकार्त्ता प्रदीप्तेव च मन्युना । इतश्चेतश्च रुदती पर्य्यधावत दुःखिता ॥ १३ ॥ मुहुरुत्पतते बाला मुहुः पतति विह्वला । मुहुरालीयते भीता मुहुः क्रोशति रोदिति ॥ १४ ॥ अतीव शोकसन्तप्ता मुहुर्निश्वस्य विह्वला । उवाच भैमी निश्वस्य रुदत्यथ पतिव्रता ॥ १५ ॥ यस्याभिशापाद्दुःखार्त्तो दुःखं विन्दति नैषधः । तस्य भूतस्य नो दुःखाद्दुःखमभ्यधिकं भवेत् ॥ १६ ॥ अपापचेतसं पापो य एवं कृतवान्नलम् । तस्माद्दुःखतरं प्राप्य जीवत्वसुखजीविकाम् ॥ १७ ॥ एवन्तु विलपन्ती सा राज्ञो भार्य्या महात्मनः । अन्वेषमाणा भर्त्तारं वने श्वापदसेविते ॥ १८ ॥ उन्मत्तवद्भीमसुता विलपन्ती इतस्ततः । हाहा राजन्निति मुहुरितश्चेतश्च धावति ॥ १९ ॥ तां क्रन्दमानामत्यर्थं कुररीमिव वाशतीम् । करुणं बहु शोचन्तीं विलपन्तीं मुहुर्मुहुः ॥ २० ॥ सहसाभ्यागतां भैमीमभ्याशपरिवर्त्तिनीम् । जग्राहाजगरो ग्राहो महाकायः क्षुधान्वितः ॥ २१ ॥ सा ग्रस्यमाना ग्राहेण शोकेन च परिप्लुता । नात्मानं शोचति तथा यथा शोचति नैषधम् ॥२२॥ हा नाथ मामिह वने ग्रस्यमानामनाथवत् । ग्राहेणानेन विजने किमर्थं नानुधावसि ॥ २३ ॥ कथं भविष्यसि पुनर्मामनुस्मृत्य

नैषध। कथं भवान् जगामाद्य मामुत्सृज्य वने प्रभो ॥ २४ ॥
शापान्मुक्तः पुनर्लब्धा बुद्धिश्चेतो धनानि च। श्रान्तस्य ते क्षुधा-
र्त्तस्य परिम्लानस्य नैषध ॥ २५ ॥ कः श्रमं राजशार्दूल नाश-
यिष्यति तेऽनघ। ततः कश्चिन्मृगव्याधो विचरन् गहने वने ॥२६॥
आक्रन्दमानां संश्रुत्य जवेनाभिससार ह। तां तु दृष्ट्वा तथा
ग्रस्तामुरगेणायतेक्षणाम् ॥ २७ ॥ त्वरमाणो मृगव्याधः समति-
क्रम्य वेगतः। मुखतः पाटयामास शस्त्रेण निशितेन च ॥ २८ ॥
निर्विचेष्टं भुजङ्गं तं विशस्य मृगजीवनः। मोचयित्वा स तां
व्याधः प्रक्षाल्य सलिलेन ह ॥ २९ ॥ समाश्वास्य कृताहारामथ
पप्रच्छ भारत। कस्य त्वं मृगशावाक्षि कथञ्चाभ्यागतं वनम् ॥३०॥
कथञ्चेदं महत् कृच्छ्रं प्राप्तवत्यसि भाविनि। दमयन्ती तथा तेन
पृच्छ्यमाना विशाम्पते ॥ ३१ ॥ सर्वमेतद्यथावृत्तमाचचक्षेऽस्य
भारत। तामर्द्धवस्त्रसंवीतां पीनश्रोणिपयोधराम् ॥ ३२ ॥ सुकु-
मारानवद्याङ्गीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम्। अरालपक्ष्मनयनां तथा
मधुरभाषिणीम् ॥ ३३ ॥ लक्षयित्वा मृगव्याधः कामस्य वश-
मीयिवान्। तामेवं श्लक्ष्णया वाचा लुब्धको मृदुपूर्व्वया ॥ ३४ ॥
सान्त्वयामास कामार्त्तस्तदबुध्यत भाविनी। दमयन्त्यपि तं दुष्ट-
मुपलभ्य पतिव्रता ॥३५॥ तीव्ररोषसमाविष्टा प्रजज्वालेन मन्युना।
स तु पापमतिः क्षुद्रः प्रधर्षयितुमातुरः ॥ ३६ ॥ दुर्द्धर्षान्तर्कया-
मास दीप्तामग्निशिखामिव। दमयन्ती तु दुःखार्त्ता पतिराज्य-
विनाकृता ॥ ३७ ॥ अतीतवाक्पथे काले शशापैनं रुषान्विता।
यद्यहं नैषधादन्यं मनसापि न चिन्तये ॥३८॥ तथायं पततां क्षुद्रः
परासुर्मृगजीवनः। उक्तमात्रे तु वचने तथा स मृगजीवनः।
व्यसुः पपात मेदिन्यामग्निदग्ध इव द्रुमः ॥ ३९ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि नलोपाख्यानपर्व्वणि दमयन्तीसर्पग्रास-
मोचने त्रिषष्टोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

बृहदश्व उवाच। सा निहत्य मृगव्याधं प्रतस्थे कमलेक्षणा। वनं प्रतिभयं शून्यं झिल्लिकागणनादितम्॥ १॥ सिंहद्वीपिरुरुव्याघ्रमहिषर्क्षमृगैर्युतम्। नानापक्षिगणाकीर्णं म्लेच्छतस्करसेवितम्॥ २॥ शालवेणुधवाश्वत्थतिन्दुकेङ्गुदकिंशुकैः। अर्जुनारिष्टसंछन्नं स्यन्दनैश्च सशाल्मलैः॥ ३॥ जम्ब्वाम्रलोध्रखदिरशालवेत्रसमाकुलम्। पद्मकामलकप्लक्षकदम्बोडुम्बरावृतम्॥ ४॥ बदरीविल्वसंछन्नं न्यग्रोधैश्च समाकुलम्। पियालतालखर्जूरहरीतकविभीतकैः॥ ५॥ नानाधातुशतैर्नद्धान् विविधानपि चाचलान्। निकुञ्जान् परिसंघुष्टान् दरीश्चाद्भुतदर्शनाः॥ ६॥ नदीः सरांसि वापीश्च विविधांश्च मृगद्विजान्। सा बहून् भीमरूपांश्च पिशाचोरगराक्षसान्॥ ७॥ पल्वलानि तड़ागानि गिरिकूटानि सर्वशः। सरितो निर्झरांश्चैव ददर्शाद्भुतदर्शनान्॥ ८॥ यूथशो ददृशे तत्र विदर्भाधिपनन्दिनी। महिषांश्च वराहांश्च ऋक्षांश्च वनपन्नगान्॥ ९॥ तेजसा यशसा लक्ष्म्या स्थित्या च परया युता। वैदर्भी विचरत्येका नलमन्वेषती तदा॥ १०॥ नाबिभ्यत सा नृपसुता भैमी तत्राथ कस्यचित्। दारुणामटवीं प्राप्य भर्तृव्यसनपीड़िता॥ ११॥ विदर्भतनया राजन् विललाप सुदुःखिता। भर्तृशोकपरीताङ्गी शिलातलमथाश्रिता॥ १२॥

दमयन्त्युवाच। व्यूढ़ोरस्क महाबाहो नैषधानां जनाधिप। क्व नु राजन् गतोऽस्यद्य विसृज्य विजने वने॥ १३॥ अश्वमेधादिभिर्वीर क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः। कथमिष्ट्वा नरव्याघ्र मयि मिथ्या प्रवर्त्तसे॥ १४॥ यत्त्वयोक्तं नरश्रेष्ठ मत् समक्षं महाद्युते। स्मर्त्तुमर्हसि कल्याण वचनं पार्थिवर्षभ॥ १५॥ यच्चोक्तं विहगैर्हंसैः समीपे तव भूमिप। मत् समक्षं यदुक्तञ्च तदवेक्षितुमर्हसि॥ १६॥ चत्वार एकतो वेदाः साङ्गोपाङ्गाः सविस्तराः स्वधीता मनुजव्याघ्र सत्यमेकं किलैकतः॥ १७॥ तस्मादर्हसि शत्रुघ्न

सत्यं कर्त्तुं नरेश्वर। उक्तवानसि यद्वीर मत्सकाशे पुरा वचः
॥ १८ ॥ हा वीर नल नामाहं नष्टा किल तवानघ। अस्या-
मटव्यां घोरायां किं मां न प्रतिभाषसे ॥ १९ ॥ भर्त्सयत्येष मां
रौद्रो व्यात्तास्यो दारुणाकृतिः। अरण्यराट् क्षुधाविष्टः किं मां
न त्रातुमर्हसि ॥ २० ॥ न मे लक्ष्म्या काचिद्धि प्रियास्तीत्यब्रवीः
सदा। तामृतां कुरु कल्याण पुरोक्तां भारतीं नृप ॥ २१ ॥
उन्मत्तां विलपन्तीं मां भार्य्यामिष्टां नराधिप। ईप्सितामीप्सि-
तोऽसि त्वं किं मां न प्रतिभाषसे ॥ २२ ॥ कृशां दीनां विवर्णाञ्च
मलिनां वसुधाधिप। वस्त्रार्द्धप्रावृतामेकां विलपन्तीमनाथवत्
॥ २३ ॥ यूथभ्रष्टामिवैकां मां हरिणीं पृथुलोचन। न मानयसि
मामार्य्य रुदतीमरिकर्षण ॥ २४ ॥ महाराज महारण्ये अह-
मेकाकिनी सती। दमयन्त्यभिभाषे त्वां किं मां न प्रतिभाषसे
॥ २५ ॥ कुलशीलोपसम्पन्नं चारुसर्वाङ्गशोभनम्। नाद्य त्वा-
मनुपश्यामि गिरावस्मिन्नरोत्तम ॥ २६ ॥ वने चास्मिन्महाघोरे
सिंहव्याघ्रनिषेविते। शयानमुपविष्टं वा स्थितं वा निषधाधिप
॥ २७ ॥ प्रस्थितं वा नरश्रेष्ठ मम शोकविवर्द्धन। कं नु पृच्छामि
दुःखार्त्ता त्वदर्थे शोककर्षिता ॥ २८ ॥ कच्चिद्दृष्टस्त्वयारण्ये सङ्ग-
त्येह नलो नृपः। को नु मे वाद्य प्रष्टव्यो वनेऽस्मिन् प्रस्थितं
नलम् ॥ २९ ॥ अभिरूपं महात्मानं परव्यूहविनाशनम्। यम-
न्वेषसि राजानं नलं पद्मनिभेक्षणम् ॥ ३० ॥ अयं स इति
कस्याद्य श्रोष्यामि मधुरां गिरम्। अरण्यराड़यं श्रीमांश्चतुर्दंष्ट्रो
महाहनुः ॥ ३१ ॥ शार्दूलोऽभिमुखोऽभ्येति व्रजाम्येनमशङ्किता।
भवान् मृगाणामधिपस्त्वमस्मिन् कानने प्रभुः ॥ ३२ ॥ विदर्भ-
राजतनयां दमयन्तीति विद्धि माम्। निषधाधिपतेर्भार्य्यां नल-
स्यामित्रघातिनः ॥ ३३ ॥ पतिमन्वेषतीमेकां कृपणां शोक-
कर्षिताम्। आश्वासय मृगेन्द्रेह यदि दृष्टस्त्वया नलः ॥ ३४ ॥

अथ वा त्वं वनपते नलं यदि न शंससि। मां खादय मृगश्रेष्ठ दुःखादस्माद्विमोचय॥ ३५॥ शुलारण्ये विलपतीं न मामाश्वासयत्ययम्। यामीमां स्वादुसलिलामापगां सागरङ्गमाम्॥३६॥ इमं शिलोच्चयं पुण्यं शृङ्गैर्बहुभिरुच्छ्रितम्। विराजद्भिरिवानेकैर्नैकवर्णैर्मनोरमैः॥ ३७॥ नानाधातुसमाकीर्णं विविधोपलभूषितम्। अस्यारण्यस्य महतः केतुभूतमिवोत्थितम्॥ ३८॥ सिंहशार्दूलमातङ्गवराहर्क्षमृगायुतम्। पतत्रिभिर्बहुविधैः समन्तादनुनादितम्॥ ३९॥ किंशुकाशोकबकुलपुन्नागैरुपशोभितम्। कर्णिकारधवप्लक्षैः सुपुष्पैरुपशोभितम्॥ ४०॥ सरिद्भिः सविहङ्गाभिः शिखरैश्च समाकुलम्। गिरिराजमिमं तावत् पृच्छामि नृपतिं प्रति॥ ४१॥ भगवन्नचलश्रेष्ठ दिव्यदर्शन विश्रुत। शरण्य बहुकल्याण नमस्तेऽस्तु महीधर॥ ४२॥ प्रणमे त्वाभिगम्याहं राजपुत्रीं निबोध माम्। राज्ञः स्नुषां राजभार्य्यां दमयन्तीति विश्रुताम्॥ ४३॥ राजा विदर्भाधिपतिः पिता मम महारथः। भीमो नाम क्षितिपतिश्चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता॥ ४४॥ राजसूयाश्वमेधानां क्रतूनां दक्षिणावताम्। आहर्त्ता पार्थिवश्रेष्ठः पृथुचार्वञ्चितेक्षणः॥ ४५॥ ब्रह्मण्यः साधुवृत्तश्च सत्यवागनसूयकः। शीलवान् वीर्य्यसम्पन्नः पृथुश्रीर्धर्मविच्छुचिः॥४६॥ सम्यग्गोप्ता विदर्भाणां निर्ज्जितारिगणः प्रभुः। तस्य मां विद्धि तनयां भगवंस्त्वामुपस्थिताम्॥ ४७॥ निषधेषु महाराज श्वशुरो मे नरोत्तमः। गृहीतनामा विख्यातो वीरसेन इति स्म ह॥४८॥ तस्य राज्ञः सुतो वीरः श्रीमान् सत्यपराक्रमः। क्रमप्राप्तं पितुः स्वं यो राज्यं समनुशास्ति ह॥ ४९॥ नलो नामारिहा श्यामः पुण्यश्लोक इति श्रुतः। ब्रह्मण्यो वेदविद्वाग्मी पुण्यकृत् सोमपोऽग्निमान्॥ ५०॥ यष्टा दाता च योद्धा च सम्यक् चैव प्रशासिता। तस्य मामबलां श्रेष्ठां विद्धि भार्य्यामिहागताम्॥ ५१॥

त्यक्तश्रियं भर्तृहीनामनाथां व्यसनान्विताम्। अन्वेषमाणां भर्त्तारं त्वं मां पर्वतसत्तम ॥ ५२ ॥ समुच्छ्रितच्छिरैरेतैर्हि त्वया शृङ्गशतैर्नृपः। कच्चिद्दृष्टोऽचलश्रेष्ठ वनेऽस्मिन्दारुणे नलः ॥ ५३ ॥ गजेन्द्रविक्रमो धीमान् दीर्घबाहुरमर्षणः। विक्रान्तः सत्त्ववान् वीरो भर्त्ता मम महायशाः ॥ ५४ ॥ निषधानामधिपतिः कच्चिद्दृष्टस्त्वया नलः। किं मां विलपतीमेकां पर्वतश्रेष्ठ विह्वलाम् ॥ ५५ ॥ गिरा नाश्वासयस्यद्य स्वः सुतामिव दुःखिताम्। वीर विक्रान्त धर्मज्ञ सत्यसन्ध महीपते ॥ ५६ ॥ यद्यस्यस्मिन् वने राजन् दर्शयात्मानमात्मना। कदा सुस्निग्धगम्भीरां जीमूतस्वनसन्निभाम् ॥ ५७ ॥ श्रोष्यामि नैषधस्याहं वाचं तामम्रतोपमाम्। वैदर्भीत्येव विस्पष्टां शुभां राज्ञो महात्मनः ॥ ५८ ॥ आम्नायसारिणीमृद्धां मम शोकविनाशिनीम्। भीतामाश्वासय च मां नृपते धर्मवत्सल ॥ ५९ ॥ इति सा तं गिरिश्रेष्ठमुक्त्वा पार्थिवनन्दिनी। दमयन्ती ततो भूयो जगाम दिशमुत्तराम् ॥ ६० ॥ सा गत्वा त्रीनहोरात्रान् ददर्श परमाङ्गना। तापसारण्यमतुलं दिव्यकाननशोभितम् ॥ ६१ ॥ वशिष्ठभृग्वत्रिसमैस्तापसैरुपशोभितम्। नियतैः संयताहारैर्दमशौचसमन्वितैः ॥ ६२ ॥ अब्भक्षैर्वायुभक्षैश्च पर्णाहारैस्तथैव च। जितेन्द्रियैर्महाभागैः स्वर्गमार्ग दिदृक्षुभिः। वल्कलाजिनसंवीतैर्मुनिभिः संयतेन्द्रियैः ॥ ६३ ॥ तापसाध्युषितं रम्यं ददर्शाश्रममण्डलम्। नानामृगगणैर्जुष्टं नानामृगगणायुतम् ॥ ६४ ॥ तापसैः समुपेतञ्च सा दृष्ट्वैव समाश्वसत्। सुभ्रूः सुकेशी सुश्रोणी सुकुचा सुद्विजानना ॥ ६५ ॥ वर्चस्विनी सुप्रतिष्ठा स्वसितायतलोचना। सा विवेशाश्रमपदं वीरसेनसुतप्रिया ॥ ६६ ॥ योषिद्रत्नं महाभागा दमयन्ती तपस्विनी। साभिवाद्य तपोवृद्धान् विनयावनता स्थिता ॥ ६७ ॥ स्वागतन्तु इति प्रोक्ता तैः सर्वैस्तापसैश्च सा। पूजाञ्चास्या यथान्यायं कृत्वा तत्र तपोधनाः ॥ ६८ ॥

आस्यतामित्यथोचुस्ते ब्रूहि किं करवामहे । तानुवाच वरारोहा कच्चिद्भगवतामिह ॥६९॥ तपस्स्विग्निषु धर्मेषु मृगपक्षिषु चानघाः । कुशलं वो महाभागाः स्वधर्माचरणेषु च ॥ ७० ॥ तैरुक्ता कुशलं भद्रे सर्वत्रेति यशस्विनी । ब्रूहि सर्वानवद्याङ्गि का त्वं किञ्च चिकीर्षसि ॥ ७१ ॥ दृष्ट्वैव ते परं रूपं द्युतिञ्च परमामिह । विस्मयो न समुत्पन्नः समाश्वसिहि मा शुचः ॥ ७२ ॥ अस्यारण्यस्य देवी त्वमुताहोऽस्य महीभृतः । अस्याश्च नद्याः कल्याणि वद सत्यमनिन्दिते ॥ ७३ ॥ साब्रवीत्तानृषीन्नाहमरण्यस्यास्य देवता । न चाप्यस्य गिरेर्विप्रा नैव नद्याश्च देवता ॥ ७४ ॥ मानुषीं मां विजानीत यूयं सर्वे तपोधनाः । विस्तरेणाभिधास्यामि तन्मे शृणुत सर्वशः ॥ ७५ ॥ विदर्भेषु महीपालो भीमो नाम महीपतिः । तस्य मां तनयां सर्वे जानीत द्विजसत्तमाः ॥ ७६ ॥ निषधाधिपतिर्धीमान्नलो नाम महायशाः । वीरः सङ्ग्रामजिद्विद्वान्मम भर्त्ता विशाम्पतिः ॥ ७७ ॥ देवताभ्यर्च्चनपरो द्विजातिजनवत्सल । गोप्ता निषधवंशस्य महातेजा महाबलः ॥ ७८ ॥ सत्यवान् धर्मवित् प्राज्ञः सत्यसन्धोऽरिमर्द्दनः । ब्रह्मण्यो दैवतपरः श्रीमान् परपुरञ्जयः ॥ ७९ ॥ नलो नाम नृपश्रेष्ठो देवराजसमद्युतिः । मम भर्त्ता विशालाक्षः पूर्णेन्दुवदनोऽरिहा ॥ ८० ॥ आहर्त्ता क्रतुमुख्यानां वेदवेदाङ्गपारगः । सपत्नानां मृधे हन्ता रविसोमसमप्रभः ॥ ८१ ॥ स कैश्चिन्निकृतिप्रज्ञै रनार्य्यैरकृतात्मभिः । आहूय पृथिवीपालः सत्यधर्मपरायणः ॥ ८२ ॥ देवने कुशलैर्जिह्मैर्जितो राज्यं वसूनि च । तस्य मामवगच्छध्वं भार्य्यां राजर्षभस्य वै ॥ ८३ ॥ दमयन्तीति विख्यातां भर्त्तुर्दर्शनलालसाम् । सा वनानि गिरींश्चैव सरांसि सरितस्तथा ॥ ८४ ॥ पल्वलानि च सर्वाणि तथारण्यानि सर्वशः । अन्वेषमाणा भर्त्तारं नलं रणविशारदम् ॥ ८५ ॥ महात्मानं

कृतास्त्रञ्च विचरामीह दुःखिता। कच्चिद्भगवतां रम्यं तपोवन-
मिदं नृप ॥ ८६ ॥ भवेत् प्राप्तो नलो नाम निषधानां जना-
धिपः। यत्कृतेऽहमिदं ब्रह्मन् प्रपन्ना भृशदारुणम् ॥ ८७ ॥
वनं प्रतिभयं घोरं शार्दूलमृगसेवितम्। यदि कैश्चिदहोरात्रैर्न
द्रक्ष्यामि नलं नृपम् ॥ ८८ ॥ आत्मानं श्रेयसा योक्ष्ये देहस्यास्य
विमोचनात्। कोनु मे जीवितेनार्थस्तमृते पुरुषर्षभम् ॥ ८९ ॥
कथं भविष्याम्यद्याहं भर्तृशोकाभिपीड़िता। तथा विलपती-
मेकामरण्ये भीमनन्दिनीम् ॥ ९० ॥ दमयन्तीमथोचुस्ते तापसाः
सत्यदर्शिनः। उदर्कस्तव कल्याणि कल्याणो भविता शुभे ॥ ९१ ॥
वयं पश्याम तपसा क्षिप्रं द्रक्ष्यसि नैषधम्। निषधानामधिपतिं
नलं रिपुनिपातिनम् ॥ ९२ ॥ भैमि धर्मभृतां श्रेष्ठं द्रक्ष्यसे विगत-
ज्वरम्। विमुक्तं सर्वपापेभ्यः सर्वरत्नसमन्वितम् ॥ ९३ ॥ तदेव
नगरं श्रेष्ठं प्रशासन्तमरिन्दमम्। द्विषतां भयकर्त्तारं सुहृदां
शोकनाशनम् ॥ ९४ ॥ पतिं द्रक्ष्यसि कल्याणि कल्याणाभिजनं
नृपम्। एवमुक्त्वा नलस्येष्टां महिषीं पार्थिवात्मजाम् ॥ ९५ ॥
तापसान्तर्हिताः सर्वे साग्निहोत्राश्रमास्तथा। सा दृष्ट्वा महदा-
श्चर्यं विस्मिता ह्यभवत्तदा ॥ ९६ ॥ दमयन्त्यनवद्याङ्गी वीर-
सेननृपस्नुषा। किं नु स्वप्नो मया दृष्टः कोऽयं विधिरिहाभवत्
॥ ९७ ॥ क्व नु ते तापसाः सर्वे क्व तदाश्रममण्डलम्। क्व सा
पुण्यजला रम्या नदी द्विजनिषेविता ॥ ९८ ॥ ध्यात्वा चिरं
भीमसुता दमयन्ती शुचिस्मिता। भर्तृशोकपरा दीना विवर्ण-
वदनाभवत् ॥ ९९ ॥ सा गत्वाथ परां भूमिं बाष्पसन्दिग्धया
गिरा। विललापाश्रुपूर्णाक्षी दृष्ट्वाशोकतरुन्ततः ॥ १०० ॥ उप-
गम्य तरुश्रेष्ठमशोकं पुष्पितं वने। पल्लवापीड़ितं हृद्यं विहङ्गै-
रनुनादितम् ॥ १०१ ॥ अहो बतायमगमः श्रीमानस्मिन् वना-
न्तरे। आपीडैर्बहुभिर्भाति श्रीमान् पर्वतराड़िव ॥ १०२ ॥

विशोकां कुरु मां क्षिप्रमशोक प्रियदर्शन। वीतशोकभयाबाधं
कच्चित्त्वं दृष्टवान्नृपम् ॥ १०७ ॥ नलं नामारिदमनं दमयन्त्याः
प्रियं पतिम्। निषधानामधिपतिं दृष्टवानसि मे प्रियम् ॥ १०४ ॥
एकवस्त्रार्द्धसंवीतं सुकुमारतनुत्वचम्। व्यसनेनार्द्दितं वीरमरण्य-
मिदमागतम् ॥ १०५ ॥ यथा विशोका गच्छेयमशोक नग तत्
कुरु। सत्यनामा भवाशोक अशोकः शोकनाशनः ॥ १०६ ॥ एवं
साशोकवृक्षमार्त्ता वै परिगम्य ह। जगाम दारुणतरं देशं
भैमी वराङ्गना ॥ १०७ ॥ सा ददर्श नगान्नैकान्नैकाश्च सरित-
स्तथा। नैकांश्च पर्वतान् रम्यान् नैकांश्च मृगपक्षिणः ॥ १०८ ॥
कन्दरांश्च नितम्बांश्च नदीश्चाद्भुतदर्शनाः। ददर्श सा भीमसुता
पतिमन्वेषती तदा ॥ १०९ ॥ गत्वा प्रकृष्टमध्वानं दमयन्ती
शुचिस्मिता। ददर्शाथ महासार्थं हस्त्यश्वरथसंकुलम् ॥ ११० ॥
उत्तरन्तं नदीं रम्यां प्रसन्नसलिलां शुभाम्। सुशान्ततोयां विस्तीर्णां
ह्रदिनीं वेतसैर्वृताम् ॥ १११ ॥ प्रोद्घुष्टां क्रौञ्चकुररैश्चक्रवाकोप-
कूजिताम्। कूर्मग्राहझषाकीर्णां विपुलद्वीपशोभिताम् ॥ ११२ ॥
सा दृष्ट्वैव महासार्थं नलपत्नी यशस्विनी। उपसर्प्य वरारोहा
जनमध्यं विवेश ह ॥ ११३ ॥ उन्मत्तरूपा शोकार्त्ता तथा वस्त्रार्द्ध-
संवृता। कृशा विवर्णा मलिना पांशुध्वस्तशिरोरुहा ॥ ११४ ॥
तां दृष्ट्वा तत्र मनुजाः केचिद्भीताः प्रदुद्रुवुः। केचिच्चिन्तां परां
जग्मुः केचित्तत्र विचुक्रुशुः ॥ ११५ ॥ प्रहसन्ति स्म तां केचि-
दभ्यसूयन्ति चापरे। अकुर्वत दयां केचित् पप्रच्छुश्चापि भारत
॥ ११६ ॥ कासि कस्यासि कल्याणि किं वा मृगयसे वने। त्वां
दृष्ट्वा व्यथिताः स्मेह कच्चित्त्वमसि मानुषी ॥ ११७ ॥ वद सत्यं
वनस्यास्य पर्वतस्याथ वा दिशः। देवता त्वं हि कल्याणि त्वां
वयं शरणं गताः ॥ ११८ ॥ यक्षी वा राक्षसी वा त्वं उताहोऽसि
वराङ्गना। सर्वथा कुरु नः स्वस्ति रक्ष चास्माननिन्दिते ॥ ११९ ॥

यथायं सर्वथा सार्थः क्षेमी शीघ्रमितो व्रजेत् । तथा विधत्स्व कल्याणि यथा श्रेयो हि नो भवेत् ॥ १२० ॥ तथोक्ता तेन सार्थेन दमयन्ती नृपात्मजा । प्रत्युवाच ततः साध्वी भर्तृव्यसनपीड़िता ॥ १२१ ॥ सार्थवाहञ्च सार्थञ्च जना ये तत्र केचन । युवस्थविर-बालाश्च सार्थस्य च पुरोगमाः ॥ १२२ ॥ मानुषीं मां विजानीत मनुजाधिपतेः सुताम् । नृपस्नुषां राजभार्य्यां भर्तृदर्शनलाल-साम् ॥ १२३ ॥ विदर्भराड् मम पिता भर्ता राजा च नैषधः । नलो नाम महाभागस्तं मार्गाम्यपराजितम् ॥ १२४ ॥ यदि जानीत नृपतिं क्षिप्रं शंसत मे प्रियम् । नलं पुरुषशार्दूलममित्र-गणसूदनम् ॥ १२५ ॥ तामुवाचानवद्याङ्गीं सार्थस्य महतः प्रभुः । सार्थवाहः शुचिर्नाम शृणु कल्याणि मद्वचः ॥ १२६ ॥ अहं सार्थस्य नेता वै सार्थवाह शुचिस्मिते । मनुष्यं नलनामानं न पश्यामि यशस्विनि ॥ १२७ ॥ कुञ्जरद्वीपिमहिषशार्दूलर्क्षमृगा-नपि । पश्याम्यस्मिन् वने कृत्स्ने ह्यमनुष्यनिषेविते ॥ १२८ ॥ ऋते त्वां मानुषीं मर्त्यं न पश्यामि महावने । तथा नो यक्षराड़द्य मणिभद्रः प्रसीदतु ॥ १२९ ॥ साब्रवीद्वणिजः सर्वान् सार्थवाहञ्च तं ततः । क्व नु यास्यति सार्थोऽयमेतदाख्यातुमर्हसि ॥ १३० ॥

सार्थवाह उवाच । सार्थोऽयं चेदिराजस्य सुबाहोः सत्य-दर्शिनः । क्षिप्रं जनपदं गन्ता लाभाय मनुजात्मजे ॥ १३१ ॥

इति आरण्यकपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि दमयन्तीविलापे चतुःषष्टोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

वृहदश्व उवाच । सा तच्छ्रुत्वानवद्याङ्गी सार्थवाहवचस्तदा । जगाम सह तेनैव सार्थेन पतिलालसा ॥ १ ॥ अथ काले बहु-तिथे वने महति दारुणे । तड़ागं सर्वतोभद्रं पद्मसौगन्धिकं

महत् ॥ २ ॥ ददृशुर्वणिजो रम्यं प्रभूतयवसेन्धनम्। बहुपुष्प-
फलोपेतं नानापक्षिनिषेवितम् ॥ ३ ॥ निर्मलस्वादुसलिलं मनो-
हारि सुशीतलम्। सुपरिश्रान्तवाहास्ते निवेशाय मनो दधुः
॥ ४ ॥ सम्मते सार्थवाहस्य विविशुर्वनमुत्तमम्। उवास सार्थः
सुमहान् वेलामासाद्य पश्चिमाम् ॥ ५ ॥ अथार्द्धरात्रसमये निः-
शब्दस्तिमिते तदा। सुप्ते सार्थे परिश्रान्ते हस्तियूथमुपागमत्
॥ ६ ॥ पानीयार्थं गिरिनदीं मदप्रस्रवणाविलाम्। अथापश्यत
सार्थन्तं सार्थजान् सुबहून् गजान् ॥ ७ ॥ ते तान् ग्राम्यगजान्
दृष्ट्वा सर्वे वनगजास्तदा। समाद्रवन्त वेगेन जिघांसन्तो मदोत्-
कटाः ॥ ८ ॥ तेषामापततां वेगः करिणां दुःसहोऽभवत्। नगा-
ग्रादिव शीर्णानां शृङ्गाणां पततां क्षितौ ॥ ९ ॥ स्पन्दतामपि
नागानां मार्गा नष्टा वनोद्भवाः। मार्गं संरुध्य संसुप्तं पद्मिन्याः
सार्थमुत्तमम् ॥ १० ॥ ते तं ममर्दुः सहसा चेष्टमानं महीतले।
हाहाकारं प्रमुञ्चन्तः सार्थिकाः शरणार्थिनः ॥ ११ ॥ वनगुल्मांश्च
धावन्तो निद्रान्धा महतो भयात्। केचिद्दन्तैः करैः केचित् केचित्
पद्भ्यां हता गजैः ॥ ॥ १२ ॥ निहतोष्ट्राश्वबहुलाः पदातिजन-
संकुलाः। भयादाधावमानाश्च परस्परहतास्तदा ॥ १३ ॥ घोरा-
न्नादान् विमुञ्चन्तो निपेतुर्धरणीतले। वृक्षेष्वासज्य संरब्धाः
पतिता विषमेषु च ॥ १४ ॥ एवं प्रकारैर्बहुभिर्दैवेनाक्रम्य
हस्तिभिः। राजन् विनिहतं सर्वं समृद्धं सार्थमण्डलम् ॥ १५ ॥
आरावः सुमहांश्चासीत्त्रैलोक्यभयकारकः। एषोऽग्निरुत्थितः कष्ट-
स्त्रायध्वं धावताधुना ॥ १६ ॥ रत्नराशिर्विशीर्णोऽयं गृह्णीध्वं
किं प्रधावत। सामान्यमेतद्द्रविणं न मिथ्यावचनं मम ॥ १७ ॥
एवमेवाभिभाषन्तो विद्रवन्ति भयात्तदा। पुनरेवाभिधास्यामि
चिन्तयध्वं सुकातराः ॥ १८ ॥ तस्मिंस्तथा वर्त्तमाने दारुणे
जनसंक्षये। दमयन्ती च बुबुधे भयसन्त्रस्तमानसा ॥ १९ ॥

अपश्यद्वैशसं तत्र सर्वलोकभयङ्करम् । अदृष्टपूर्वं तद्दृष्ट्वा बाला पद्मनिभेक्षणा ॥ २० ॥ संसक्तवदनाश्वासा उत्तस्थौ भयविह्वला । ये तु तत्र विनिर्मुक्ताः सार्थात् केचिदविक्षताः ॥ २१ ॥ तेऽब्रुवन् सहिताः सर्वे कस्येदं कर्मणः फलम् । नूनं न पूजितोऽस्माभिर्मणिभद्रो महायशाः ॥ २२ ॥ तथा यक्षाधिपः श्रीमान्न वै वैश्रवणः प्रभुः । न पूजा विघ्नकर्तॄणामथवा प्रथमं कृता ॥ २३ ॥ शकुनानां फलं वाथ विपरीतमिदं ध्रुवम् । ग्रहा न विपरीतास्तु किमन्यदिदमागतम् ॥ २४ ॥ अपरे त्वब्रुवन् दीना ज्ञातिद्रव्यविनाकृताः । यासावद्य महासार्थे नारी ह्युन्मत्तदर्शना ॥ २५ ॥ प्रविष्टा विकृताकारा कृत्वा रूपममानुषम् । तयेयं विहिता पूर्वं माया परमदारुणा ॥ २६ ॥ राक्षसी वा ध्रुवं यक्षी पिशाची वा भयङ्करी । तस्याः सर्वमिदं पापं नात्र कार्या विचारणा ॥ २७ ॥ यदि पश्याम तां पापां सार्थघ्नीं नैकदुःखदाम् । लोष्टभिः पांशुभिश्चैव तृणैः काष्ठैश्च मुष्टिभि ॥ २८ ॥ अवश्यमेव हन्यामः सार्थस्य किलकृत्यकाम् । दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा वाक्यं तेषां सुदारुणम् ॥ २९ ॥ ह्रीता भीता च संविग्ना प्राद्रवद्यत्र काननम् । आशङ्कमाना तत्पापमात्मानं पर्यदेवयत् ॥ ३० ॥ अहो ममोपरि विधेः संरम्भो दारुणो महान् । नानुबध्नाति कुशलं कस्येदं कर्मणः फलम् ॥ ३१ ॥ न स्मराम्यशुभं किञ्चित् कृतं कस्यचिदण्वपि । कर्मणा मनसा वाचा कस्येदं कर्मणः फलम् ॥ ३२ ॥ नूनं जन्मान्तरकृतं पापमापतितं महत् । अपश्चिमामिमां कष्टामापदं प्राप्तवत्यहम् ॥ ३३ ॥ भर्तृराज्यापहरणं स्वजनाच्च पराजयः । भर्त्रा सह वियोगश्च तनयाभ्याञ्च विच्युतिः ॥ ३४ ॥ निर्नाथता वने वासो बहुव्यालनिषेविते । अथापरेद्युः संप्राप्ते हतशिष्टा जनास्तदा ॥ ३५ ॥ देशात्तस्माद्विनिष्क्रम्य ह्यशोचन् वैशसं कृतम् । भ्रातरं पितरं पुत्रं सखायञ्च नराधिप ॥ ३६ ॥ अशोचन्तत्र

वैदर्भी किं नु मे दुष्कृतं कृतम्। योऽपि मे निर्जनेऽरण्ये सं-
प्राप्तोऽयं जनार्णवः ॥ ३७ ॥ स हतो हस्तियूथेन मन्दभाग्या-
ममैव तत्। प्राप्तव्यं सुचिरं दुःखं नूनमद्यापि वै मया ॥ ३८ ॥
नाप्राप्तकालो म्रियते श्रुतं वृद्धानुशासनम्। या नाहमद्य
मृदिता हस्तियूथेन दुःखिता ॥ ३९ ॥ न ह्यदैवकृतं किञ्चिन्नरा-
णामिह विद्यते। न च मे बालभावेऽपि किञ्चित् पापकृतं कृतम्
॥ ४० ॥ कर्मणा मनसा वाचा यदिदं दुःखमागतम्। मन्ये स्वय-
म्बरकृते लोकपालाः समागताः ॥ ४१ ॥ प्रत्याख्याता मया तत्र
नलस्यार्थाय देवताः। नूनं तेषां प्रभावेन वियोगं प्राप्तवत्यहम्
॥ ४२ ॥ एवमादीनि दुःखार्त्ता सा विलप्य वराङ्गना। प्रला-
पानि तदा तानि दमयन्ती पतिव्रता ॥ ४३ ॥ हतशेषैः सह
तदा ब्राह्मणैर्वेदपारगैः। अगच्छद्राजशार्दूल चन्द्रलेखेव शारदी
॥ ४४ ॥ गच्छन्ती सा चिराद्बाला पुरमासादयन्महत्। सायाह्ने
चेदिराजस्य सुबाहोः सत्यदर्शिनः ॥ ४५ ॥ अथ वस्त्रार्द्धसंवीता
प्रविवेश पुरोत्तमम्। तां विह्वलां कृशां दीनां मुक्तकेशीममा-
र्जिताम् ॥ ४६ ॥ उन्मत्तामिव गच्छन्तीं ददृशुः पुरवासिनः।
प्रविशन्तीन्तु तां दृष्ट्वा चेदिराजपुरीं तदा ॥ ४७ ॥ अनुजग्मु-
स्तत्र बाला ग्रामिपुत्राः कुतूहलात्। सा तैः परिवृतागच्छत्
समीपं राजवेश्मनः ॥ ४८ ॥ तां प्रासादगतापश्यद्राजमाता जनै-
र्वृताम्। धात्रीमुवाच चैवैनामानयेति ममान्तिकम् ॥ ४९ ॥
जनेन क्लिश्यते बाला दुःखिता शरणार्थिनी। यादृग्रूपञ्च पश्यामि
विद्योतयति मे गृहम् ॥ ५० ॥ उन्मत्तवेशा कल्याणी श्रीरिवा-
यतलोचना। सा जनं वारयित्वा तं प्रासादतलमुत्तमम् ॥ ५१ ॥
आरोप्य विस्मिता राजन् दमयन्तीमपृच्छत। एवमप्यसुखाविष्टा
बिभर्षि परमं वपुः ॥ ५२ ॥ भासि विद्युदिवाभ्रेषु शंस मे कासि
कस्य वा। न हि ते मानुषं रूपं भूषणैरपि वर्जितम् ॥ ५३ ॥

असहाया नरेभ्यश्च नोद्विग्नस्यमरप्रभे। तच्छ्रुत्वा वचनं तस्या
भैमी वचनमब्रवीत् ॥ ५४ ॥ मानुषीं मां विजानीहि भर्त्तारं
समनुव्रताम्। सैरिन्ध्रीं जातिसम्पन्नां भुजिष्यां कामवासिनीम्
॥ ५५ ॥ फलमूलाशनामेकां यत्रसायंप्रतिश्रयाम्। असङ्ख्येय-
गुणो भर्त्ता माञ्च नित्यमनुव्रतः ॥ ५६ ॥ भक्ताहमपि तं वीरं
छायेवानुगता पथि। तस्य दैवात् प्रसङ्गोऽभूदतिमात्रं सुदेवने
॥ ५७ ॥ द्यूते स निर्जितश्चैव वनमेक उपेयिवान्। तमेकवसनं
वीरमुन्मत्तमिव विह्वलम् ॥ ५८ ॥ आश्वासयन्ती भर्त्तारमहमप्य-
गमं वनम्। स कदाचिद्वने वीरः कस्मिंश्चित् कारणान्तरे ॥ ५९ ॥
क्षुत्परीतस्तु विमनास्तदप्येकं व्यसर्जयत्। तमेकवसना नग्न-
मुन्मत्तवदचेतसम् ॥ ६० ॥ अनुव्रजन्ती बहुला न स्वपामि निशा-
स्तदा। ततो बहुतिथे काले सुप्तामुत्सृज्य मां क्वचित् ॥ ६१ ॥
वाससोऽर्द्धं परिच्छिद्य त्यक्तवान्मामनागसम्। तं मार्गमाणा
भर्त्तारं दह्यमाना दिवानिशम् ॥ ६२ ॥ साहं कमलगर्भाभमप-
श्यन्ती हृदि प्रियम्। न विन्दाम्यमरप्रख्यं प्रियं प्राणेश्वरं प्रभुम्
॥ ६३ ॥ तामश्रुपरिपूर्णाक्षीं विलपन्तीं तथा बहु। राज-
माताब्रवीदार्त्तां भैमीमार्त्तस्वरां स्वयम् ॥ ६४ ॥ वसस्व मयि
कल्याणि प्रीतिर्मे परमा त्वयि। मृगयिष्यन्ति ते भद्रे भर्त्तारं
पुरुषा मम ॥ ६५ ॥ अपि वा स्वयमागच्छेत् परिधावन्नितस्ततः।
इहैव वसती भद्रे भर्त्तारमुपलप्स्यसे ॥ ६६ ॥ राजमातुर्वचः
श्रुत्वा दमयन्ती वचोऽब्रवीत्। समयेनोत्सहे वस्तुं त्वयि वीर-
प्रजायिनि ॥ ६७ ॥ उच्छिष्टं नैव भुञ्जीयां न कुर्य्यां पादधावनम्।
न चाहं पुरुषानन्यान् प्रभाषेयं कथञ्चन ॥ ६८ ॥ प्रार्थयेद्यदि मां
कश्चिद्दण्ड्यस्ते स पुमान् भवेत्। वध्यश्च तेऽसकृन्मन्द इति मे
व्रतमाहितम् ॥ ६९ ॥ भर्त्तुरन्वेषणार्थन्तु पश्येयं ब्राह्मणानहम्।
यद्येवमिह वत्स्यामि त्वत्सकाशे न संशयः ॥ ७० ॥ अतोऽन्यथा

न मे वासो वर्त्तते हृदये क्वचित्। तां प्रहृष्टेन मनसा राज-
मातेदमब्रवीत् ॥ ७१ ॥ सर्वमेतत् करिष्यामि दृष्ट्वा ते व्रतमीदृ-
शम्। एवमुक्त्वा ततो भैमीं राजमाता विशाम्पते ॥ ७२ ॥ उवा-
चेदं दुहितरं सुनन्दां नाम भारत। सैरिन्ध्रीमभिजानीष्व सुनन्दे
देवरूपिणीम् ॥ ७३ ॥ वयसा तुल्यतां प्राप्ता सखी तव भव-
त्वियम्। एतया सह मोदस्व निरुद्विग्नमनाः सदा ॥ ७४ ॥
ततः परमसंहृष्टा सुनन्दा गृहमागतत्। दमयन्तीमुपादाय
सखीभिः परिवारिता ॥ ७५ ॥ सा तत्र पूज्यमाना वै दमयन्ती
व्यनन्दत। सर्वकामैः सुविहितैर्निरुद्वेगावसत्तदा ॥ ७६ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि दमयन्ती-
चेदिराजगृहवासे पञ्चषष्टोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

बृहदश्व उवाच। उत्सृज्य दमयन्तीन्तु नलो राजा विशा-
म्पते। ददर्श दावं दह्यन्तं गहने वने ॥ १ ॥ तत्र शुश्राव
शब्दं वै मध्ये भूतस्य कस्यचित्। अभिधाव नलेत्युच्चैः पुण्य-
श्लोकेति चासकृत् ॥ २ ॥ माभैरिति नलश्चोक्त्वा मध्यमग्नेः प्रविश्य
तम्। ददर्श नागराजानं शयानं कुण्डलीकृतम् ॥ ३ ॥ स
नागः प्राञ्जलिर्भूत्वा वेपमानो नलस्तदा। उवाच मां विद्धि
राजन् नागं कर्कोटकं नृप ॥ ४ ॥ मया प्रलब्धो महर्षिर्नारदः
सुमहातपाः। तेन मन्युपरीतेन शप्तोऽस्मि मनुजाधिप ॥ ५ ॥
तिष्ठ त्वं स्थावर इव यावदेव नलः क्वचित्। इतो नेता हि तत्र
त्वं शापान्मोक्ष्यसि मत्कृतात् ॥ ६ ॥ तस्य शापान्नशक्तोऽस्मि
पदाद्विचलितुं पदम्। उपदेक्ष्यामि ते श्रेयस्त्रातुमर्हति मां
भवान् ॥ ७ ॥ सखा च ते भविष्यामि मत्समो नास्ति पन्नगः।

लघुश्च ते भविष्यामि शीघ्रमादाय गच्छ माम् ॥ ८ ॥ एवमुक्त्वा
स नागेन्द्रो बभूवाङ्गुष्ठमात्रकः। तं गृहीत्वा नलः प्रायाद्देशं
दावविवर्ज्जितम् ॥ ९ ॥ आकाशदेशमासाद्य विमुक्तं कृष्णवर्त्मना।
उत्स्रष्टुकामं तं नागः पुनः कर्कोटकोऽब्रवीत् ॥ १० ॥ पदानि
गणयन् गच्छ स्वानि नैषध कानिचित्। तत्र तेऽहं महाबाहो
श्रेयो धास्यामि यत्परम् ॥ ११ ॥ ततः सङ्ख्यातुमारब्धमदशद्दशमे
पदे। तस्य दष्टस्य तद्रूपं क्षिप्रमन्तरधीयत ॥ १२ ॥ स दृष्ट्वा
विस्मितस्तस्थावात्मानं विकृतं नलः। स्वरूपधारिणं नागं ददर्श
स महीपतिः ॥ १३ ॥ ततः कर्कोटको नागः सान्त्वयन्नलमब्रवीत्।
मया तेऽन्तर्हितं रूपं न त्वां विद्युर्जना इति ॥ १४ ॥ यत्कृते
चासि निकृतो दुःखेन महता नल। विषेण स मदीयेन दुःखं
त्वयि निवत्स्यति ॥ १५ ॥ विषेण संवृतैर्गात्रैर्यावत्त्वां न विमो-
क्ष्यति। तावत्त्वयि महाराज दुःखं वै स निवत्स्यति ॥ १६ ॥
अनागा येन निकृतस्त्वमनर्हो जनाधिप। क्रोधादसूययित्वा तं
रक्षा मे भवतः कृता ॥ १७ ॥ न ते भयं नरव्याघ्र दंष्ट्रिभ्यः शत्रु-
तोऽपि वा। ब्रह्मविद्भ्यश्च भविता मत्प्रसादान्नराधिप ॥ १८ ॥
राजन् विषनिमित्ता च न ते पीड़ा भविष्यति। संग्रामेषु च
राजेन्द्र शश्वज्जयमवाप्स्यसि ॥ १९ ॥ गच्छ राजन्नितः सूतो
बाहुकोऽहमिति ब्रुवन्। समीपमृतुपर्णस्य स हि चैवाक्षनैपुणः
॥ २० ॥ अयोध्यां नगरीं रम्यामद्य वै निषधेश्वर। स तेऽक्ष-
हृदयं दाता राजाश्वहृदयेन वै ॥ २१ ॥ इक्ष्वाकुकुलजः श्रीमान्
मित्रश्चैव भविष्यति। भविष्यसि यदाक्षज्ञः श्रेयसा योक्ष्यसे तदा
॥ २२ ॥ समेष्यसि दारैस्त्वं मा स्म शोके मनः कृथाः। राज्येन
तनयाभ्याञ्च सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २३ ॥ स्वं रूपञ्च यदा द्रष्टु-
मिच्छेथास्त्वं नराधिप। संस्मर्त्तव्यस्तदा तेऽहं वासश्चेदं निवा-
सयेः ॥ २४ ॥ अनेन वाससाच्छन्नः स्वरूपं प्रतिपत्स्यते। इत्युक्त्वा

पौ: ४। २३ व २७

प्रददौ तस्मै दिव्यं वासोयुगं तदा ॥२५॥ एवं नलस्य सन्दिश्य वासो
दत्त्वा च कौरव। नागराजस्ततो राजंस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ २६ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलकर्कोटक-
संवादे षट्षष्टोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

बृहदश्व उवाच। तस्मिन्नन्तर्हिते नागे प्रययौ नैषधो नलः।
ऋतुपर्णस्य नगरं प्राविशद्दशमेऽहनि ॥ १ ॥ स राजानमुपातिष्ठ-
द्बाहुकोऽहमिति ब्रुवन्। अश्वानां वाहने युक्तः पृथिव्यां नास्ति
मत्समः ॥ २ ॥ अर्थकृच्छ्रेषु चैवाहं प्रष्टव्यो नैपुणेषु च। अन्न-
संस्कारमपि च जानाम्यन्यैर्विशेषतः ॥ ३ ॥ यानि शिल्पानि
लोकेऽस्मिन् यच्चैवान्यत् सुदुष्करम्। सर्वं यतिष्ये तत्कर्त्तुमृतु-
पर्ण भरस्व माम् ॥ ४ ॥

ऋतुपर्ण उवाच। वस बाहुक भद्रन्ते सर्वमेतत् करिष्यसि।
शीघ्रयाने सदा बुद्धिर्ध्रियते मे विशेषतः ॥ ५ ॥ स त्वमातिष्ठ
योगं तं येन शीघ्रा हया मम। भवेयुरश्वाध्यक्षोऽसि वेतनं ते
शतंशताः ॥ ६ ॥ त्वामुपस्थास्यतश्चैव नित्यं वार्ष्णेयजीवलौ।
एताभ्यां रंस्यसे सार्द्धं वस वै मयि बाहुक ॥ ७ ॥

बृहदश्व उवाच। एवमुक्तो नलस्तेन न्यवसत्तत्र पूजितः।
ऋतुपर्णस्य नगरे सहवार्ष्णेयजीवलः ॥ ८ ॥ स वै तत्रावसद्राजा
वैदर्भीमनुचिन्तयन्। सायं सायं सदा चेमं श्लोकमेकं जगाद
ह ॥ ९ ॥ क्व नु सा क्षुत्पिपासार्त्ता श्रान्ता शेते तपस्विनी।
स्मरन्ती तस्य मन्दस्य कं वा साद्योपतिष्ठति ॥ १० ॥ एवं ब्रुवन्तं
राजानं निशायां जीवलोऽब्रवीत्। कामेनां शोचसे नित्यं श्रोतु-
मिच्छामि बाहुक ॥ ११ ॥ आयुष्मन् कस्य वा नारी यामेवमनु-

शोचसि । तमुवाच नलो राजा मन्दप्रज्ञस्य कस्यचित् ॥ १२ ॥
आसीद्बहुमता नारी तस्या दृढ़तरं वचः । स वै केनचिदर्थेन
तया मन्दो व्ययुज्यत ॥ १३ ॥ विप्रयुक्तः स मन्दात्मा भ्रमत्यसुख-
पीड़ितः । दह्यमानः स शोकेन दिवारात्रमतन्द्रितः ॥ १४ ॥
निशाकाले स्मरंस्तस्याः श्लोकमेवं स गायति । स विभ्रमन्महीं
सर्व्वां क्वचिदासाद्य किञ्चन ॥ १५ ॥ वसत्यनर्हस्तद्दुःखं भूय एवा-
नुसंस्मरन् । सा तु तं पुरुषं नारी कृच्छ्रेऽप्यनुगता वने ॥ १६ ॥
त्यक्ता तेनाल्पपुण्येन दुष्करं यदि जीवति । एका बालानभिज्ञा
च मार्गाणामतथोचिता ॥ १७ ॥ क्षुत्पिपासापरीताङ्गी दुष्करं
यदि जीवति । श्वापदाचरिते नित्यं वने महति दारुणे ॥ १८ ॥
त्यक्ता तेनाल्पभाग्येन मन्दप्रज्ञेन मारिष । इत्येवं नैषधो राजा
दमयन्तीमनुस्मरन् । अज्ञातवासं न्यवसद्राज्ञस्तस्य निवेशने ॥१९॥

इति आरण्यपर्व्वणि नलोपाख्यानपर्व्वणि नलविलापे
सप्तषष्टोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

बृहदश्व उवाच । हृतराज्ये नले भीमः सभार्य्ये प्रेष्यतां गते ।
द्विजान् प्रस्थापयामास नलदर्शनकाङ्क्षया ॥ १ ॥ सन्दिदेश च
तान् भीमो वसु दत्त्वा च पुष्कलम् । मृगयध्वं नलञ्चैव दम-
यन्तीञ्च मे सुताम् ॥ २ ॥ अस्मिन् कर्म्मणि सम्पन्ने विज्ञाते निष-
धाधिपे । गवां सहस्रं दास्यामि यो वस्तावानयिष्यति ॥ ३ ॥
अग्रहारांश्च दास्यामि ग्रामं नगरसम्मितम् । नचेच्छक्याविहानेतुं
दमयन्ती नलोऽपि वा ॥ ४ ॥ ज्ञातमात्रेऽपि दास्यामि गवां
दशशतं धनम् । इत्युक्तास्ते ययुर्हृष्टा ब्राह्मणाः सर्व्वतो दिशम्
॥ ५ ॥ पुरराष्ट्राणि चिन्वन्तो नैषधं सह भार्य्यया । नैव क्वापि

प्रपश्यन्ति नलं वा भीमपुत्रिकाम् ॥ ६ ॥ ततश्चेदिपुरीं रम्यां सुदेवो नाम वै द्विजः। विचिन्वानोऽथ वैदर्भीमपश्यद्राजवेश्मनि ॥ ७ ॥ पुण्याहवाचने राज्ञः सुनन्दासहितां स्थिताम्। मन्दं प्रख्यायमानेन रूपेणाप्रतिमेन ताम् ॥ ८ ॥ निबद्धां धूमजालेन प्रभामिव विभावसोः। तां समीक्ष्य विशालाक्षीमधिकं मलिनां कृशाम्। तर्कयामास भैमीति कारणैरुपपादयन् ॥ ९ ॥

सुदेव उवाच। यथेयं मे पुरा दृष्टा तथारूपमङ्गना। कृतार्थोऽस्म्यद्य दृष्ट्वेमां लोककान्तामिव श्रियम्। पूर्णचन्द्रनिभां श्यामां चारुवृत्तपयोधराम् ॥ १० ॥ कुर्वन्तीं प्रभया देवीं सर्वा वितिमिरा दिशः। चारुपद्मविशालाक्षीं मन्मथस्य रतीमिव ॥११॥ इष्टां समस्तलोकस्य पूर्णचन्द्रप्रभामिव। विदर्भसरसस्तस्माद्दैवदोषादिवोद्धृताम् ॥ १२ ॥ मलपङ्कानुलिप्ताङ्गीं मृणालीमिव चोद्धृताम्। पौर्णमासीमिव निशां राहुग्रस्तनिशाकराम् ॥ १३ ॥ पतिशोकाकुलां दीनां शुष्कस्रोतां नदीमिव। विध्वस्तपर्णकमलां वित्रासितविहङ्गमाम् ॥ १४ ॥ हस्तिहस्तपरामृष्टां व्याकुलामिव पद्मिनीम्। सुकुमारीं सुजाताङ्गीं रत्नगर्भगृहोचिताम् ॥ १५ ॥ दह्यमानामिवार्केण मृणालीमिव चोद्धृताम्। रूपौदार्यगुणोपेतां मण्डनार्हाममण्डिताम् ॥ १६ ॥ चन्द्रलेखामिव नवां व्योम्नि नीलाभ्रसंवृताम्। कामभोगैः प्रियैर्हीनां हीनां बन्धुजनेन च ॥ १७ ॥ देहं धारयतीं दीनां भर्तृदर्शनकाङ्क्षया। भर्ता नाम परं नार्या भूषणं भूषणैर्विना ॥ १८ ॥ एषा हि रहिता तेन शोभमाना न शोभते। दुष्करं कुरुतेऽत्यर्थं हीनो यदनया नलः ॥ १९ ॥ धारयत्यात्मनो देहं न शोकेनावसीदति। इमामसितकेशान्तां शतपत्रायतेक्षणाम् ॥ २० ॥ सुखार्हां दुःखितां दृष्ट्वा ममापि व्यथते मनः। कदा नु खलु दुःखस्य पारं यास्यति वै शुभा ॥ २१ ॥ भर्तुः समागमात् साध्वी रोहिणी शशिनो

यथा। अस्या नूनं पुनर्लाभान्नैषधः प्रीतिमेष्यति ॥ २२ ॥ राजा राज्यपरिभ्रष्टः पुनर्लब्ध्वा च मेदिनीम्। तुल्यशीलवयोयुक्तां तुल्याभिजनसंवृताम् ॥ २३ ॥ नैषधोऽर्हति वैदर्भीं तच्चेयमसितेक्षणा। युक्तास्यस्याप्रमेयस्य वीर्य्यसत्त्ववतो मया ॥ २४ ॥ समाश्वासयितुं भार्य्यां पतिदर्शनलालसाम्। अहमाश्वासयाम्येनां पूर्णचन्द्रनिभाननाम्। अदृष्टपूर्व्वां दुःखस्य दुःखार्त्तां ध्यानतत्पराम् ॥ २५ ॥

वृहदश्व उवाच। एवं विमृश्य विविधैः कारणैर्लक्षणैश्च ताम्। उपगम्य ततो भैमीं सुदेवो ब्राह्मणोऽब्रवीत् ॥ २६ ॥ अहं सुदेवो वैदर्भि भ्रातुस्ते दयितः सखा। भीमस्य वचनाद्राज्ञि त्वामन्वेष्टुमिहागतः ॥ २७ ॥ कुशली ते पिता राज्ञि जननी भ्रातरश्च ते। आयुष्मन्तौ कुशलिनौ तत्रस्थौ दारकौ च तौ ॥ २८ ॥ त्वत्कृते बन्धुवर्गाश्च गतसत्त्वा इवासते। अन्वेष्टारो ब्राह्मणाश्च भ्रमन्ति शतशो महीम् ॥ २९ ॥

वृहदश्व उवाच। अभिज्ञाय सुदेवं तं दमयन्ती युधिष्ठिर। पर्य्यपृच्छत तान् सर्व्वान् क्रमेण सुहृदः स्वकान्। रुरोद च भृशं राजन् वैदर्भी शोककर्षिता ॥ ३० ॥ दृष्ट्वा सुदेवं सहसा भ्रातुरिष्टं द्विजोत्तमम्। ततो रुदतीं तां दृष्ट्वा सुनन्दा शोककर्षिता ॥ ३१ ॥ सुदेवेन सहैकान्ते कथयन्तीञ्च भारत। जनित्र्याः कथयामास सैरिन्ध्री रुदती भृशम् ॥ ३२ ॥ ब्राह्मणेन सहागम्य तां वेद यदि मन्यसे। अथ चेदिपतेर्माता राज्ञश्चान्तःपुरात्तदा ॥ ३३ ॥ जगाम यत्र सा वाला ब्राह्मणेन सहाभवत्। ततः सुदेवमानाय्य राजमाता विशाम्पते ॥ ३४ ॥ पप्रच्छ भार्य्या कस्येयं सुता वा कस्य भाविनी। कथञ्च नष्टा ज्ञातिभ्यो भर्त्तुर्वा वामलोचना ॥ ३५ ॥ त्वया च विदिता विप्र कथमेवङ्गता सती। एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं त्वत्तः सर्व्वमशेषतः ॥ ३६ ॥ तत्त्वेन हि

समाचचक्षे प्रच्छन्नां देवरूपिणीम्। एवमुक्तस्तया राजन् सुदेवो द्विजसत्तमः। सुखोपविष्ट आचष्ट दमयन्त्या यथातथम् ॥ ३७ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि नलोपाख्यानपर्व्वणि दमयन्तीसुदेव-
संवादे अष्टषष्टोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

सुदेव उवाच। विदर्भराजो धर्मात्मा भीमो नाम महाद्युतिः। सुतेयं तस्य कल्याणी दमयन्तीति विश्रुता ॥ १ ॥ राजा तु नैषधो नाम वीरसेनसुतो नलः। भार्य्येयं तस्य कल्याणी पुण्यश्लोकस्य धीमतः ॥ २ ॥ स द्यूतेन जितो भ्रात्रा हृतराज्यो महीपतिः। दमयन्त्या गतः सार्द्धं न प्राज्ञायत कस्यचित् ॥ ३ ॥ ते वयं दमयन्त्यर्थं चरामः पृथिवीमिमाम्। सेयमासादिता बाला तव पुत्रनिवेशने ॥ ४ ॥ अस्या रूपेण सदृशी मानुषी न हि विद्यते। अस्या ह्येष भ्रुवोर्मध्ये सहजः पिप्लुरुत्तमः ॥ ५ ॥ श्यामायाः पद्मसङ्काशो लक्षितोऽन्तर्हितो मया। मलेन संवृतो ह्यस्याश्छन्नोऽभ्रेणेव चन्द्रमाः ॥ ६ ॥ चिह्नभूतो विभूत्यर्थमयं धात्रा विनिर्मितः। प्रतिपत्कलुषस्येन्दोर्लेखा नातिविराजते ॥ ७ ॥ न चास्या दृश्यते रूपं वपुर्मलसमाचितम्। असंस्कृतमपि व्यक्तं भाति काञ्चनसन्निभम् ॥ ८ ॥ अनेन वपुषा बाला पिप्लुनानेन सूचिता। लक्षितेयं मया देवी निभृतोऽग्निरिवोष्मणा ॥ ९ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य सुदेवस्य विशाम्पते। सुनन्दा शोधयामास पिप्लुप्रच्छादनं मलम् ॥ १० ॥ स मलेनापकृष्टेन पिप्लुस्तस्या व्यरोचत। दमयन्त्या यथा व्यभ्रे नभसीव निशाकरः ॥ ११ ॥ पिप्लुं दृष्ट्वा सुनन्दा च राजमाता च भारत। रुदन्त्यौ तां परिष्वज्य मुहूर्त्तमिव तस्थतुः ॥ १२ ॥ उत्सृज्य बाष्पं शनकै राजमातेदमब्रवीत्। भगिन्या दुहिता मेऽसि पिप्लु-

नानेन सूचिता ॥ १३ ॥ अहञ्च तव माता च राज्ञस्तस्य महात्मनः । सुते दशार्णाधिपतेः सुदाम्नश्चारुदर्शने ॥ १४ ॥ भीमस्य राज्ञः सा दत्ता वीरबाहोरहं पुनः । त्वन्तु जाता मया दृष्टा दशार्णेषु पितुर्गृहे ॥ १५ ॥ यथैव ते पितुर्गेहं तथैव मम भाविनि । यथैव च ममैश्वर्य्यं दमयन्ति तथा तव ॥ १६ ॥ तां प्रहृष्टेन मनसा दमयन्ती विशाम्पते । प्रणम्य मातुर्भगिनीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १७ ॥ अज्ञायमानापि सती सुखमस्म्युषिता त्वयि । सर्व्वकामैः सुविहिता रक्ष्यमाना सदा त्वया ॥ १८ ॥ सुखात् सुखतरं वासो भविष्यति न संशयः । चिरविप्रोषितां मातर्मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ १९ ॥ दारकौ च हि मे नीतौ वसतस्तत्र बालकौ । पित्रा विहीनौ शोकार्त्तौ मया चैव कथं नु तौ ॥ २० ॥ यदि चापि प्रियं किञ्चिन्मयि कर्त्तुमिच्छसि । विदर्भान् यातुमिच्छामि शीघ्रं मे यानमादिश ॥ २१ ॥ बाढमित्येव तामुक्त्वा हृष्टा मातृष्वसा नृप । गुप्तां बलेन महता पुत्रस्यानुमते ततः ॥ २२ ॥ प्रास्थापयद्राजमाता श्रीमतीं नरवाहिना । यानेन भरतश्रेष्ठ स्वन्नपानपरिच्छदाम् ॥ २३ ॥ ततः सा नचिरादेव विदर्भानगमत् पुनः । तान्तु बन्धुजनः सर्व्वः प्रहृष्टः समपूजयत् ॥ २४ ॥ सर्व्वान् कुशलिनो दृष्ट्वा बान्धवान् दारकौ च तौ । मातरं पितरञ्चोभौ सर्व्वञ्चैव सखीजनम् ॥ २५ ॥ देवताः पूजयामास ब्राह्मणांश्च यशस्विनी । परेण विधिना देवि दमयन्ती विशाम्पते ॥ २६ ॥ अतर्पयत् सुदेवञ्च गोसहस्रेण पार्थिवः । प्रीतो दृष्ट्वैव तनयां ग्रामेण द्रविणेन च ॥ २७ ॥ सा व्युष्टा रजनीन्तत्र पितुर्वेश्मनि भाविनी । विश्रान्ता मातरं राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ २८ ॥

दमयन्त्युवाच । मांचेदिच्छसि जीवन्तीं मातः सत्यं ब्रवीमि ते । नरवीरस्य वै तस्य नलस्यानयने यत ॥ २९ ॥ दमयन्त्या

तथोक्ता तु सा देवी भृशदुःखिता। बाष्पेनापिहिता राज्ञी नोत्तरं किञ्चिदब्रवीत् ॥ ३० ॥ तदवस्थान्तु तां दृष्ट्वा सर्वमन्तः-पुरं तदा। हाहाभूतमीवासीद्भृशञ्च प्ररुरोद ह ॥ ३१ ॥ ततो भीमं महाराजं भार्य्या वचनमब्रवीत्। दमयन्ती तव सुता भर्त्तारमनुशोचति ॥ ३२ ॥ अपकृष्य च लज्जां सा स्वयमुक्तवती नृप। प्रयतन्तु तव प्रेष्याः पुण्यश्लोकस्य मार्गणे ॥ ३३ ॥ तया प्रचोदितो राजा ब्राह्मणान् वशवर्त्तिनः। प्रास्थापयद्दिशः सर्वा यतध्वं नलमार्गणे ॥ ३४ ॥ ततो विदर्भाधिपतेर्नियोगाद्ब्राह्मणा-स्तदा। दमयन्तीमथो दृष्ट्वा प्रस्थितास्ते तथाब्रुवन् ॥ ३५ ॥ अथ तानब्रवीद्वैमी सर्वराष्ट्रेष्विदं वचः। ब्रुयास्तज्जनसंसत्सु तत्र तत्र पुनः पुनः ॥ ३६ ॥ क्व नु त्वं कितव च्छित्त्वा वस्त्रार्द्धं प्रस्थितो मम। उत्सृज्य विपिने सुप्तामनुरक्तां प्रियां प्रिय ॥ ३७ ॥ सा वै यथा त्वया दिष्टा तथास्ते त्वत्प्रतीक्षिणी। दह्यमाना भृशं बाला वस्त्रार्द्धेनाभिसंवृता ॥ ३८ ॥ तस्या रुदन्त्याः सततं तेन शोकेन पार्थिव। प्रसादं कुरु वै वीर प्रतिवाक्यं वदस्व च ॥ ३९ ॥ एवमन्यच्च वक्तव्यं कृपां कुर्य्याद्यथा मयि। वायुना धूयमानो हि वनं दहति पावकः ॥ ४० ॥ भर्त्तव्या रक्षणीया च पत्नी हि पतिना सदा। तन्नष्टमुभयं कस्माद्धर्मज्ञस्य सतस्तव ॥ ४१ ॥ ख्यातः प्राज्ञः कुलीनश्च सानुक्रोशो भवान् सदा। संवृत्तो निर-नुक्रोशः शङ्के मद्भाग्यसंक्षयात् ॥ ४२ ॥ तत् कुरुष्व नरव्याघ्र दयां मयि नरर्षभ। आनृशंस्यं परो धर्मस्त्वत्त एव हि मे श्रुतः ॥ ४३ ॥ एवं ब्रुवाणान् यदि वः प्रतिब्रूयाद्धि कश्चन। स नरः सर्वथा ज्ञेयः कश्चासौ क्व नु वर्त्तते ॥ ४४ ॥ यश्चैवं वचनं श्रुत्वा ब्रूयात् प्रतिवचो नरः। तदादाय वचस्तस्य ममावेद्यं द्विजो-त्तमाः ॥ ४५ ॥ यथा च वो न जानीयाद्ब्रुवतो मम शासनात्। पुनरागमनञ्चैव तथा कार्य्यमतन्द्रितैः ॥ ४६ ॥ यदि वासौ

समर्थः स्याद्यदि वाप्यधनो भवेत्। यदि वाप्यसमर्थः स्यान्ज्ञेय-
मस्य चिकीर्षितम् ॥ ४७ ॥ एवमुक्तास्त्वगच्छंस्ते ब्राह्मणाः सर्वतो
दिशः। नलं मृगयितुं राजंस्तदा व्यसनिनं तथा ॥ ४८ ॥ ते
पुराणि सराष्ट्राणि ग्रामान् घोषांस्तथाश्रमान्। अन्वेषन्तो नलं
राजन्नाधिजग्मुर्द्विजातयः ॥ ४९ ॥ तच्च वाक्यं तथा सर्व्वे तत्र
तत्र विशाम्पते। श्रावयाञ्चक्रिरे विप्रा दमयन्त्या यथेरितम् ॥ ५० ॥

इति आरण्यपर्व्वणि नलोपाख्यानपर्व्वणि नलान्वेषणे
एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

बृहदश्व उवाच। अथ दीर्घस्य कालस्य पर्णादो नाम वै
द्विजः। प्रत्येत्य नगरं भैमीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ नैषधं
मृगयाणेन दमयन्ति मया नलम्। अयोध्यां नगरीं गत्वा भाङ्गा-
सुरिरुपस्थितः ॥ २ ॥ श्रावितश्च मया वाक्यं त्वदीयं स महा-
जने। ऋतुपर्णो महाभागो यथोक्तं वरवर्णिनि ॥ ३ ॥ तच्छ्रुत्वा
नाब्रवीत् किञ्चिदृतुपर्णो नराधिपः। न च पारिषदः कश्चि-
द्भाष्यमाणो मयासकृत् ॥ ४ ॥ अनुज्ञातन्तु मां राज्ञा विजने
कश्चिदब्रवीत्। ऋतुपर्णस्य पुरुषो बाहुको नाम नामतः ॥ ५ ॥
सूतस्तस्य नरेन्द्रस्य विरूपो ह्रस्वबाहुकः। शीघ्रयानेषु कुशलो
मिष्टकर्त्ता च भोजने ॥ ६ ॥ स विनिश्वस्य बहुशो रुदित्वा च
पुनः पुनः। कुशलञ्चैव मां दृष्ट्वा पश्चादिदमभाषत ॥ ७ ॥
वैषम्यमपि सम्प्राप्ता गोपायन्ति कुलस्त्रियः। आत्मानमात्मना
सत्यो जितः स्वर्गो न संशयः ॥ ८ ॥ रहिता भर्तृभिश्चैव न
कुप्यन्ति कदाचन। प्राणांश्चारित्रकवचान् धारयन्ति वरस्त्रियः
॥ ९ ॥ विषमस्थेन मूढ़ेन परिभ्रष्टसुखेन तु। यत् सा तेन परि-
त्यक्ता तत्र न क्रोद्धुमर्हति ॥ १० ॥ प्राणयात्रां परिप्रेप्सोः शकु-
नैर्हृतवाससः। आधिभिर्दह्यमानस्य श्यामा न क्रोद्धुमर्हति ॥ ११ ॥

सत्कृतासत्कृता वापि पतिं दृष्ट्वा यथागतम् । भ्रष्टराज्यं श्रिया हीनं क्षुधितं व्यसनाप्लुतम् ॥ १२ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा त्वरितोऽहमिहागतः । श्रुत्वा प्रमाणं भवती राज्ञश्चैव निवेदय ॥ १३ ॥ एतच्छ्रुत्वाश्रुपूर्णाक्षी पर्णादस्य विशाम्पते । दमयन्ती रहोऽभ्येत्य मातरं प्रत्यभाषत ॥ १४ ॥ अयमर्थो न संवेद्यो भीमे मातः कदाचन । त्वत्सन्निधौ नियोक्ष्येऽहं सुदेवं द्विजसत्तमम् ॥ १५ ॥ यथा न नृपतिर्भीमः प्रतिपद्येत मे मतम् । तथा त्वया प्रकर्त्तव्यं मम चेत् प्रियमिच्छसि ॥ १६ ॥ यथा चाहं समानीता सुदेवेनाशु बान्धवान् । तेनैव मङ्गलेनाशु सुदेवो यातु माचिरम् ॥ १७ ॥ समानेतुं नलं मातरयोध्यां नगरीमितः । विश्रान्तन्तु ततः पश्चात् पर्णादं द्विजसत्तमम् ॥ १८ ॥ अर्चयामास वैदर्भी धनेनातीव भाविनी । नले चेहागते विप्र भूयो दास्यामि ते वसु ॥ १९ ॥ त्वया हि मे बहु कृतं यदन्यो न करिष्यति । यद्भर्त्राहं समेष्यामि शीघ्रमेव द्विजोत्तम ॥ २० ॥ स एवमुक्तोऽथाश्वास्य आशीर्वादैः सुमङ्गलैः । गृहानुपययौ चापि कृतार्थः सुमहामनाः ॥२१॥ ततः सुदेवमाभाष्य दमयन्ती युधिष्ठिर । अब्रवीत् सन्निधौ मातुर्दुःखशोकसमन्विता ॥२२॥ गत्वा सुदेव नगरीमयोध्यावासिनं नृपम् । ऋतुपर्णं वचो ब्रूहि संपतन्निव कामगः ॥ २३ ॥ आस्थास्यति पुनर्भैमी दमयन्ती स्वयम्वरम् । तत्र गच्छन्ति राजानो राजपुत्राश्च सर्वशः ॥ २४ ॥ यथा च गणितः कालः श्वोभूते स भविष्यति । यदि सम्भावनीयन्ते गच्छ शीघ्रमरिन्दम ॥ २५ ॥ सूर्य्योदये द्वितीयं सा भर्त्तारं वरयिष्यति । न हि स ज्ञायते वीरो नलो जीवति वा न वा ॥ २६ ॥ एवं तया यथोक्तो वै गत्वा राजानमब्रवीत् । ऋतुपर्णं महाराज सुदेवो ब्राह्मणस्तदा ॥ २७ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि दमयन्तीपुनःस्वयम्बरकथने सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

बृहदश्व उवाच। श्रुत्वा वचः सुदेवस्य ऋतुपर्णो नराधिपः।
सान्त्वयन् श्लक्ष्णया वाचा बाहुकं प्रत्यभाषत ॥ १ ॥ विदर्भान्
यातुमिच्छामि दमयन्त्याः स्वयम्वरम्। एकाह्ना हयतत्त्वज्ञ मन्यसे
यदि बाहुक ॥ २ ॥ एवमुक्तस्य कौन्तेय तेन राज्ञा नलस्य ह।
व्यदीर्य्यत मनो दुःखात् प्रदध्यौ च महामनाः ॥ ३ ॥ दमयन्ती
भवेदेतत् कुर्य्याद्दुःखेन मोहिता। अस्मदर्थे भवेद्वायमुपाय-
श्चिन्तितो महान् ॥ ४ ॥ नृशंसं वत वैदर्भी भर्तृकामा तपस्विनी।
मया क्षुद्रेण निकृता कृपणा पापबुद्धिना ॥ ५ ॥ स्त्रीस्वभाव-
श्चलो लोके मम दोषश्च दारुणः। स्यादेवमपि कुर्य्यात् सा
विवासाद्गतसौहृदा ॥ ६ ॥ मम शोकेन संविग्ना नैराश्यात्तनु-
मध्यमा। नैवं सा कर्हिचित् कुर्य्यात् सापत्या च विशेषतः ॥ ७ ॥
यदत्र सत्यं वाऽसत्यं गत्वा वेत्स्यामि निश्चयम्। ऋतुपर्णस्य वै
काममात्मार्थञ्च करोम्यहम् ॥ ८ ॥ इति निश्चित्य मनसा बाहुको
दीनमानसः। कृताञ्जलिरुवाचेदमृतुपर्णं नराधिपम् ॥ ९ ॥
प्रतिजानामि ते वाक्यं गमिष्यामि नराधिप। एकाह्ना पुरुष-
व्याघ्र विदर्भनगरीं नृप ॥ १० ॥ ततः परीक्षामश्वानाञ्चक्रे राजन्
स बाहुकः। अश्वशालामुपागम्य भाङ्गास्वरिनृपाज्ञया ॥ ११ ॥
स त्वर्य्यमाणो बहुश ऋतुपर्णेन बाहुकः। अश्वान् जिज्ञासमानो
वै विचार्य्य च पुनः पुनः ॥ १२ ॥ अध्यगच्छत् कृशानश्वान् सम-
र्थानध्वनि क्षमान्। तेजोबलसमायुक्तान् कुलशीलसमन्वितान्
॥ १३ ॥ वर्जितान् लक्षणैर्हीनैः पृथुप्रोथान्महाहनून्। शुद्धान्
दशभिरावर्त्तैः सिन्धुजान् वातरंहसः ॥ १४ ॥ दृष्ट्वा तानब्रवी-
द्राजा किञ्चित्कोपसमन्वितः। किमिदं प्रार्थितं कर्त्तुं प्रलब्धव्या
न ते वयम् ॥ १५ ॥ कथमल्पबलप्राणा वक्ष्यन्तीमे हया मम।
महदध्वानमपि च गन्तव्यं कथमीदृशैः ॥ १६ ॥

बाहुक उवाच। एको ललाटे द्वौ मूर्ध्नि द्वौ द्वौ पार्श्वोप-

पार्श्वयोः । द्वौ द्वौ वहचि विज्ञेयो प्रयाणे चैक एव तु ॥ १७ ॥ एते हया गमिष्यन्ति विदर्भान्नात्र संशयः । यानन्यान्मन्यसे राजन् ब्रूहि तान् योजयामि ते ॥ १८ ॥

ऋतुपर्ण उवाच । त्वमेव हयतत्त्वज्ञ कुशलो ह्यसि बाहुक । यान् मन्यसे समर्थांस्त्वं क्षिप्रं तानेव योजय ॥ १९ ॥ ततः सदश्वांश्चतुरः कुलशीलसमन्वितान् । योजयामास कुशलो जवयुक्तान्रथे नलः ॥ २० ॥ ततो युक्तं रथं राजा समारोहत्त्वरान्वितः । अथ पर्य्यपतन् भूमौ जानुभिस्ते हयोत्तमाः ॥ २१ ॥ ततो नरवरः श्रीमान्नलो राजा विशाम्पते । सान्त्वयामास तानश्वांस्तेजोबलसमन्वितान् ॥ २२ ॥ रश्मिभिश्च समुद्यम्य नलो यातुमियेष सः । सूतमारोप्य वार्ष्णेयं जवमास्थाय वै परम ॥ २३ ॥ ते चोद्यमाना विधिवद्बाहुकेन हयोत्तमाः । समुत्पेतुरथाकाशं रथिनं मोहयन्निव ॥ २४ ॥ तथा तु दृष्ट्वा तानश्वान् वहतो वातरंहसः । अयोध्याधिपतिः श्रीमान् विस्मयं परमं ययौ ॥ २५ ॥ रथघोषन्तु तं श्रुत्वा हयसंग्रहणञ्च तत् । वार्ष्णेयश्चिन्तयामास बाहुकस्य हयज्ञताम् ॥ २६ ॥ किं नु स्यान्मातलिरयं देवराजस्य सारथिः । तथा तल्लक्षणं वीरे बाहुके दृश्यते महत् ॥ २७ ॥ शालिहोत्रोऽथ किन्नु स्याद्धयानां कुलतत्त्ववित् । मानुषं समनुप्राप्तो वपुः परमशोभनम् ॥ २८ ॥ उताहोस्विद्भवेद्राजा नलः परपुरञ्जयः । सोऽयं नृपतिरायात इत्येवं समचिन्तयत् ॥ २९ ॥ अथ चेह नलो विद्यां वेत्ति तामेव बाहुकः । तुल्यं हि लक्षये ज्ञानं बाहुकस्य नलस्य च ॥ ३० ॥ अपि चेदं वयस्तुल्यं बाहुकस्य नलस्य च । नायं नलो महावीर्य्यस्तद्विद्यो भविष्यति ॥ ३१ ॥ प्रच्छन्ना हि महात्मानश्चरन्ति पृथिवीमिमाम् । दैवेन विधिना युक्ताः शास्त्रोक्तैश्च निरूपणैः ॥ ३२ ॥ भवेत्तु मतिभेदो मे गात्रवैरूप्यतां प्रति । प्रमाणात् परिहीनस्तु भवेदिति मतिर्मम ॥ ३३ ॥

वयःप्रमाणं तत्तुल्यं रूपेण तु विपर्य्ययः। नलं सर्वगुणैर्युक्तं मन्ये बाहुकमन्ततः ॥ ३४ ॥ एवं विचार्य्य बहुशो वार्ष्णेयः पर्य्यचिन्तयत्। हृदयेन महाराज पुण्यश्लोकस्य सारथिः ॥ ३५ ॥ ऋतुपर्णश्च राजेन्द्रो बाहुकस्य हयज्ञताम्। चिन्तयन्मुमुदे राजा सहवार्ष्णेयसारथिः ॥ ३६ ॥ ऐकाग्र्यञ्च तथोत्साहं हयसंग्रहणञ्च तत्। परं यत्नञ्च संप्रेक्ष्य परां मुदमवाप ह ॥ ३७ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि ऋतुपर्णविदर्भगमने एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

वृहदश्व उवाच। स नदीः पर्वतांश्चैव वनानि च सरांसि च। अचिरेणातिचक्राम खेचरः खे चरन्निव ॥ १ ॥ तथा प्रयाते तु रथे तदा भाङ्गासुरिर्नृपः। उत्तरीयमधोऽपश्यद्भ्रष्टं परपुरञ्जयः ॥ २ ॥ ततः स त्वरमाणस्तु पटे निपतिते तदा। ग्रहीष्यामीति तं राजा नलमाह महामनाः ॥ ३ ॥ निगृह्णीष्व महाबुद्धे हयानेतान् महाजवान्। वार्ष्णेयो यावदेतं मे पटमानयतामिह ॥ ४ ॥ नलस्तं प्रत्युवाचाथ दूरे भ्रष्टः पटस्तव। योजनं समतिक्रान्तो नाहर्त्तुं शक्यते पुनः ॥ ५ ॥ एवमुक्तो नलेनाथ तदा भाङ्गासुरिर्नृपः। आससाद वने राजन् फलवन्तं विभीतकम् ॥ ६ ॥ तं दृष्ट्वा बाहुकं राजा त्वरमाणोऽभ्यभाषत। ममापि सूत पश्य त्वं संख्याने परमं बलम् ॥ ७ ॥ सर्वः सर्वं न जानाति सर्वज्ञो नास्ति कश्चन। नैकत्र परिनिष्ठास्ति ज्ञानस्य पुरुषे क्वचित् ॥ ८ ॥ वृक्षेऽस्मिन् यानि पर्णानि फलान्यपि च बाहुक। पतितान्यपि यान्यत्र तत्रैकमधिकं शतम् ॥ ९ ॥ एकमत्राधिकं पत्रं फलमेकञ्च बाहुक। पञ्चकोट्योऽथ पत्राणां द्वयोरपि च

शाखयोः ॥ १० ॥ एकेचिनु त्वस्य शाखे द्वे शाखाप्यन्याः प्रशाखिकाः।
आभ्यां फलसहस्रे द्वे पञ्चोनं शतमेव च ॥ ११ ॥ ततो रथमव-
स्थाप्य राजानं बाहुकोऽब्रवीत्। परोक्षमिव मे राजन् कत्थसे
शत्रुकर्षण ॥ १२ ॥ प्रत्यक्षमेतत् कर्त्तास्मि शातयित्वा विभीतकम्।
अथाव गणिते राजन् विद्यते न परोक्षता ॥ १३ ॥ प्रत्यक्षं ते
महाराज शातयिष्ये विभीतकम्। अहं हि नाभिजानामि भवे-
देवं न वेति वा ॥ १४ ॥ संख्यास्यामि फलान्यस्य पश्यतस्ते जना-
धिप। मुहूर्त्तमपि वार्ष्णेयो रश्मीन् यच्छतु वाजिनाम् ॥ १५ ॥
तमब्रवीन्नृपः सूतं नायं कालो विलम्बितम्। बाहुकस्त्वब्रवीदेनं
परं यत्नं समास्थितः ॥ १६ ॥ प्रतीक्षस्व मुहूर्त्तं त्वमथवा त्वरते
भवान्। एष याति शिवः पन्थाः याहि वार्ष्णेयसारथिः ॥ १७ ॥
अब्रवीदृतुपर्णस्तु सान्त्वयन् कुरुनन्दन। त्वमेव यन्ता नान्योऽस्ति
पृथिव्यामपि बाहुक ॥ १८ ॥ त्वत्कृते यातुमिच्छामि विदर्भान्
हयकोविद। शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि न विघ्नं कर्त्तुमर्हसि ॥ १९ ॥
कामञ्च ते करिष्यामि यन्मां वक्ष्यसि बाहुक। विदर्भान् यदि
यात्वाद्य सूर्य्यं दर्शयितासि मे ॥ २० ॥ अथाब्रवीद्बाहुकस्तं
संख्याय च विभीतकम्। ततो विदर्भान् यास्यामि कुरुष्वैवं वचो
मम ॥ २१ ॥ अकाम इव तं राजा गणयस्वेत्युवाच ह। एक-
देशञ्च शाखायाः समादिष्टं मतानघ ॥ २२ ॥ गणयस्वाश्व तत्त्वञ्च
ततस्त्वं प्रीतिमावह। सोऽवतीर्य्य रथात्तूर्णं शातयामास तं
द्रुमम् ॥ २३ ॥ ततः स विस्मयाविष्टो राजानमिदमब्रवीत्।
गणयित्वा यथोक्तानि तावन्त्येव फलानि च ॥ २४ ॥ अत्यद्भुत-
मिदं राजन् दृष्टवानस्मि ते बलम्। श्रोतुमिच्छामि ते विद्यां
ययैतज्ज्ञायते नृप ॥ २५ ॥ तमुवाच ततो राजा त्वरितो गमने
नृपः। विद्ध्यक्षहृदयज्ञं मां संख्याने च विशारदम् ॥ २६ ॥
बाहुकस्तमुवाचाथ देहि विद्यामिमां मम। मत्तोऽपि चाश्वहृदयं

गृहाण पुरुषर्षभ ॥ २७ ॥ ऋतुपर्णस्ततो राजा वाहुकं कार्य्य-
गौरवात्। हयज्ञानस्य लोभाच्च तं तथेत्यब्रवीद्वचः ॥ २८ ॥
यथोक्तं त्वं गृहाणेदमक्षाणां हृदयं परम्। निक्षेपो मेऽश्व-
हृदयं त्वयि तिष्ठति वाहुक ॥ २९ ॥ एवमुक्त्वा ददौ विद्या-
मृतुपर्णो नलाय वै। तस्याक्षहृदयज्ञस्य शरीरान्निःसृतः कलिः
॥ ३० ॥ कर्कोटकविषं तीक्ष्णं मुखात् सततमुद्वमन्। कलेस्तस्य
तदार्त्तस्य शापाग्निः स विनिःसृतः ॥ ३१ ॥ स तेन कर्षितो
राजा दीर्घकालमनात्मवान्। ततो विषविमुक्तात्मा स्वं रूप-
मकरोत् कलिः ॥ ३२ ॥ तं शप्तुमैच्छत कुपितो निषधाधिपति-
र्नलः। तमुवाच कलिर्भीतो वेपमानः कृताञ्जलिः ॥ ३३ ॥ कोपं
संयच्छ नृपते कीर्त्तिं दास्यामि ते पराम्। इन्द्रसेनस्य जननी
कुपिता माशपत् पुरा ॥ ३४ ॥ यदा त्वया परित्यक्ता ततोऽहं
भृशपीड़ित। अवसं त्वयि राजेन्द्र सुदुःखमपराजित ॥ ३५ ॥
विषेण नागराजस्य दह्यमानो दिवानिशम्। शरणं त्वां प्रप-
न्नोऽस्मि शृणु चेदं वचो मम ॥ ३६ ॥ ये च त्वां मनुजा लोके
कीर्त्तयिष्यन्त्यतन्द्रिताः। मत्प्रसूतं भयं तेषां न कदाचिद्भवि-
ष्यति ॥ ३७ ॥ भयार्त्तं शरणं यातं यदि मां त्वं न शप्स्यसे।
एवमुक्तो नलो राजा न्ययच्छत् कोपमात्मनः ॥ ३८ ॥ ततो
भीतः कलिः क्षिप्रं प्रविवेश विभीतकम्। कलिस्त्वन्यैस्तदादृश्यः
कथयन्नैषधेन वै ॥ ३९ ॥ ततो गतज्वरो राजा नैषधः पर-
वीरहा। संप्रनष्टे कलौ राजन् संख्यायास्य फलान्युत ॥ ४० ॥
मुदा परमया युक्तस्तेजसाथ परेण वै। रथमारुह्य तेजस्वी
प्रययौ जवनैर्हयैः ॥ ४१ ॥ विभीतकश्चाप्रशस्तः संवृत्तः कलि-
संश्रयात्। हयोत्तमानुत्पततो द्विजानिव पुनः पुनः ॥ ४२ ॥
नलः सञ्चोदयामास प्रहृष्टेनान्तरात्मना। विदर्भाभिमुखो राजा
प्रययौ स महायशाः ॥ ४३ ॥ नले तु समतिक्रान्ते कलिरप्य-

गमद् गृहम्। ततो गतज्वरो राजा नलोऽभूत् पृथिवीपतिः। विमुक्तः कलिना राजन् रूपमात्रवियोजितः ॥ ४४ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलकलित्यागे
द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

बृहदश्व उवाच। ततो विदर्भान् संप्राप्तं सायाह्ने सत्य-
विक्रमम्। ऋतुपर्णं जना राज्ञे भीमाय प्रत्यपादयन् ॥ १ ॥
स भीमवचनाद्राजा कुण्डिनं प्राविशत् पुरम्। नादयन्रथघोषेण
सर्वाः सविदिशो दिशः ॥ २ ॥ ततस्तं रथनिर्घोषं नलाश्वास्तत्र
शुश्रुवुः। श्रुत्वा तु समहृष्यन्त पुरेव नलसन्निधौ ॥ ३ ॥ दम-
यन्ती तु शुश्राव रथघोषं नलस्य तम्। यथा मेघस्य नदतो
गम्भीरं जलदागमे ॥ ४ ॥ परं विस्मयमापन्ना श्रुत्वा नादं महा-
स्वनम्। नलेन संगृहीतेषु पुरेव नलवाजिषु ॥ ५ ॥ सदृशं रथ-
निर्घोषं मेने भैमी तथा हयाः। प्रासादस्थाश्च शिखिनः शाला-
स्थाश्चैव वारणाः ॥ ६ ॥ हयाश्च शुश्रुवुस्तस्य रथघोषं महीपतेः।
ते श्रुत्वा रथनिर्घोषं वारणाः शिखिनस्तथा। प्रणेदुरुन्मुखा
राजन् मेघनाद इवोत्सुकाः ॥ ७ ॥

दमयन्त्युवाच। यथासौ रथनिर्घोषः पूरयन्निव मेदिनीम्।
ममाह्लादयते चेतो नल एष महीपतिः ॥ ८ ॥ अद्य चन्द्राभवक्त्रं
तं न पश्यामि नलं यदि। असंख्येयगुणं वीरं विनङ्क्ष्यामि
न संशयः ॥ ९ ॥ यदि वै तस्य वीरस्य बाह्वोर्नाद्याहमन्तरम्।
प्रविशामि सुखस्पर्शं न भविष्याम्यसंशयम् ॥ १० ॥ यदि मां मेघ-
निर्घोषो नोपगच्छति नैषधः। अद्य चामीकरप्रख्यं प्रवेक्ष्यामि
हुताशनम् ॥ ११ ॥ यदि मां सिंहविक्रान्तो मत्तवारणविक्रमः।
नाभिगच्छति राजेन्द्रो विनङ्क्ष्यामि न संशयः ॥ १२ ॥ न स्मरा-

स्यनृतं किञ्चिन्न स्मराम्यपकारताम्। न च पर्य्युषितं वाक्यं स्वैरे-ष्वपि कदाचन। प्रभुः क्षमावान् वीरश्च दाता चाप्यधिको नृपैः ॥ १३ ॥ रहोऽनीचानुवर्त्ती च क्लीववन्मम नैषधः। गुणांस्तस्य स्मरन्त्या मे तत्पराया दिवानिशम् ॥ १४ ॥ हृदयं दीर्य्यत इदं शोकात् प्रियविनाकृतम्। एवं विलपमाना सा नष्टसंज्ञेव भारत ॥ १५ ॥ आरुरोह महद्वेश्म पुण्यश्लोकदिदृक्षया। ततो मध्यम-कक्षायां ददर्श रथमास्थितम् ॥ १६ ॥ ऋतुपर्णं महीपालं सह-वार्ष्णेयवाहुकम्। ततोऽवतीर्य्य वार्ष्णेयो वाहुकश्च रथोत्तमात् ॥ १७ ॥ हयांस्तानवमुच्याथ स्थापयामास वै रथम्। सोऽवतीर्य्य रथोपस्थादृतुपर्णो नराधिपः ॥ १८ ॥ उपतस्थे महाराजं भीमं भीमपराक्रमम्। तं भीमः प्रतिजग्राह पूजया परया ततः ॥ १९ ॥ स तेन पूजितो राज्ञा ऋतुपर्णो नराधिपः। स तत्र कुण्डिने रम्ये वसमानो महीपतिः ॥ २० ॥ न च किञ्चित्तदापश्यत् प्रेक्ष-माणो मुहुर्मुहुः। स तु राज्ञा समागम्य विदर्भपतिना तदा ॥ २१ ॥ अकस्मात् सहसा प्राप्तं स्त्रीमन्तं न स्म विन्दति। किं कार्य्यं स्वागतं तेऽस्तु राज्ञा पृष्टः स भारत ॥ २२ ॥ नाभिजज्ञे स नृपतिर्दुहितर्थे समागतम्। ऋतुपर्णोऽपि राजा स धीमान् सत्यपराक्रमः ॥ २३ ॥ राजानं राजपुत्रं वा न स्म पश्यति कञ्चन। नैव स्वयम्वरकथां न च विप्रसमागमम् ॥ २४ ॥ ततो विगणयन्राजा मनसा कोशलाधिपः। आगतोऽस्मीत्युवाचैनं भवन्तमभिवादकः ॥ २५ ॥ राजापि च स्मयन् भीमो मनसा समचिन्तयत्। अधिकं योजनशतं तस्यागमनकारणम् ॥ २६ ॥ राज्ञश्चान्यानतिक्रम्य प्राप्तोऽयमभिवादकः। ग्रामान् वहूनति-क्रम्य नाभ्यगच्छद्यथातथम् ॥ २७ ॥ अल्पकार्य्यं विनिर्दिष्टं तस्यागमनकारणम्। पश्चादुदर्कं ज्ञास्यामि कारणं यद्भविष्यति ॥ २८ ॥ नैतदेवं स नृपतिस्तं सत्कृत्य व्यसर्जयत्। विश्राम्यता-

मित्युवाच क्लान्तोऽस्मीति पुनः पुनः ॥ २९ ॥ स सत्कृतः प्रहृष्टात्मा प्रीतः प्रीतेन पार्थिवः। राजप्रेष्यैरनुगतो दिष्टं वेश्म समाविशत् ॥ ३० ॥ ऋतुपर्णे गते राजन् वार्ष्णेयसहिते नृपे। बाहुको रथमादाय रथशालामुपागमत् ॥ ३१॥ स मोचयित्वा तानश्वाननुपचर्य्य च शास्त्रतः। स्वयञ्चैतान् समाश्वास्य रथोपस्थ उपाविशत् ॥ ३२ ॥ दमयन्ती तु शोकार्त्ता दृष्ट्वा भाङ्गासुरिं नृपम्। सूतपुत्रञ्च वार्ष्णेयं बाहुकञ्च तथाविधम् ॥ ३३ ॥ चिन्तयामास वैदर्भी कस्यैष रथनिस्वनः। नलस्येव महानासीन्न च पश्यामि नैषधम् ॥ ३४ ॥ वार्ष्णेयेन भवेन्नूनं विद्या सैवोपशिक्षिता। तेनास्य रथनिर्घोषो नलस्येव महानभूत् ॥ ३५ ॥ आहोस्विदृतुपर्णोऽपि यथा राजा नलस्तथा। तथायं रथनिर्घोषो नैषधस्येव लक्ष्यते ॥३६॥ एवं सा तर्कयित्वा तु दमयन्ती विशाम्पते। दूतीं प्रस्थापयामास नैषधान्वेषणे शुभा ॥ ३७ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि भीमपुरप्रवेशे
त्रिसप्ततोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

दमयन्त्युवाच। गच्छ केशिनि जानीहि क एष रथवाहकः। उपविष्टो रथोपस्थे विकृतो ह्रस्वबाहुकः ॥ १ ॥ अभ्येत्य कुशलं भद्रे मृदुपूर्वं समाहिता। पृच्छेथाः पुरुषं ह्येनं यथातत्त्वमनिन्दिते ॥ २ ॥ अत्र मे महती शङ्का भवेदेष नलो नृपः। यथा च मनसस्तुष्टिर्हृदयस्य च निर्वृतिः ॥ ३ ॥ ब्रूयाश्चैनं कथान्ते त्वं पर्णादवचनं यथा। प्रतिवाक्यञ्च सुश्रोणि बुध्येथास्त्वमनिन्दिते ॥ ४ ॥ ततः समाहिता गत्वा दूती बाहुकमब्रवीत्। दमयन्त्यपि कल्याणी प्रासादस्था ह्युपैक्षत ॥ ५ ॥

केशिन्युवाच। स्वागतन्ते मनुष्येन्द्र कुशलन्ते ब्रवीम्यहम्। दमयन्त्या वचः साधु निबोध पुरुषर्षभ ॥ ५ ॥ कदा वै प्रस्थिता यूयं किमर्थमिह चागताः। तत्त्वं ब्रूहि यथान्यायं वैदर्भी श्रोतुमिच्छति ॥ ७ ॥

वाहुक उवाच। श्रुतः स्वयम्वरो राज्ञा कौशलेन महात्मना। द्वितीयो दमयन्त्या वै भविता श्व इति द्विजात् ॥ ८ ॥ श्रुत्वैतत् प्रस्थितो राजा शतयोजनयायिभिः। हयैर्वातजवैर्मुख्यैरहमस्य च सारथिः ॥ ९ ॥

केशिन्युवाच। अथ योऽसौ तृतीयो वः स कुतः कस्य वा पुनः। त्वञ्च कस्य कथञ्चेदं त्वयि कर्म समाहितम् ॥ १० ॥

वाहुक उवाच। पुण्यश्लोकस्य वै सूतो वार्ष्णेय इति विश्रुतः। स नले विद्रुते भद्रे भाङ्गासुरिमुपस्थितः ॥ ११ ॥ अहमप्यश्वकुशलः सूतत्वे च प्रतिष्ठितः। ऋतुपर्णेन सारथ्ये भोजने च वृतः स्वयम् ॥ १२ ॥

केशिन्युवाच। अथ जानाति वार्ष्णेयः क्व नु राजा नलो गतः। कथञ्च त्वयि चैतेन कथितं स्यात्तु वाहुक ॥ १३ ॥

वाहुक उवाच। इहैव पुत्रौ निक्षिप्य नलस्य शुभकर्म्मणः। गतस्ततो यथाकामं नैष जानाति नैषधम् ॥ १४ ॥ न चान्यः पुरुषः कश्चिन्नलं वेत्ति यशस्विनि। गूढ़श्चरति लोकेऽस्मिन्नष्टरूपो महीपतिः ॥ १५ ॥ आत्मैव हि नलं वेद या चास्य तदनन्तरा। न हि वै स्वानि लिङ्गानि नलः शंसति कर्हिचित् ॥ १६ ॥

केशिन्युवाच। योऽसावयोध्यां प्रथमं गतोऽसौ ब्राह्मणस्तदा। इमानि नारीवाक्यानि कथयानः पुनः पुनः ॥ १७ ॥ क्व नु त्वं कितव छित्त्वा वस्त्रार्द्धं प्रस्थितो मम। उत्सृज्य विपिने सुप्तामनुरक्तां प्रियां प्रिय ॥ १८ ॥ सा वै यथा समादिष्टा तथास्ते त्वत्प्रतीक्षिणी। दह्यमाना दिवारात्रौ वस्त्रार्द्धेनाभिसंवृता ॥ १९ ॥

तस्या रुदन्त्याः सततं तेन दुःखेन पार्थिव। प्रसादं कुरु मे वीर प्रतिवाक्यं वदस्व च ॥ २० ॥ तस्यास्तत् प्रियमाख्यानं प्रवदस्व महामते। तदेव वाक्यं वैदर्भी श्रोतुमिच्छत्यनिन्दिता ॥ २१ ॥ एतच्छ्रुत्वा प्रतिवचस्तस्य दत्तं त्वया किल। यत् पुरा तत् पुनस्त्वत्तो वैदर्भी श्रोतुमिच्छति ॥ २२ ॥

बृहदश्व उवाच। एवमुक्तस्य केशिन्या नलस्य कुरुनन्दन। हृदयं व्यथितञ्चासीदश्रुपूर्णे च लोचने ॥ २३ ॥ स निगृह्यात्मनो दुःखं दह्यमानो महीपतिः। वाष्पसन्दिग्धया वाचा पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ २४ ॥

वाहुक उवाच। वैषम्यमपि सम्प्राप्ता गोपायन्ति कुलस्त्रियः। आत्मानमात्मना सत्यो जितः स्वर्गो न संशयः ॥ २५ ॥ रहिता भर्तृभिश्चापि न क्रुध्यन्ति कदाचन। प्राणांश्चारित्रकवचान् धारयन्ति वरस्त्रियः ॥ २६ ॥ विषमस्थेन मूढेन परिभ्रष्टसुखेन च। यत् सा तेन परित्यक्ता तत्र न क्रोद्धुमर्हति ॥ २७ ॥ प्राणयात्रां परिप्रेप्सुः शकुनैर्हृतवाससः। आधिभिर्दह्यमानस्य श्यामा न क्रोद्धुमर्हति ॥ २८ ॥ सत्कृतासत्कृता वापि पतिं दृष्ट्वा तथाविधम्। राज्यभ्रष्टं श्रिया हीनं क्षुधितं व्यसनाप्लुतम् ॥ २९ ॥ एवं ब्रुवाणस्तद्वाक्यं नलः परमदुर्मनाः। न वाष्पमशकत् सोढुं प्ररुरोद स भारत ॥ ३० ॥ ततः सा केशिनी गत्वा दमयन्त्यै न्यवेदयत्। तत्सर्वं कथितञ्चैव विकारन्तस्य चैव तम् ॥ ३१ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि केशिनीवाक्ये चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

बृहदश्व उवाच। दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा भृशं शोकपरायणा। शङ्कमाना नलं तं वै केशिनीमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ गच्छ केशिनि

भूयस्त्वं परीक्षां कुरु वाहुके । अब्रुवाणा समीपस्था चरितान्यस्य लक्षय ॥ २ ॥ यदा च किञ्चित् कुर्य्यात् स कारणं तत्र भाविनि । तत्र सञ्चेष्टमानस्य लक्षयन्ती विचेष्टितम् ॥ ३ ॥ न चास्य प्रतिबन्धेन देयोऽग्निरपि केशिनि । याचते न जलं देयं सर्व्वथा त्वरमाणया ॥ ४ ॥ एतत् सर्व्वं समीक्ष्य त्वं चरितं मे निवेदय । निमित्तं यत्त्वया दृष्टं वाहुके दैवमानुषम् ॥ ५ ॥ यच्चान्यदपि पश्येथास्तच्चाख्येयं त्वया मम । दमयन्त्यैवमुक्ता सा जगामाथ च केशिनी ॥ ६ ॥ निशम्याथ हयज्ञस्य लिङ्गानि पुनरागमत् । सा तत्सर्व्वं यथावृत्तं दमयन्त्यै न्यवेदयत् । निमित्तं यत्त्वया दृष्टं वाहुके दैवमानुषम् ॥ ७ ॥

केशिन्युवाच । दृढं शुच्युपचारोऽसौ न मया मानुषः क्वचित् । दृष्टपूर्व्वः श्रुतो वापि दमयन्ति तथाविधः । ह्रस्वमासाद्य सञ्चारं नासौ विनमते क्वचित् ॥ ८ ॥ तन्तु दृष्ट्वा यथासङ्गमुत्सर्पति यथासुखम् । सङ्कटोऽप्यस्य सुमहान् विवरो जायतेऽधिकः ॥ ९ ॥ ऋतुपर्णस्य चार्थाय भोजनीयमनेकशः । प्रेषितं तत्र राज्ञा तु मांसं वहु च पाशवम् ॥ १० ॥ तस्य प्रक्षालनार्थाय कुम्भास्तत्रोपकल्पिताः । ते तेनावेक्षिताः कुम्भाः पूर्णा एवाभवंस्ततः ॥ ११ ॥ ततः प्रक्षालनं कृत्वा समधिश्रित्य वाहुकः । तृणमुष्टिं समादाय सवितुस्तं समादधत् ॥ १२ ॥ अथ प्रज्वलितस्तत्र सहसा हव्यवाहनः । तदद्भुततमं दृष्ट्वा विस्मिताहमिहागता ॥ १३ ॥ अन्यच्च तस्मिन् सुमहदाश्चर्य्यं लक्षितं मया । यदग्निमपि संस्पृश्य नैवासौ दह्यते शुभे ॥ १४ ॥ छन्देन चोदकं तस्य वहत्यावर्जितं द्रुतम् । अतीव चान्यत् सुमहदाश्चर्य्यं दृष्टवत्यहम् ॥ १५ ॥ यत् स पुष्पाण्युपादाय हस्ताभ्यां ममृदे शनैः । मृद्यमानानि पाणिभ्यां तेन पुष्पाणि नान्यथा ॥ १६ ॥ भूय एव सुगन्धीनि हृषितानि भवन्ति हि । एतान्यद्भुतलिङ्गानि दृष्ट्वाहं द्रुतमागता ॥ १७ ॥

वृहदश्व उवाच। दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा पुण्यश्लोकस्य चेष्टितम्। अमन्यत नलं प्राप्तं कर्मचेष्टाभिसूचितम् ॥ १८ ॥ सा शङ्कमाना भर्त्तारं वाहुकं पुनरिङ्गितैः। केशिनीं श्लक्ष्णया वाचा रुदती पुनरब्रवीत् ॥ १९ ॥ पुनर्गच्छ प्रमत्तस्य वाहुकस्योपसंस्कृतम्। महानसाच्छृतं मांसमानयस्वेह भाविनि ॥ २० ॥ सा गत्वा वाहुकस्याग्रे तन्मांसमपकृष्य च। अत्युष्णमेव त्वरिता तत्क्षणात् प्रियकारिणी ॥ २१ ॥ दमयन्त्यै ततः प्रादात् केशिनी कुरुनन्दन। सोचिता नलसिद्धस्य मांसस्य वहुशः पुरा ॥ २२ ॥ प्राश्य मत्वा नलं सूतं प्राक्रोशद्भृशदुःखिता। वैक्लव्यं परमं गत्वा प्रक्षाल्य च मुखं ततः ॥ २३ ॥ मिथुनं प्रेषयामास केशिन्या सह भारत। इन्द्रसेनां सह भ्रात्रा समभिज्ञाय वाहुकः ॥ २४ ॥ अभिद्रुत्य ततो राजा परिष्वज्याङ्कमानयत्। बाहुकस्तु समासाद्य सुतौ सुरसुतोपमौ ॥ २५ ॥ भृशं दुःखपरीतात्मा सुस्वरं प्ररुरोद ह। नैषधो दर्शयित्वा तु विकारमसकृत्तदा ॥ २६ ॥ उत्सृज्य सहसा पुत्रौ केशिनीमिदमब्रवीत्। इदञ्च सदृशं भद्रे मिथुनं मम पुत्रयोः ॥ २७ ॥ ततो दृष्ट्वैव सहसा वाष्पमुत्सृष्टवानहम्। वहुशः सम्पतन्तीं त्वां जनः शङ्केत दोषतः। वयञ्च देशातिथयो गच्छ भद्रे नमोऽस्तु ते ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलकन्यापुत्र
दर्शने पञ्चसप्ततोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

वृहदश्व उवाच। सर्वं विकारं दृष्ट्वा तु पुण्यश्लोकस्य धीमतः। आगत्य केशिनी सर्वं दमयन्त्यै न्यवेदयत् ॥ १ ॥ दमयन्ती ततो भूयः प्रेषयामास केशिनीम्। मातुः सकाशं दुःखार्त्ता नलदर्शन-

कांक्षया ॥ २ ॥ परीक्षितो मे बहुशो बाहुको नलशङ्कया ।
रूपे मे संशयस्त्वेकः स्वयमिच्छामि वेदितुम् ॥ ३ ॥ स वा प्रवे-
श्यतां मातर्मां वानुज्ञातुमर्हसि । विदितं वाथ वाज्ञातं पितुर्मे
संविधीयताम् ॥ ४ ॥ एवमुक्ता तु वैदर्भ्या सा देवी भीममब्रवीत् ।
दुहितुस्तमभिप्रायमन्वजानात् स पार्थिवः ॥ ५ ॥ सा वै पित्रा-
भ्यनुज्ञाता मात्रा च भरतर्षभ । नलं प्रवेशयामास यत्र तस्याः
प्रतिश्रयः ॥ ६ ॥ तां स्म दृष्ट्वैव सहसा दमयन्तीं नलो नृपः ।
आविष्टः शोकदुःखाभ्यां बभूवाश्रुपरिप्लुतः ॥ ७ ॥ तन्तु दृष्ट्वा
तथायुक्तं दमयन्ती नलं तदा । तीव्रशोकसमाविष्टा बभूव वर-
वर्णिनी ॥ ८ ॥ ततः काषायवसना जटिला मलपङ्किनी । दम-
यन्ती महाराज बाहुकं वाक्यमब्रवीत् ॥ ९ ॥ पूर्वं दृष्टस्त्वया
कश्चिद्धर्मज्ञो नाम बाहुक । सुप्तामुत्सृज्य विपिने गतो यः
पुरुषः स्त्रियम् ॥ १० ॥ अनागसं प्रियां भार्य्यां विजने श्रम-
मोहिताम् । अपहाय तु को गच्छेत् पुण्यश्लोकमृते नलम् ॥ ११ ॥
किन्तु तस्य मया बाल्यादपराद्धं महीपसुतः । यो मामुत्सृज्य
विपिने गतवान्निद्रयार्दिताम् ॥ १२ ॥ साक्षाद्देवानपाहाय वृतो
यः स पुरा मया । अनुव्रतां साभिकामां पुत्रिणीं त्यक्तवान्
कथम् ॥ १३ ॥ अग्नौ पाणिं गृहीत्वा तु देवानामग्रतस्तथा ।
भविष्यामीति सत्यन्तु प्रतिश्रुत्य क्व तद्गतम् ॥ १४ ॥ दमयन्त्या
ब्रुवन्त्यास्तु सर्व्वमेतदरिन्दम । शोकजं वारि नेत्राभ्यामसुखं प्रास्र-
वद्बहु ॥ १५ ॥ अतीव कृष्णताराभ्यां रक्तान्ताभ्यां जलन्तु तत्
परिस्रवन्नलो दृष्ट्वा शोकार्त्तामिदमब्रवीत् ॥ १६ ॥ मम राज्यं
प्रनष्टं यन्नाहं तत् कृतवान् स्वयम् । कलिना तत् कृतं भीरु यच्च
त्वामहमत्यजम् ॥ १७ ॥ यत्त्वया धर्म्मकृच्छ्रे तु शापेनाभिहतः
पुरा । वनस्थया दुःखितया शोचन्त्या मां दिवानिशम् ॥ १८ ॥
स मच्छरीरे त्वच्छापाद्दह्यमानोऽवसत्कलिः । त्वच्छापदग्धः

सततं सोऽग्नावग्निरिवाहितः ॥ १९ ॥ मम च व्यवसायेन तपसा चैव निर्जितः। दुःखस्यान्तेन चानेन भवितव्यं हि नौ शुभे ॥ २० ॥ विमुच्य मां गतः पापस्ततोऽहमिह चागतः। त्वदर्थं विपुलश्रोणि न हि मेऽन्यत् प्रयोजनम् ॥ २१ ॥ कथं नु नारी भर्त्तारमनुरक्तमनुव्रतम्। उत्सृज्य वरयेदन्यं यथा त्वं भीरु कर्हिचित् ॥ २२ ॥ दूताश्चरन्ति पृथिवीं कृत्स्नां नृपतिशासनात्। भैमी किल स्म भर्त्तारं द्वितीयं वरयिष्यति ॥ २३ ॥ स्वैरवृत्ता यथाकाममनुरूपमिवात्मनः। श्रुत्वैव चैवं त्वरितो भाङ्गासुरिरुपस्थितः ॥ २४ ॥ दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा नलस्य परिदेवितम्। प्राञ्जलिर्वेपमाना च भीता वचनमब्रवीत् ॥ २५ ॥

दमयन्त्युवाच। न मामर्हसि कल्याण दोषेण परिशङ्कितुम्। मया हि देवानुत्सृज्य वृतस्त्वं निषधाधिप ॥ २६ ॥ तवाभिगमनार्थन्तु सर्वतो ब्राह्मणा गताः। वाक्यानि मम गाथाभिर्गायमाना दिशो दश ॥ २७ ॥ ततस्त्वां ब्राह्मणो विद्वान् पर्णादो नाम पार्थिव। अभ्यगच्छत् कोशलायामृतुपर्णनिवेशने ॥ २८ ॥ तेन वाक्ये कृते सम्यक् प्रतिवाक्ये तथाहृते। उपायोऽयं मया दृष्टो नैषधानयने तव ॥ २९ ॥ त्वामृते न हि लोकेऽन्य एकाह्ना पृथिवीपते। समर्थो योजनशतं गन्तुमश्वैर्नराधिप ॥ ३० ॥ स्पृशेयन्तेन सत्येन पादावेतौ महीपते। यथा नासत् कृतं किञ्चिन्मनसापि चराम्यहम् ॥ ३१ ॥ अयञ्चरति लोकेऽस्मिन् भूतसाक्षी सदागतिः। एष मे मुञ्चतु प्राणान् यदि पापं चराम्यहम् ॥ ३२ ॥ तथा चरति तिग्मांशुः परेण भुवनं सदा। स मुञ्चतु मम प्राणान् यदि पापं चराम्यहम् ॥ ३३ ॥ चन्द्रमाः सर्वभूतानामन्तश्चरति साक्षिवत्। स मुञ्चतु मम प्राणान् यदि पापं चराम्यहम् ॥ ३४ ॥ एते देवास्त्रयः कृत्स्नं त्रैलोक्यं धारयन्ति वै। विब्रुवन्तु यथासत्यमेतद्देवास्त्यजन्तु माम् ॥ ३५ ॥

एवमुक्तस्ततो वायुरन्तरीक्षादभाषत। नैषा कृतवती पापं नल सत्यं ब्रवीमि ते ॥ ३६ ॥ राजन् शीलनिधि स्फीतो दमयन्त्या सुरक्षितः। साक्षिणो रक्षिणश्चास्या वयं त्रीन् परिवत्सरान् ॥३७॥ उपायो विहितश्चायं त्वदर्थमतुलोऽनया। न ह्येकाह्ना शतं गन्ता त्वामृतेऽन्यः पुमानिह ॥ ३८ ॥ उपपन्ना त्वया भैमी त्वञ्च भैम्या महीपते। नात्र शङ्का त्वया कार्य्या सङ्गच्छ सह भार्य्यया ॥ ३९ ॥ ततो ब्रुवति वायौ तु पुष्पवृष्टिः पपात ह। देवदुन्दुभयो नेदुर्ववौ च पवनः शिवः ॥ ४० ॥ तदद्भुततमं दृष्ट्वा नलो राजाथ भारत। दमयन्त्यां विशङ्कां तामुपाकर्षदरिन्दमः ॥४१ ॥ ततस्तद्वस्त्रमरजः प्रावृणोद्वसुधाधिपः। संस्मृत्य नागराजं तं ततो लेभे स्वकं वपुः ॥ ४२ ॥ स्वरूपिणन्तु भर्त्तारं दृष्ट्वा भीमसुता तदा। प्राक्रोशदुच्चैरालिङ्ग्य पुण्यश्लोकमनिन्दिता ॥ ४३ ॥ भैमीमपि नलो राजा भ्राजमानो यथा पुरा। सस्वजे स्वसुतौ चापि यथावत् प्रत्यनन्दनत ॥ ४४ ॥ ततः स्वोरसि विन्यस्य वक्त्रं तस्य शुभानना। परीता तेन दुःखेन निशश्वासायतेक्षणा ॥ ४५ ॥ तथैव मलदिग्धाङ्गीं परिष्वज्य शुचिस्मिताम्। सुचिरं पुरुषव्याघ्र स्तस्थौ शोकपरिप्लुतः॥ ४६ ॥ ततः सर्वं यथावृत्तं दमयन्त्या नलस्य च। भीमायाकथयत् प्रीत्या वैदर्भीजननी नृप ॥ ४७ ॥ ततोऽब्रवीन्महाराजः कृतशौचमहं नलम्। दमयन्त्या सहोपेतं काल्यं द्रष्टा सुखोषितम्॥ ४८ ॥ ततस्तौ सहितौ रात्रिं कथयन्तौ पुरातनम्। वने विचरितं सर्वमूषतुर्मुदितौ नृप ॥ ४९ ॥ गृहे भीमस्य नृपतेः परस्परसुखैषिणौ। वसेतां हृष्टसङ्कल्पौ वैदर्भी च नलश्च ह ॥ ५० ॥ स चतुर्थे ततो वर्षे सङ्गम्य सह भार्य्यया। सर्वकामैः सुसिद्धार्थो लब्धवान् परमां मुदम् ॥ ५१ ॥ दमयन्त्यपि भर्त्तारमासाद्याप्यायिता भृशम्। अर्द्धसञ्जातशस्येव तोयं प्राप्य वसुन्धरा ॥ ५२ ॥ सैवं समेत्य व्यप-

नीय तन्द्रां शान्तज्वरा हर्षविवृद्धसत्त्वा। रराज भैमी समवाप्त-
कामा शीतांशुना रात्रिरिवोदितेन ॥ ५३ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलदमयन्ती-
मेलने षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

वृहदश्व उवाच। अथ तां व्युषितो रात्रिं नलो राजा
स्वलंकृतः। वैदर्भ्या सहितः काल्यं ददर्श वसुधाधिपम् ॥ १ ॥
ततोऽभिवादयामास प्रयतः श्वशुरं नलः। ततोऽनु दमयन्ती च
ववन्दे पितरं शुभा ॥ २ ॥ तं भीमः प्रतिजग्राह पुत्रवत् परया
मुदा। यथार्हं पूजयित्वा च समाश्वासयत प्रभुः ॥ ३ ॥ नलेन
सहितां तत्र दमयन्तीं पतिव्रताम्। तामर्हणां नलो राजा
प्रतिगृह्य यथाविधि ॥ ४ ॥ परिचर्य्यां स्वकां तस्मै यथावत् प्रत्य-
वेदयत्। ततो बभूव नगरे सुमहान् हर्षजः स्वनः ॥ ५ ॥ जनस्य
सम्प्रहृष्टस्य नलं दृष्ट्वा तथागतम्। अशोभयच्च नगरं पताका-
ध्वजमालिनम् ॥ ६ ॥ सिक्ताः सुमृष्टपुष्पाढ्या राजमार्गाः स्वलं-
कृताः। द्वारि द्वारि च पौराणां पुष्पभङ्गोपकल्पिताः ॥ ७ ॥
अर्चितानि च सर्वाणि देवतायतनानि च। ऋतुपर्णोऽपि शुश्राव
बाहुकच्छद्मिनं नलम् ॥ ८ ॥ दमयन्त्या समायुक्तं जहृषे च
नराधिपः। तमानाय्य नलं राजा क्षमयामास पार्थिवम् ॥ ९ ॥
स च तं क्षमयामास हेतुभिर्बुद्धिसम्मतः। स सत्कृतो महीपालो
नैषधं विस्मिताननः ॥ १० ॥ उवाच वाक्यं तत्त्वज्ञो नैषधं वद-
ताम्वरः। दिष्ट्या समेतो दारैः स्वैर्भवानित्यभ्यनन्दत ॥ ११ ॥
कच्चित्तु नापराधन्ते कृतवानस्मि नैषध। अज्ञातवासं वसतो
मद्गृहे वसुधाधिप ॥ १२ ॥ यदि वा बुद्धिपूर्वाणि यद्यबुद्धयापि
कानिचित्। मया कृतान्यकार्य्याणि तानि त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ १३ ॥

नल उवाच। न मेऽपराधं कृतवांस्त्वं स्वल्पमपि पार्थिव। कृतेऽपि च न मे कोपः चन्तव्यं हि मया तव ॥ १४ ॥ पूर्वं ह्यपि सखा मेऽसि सम्बन्धी च जनाधिप। अत ऊर्द्ध्वन्तु भूयस्त्वं प्रीतिमाहर्त्तुमर्हसि ॥ १५ ॥ सर्वकामैः सुविहितैः सुखमस्म्युषित-स्त्वयि। न तथा स्वगृहे राजन् यथा तव गृहे सदा ॥ १६ ॥ इदञ्चैव हयज्ञानं त्वदीयं मयि तिष्ठति। तदुपाकर्त्तुमिच्छामि मन्यसे यदि पार्थिव ॥ १७ ॥ एवमुक्त्वा ददौ विद्यामृतुपर्णाय नैषधः। स च तां प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १८ ॥ गृहीत्वा चाक्षहृदयं राजन् भाङ्गासुरिर्नृपः। निषधाधिपते-श्चापि दत्त्वाश्वहृदयं नृप ॥ १९ ॥ सूतमन्यमुपादाय ययौ स्वपुर-मेव ह। ऋतुपर्णे गते राजन् नलो राजा विशाम्पते। नगरे कुण्डिने कालं नातिदीर्घमिवाभवत् ॥ २० ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि ऋतुपर्णस्वदेश-गमने सप्तसप्ततोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

बृहदश्व उवाच। स मासमुष्य कौन्तेय भीममामन्त्र्य नैषधः। पुरादल्पपरीवारो जगाम निषधान् प्रति ॥ १ ॥ रथेनैकेन शुभ्रेण दन्तिभिः परिषोड़शैः। पञ्चाशद्भिर्हयैश्चैव षट्शतैश्च पदातिभिः ॥ २ ॥ स कम्पयन्निव महीं त्वरमाणो महीपतिः। प्रविवेश सुसंरब्धस्तरसैव महामनाः ॥ ३ ॥ ततः पुष्करमासाद्य वीरसेनसुतो नलः। उवाच दीव्याव पुनर्बहु वित्तं मयार्जितम् ॥ ४ ॥ दमयन्ती च यच्चान्यन्मम किञ्चन विद्यते। एष वै मम सन्न्यासस्तव राज्यन्तु पुष्कर ॥ ५ ॥ पुनः प्रवर्त्ततां द्यूतमिति मे निश्चिता मतिः। पणेनैकेन भद्रन्ते प्राणयोश्च पणावहे ॥ ६ ॥ जित्वा परस्वमाहृत्य राज्यं वा यदि वा वसु। प्रतिपाणः प्रदा-

तव्यः परमो धर्म उच्यते ॥ ७ ॥ न चेद्वाञ्छसि द्यूतं त्वं युद्धद्यूतं
प्रवर्त्ततम्। द्वैरथेनास्तु वै शान्तिस्तव वा मम वा नृप ॥ ८ ॥
वंशभोज्यमिदं राज्यमर्थितव्यं यथा तथा। येन केनाप्युपायेन
वृद्धानामिति शासनम् ॥ ९ ॥ द्वयोरेकतरे बुद्धिः क्रियतामद्य
पुष्कर। कैतवेनाक्षवत्यान्तु युद्धे वा नाम्यतां धनुः ॥ १० ॥
नैषधेनैवमुक्तस्तु पुष्करः प्रहसन्निव। ध्रुवमात्मजयं मत्वा प्रत्याह
पृथिवीपतिम् ॥ ११ ॥ दिष्ट्या त्वयार्जितं वित्तं प्रतिपणाय
नैषध। दिष्ट्या च दुष्कृतं कर्म दमयन्त्याः क्षयं गतम् ॥ १२ ॥
दिष्ट्या च ध्रियसे राजन् सदारोऽद्य महाभुज। धनेनानेन वै
भैमी जितेन समलंकृता ॥ १३ ॥ मामुपस्थास्यति व्यक्तं दिवि
शक्रमिवाप्सराः। नित्यशो हि स्मरामि त्वां प्रतीक्षेऽपि च नैषध
॥ १४ ॥ देवनेन मम प्रीतिर्न भवत्यसुहृद्गणैः। जित्वा त्वद्य वरा-
रोहां दमयन्तीमनिन्दिताम् ॥ १५ ॥ कृतकृत्यो भविष्यामि सा
हि मे नित्यशो हृदि। श्रुत्वा तस्य तु ता वाचो बह्वबद्धप्रला-
पिनः ॥ १६ ॥ इयेष स शिरश्छेत्तुं खड्गेन कुपितो नलः।
स्मयंस्तु रोषताम्राक्षस्तमुवाच नलो नृपः ॥ १७ ॥ पणावः किं
व्याहरसे जितो न व्याहरिष्यसि। ततः प्रावर्त्तत द्यूतं पुष्क-
रस्य नलस्य च ॥ १८ ॥ एकपाणेन वीरेण स नलेन पराजितः।
सरत्नकोषनिचयैः प्राणेन पणितोऽपि च ॥ १९ ॥ जित्वा च
पुष्करं राजा प्रहसन्निदमब्रवीत्। मम सर्वमिदं राज्यमव्यग्रं
हतकण्टकम् ॥ २० ॥ वैदर्भी न त्वया शक्या राजापसद वीक्षि-
तुम्। तस्यास्त्वं सपरीवारो मूढ़ दासत्वमागतः ॥ २१ ॥ न त्वया
तत् कृतं कर्म येनाहं विजितः पुरा। कलिना तत् कृतं कर्म त्वन्तु
मूढ़ न बुध्यसे ॥ २२ ॥ नाहं परकृतं दोषं त्वय्याधास्ये कथञ्चन।
यथासुखं वै जीव त्वं प्राणानवसृजामि ते ॥ २३ ॥ यथैव सर्व-
सम्भारं स्वमंशं वितरामि ते। तथैव च मम प्रीतिस्त्वयि वीर न

संशयः ॥ २४ ॥ सौहार्द्दञ्चापि मे त्वत्तो न कदाचित् प्रहास्यति। पुष्कर त्वं हि मे भ्राता सञ्जीव शरदः शतम् ॥ २५ ॥ एवं नलः सान्त्वयित्वा भ्रातरं सत्यविक्रमः। स्वपुरं प्रेषयामास परिष्वज्य पुनः पुनः ॥ २६ ॥ सान्त्वितो नैषधेनैवं पुष्करः प्रत्युवाच तम्। पुण्यश्लोकं तदा राजन्नभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ २७ ॥ कीर्त्तिरस्तु तवाक्षय्या जीव वर्षायुतं सुखी। यो मे वितरसि प्राणानधिष्ठानञ्च पार्थिव ॥ २८ ॥ स तथा सत्कृतो राज्ञा मासमुष्य तदा नृपः। प्रययौ स्वपुरं हृष्टः पुष्करः स्वजनावृतः ॥ २९ ॥ महत्या सेनया सार्द्धं विनीतैः परिचारकैः। भ्राजमानः इवादित्यो वपुषा पुरुषर्षभ ॥ ३० ॥ प्रस्थाप्य पुष्करं राजा वित्तमन्तमनामयम्। प्रविवेश पुरीं श्रीमानत्यर्थमुपशोभिताम् ॥ ३१ ॥ प्रविश्य सान्त्वयामास पौरांश्च निषधाधिपः। पौरजानपदाश्चापि सम्प्रहृष्टतनरुहाः ॥ ३२ ॥ ऊचुः प्राञ्जलयः सर्व्वे सामात्यप्रमुखाजनाः। अद्य स्म निर्वृता राजन् पुरे जनपदेऽपि च। उपासितुं पुनः प्राप्ता देवा इव शतक्रतुम् ॥ ३३ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि नलोपाख्यानपर्व्वणि पुष्कराश्वासने
अष्टसप्ततोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

बृहदश्व उवाच। प्रशान्ते तु पुरे हृष्टे सम्प्रवृत्ते महोत्सवे। महत्या सेनया राजा दमयन्तीमुपानयत् ॥ १ ॥ दमयन्तीमपि पिता सत्कृत्य परवीरहा। प्रास्थापयदमेयात्मा भीमो भीमपराक्रमः ॥ २ ॥ आगतायान्तु वैदर्भ्यां सपुत्रायां नलो नृपः। वर्त्तयामास मुदितो देवराडिव नन्दने ॥ ३ ॥ ततः प्रकाशतां यातो जम्बुद्वीपे रराज सः। पुनः शशास तद्राज्यं प्रत्याहृत्य महायशाः ॥ ४ ॥ ईजे च विविधैर्यज्ञैर्विधिवच्चाप्तदक्षिणैः। यथा

त्वमपि राजेन्द्र ससुहृद्दुःखमोक्ष्यसेऽचिरात ॥ ५ ॥ दुःखमेतादृशं प्राप्तो नलः परपुरञ्जयः। देवनेन नरश्रेष्ठ सभार्य्यो भरतर्षभ ॥ ६ ॥ एकाकिनैव सुमहन्नलेन पृथिवीपते। दुःखमासादितं घोरं प्राप्तश्चाभ्युदयः पुनः ॥ ७ ॥ त्वं पुनर्भ्रातृसहितः कृष्णया चैव पाण्डव। रमसेऽस्मिन्महारण्ये धर्ममेवानुचिन्तयन् ॥ ८ ॥ ब्राह्मणैश्च महाभागैर्वेदवेदाङ्गपारगैः। नित्यमन्वास्यसे राजंस्तत्र का परिदेवना ॥ ९ ॥ कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च। ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कीर्त्तनं कलिनाशनम् ॥ १० ॥ इतिहासमिमं चापि कलिनाशनमच्युत। शक्यमाश्वासितुं श्रुत्वा त्वद्विधेन विशाम्पते ॥ ११ ॥ अस्थिरत्वञ्च सञ्चिन्त्य पुरुषार्थस्य नित्यदा। तस्योदये व्यये चापि न चिन्तयितुमर्हसि ॥ १२ ॥ श्रुत्वेतिहासं नृपते समाश्वसिहि मा शुच। व्यसने त्वं महाराज न विषीदितुमर्हसि ॥ १३ ॥ विषमावस्थिते दैवे पौरुषेऽफलताङ्गते। विषादयन्ति नात्मानं सत्त्वोपाश्रयिणो नराः ॥ १४ ॥ ये चेदं कथयिष्यन्ति नलस्य चरितं महत्। श्रोष्यन्ति चाप्यभीक्ष्णं वै नालक्ष्मीस्तान् भजिष्यति ॥ १५ ॥ अर्थास्तस्योपपत्स्यन्ते धन्यताञ्च गमिष्यति। इतिहासमिमं श्रुत्वा पुराणं शश्वदुत्तमम् ॥ १६ ॥ पुत्रान् पौत्रान् पशूंश्चापि लभते नृषु चाग्रताम्। आरोग्यः प्रीतिमांश्चैव भविष्यति न संशयः ॥ १७ ॥ भयं पश्यसि यच्च त्वमाह्वयिष्यति मां पुनः। अक्षज्ञ इति तत्तेऽहं नाशयिष्यामि पार्थिव ॥ १८ ॥ वेदाक्षहृदयं कृत्स्नमहं सत्यपराक्रम। उपपद्यस्व कौन्तेय प्रसन्नोऽहं ब्रवीमि ते ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो हृष्टमना राजा बृहदश्वमुवाच ह। भगवन्नक्षहृदयं ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ २० ॥ ततोऽक्षहृदयं प्रादात् पाण्डवाय महात्मने। दत्त्वा चाश्वशिरोऽगच्छदुपस्प्रष्टुं महातपाः ॥ २१ ॥ बृहदश्वे गते पार्थमश्रौषीत् सव्य-

साचिनम् । वर्त्तमानं तपस्युग्रे वायुभक्षं मनीषिणाम् ॥ २२ ॥ ब्राह्मणेभ्यस्तपस्विभ्यः सम्पतद्भ्यस्ततस्ततः । तीर्थशैलवनेभ्यश्च समेतेभ्यो दृढ़व्रतः ॥२३॥ इति पार्थो महावाहुर्दुरापं तप आस्थितः । न तथा दृष्टपूर्व्वोऽन्यः कश्चिदुग्रतपा इति ॥ २४ ॥ यथा धनञ्जयः पार्थस्तपस्वी नियतव्रतः । मुनिरेकचरः श्रीमान् धर्म्मो विग्रहवानिव ॥ २५ ॥ तं श्रुत्वा पाण्डवो राजंस्तप्यमानं महावने । अन्वशोचत कौन्तेयं प्रियं वै भ्रातरं जयम् ॥ २६ ॥ दह्यमानेन हृदा शरणार्थी महावने । ब्राह्मणान् विविधज्ञानान् पर्य्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ॥ २७ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि नलोपाख्यानपर्व्वणि वृहदश्वगमने एकोनाशीतितमोऽध्यायः समाप्तञ्च नलोपाख्यानपर्व्व ॥ ७९ ॥

तीर्थयात्रापर्व्व ॥

जनमेजय उवाच । भगवान् काम्यकात् पार्थे गते मे प्रपितामहे । पाण्डवाः किमकुर्व्वंस्ते तमृते सव्यसाचिनम् ॥ १ ॥ स हि तेषां महेष्वासो गतिरासीदनीकजित् । आदित्यानां यथा विष्णुस्तथैव प्रतिभाति मे ॥ २ ॥ तेनेन्द्रसमवीर्य्येण संग्रामेष्वनिवर्त्तिना । विनाभूता वने वीराः कथमासन् पितामहाः ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । गते तु पाण्डवे तात काम्यकात् सत्यविक्रमे । बभूवुः पाण्डवेयास्ते दुःखशोकपरायणाः ॥ ४ ॥ आक्षिप्तसूत्रा मणयश्छिन्नपक्षा इव द्विजाः । अप्रीतमनसः सर्व्वे बभुवुरथ पाण्डवाः ॥ ५ ॥ वनन्तु तदभूत्तेन हीनमक्लिष्टकर्म्मणा । कुवेरेण यथा हीनं वनञ्चैत्ररथं तथा ॥ ६ ॥ तमृते ते नरव्याघ्राः पाण्डवा जनमेजय । मुदमप्राप्नुवन्तो वै काम्यके न्यवसंस्तदा ॥ ७ ॥ ब्राह्मणार्थे पराक्रान्ताः शुद्धैर्वाणैर्महारथाः । निघ्नन्तो

भरतश्रेष्ठ मेध्यान् बहुविधान् मृगान् ॥ ८ ॥ नित्यं हि पुरुषव्याघ्रा वन्याहारमरिन्दमाः। उपाकृत्य समाहृत्य ब्राह्मणेभ्यो न्यवेदयन् ॥ ९ ॥ सर्वे संन्यवसंस्तत्र सोत्कण्ठाः पुरुषर्षभाः। अहृष्टमनसः सर्वे गते राजन् धनञ्जये ॥ १० ॥ विशेषतस्तु पाञ्चाली स्मरन्ती मध्यमं पतिम्। उद्विग्नं पाण्डवश्रेष्ठमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ११ ॥ योऽर्जुनेनार्जुनस्तुल्यो द्विबाहुर्बहुबाहुना। तमृते पाण्डवश्रेष्ठ वनं न प्रतिभाति मे ॥ १२ ॥ शून्यामिव प्रपश्यामि तत्र तत्र महीमिमाम्। बह्वाश्चर्यमिदञ्चापि वनं कुसुमितद्रुमम् ॥ १३ ॥ न तथा रमणीयं वै तमृते सव्यसाचिनम्। नीलाम्बुदसमप्रख्यं मत्तमातङ्गगामिनम् ॥ १४ ॥ तमृते पुण्डरीकाक्षं काम्यकं नातिभाति मे। तस्य स्म धनुषो घोषः श्रूयतेऽशनिनिस्वनः ॥ १५ ॥ न लभे शर्म वै राजन् स्मरन्ती सव्यसाचिनम्। तथा लालप्यमानानां निशम्य परवीरहा ॥ १६ ॥ भीमसेनो महाराज द्रौपदी मिदमब्रवीत्।

भीमसेन उवाच। मनःप्रीतिकरं भद्रे यद्ब्रवीषि सुमध्यमे। तन्मे प्रीणाति हृदयममृतप्राशनोपमम्। यस्य दीर्घौ समौ पीनौ भुजौ परिघसन्निभौ ॥ १७ ॥ मौर्वीकृतकिणौ वृत्तौ खड्गायुधधनुर्द्धरौ। निष्काङ्गदकृतापीड़ौ पञ्चशीर्षाविवोरगौ ॥ १८ ॥ तमृते पुरुषव्याघ्रं नष्टसूर्य्यमिवाम्बरम्। यमाश्रित्य महाबाहुं पाञ्चालाः कुरवस्तथा ॥ १९ ॥ सुराणामपि यत्तानां पृतनासु न बिभ्यति। यस्य बाहू समाश्रित्य वयं सर्वे महात्मनः ॥ २० ॥ मन्यामहे जितानाजौ परान् प्राप्ताञ्च मेदिनीम्। तमृते फाल्गुनं वीरं न लभे काम्यके धृतिम् ॥ २१ ॥ पश्यामि च दिशः सर्वास्तिमिरेणावृता इव। ततोऽब्रवीत् साश्रुकण्ठो नकुलः पाण्डुनन्दनः ॥ २२ ॥

नकुल उवाच। यस्मिन् दिव्यानि कर्माणि कथयन्ति रणा-

जिरे। देवा अपि युधां श्रेष्ठं तमृते का रतिर्वने ॥ २४ ॥ उदीचीं यो दिशं गत्वा जित्वा युधि महाबलान्। गन्धर्वमुख्यांश्छतशो हयान् लेभे महाद्युतिः ॥ २५ ॥ राज्ञे तित्तिरिकल्माषान् श्रीमतोऽनिलरंहसः। प्रादाद्भ्रात्रे प्रियः प्रेम्णा राजसूये महाक्रतौ ॥२६॥ तमृते भीमधन्वानं भीमादवरजं वने। कामये काम्यके वासं नेदानीममरोपमम् ॥ २७ ॥

सहदेव उवाच। यो धनानि च कन्याश्च युधि जित्वा महारथः। आजहार पुरा राज्ञो राजसूये महाक्रतौ ॥ २८ ॥ यः समेतान् मृधे जित्वा यादवानमितद्युतिः। सुभद्रामाजहारैको वासुदेवस्य सम्मते ॥ २९ ॥ तस्य जिष्णोर्वृषीं दृष्ट्वा शून्यां मम निवेशने। हृदयं मे महाराज न शाम्यति कदाचन ॥ ३० ॥ वनादस्माद्विवासन्तु रोचयेऽहमरिन्दम। न हि नस्तमृते वीरं रमणीयमिदं वनम् ॥ ३१ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अर्जुनानुशोचने अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

वैशम्पायन उवाच। धनञ्जयोत्सुकानान्तु भ्रातॄणां कृष्णया सह। श्रुत्वा वाक्यानि विमना धर्मराजोऽप्यजायत ॥ १ ॥ अथापश्यन्महात्मानं देवर्षिन्तत्र नारदम्। दीप्यमानं श्रिया ब्राह्म्या हुताचिंषमिवानलम् ॥ २ ॥ तमागतमभिप्रेच्य भ्रातृभिः सह धर्मराट् प्रत्युत्थाय यथान्यायं पूजाञ्चक्रे महात्मने ॥ ३ ॥ स तैः परिवृतः श्रीमान् भ्रातृभिः कुरुसत्तमः। विबभावतिदीप्तौजा देवैरिव शतक्रतुः ॥ ४ ॥ यथा च वेदान् सावित्री याज्ञसेनी तथा पतीन्। न जहौ धर्मतः पार्थान् मेरुमर्कप्रभा यथा ॥ ५ ॥ प्रतिगृह्य च तां पूजां नारदो भगवानृषिः। आश्वासयद्धर्मसुतं युक्तरूपमिवानघ ॥ ६ ॥ उवाच च महात्मानं धर्मराजं युधिष्ठिरम्।

ब्रूहि धर्मभृतां श्रेष्ठ केनार्थः किं ददानि ते ॥ ७॥ अथ धर्म-
सुतो राजा प्रणम्य भ्रातृभिः सह। उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा नारदं
देवसम्मतम् ॥ ८ ॥ त्वयि तुष्टे महाभाग सर्वलोकाभिपूजिते।
कृतमित्येव मन्येऽहं प्रसादात्तव सुव्रत ॥ ९ ॥ यदि त्वहमनु-
ग्राह्यो भ्रातृभिः सहितोऽनघ। सन्देहं मे मुनिश्रेष्ठ तत्त्वत-
श्छेत्तुमर्हसि ॥ १० ॥ प्रदक्षिणां यः कुरुते पृथिवीं तीर्थतत्परः।
किं फलं तस्य कार्त्स्न्येन तद्भवान् वक्तुमर्हति ॥ ११ ॥

नारद उवाच। शृणु राजन्नवहितो यथा भीष्मेण धीमता।
पुलस्त्यस्य सकाशाद्वै सर्वमेतदुपश्रुतम् ॥ १२ ॥ पुरा भागीरथी-
तीरे भीष्मो धर्मभृतांवरः। पित्र्यं व्रतं समास्थाय न्यवसन्
मुनिभिः सह ॥ १३ ॥ शुभे देशे तथा राजन् पुण्ये देवर्षि-
सेविते। गङ्गाद्वारे महाभाग देवगन्धर्वसेविते ॥ १४ ॥ स पितॄं-
स्तर्पयामास देवांश्च परमद्युतिः। ऋषींश्च तर्पयामास विधिदृष्टेन
कर्मणा ॥ १५ ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य जपन्नेव महायशाः।
ददर्शाद्भुतसङ्काशं पुलस्त्यमृषिसत्तमम् ॥ १६ ॥ स तं दृष्ट्वोग्रतपसं
दीप्यमानमिव श्रिया। प्रहर्षमतुलं लेभे विस्मयं परमं ययौ ॥१७॥
उपस्थितं महाभागं पूजयामास भारत। भीष्मो धर्मभृतां श्रेष्ठो
विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १८ ॥ शिरसा चार्घ्यमादाय शुचिः प्रयत-
मानसः। नाम सङ्कीर्त्तयामास तस्मिन् ब्रह्मर्षिसत्तमे ॥ १९ ॥
भीष्मोऽहमिति भद्रन्ते दासोऽस्मि तव सुव्रत। तव सन्दर्शनादेव
मुक्तोऽहं सर्वकिल्बिषैः ॥ २० ॥ एवमुक्त्वा महाराज भीष्मो धर्म-
भृतांवरः। वाग्यतः प्राञ्जलिर्भूत्वा तूष्णीमासीद्युधिष्ठिर ॥ २१ ॥
तं दृष्ट्वा नियमेनाथ स्वाध्यायाम्नायकर्षितम्। भीष्मं कुरुकुल-
श्रेष्ठं मुनिः प्रीतमनाभवत् ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि पार्थनारदसंवादे
एकाशीतोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

पुलस्त्य उवाच। अनेन तव धर्मज्ञ प्रश्रयेण दमेन च। सत्येन च महाभाग तुष्टोऽस्मि तव सुव्रत ॥ १ ॥ यस्येदृशस्ते धर्मोऽयं पितृभक्त्याश्रितोऽनघ। तेन पश्यसि मां पुत्र प्रीतिश्च परमा त्वयि ॥ २ ॥ अमोघदर्शी भीष्माहं ब्रूहि किं करवाणि ते। यद्वक्ष्यसि कुरुश्रेष्ठ तस्य दातास्मि तेऽनघ ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच। प्रीते त्वयि महाभाग सर्वलोकाभिपूजिते। कृतमेतावता मन्ये यदहं दृष्टवान् प्रभुम् ॥ ४ ॥ यदि त्वहमनुग्राह्यस्तव धर्मभृताम्वर। सन्देहन्ते प्रवक्ष्यामि तन्मे त्वं छेत्तुमर्हसि ॥ ५ ॥ अस्ति मे हृदये कश्चित्तीर्थेभ्यो धर्मसंशयः। तमहं श्रोतुमिच्छामि तद्भवान् वक्तुमर्हसि ॥ ६ ॥ प्रदक्षिणां यः पृथिवीं करोत्यमरसन्निभ। किं फलं तस्य विप्रर्षे तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितं ॥७॥

पुलस्त्य उवाच। हन्त ते कथयिष्यामि यदृषीणां परायणम्। तदेकाग्रमनाः पुत्र शृणु तीर्थेषु यत् फलम् ॥ ८ ॥ यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतम्। विद्या तपश्च कीर्त्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥ ९ ॥ प्रतिग्रहादपावृत्तः सन्तुष्टो येन केनचित्। अहङ्कारनिवृत्तश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥ १० ॥ अकल्कको निरारम्भो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः। विमुक्तः सर्वपापेभ्यः स तीर्थफलमश्नुते ॥ ॥ ११ ॥ अक्रोधनश्च राजेन्द्र सत्यशीलो दृढ़व्रतः। आत्मोपमश्च भूतेषु स तीर्थफलमश्नुते ॥ १२ ॥ ऋषिभिः क्रतवः प्रोक्ता वेदेष्विह यथाक्रमम्। फलञ्चैव यथातथ्यं प्रेत्य चेह च सर्वशः ॥ १३ ॥ न ते शक्या दरिद्रेण यज्ञाः प्राप्तुं महीपते। बहूपकरणा यज्ञा नानासम्भारविस्तराः ॥ १४ ॥ प्राप्यन्ते पार्थिवैरेतैः समृद्धैर्वा नरैः क्वचित्। नार्थन्यूनैर्नावगणैरेकात्मभिरसाधनैः ॥ १५ ॥ यो दरिद्रैरपि विधिः शक्यः प्राप्तुं नरेश्वर। तुल्यो यज्ञफलैः पुण्यैस्तन्निबोध युधाम्वर ॥ १६ ॥ ऋषीणां परमं गुह्यमिदं भरतसत्तम। तीर्थाभिगमनं पुण्यं यज्ञैरपि विशि-

ष्यते ॥ १७ ॥ अनुपोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च।
अदत्त्वा काञ्चनं गाश्च दरिद्रो नाम जायते ॥ १८ ॥ अग्निष्टो-
मादिभिर्यज्ञैरिष्ट्वा विपुलदक्षिणैः। न तत् फलमवाप्नोति तीर्था-
भिगमनेन तत् ॥ १९ ॥ नृलोके देवदेवस्य तीर्थं त्रैलोक्यविश्रु-
तम्। पुष्करं नाम विख्यातं महाभागः समाविशेत् ॥ २० ॥
दशकोटिसहस्राणि तीर्थानां वै महामते। सान्निध्यं पुष्करे
येषां त्रिसन्ध्यं कुरुनन्दन ॥ २१ ॥ आदित्या वसवो रुद्राः साध्याश्च
समरुद्गणाः। गन्धर्वाप्सरसश्चैव नित्यं सन्निहिता विभो ॥ २२ ॥
यत्र देवास्तपस्तप्त्वा दैत्या ब्रह्मर्षयस्तथा। दिव्ययोगा महाराज
पुण्येन महतान्विताः ॥ २३ ॥ मनसाप्यभिकाम्यस्य पुष्कराणि
मनस्विनः। पूयन्ते सर्वपापानि नाकपृष्ठे च पूज्यते ॥ २४ ॥
अस्मिंस्तीर्थे महाराज नित्यमेव पितामहः। उवास परमप्रीतो
भगवान् कमलासनः ॥ २५ ॥ पुष्करेषु महाभाग देवाः सर्षि-
गणाः पुरा। सिद्धिं परमिकां प्राप्ताः पुण्येन महतान्विताः ॥ २६ ॥
तत्राभिषेकं यः कुर्य्यात् पितृदेवार्चने रतः। अश्वमेधाद्दशगुणं
फलं प्राहुर्मनीषिणः ॥ २७ ॥ अप्येकं भोजयेद्विप्रं पुष्करारण्य-
माश्रितः। तेनासौ कर्मणा भीष्म प्रेत्य चेह च मोदते ॥ २८ ॥
शाकैर्मूलैः फलैर्वापि येन वर्त्तयते स्वयम्। तद्दद्याद्ब्राह्मणाय
श्रद्धावाननसूयकः ॥ २९ ॥ तेनैव प्राप्नुयात् प्राज्ञो हयमेधफलं
नरः। ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा वा राजसत्तम ॥ ३० ॥
न वै योनौ प्रजायन्ते स्नातास्तीर्थे महात्मनः। कार्त्तिकीन्तु विशे-
षेण योऽभिगच्छति पुष्करम् ॥ ३१ ॥ प्राप्नुयात् स नरो लोकान्
ब्रह्मनः सदनेऽक्षयान्। सायं प्रातः स्मरेद्यस्तु पुष्कराणि कृता-
ञ्जलिः ॥ ३२ ॥ उपस्पृष्टं भवेत्तेन सर्वतीर्थेषु भारत। जन्म-
प्रभृति यत् पापं स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ॥ ३३ ॥ पुष्करे स्नात-
मात्रस्य सर्वमेव प्रणश्यति। यथा सुराणां सर्वेषामादिस्तु मधु-

सूदनः ॥ ३४ ॥ तथैव पुष्करं राजंस्तीर्थानामादिरुच्यते । उष्ट्वा
द्वादशवर्षाणि पुष्करे नियतः शुचिः ॥ ३५ ॥ क्रतून् सर्वानवा-
प्नोति ब्रह्मलोकं स गच्छति । यस्तु वर्षशतं पूर्णमग्निहोत्रमुपा-
सते ॥ ३६ ॥ कार्त्तिकीं वा वसेदेकां पुष्करे सममेव तत् ।
त्रीणि शृङ्गाणि शुभ्राणि त्रीणि प्रस्रवणानि च ॥ ३७ ॥ पुष्क-
राण्यादिसिद्धानि न विद्मस्तत्र कारणम् । दुष्करं पुष्करे गन्तुं
दुष्करं पुष्करे तपः ॥ ३८ ॥ दुष्करं पुष्करे दानं वस्तुञ्चैव सुदु-
ष्करम् । उष्ट्वा द्वादशरात्रन्तु नियतो नियतासनः ॥ ३९ ॥
प्रदक्षिणमुपावृत्य जम्बुमार्गं समाविशत् । जम्बुमार्गं समा-
विश्य देवर्षिपितृसेवितम् ॥ ४० ॥ अश्वमेधमवाप्नोति सर्वकाम-
समन्वितः । तत्रोष्य रजनीः पञ्च पूतात्मा जायते नरः ॥ ४१ ॥
न दुर्गतिमवाप्नोति सिद्धिं प्राप्नोति चोत्तमाम् । जम्बुमार्गा-
दुपावृत्य गच्छेत्तण्डुलिकाश्रमम् ॥ ४२ ॥ न दुर्गतिमवाप्नोति
ब्रह्मलोकञ्च गच्छति । अगस्त्यं सर आसाद्य पितृदेवार्चने रतः
॥ ४३ ॥ त्रिरात्रोपषितो राजन्नग्निष्टोमफलं लभेत् । शाक-
वृत्तिः फलैर्वापि कौमारं विन्दते परम् ॥ ४४ ॥ कण्वाश्रमं ततो
गच्छेत् श्रीजुष्टं लोकपूजितम् । धर्मारण्यं हि तत् पुण्यमाद्यञ्च
भरतर्षभ ॥ ४५ ॥ यत्र प्रविष्टमात्रो वै सर्वपापैः प्रमुच्यते । अर्च्च-
यित्वा पितॄन् देवान् नियतो नियतासनः ॥ ४६ ॥ सर्वकाम-
समृद्धस्य यज्ञस्य फलमश्नुते । प्रदक्षिणं ततः कृत्वा ययातिपतनं
व्रजेत् ॥ ४७ ॥ हयमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति तत्र वै । महा-
कालं ततो गच्छेन्नियतो नियतासनः ॥ ४८ ॥ कोटितीर्थमुप-
स्पृश्य हयमेधफलं लभेत् । ततो गच्छेत धर्मज्ञः स्थाणोस्तीर्थं-
मुमापतेः ॥ ४९ ॥ नाम्ना भद्रवटं नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
तत्राभिगम्य चेशानं गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ५० ॥ महादेवप्रसा-
दाच्च गाणपत्यञ्च विन्दति । समृद्धमसपत्नञ्च श्रिया युक्तं नरोत्तमः

॥ ५१ ॥ नर्मदां स समासाद्य नदीं त्रैलोक्यविश्रुताम्। तर्प-
यित्वा पितॄन् देवानग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ५२ ॥ दक्षिणं सिन्धु-
मासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः। अग्निष्टोममवाप्नोति विमान-
ञ्चाधिरोहति ॥ ५३ ॥ चर्मण्वतीं समासाद्य नियतो नियताशनः।
रन्तिदेवाभ्यनुज्ञातो अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ५४ ॥ ततो गच्छेत
धर्मज्ञ हिमवत्सुतमर्बुदम्। पृथिव्यां यत्र वै छिद्रं पूर्वमासी-
द्युधिष्ठिर ॥ ५५ ॥ तत्राश्रमो वशिष्ठस्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतः।
तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ५६ ॥ पिङ्गतीर्थ-
मुपस्पृश्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः। कपिलानां नरश्रेष्ठ शतस्य
फलमश्नुते ॥ ५७ ॥ ततो गच्छेत राजेन्द्र प्रभासं तीर्थमुत्तमम्।
तत्र सन्निहितो नित्यं स्वयमेव हुताशनः ॥ ५८ ॥ देवतानां
मुखं वीर ज्वलनोऽनिलसारथिः। तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा शुचिः
प्रयतमानसः ॥ ५९ ॥ अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति
मानवः। ततो गत्वा सरस्वत्याः सागरस्य च सङ्गमे ॥ ६० ॥
गोसहस्रफलं तस्य स्वर्गलोकञ्च विन्दति। प्रभया दीप्यते नित्य-
मग्निवद्भरतर्षभ ॥ ६१ ॥ तीर्थे सलिलराजस्य स्नात्वा प्रयत-
मानसः। त्रिरात्रमुषितः स्नातस्तर्पयेत् पितृदेवताः ॥ ६२ ॥
प्रभासते यथा सोमः सोऽश्वमेधञ्च विन्दति। वरदानं ततो गच्छे-
त्तीर्थं भरतसत्तम ॥ ६३ ॥ विष्णोर्दुर्वाससा यत्र वरो दत्तो
युधिष्ठिर। वरदाने नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ६४ ॥
ततो द्वारवतीं गच्छेन्नियतो नियताशनः। पिण्डारके नरः
स्नात्वा लभेद्बहुसुवर्णकम् ॥ ६५ ॥ तस्मिंस्तीर्थे महाभाग पद्म-
लक्षणलक्षिताः। अद्यापि मुद्रा दृश्यन्ते तदद्भुतमरिन्दम ॥ ६६ ॥
त्रिशूलाङ्कानि पद्मानि दृश्यन्ते कुरुनन्दन। महादेवस्य सान्निध्यं
तत्रैव पुरुषर्षभ ॥ ६७ ॥ सागरस्य च सिन्धोश्च सङ्गमं प्राप्य
भारत। तीर्थे सलिलराजस्य स्नात्वा प्रयतमानसः ॥ ६८ ॥ तर्प-

यित्वा पितॄन्देवानृषींश्च भरतर्षभ। प्राप्नोति काञ्चनं लोकं दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ ६९ ॥ शङ्कुकर्णेश्वरं देवमर्च्चयित्वा युधिष्ठिर। अश्वमेधाद्दशगुणं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ७० ॥ प्रदक्षिणमुपावृत्य गच्छेत भरतर्षभ। तीर्थं कुरुवरश्रेष्ठ त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ ७१ ॥ द्रिमीति नाम्ना विख्यातं सर्वपापप्रणाशनम्। यत्र ब्रह्मादयो देवा उपासन्ते महेश्वरम् ॥ ७२ ॥ तत्र स्नात्वार्चयित्वा च रुद्रं देवगणैर्वृतम्। जन्मप्रभृति यत् पापं तत् स्नातस्य प्रणश्यति ॥ ७३ ॥ द्रिमी चात्र नरश्रेष्ठ सर्वदेवैरभिष्टुतः। तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र हयमेधमवाप्नुयात् ॥ ७४ ॥ गत्वा यत्र महाप्राज्ञ विष्णुना प्रभविष्णुना। पुरा शौचं कृतं राजन् हत्वा दैतेयदानवान् ॥ ७५ ॥ ततो गच्छेत धर्मज्ञ वसोर्धारामभिष्टुताम्। गमनादेव तस्यां हि हयमेधफलं लभेत् ॥ ७६ ॥ स्नात्वा कुरुवरश्रेष्ठ प्रयतात्मा समाहितः। तर्प्य देवान् पितॄंश्चैव विष्णुलोके महीयते ॥ ७७ ॥ तीर्थं चात्र सरः पुण्यं वसूनां भरतर्षभ। तत्र स्नात्वा च पीत्वा च वसूनां सम्मतो भवेत् ॥ ७८ ॥ सिन्धूत्तममिति ख्यातं सर्वपापप्रणाशनम्। तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ लभेद्बहुसुवर्णकम् ॥ ७९ ॥ भद्रतुङ्गं समासाद्य शुचिः शीलसमन्वितः। ब्रह्मलोकमवाप्नोति गतिञ्च परमां व्रजेत् ॥ ८० ॥ कुमारिकाणां शक्रस्य तीर्थं सिद्धनिषेवितम्। तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं स्वर्गलोकमवाप्नुयात् ॥ ८१ ॥ रेणुकायाश्च तत्रैव तीर्थं सिद्धनिषेवितम्। तत्र स्नात्वा भवेद्विप्रो निर्मलश्चन्द्रमा यथा ॥ ८२ ॥ अथ पञ्चनदं गत्वा नियतो नियताशनः। पञ्चयज्ञानवाप्नोति क्रमशो येऽनुकीर्त्तिताः ॥ ८३ ॥ ततो गच्छेत राजेन्द्र भीमायाः स्थानमुत्तमम्। तत्र स्नात्वा तु योन्यां वै नरो भरतसत्तम ॥ ८४ ॥ देव्याः पुत्रो भवेद्राजंस्तप्तकुण्डलविग्रहः। गवां शतसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ८५ ॥ श्रीकुण्डन्तु समासाद्य त्रिषु लोकेषु

विश्रुतम्। पितामहं नमस्कृत्य गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ८६ ॥
ततो गच्छेत धर्मज्ञ विमलं तीर्थमुत्तमम्। अद्यापि यत्र दृश्यन्ते
मत्स्याः सौवर्णराजताः ॥ ८७ ॥ तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं वासवं
लोकमाप्नुयात्। सर्वपापविशुद्धात्मा गच्छेत परमां गतिम् ॥८८॥
वितस्ताञ्च समासाद्य सन्तर्प्य पितृदेवताः। नरः फलमवाप्नोति
वाजपेयस्य भारत ॥ ८९ ॥ काश्मीरेष्वेव नागस्य भवनं तक्ष-
कस्य च। वितस्ताख्यमिति ख्यातं सर्वपापप्रमोचनम् ॥ ९० ॥
तत्र स्नात्वा नरो नूनं वाजपेयमवाप्नुयात्। सर्वपापविशुद्धात्मा
गच्छेच्च परमां गतिम् ॥ ९१ ॥ ततो गच्छेत वडवां त्रिषु लोकेषु
विश्रुताम्। पश्चिमायान्तु सन्ध्यायामुपस्पृश्य यथाविधि ॥ ९२ ॥
चरुं सप्तार्चिषे राजन् यथाशक्ति निवेदयेत्। पितृणामक्षयं दानं
प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ९३ ॥ ऋषयः पितरो देवा गन्धर्वाप्सरसां
गणाः गुह्यकाः किन्नरा यक्षाः सिद्धा विद्याधरा नराः ॥ ९४ ॥
राक्षसा दितिजा रुद्रा ब्रह्मा च मनुजाधिप। नियतः परमां
दीक्षामास्थायाब्दसहस्रकीम् ॥ ९५ ॥ विष्णोः प्रसादनं कुर्वं
श्चरुञ्च श्रपयंस्तथा। सप्तभिः सप्तभिश्चैव ऋग्भिस्तुष्टाव केशवम्
॥ ९६ ॥ ददावष्टगुणैश्वर्य्यं तेषां तुष्टस्तु केशवः। यथाभिल-
षितानन्यान् कामान् दत्त्वा महीपते ॥ ९७ ॥ तत्रैवान्तर्दधे
देवो विद्युदभ्रेषु वै यथा। नाम्ना सप्तचरुं तेन ख्यातं लोकेषु
भारत ॥ ९८ ॥ गवां शतसहस्रेण राजसूयशतेन च। अश्व-
मेधसहस्रेण श्रेयान् सप्तार्चिषश्चरुः ॥ ९९ ॥ ततो निवृत्तो
राजेन्द्र रौद्रं पदमथाविशेत्। अर्च्चयित्वा महादेवमश्वमेधफलं
लभेत् ॥ १०० ॥ मणिमन्तं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः।
एकरात्रोषितो राजन्नग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ १०१ ॥ अथ गच्छेत
राजेन्द्र देविकां लोकविश्रुताम्। प्रसूतिर्यत्र विप्राणां श्रूयते
भरतर्षभ ॥ १०२ ॥ त्रिशूलपाणेः स्थानञ्च त्रिषु लोकेषु विश्रुतम्।

देविकायां नरः स्नात्वा समभ्यर्च्य महेश्वरम् ॥ १०३ ॥ यथाशक्ति चरुं तत्र निवेद्य भरतर्षभ। सर्व्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य लभते फलम् ॥ १०४ ॥ कामाख्यं तत्र रुद्रस्य तीर्थं देवनिषेवितम्। तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं सिद्धिं प्राप्नोति मानवः ॥ १०५ ॥ यजनं याजनञ्चैव तथैव ब्रह्मवालुकम्। पुष्पाम्भश्च उपस्पृश्य न शोचेन्मरणं गतः ॥ १०६ ॥ अर्द्धयोजनविस्तारा पञ्चयोजनमायता। एतावती देविका तु पुण्या देवर्षिसेविता ॥ १०७ ॥ ततो गच्छेत धर्मज्ञ दीर्घसत्रं यथाक्रमम्। तत्र ब्रह्मादयो देवाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ १०८ ॥ दीर्घसत्रमुपासन्ते दीक्षिता नियतव्रताः। गमनादेव राजेन्द्र दीर्घसत्रनरिन्दम ॥ १०९ ॥ राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं प्राप्नोति भारत। ततो विनशनं गच्छेन्नियतो नियताशनः ॥ ११० ॥ गच्छत्यन्तर्हिता यत्र मेरुपृष्ठे सरस्वती। चमसे च शिवोद्भेदे नागोद्भेदे च दृश्यते ॥ १११ ॥ स्नात्वा तु चमसोद्भेदे अग्निष्टोमफलं लभेत्। शिवोद्भेदे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ११२ ॥ नागोद्भेदे नरः स्नात्वा नागलोकमवाप्नुयात्। शशयानञ्च राजेन्द्र तीर्थमासाद्य दुर्लभम् ॥ ११३ ॥ शशरूपप्रतिच्छन्नाः पुष्करा यत्र भारत। सरस्वत्यां महाराज अनुसम्वत्सरञ्च ते ॥ ११४ ॥ दृश्यन्ते भरतश्रेष्ठ वृत्ता वै कार्त्तिकीं सदा। तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र द्योतते शशिवत् सदा ॥ ११५ ॥ गोसहस्रफलञ्चैव प्राप्नुयाद्भरतर्षभ। कुमारकोटीमासाद्य नियतः कुरुनन्दन ॥ ११६ ॥ तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः। गवामयुतमाप्नोति कुलञ्चैव समुद्धरेत् ॥ ११७ ॥ ततो गच्छेत धर्मज्ञ रुद्रकोटिं समाहितः। पुरा यत्र महाराज मुनिकोटिः समागता ॥ ११८ ॥ हर्षेण महताविष्टा रुद्रदर्शनकाङ्क्षया। अहं पूर्व्वमहं पूर्व्वं द्रक्ष्यामि वृषभध्वजम् ॥ ११९ ॥ एवं संप्रस्थिता राजन्नृषयः किल भारत। ततो योगीश्वरेणापि

योगमास्थाय भूपते ॥ १२० ॥ तेषां मन्युप्रणाशार्थमृषीणां भावि-
तात्मनाम् । सृष्टा कोटीति रुद्राणामृषीणामग्रतः स्थिता ॥ १२१॥
मया पूर्वतरं दृष्ट इति ते मेनिरे पृथक् । तेषां तुष्टो महादेवो
मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ १२२ ॥ भक्त्या परमया राजन् वरं
तेषां प्रदिष्टवान् । अद्यप्रभृति युष्माकं धर्मवृद्धिर्भविष्यति ॥ १२३ ॥
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र रुद्रकोट्यां नरः शुचिः । अश्वमेधमवाप्नोति
कुलञ्चैव समुद्धरेत् ॥ १२४ ॥ ततो गच्छेत राजेन्द्र सङ्गमं लोक-
विश्रुतम् । सरस्वत्या महापुण्यं केशवं समुपासते ॥ १२५ ॥
यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः । अभिगच्छन्ति राजेन्द्र
चैत्रशुक्लचतुर्दशीम् ॥ १२६ ॥ तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र विन्देद्बहु-
सुवर्णकम् । सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकञ्च गच्छति ॥ १२७ ॥
ऋषीणां यत्र सत्राणि समाप्तानि नराधिप । सत्रावसानमासाद्य
गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १२८ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि नानातीर्थकथने
द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

पुलस्त्य उवाच । ततो गच्छेत राजेन्द्र कुरुक्षेत्रमभिष्टुतम् ।
पापेभ्यो यत्र मुच्यन्ते दर्शनात् सर्वजन्तवः ॥ १ ॥ कुरुक्षेत्रं
गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहम् । य एवं सततं ब्रूयात् सर्वपापैः
प्रमुच्यते ॥ २ ॥ पांशवोऽपि कुरुक्षेत्रे वायुना समुदीरिताः ।
अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमां गतिम् ॥ ३ ॥ दक्षिणेन
सरस्वत्या दृषद्वत्युत्तरेण च । ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति
त्रिपिष्टपे ॥ ४ ॥ तत्र मासं वसेद्वीर सरस्वत्यां युधिष्ठिर । यत्र
ब्रह्मादयो देवा ऋषयः सिद्धचारणाः ॥ ५ ॥ गन्धर्वाप्सरसो यक्षाः
पन्नगाश्च महीपते । ब्रह्मक्षेत्रं महापुण्यमभिगच्छन्ति भारत ॥ ६ ॥

मनाप्यभिक्रामस्य कुरुचेत्रं युधिष्ठिर। पापानि विप्रणश्यन्ति ब्रह्मलोकञ्च गच्छति ॥ ७ ॥ गत्वा हि श्रद्धया युक्तः कुरुचेत्रं कुरूद्वह। फलं प्राप्नोति च तदा राजसूयाश्वमेधयोः ॥ ८ ॥ ततो मङ्कणकं नाम द्वारपालं महाबलम्। यचं समभिवाद्यैव गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ९ ॥ ततो गच्छेत धर्मज्ञ विष्णोः स्थानमनुत्तमम्। सततं नाम राजेन्द्र यत्र सन्निहितो हरिः ॥ १० ॥ तत्र स्नात्वा च नत्वा च त्रिलोकप्रभवं हरिम्। अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकञ्च गच्छति ॥ ११ ॥ ततः पारिप्लवं गच्छेत्तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम्। अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति भारत ॥ १२ ॥ पृथिवीतीर्थमासाद्य गोसहस्रफलं लभेत्। ततः शालूकिनीं गत्वा तीर्थसेवी नराधिप ॥ १३ ॥ दशाश्वमेधे स्नात्वा च तदेव फलमाप्नुयात्। सर्पदेवीं समासाद्य नागानां तीर्थमुत्तमम् ॥ १४ ॥ अग्निष्टोममवाप्नोति नागलोकञ्च विन्दति। ततो गच्छेत धर्मज्ञ द्वारपालं तरन्तुकम् ॥ १५ ॥ तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत्। ततः पञ्चनदं गत्वा नियतो नियताशनः ॥ १६ ॥ कोटितीर्थमुपस्पृश्य हयमेधफलं लभेत्। अश्विनोस्तीर्थमासाद्य रूपवानभिजायते ॥ १७ ॥ ततो गच्छेत धर्मज्ञ वाराहं तीर्थमुत्तमम्। विष्णुर्वराहरूपेण पूर्वं यत्र स्थितोऽभवत् ॥ १८ ॥ तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ अग्निष्टोमफलं लभेत्। ततो जयन्त्यां राजेन्द्र सोमतीर्थं समाविशेत् ॥ १९ ॥ स्नात्वा फलमवाप्नोति राजसूयस्य मानवः। एकहंसे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ २० ॥ कृतशौचं समासाद्य तीर्थसेवी नराधिप। पुण्डरीकमवाप्नोति कृतशौचो भवेच्च सः ॥ २१ ॥ ततो मुञ्जवटं नाम स्थाणोः स्थानं महात्मनः। उपोष्य रजनीमेकां गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥ २२ ॥ तत्रैव च महाराज यक्षिणीं लोकविश्रुताम्। स्नात्वाभिगम्य राजेन्द्र सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥ २३ ॥ कुरुचेत्रस्य तद्द्वारं

विश्रुतं भरतर्षभ। प्रदक्षिणमुपावृत्त तीर्थसेवी समाहितः॥ २४॥
समक्षितं पुष्कराणाञ्च स्नात्वार्च्य पितृदेवताः। जामदग्न्येन रामेण
कृतन्तत् सुमहात्मना ॥ २५॥ कृतकृत्यो भवेद्राजन्नश्वमेधञ्च
विन्दति। ततो रामह्रदान् गच्छेत्तीर्थसेवी समाहितः॥ २६॥
तत्र रामेण राजेन्द्र तरसा दीप्ततेजसा। क्षत्रमुत्साद्य वीरेण
ह्रदाः पञ्च निवेशिताः ॥ २७॥ पूरयित्वा नरव्याघ्र रुधिरेणेति
विश्रुतम्। पितरस्तर्पितास्तेन तथैव प्रपितामहाः। ततस्ते
पितरः प्रीता राममूचुर्नराधिप॥ २८॥

पितर ऊचुः। राम राम महाभाग प्रीताः स्म तव भार्गव।
अनया पितृभक्त्या च विक्रमेण च ते विभो। वरं वृणीष्व भद्रं
ते किमिच्छसि महाद्युते॥ २९॥ एवमुक्तः स राजेन्द्र रामः
प्रहरताम्वरः। अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं पितॄन् स गगने स्थितान्
॥ ३०॥ भवन्तो यदि मे प्रीता यद्यनुग्राह्यता मयि। पितृ-
प्रसादमिच्छेयं तप आप्यायनं पुनः ॥ ३१॥ यच्च रोषाभिभूतेन
क्षत्रमुत्सादितं मया। ततश्च पापान्मुच्येयं युष्माकं तेजसाप्यहम्
॥ ३२॥ ह्रदाश्च तीर्थभूता मे भवेयुर्भुवि विश्रुताः। एतच्छ्रुत्वा
शुभं वाक्यं रामस्य पितरस्तदा ॥ ३३॥ प्रत्यूचुः परमप्रीता
रामं हर्षसमन्विताः। तपस्ते वर्द्धतां भूयः पितृभक्त्या विशेषतः
॥ ३४॥ यच्च रोषाभिभूतेन क्षत्रमुत्सादितं त्वया। ततश्च
पापान्मुक्तस्त्वं पतितास्ते स्वकर्मभिः ॥ ३५॥ ह्रदाश्च तव तीर्थत्वं
गमिष्यन्ति न संशयः। ह्रदेषु तेषु यः स्नात्वा पितॄन् सन्तर्पयि-
ष्यति ॥ ३६॥ पितरस्तस्य वै प्रीता दास्यन्ति भुवि दुर्लभम्।
ईप्सितञ्च मनःकामं स्वर्गलोकञ्च शाश्वतम्॥ ३७॥ एवं दत्त्वा
वरान्राजन्रामस्य पितरस्तदा। आमन्त्र्य भार्गवं प्रीत्या तत्रैवान्त-
र्हितास्ततः॥ ३८॥ एवं रामह्रदाः पुण्या भार्गवस्य महात्मनः।
स्नात्वा ह्रदेषु रामस्य ब्रह्मचारी शुभव्रतः ॥ ३९॥ राममभ्यर्च्य

राजेन्द्र लभेद्वहुसुवर्णकम् । वंशमूलकमासाद्य तीर्थसेवी कुरु-
द्वह ॥ ४० ॥ स्ववंशमुद्धरेद्राजन् स्नात्वा वै वंशमूलके । काय-
शोधनमासाद्य तीर्थं भरतसत्तम ॥ ४१ ॥ शरीरशुद्धिः स्नातस्य
तस्मिंस्तीर्थे न संशयः । शुद्धदेहश्च संयाति शुभाल्लोकाननुत्तमान्
॥ ४२ ॥ ततो गच्छेत धर्म्मज्ञ तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् । लोका
यत्रोद्धृताः पूर्वं विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ ४३ ॥ लोकोद्धारं
समासाद्य तीर्थं त्रैलोक्यपूजितम् । स्नात्वा तीर्थवरे राजन्
लोकानुद्धरते स्वकान् ॥ ४४ ॥ श्रीतीर्थञ्च समासाद्य स्नात्वा
नियतमानसः । अर्च्चयित्वा पितॄन् देवान् विन्दते श्रियमुत्तमाम्
॥ ४५ ॥ कपिलातीर्थमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः । तत्र स्नात्वा-
र्च्चयित्वा च पितॄन् स्वान् दैवतान्यपि ॥ ४६ ॥ कपिलानां सह-
स्रस्य फलं विन्दति मानवः । सूर्य्यतीर्थं समासाद्य स्नात्वा
नियतमानसः ॥ ४७ ॥ अर्च्चयित्वा पितॄन् देवानुपवासपरायणः ।
अग्निष्टोममवाप्नोति सूर्य्यलोकञ्च गच्छति ॥ ४८ ॥ गवां भवन-
मासाद्य तीर्थसेवी यथाक्रमम् । तत्राभिषेकं कुर्व्वाणो गोसहस्र-
फलं लभेत ॥ ४९ ॥ शङ्खिनीं तत्र आसाद्य तीर्थसेवी कुरूद्वह ।
देव्यास्तीर्थे नरः स्नात्वा लभते रूपमुत्तमम् ॥ ५० ॥ ततो गच्छेत
राजेन्द्र द्वारपालं तरण्डकम् । तच्च तीर्थं सरस्वत्यां यक्षेन्द्रस्य
महात्मनः ॥ ५१ ॥ तत्र स्नात्वा नरो राजन्नग्निष्टोमफलं लभेत ।
ततो गच्छेत राजेन्द्र ब्रह्मावर्त्तं नरोत्तमः ॥ ५२ ॥ ब्रह्मावर्त्ते
नरः स्नात्वा ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् । ततो गच्छेत राजेन्द्र सुती-
र्थकमनुत्तमम् ॥ ५३ ॥ तत्र सन्निहिता नित्यं पितरो दैवतैः
सह । तत्राभिषेकं कुर्व्वीत पितृदेवार्च्चने रतः ॥ ५४ ॥ अश्व-
मेधमवाप्नोति पितृलोकञ्च गच्छति । ततोऽम्बुमत्यां धर्मज्ञ सुती-
र्थकमनुत्तमम् ॥ ५५ ॥ काशीश्वरस्य तीर्थे च स्नात्वा भरतसत्तम ।
सर्व्वव्याधिविनिर्म्मुक्तो ब्रह्मलोके महीयते ॥ ५६ ॥ मातृतीर्थञ्च

तत्रैव यत्र स्नातस्य भारत। प्रजा विवर्द्धते राजन्नतन्वीं श्रियमश्नुते ॥ ५७ ॥ ततः शीतवनं गच्छेन्नियतो नियताशनः। तीर्थं तत्र महाराज महदन्यत्र दुर्लभम् ॥ ५८ ॥ पुनाति गमनादेव दृष्टमेकं नराधिप। केशानभ्युच्य वै तस्मिन् पूतो भवति भारत ॥ ५९ ॥ तीर्थं तत्र महाराज श्वाविल्लोमापहं स्मृतम्। यत्र विप्रा नरव्याघ्र विद्वांसस्तीर्थतत्पराः ॥ ६० ॥ प्रीतिं गच्छन्ति परमां स्नात्वा भरतसत्तम। श्वाविल्लोमापनयने तीर्थे भरतसत्तम ॥ ६१ ॥ प्राणायामैर्निर्हरन्ति स्वलोमानि द्विजोत्तमाः। पूतात्मानश्च राजेन्द्र प्रयान्ति परमाङ्गतिम् ॥ ६२ ॥ दशाश्वमेधिकञ्चैव तस्मिंस्तीर्थे महीपते। तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र गच्छेत परमाङ्गतिम् ॥ ६३ ॥ ततो गच्छेत राजेन्द्र मानुषं लोकविश्रुतम्। यत्र कृष्णमृगा राजन् व्याधेन शरपीड़िताः ॥ ६४ ॥ विगाह्य तस्मिन् सरसि मानुषत्वमुपागताः। तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी समाहितः ॥ ६५ ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा स्वर्गलोके महीयते। मानुषस्य तु पूर्वेण क्रोशमात्रे महीपते ॥ ६६ ॥ आपगा नाम विख्याता नदी सिद्धनिषेविता। श्यामाकं भोजनं तत्र यः प्रयच्छति मानवः ॥ ६७ ॥ देवान् पितॄन् समुद्दिश्य तस्य धर्मफलं महत्। एकस्मिन् भोजिते विप्रे कोटिर्भवति भोजिता ॥ ६८ ॥ तत्र स्नात्वार्चयित्वाच पितॄन् वै दैवतानि च। उषित्वा रजनीमेकामग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ६९ ॥ ततो गच्छेत राजेन्द्र ब्रह्मणः स्थानमुत्तमम्। ब्रह्मोडुम्बरमित्येवं प्रकाशं भुवि भारत ॥ ७० ॥ तत्र सप्तर्षिकुण्डेषु स्नातस्य नरपुङ्गव। केदारे चैव राजेन्द्र कपिलस्य महात्मनः ॥ ७१ ॥ ब्रह्माणमधिगत्वा च शुचिः प्रयतमानसः। सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ ७२ ॥ कपिलस्य च केदारं समासाद्य सुदुर्लभम्। अन्तर्द्धानमवाप्नोति तपसा दग्धकिल्बिषः ॥ ७३ ॥ ततो

गच्छेत राजेन्द्र सरकं लोकविश्रुतम्। कृष्णपक्षे चतुर्द्दश्यामधि-
गम्य वृषध्वजम् ॥ ७४ ॥ लभेत सर्व्वकामान् हि स्वर्गलोकञ्च
गच्छति। तिस्रः कोटास्तु तीर्थानां सरके कुरुनन्दन ॥ ७५ ॥
रुद्रकोट्यां तथा कूपे ह्रदेषु च महीपते। इलास्पदञ्च तत्रैव
तीर्थं भरतसत्तम ॥ ७६ ॥ तत्र स्नात्वार्च्चयित्वा च दैवतानि
पितॄनथ। न दुर्गतिमवाप्नोति वाजपेयञ्च विन्दति ॥ ७७ ॥
किन्दाने च नरः स्नात्वा किंजप्ये च महीपते। अप्रमेयमवा-
प्नोति दानं जप्यञ्च भारत ॥ ७८ ॥ कलश्यां वार्य्युपस्पृश्य श्रद्द-
धानो जितेन्द्रियः। अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः
॥ ७९ ॥ सरकस्य तु पूर्व्वेण नारदस्य महात्मनः। तीर्थं कुरु-
कुलश्रेष्ठ अम्बाजन्मेति विश्रुतम्॥ ८० ॥ तत्र तीर्थे नरः स्नात्वा
प्राणानुत्सृज्य भारत। नारदेनाभ्यनुज्ञातो लोकान् प्राप्नोत्यनु-
त्तमान् ॥ ८१ ॥ शुक्लपक्षे दशम्याञ्च पुण्डरीकं समाविशेत्।
तत्र स्नात्वा नरो राजन् पुण्डरीकफलं लभेत् ॥ ८२ ॥ तत-
स्त्रिविष्टपं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम्। तत्र वैतरणी पुण्या
नदी पापप्रणाशिनी ॥ ८३ ॥ तत्र स्नात्वार्च्चयित्वा च शूलपाणिं
वृषध्वजम्। सर्व्वपापविशुद्धात्मा गच्छेत परमां गतिम् ॥ ८४ ॥
ततो गच्छेत राजेन्द्र फलकीवनमुत्तमम्। तत्र देवाः सदा
राजन् फलकीवनमाश्रिताः। ॥ ८५ ॥ तपश्चरन्ति विपुलं ब
वर्षसहस्रकम्। दृषद्वत्यां नरः स्नात्वा तर्पयित्वा च देवताः ॥८६॥
अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं विन्दति भारत। तीर्थे च सर्व्व
देवानां स्नात्वा भरतसत्तम ॥ ८७ ॥ गोसहस्रस्य राजेन्द्र फलं
विन्दति मानवः पाणिखाते नरः स्नात्वा तर्पयित्वा च देवताः
॥ ८८ ॥ अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं विन्दति भारत। राज-
सूयमवाप्नोति ऋषिलोकञ्च विन्दति ॥ ८९ ॥ ततो गच्छेत
राजेन्द्र मिश्रकं तीर्थमुत्तमम्। तत्र तीर्थानि राजेन्द्र मिश्रि-

तानि महात्मना ॥ ९० ॥ व्यासेन नृपशार्दूल द्विजार्थमिति नः
श्रुतम्। सर्वतीर्थेषु स स्नाति मिश्रके स्नाति यो नरः ॥ ९१ ॥
ततो व्यासवनं गच्छेन्नियतो नियतात्मनः। मनोजवे नरः स्नात्वा
गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ९२ ॥ गत्वा मधुवटीञ्चैव देव्यास्तीर्थे
नरः शुचिः। तत्र स्नात्वार्च्चयित्वाच पितॄन् देवांश्च पूरुषः ॥ ९३ ॥
स देव्या समनुज्ञातो गोसहस्रफलं लभेत्। कौशिक्याः सङ्गमे
यस्तु दृषद्वत्याश्च भारत ॥ ९४ ॥ स्नाति वै नियताहारः सर्वपापैः
प्रमुच्यते। ततो व्यासस्थली नाम यत्र व्यासेन धीमता ॥ ९५ ॥
पुत्रशोकाभितप्तेन देहत्यागे कृता मतिः। ततो देवैस्तु राजेन्द्र
पुनरुत्थापितस्तदा ॥ ९६ ॥ अभिगम्य स्थलीं तस्य गोसहस्रफलं
लभेत्। किन्दत्तं कूपमासाद्य तिलप्रस्थं प्रदाय च ॥ ९७ ॥
गच्छेत परमां सिद्धिमृणैर्मुक्तः कुरूद्वह। वेदीतीर्थे नरः स्नात्वा
गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ९८ ॥ अहश्च सुदिनञ्चैव द्वे तीर्थे लोक-
विश्रुते। तयो स्नात्वा नरव्याघ्र सूर्य्यलोकमवाप्नुयात् ॥ ९९ ॥
मृगधूमं ततो गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम्। तत्राभिषेकं कुर्वीत
गङ्गायां नृपसत्तम ॥ १०० ॥ अर्च्चयित्वा महादेवमश्वमेधफलं
लभेत्। देव्यास्तीर्थे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १०१ ॥
ततो वामनकं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम्। तत्र विष्णुपदे
स्नात्वा अर्चयित्वा च वामनम् ॥ १०२ ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा
विष्णुलोकं स गच्छति। कुलम्पुने नरः स्नात्वा पुनाति स्वकुलं
ततः ॥ १०३ ॥ पवनस्य ह्रदे स्नात्वा मरुतां तीर्थमुत्तमम्।
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र वायुलोके महीयते ॥ १०४ ॥ अमराणां
ह्रदे स्नात्वा समभ्यर्च्यामराधिपम्। अमराणां प्रभावेण स्वर्ग-
लोके महीयते ॥ १०५ ॥ शालिहोत्रस्य तीर्थञ्च शालिसूर्य्ये
यथाविधि। स्नात्वा नरवरश्रेष्ठ गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १०६ ॥
श्रीकुञ्जञ्च सरस्वत्यां तीर्थं भरतसत्तम। तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ

अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ १०७ ॥ ततो नैमिषकुञ्जञ्च समासाद्य कुरूद्वह । ऋषयः किल राजेन्द्र नैमिषेयास्तपस्विनः ॥ १०८ ॥ तीर्थयात्रां पुरस्कृत्य कुरुक्षेत्रं गताः पुरा । ततः कुञ्जः सरस्वत्याः कृतो भरतसत्तम ॥ १०९ ॥ ऋषीणामवकाशः स्याद्यथा तुष्टिकरो महान् । तस्मिन् कुञ्जे नरः स्नात्वा अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ११० ॥ ततो गच्छेत धर्मज्ञ कन्यातीर्थमनुत्तमम् । कन्यातीर्थे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १११ ॥ ततो गच्छेत राजेन्द्र ब्रह्मणस्तीर्थमुत्तमम् । तत्र वर्णावरः स्नात्वा ब्राह्मण्यं लभते नरः ॥ ११२ ॥ ब्राह्मणश्च विशुद्धात्मा गच्छेत परमाङ्गतिम् । ततो गच्छेन्नरश्रेष्ठ सोमतीर्थमनुत्तमम् ॥ ११३ ॥ तत्र स्नात्वा नरो राजन् सोमलोकमवाप्नुयात् । सप्तसारस्वतं तीर्थं ततो गच्छेन्नराधिप ॥ ११४ ॥ यत्र मङ्कणकः सिद्धो महर्षिर्लोकविश्रुतः । पुरा मङ्कणको राजन् कुशाग्रेणेति नः श्रुतम् ॥ ११५ ॥ क्षतः किल करे राजंस्तस्य शाकरसोऽस्रवत् । स वै शाकरसं दृष्ट्वा हर्षाविष्टः प्रनृत्यवान् ॥ ११६ ॥ ततस्तस्मिन् प्रनृत्ते तु स्थावरं जङ्गमञ्च यत् । प्रनृत्यमुभयं वीर तेजसा तस्य मोहितम् ॥ ११७ ॥ ब्रह्मादिभिः सुरै राजन्नृषिभिश्च तपोधनैः । विज्ञप्तो वै महादेव ऋषेरर्थे नराधिप ॥ ११८ ॥ नायं नृत्येद्यथा देव तथा त्वं कर्त्तुमर्हसि । तं प्रनृत्तं समासाद्य हर्षाविष्टेन चेतसा ॥ ११९ ॥ सुराणां हितकामार्थमृषिं देवोऽभ्यभाषत । भो भो महर्षे धर्मज्ञ किमर्थं नृत्यते भवान् । हर्षस्थानं किमर्थं वा तवाद्य मुनिपुङ्गव ॥ १२० ॥

ऋषिरुवाच । तपस्विनो धर्मपथे स्थितस्य द्विजसत्तम । किन्न पश्यसि मे ब्रह्मन् कराच्छाकरसं स्रुतम् । यं दृष्ट्वा संप्रनृत्तोऽहं हर्षेण महतान्वितः ॥ १२१ ॥ तं प्रहस्याब्रवीद्देव ऋषिं रागेण मोहितम् । अहन्तु विस्मयं विप्र न गच्छामीति पश्य

माम् ॥ १२२ ॥ एवमुक्त्वा नरश्रेष्ठ महादेवेन धीमता। अङ्गुल्यग्रेण राजेन्द्र स्वाङ्गुष्ठस्ताड़ितोऽनघ ॥ १२३ ॥ ततो भस्म क्षताद्राजन्निर्गतं हिमसन्निभम्। तं दृष्ट्वा व्रीड़ितो राजन् स मुनिः पादयोर्गतः ॥ १२४ ॥ नान्यद्देवात् परं मेने रुद्रात् परतरं महत्। सुरासुरस्य जगतो गतिस्त्वमसि शूलधृक् ॥ १२५ ॥ त्वया सर्वमिदं सृष्टं त्रैलोक्यं सचराचरम्। त्वमेव सर्वान् ग्रससि पुनरेव युगक्षये ॥ १२६ ॥ देवैरपि न शक्यस्त्वं परिज्ञातुं कुतो मया। त्वयि सर्वे प्रदृश्यन्ते सुरा ब्रह्मादयोऽनघ ॥ १२७ ॥ सर्वस्त्वमसि लोकानां कर्त्ता कारयिता च ह। त्वत्प्रसादात् सुराः सर्वे मोदन्तीहाकुतोभयाः ॥ १२८ ॥ एवं स्तुत्वा महादेवमृषिर्वचनमब्रवीत्। त्वत्प्रसादान्महादेव तपो मे न क्षरेत वै ॥१२९॥ ततो देवः प्रहृष्टात्मा ब्रह्मर्षिमिदमब्रवीत्। तपस्ते वर्द्धतां विप्र मत्प्रसादात् सहस्रधा ॥ १३० ॥ आश्रमे चेह वत्स्यामि त्वया सह महामुने। सप्तसारस्वते स्नात्वा अर्चयिष्यन्ति ये तु माम् ॥ १३१ ॥ न तेषां दुर्लभं किञ्चिदिह लोके परत्र च। सारस्वतञ्च ते लोकं गमिष्यन्ति न संशयः ॥ १७२ ॥ एवमुक्त्वा महादेवस्तत्रैवान्तरधीयत। ततस्त्वौशनसं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥१३३॥ यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः। कार्त्तिकेयश्च भगवान् त्रिसन्ध्यं किल भारत ॥ १३४ ॥ सान्निध्यमकरोन्नित्यं भार्गवप्रियकाम्यया। कपालमोचनं तीर्थं सर्वपापप्रमोचनम् ॥ १३५ ॥ तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र सर्वपापैः प्रमुच्यते। अग्नितीर्थं ततो गच्छेत्तत्र स्नात्वा नरर्षभ ॥ १३६ ॥ अग्निलोकमवाप्नोति कुलञ्चैव समुद्धरेत्। विश्वामित्रस्य तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ॥ १३७ ॥ तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ ब्राह्मण्यमधिगच्छति। ब्रह्मयोनिं समासाद्य शुचिः प्रयतमानसः ॥ १३८ ॥ तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र ब्रह्मलोकं प्रपद्यते। पुनात्यासप्तमञ्चैव कुलं नास्त्यत्र संशयः ॥ १३९ ॥

ततो गच्छेत राजेन्द्र तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम्। पृथूदकमिति ख्यातं कार्त्तिकेयस्य वै नृप ॥ १४० ॥ तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः। अज्ञानाज्ज्ञानतो वापि स्त्रिया वा पुरुषेण वा ॥ १४१ ॥ यत्किञ्चिदशुभं कर्म कृतं मानुषबुद्धिना। तत्सर्वं नश्यति तत्र स्नातमात्रस्य भारत ॥ १४२ ॥ अश्वमेधफलञ्चास्य स्वर्गलोकञ्च गच्छति। पुण्यमाहुः कुरुक्षेत्रं कुरुक्षेत्रात् सरस्वती ॥ १४३ ॥ सरस्वत्याश्च तीर्थानि तीर्थेभ्यश्च पृथूदकम्। उत्तमं सर्वतीर्थानां यस्त्यजेदात्मनस्तनुम् ॥ १४४ ॥ पृथूदके जप्यपरो न तस्य मरणं भवेत्। गीतं सनत्कुमारेण व्यासेन च महात्मना ॥ १४५ ॥ एवं स नियतं राजन्नधिगच्छेत् पृथूदकम्। पृथूदकात्तीर्थतमं नान्यत्तीर्थं कुरूद्वह ॥ १४६ ॥ तन्मेध्यं तत्पवित्रञ्च पावनञ्च न संशयः। तत्र स्नात्वा दिवं यान्ति येऽपि पापकृतो नराः ॥ १४७ ॥ पृथूदके नरश्रेष्ठ एवमाहुर्मनीषिणः। मधुस्रवञ्च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ॥ १४८ ॥ तत्र स्नात्वा नरो राजन् गोसहस्रफलं लभेत्। ततो गच्छेत राजेन्द्र तीर्थं मेध्यं यथाक्रमम् ॥ १४९ ॥ सरस्वत्या अरुणायाश्च सङ्गमं लोकविश्रुतम्। त्रिरात्रोपोषितः स्नात्वा मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ १५० ॥ अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं विन्दति मानवः। आसप्तमं कुलञ्चैव पुनाति भरतर्षभ ॥ १५१ ॥ अवकीर्णञ्च तत्रैव तीर्थं कुरुकुलोद्वह। विप्राणामनुकम्पार्थं दर्भिणा निर्मितं पुरा ॥ १५२ ॥ व्रतोपनयनाभ्यां वाप्युपवासेन वाप्युत। क्रियामन्त्रैश्च संयुक्तो ब्राह्मणः स्यान्न संशयः ॥ १५३ ॥ क्रियामन्त्रविहीनोऽपि तत्र स्नात्वा नरर्षभ। चीर्णव्रतो भवेद्विद्वान् दृष्टमेतत् पुरातनैः ॥ १५४ ॥ समुद्राश्चापि चत्वारः समानीताश्च दर्भिणा। तेषु स्नातो नरश्रेष्ठ न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ १५५ ॥ फलानि गोसहस्राणां चतुर्णां विन्दते तु सः। ततो गच्छेत धर्मज्ञ तीर्थं शतसहस्रकम् ॥ १५६ ॥ साहस्रकञ्च

तत्रैव द्वे तीर्थे लोकविश्रुते । उभयोर्हि नरः स्नात्वा गोसहस्र-
फलं लभेत् ॥ १५७ ॥ दानञ्चाप्युपवासो वा सहस्रगुणितो भवेत् ।
ततो गच्छेत राजेन्द्र रेणुकातीर्थमुत्तमम् ॥ १५८ ॥ तीर्था-
भिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः । सर्वपापविशुद्धात्मा अग्नि-
ष्टोमफलं लभेत् ॥ १५९ ॥ विमोचनमुपस्पृश्य जितमन्युर्जिते-
न्द्रियः । प्रतिग्रहकृतैर्दोषैः सर्वैः स परिमुच्यते ॥ १६० ॥ ततः
पञ्चवटीं गत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । पुण्येन महता युक्तः सतां
लोके महीयते ॥ १६१ ॥ यत्र योगेश्वरः स्थाणुः स्वयमेव वृष-
ध्वजः । तमर्चयित्वा देवेशं गमनादेव सिध्यति ॥ १६२ ॥ तैजसं
कारणं तीर्थं दीप्यमानं स्वतेजसा । यत्र ब्रह्मादिभिर्देवैरृषि-
भिश्च तपोधनैः ॥ १६४ ॥ सैनापत्येन देवानामभिषिक्तो गुह-
स्तदा । तैजसस्य तु पूर्वेण कुरुतीर्थं कुरूद्वह ॥ १६५ ॥ कुरु-
तीर्थे नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । सर्वपापविशुद्धात्मा
ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ १६७ ॥ स्वर्गद्वारं ततो गच्छेन्नियतो निय-
ताशनः । स्वर्गलोकमवाप्नोति ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥ १६८ ॥
ततो गच्छेत नरकं तीर्थसेवी नराधिप । तत्र स्नात्वा नरो
राजन्न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ १५९ ॥ तत्र ब्रह्मा स्वयं नित्यं देवैः
सह महीपते । अन्वास्ते पुरुषव्याघ्र नारायणपुरोगमैः ॥ १७० ॥
सान्निध्यं तत्र राजेन्द्र रुद्रपुत्र्याः कुरूद्वह । अभिगम्य च तां
देवीं न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ १७१ ॥ तत्रैव च महाराज विश्वे-
श्वरमुमापतिम् । अभिगम्य महादेवं मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ १७२ ॥
नारायणञ्चाभिगम्य पद्मनाभमरिन्दम । रोचमानो महाराज
विष्णुलोकञ्च गच्छति ॥ १७३ ॥ तीर्थेषु सर्वदेवानां स्नातः स
पुरुषर्षभ । सर्वदुःखैः परित्यक्तो द्योतते शशिवन्नरः ॥ १७४ ॥
ततः स्वस्तिपुरं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप । प्रदक्षिणमुपावृत्य
गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १७५ ॥ पावनं तीर्थमासाद्य तर्पयेत् पितृ-

देवताः । अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति भारत ॥ १७६ ॥ गङ्गाह्रदश्च तत्रैव कूपश्च भरतर्षभ । तिस्रः कोट्यस्तु तीर्थानां तस्मिन् कूपे महीपते ॥ १७७ ॥ तत्र स्नात्वा नरो राजन् स्वर्गलोकं प्रपद्यते । आपगानां नरः स्नात्वा अर्चयित्वा महेश्वरम् ॥ १७८ ॥ गाणपत्यमवाप्नोति कुलञ्चैव समुद्धरेत् । ततः स्थाणुवटं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ १७९ ॥ तत्र स्नात्वा स्थितो रात्रिं रुद्रलोकमवाप्नुयात् । बदरीपाचनं गच्छेद्वशिष्ठस्याश्रमं गतः ॥ १८० ॥ बदरीं भक्षयेत्तत्र त्रिरात्रोपोषितो नरः । सम्यग्द्वादशवर्षाणि बदरीं भक्षयेत्तु यः ॥ १८१ ॥ त्रिरात्रोपोषितस्तेन भवेत्तुल्यो नराधिप । इन्द्रमार्गं समासाद्य तीर्थसेवी नराधिप ॥ १८२ ॥ अहोरात्रोपवासेन शक्रलोके महीयते । एकरात्रं समासाद्य एकरात्रोषितः नरः । नियतः सत्यवादी च ब्रह्मलोके महीयते ॥ १८३ ॥ ततो गच्छेत राजेन्द्र तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् । आदित्यस्याश्रमो यत्र तेजोराशेर्महात्मनः ॥ १८४ ॥ तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा पूजयित्वा विभावसुम् । आदित्यलोकं व्रजति कुलञ्चैव समुद्धरेत् ॥ १८५ ॥ सोमतीर्थे नरः स्नात्वा तीर्थसेवी नराधिप । सोमलोकमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ १८६ ॥ ततो गच्छेत धर्मज्ञ दधीचस्य महात्मनः । तीर्थं पुण्यतमं राजन् पावनं लोकविश्रुतम् ॥ १८७ ॥ यत्र सारस्वतो जातः सोऽङ्गिरास्तपसो निधिः । तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा वाजिमेधफलं लभेत् ॥ १८८ ॥ सारस्वतीं गतिञ्चैव लभते नात्र संशयः । ततः कन्याश्रमं गच्छेन्नियतो ब्रह्मचर्य्यवान् ॥ १८९ ॥ त्रिरात्रोपोषितो राजन्नियतो नियताशनः । लभेत् कन्याशतं दिव्यं स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥ १९० ॥ ततो गच्छेत धर्मज्ञ तीर्थं सन्निहतीमपि । तत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ १९१ ॥

मासि मासि समायान्ति पुण्येन महतान्विताः। सन्निहत्यामुप-
स्पृश्य राहुग्रस्ते दिवाकरे ॥ १९२॥ अश्वमेधशतं तेन तत्रेष्टं
शाश्वतं भवेत्। पृथिव्यां यानि तीर्थानि अन्तरीक्षचराणि च
॥ १९३॥ नद्यो ह्रदास्तड़ागाश्च सर्वप्रस्रवणानि च। उदपानानि
वाप्यश्च तीर्थान्यायतनानि च ॥ १९४ ॥ निःसंशयममावस्यां
समेष्यन्ति नराधिप। मासि मासि नरव्याघ्र सन्निहत्यां न
संशयः ॥ १९५ ॥ तीर्थसन्निहनादेव सन्निहत्येति विश्रुता। तत्र
स्नात्वा च पीत्वा च स्वर्गलोके महीयते ॥ १९६॥ अमावस्यान्तु
तत्रैव राहुग्रस्ते दिवाकरे। यः श्राद्धं कुरुते मर्त्यस्तस्य पुण्य-
फलं शृणु ॥ १९७॥ अश्वमेधसहस्रस्य सम्यगिष्टस्य यत् फलम्।
स्नात एव समाप्नोति कृत्वा श्राद्धञ्च मानवः ॥ १९८ ॥ यत्किञ्चि-
द्दुष्कृतं कर्म स्त्रिया वा पुरुषस्य वा। स्नातमात्रस्य तत्सर्वं नश्यते
नात्र संशयः ॥ १९९ ॥ पद्मवर्णेन यानेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते।
अभिवाद्य ततो यक्षं द्वारपालं मचक्रुकम् ॥ २००॥ कोटितीर्थ-
मुपस्पृश्य लभेद्बहु सुवर्णकम्। गङ्गाह्रदश्च तत्रैव तीर्थं भरत-
सत्तम ॥ २०१ ॥ तत्र स्नायीत धर्मज्ञ ब्रह्मचारी समाहितः।
राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं विन्दति मानवः ॥ २०२ ॥ पृथिव्यां
नैमिषं तीर्थमन्तरीक्षे च पुष्करम्। त्रयाणामपि लोकानां कुरु-
क्षेत्रं विशिष्यते॥ २०३॥ पांशवोऽपि कुरुक्षेत्राद्वायुना समुदी-
रिताः। अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमाङ्गतिम् ॥ २०४॥
उत्तरेण दृषद्वत्या दक्षिणेन सरस्वतीम्। ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे
ते वसन्ति त्रिपिष्टपे ॥ २०५॥ कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे
वसाम्यहम्। अप्येकां वाचमुत्सृज्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २०६॥
ब्रह्मवेदी कुरुक्षेत्रं पुण्यं ब्रह्मर्षिसेवितम्। तस्मिन् वसन्ति ये
मर्त्या न ते शोच्याः कथञ्चन ॥ २०७ ॥ तरन्तुकारन्तुकयोर्यद-

न्तरं रामह्रदानाञ्च मचक्रुकस्य च। एतत् कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं पितामहस्योत्तरवेदिरुच्यते ॥ २०८ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि नानातीर्थकथने त्र्यशीतोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

पुलस्त्य उवाच। ततो गच्छेन्महाराज धर्मतीर्थं मनुत्तमम्। यत्र धर्मो महाभागस्तप्तवाननुत्तमं तपः ॥ १ ॥ तेन तीर्थं कृतं पुण्यं स्वेन नाम्ना च विश्रुतम्। तत्र स्नात्वा नरो राजन् धर्मशीलः समाहितः ॥ २ ॥ आसप्तमं कुलञ्चैव पुनीते नात्र संशयः। ततो गच्छेत राजेन्द्र ज्ञानपावनमुत्तमम् ॥ ३ ॥ अग्निष्टोममवाप्नोति मुनिलोकञ्च गच्छति। सौगन्धिकवनं राजंस्ततो गच्छेत मानवः ॥ ४ ॥ तत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधना। सिद्धचारणगन्धर्वाः किन्नराश्च महोरगाः ॥ ५ ॥ तद्वनं प्रविशन्नेव सर्वपापैः प्रमुच्यते। ततश्चापि सरिच्छ्रेष्ठो नदीनामुत्तमा नदी ॥६॥ प्लक्षा देवी स्मृता राजन् पुण्या देवी सरस्वती। तत्राभिषिकं कुर्वीत वल्मीकान्निःसृते जले ॥ ७॥ अर्चयित्वा पितॄन् देवानश्वमेधफलं लभेत्। ईशानाध्युषितं नाम तत्र तीर्थं सुदुर्लभम् ॥ ८ ॥ षट्सु शम्यानिपातेषु वल्मीकादिति निश्चयः। कपिलानां सहस्रन्तु वाजिमेधञ्च विन्दति ॥ ९ ॥ तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र दृष्टमेतत् पुरातनैः। सुगन्धां शतकुम्भाञ्च पञ्चयज्ञाञ्च भारत ॥ १० ॥ अभिगम्य नरश्रेष्ठ स्वर्गलोके महीयते। त्रिशूलखातं तत्रैव तीर्थमासाद्य भारत ॥ ११ ॥ तत्राभिषिकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः। गाणपत्यञ्च लभते देहं त्यक्त्वा न संशयः ॥ १२ ॥ ततो गच्छेत राजेन्द्र देव्याः स्थानं सुदुर्लभम्। शाकम्भरीति विख्याता त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ १३ ॥ दिव्यं वर्षसहस्रं हि

शाकेन किल सुव्रता । आहारं सा कृतवती मासि मासि नरा-
धिप ॥ १४ ॥ ऋषयोऽभ्यागतास्तत्र देव्या भक्त्या तपोधनाः ।
आतिथ्यञ्च कृतं तेषां शाकेन किल भारत ॥ १५ ॥ ततः शाक-
म्भरीत्येव नाम तस्याः प्रतिष्ठितम् । शाकम्भरीं समासाद्य ब्रह्म-
चारी समाहितः ॥ १६ ॥ त्रिरात्रमुषितः शाकं भक्षयित्वा नरः
शुचिः । शाकाहारस्य यत्किञ्चिद्वर्षैर्द्वादशभिः कृतम् ॥ १७ ॥
तत् फलं तस्य भवति देव्याश्छन्देन भारत । ततो गच्छेत् सुव-
र्णाख्यं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ १८ ॥ तत्र विष्णुः प्रसादार्थं
रुद्रमाराधयत् पुरा । वरांश्च सुबहून् लेभे दैवतेषु सुदुर्लभान्
॥ १९ ॥ उक्तश्च त्रिपुरघ्नेन परितुष्टेन भारत । अपि च त्वं प्रिय-
तरो लोके कृष्ण भविष्यसि ॥ २० ॥ त्वन्मुखञ्च जगत् सर्वं भवि-
ष्यति न संशयः । तत्राभिगम्य राजेन्द्र पूजयित्वा वृषध्वजम् ॥२१॥
अश्वमेधमवाप्नोति गाणपत्यञ्च विन्दति । धूमवतीं ततो गच्छे-
त्त्रिरात्रोपोषितो नरः ॥ २२ ॥ मनसा प्रार्थितान् कामाल्लभते
नात्र संशयः । देव्यास्तु दक्षिणार्द्धेन रथावर्त्तो नराधिप ॥२२॥
तत्रारोहेत धर्मज्ञ श्रद्दधानो जितेन्द्रियः । महादेवप्रसादाद्धि-
गच्छेत परमाङ्गतिम् ॥ २४ ॥ प्रदक्षिणमुपावृत्य गच्छेत भरत-
र्षभ । धारां नाम महाप्राज्ञ सर्वपापप्रमोचनीम् ॥ २५ ॥ तत्र
स्नात्वा नरव्याघ्र न शोचति नराधिप । ततो गच्छेत धर्मज्ञ
नमस्कृत्य महागिरिम् ॥ २६ ॥ स्वर्गद्वारेण यत्तुल्यं गङ्गाद्वारं
न संशयः । तत्राभिषेकं कुर्वीत कोटितीर्थे समाहितः ॥ २७ ॥
पुण्डरीकमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् । उष्यैकां रजनीं तत्र
गोसहस्रफलं लभेत् ॥ २८ ॥ सप्तगङ्गे त्रिगङ्गे च शक्रावर्त्ते च
तर्पयन् । देवान् पितॄंश्च विधिवत् पुण्यलोके महीयते ॥ २९ ॥
ततः कनखले स्नात्वा त्रिरात्रोपोषितो नरः । अश्वमेधमवाप्नोति
स्वर्गलोकञ्च विन्दति ॥ ३० ॥ कपिलावटं ततो गच्छेत्तीर्थसेवी

नराधिप। उपोष्य रजनीं तत्र गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ३१ ॥ नागराजस्य राजेन्द्र कपिलस्य महात्मनः। तीर्थं कुरुवरश्रेष्ठ सर्वलोकेषु विश्रुतम् ॥ ३२ ॥ तत्राभिषिकं कुर्वीत नागतीर्थे नराधिप। कपिलानां सहस्रस्य फलं विन्दति मानवः ॥ ३३ ॥ ततो ललितकं गच्छेत् शान्तनोस्तीर्थमुत्तमम्। तत्र स्नात्वा नरो राजन्न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ ३४ ॥ गङ्गायमुनयोर्मध्ये स्नाति यः सङ्गमे नरः। दशाश्वमेधानाप्नोति कुलञ्चैव समुद्धरेत् ॥ ३५ ॥ ततो गच्छेत राजेन्द्र सुगन्धं लोकविश्रुतम्। सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोके महीयते ॥ ३६ ॥ रुद्रावर्त्तं ततो गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप। तत्र स्नात्वा नरो राजन् स्वर्गलोके च गच्छति ॥ ३७ ॥ गङ्गायाश्च नरश्रेष्ठ सरस्वत्याश्च सङ्गमे। स्नात्वाश्वमेधं प्राप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥ ३८ ॥ भद्रकर्णेश्वरं गत्वा देवमर्च्य यथाविधि। न दुर्गतिमवाप्नोति नाकपृष्ठे च पूज्यते ॥ ३९ ॥ ततः-कुब्जाम्रके गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप। गोसहस्रमवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥ ४० ॥ अरुन्धतीवटं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप। सामुद्रकमुपस्पृश्य ब्रह्मचारी समाहितः ॥ ४१ ॥ अश्वमेधमवाप्नोति त्रिरात्रोपषितो नरः। गोसहस्रफलं विन्देत् कुलञ्चैव समुद्धरेत् ॥ ४२ ॥ ब्रह्मावर्त्तं ततो गच्छेद्ब्रह्मचारी समाहितः। अश्वमेधमवाप्नोति सोमलोकञ्च गच्छति ॥ ४३ ॥ यमुनाप्रभवं गत्वा समुपस्पृश्य यामुनम्। अश्वमेधफलं लब्ध्वा स्वर्गलोके महीयते ॥ ४४ ॥ दर्वीसंक्रमणं प्राप्य तीर्थं त्रैलोक्यपूजितम्। अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥ ४५ ॥ सिन्धोश्च प्रभवं गत्वा सिद्धगन्धर्वसेवितम्। तत्रोष्य रजनीः पञ्च विन्देद्बहुसुवर्णकम् ॥ ४६ ॥ अथ वेदीं समासाद्य नरः परमदुर्गमाम्। अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥ ४७ ॥ ऋषिकुल्यां समासाद्य वाशिष्ठञ्चैव भारत। वाशिष्ठीं समतिक्रम्य सर्वे वर्णा द्विजा-

तयः ॥ ४८ ॥ ऋषिकुल्यां समासाद्य नरः स्नात्वा विकल्मषः।
देवान् पितॄंश्चार्चयित्वा ऋषिलोकं प्रपद्यते ॥ ४९ ॥ यदि तत्र
वसेन्मासं शाकाहारी नराधिप। भृगुतुङ्गं समासाद्य वाजिमेध-
फलं लभेत् ॥ ५० ॥ गत्वा वीरप्रमोक्षञ्च सर्वपापैः प्रमुच्यते।
कृत्तिकामघयोश्चैव तीर्थमासाद्य भारत ॥ ५१ ॥ अग्निष्टोमाति-
रात्राभ्यां फलमाप्नोति मानवः। तत्र सन्ध्यां समासाद्य विद्या-
तीर्थमनुत्तमम् ॥ ५२ ॥ उपस्पृश्य च वै विद्यां यत्र तत्रोपपद्यते।
महाश्रमे वसेद्रात्रिं सर्वपापप्रमोचने ॥ ५३ ॥ एककालं निरा-
हारो लोकानावसते शुभान्। षष्ठकालोपवासेन मासमुष्य महा-
लये ॥ ५४ ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा विन्देद्बहुसुवर्णकम्। दशापरान्
दशपूर्वान् नरानुद्धरते कुलम् ॥ ५५ ॥ अथ वेतसिकां गत्वा
पितामहनिषेविताम्। अश्वमेधमवाप्नोति गच्छेदौशनसीं गतिम्
॥ ५६ ॥ अथ सुन्दरिकातीर्थं प्राप्य सिद्धनिषेवितम्। रूपस्य
भागी भवति दृष्टमेतत् पुरातनैः ॥ ५७ ॥ ततो वै ब्राह्मणीं गत्वा
ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः। पद्मवर्णेन यानेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ ५८ ॥
ततस्तु नैमिषं गच्छेत् पुण्यं सिद्धनिषेवितम्। तत्र नित्यं निव-
सति ब्रह्मा देवगणैः सह ॥ ५९ ॥ नैमिषं मृगयानस्य पापस्यार्द्धं
प्रणश्यति। प्रविष्टमात्रस्तु नरः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ६० ॥ तत्र
मासं वसेद्धीर नैमिषे तीर्थतत्परः। पृथिव्यां यानि तीर्थानि
तानि तीर्थानि नैमिषे ॥ ६१ ॥ कृताभिषेकस्तत्रैव नियतो निय-
ताशनः। गवां मेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति भारत ॥ ६२ ॥
पुनात्यासप्तमञ्चैव कुलं भरतसत्तम। यस्त्यजेन्नैमिषे प्राणानुप-
वासपरायणः ॥ ६३ ॥ स मोदेत सर्वलोकेषु एवमाहुर्मनीषिणः।
नित्यं मेध्यञ्च पुण्यञ्च नैमिषं नृपसत्तम ॥ ६४ ॥ गङ्गोद्भेदं समा-
साद्य त्रिरात्रोपषितो नरः। वाजपेयमवाप्नोति ब्रह्मभूतो भवेत्
सदा ॥ ६५ ॥ सरस्वतीं समासाद्य तर्पयेत् पितृदेवताः। सार-

खतेषु लोकेषु मोदते नात्र संशयः ॥ ६६ ॥ ततश्च वाङ्कदां गच्छेद्‌-
ब्रह्मचारी समाहितः। तत्रोष्य रजनीमेकां स्वर्गलोके महीयते
॥ ६७ ॥ देवसत्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति कौरव। ततः चीर-
वतीं गच्छेत् पुण्यां पुण्यतरैर्वृताम् ॥ ६८ ॥ पितृदेवार्च्चनपरो
वाजपेयमवाप्नुयात्। विमलाशोकमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः
॥ ६९ ॥ तत्रोष्य रजनीमेकां स्वर्गलोके महीयते। गोप्रतारं
ततो गच्छेत् सरय्वास्तीर्थमुत्तमम् ॥ ७० ॥ यत्र रामो गतः स्वर्गं
सभृत्यबलवाहनः। देहं त्यक्त्वा महाराज तस्य तीर्थस्य तेजसा
॥ ७१ ॥ रामस्य च प्रसादेन व्यवसायाच्च भारत। तस्मिंस्तीर्थे
नरः स्नात्वा गोप्रतारे नराधिप ॥ ७२ ॥ सर्व्वपापविशुद्धात्मा
स्वर्गलोके महीयते। रामतीर्थे नरः स्नात्वा गोमत्यां कुरुनन्दन
॥ ७३ ॥ अश्वमेधमवाप्नोति पुनाति च कुलं नरः। शतसाहस्रकं
तीर्थं तत्रैव भरतर्षभ ॥ ७४ ॥ तत्रोपस्पर्शनं कृत्वा नियतो
नियतात्मनः। गोसहस्रफलं पुण्यं प्राप्नोति भरतर्षभ ॥ ७५ ॥
ततो गच्छेत राजेन्द्र भर्तृस्थानमनुत्तमम्। अश्वमेधस्य यज्ञस्य
फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ७६ ॥ कोटितीर्थे नरः स्नात्वा अर्च्च-
यित्वा गुहं नृप। गोसहस्रफलं विन्द्यात्तेजस्वी च भवेन्नरः॥७७॥
ततो वाराणसीं गत्वा अर्च्चयित्वा वृषध्वजम्। कपिलाह्रदे नरः
स्नात्वा राजसूयमवाप्नुयात् ॥ ७८ ॥ अविमुक्तं समासाद्य तीर्थ-
सेवी कुरूद्वह। दर्शनाद्देवदेवस्य मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ ७९ ॥
प्राणानुत्सृज्य तत्रैव मोक्षं प्राप्नोति मानवः। मार्कण्डेयस्य
राजेन्द्र तीर्थमासाद्य दुर्लभम् ॥ ८० ॥ गोमतीगङ्गयोश्चैव सङ्गमे
लोकविश्रुते। अग्निष्टोममवाप्नोति कुलञ्चैव समुद्धरेत् ॥ ८१ ॥
ततो गयां समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः। अश्वमेधमवाप्नोति
गमनादेव भारत ॥ ८२ ॥ तत्राक्षयवटो नाम त्रिषु लोकेषु
विश्रुतः। तत्र दत्तं पितृभ्यस्तु भवत्यक्षयमुच्यते ॥ ८३ ॥ महा-

नद्यामुपस्पृश्य तर्पयेत् पितृदेवताः । अक्षयान् प्राप्नुयात् लोकान् कुलञ्चैव समुद्धरेत् ॥ ८४ ॥ ततो ब्रह्मसरो गत्वा धर्मारण्योपशोभितम् । ब्रह्मलोकमवाप्नोति प्रभातामेव शर्वरीम् ॥ ८५ ॥ ब्रह्मणा तत्र सरसि यूपः श्रेष्ठः समुच्छ्रितः । यूपं प्रदक्षिणं कृत्वा वाजपेयफलं लभेत् ॥ ८६ ॥ ततो गच्छेत राजेन्द्र धेनुकं लोकविश्रुतम् । एकरात्रोषितो राजन् प्रयच्छेत्तिलधेनुकाम् ॥ ८७ ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा सोमलोकं व्रजेद्ध्रुवम् । तत्र चिह्नं महद्राजन्नद्यापि सुमहद्भृशम् ॥ ८८ ॥ कपिलायाः सवत्सायाश्चरन्त्याः पर्वते कृतम् । सवत्सायाः पदानि स्म दृश्यन्तेऽद्यापि भारत ॥ ८९ ॥ तेषूपस्पृश्य राजेन्द्र पदेषु नृपसत्तम । यत्किञ्चिदशुभं कर्म तत् प्रणश्यति भारत ॥ ९० ॥ ततो गृध्रवटं गच्छेत् स्थानं देवस्य धीमतः । स्नायीत भस्मना तत्र अभिगम्य वृषध्वजम् ॥ ९१ ॥ ब्राह्मणेन भवेच्चीर्णं व्रतं द्वादशवार्षिकम् । इतरेषान्तु वर्णानां सर्वपापं प्रणश्यति ॥ ९२ ॥ उद्यन्तञ्च ततो गच्छेत् पर्वतं गीतनादितम् । सावित्र्यास्तु पदं तत्र दृश्यते भरतर्षभ ॥ ९३ ॥ तत्र सन्ध्यामुपासीत ब्राह्मणः संशितव्रतः । तेन ह्युपास्ता भवति सन्ध्या द्वादशवार्षिकी ॥ ९४ ॥ योनिद्वारञ्च तत्रैव विश्रुतं भरतर्षभ । तत्राभिगम्य मुच्येत पुरुषो योनिसङ्कटात् ॥ ९५ ॥ कृष्णशुक्लावुभौ पक्षौ गयायां यो वसेन्नरः । पुनात्यासप्तमं राजन् कुलं नास्त्यत्र संशयः ॥ ९६ ॥ एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् । यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥ ९७ ॥ ततः फल्गुं व्रजेद्राजंस्तीर्थसेवी नराधिप । अश्वमेधमवाप्नोति सिद्धिञ्च महतीं व्रजेत् ॥ ९८ ॥ ततो गच्छेत राजेन्द्र धर्मप्रस्थं समाहितः । तत्र धर्मो महाराज नित्यमास्ते युधिष्ठिर ॥ ९९ ॥ तत्र कूपोदकं पीत्वा ततः स्नातः शुचिस्तथा । पितॄन्देवांस्तु सन्तर्प्य मुक्तपापो दिवं व्रजेत् ॥ १०० ॥ मतङ्गस्याश्रमस्तत्र महर्षेर्भावितात्-

त्मनः । तं प्रविश्याश्रमं श्रीमच्छ्रमशोकविनाशनम् ॥ १०२ ॥ गवा-
मयनयज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः । धर्मन्तत्राभिसंस्पृश्य वाजि-
मेधमवाप्नुयात् ॥ १०३ ॥ ततो गच्छेत राजेन्द्र ब्रह्मस्थानमनु-
त्तमम् । तत्राभिगम्य राजेन्द्र ब्रह्माणं पुरुषर्षभम् ॥ १०४ ॥
राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं विन्दति मानव । ततो राजगृहं
गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ॥ १०५ ॥ उपस्पृश्य ततस्तत्र काक्षी-
वानिव मोदते । यक्षिण्या नैत्यकं तत्र प्राश्नीत पुरुषः शुचिः
॥ १०६ ॥ यक्षिण्यास्तु प्रसादेन मुच्यते ब्रह्महत्यया । मणिनागं
ततो गत्वा गोसहस्रफलं लभेत ॥ १०७ ॥ तैर्थिकं भुञ्जते यस्तु
मणिनागस्य भारत । दष्टस्याशीविषेणापि न तस्य क्रमते विषम्
॥ १०८ ॥ तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् । ततो
गच्छेत ब्रह्मर्षेर्गौतमस्य वनं प्रियम् ॥ १०९ ॥ अहल्याया ह्रदे
स्नात्वा व्रजेत परमाङ्गतिम् । अभिगत्वाश्रमं राजन् विन्दते श्रिय-
मात्मनः ॥ ११० ॥ तत्रोदपानं धर्मज्ञ त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
तत्राभिषेकं कृत्वा तु वाजिमेधमवाप्नुयात् ॥ १११ ॥ जनकस्य तु
राजर्षेः कूपस्त्रिदशपूजितः । तत्राभिषेकं कृत्वा तु विष्णुलोक-
मवाप्नुयात् ॥ ११२ ॥ ततो विनशनं गच्छेत् सर्वपापप्रमोचनम् ।
वाजपेयमवाप्नोति सोमलोकञ्च गच्छति ॥ ११३ ॥ गण्डकीन्तु
समासाद्य सर्वतीर्थजलोद्भवाम् । वाजपेयमवाप्नोति सूर्य्यलोकञ्च
गच्छति ॥ ११४ ॥ ततो विशल्यामासाद्य नदीं त्रैलोक्यविश्रु-
ताम् । अग्निष्टोममवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥ ११५ ॥
ततोऽधिवङ्गं धर्मज्ञ समाविश्य तपोवनम् । गुह्यकेषु महाराज
मोदते नात्र संशयः ॥ ११६ ॥ कम्पनान्तु समासाद्य नदीं सिद्ध-
निषेवितम् । पुण्डरीकमवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥ ११७ ॥
अथ माहेश्वरीं धारां समासाद्य धराधिप । अश्वमेधमवाप्नोति
कुलञ्चैव समुद्धरेत् ॥ ११८ ॥ दिवौकसां पुष्करिणीं समासाद्य

नराधिप। न दुर्गतिमवाप्नोति वाजिमेधञ्च विन्दति ॥ ११९ ॥
अथ सोमपदं गच्छेत् ब्रह्मचारी समाहितः। महेश्वरपदे स्नात्वा
वाजिमेधफलं लभेत् ॥ १२० ॥ तत्र कोटी तु तीर्थानां विश्रुता
भरतर्षभ। कूर्मरूपेण राजेन्द्र ह्यसुरेण दुरात्मना ॥ १२१ ॥
ह्रियमाणा कृता राजन् विष्णुना प्रभविष्णुना। तत्राभिषिकं
कुर्वीत तीर्थकोट्यां नराधिप ॥ १२२ ॥ पुण्डरीकमवाप्नोति
विष्णुलोकञ्च गच्छति। ततो गच्छेत राजेन्द्र स्थानं नारायणस्य
च ॥ १२३ ॥ सदा सन्निहितो यत्र विष्णुर्वसति भारत। यत्र
ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ १२४ ॥ आदित्या वसवो
रुद्रा जनार्द्दनमुपासते। शालग्राम इति ख्यातो विष्णुरद्भुत
कर्म्मकः ॥ १२५ ॥ अभिगम्य त्रिलोकेशं वरदं विष्णुमव्ययम्।
अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकञ्च गच्छति ॥ १२६ ॥ तत्रोदपानं
धर्मज्ञ सर्वपापप्रमोचनम्। समुद्रास्तत्र चत्वारः कूपे सन्निहिताः
सदा ॥ १२७ ॥ तत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र न दुर्गतिमवाप्नुयात्।
अभिगम्य महादेवं वरदं रुद्रमव्ययम् ॥ १२८ ॥ विराजति यथा
सोमो मेघैर्मुक्तो नराधिप। जातिस्मरमुपस्पृश्य शुचिः प्रयत-
मानसः ॥ १२९ ॥ जातिस्मरत्वमाप्नोति स्नात्वा तत्र न संशयः।
माहेश्वरपुरं गत्वा अर्च्चयित्वा वृषध्वजम् ॥ १३० ॥ ईप्सिता-
लभते कामानुपवासान्न संशयः। ततस्तु वामनं गत्वा सर्वपाप-
प्रमोचनम् ॥ १३१ ॥ अभिगम्य हरिं देवं न दुर्गतिमवाप्नुयात्।
कुशिकस्याश्रमं गच्छेत् सर्वपापप्रमोचनम् ॥ १३२ ॥ कौशिकीं
तत्र गच्छेत महापापप्रणाशिनीम्। राजसूयस्य यज्ञस्य फलं
प्राप्नोति मानवः ॥ १३३ ॥ ततो गच्छेत राजेन्द्र चम्पकारण्य-
मुत्तमम्। तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १३४ ॥
अथ जेष्ठिलमासाद्य तीर्थं परमदुर्लभम्। तत्रोष्य रजनीमेकां
गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १३५ ॥ तत्र विश्वेश्वरं दृष्ट्वा देव्या सह

महाद्युतिम् । मित्रावरुणयोर्लोकानाप्नोति पुरुषर्षभ ॥ १३६ ॥ त्रिरात्रोपषितस्तत्र अग्निष्टोमफलं लभेत् । कन्याश्रवेद्यमासाद्य नियतो नियतासनः ॥ १३७ ॥ मनोः प्रजापतेर्लोकानाप्नोति पुरुषर्षभ । कन्यायां ये प्रयच्छन्ति दानमण्वपि भारत ॥ १३८ ॥ तदक्षयमिति प्राहुरृषयः संशितव्रताः । ततो निर्वीरमासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ १३९ ॥ अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकञ्च गच्छति । ये तु दानं प्रयच्छन्ति निर्वीरासङ्गमे नराः ॥ १४० ॥ ते यान्ति नरशार्दूल शक्रलोकमनामयम् । तत्राश्रमो वशिष्ठस्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ १४१ ॥ तत्राभिषेकं कुर्वाणो वाजपेयमवाप्नुयात् । देवकूटं समासाद्य देवर्षिगणसेवितम् ॥ १४२ ॥ अश्वमेधमवाप्नोति कुलञ्चैव समुद्धरेत् । ततो गच्छेत राजेन्द्र कौशिकस्य मुनेर्ह्रदम् ॥ १४३ ॥ यत्र सिद्धिं परां प्राप्तो विश्वामित्रोथ कौशिकः । तत्र मासं वसेद्वीर कौशिक्यां भरतर्षभ ॥ १४४ ॥ अश्वमेधस्य यत् पुण्यं तन्मासेनाधिगच्छति । सर्वतीर्थवरे चैव यो वसेत महाह्रदे ॥ १४५ ॥ न दुर्गतिमवाप्नोति विन्द्याद्बहुसुवर्णकम् । कुमारमभिगम्याथ वीराश्रमनिवासिनम् ॥ १४६ ॥ अश्वमेधमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः । अग्निधारां समासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुताम् ॥ १४७ ॥ तत्राभिषेकं कुर्वाणो अग्निष्टोममवाप्नुयात् । अभिगम्य महादेवं वरदं विष्णुमव्ययम् ॥ १४८ ॥ पितामहसरो गत्वा शैलराजसमीपतः । तत्राभिषेकं कुर्वाणो अग्निष्टोममवाप्नुयात् ॥ १४९ ॥ पितामहस्य सरसः प्रस्रुता लोकपावनी । कुमारधारा तत्रैव त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ १५० ॥ यत्र स्नात्वा कृतार्थोऽस्मीत्यात्मानमवगच्छति । षष्ठकालोपवासेन मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ १५१ ॥ ततो गच्छेत धर्मज्ञ तीर्थसेवनतत्परः । शिखरं वै महादेव्या गौर्य्यास्त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥ १५२ ॥ समारुह्य नरश्रेष्ठ स्तनकुण्डेषु संविशेत् । स्तनकुण्ड-

मुपस्पृश्य वाजपेयफलं लभेत् ॥ १५२ ॥ तत्राभिषेकं कुर्वाणः पितृदेवार्चने रतः। हयमेधमवाप्नोति शक्रलोकञ्च गच्छति ॥ १५४ ॥ ताम्रारुणां समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः। अश्वमेधमवाप्नोति ब्रह्मलोकञ्च गच्छति ॥ १५५ ॥ नन्दिन्याञ्च समासाद्य कूपं देवनिषेवितम्। नरमेधस्य यत् पुण्यं तदाप्नोति नराधिप ॥ १५६ ॥ कालिकासङ्गमे स्नात्वा कौशिकारुणयोर्गतः। त्रिरात्रोपोषितो राजन् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १५७ ॥ उर्वशीतीर्थमासाद्य ततः सोमाश्रमं बुधः। कुम्भकर्णाश्रमं गत्वा पूज्यते भुवि मानवः ॥ १८५ ॥ कोकामुखमुपस्पृश्य ब्रह्मचारी यतव्रत। जातिस्मरत्वमाप्नोति दृष्टमेतत् पुरातनैः ॥ १५९ ॥ सकृन्नन्दां समासाद्य कृतात्मा भवति द्विजः। सर्वपापविशुद्धात्मा शक्रलोकञ्च गच्छति ॥ १६० ॥ ऋषभद्वीपमासाद्य सेव्यं क्रौञ्चनिसूदनम्। सरस्वत्यामुपस्पृश्य विमानस्थो विराजते ॥ १६१ ॥ औद्दालकं महाराज तीर्थं मुनिनिषेवितम्। तत्राभिषेकं कृत्वा वै सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १६२ ॥ धर्मतीर्थं समासाद्य पुण्यं ब्रह्मर्षिसेवितम्। वाजपेयमवाप्नोति विमानस्थश्च पूज्यते ॥ १६३॥ अथ चम्पां समासाद्य भागीरथ्यां कृतोदकः। दण्डार्कमभिगत्वा तु गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १६४ ॥ ललीतिकां ततो गच्छेत् पुण्यां पुण्योपशोभिताम्। राजसूयमवाप्नोति विमानस्थश्च पूज्यते ॥ १६५ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि नानातीर्थकथने चतुरशीतोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

पुलस्त्य उवाच। अथ सन्ध्यां समासाद्य सम्वेद्यं तीर्थमुत्तमम्। उपस्पृश्य नरो विद्यां लभते नात्र संशयः॥ १॥ रामस्य च प्रभावेण तीर्थं राजन् कृतं पुरा। तल्लौहित्यं समासाद्य विन्द्याद्बहुसुवर्णकम्॥ २॥ करतोयां समासाद्य त्रिरात्रोपोषितो नरः। अश्वमेधमवाप्नोति प्रजापतिकृतो विधिः॥ ३॥ गङ्गायास्त्वथ राजेन्द्र सागरस्य च सङ्गमे। अश्वमेधं दशगुणं प्रवदन्ति मनीषिणः॥ ४॥ गङ्गायास्त्वपरं पारं प्राप्य यः स्नाति मानव। त्रिरात्रमुषितो राजन् सर्व्वपापैः प्रमुच्यते॥ ५॥ ततो वैतरणीं गच्छेत् सर्व्वपापप्रमोचनीम्। विरजं तीर्थमासाद्य विराजति यथा शशी॥ ६॥ प्रतरेच्च कुलं पुण्यं सर्व्वपापं व्यपोहति। गोसहस्रफलं लब्ध्वा पुनाति स्वकुलं नरः॥ ७॥ शोणस्य ज्योतिरथ्यायाः सङ्गमे नियतः शुचिः। तर्पयित्वा पितॄन् देवानग्निष्टोमफलं लभेत्॥ ८॥ शोणस्य नर्म्मदायाश्च प्रभवे कुरुनन्दन। वंशगुल्म उपस्पृश्य वाजिमेधफलं लभेत्॥ ९॥ ऋषभं तीर्थमासाद्य कोशलायां नराधिप। वाजपेयमवाप्नोति त्रिरात्रोपोषितो नरः॥ १०॥ गोसहस्रफलं विन्द्यात् कुलं चैव समुद्धरेत्। कोशलान्तु समासाद्य कालतीर्थमुपस्पृशेत्॥ ११॥ वृषभैकादशफलं लभते नात्र संशयः। पुष्पवत्यामुपस्पृश्य त्रिरात्रोपोषितो नरः॥ १२॥ गोसहस्रफलं लब्ध्वा पुनाति स्वकुलं नृप। ततो वदरिकातीर्थे स्नात्वा भरतसत्तम॥ १३॥ दीर्घमायुरवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति। तथा चम्पां समासाद्य भागीरथ्यां कृतोदकः॥ १४॥ दण्डाख्यमभिगम्यैव गोसहस्रफलं लभेत्। लपेटिकां ततो गच्छेत् पुण्यां पुण्योपशोभिताम्॥ १५॥ वाजपेयमवाप्नोति देवैः सर्व्वैश्च पूज्यते। ततो महेन्द्रमासाद्य जामदग्न्यनिषेवितम्॥ १६॥ रामतीर्थे नरः स्नात्वा अश्वमेधफलं लभेत्। मतङ्गस्य तु केदारस्तत्रैव कुरुनन्दन॥ १७॥ तत्र स्नात्वा कुरुश्रेष्ठ गोसहस्रफलं

लभेत्। श्रीपर्वतं समासाद्य नदीतीरमुपस्पृशेत् ॥ १८ ॥ अश्वमेधमवाप्नोति पूजयित्वा वृषध्वजम्। श्रीपर्वते महादेवो देव्या सह महाद्युतिः ॥ १९ ॥ न्यवसत् परमप्रीतो ब्रह्मा च त्रिदशैः सह। तत्र देवह्रदे स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः ॥ २० ॥ अश्वमेधमवाप्नोति परां सिद्धिञ्च गच्छति। ऋषभं पर्वतं गत्वा पाण्ड्येषु देवपूजितम् ॥ २१ ॥ वाजपेयमवाप्नोति नाकपृष्ठे च मोदते। ततो गच्छेत कावेरीं वृतामप्सरसां गणैः ॥ २२ ॥ तत्र स्नात्वा नरो राजन् गोसहस्रफलं लभेत्। ततस्तीरे समुद्रस्य कन्यातीर्थमुपस्पृशेत् ॥ २३ ॥ तत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र सर्वपापैः प्रमुच्यते। अथ गोकर्णमासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ २४ ॥ समुद्रमध्ये राजेन्द्र सर्वलोकनमस्कृतम्। यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ २५ ॥ भूतयक्षपिशाचाश्च किन्नराः समहोरगाः। सिद्धचारणगन्धर्वमानुषाः पन्नगास्तथा ॥ २६ ॥ सरितः सागराः शैला उपासन्त उमापतिम्। तत्रेशानं समभ्यर्च्च त्रिरात्रोपोषितो नरः ॥ २७ ॥ अश्वमेधमवाप्नोति गाणपत्यञ्च विन्दति। उष्य द्वादशरात्रन्तु पूतात्मा च भवेन्नरः ॥ २८ ॥ तत एव च गायत्र्याः स्थानं त्रैलोक्यपूजितम्। त्रिरात्रमुषितस्तत्र गोसहस्रफलं लभेत् ॥ २९ ॥ निदर्शनञ्च प्रत्यक्षं ब्राह्मणानां नराधिप। गायत्रीं पठते यस्तु योनिसङ्करजस्तथा ॥ ३० ॥ गाथा च गीतिका चापि तस्य सम्पद्यते नृप। अब्राह्मणस्य सावित्रीं पठतस्तु प्रणश्यति ॥ ३१ ॥ सम्वर्त्तस्य तु विप्रर्षेर्वापीमासाद्य दुर्लभाम्। रूपस्य भागी भवति सुभगश्च प्रजायते ॥ ३२ ॥ ततो वेणां समासाद्य त्रिरात्रोपोषितो नरः। मयूरहंससंयुक्तं विमानं लभते नरः ॥ ३३ ॥ ततो गोदावरीं प्राप्य नित्यं सिद्धनिषेविताम्। गवामयमवाप्नोति वासुकेर्लोकमुत्तमम् ॥ ३४ ॥ वेणायाः सङ्गमे स्नात्वा वाजिमेधफलं लभेत्। वरदासङ्गमे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ३५ ॥

ब्रह्मस्थूणां समासाद्य त्रिरात्रोपषितो नरः । गोसहस्रफलं
विन्द्यात स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥ ३६ ॥ कुशप्लवनमासाद्य ब्रह्म-
चारी समाहितः । त्रिरात्रमुषितः स्नात्वा अश्वमेधफलं लभेत्॥३७॥
ततो देवह्रदे रम्ये कृष्णवेण्वाजलोद्भवे । जातिस्मरह्रदे स्नात्वा
भवेज्जातिस्मरो नरः ॥ ३८ ॥ यत्र क्रतुशतैरिष्ट्वा देवराजो दिवं
गतः । अग्निष्टोमफलं विन्द्याद्गमनादेव भारत ॥ ३९ ॥ ततः
सर्व्वह्रदे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् । ततो वापीं महापुण्यां
पयोष्णीं सरितांवराम् ॥ ४० ॥ पितृदेवार्च्चनरतो गोसहस्रफलं
लभेत् । दण्डकारण्यमासाद्य पुण्यं राजन्नुपस्पृशेत् ॥ ४१ ॥
गोसहस्रफलं तस्य स्नातमात्रस्य भारत । शरभङ्गाश्रमं गत्वा
शुकस्य च महात्मनः ॥ ४२ ॥ न दुर्गतिमवाप्नोति पुनाति च
कुलं नरः । ततः शूर्पारकं गच्छेज्जामदग्न्यनिषेवितम् ॥ ४३ ॥
रामतीर्थे नरः स्नात्वा विन्द्याद्बहुसुवर्णकम् । सप्तगोदावरे स्नात्वा
नियतो नियताशनः ॥ ४४ ॥ महत्पुण्यमवाप्नोति देवलोकञ्च
गच्छति । ततो देवपथं गत्वा नियतो नियताशनः ॥ ४५ ॥
देवसत्रस्य यत्पुण्यं तदेवाप्नोति मानवः । तुङ्गकारण्यमासाद्य
ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥ ४६ ॥ वेदानध्यापयत्तत्र ऋषिः सार-
स्वतः पुरा । तत्र वेदेषु नष्टेषु मुनेरङ्गिरसः सुतः ॥ ४७ ॥
ऋषीणामुत्तरीयेषु सूपविष्टो यथासुखम् । ओंकारेण यथा-
न्यायं सम्यगुच्चारितेन ह ॥ ४८ ॥ येन यत् पूर्व्वमभ्यस्तं तत्सर्व्वं
समुपस्थितम् । ऋषयस्तत्र देवाश्च वरुणोऽग्निः प्रजापतिः ॥ ४९ ॥
हरिर्नारायणस्तत्र महादेवस्तथैव च । पितामहश्च भगवान् देवैः
सह महाद्युतिः ॥ ५० ॥ भृगुं नियोजयामास याजनार्थं महा-
द्युतिम् । ततः स चक्रे भगवानृषीणां विधिवत्तदा ॥ ५१ ॥
सर्व्वेषां पुनराधानं विधिदृष्टेन कर्म्मणा । आज्यभागेन तत्राग्निं
तर्पयित्वा यथाविधि ॥ ५२ ॥ देवाः स्वभवनं याता ऋषयश्च

यथाक्रमम्। तदरण्यं प्रविश्य तुङ्गकं राजसत्तम ॥ ५३ ॥ पापं प्रणश्यत्यखिलं स्त्रिया वा पुरुषस्य वा। तत्र मासं वसेद्वीरो नियतो नियताशनः ॥ ५४ ॥ ब्रह्मलोकं व्रजेद्राजन् कुलञ्चैव समुद्धरेत्। मेधाविकं समासाद्य पितॄन् देवांश्च तर्पयेत् ॥ ५५ ॥ अग्निष्टोममवाप्नोति स्मृतिं मेधाञ्च विन्दति। अत्र कालञ्जरं नाम पर्वतं लोकविश्रुतम् ॥ ५६ ॥ तत्र देवह्रदे स्नात्वा गोसहस्र फलं लभेत्। यः स्नातस्तर्पयेत्तत्र गिरौ कालञ्जरे नृप ॥ ५७ ॥ स्वर्गलोके महीयते नरो नास्त्यत्र संशय। ततो गिरिवरश्रेष्ठे चित्रकूटे विशाम्पते ॥ ५८ ॥ मन्दाकिनीं समासाद्य सर्वपाप-प्रणाशिनीम्। तत्राभिषेकं कुर्वाणः पितृदेवार्च्चने रतः ॥ ५९ ॥ अश्वमेधमवाप्नोति गतिञ्च परमां व्रजेत्। ततो गच्छेत धर्मज्ञ भर्तृस्थानमनुत्तमम् ॥ ६० ॥ यत्र नित्यं महासेनो गुहः सन्निहितो नृप। तत्र गत्वा नृपश्रेष्ठ गमनादेव सिध्यति ॥ ६१ ॥ कोटितीर्थे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत्। प्रदक्षिणमुपावृत्य ज्येष्ठस्थानं व्रजेन्नरः ॥ ६२ ॥ अभिगम्य महादेवं विराजति यथा शशी। तत्र कूपो महाराज विश्रुतो भरतर्षभ ॥ ६३ ॥ समुद्रास्तत्र चत्वारो निवसन्ति युधिष्ठिर। तत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र पितृदेवार्च्चने रतः ॥ ६४ ॥ नियतात्मा नरः पूतो गच्छेत परमां गतिम्। ततो गच्छेत राजेन्द्र शृङ्गवेरपुरं महत् ॥ ६५ ॥ यत्र तीर्णो महाराज रामो दाशरथिः पुरा। तस्मिंस्तीर्थे महावाहो स्नात्वा पापैः प्रमुच्यते ॥ ६६ ॥ गङ्गायान्तु नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी समाहितः। विधूतपाप्मा भवति वाजपेयञ्च विन्दति ॥ ६७ ॥ ततो मुञ्जवटं गच्छेत् स्थानं देवस्य धीमतः। अभिगम्य महादेवमभिवाद्य च भारत ॥ ६८ ॥ प्रदक्षिणमुपावृत्य गाणपत्यमवाप्नुयात्। तस्मिंस्तीर्थे तु जाह्नव्यां स्नात्वा पापैः प्रमुच्यते ॥ ६९ ॥ ततो गच्छेत राजेन्द्र प्रयागमृषिसंस्तुताम्।

यत्र ब्रह्मादयो देवा दिशश्च सदिगीश्वराः ॥ ७० ॥ लोकपालाश्च साध्याश्च पितरो लोकसंमताः। सनत्कुमारप्रमुखास्तथैव परमर्षयः ॥ ७१ ॥ अङ्गिरःप्रमुखाश्चैव तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः। तथा नागाः सुपर्णाश्च सिद्धाश्चक्रधरास्तथा ॥ ७२ ॥ सरितः सागराश्चैव गन्धर्वाप्सरसोऽपि च। हरिश्च भगवानास्ते प्रजापतिपुरस्कृतः ॥ ७३ ॥ तत्र त्रीण्यग्निकुण्डानि येषां मध्येन जाह्नवी। वेगेन समतिक्रान्ता सर्वतीर्थपुरस्कृता ॥ ७४ ॥ तपनस्तु सुता देवी त्रिषु लोकेषु विश्रुता। यमुना गङ्गया सार्द्धं सङ्गता लोकपावनी ॥ ७५ ॥ गङ्गायमुनयोर्मध्ये पृथिव्या जघनं स्मृतम्। प्रयागं जघनस्थानमुपस्थमृषयो विदुः ॥ ७६ ॥ प्रयागं सप्रतिष्ठानं कम्बलाश्वतरौ तथा। तीर्थं भोगवती चैव वेदिरेषा प्रजापतेः ॥ ७७ ॥ तत्र वेदाश्च यज्ञाश्च मूर्त्तिमन्तो युधिष्ठिर। प्रजापतिमुपासन्ते ऋषयश्च तपोधनाः ॥ ७८ ॥ यजन्ते क्रतुभिर्देवास्तथा चक्रधरा नृपाः। ततः पुण्यतमं नाम त्रिषु लोकेषु भारत ॥ ७९ ॥ प्रयागं सर्वतीर्थेभ्यः प्रवदन्त्यधिकं विभो। श्रवणात्तस्य तीर्थस्य नामसङ्कीर्त्तनादपि ॥ ८० ॥ मृत्तिकालभनाच्चापि नरः पापात् प्रमुच्यते। तत्राभिषेकं यः कुर्य्यात् सङ्गमे लोकविश्रुते ॥ ८१ ॥ पुण्यं सकलमाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः। एषा यजनभूमिर्हि देवानामपि सत्कृता ॥ तत्र दत्तं सूक्ष्ममपि महद्भवति भारत। न वेदवचनात्तात न लोकवचनादपि ॥ ८३ ॥ मतिरुत्क्रमणीया ते प्रयागमरणं प्रति। दशतीर्थसहस्राणि षष्टिकोट्यस्तथा पराः ॥ ८४ ॥ येषां सान्निध्यमत्रैव कीर्त्तितं कुरुनन्दन। चातुर्विद्ये च यत् पुण्यं सत्यवादिषु चैव यत् ॥८५॥ स्नात एव तदाप्नोति गङ्गायमुनसङ्गमे। तत्र भोगवती नाम वासुकेस्तीर्थमुत्तमम् ॥ ८६ ॥ तत्राभिषेकं यः कुर्य्यात् सोऽश्वमेधफलं लभेत्। तत्र हंसप्रपतनं तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥ ८७ ॥

दद्याग्निमेधिकञ्च व गङ्गायां कुरुनन्दन। कुरुक्षेत्रसमा गङ्गा यत्र तत्रावगाहिता ॥ ८८ ॥ विशेषो वै कनखले प्रयागे परमं महत्। यद्यकार्य्यशतं कृत्वा कृतं गङ्गावसेचनम् ॥ ८९ ॥ सर्वं तत्तस्य गङ्गापो दहत्यग्निरिवेन्धनम्। सर्वं कृतयुगे पुण्यं त्रेतायां पुष्करं स्मृतम् ॥ ९० ॥ द्वापरेऽपि कुरुक्षेत्रं गङ्गा कलियुगे स्मृता। पुष्करे तु तपस्तप्येद्दानं दद्यान्महालये ॥ ९१ ॥ मलयेत्वग्निमारोहेद्भृगुतुङ्गे त्वनाशनम्। पुष्करे तु कुरुक्षेत्रे गङ्गायां मगधेषु च ॥ ९२ ॥ स्नात्वा तारयते जन्तुः सप्त सप्तवरांस्तथा। पुनाति कीर्त्तिता पापं दृष्ट्वा भद्रं प्रयच्छति ॥ ९३ ॥ अवगाढ़ा च पीता च पुनात्यासप्तमं कुलम्। यावदस्थि मनुष्यस्य गङ्गायाः स्पृशते जलम् ॥ ९४ ॥ तावत् स पुरुषो राजन् स्वर्गलोके महीयते। यथा पुण्यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ॥ ९५ ॥ उपास्य पुण्यं लब्ध्वा च भवत्यमरलोकभाक्। न गङ्गासदृशं तीर्थं न देवः केशवात् पर ॥ ९६ ॥ ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति एवमाह पितामहः। यत्र ग॰ा महाराज स देशस्तत्तपोवनम् ॥ ९७ ॥ सिद्धक्षेत्रञ्च तज्ज्ञेयं गङ्गातीरसमाश्रितम्। इदं सत्यं द्विजातीनां साधूनामात्मजस्य च ॥ ९८ ॥ सुहृदाञ्च जपेत् कर्णे शिष्यस्यानुगतस्य च। इदं धन्यमिदं मेध्यमिदं स्वर्गमनुत्तमम् ॥ ९९ ॥ इदं पुण्यमिदं रम्यं पावनं धर्म्यमुत्तमम्। महर्षीणामिदं गुह्यं सर्वपापप्रमोचनम् ॥ १०० ॥ अधीत्य द्विजमध्ये च निर्मलः स्वर्गमाप्नुयात्। श्रीमत् स्वर्ग्यं तथा पुण्यं सपत्नशमनं शिवम् ॥ १०१ ॥ मेधाजननमग्र्यं वै तीर्थवंशानुकीर्त्तनम्। अपुत्रो लभते पुत्रमधनो धनमाप्नुयात् ॥ १०२ ॥ महीं विजयते राजा वैश्यो धनमवाप्नुयात्। शूद्रो यथेप्सितान् कामान् ब्राह्मणः पारगः पठन् ॥ १०३ ॥ यश्चेदं शृणुयान्नित्यं तीर्थपुण्यं नरः शुचिः। जातीः स स्मरते वह्नीर्नाकपृष्ठे च मोदते ॥ १०४ ॥ गम्यान्यपि च

तीर्थानि कीर्त्तितान्यगमानि च। मनसा तानि गच्छेत सर्वतीर्थसमीक्षया ॥ १०५ ॥ एतानि वसुभिः साध्यैरादित्यैर्मरुदश्विभिः। ऋषिभिर्देवकल्पैश्च स्नातानि सुकृतैषिभिः ॥ १०६ ॥ एवं त्वमपि कौरव्य विधिनानेन सुव्रत। व्रज तीर्थानि नियतः पुण्यं पुण्येन वर्द्धयन् ॥ १०७ ॥ भावितैः करणैः पूर्वमास्तिक्याच्छ्रुतिदर्शनात्। प्राप्यन्ते तानि तीर्थानि सद्भिः शास्त्रानुदर्शिभिः ॥ १०८ ॥ नाव्रती नाकृतात्मा च नाशुचिर्न च तस्करः। स्नाति तीर्थेषु कौरव्य न च वक्रमतिर्नरः ॥ १०९ ॥ त्वया तु सम्यग्वृत्तेन नित्यं धर्मार्थदर्शिना। पिता पितामहश्चैव सर्वे च प्रपितामहाः ॥ ११० ॥ पितामहपुरोगाश्च देवाः सर्षिगणा नृप। तव धर्म्मेण धर्मज्ञ नित्यमेवाभितोषिताः ॥ १११ ॥ अवाप्स्यसि त्वं लोकान् वै वसूनां वासवोपम। कीर्त्तिञ्च महतीं भीष्म प्राप्स्यसे भुवि शाश्वतीम् ॥ ११२ ॥

नारद उवाच। एवमुक्त्वाभ्यनुज्ञाय पुलस्त्यो भगवानृषिः। प्रीतः प्रीतेन मनसा तत्रैवान्तरधीयत ॥ ११३ ॥ भीष्मश्च कुरुशार्दूल शास्त्रतत्त्वार्थदर्शिवान्। पुलस्त्यवचनाच्चैव पृथिवीं परिचक्रमे ॥ १ ४ ॥ एवमेषा महाभागा प्रतिष्ठाने प्रतिष्ठिता। तीर्थयात्रा महापुण्या सर्वपापप्रमोचनी ॥ ११५ ॥ अनेन विधिना यस्तु पृथिवीं सञ्चरिष्यति। अश्वमेधशतान्यग्र्यं फलं प्रेत्य स भोक्ष्यति ॥ ११६ ॥ ततश्चाष्टगुणं पार्थ प्राप्स्यसे धर्ममुत्तमम्। भीष्मः कुरूणां प्रवरो यथा पूर्वमवाप्तवान् ॥ ११७ ॥ नेता च त्वमृषीन् यस्मात्तेन तेऽष्टगुणं फलम्। रक्षोगणविकीर्णानि तीर्थान्येतानि भारत ॥ ११८ ॥ न गतिर्विद्यतेऽन्यस्य त्वामृते कुरुनन्दन। इदं देवर्षिचरितं सर्वतीर्थाभिसंवृतम् ॥ ११९ ॥ यः पठेत् कल्यमुत्थाय सर्वपापैः प्रमुच्यते। ऋषिमुख्याः सदा यत्र वाल्मीकिस्त्वथ काश्यपः ॥ १२० ॥ आत्रेयः कुण्डजठरो विश्वा-

मित्रोऽथ गौतमः। असितो देवलश्चैव मार्कण्डेयोऽथ गालवः ॥ १२१ ॥ भरद्वाजो वशिष्ठश्च मुनिरुद्दालकस्तथा। शौनकः सह पुत्रेण व्यासश्च तपतांवरः ॥ १२२ ॥ दुर्वासाश्च मुनिश्रेष्ठो जावालिश्च महातपाः। एते ऋषिवराः सर्वे त्वत्प्रतीक्षास्तपोधनाः ॥ १२३ ॥ एभिः सह महाराज तीर्थान्येतान्यनुव्रज। एष ते लोमशो नाम महर्षिरमितद्युतिः ॥ १२४ ॥ समेष्यति महाराज तेन सार्द्धमनुव्रज। मयापि सह धर्मज्ञ तीर्थान्येतान्यनुक्रमात् ॥ १२५ ॥ प्राप्स्यसि महतीं कीर्त्तिं यथा राजा महाभिषः। यथा ययातिर्धर्मात्मा यथा राजा पुरूरवाः ॥ १२६ ॥ यथा त्वं राजशार्दूल स्वेन धर्मेण शोभसे। यथा भगीरथो राजा यथा रामश्च विश्रुतः ॥ १२७ ॥ तथा त्वं सर्वराजेभ्यो भ्राजसे रश्मिवानिव। यथा मनुर्यथेक्ष्वाकुर्यथा पूरुर्महायशाः ॥ १२८ ॥ यथा वैन्यो महाराज यथा त्वमपि विश्रुतः। यथा च वृत्रहा सर्वान् सपत्नान्निर्दहन् पुरा ॥ १२९ ॥ त्रैलोक्यं पालयामास देवराड्विगतज्वरः। तथा शत्रुक्षयं कृत्वा त्वं प्रजाः पालयिष्यसि ॥ १३० ॥ स्वधर्मविजितामुर्वीं प्राप्य राजीवलोचन। ख्यातिं यास्यसि धर्मेण कार्त्तवीर्य्यार्जुनो यथा ॥ १३१ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमाश्वास्य राजानं नारदो भगवानृषिः। अनुज्ञाप्य महाराज तत्रैवान्तरधीयत ॥ १३२ ॥ युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा तमेवार्थं विचिन्तयन्। तीर्थयात्राश्रितं पुण्यमृषीणां प्रत्यवेदयत् ॥ १३३ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि तीर्थयात्रायां नारदवाक्ये पञ्चाशीतोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

वैशम्पायन उवाच । भ्रातृणां मतमाज्ञाय नारदस्य च धीमतः । पितामहसमं धौम्यं प्राह राजा युधिष्ठिरः ॥ १ ॥ मया स पुरुषव्याघ्रो जिष्णुः सत्यपराक्रमः । अस्त्रहेतोर्महाबाहुरमितात्मा विवासितः ॥ २ ॥ स हि वीरोऽनुरक्तश्च समर्थश्च तपोधन । कृती च भृशमप्यस्त्रे वासुदेव इव प्रभुः ॥ ३ ॥ अहं ह्येतावुभौ ब्रह्मन् कृष्णावरिविघातिनौ । अभिजानामि विक्रान्तौ तथा व्यासः प्रतापवान् ॥ ४ ॥ त्रियुगौ पुण्डरीकाक्षौ वासुदेवधनञ्जयौ । नारदोऽपि तथा वेद योऽप्यशंसत् सदा मम ॥ ५ ॥ तथाहमपि जानामि नरनारायणावृषी । शक्तोऽयमित्यतो मत्वा मया स प्रेषितोऽर्जुनः ॥ ६ ॥ इन्द्रादनवरः शक्तं सुरसूनुः सुराधिपम् । द्रष्टुमस्त्राणि चादातुमिन्द्रादिति विवासितः ॥ ७ ॥ भीष्मद्रोणावतीरथौ कृपो द्रौणिश्च दुर्जयः । धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण वृता युधि महारथाः ॥ ८ ॥ सर्वे वेदविदः शूराः सर्वास्त्रविदुषस्तथा । योद्धुकामाश्च पार्थेन सततं ते महाबलाः ॥ ९ ॥ स च दिव्यास्त्रवित् कर्णः सूतपुत्रो महारथ । सोऽस्त्रवेगानिलबलः शरार्चितलनिस्वनः ॥ १० ॥ रजोधूमोऽस्त्रसम्पातो धार्त्तराष्ट्रानिलोद्धतः । निसृष्ट इव कालेन युगान्ते ज्वलनो महान् ॥ ११ ॥ मम सैन्यमयं कक्षं युधक्ष्यति न संशयः । तं स कृष्णानिलोद्धूतो दिव्यास्त्रज्वलनो महान् ॥ १२ ॥ श्वेतबाजिवलाकाभृद्गाण्डीवेन्द्रायुधोल्वणः । संरब्धः शरधाराभिः सुदीप्तं कर्णपावकम् ॥ १३ ॥ अर्जुनोदीरितो मेघः शमयिष्यति संयुगे । स साक्षादेव सर्वाणि शक्रात् परपुरञ्जयः ॥ १४ ॥ दिव्यान्यस्त्राणि वीभत्सुस्तत्त्वतः प्रतिपत्स्यते । जलं स तेषां सर्व्वेषामिति मे धीयते मतिः ॥ १५ ॥ नास्ति त्वतिकृतार्थानां रणेऽरीणां प्रतिक्रिया । तं वयं पाण्डवं सर्वे गृहीतास्त्रमरिन्दमम् ॥ १६ ॥ द्रष्टारो न हि वीभत्सुर्भारमुद्यम्य सीदति । वयन्तु तमृते वीरं वनेऽस्मिन् द्विपदाम्बरम् ॥ १७ ॥

अन्यथानं न गच्छामः काम्यके इह कृष्णया। भवानन्यद्वनं साधु
बह्वन्नं फलवच्छुचि ॥ १८॥ आख्यातु रमणीयञ्च सेवितं पुण्य-
कर्मभिः। यत्र कञ्चिद्वयं कालं वसन्तः सत्यविक्रमम् ॥ १९ ॥
प्रतीक्षामोऽर्जुनं वीरं वृष्टिकामा इवाम्बुदम्। विविधानाश्रमान्
कांश्चिद्द्विजातिभ्यः प्रतिश्रुतान् ॥ २० ॥ सरांसि सरितश्चैव रम-
णीयांश्च पर्वतान्। आचक्ष्व न हि मे ब्रह्मन् रोचते तमृतेऽर्जुनम्।
वनेऽस्मिन् काम्यके वासो गच्छामोऽन्यां दिशं प्रति ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि धौम्ययुधिष्ठिर-
कथायां षडशीतोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

वैशम्पायन उवाच। तान् सर्वानुत्सुकान् दृष्ट्वा पाण्डवान्
दीनचेतसः। आश्वासयंस्तथा धौम्यो बृहस्पतिसमोऽब्रवीत् ॥ १ ॥
ब्राह्मणानुमतान् पुण्यानाश्रमान् भरतर्षभ। दिशस्तीर्थानि शैलांश्च
शृणु मे वदतोऽनघ ॥ २ ॥ यान् श्रुत्वा गदतो राजन् विशोको
भवितासि ह। द्रौपद्या चानया सार्द्धं भ्रातृभिश्च नरेश्वर ॥ ३ ॥
श्रवणाच्चैव तेषां त्वं पुण्यमाप्स्यसि पाण्डव। गत्वा शतगुणञ्चैव
तेभ्य एव नरोत्तम ॥ ४ ॥ पूर्वं प्राचीं दिशं राजन् राजर्षिगण-
सेविताम्। रम्यां ते कथयिष्यामि युधिष्ठिर यथास्मृति ॥ ५ ॥
तस्यां देवर्षिजुष्टायां नैमिषं नाम भारत। यत्र तीर्थानि देवानां
पुण्यानि च पृथक् पृथक् ॥ ६ ॥ यत्र स गोमती पुण्या रम्या
देवर्षिसेविता। यज्ञभूमिश्च देवानां शामित्रञ्च विवस्वतः ॥ ७ ॥
तस्यां गिरिवरः पुण्यो गयो राजर्षिसत्कृतः। शिवं ब्रह्मसरो
यत्र सेवितं त्रिदशर्षिभिः ॥ ८ ॥ यदर्थं पुरुषव्याघ्र कीर्त्तयन्ति
पुरातनाः। एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्यप्येको गयां व्रजेत् ॥ ९ ॥
यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत्। उत्तारयति सन्तत्या

दृश पूर्वान् दृशापरान् ॥ १० ॥ महानदी च तत्रैव तथा गय-
शिरो नृप। यत्रासौ कीर्त्त्यते विप्रैरक्षय्यकरणो वटः ॥ ११ ॥
यत्र दत्तं पितृभ्योऽन्नमक्षयं भवति प्रभो। सा च पुण्यजला तत्र
फल्गुनामा महानदी ॥ १२ ॥ बहुमूलफला चापि कौशिकी
भरतर्षभ। विश्वामित्रोऽध्यगाद्यत्र ब्राह्मणत्वं तपोधनः ॥ १३ ॥
गङ्गा यत्र नदी पुण्या यस्यास्तीरे भगीरथः। अयजत्तत्र बहुभिः
क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ १४ ॥ पाञ्चालेषु च कौरव्य कथयन्त्युत्-
पलावनम्। विश्वामित्रोऽयजद्यत्र पुत्रेण सह कौशिकः ॥ १५ ॥
यत्रानुवंशं भगवान् जामदग्न्यस्तथा जगौ। विश्वामित्रस्य तां
दृष्ट्वा विभूतिमतिमानुषीम् ॥ १६ ॥ कान्यकुब्जेऽपिबत्सोममिन्द्रेण
सह कौशिकः। ततः क्षत्रादपाक्रामद्ब्राह्मणोऽस्मीति चाब्रवीत्
॥ १७ ॥ पवित्रमृषिभिर्जुष्टं पुण्यं पावनमुत्तमम्। गङ्गायमुनयो-
र्वीर सङ्गमं लोकविश्रुतम् ॥ १८ ॥ यत्रायजत भूतात्मा पूर्वमेव
पितामहः। प्रयागमिति विख्यातं तस्माद्भरतसत्तम ॥ १९ ॥
अगस्त्यस्य तु राजेन्द्र तत्राश्रमवरो नृप। तत्तथा तापसारण्यं
तापसैरुपशोभितम् ॥ २० ॥ हिरण्यबिन्दुः कथितो गिरौ काल-
ञ्जरे महान्। अगस्त्यपर्वतो रम्यः पुण्यो गिरिवरः शिवः ॥२१॥
महेन्द्रो नाम कौरव्य भार्गवस्य महात्मनः। अयजत्तत्र कौन्तेय
पूर्वमेव पितामहः ॥ २२ ॥ यत्र भागीरथी पुण्या सरस्यासीद्-
युधिष्ठिर। यत्र सा ब्रह्मशालेति पुण्या ख्याता विशाम्पते ॥ २३॥
धूतपाप्मभिराकीर्णा पुण्यं तस्याश्च दर्शनम्। पवित्रो मङ्गलीयश्च
ख्यातो लोके महात्मनः ॥ २४ ॥ केदारश्च मतङ्गस्य महानाश्रम
उत्तमः। कुण्डोदः पर्वतो रम्यो बहुमूलफलोदकः ॥ २५ ॥
नैषधस्तृषितो यत्र जलं शर्म च लब्धवान्। यत्र देववनं रम्यं
तापसैरुपशोभितम् ॥ २६ ॥ बाहुदा च नदी यत्र नन्दा च
गिरिमूर्द्धनि। तीर्थानि सरितः पुण्याः सरांस्यायतनानि च ॥२७॥

प्राच्यां दिशि महाराज कीर्त्तितानि मया तव। तिसृष्वन्यासु पुण्यानि दिक्षु तीर्थानि मे शृणु। सरितः पर्वतांश्चैव पुण्यान्यायतनानि च ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि धौम्यतीर्थकथने सप्ताशीतोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

धौम्य उवाच। दक्षिणस्यान्तु पुण्यानि शृणु तीर्थानि भारत। विस्तरेण यथाबुद्धि कीर्त्त्यमानानि तानि वै ॥ १ ॥ यस्यामख्यायते पुण्या दिशि गोदावरी नदी। बह्वारामा बहुजला तापसाचरिता शिवा ॥ २ ॥ वेण्णा भीमरथी चैव नद्यौ पापभयापहे। मृगद्विजसमाकीर्णे तापसालयभूषिते ॥ ३ ॥ राजर्षेस्तस्य च सरिन्नृगस्य भरतर्षभ। रम्यतीर्था बहुजला पयोष्णी द्विजसेविता ॥ ४ ॥ अपि चात्र महायोगी मार्कण्डेयो महायशाः। अनुवंश्यां जगौ गाथां नृगस्य धरणीपते ॥ ५ ॥ नृगस्य यजमानस्य प्रत्यक्षमिति नः श्रुतम्। अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः ॥ ६ ॥ पयोष्ण्यां यजमानस्य वाराहे तीर्थ उत्तमे। उद्धृतं भूतलस्थं वा वायुना समुदीरितम् ॥ ७ ॥ पयोष्ण्या हरते तोयं पापमामरणान्तिकम्। स्वर्गादुत्तुङ्गममलं विषाणं यत्र शूलिनः ॥ ८ ॥ स्वमात्मविहितं दृष्ट्वा मर्त्त्यः शिवपुरं व्रजेत्। एकतः सरितः सर्वाः गङ्गाद्याः सलिलोच्चयाः ॥ ९ ॥ पयोष्णी चैकतः पुण्या तीर्थेभ्यो हि मता मम। माठरस्य वनं पुण्यं बहुमूलफलं शिवम् ॥ १० ॥ यूपश्च भरतश्रेष्ठ वरुणस्रोतसे गिरौ। प्रवेण्युत्तरमार्गे तु पुण्ये कण्वाश्रमे तथा ॥ ११ ॥ तापसानामरण्यानि कीर्त्तितानि यथाश्रुति। वेदी शूर्पारके तात जामदग्न्येर्महात्मनः ॥ १२ ॥ रम्या पाषाणतीर्था च पुनश्चन्द्रा

च भारत। अशोकतीर्थं तत्रैव कौन्तेय बहुलाश्रमम्॥ १३ ॥
अगस्त्यतीर्थं पाण्ड्येषु वारुणञ्च युधिष्ठिर। कुमार्य्यः कथिताः
पुण्याः पाण्ड्येष्वेव नरर्षभ ॥ १४ ॥ ताम्रपर्णीन्तु कौन्तेय कीर्त्त-
यिष्यामि तां शृणु। यत्र देवैस्तपस्तप्तं महदिच्छद्भिराश्रमे ॥१५॥
गोकर्ण इति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः। शीततोयो बहु-
जलः पुण्यस्तात शिवः शुभः ॥ १६ ॥ ह्रदः परमदुष्प्रापो मानुषै-
रकृतात्मभिः। तत्र वृक्षतृणाद्यैश्च सम्पन्नफलमूलवान् ॥ १७ ॥
आश्रमोऽगस्त्यशिष्यस्य पुण्यो देवसभो गिरिः। वैदूर्य्य पर्वतस्तत्र
श्रीमान्मणिमयः शिवः ॥ १८ ॥ अगस्त्यस्याश्रमश्चैव बहुमूलफलो-
दकः। सुराष्ट्रेष्वपि वक्ष्यामि पुण्यान्यायतनानि च ॥ १९ ॥
आश्रमान् सरितश्चैव सरांसि च नराधिप। चमसोद्भेदनं विप्रा-
स्तत्रापि कथयन्त्युत ॥ २० ॥ प्रभासञ्चोदधौ तीर्थं त्रिदशानां
युधिष्ठिर। तत्र पिण्डारकं नाम तापसाचरितं शिवम् ॥ २१ ॥
उज्जयन्तश्च शिखरी क्षिप्रं सिद्धिकरो महान्। तत्र देवर्षि-
वर्य्येण नारदेनानुकीर्त्तितः ॥ २२ ॥ पुराणः श्रूयते श्लोकस्त-
न्निबोध युधिष्ठिर। पुण्ये गिरौ सुराष्ट्रेषु मृगपक्षिनिषेविते ॥२३॥
उज्जयन्ते स्म तप्ताङ्गो नाकपृष्ठे महीयते। पुण्या द्वारवती तत्र
यत्रासौ मधुसूदनः ॥ २४ ॥ साक्षाद्देवः पुराणोऽसौ स हि धर्म्मः
सनातनः। ये च वेदविदो विप्रा ये चाध्यात्मविदो जनाः ॥ १५ ॥
ते वदन्ति महात्मानं कृष्णं धर्म्मं सनातनम्। पवित्राणां हि
गोविन्दः पवित्रं परमुच्यते ॥ २६ ॥ पुण्यानामपि पुण्योऽसौ
मङ्गलानाञ्च मङ्गलम्। त्रैलोक्ये पुण्डरीकाक्षो देवदेवः सनातनः
॥ २७ ॥ अव्ययात्मा व्ययात्मा च क्षेत्रज्ञः परमेश्वरः। आस्ते
हरिरचिन्त्यात्मा तत्रैव मधुसूदनः ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि धौम्यतीर्थकथने
अष्टाशीतोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

धौम्य उवाच। अवन्तिषु प्रतीच्यां वै कीर्त्तयिष्यामि ते दिशि। यानि तत्र पवित्राणि पुण्यान्यायतनानि च॥ १ ॥ प्रियङ्ग्वाम्रवनोपेता वानीरफलमालिनी। प्रत्यक्स्रोता नदी पुण्या नर्मदा तत्र भारत॥ २॥ त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च। सरिद्वनानि शैलेन्द्रा देवाश्च सपितामहाः॥ ३॥ नर्मदायां कुरुश्रेष्ठ सह सिद्धर्षिचारणैः। स्नातुमायान्ति पुण्यौघैः सदा वारिषु भारत॥ ४॥ निकेतः श्रूयते पुण्यो यत्र विश्रवसो मुनेः। जज्ञे धनपतिर्यत्र कुवेरो नरवाहनः॥ ५॥ वैदूर्य्यशिखरो नाम पुण्यो गिरिवरः शिवः। नित्यपुष्पफलास्तत्र पादपा हरितच्छदाः॥ ६॥ तस्य शैलस्य शिखरे सरः पुण्यं महीपते। फुल्लपद्मं महाराज देवगन्धर्वसेवितम्॥७॥ वह्वाश्चर्य्यं महाराज दृश्यते तत्र पर्वते। पुण्ये स्वर्गोपमे चैव देवर्षिगणसेविते॥ ८॥ ह्रदिनी पुण्यतीर्था च राजर्षेस्तत्र वै सरित्। विश्वामित्रनदी राजन् पुण्या परपुरञ्जय॥ ९॥ यस्यास्तीरे सतां मध्ये ययातिर्नहुषात्मजः। पपात स पुनर्लोकाल्लेभे धर्मान् सनातनान्॥ १०॥ तत्र पुण्यो ह्रदः ख्यातो मैनाकश्चैव पर्वतः। वह्वमूलफलोपेतस्त्वसितो नाम पर्वतः॥ ११॥ आश्रमः कक्षसेनस्य पुण्यस्तत्र युधिष्ठिर। च्यवनस्याश्रमश्चैव विख्यातस्तत्र पाण्डव॥ १२॥ तत्राल्पेनैव सिध्यन्ति मानवास्तापसा विभो। जम्बुमार्गो महाराज ऋषीणां भावितात्मनाम्॥ १३॥ आश्रमः शाम्यतां श्रेष्ठ मृगद्विजनिषेवितः। ततः पुण्यतमा राजन् सततं तापसैर्युता॥ १४॥ केतुमाला च मेध्या च गङ्गाद्वारञ्च भूमिप। ख्यातञ्च सैन्धवारण्यं पुण्यं द्विजनिषेवितम्॥१५॥ पितामहसरः पुण्यं पुष्करं नाम नामतः। वैखानसानां सिद्धानामृषीणामाश्रमः प्रियः॥ १६॥ अप्यत्र संग्रहार्थाय प्रजापतिरथो जगौ। पुष्करेषु कुरुश्रेष्ठ गाथां सुकृतिनाम्बर॥ १७॥

मनसाप्यभिकामस्य पुष्कराणि मनस्विनः। विप्रणश्यन्ति पापानि नाकपृष्ठे च मोदते ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि धौम्यतीर्थकथने एकोननवतोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

धौम्य उवाच। उदीच्यां राजशार्दूल दिशि पुण्यानि यानि वै। तानि ते कीर्त्तयिष्यामि पुण्यान्यायतनानि च ॥ १ ॥ शृणुष्वावहितो भूत्वा मम मन्त्रयतः प्रभो। कथाप्रतिग्रहो वीर श्रद्धां जनयते शुभाम् ॥ २ ॥ सरस्वती महापुण्या ह्रदिनी तीर्थ-शालिनी। समुद्रगा महावेगा यमुना यत्र पाण्डव ॥ ३ ॥ यत्र पुण्यतमं तीर्थं प्लक्षावरणं शुभम्। यत्र सारस्वतैरिष्ट्वा गच्छ-न्त्यवभृथैर्द्विजाः ॥ ४ ॥ पुण्यञ्चाख्यायते दिव्यं शिवमग्निशिरो-ऽनघ। सहदेवोऽयजद्यत्र शम्याक्षेपेण भारत ॥ ५ ॥ एतस्मिन्नेव चार्थेऽसौ इन्द्रगीता युधिष्ठिर। गाथा चरति लोकेऽस्मिन् गीय-माना द्विजातिभिः ॥ ६ ॥ अग्नयः सह देवेन सेविता यमुना-मनु। ते तस्य कुरुशार्दूल सहस्रशतदक्षिणाः ॥ ७ ॥ तत्रैव भरतो राजा चक्रवर्त्ती महायशाः। विंशतिः सप्त चाष्टौ च हयमेधानुपाहरत् ॥ ८ ॥ कामकृद्यो द्विजातीनां श्रुतस्तात यथा पुरा। अत्यन्तमाश्रम पुण्यः शरभङ्गस्य विश्रुतः ॥ ९ ॥ सरस्वती नदी सद्भिः सततं पार्थ पूजिता। वालिखिल्यैर्महाराज यत्रेष्ट-मृषिभिः पुरा ॥ १० ॥ दृषद्वती महापुण्या यत्र ख्याता युधि-ष्ठिर। न्यग्रोधाख्यस्तु पुण्याख्यः पाञ्चाल्यो द्विपदाम्वर ॥ ११ ॥ दाल्भ्यघोषश्च दाल्भ्यश्च धरणीस्थो महात्मनः। कौन्तेयानन्त-यशसः सुव्रतस्यामितौजसः ॥ १२ ॥ आश्रमः ख्यायते पुण्यस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः। एतावर्णाववर्णौ च विश्रुतौ मनुजाधिप ॥ १३ ॥

वेदज्ञौ वेदविद्वांसौ वेदविद्याविदावुभौ। ईजाते क्रतुभिर्मुख्यैः
पुण्यैर्भरतसत्तम ॥ १४ ॥ समेत्य बहुशो देवाः सेन्द्राः सवरुणाः
पुरा। विशाखयूपेऽतप्यन्त तेन पुण्यतमश्च सः ॥ १५ ॥ ऋषि-
र्महान् महाभागो जमदग्निर्महायशाः। पलाशकेषु पुण्येषु
रम्येष्वयजत प्रभुः ॥ १६ ॥ यत्र सर्वाः सरिच्छ्रेष्ठाः साक्षात्तमृषि-
सत्तमम्। स्वं स्वं तोयमुपादाय परिवार्योपतस्थिरे ॥ १७ ॥
अपि चात्र महाराज स्वयं विश्वावसुर्जगौ। इमं श्लोकं तदा वीर
प्रेक्ष्य दीक्षां महात्मनः ॥ १८ ॥ यजमानस्य वै देवान् जमदग्ने-
र्महात्मनः। आगम्य सरितो विप्रान् मधुना समतर्पयन् ॥ १९ ॥
गन्धर्वयक्षरक्षोभिरप्सरोभिश्च सेवितम्। किरातकिन्नरावासं
शैलं शिखरिणाम्वरम् ॥ २० ॥ बिभेद तरसा गङ्गा गङ्गाद्वारं
युधिष्ठिर। पुण्यं तत्ख्यायते राजन् ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ॥ २१ ॥
सनत्कुमारः कौरव्य पुण्यं कनखलं तथा। पर्वतश्च पुरुर्नाम
यत्र यातः पुरूरवा ॥ २२ ॥ भृगुर्यत्र तपस्तेपे महर्षिगणसेविते।
राजन् स आश्रमः ख्यातो भृगुतुङ्गो महागिरिः ॥ २३ ॥ यः स
भूतं भविष्यच्च भवच्च भरतर्षभ। नारायणः प्रभुर्विष्णुः शाश्वतः
पुरुषोत्तमः ॥ २४ ॥ तस्यातियशसः पुण्यां विशालां बदरीमनु।
आश्रमः ख्यायते पुण्यस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ २५ ॥ उष्णतोय-
वहा गङ्गा शीततोयावहा पुरा। सुवर्णसिकता राजन् विशालां
बदरीमनु ॥ २६ ॥ ऋषयो यत्र देवाश्च महाभाग महौजसः।
प्राप्य नित्यं नमस्यन्ति देवं नारायणं प्रभुम् ॥ २७ ॥ यत्र नारा-
यणो देवः परमात्मा सनातनः। तत्र कृत्स्नं जगत् सर्वं तीर्था-
न्यायतनानि च ॥ २८ ॥ तत् पुण्यं परमं ब्रह्म तत्तीर्थं तत्तपो-
वनम्। तत्परं परमं देवं भूतानां परमेश्वरम् ॥ २९ ॥ शाश्वतं
परमञ्चैव धातारं परमं पदम्। यं विदित्वा न शोचन्ति विद्वांसः
शास्त्रदृष्टयः ॥ ३० ॥ तत्र देवर्षयः सिद्धाः सर्वे चैव तपोधनाः।

आदिदेव महायोगी यत्रास्ते मधुसूदनः ॥ ३१ ॥ पुण्यानामपि
तत्पुण्यमत्र ते संशयोऽस्तु मा। एतानि राजन् पुण्यानि पृथिव्यां
पृथिवीपते ॥ ३२ ॥ कीर्त्तितानि नरश्रेष्ठ तीर्थान्यायतनानि
च। एतानि वसुभिः साध्यैरादित्यैर्मरुदश्विभिः ॥ ३३ ॥ ऋषिभि-
र्देवकल्पैश्च सेवितानि महात्मभिः। चरन्नेतानि कौन्तेय सहितो
ब्राह्मणर्षभैः। भ्रातृभिश्च महाभागैरुत्कण्ठां विनहिष्यसि ॥३४॥

इति आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि धौम्यतीर्थकथने
नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

वैशम्पायन उवाच। एवं सम्भाष्यमाणे तु धौम्ये कौरव-
नन्दन। लोमशः स महातेजा ऋषिस्तत्राजगाम ह ॥ १ ॥ तं
पाण्डवाग्रजो राजा सगणो ब्राह्मणाश्च ते। उपातिष्ठन्महाभागं
दिवि शक्रमिवामराः ॥ २ ॥ समभ्यर्च्य यथान्यायं धर्मपुत्रो युधि-
ष्ठिरः। पप्रच्छागमने हेतुमटने च प्रयोजनम् ॥ ३ ॥ स पृष्टः
पाण्डुपुत्रेण प्रीयमाणो महामनाः। उवाच श्लक्ष्णया वाचा हर्षय-
न्निव पाण्डवान् ॥ ४ ॥ सञ्चरन्नस्मि कौन्तेय सर्वान् लोकान्
यदृच्छया। गतः शक्रस्य भवनं तत्रापश्यं सुरेश्वरम् ॥ ५ ॥
तत्र च भ्रातरं वीरमपश्यं सव्यसाचिनम्। शक्रस्यार्द्धासनगतं
तत्र मे विस्मयो महान् ॥ ६ ॥ आसीत् पुरुषशार्दूल दृष्ट्वा पार्थं
तथागतम्। आह मां तत्र देवेशो गच्छ पाण्डुसुतान् प्रति ॥ ७ ॥
सोऽहमभ्यागतः क्षिप्रं दिदृक्षुस्त्वां सहानुजम्। वचनात् पुरु-
हूतस्य पार्थस्य च महात्मनः ॥ ८ ॥ आख्यास्ये ते प्रियं तात
सुमहत् पाण्डुनन्दन। भ्रातृभिः सहितो राजन् कृष्णया चैव
तच्छृणु ॥ ९ ॥ यत्त्वयोक्तो महाबाहुरस्त्रार्थं भरतर्षभ। तदस्त्र-
माप्तं पार्थेन रुद्रादप्रतिमं प्रभो ॥ १० ॥ यत्तद्ब्रह्मशिरो नाम

तपसा रुद्रमागमत । अमृतादुत्थितं रौद्रं तल्लब्धं सव्यसाचिना ॥ ११ ॥ तत् समन्त्रं ससंहारं सप्रायश्चित्तमङ्गलम् । वज्रमस्त्राणि चान्यानि दण्डादीनि युधिष्ठिर ॥ १२ ॥ यमात् कुवेराद्वरुणादिन्द्राच्च कुरुनन्दन । अस्त्राण्यधीतवान् पार्थो दिव्यान्यमितविक्रमः ॥ १३ ॥ विश्वावसोस्तु तनयाद्गीतं नृत्यञ्च साम च । वादित्रञ्च यथान्यायं प्रत्यविन्दद्यथाविधि ॥ १४ ॥ एवं कृतास्त्रः कौन्तेयो गान्धर्वं वेदमाप्तवान् । सुखं वसति वीभत्सुरनुजस्यानुजस्तव ॥ १५ ॥ यदर्थं मां सुरश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् । तच्च ते कथयिष्यामि युधिष्ठिर निबोध मे ॥ १६ ॥ भवान् मनुष्यलोकेऽपि गमिष्यति न संशयः । ब्रूयाद्युधिष्ठिरं तत्र वचनान्मे द्विजोत्तम ॥ १७ ॥ आगमिष्यति ते भ्राता कृतास्त्रः क्षिप्रमर्जुनः । सुरकार्यं महत् कृत्वा यदशक्यं दिवौकसैः ॥ १८ ॥ तपसापि त्वमात्मानं योजय भ्रातृभिः सह । तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत् ॥ १९ ॥ अहञ्च कर्णं जानामि यथावद्भरतर्षभ । सत्यसन्धं महोत्साहं महावीर्य्यं महाबलम् ॥ २० ॥ महाहवेष्वप्रतिमं महायुद्धविशारदम् । महाधनुर्द्धरं वीरं महास्त्रं वरवर्णिनम् ॥ २१ ॥ महेश्वरसुतप्रख्यमादित्यतनयं प्रभुम् । तथार्जुनमतिस्कन्धं सहजोत्पन्नपौरुषम् ॥ २२ ॥ न स पार्थस्य संग्रामे कलामर्हति षोड़शीम् । यच्चापि ते भयं कर्णान्मनसिस्थमरिन्दम ॥ २३ ॥ तच्चाप्यपहरिष्यामि सव्यसाचिन्यतो गते । यच्च ते मानसं वीर तीर्थयात्रामिमां प्रति ॥ २४ ॥ स महर्षिर्लोमशस्ते कथयिष्यत्यसंशयम् । यच्च किञ्चित्तपोयुक्तं फलं तीर्थेषु भारत । ब्रह्मर्षिरेष ब्रूयात्ते न तच्छ्रद्धेयमन्यथा ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशसंवादे

एकनवतोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

लोमश उवाच। धनञ्जयेन चाप्युक्तं यत्तच्छृणु युधिष्ठिर। युधिष्ठिरं भ्रातरं मे योजयेर्द्धर्म्यया श्रिया ॥ १ ॥ त्वं हि धर्मान् परान् वेत्थ तपांसि च तपोधन। श्रीमताञ्चापि जानासि धर्मं राज्ञां सनातनम् ॥ २ ॥ स भवान् परमं वेद पावनं पुरुषं प्रति। तेन संयोजयेथास्त्वं तीर्थपुण्येन पाण्डवान् ॥ ३ ॥ यथा तीर्थानि गच्छेत गाश्च दद्यात् स पार्थिवः। तथा सर्व्वात्मना कार्य्यमिति मामर्ज्जुनोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥ भवता चानुगुप्तोऽसौ चरेत्तीर्थानि सर्व्वशः। रक्षोभ्यो रक्षितव्यश्च दुर्गेषु विषमेषु च ॥ ५ ॥ दधीच इव देवेन्द्रं यथा चाप्यङ्गिरा रविम्। तथा रक्षस्व कौन्तेयान्राक्षसेभ्यो द्विजोत्तम ॥ ६ ॥ यातुधाना हि बहवो राक्षसाः पर्व्वतोपमाः। त्वयाभिगुप्तान् कौन्तेयान् न विवर्त्तेयुरन्तिकम् ॥ ७ ॥ सोऽहमिन्द्रस्य वचनान्नियोगादर्ज्जुनस्य च। रक्षमाणो भयेभ्यस्त्वां चरिष्यामि त्वया सह ॥ ८ ॥ द्विस्तीर्थानि मया पूर्व्वं दृष्टानि कुरुनन्दन। इदं तृतीयं द्रक्ष्यामि तान्येव भवता सह ॥ ९ ॥ इयं राजर्षिभिर्याता पुण्यकृद्भिर्युधिष्ठिर। मन्वादिभिर्महाराज तीर्थयात्रा भयापहा ॥ १० ॥ नानृजुर्नाकृतात्मा च नाविद्यो न च पापकृत्। स्नाति तीर्थेषु कौरव्य न च वक्रमतिर्नरः ॥ ११ ॥ त्वन्तु धर्म्ममतिर्नित्यं धर्म्मज्ञः सत्यसङ्गरः। विमुक्तः सर्व्वसङ्गेभ्यो भूय एव भविष्यसि ॥ १२ ॥ यथा भगीरथो राजा राजानश्च गयादयः। यथा ययाति कौन्तेय तथा त्वमपि पाण्डव ॥ १३ ॥

युधिष्ठिर उवाच। न हर्षात् सम्प्रपश्यामि वाक्यस्यास्योत्तरं क्वचित्। स्मरेद्धि देवराजोऽयं को नामाभ्यधिकस्ततः ॥ १४ ॥ भवता सङ्गमो यस्य भ्राता चैव धनञ्जयः। वासवः स्मरते यस्य को नामाभ्यधिकस्ततः ॥ १५ ॥ यच्च मां भगवानाह तीर्थानां दर्शनं प्रति। धौम्यस्य वचनादेषा बुद्धिः पूर्व्वं कृतैव मे ॥ १६ । तद्यथा मन्यसे ब्रह्मन् गमनं तीर्थदर्शने। तदैव गन्तास्मि तीर्थान्येष मे निश्चयः परः ॥ १७

वैशम्पायन उवाच। गमने कृतबुद्धिन्तं पाण्डवं लोमशोऽब्रवीत्। लघुर्भव महाराज लघुः स्वैरं गमिष्यसि ॥ १८ ॥

युधिष्ठिर उवाच। भिक्षाभुजो निवर्त्तन्तां ब्राह्मणा यतयश्च ये। चतुस्तृष्णाध्वश्रमायासशीतार्त्तिमसहिष्णवः ॥ १९ ॥ ते सर्वे विनिवर्त्तन्तां ये च मिष्टभुजो द्विजाः। पक्वान्नलेह्यपानानां मांसानाञ्च विकल्पकाः ॥ २० ॥ तेऽपि सर्वे निवर्त्तन्तां येऽपि सूदानुयायिनः। मया यथोचिताजीव्यैः संविभक्ताश्च वृत्तिभिः ॥ २१ ॥ ये चाप्यनुगताः पौरा राजभक्तिपुरःसराः धृतराष्ट्रं महाराजमभिगच्छन्तु ते च वै ॥ २२ ॥ स दास्यति यथाकालमुचिता यस्य या भृतिः। स चेद्यथोचितां वृत्तिं न दद्यान्मनुजेश्वरः। अस्मत् प्रियहितार्थाय पाञ्चाल्यो वः प्रदास्यति ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच: ततो भूयिष्ठशः पौरा गुरुभारप्रपीड़िताः। विप्राश्च यतयो मुख्या जग्मुर्नागपुरं प्रति ॥ २४ ॥ तान् सर्वान् धर्मराजस्य प्रेम्णा राजाम्बिकासुतः। प्रतिजग्राह विधिवद्धनैश्च समतर्पयत् ॥ २५ ॥ ततः कुन्तीसुतो राजा लघुभिर्ब्राह्मणैः सह। लोमशेन च सुप्रीतस्त्रिरात्रं काम्यकेऽवसत् ॥ २६ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि युधिष्ठिरतीर्थयात्रायां द्विनवतोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः प्रयान्तं कौन्तेयं ब्राह्मणा वनवासिनः। अभिगम्य तदा राजन्निदं वचनमब्रुवन् ॥ १ ॥ राजंस्तीर्थानि गन्तासि पुण्यानि भ्रातृभिः सह। ऋषिणा चैव सहितो लोमशेन महात्मना ॥ २ ॥ अस्मानपि महाराज नेतुमर्हसि पाण्डव। अस्माभिर्हि न शक्यानि त्वदृते तानि कौरव ॥ ३ ॥ श्वापदैरुपसृष्टानि दुर्गाणि विषमाणि च। अगम्यानि

नरैरन्यैस्तीर्थानि मनुजेश्वर ॥ ४ ॥ भवतो भ्रातरः शूरा धनुर्द्धरवराः सदा । भवद्भिः पालिता शूरैर्गच्छामो वयमच्युत ॥ ५ ॥ भवत्प्रसादाद्धि वयं प्राप्स्यामः सुखं फलम् । तीर्थानां पृथिवीपाल वनानाञ्च विशाम्पते ॥ ६ ॥ तव वीर्य्यपरित्राताः शुद्धास्तीर्थपरिप्लुताः । भवेम धूतपाप्मानस्तीर्थसन्दर्शनान्नृप ॥ ७ ॥ भवानपि नरेन्द्रस्य कार्त्तवीर्य्यस्य भारत । अष्टकस्य च राजर्षेर्लोमपादस्य चैव ह ॥ ८ ॥ भरतस्य च वीरस्य सार्वभौमस्य पार्थिव । ध्रुवं प्राप्स्यति दुष्प्रापान् लोकांस्तीर्थपरिप्लुतः ॥ ९ ॥ प्रभासादीनि तीर्थानि महेन्द्रादींश्च पर्वतान् । गङ्गाद्याः सरितश्चैव प्लक्षादींश्च वनस्पतीन् ॥ १० ॥ त्वया सह महीपाल द्रष्टुमिच्छामहे वयम् । यदि ते ब्राह्मणेष्वस्ति काचित् प्रीतिर्जनाधिप ॥ ११ ॥ कुरु क्षिप्रं वचोऽस्माकं ततः श्रेयोऽभिपत्स्यसे । तीर्थानि हि महाबाहो तपोविघ्नकरैः सदा ॥ १२ ॥ अनुकीर्णानि रक्षोभिस्तेभ्यो नस्त्रातुमर्हसि । तीर्थान्युक्तानि धौम्येन नारदेन च धीमता ॥ १३ ॥ यान्युवाच च देवर्षिर्लोमशः सुमहातपाः । विधिवत्तानि सर्वाणि पर्य्यटस्व नराधिप ॥ १४ ॥ धूतपाप्मा सहास्माभिर्लोमशेनाभिपालितः । स राजा पूज्यमानस्तैर्हर्षादश्रुपरिप्लुतः ॥ १५ ॥ भीमसेनादिभिर्वीरैर्भ्रातृभिः परिवारितः । बाढ़मित्यब्रवीत् सर्वांस्तानृषीन् पाण्डवर्षभः ॥ १६ ॥ लोमशं समनुज्ञाप्य धौम्यञ्चैव पुरोहितम् । ततः स पाण्डवश्रेष्ठो भ्रातृभिः सहितो वशी ॥ १७ ॥ द्रौपद्या चानवद्याङ्ग्या गमनाय मनो दधे । अथ व्यासो महाभागस्तथा पर्वतनारदौ ॥ १८ ॥ काम्यके पाण्डवं द्रष्टुं समाजग्मुर्मनीषिणः । तेषां युधिष्ठिरो राजा पूजाञ्चक्रे यथाविधि । सत्कृतास्ते महाभागा युधिष्ठिरमथाब्रुवन् ॥ १९ ॥

ऋषय ऊचुः । युधिष्ठिर यमौ भीम मनसा कुरुतार्ज्जवम् । मनसा कृतशौचा वै शुद्धास्तीर्थानि यास्यथ ॥ २० ॥ शरीरनियमं

प्राहुर्ब्राह्मणा मानुषं व्रतम्। मनोविशुद्धा बुद्धिश्च दैवमाहुर्व्रतं द्विजाः ॥ २१ ॥ मनो ह्यदुष्टं शौचाय पर्य्याप्तं वै नराधिप। मैत्रीं बुद्धिं समास्थाय शुद्धास्तीर्थानि द्रक्ष्यथ ॥ २२ ॥ ते यूयं मानसैः शुद्धाः शरीरनियमव्रतैः। दैवं व्रतं समास्थाय यथोक्तं फलमाप्स्यथ ॥ २३ ॥ ते तथेति प्रतिज्ञाय कृष्णया सह पाण्डवाः। कृतस्वस्त्ययनाः सर्वे मुनिभिर्दिव्यमानुषैः ॥ २४ ॥ लोमशस्योपसंगृह्य पादौ द्वैपायनस्य च। नारदस्य च राजेन्द्र देवर्षेः पर्वतस्य च ॥ २५ ॥ धौम्येन सहिता वीरास्तथा तैर्वनवासिभिः। मार्गशीर्षामतीतायां पुष्येण प्रययुस्ततः ॥ २६ ॥ कठिनानि समादाय चीराजिनजटाधराः। अभेद्यैः कवचैर्युक्तास्तीर्थान्यनुचरंस्ततः ॥ २७ ॥ इन्द्रसेनादिभिर्भृत्यै रथैः परिचतुर्दशैः। महानसव्यापृतैश्च तथान्यैः परिचारकैः ॥ २८ ॥ सायुधा बद्धनिस्त्रिंशास्तूणवन्तः समार्गणाः। प्राङ्मुखाः प्रययुर्वीराः पाण्डवा जनमेजय ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि युधिष्ठिरतीर्थयात्रायां त्रिनवतोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

युधिष्ठिर उवाच। न वै निर्गुणमात्मानं मन्ये देवर्षिसत्तम। तथास्मि दुःखसन्तप्तो यथा नान्यो महीपतिः ॥ १ ॥ परांश्च निर्गुणान्मन्ये न च धर्मगतानपि। ते च लोमश लोकेऽस्मिन्नृध्यन्ते केन हेतुना ॥ २ ॥

लोमश उवाच। न च दुःखं त्वया राजन् कार्य्यं पार्थ कथञ्चन। यदधर्मेण वर्द्धेयुरधर्मरुचयो जनाः ॥ ३ ॥ वर्द्धत्यधर्मेण नरस्ततो भद्राणि पश्यति। ततः सपत्नान् जयति समूलस्तु विनश्यति ॥ ४ ॥ मया हि दृष्टा दैतेया दानवाश्च महीपते। वर्द्ध-

माना स्वधर्मेण क्षयञ्चोपगताः पुनः ॥ ५ ॥ पुरा देवयुगे चैव
दृष्टं सर्वं मया विभो । अरोचयन् सुरा धर्मं धर्मं तत्यजिरे-
ऽसुराः ॥ ६ ॥ तीर्थानि देवा विविशुर्नाविशन् भारतासुराः ।
तानधर्मकृतो दर्पः पूर्व्वमेव समाविशत् ॥ ७ ॥ दर्पान्मानः सम-
भवन्मानात् क्रोधो व्यजायत । क्रोधादह्रीस्ततोऽलज्जा वृत्तं
तेषां ततोऽनशत् ॥ ८ ॥ तानलज्जान् गतह्रीकान् हीनवृत्तान्
वृथाव्रतान् । क्षमा लक्ष्मीश्च धर्मश्च नचिरात् प्रजहुस्ततः ॥ ९ ॥
लक्ष्मीस्तु देवानगमदलक्ष्मीरसुरान्नृप । तानलक्ष्म्या समाविष्टान्
दर्पोपहतचेतसः ॥ १० ॥ दैतेयान् दानवांश्चैव कलिरप्याविश-
त्ततः । तानलक्ष्मीसमाविष्टान् दानवान् कलिना हतान् ॥ ११ ॥
दर्पाभिभूतान् कौन्तेय क्रियाहीनानचेतसः । मानाभिभूता-
नचिराद्विनाशः समपद्यत ॥ १२ ॥ निर्यशस्कास्तथा दैत्याः कृत्-
स्नशो विलयं गताः । देवास्तु सागरांश्चैव सरितश्च सरांसि च
॥ १३ ॥ अभ्यगच्छन् धर्मशीलाः पुण्यान्यायतनानि च । तपोभिः
क्रतुभिर्दानैराशीर्वादैश्च पाण्डव ॥ १४ ॥ प्रजहुः सर्वपापानि
श्रेयश्च प्रतिपेदिरे । एवमादानवन्तश्च निरादानाश्च सर्वशः ॥ १५ ॥
तीर्थान्यगच्छन् विबुधास्तेनापुर्भूतिमुत्तमम् । तथा त्वमपि राजेन्द्र
स्नात्वा तीर्थेषु सानुजः ॥ १६ ॥ पुनर्वेत्स्यसि तां लक्ष्मीमेष पन्थाः
सनातनः । यथैव हि नृगो राजा शिबिरौशीनरो यथा ॥ १७ ॥
भगीरथो वसुमना गयः पूरुः पुरूरवाः । चरमाणास्तपो नित्यं
स्पर्शनादम्भसश्च ते ॥ १८ ॥ तीर्थाभिगमनात् पूता दर्शनाच्च
महात्मनाम् । अलभन्त यशः पुण्यं धनानि च विशाम्पते ॥ १९ ॥
तथा त्वमपि राजेन्द्र लब्धा सुविपुलां श्रियम् । यथा चेक्ष्वाकु-
रभवत् सपुत्रजनबान्धवः ॥ १० ॥ मुचुकुन्दोऽथ मान्धाता मरुत्तश्च
महीपतिः । कीर्त्तिं पुण्यामविन्दन्त यथा देवास्तपोबलात् ॥ २१ ॥
देवर्षयश्च कार्त्स्न्येन तथा त्वमपि वेत्स्यसि । धार्त्तराष्ट्रास्त्वध-

र्मेण मोहेन च वशीकृताः । न चिराद्वै विनङ्‌क्ष्यन्ति दैत्या इव न संशयः ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि युधिष्ठिरतीर्थगमने चतुर्नवतोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

वैशम्पायन उवाच। ते तथा सहिता वीरा वसन्तस्तत्र तत्र ह। क्रमेण पृथिवीपाल नैमिषारण्यमागताः ॥ १ ॥ ततस्तीर्थेषु पुण्येषु गोमत्याः पाण्डवा नृप। कृताभिषेकाः प्रददुर्गाश्च वित्तञ्च भारत ॥ २ ॥ तत्र देवान् पितॄन् विप्रांस्तर्पयित्वा पुनः पुनः कन्यातीर्थे च तीर्थे च गवां तीर्थे च भारत ॥ ३ ॥ कालकोट्यां विषप्रस्थे गिरावुष्य च कौरवाः। बाहुदायां महीपाल चक्रुः सर्वेऽभिषेचनम् ॥ ४ ॥ प्रयागे देवयजने देवानां पृथिवीपते। ऊषुराप्लुत्य गात्राणि तपश्चातस्थुरुत्तमम् ॥ ५ ॥ गङ्गायमुनयोश्चैव सङ्गमे सत्यसङ्गराः। विपाप्मानो महात्मानो विप्रेभ्यः प्रददुर्वसु ॥ ६ ॥ तपस्विजनजुष्टाञ्च ततो वेदीं प्रजापतेः। जग्मुः पाण्डुसुता राजन् ब्राह्मणैः सह भारत ॥ ७ ॥ तत्र ते न्यवसन् वीरास्तपश्चातस्थुरुत्तमम्। सन्तर्पयन्तः सततं वन्येन हविषा द्विजान् ॥ ८ ॥ ततो महीधरं जग्मुर्धर्मज्ञेनाभिसत्कृतम्। राजर्षिणा पुण्यकृता गयेनानुपमद्युते ॥ ९ ॥ नगो गयशिरो यत्र पुण्या चैव महानदी। वानीरमालिनी रम्या नदी पुलिनशोभिता ॥ १० ॥ दिव्यं पवित्रकूटञ्च पवित्रधरणीधरम्। ऋषिजुष्टं सुपुण्यन्तत्तीर्थं ब्रह्मसरोत्तमम् ॥ ११ ॥ अगस्त्यो भगवान् यत्र गतो वैवस्वतं प्रति। उवास च स्वयं तत्र धर्मराजः सनातनः ॥ १२ ॥ सर्वासां सरिताञ्चैव समुद्भेदो विशाम्पते। यत्र सन्निहितो नित्यं महादेवः पिनाकधृक् ॥ १३ ॥ तत्र ते पाण्डवा-

धीराश्चातुर्मास्यैस्तथेजिरे। ऋषियज्ञेन महता यत्राक्षयवटो महान् ॥ १४ ॥ अक्षये देवयजने अक्षयं यत्र वै फलम्। ते तु तत्रोपवासांस्तु चक्रुर्निश्चितमानसाः ॥ १५ ॥ ब्राह्मणास्तत्र शतशः समाजग्मुस्तपोधनाः। चातुर्मास्येनायजन्त आर्षेण विधिना तदा ॥ १६ ॥ तत्र विद्यातपोवृद्धा ब्राह्मणा वेदपारगाः। कथां प्रचक्रिरे पुण्यां सदसिस्था महात्मनाम् ॥ १७ ॥ तत्र विद्याव्रतस्नातः कौमारं व्रतमास्थितः। शमठोऽकथयद्राजन्नामूर्त्तरयसं गयम् ॥ १८ ॥

शमठ उवाच। अमूर्त्तरयसः पुत्रो गयो राजर्षिसत्तमः। पुण्यानि यस्य कर्माणि तानि मे शृणु भारत ॥ १९ ॥ यस्य यज्ञो बभूवेह बह्वन्नो बहुदक्षिणः। यत्रान्नपर्व्वता राजन् शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २० ॥ घृतकुल्याश्च दध्नश्च नद्यो बहुशतास्तथा। व्यञ्जनानां प्रवाहाश्च महार्हाणां सहस्रशः। ॥ २१ ॥ अहन्यहनि चाप्येवं याचतां संप्रदीयते। अन्ये च ब्राह्मणा राजन् भुञ्जतेऽन्नं सुसंस्कृतम् ॥ २२ ॥ तत्र वै दक्षिणाकाले ब्रह्मघोषो दिवं गतः। न च प्रज्ञायते किञ्चिद्ब्रह्मशब्देन भारत ॥ २३ ॥ पुण्येन चरता राजन् भूर्दिशः खं नभस्तथा। आपूर्णमासीच्छब्देन तदाप्यासीन्महाद्भुतम् ॥ २४ ॥ तत्र स्म गाथा गायन्ति मनुष्या भरतर्षभ। अन्नपानैः शुभैस्तृप्ता देशे देशे सुवर्च्चसः ॥ २५ ॥ गयस्य यज्ञे केऽन्वद्य प्राणिनो भोक्तुमप्सवः। तत्र भोजनशिष्टस्य पर्व्वताः पञ्चविंशतिः ॥ २६ ॥ न तत्पूर्व्वं जनाश्चक्रुर्न करिष्यन्ति चापरे। गयो यदकरोद्यज्ञे राजर्षिरमितद्युतिः ॥ २७ ॥ कथन्तु देवा हविषा गयेन परितर्पिताः। पुनः शक्ष्यन्त्युपादातुमन्यैर्दत्तानि कानिचित् ॥ २८ ॥ सिकता वा यथा लोके यथा वा दिवि तारकाः। यथा वा वर्षतो धारा असङ्ख्येयाः स्म केनचित् ॥ २९ ॥ तथा गणयितुं शक्या गययज्ञे न दक्षिणाः। एवं-

विधाः सुतहवस्तस्य यज्ञा महीपते। बभूवुरस्य सरसः समीपे कुरुनन्दन ॥ ३० ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गययज्ञकथने पञ्चनवतोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः संप्रस्थितो राजा कौन्तेयो भूरिदक्षिणः। अगस्त्याश्रममासाद्य दुर्जयायामुवास ह ॥ १ ॥ तत्रैव लोमशं राजा पप्रच्छ वदतांवरः। अगस्त्येनेह वातापिः किमर्थमुपशामितः ॥ २ ॥ आसीद्वा किंप्रभावश्च स दैत्यो मानवान्तकः। किमर्थञ्चोदितो मन्युरगस्त्यस्य महात्मनः ॥ ३ ॥

लोमश उवाच। इल्वलो नाम दैतेय आसीत् कौरवनन्दन। मणिमत्यां पुरि पुरा वातापिस्तस्य चानुजः ॥ ४ ॥ स ब्राह्मणं तपोयुक्तमुवाच दितिनन्दनः। पुत्रं मे भगवानेकमिन्द्रतुल्यं प्रयच्छतु ॥ ५ ॥ तस्मिन् स ब्राह्मणो नादात् पुत्रं वासवसम्मितम्। चुक्रोध सोऽसुरस्तस्य ब्राह्मणस्य ततो भृशम् ॥ ६ ॥ तदाप्रभृति राजेन्द्र इल्वलो ब्रह्महासुरः। मन्युमान् भ्रातरं छागं मायावी ह्यकरोत्ततः ॥ ७ ॥ मेषरूपी च वातापिः कामरूप्यभवत् क्षणात्। संस्कृत्य च भोजयति ततो विप्रं जिघांसति ॥ ८ ॥ स चाह्वयति यं वाचा गतं वैवस्वतक्षयम्। स पुनर्देहमास्थाय जीवन् संप्रत्यदृश्यत ॥ ९ ॥ ततो वातापिमसुरं छागं कृत्वा सुसंस्कृतम्। तं ब्राह्मणं भोजयित्वा पुनरेव समाह्वयत् ॥ १० ॥ तामिल्वलेन महता स्वरेण वाचमीरिताम्। श्रुत्वातिमायो बलवान् क्षिप्रं ब्राह्मणकण्टकः ॥ ११ ॥ तस्य पार्श्वं विनिर्भिद्य ब्राह्मणस्य महासुरः। वातापिः प्रहसन्राजन्निश्चक्राम विशाम्पते ॥ १२ ॥

एवं स ब्राह्मणान्राजन् भोजयित्वा पुनः पुनः । हिंसयामास दैतेय इल्वलो दुष्टचेतसः ॥ १३ ॥ अगस्त्यश्चापि भगवानेतस्मिन् काल एव तु । पितॄन् ददर्श गर्त्ते वै लम्बमानानधोमुखान् ॥१४॥ सोऽपृच्छल्लम्बमानांस्तान् भवन्त इह किम्पराः । सन्तानहेतो-रिति ते प्रत्यूचुर्ब्रह्मवादिनः ॥ १५ ॥ ते तस्मै कथयामासुर्वयन्ते-पितरः स्वकाः । गर्त्तमेतमनुप्राप्ता लम्बामः प्रसवार्थिनः ॥ १६ ॥ यदि नो जनयेथास्त्वमगस्त्यापत्यमुत्तमम् । स्यान्नोऽस्मान्निरया-न्मोक्षस्त्वञ्च पुत्राप्नुया गतिम् ॥ १७ ॥ स तानुवाच तेजस्वी सत्य-धर्मपरायणः । करिष्ये पितरः कामं व्येतु वो मानसो ज्वरः ॥ १८ ॥ ततः प्रसवसन्तानं चिन्तयन् भगवानृषिः । आत्मनः प्रसवस्यार्थे नापश्यत् सदृशीं स्त्रियम् ॥ १९ ॥ स तस्य तस्य सत्त्वस्य तत्तदङ्गमनुत्तमम् । संभृत्य तत्समैरङ्गैर्निर्ममे स्त्रियमुत्त-माम् ॥ २० ॥ स तां विदर्भराजस्य पुत्रार्थं तप्यतस्तपः । निर्मि-तामात्मनोऽर्थाय मुनिः प्रादान्महातपाः ॥ २१ ॥ सा तत्र यज्ञे सुभगा विद्युत्सौदामिनी यथा । विभ्राजमाना वपुषा व्यवर्द्धत शुभानना ॥ २२ ॥ जातमात्राञ्च तां दृष्ट्वा वैदर्भः पृथिवीपतिः । प्रहर्षेण द्विजातिभ्यो न्यवेदयत भारत ॥ २३ ॥ अभ्यनन्दत तां सर्वे ब्राह्मणा वसुधाधिप । लोपामुद्रेति तस्याश्च चक्रिरे नाम ते द्विजाः ॥ २४ ॥ ववृधे सा महाराज बिभ्रती रूपमुत्तमम् । अप्स्विवोत्पलिनी शीघ्रमग्नेरिव शिखा शुभा ॥ २५ ॥ तां यौव-नस्थां राजेन्द्र शतं कन्याः स्वलंकृताः । दासी शतञ्च कल्याणी-मुपतस्थुर्वशानुगाः ॥ २६ ॥ सा स्म दासीशतवृता मध्ये कन्या-शतस्य च । आस्ते तेजस्विनी कन्या रोहिणीव दिवि प्रभा ॥२७॥ यौवनस्थामपि च तां शीलाचारसमन्विताम् । न वव्रे पुरुषः कश्चिद्भयात्तस्य महात्मनः ॥ २८ ॥ सा तु सत्यवती कन्या रूपे-णाप्सरसोऽप्यति । तोषयामास पितरं शीलेन स्वजनं तथा ॥२९॥

वैदर्भीन्तु तथायुक्तां युवतीं प्रेक्ष्य वै पिता। मनसा चिन्तयामास कस्मै दद्यामिमां सुताम् ॥ ३० ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अगस्त्योपाख्याने षण्णवतोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

लोमश उवाच। यदा त्वमन्यतागस्त्यो गार्हस्थ्ये तां क्षमामिति। तदाभिगम्य प्रोवाच वैदर्भं पृथिवीपतिम् ॥ १ ॥ राजन्निवेशे बुद्धिर्मे वर्त्तते पुत्रकारणात्। वरये त्वां महीपाल लोपामुद्रां प्रयच्छ मे ॥ २ ॥ एवमुक्तः समुनिना महीपालो विचेतनः। प्रत्याख्यानाय चाशक्तः प्रदातुमपि नैच्छत ॥ ३ ॥ ततः सभार्य्यामभ्येत्य प्रोवाच पृथिवीपतिः। महर्षिर्वीर्य्यवानेष क्रुद्धः शापाग्निना दहेत् ॥ ४ ॥ तं तथा दुःखितं दृष्ट्वा सभार्य्यं पृथिवीपतिम्। लोपामुद्राभिगम्येदं काले वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ न मत्कृते महीपाल पीड़ामभ्येतुमर्हसि। प्रयच्छ मामगस्त्याय चात्मात्मानं मया पितः ॥ ६ ॥ दुहितुर्वचनाद्राजा सोऽगस्त्याय महात्मने। लोपामुद्रां ततः प्रादाद्विधिपूर्वं विशाम्पते ॥ ७ ॥ प्राप्य भार्य्यामगस्त्यस्तु लोपामुद्रामभाषत। महार्हाण्युत्सृजैतानि वासांस्याभरणानि च ॥ ८ ॥ ततः सा दर्शनीयानि महार्हाणि तनूनि च। समुत्ससर्ज रम्भोरुर्वसनान्यायतेक्षणा ॥ ९ ॥ तपश्चीराणि जग्राह वल्कलान्यजिनानि च। समानव्रतचर्य्या च बभूवायतलोचना ॥ १० ॥ गङ्गाद्वारमथागम्य भगवानृषिसत्तमः। उग्रमातिष्ठत तपः सह पत्न्यानुकूलया ॥ ११ ॥ सा प्रीता बहुमानाच्च पतिं पर्य्यचरत्तदा। अगस्त्यश्च परां प्रीतिं भार्य्यायामाचरत् प्रभुः ॥ १२ ॥ ततो बहुतिथे काले लोपामुद्रां विशाम्पते। तपसा द्योतितां स्नातां ददर्श भगवानृषिः ॥ १३ ॥ स

तस्याः परिचारेण शौचेन च दमेन च। श्रिया रूपेण च प्रीतो मैथुनायाजुहाव ताम् ॥ १४ ॥ ततः सा प्राञ्जलिर्भूत्वा लज्जमानेव भाविनी। सा तदा प्रणयं वाक्यं भगवन्तमथाब्रवीत् ॥ १५ ॥ असंशयं प्रजाहेतोर्भार्य्यां पतिरविन्दत। या तु त्वयि मम प्रीतिस्तामृषे कर्त्तुमर्हसि ॥ १६ ॥ यथा पितुर्गृहे विप्र प्रासादे शयनं मम। तथाविधे त्वं शयने मामुपैतुमिहार्हसि ॥ १७ ॥ इच्छामि त्वां स्रग्विनञ्च भूषणैश्च विभूषितम्। उपसर्त्तुं यथाकामं दिव्याभरणभूषिता ॥ १८ ॥ अन्यथा नोपतिष्ठेयं चीरकाषायवासिनी। नैवापवित्रो विप्रर्षे भूषणोऽयं कथञ्चन ॥ १९ ॥

अगस्त्य उवाच। न ते धनानि विद्यन्ते लोपामुद्रे तथा मम। यथाविधानि कल्याणि पितुस्तव सुमध्यमे ॥ २० ॥

लोपामुद्रोवाच। ईशोऽसि तपसा सर्व्वं समाहर्त्तुं तपोधन। क्षणेन जीवलोके यद्वसु किञ्चन विद्यते ॥ २१ ॥

अगस्त्य उवाच। एवमेतद्यथात्थ त्वं तपोव्ययकरन्तु तत्। यथा तु मे न नश्येत तपस्तन्मां प्रचोदय ॥ २२ ॥

लोपामुद्रोवाच। अल्पावशिष्टः कालोऽयमृतोर्मम तपोधन। न चान्यथाहमिच्छामि त्वामुपैतुं कथञ्चन ॥ २४ ॥ न चापि धर्म्ममिच्छामि विलोप्तुन्ते कथञ्चन। एवन्तु मे यथाकामं सम्पादयितुमर्हसि ॥ २४ ॥

अगस्त्य उवाच। यद्येष कामः सुभगे तव बुद्ध्या विनिश्चितः। हर्त्तुं गच्छाम्यहं भद्रे चर काममिह स्थिता ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि अगस्त्योपाख्याने सप्तनवतोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

लोमश उवाच। ततो जगाम कौरव्य सोऽगस्त्यो भिक्षितुं वसु। श्रुतर्वाणं महीपालं यं वेदाभ्यधिकं नृपैः ॥ १ ॥ स विदित्वा तु नृपतिः कुम्भयोनिमुपागतम्। विषयान्ते सहामात्यः प्रत्यगृह्णात् सुसत्कृतम् ॥ २ ॥ तस्मै चार्घ्यं यथान्यायमानीय पृथिवीपतिः। प्राञ्जलिः प्रयतो भूत्वा पप्रच्छागमनेऽर्थिताम् ॥ २ ॥

अगस्त्य उवाच। वित्तार्थिनमनुप्राप्तं विद्धि मां पृथिवीपते। यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान् संविभागं प्रयच्छ मे ॥ ३ ॥

लोमश उवाच। तत आयव्ययौ पूर्णौ तस्मै राजा न्यवेदयत्। अतो विद्वन्नुपादत्स्व यदत्र वसु मन्यसे ॥ ४ ॥ तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विजः। सर्वथा प्राणिनां पीड़ामुपादानादमन्यत ॥ ५ ॥ स श्रुतर्वाणमादाय ब्रध्नश्वमगमत्ततः। स च तौ विषयस्यान्ते प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ ६ ॥ तयोरर्घ्यं च पाद्यं च ब्रध्नश्वः प्रत्यवेदयत्। अनुज्ञाप्य च पप्रच्छ प्रयोजनमुपक्रमे ॥ ७ ॥

अगस्त्य उवाच। वित्तकामाविह प्राप्तौ विद्ध्यावां पृथिवीपते। यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान् संविभागं प्रयच्छ नौ ॥ ८ ॥

लोमश उवाच। तत आयव्ययौ पूर्णौ ताभ्यां राजा न्यवेदयत्। अतो ज्ञात्वा तु गृह्णीतं यदत्र व्यतिरिच्यते ॥ ९ ॥ तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विज। सर्वथा प्राणिनां पीड़ामुपादानादमन्यत ॥ १० ॥ पौरुकुत्सं ततो जग्मुस्त्रसदस्युं महाधनम्। अगस्त्यश्च श्रुतर्वा च ब्रध्नश्वश्च महीपतिः ॥ ११ ॥ त्रसदस्युस्तु तान् दृष्ट्वा प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि। अभिगम्य महाराज विषयान्ते महामनाः ॥ १२ ॥ अर्चयित्वा यथान्यायमिक्ष्वाकुराजसत्तमः। समस्तांश्च ततोऽपृच्छत् प्रयोजनमुपक्रमे ॥ १३ ॥

अगस्त्य उवाच। वित्तकामानिह प्राप्तान् विद्धि नः पृथिवीपते। यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान् संविभागं प्रयच्छ नः ॥ १५ ॥

लोमश उवाच। तत आयव्ययौ पूर्णौ तेषां राजा न्यवेदयत्। एतज्ज्ञात्वा ह्युपादद्ध्वं यदत्र व्यतिरिच्यते॥ १५ ॥ तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ समगतिर्द्विजः। सर्वथा प्राणिनां पीड़ामुपादानादमन्यत ॥ १६ ॥ ततः सर्वे समेत्याथ ते नृपास्तं महामुनिम्। इदमूचुर्महाराज समवेच्य परस्परम् ॥ १७ ॥ अयं वै दानवो ब्रह्मन्निल्वलो वसुमान् भुवि। तमभिक्रम्य सर्वेऽद्य वयञ्चार्थामहे वसु ॥ १८ ॥

लोमश उवाच। तेषां तदासीदुचितमिल्वलस्यैव भिक्षणम्। ततस्ते सहिता राजन्निल्वलं समुपाद्रवन् ॥ १९ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि अगस्त्योपाख्याने अष्टनवतोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

लोमश उवाच। इल्वलस्तान् विदित्वा तु महर्षिसहितान्नृपान्। उपस्थितान् सहामात्यो विषयान्ते ह्यपूजयत ॥ १ ॥ तेषां ततोऽसुरश्रेष्ठस्त्वातिथ्यमकरोत्तदा। सुसंस्कृतेन कौरव्य भ्रात्रा वातापिना तदा ॥ २ ॥ ततो राजर्षयः सर्वे विषण्णा गतचेतसः। वातापिं संस्कृतं दृष्ट्वा मेषभूतं महासुरम् ॥ ३ ॥ अथाब्रवीदगस्त्यस्तान्राजर्षीन्नृषिसत्तमः। विषादो वो न कर्त्तव्यो ह्यहं भोक्ष्ये महासुरम् ॥ ४ ॥ धुर्य्यासनमथासाद्य निषसाद महानृषिः। तं पर्य्यवेषद्दैत्येन्द्र इल्वलः प्रहसन्निव ॥ ५ ॥ अगस्त्य एव कृत्स्नन्तु वातापिं बुभुजे ततः। भुक्तवत्यसुरो ह्वानमकरोत्तस्य चेल्वलः ॥ ६ ॥ ततो वायुः प्रादुरभूदधस्तस्य महात्मनः। शब्देन महता तात गर्ज्जन्निव यथा घनः ॥ ७ ॥ वातापे निष्क्रमस्वेति पुनः पुनरुवाच ह। तं प्रहस्याब्रवीद्राजन्नगस्त्यो मुनिसत्तमः ॥ ८ ॥ कुतो निष्क्रमितुं शक्तो मया जीर्णस्तु सोऽसुरः।

इल्वलस्तु विषण्णोऽभूद्दृष्ट्वा जीर्णं महासुरम् ॥ ९ ॥ प्राञ्जलिश्च सहामात्यैरिदं वचनमब्रवीत् । किमर्थमुपयाताः स्थ ब्रूत किं करवाणि वः ॥ १० ॥ प्रत्युवाच ततोऽगस्त्यः प्रहसन्निल्वलं तदा । ईशं ह्यसुरविद्मस्त्वां वयं सर्वे धनेश्वरम् ॥ ११ ॥ एते च नातिधनिनो धनार्थश्च महान्मम । यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान् संविभागं प्रयच्छ नः ॥ १२ ॥ ततोऽभिवाद्य तमृषिमिल्वलो वाक्यमब्रवीत् । दित्सितं यदि वेत्सि त्वं ततो दास्यामि ते वसु ॥ १३ ॥

अगस्त्य उवाच । गवां दशसहस्राणि राज्ञामेकैकशोऽसुर । तावदेव सुवर्णस्य दित्सितं ते महासुर ॥ १४ ॥ मह्यं ततो वै द्विगुणं रथश्चैव हिरण्मयः । मनोजवौ वाजिनौ च दित्सितं ते महासुर ॥ १५ ॥ जिज्ञास्यतां रथः सद्यो व्यक्त एष हिरण्मयः । जिज्ञास्यमानः स रथः कौन्तेयासीद्धिरण्मयः ॥ १५ ॥ ततः प्रव्यथितो दैत्यो ददावभ्यधिकं वसु । विरावश्च सुरावश्च तस्मिन् युक्तौ रथे हयौ ॥ १७ ॥ ऊहतुः स्म वसून्याशु तावगस्त्याश्रमं प्रति । सर्वान्राज्ञः सहागस्त्यान्निमेषादिव भारत ॥ १८ ॥ अगस्त्येनाभ्यनुज्ञाता जग्मू राजर्षयस्तदा । कृतवांश्च मुनिः सर्वं लोपामुद्राचिकीर्षितम् ॥ १९ ॥

लोपामुद्रोवाच । कृतवानसि तत्सर्वं भगवन्मम काङ्क्षितम् । उत्पादय सकृन्मह्यमपत्यं वीर्यवत्तरम् ॥ २० ॥

अगस्त्य उवाच । तुष्टोऽहमस्मि कल्याणि तव वृत्तेन शोभने । विचारणामपत्ये तु तव वक्ष्यामि तां शृणु ॥ २१ ॥ सहस्रन्तेऽस्तु पुत्राणां शतं वा दशसम्मितम् । दश वा शततुल्याः स्युरेको वापि सहस्रजित् ॥ २२ ॥

लोपामुद्रोवाच । सहस्रसम्मितः पुत्र एकोऽप्यस्तु तपोधन । एको हि बहुभिः श्रेयान् विद्वान् साधुरसाधुभिः ॥ २३ ॥ स तथेति प्रतिज्ञाय तया समभवन्मुनिः । समये समशीलिन्यः

श्रद्धावान् श्रद्दधानया ॥ २४ ॥ तत आधाय गर्भन्तमगमद्वनमेव सः । तस्मिन् वनगते गर्भो ववृधे सप्त शारदान् ॥ २५ ॥ सप्तमेऽब्दे गते चापि प्राच्यवत् स महाकविः । ज्वलन्निव प्रभावेन दृढस्युर्नाम भारत ॥ २६ ॥ साङ्गोपनिषदान् वेदान् जपन्निव महातपाः । तस्य पुत्रोऽभवदृषिः स तेजस्वी महाद्विजः ॥ २७ ॥ स बाल एव तेजस्वी पितुस्तस्य निवेशने । इध्मानां भारमाजह्रे इध्मवाहस्ततोऽभवत् ॥ २८ ॥ तथायुक्तन्तु तं दृष्ट्वा मुमुदे स मुनिस्तदा । एवं स जनयामास भारतापत्यमुत्तमम् ॥ २९ ॥ लेभिरे पितरश्चास्य लोकान्राजन् यथेप्सितान् । तत ऊर्द्ध्वमयं ख्यातस्त्वगस्त्यस्याश्रमो भुवि ॥ ३० ॥ प्राह्लादिरेवं वातापिरगस्त्येनोपशोभितः । तस्यायमाश्रमो राजन्रमणीयैर्गुणैर्युतः ॥ ३१ ॥ एषा भागीरथी पुण्या देवगन्धर्वसेविता । वातेरिता पताकेव विराजति नभस्तले ॥ ३२ ॥ प्रताय्यमाणा कूटेषु यथानिम्नेषु नित्यशः । शिलातलेषु संत्रस्ता पन्नगेन्द्रवधूरिव ॥ ३३ ॥ दक्षिणां वै दिशं सर्वां प्लावयन्ती च मातृवत् । पूर्वं शम्भोर्जटाभ्रष्टा समुद्रमहिषी प्रिया । अस्यां नद्यां सुपुण्यायां यथेष्टमवगाह्यताम् ॥ ३४ ॥

लोमश उवाच । युधिष्ठिर निबोधेदं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् । भृगोस्तीर्थं महाराज महर्षिगणसेवितम् ॥ ३५ ॥ यत्रोपस्पृष्टवान्रामो हृतं तेजस्तदाप्तवान् । अत्र त्वं भ्रातृभिः सार्द्धं कृष्णया चैव पाण्डव ॥ ३६ ॥ दुर्योधनहृतं तेजः पुनरादातुमर्हसि । कृतवैरेण रामेण यथा चोपहृतं पुनः ॥ ३७ ॥

वैशम्पायन उवाच । स तत्र भ्रातृभिश्चैव कृष्णया चैव पाण्डवः । स्नात्वा देवान् पितॄंश्चैव तर्पयामास भारत । तस्य तीर्थस्य रूपं वै दीप्ताद्दीप्ततरं बभौ ॥ ३८ ॥ अप्रधृष्यतरश्चासीच्छात्रवाणां नरर्षभ । अपृच्छच्चैव राजेन्द्र लोमशं पाण्डुनन्दनः

॥ ३९ ॥ भगवन् किमर्थं रामस्य हृतमासीद्वपुः प्रभो। कथं
प्रत्याहृतञ्चैव एतदाचक्ष्व पृच्छतः ॥ ४० ॥

लोमश उवाच। शृणु रामस्य राजेन्द्र भार्गवस्य च धीमतः।
जातो दशरथस्यासीत् पुत्रो रामो महात्मनः ॥ ४१ ॥ विष्णुः
स्वेन शरीरेण रावणस्य वधाय वै। पश्यामस्तमयोध्यायां जातं
दाशरथिं ततः ॥ ४२ ॥ ऋचीकनन्दनो रामो भार्गवो रेणुका-
सुतः। तस्य दाशरथेः श्रुत्वा रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ ४३ ॥
कौतूहलान्वितो रामस्त्वयोध्यामगमत् पुनः। धनुरादाय तद्दिव्यं
क्षत्रियाणां निवर्हणम् ॥ ४४ ॥ जिज्ञासमानो रामस्य वीर्य्यं
दाशरथेस्तदा। तं वै दशरथः श्रुत्वा विषयान्तमुपागतम् ॥ ४५ ॥
प्रेषयामास रामस्य रामं पुत्रं पुरस्कृतम्। स तमभ्यागतं दृष्ट्वा
उद्यतास्त्रमवस्थितम् ॥ ४६ ॥ प्रहसन्निव कौन्तेय रामो वचन-
मब्रवीत्। कृतकालं हि राजेन्द्र धनुरेतन्मया विभो ॥ ४७ ॥
समारोपय यत्नेन यदि शक्तोपि पार्थिव। इत्युक्तस्त्वाह भगव-
स्त्वन्नाधिक्षेप्तुमर्हसि ॥ ४८ ॥ नाहमप्यधमो धर्मे क्षत्रियाणां
द्विजातिषु। इक्ष्वाकूणां विशेषेण बाहुवीर्य्येण कत्थनम् ॥ ४९ ॥
तमेवं वादिनं तत्र रामो वचनमब्रवीत्। अलं वै व्यपदेशेन
धनुरायच्छ राघव ॥ ५० ॥ ततो जग्राह रोषेण क्षत्रियर्षभ-
सूदनम्। रामो दाशरथिर्दिव्यं हस्ताद्रामस्य कार्मुकम् ॥ ५१ ॥
धनुरारोपयामास सलील इव भारत। ज्याशब्दमकरोच्चैव स्मय-
मानः स वीर्य्यवान् ॥ ५२ ॥ तस्य शब्दस्य भूतानि वित्रसन्त्यशने-
रिव। अथाब्रवीत्तदा रामो रामं दाशरथिस्तदा ॥ ५३ ॥ इद-
मारोपितं ब्रह्मन् किमन्यत् करवाणि ते। तस्य रामो ददौ
दिव्यं जामदग्न्यो महात्मनः। शरमाकर्णदेशान्तमयमाकृष्यता-
मिति ॥ ५४ ॥

लोमश उवाच। एतच्छ्रुत्वाब्रवीद्रामः प्रदीप्त इव मन्युना।

श्रूयते दृश्यते चैव दर्पपूर्णोऽपि भार्गव । त्वया ह्यधिगतं तेजः क्षत्रियेभ्यो विशेषतः ॥ ५५ ॥ पितामहप्रसादेन तेन मां क्षिपसि ध्रुवम् । पश्य मां स्वेन रूपेण चक्षुस्ते वितराम्यहम् ॥ ५६ ॥ ततो रामशरीरे वै रामः पश्यति भार्गवः । आदित्यान् सवसून् रुद्रान् साध्यांश्च समरुद्गणान् ॥ ५७ ॥ पितरो हुताशनश्च नक्षत्राणि ग्रहास्तथा । गन्धर्वा राक्षसा यक्षा नद्यस्तीर्थानि यानि च ॥ ५८ ॥ ऋषयो वालिखिल्याश्च ब्रह्मभूताः सनातना देवर्षयश्च कार्त्स्न्येन समुद्राः पर्वतास्तथा ॥ ५९ ॥ वेदाश्च सोपनिषदो वषट्कारैः सहाध्वरैः । चेतोमन्ति च सामानि धनुर्वेदश्च भारत ॥ ६० ॥ मेघवृन्दानि वर्षाणि विद्युतश्च युधिष्ठिर । ततः स भगवान् विष्णुस्तं वै वाणं मुमोच ह ॥ ६१ ॥ शुष्काशनिसमाकीर्णं महोल्काभिश्च भारत । पांशुवर्षेण महता मेघवर्षैश्च भूतलम् ॥ ६२ ॥ भूमिकम्पैश्च निर्घातैर्नादैश्च विपुलैरपि । स रामं विह्वलं कृत्वा तेजश्चाक्षिप्य केवलम् ॥ ६३ ॥ आगच्छज्ज्वलितो वाणो रामबाहुप्रचोदितः । स तु विह्वलतां गत्वा प्रतिलभ्य च चेतनाम् ॥ ६४ ॥ रामः प्रत्यागतप्राणः प्राणमद्विष्णुतेजसम् । विष्णुना सोऽभ्यनुज्ञातो महेन्द्रमगमत् पुनः ॥ ६५ ॥ भीतस्तु तत्र न्यवसत् व्रीड़ितस्तु महातपाः । ततः संवत्सरेऽतीते हृतौजसमवस्थितम् । निर्मदं दुःखितं दृष्ट्वा पितरो राममब्रुवन् ॥ ६६ ॥

पितर ऊचुः । न वै सम्यगिदं पुत्र विष्णुमासाद्य वै कृतम् । स हि पूज्यश्च मान्यश्च त्रिषु लोकेषु सर्वदा ॥ ६७ ॥ गच्छ पुत्र नदीं पुण्यां वधूसरकृताह्वयाम् । तत्रोपस्पृश्य तीर्थेषु पुनर्वपुरवाप्स्यसि ॥ ६८ ॥ दीप्तोदं नाम तत्तीर्थं यत्र ते प्रपितामहः । भृगुर्देवयुगे राम तप्तवानुत्तमं तपः ॥ ६९ ॥ तत्तथा कृतवान्रामः कौन्तेय वचनात् पितुः । प्राप्तवांश्च पुनस्तेजस्तीर्थेऽस्मिन् पाण्डु-

नन्दन ॥ ७० ॥ एतदीदृशकं तात रामेणाक्लिष्टकर्मणा। प्राप्त-
मासीन्महाराज विष्णुमासाद्य वै पुरा ॥ ७१ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि जामदग्न्यतेजहानि-
कथने एकोनशततोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

युधिष्ठिर उवाच। भूय एवाहमिच्छामि महर्षेस्तस्य धीमतः।
कर्मणां विस्तरं श्रोतुमगस्त्यस्य द्विजोत्तम ॥ १ ॥

लोमश उवाच। शृणु राजन् कथां दिव्यामद्भुतामति-
मानुषीम्। अगस्त्यस्य महाराज प्रभावममितौजसः ॥ २ ॥ आसन्
कृतयुगे घोरा दानवा युद्धदुर्मदाः। कालकेया इति ख्याता गणाः
परमदारुणाः ॥ ३ ॥ ते तु वृत्रं समाश्रित्य नानाप्रहरणोद्यताः।
समन्तात् पर्य्यधावन्त महेन्द्रप्रमुखान् सुरान् ॥ ४ ॥ ततो वृत्र-
वधे यत्नमकुर्वंस्त्रिदशाः पुरा। पुरन्दरं पुरस्कृत्य ब्रह्माणमुप-
तस्थिरे ॥ ५ ॥ कृताञ्जलींस्तु तान् सर्वान् परमेष्ठीत्युवाच ह।
विदितं मे सुराः सर्वं यद्वः कार्य्यञ्चिकीर्षितम् ॥ ६ ॥ तमुपायं
प्रवक्ष्यामि यथा वृत्रं वधिष्यथ। दधीच इति विख्यातो महा-
नृषिरुदारधीः ॥ ७ ॥ तं गत्वा सहिताः सर्वे वरं वै सम्प्रयाचत।
स वो दास्यति धर्मात्मा सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥ ८ ॥ स वाच्यः
सहितैः सर्वैर्भवद्भिर्जयकाङ्क्षिभिः। स्वान्यस्थीनि प्रयच्छेति त्रै-
लोक्यस्य हिताय वै ॥ ९ ॥ स शरीरं समुत्सृज्य स्वान्यस्थीनि
प्रदास्यति। तस्यास्थिभिर्महाघोरं वज्रं संक्रियतां दृढम् ॥ १० ॥
महच्छत्रुहनं घोरं षड़स्त्रि भीमनिस्वनम्। तेन वज्रेण वै वृत्रं
वधिष्यति शतक्रतुः ॥ ११ ॥ एतद्वः सर्वमाख्यातं तस्माच्छीघ्रं
विधीयताम्। एवमुक्तास्ततो देवा अनुज्ञाप्य पितामहम् ॥ १२ ॥
नारायणं पुरस्कृत्य दधीचस्याश्रमं ययुः। सरस्वत्याः परे पारे

नानाद्रुमलतावृतम् ॥ १३ ॥ षट्पदोद्गीतनिनदैर्विघुष्टं सामगै-
रिव । पुंस्कोकिलरवोन्मिश्रं जीवं जीवकनादितम् ॥ १४ ॥
महिषैश्च वराहैश्च सृमरैश्चमरैरपि । तत्र तत्रानुचरितं शार्दूल-
भयवर्जितैः ॥ १५ ॥ करेणुभिर्वारणैश्च प्रभिन्नकरटामुखैः ।
सरोऽवगाढैः क्रीड़द्भिः समन्तादनुनादितम् ॥ १६ ॥ सिंहैर्व्याघ्रै-
र्महानादान्नदद्भिरनुनादितम् । अपरैश्चापि संलीनैर्गुहाकन्दर-
वासिभिः ॥ १७ ॥ तेषु तेष्ववकाशेषु शोभितं सुमनोरमम् ।
त्रिपिष्टपसमप्रख्यं दधीचाश्रममागमन् ॥ १८ ॥ तत्रापश्यन् दधी-
चन्ते दिवाकरसमद्युतिम् । जाज्वल्यमानं वपुषा यथा लक्ष्म्या
पितामहम् ॥ १९ ॥ तस्य पादौ सुरा राजन्नभिवाद्य प्रणम्य
च । अयाचन्त वरं सर्व्वे यथोक्तं परमेष्ठिना ॥ २० ॥ ततो दधीचः
परमः प्रतीतः सुरोत्तमांस्तानिदमभ्युवाच । करोमि यद्वो हित-
मद्य देवाः स्वञ्चापि देहं स्वयमुत्सृजामि ॥ २१ ॥ स एवमुक्तो
द्विपदां वरिष्ठः प्राणान् वशी स्वान् सहसोत्ससर्ज । ततः सुरास्ते
जगृहुः परासोरस्थीनि तस्याथ यथोपदेशम् ॥ २२ ॥ प्रहृष्ट-
रूपाश्च जयाय देवास्त्वष्टारमागम्य तमर्थमूचुः । त्वष्टा तु तेषां
वचनं निशम्य प्रहृष्टरूपः प्रयतः प्रयत्नात् ॥ २३ ॥ चकार वज्रं
भृशमुग्ररूपं कृत्वा च शक्रं स उवाच हृष्टः । अनेन वज्रप्रवरेण
देव भस्मीकुरुष्वाद्य सुरारिमुग्रम् ॥ २४ ॥ ततो हतारिः सगणः
सुखं वै प्रशाधि कृत्स्नं त्रिदिवं दिविष्ठः । त्वष्ट्रा तथोक्तस्तु पुर-
न्दरस्तद्वज्रं प्रहृष्टः प्रयतो ह्यगृह्णात् ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि वज्रनिर्माणकथने
शतोऽध्यायः ॥ १०० ॥

———

लोमश उवाच। ततः स वज्री बलिभिर्दैवतैरभिरक्षितः। आससाद ततो वृत्रं स्थितमावृत्य रोदसी॥ १॥ कालकेयैर्महाकायैः समन्तादभिरक्षितम्। समुद्यतप्रहरणैः सशृङ्गैरिव पर्वतैः॥ २॥ ततो युद्धं समभवद्देवानां दानवैः सह। मुहूर्त्तं भरतश्रेष्ठ लोकत्रासकरं महत्॥ ३॥ उद्यतप्रतिपिष्टानां खड्गानां वीरबाहुभिः। आसीत् सुतुमुलः शब्दः शरीरेष्वभिपात्यताम्॥ ४॥ शिरोभिः प्रपतद्भिश्चाप्यन्तरीक्षान्महीतलम्। तालैरिव महाराज वृन्ताद्भ्रष्टैरदृश्यत॥ ५॥ ते हेमकवचा भूत्वा कालेयाः परिघायुधाः। त्रिदशानभ्यवर्त्तन्त दावदग्धा इवाद्रयः॥ ६॥ तेषां वेगवतां वेगं साभिमानं प्रधावताम्। न शेकुस्त्रिदशाः सोढुं ते भग्नाः प्राद्रवन् भयात्॥ ७॥ तान् दृष्ट्वा द्रवतो भीतान् सहस्राक्षः पुरन्दरः। वृत्रे विवर्द्धमाने च कश्मलं महदाविशत्॥ ८॥ कालेन भयसन्तस्तो देवः साक्षात् पुरन्दरः। जगाम शरणं शीघ्रं तन्तु नारायणं प्रभुम्॥ ९॥ तं शक्रं कश्मलाविष्टं दृष्ट्वा विष्णुः सनातनः। स्वतेजो व्यदधच्छक्रे बलमस्य विवर्द्धयन्॥ १०॥ विष्णुना गोपितं शक्रं दृष्ट्वा देवगणास्ततः। सर्वे तेजः समादधुस्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः॥ ११॥ स समाप्यायितः शक्रो विष्णुना दैवतैः सह। ऋषिभिश्च महाभागैर्बलवान् समपद्यत॥ १२॥ ज्ञात्वा बलस्थं त्रिदशाधिपन्तु ननाद वृत्रो महतो निनादान्। तस्य प्रणादेन धरा दिशश्च खं द्यौर्नगश्चापि चचाल सर्वम्॥ १३॥ ततो महेन्द्रः परमाभितप्तः श्रुत्वा रवं घोररूपं महान्तम्। भये निमग्नस्त्वरितो मुमोच वज्रं महत्तस्य वधाय राजन्॥ १४॥ स शक्रवज्राभिहतः पपात महासुरः काञ्चनमाल्यधारी। यथा महाशैलवरः पुरस्तात् स मन्दरो विष्णुकराद्विमुक्तः॥ १५॥ तस्मिन् हते दैत्यवरे भयार्त्तः शक्रः प्रदुद्राव सरः प्रवेष्टुम्। वज्रं स मेने न कराद्विमुक्तं वृत्रं भयाच्चापि हतं

न मेने ॥ १६ ॥ सर्वे च देवा मुदिताः प्रहृष्टा महर्षयश्चेन्द्रमभिष्टुवन्तः । सर्वांश्च दैत्यांस्त्वरिताः समेत्य जघ्नुः सुरा वृत्रवधाभितप्तम् ॥ १७ ॥ तैस्त्रास्यमानांस्त्रिदशैः समेतैः समुद्रमेवाविविशुर्भयार्त्ताः । प्रविश्य चैवोदधिमप्रमेयं भयाकुलं नक्रसमाकुलञ्च ॥ १८ ॥ तदा स्म मन्त्रं सहिताः प्रचक्रुस्त्रैलोक्यनाशार्थमभिस्मयन्तः । तत्र स्म केचिन्मतिनिश्चयज्ञास्तांस्तानुपायाननुवर्णयन्ति ॥ १९ ॥ तेषान्तु तत्र क्रमकालयोगाद्घोरा मतिश्चिन्तयतां बभूव । ये सन्ति विद्यातपसोपपन्नास्तेषां विनाशः प्रथमन्तु कार्य्यः ॥ २० ॥ लोका हि सर्वे तपसा ध्रियन्ते तस्मात्त्वरध्वं तपसः क्षयाय । ये सन्ति केचिच्च वसुन्धरायां तपस्विनो धर्म्मविदश्च तत्ज्ञाः ॥ २१ ॥ तेषां वधः क्रियतां क्षिप्रमेव तेषु प्रनष्टेषु जगत् प्रनष्टम् । एवं हि सर्वे गतबुद्धिभावा जगद्विनाशे परमप्रहृष्टाः । दुर्गं समाश्रित्य महोर्म्मिमन्तं रत्नाकरं वरुणस्यालयं स्म ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि वृत्रवधोपाख्याने एकाधिकशततोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

लोमश उवाच । समुद्रन्ते समाश्रित्य वारुणं निधिमम्भसः । कालेयाः सम्प्रवर्त्तन्त त्रैलोक्यस्य विनाशने ॥ १ ॥ ते रात्रौ समभिक्रुद्धा भक्षयन्ति सदा मुनीन् । आश्रमेषु च ये सन्ति पुण्येष्वायतनेषु च ॥ २ ॥ वशिष्ठस्याश्रमे विप्रा भक्षितास्तैर्दुरात्मभिः । अशीति शतमष्टौ च नव चान्ये तपस्विनः ॥ ३ ॥ च्यवनस्याश्रमं गत्वा पुण्यं द्विजनिषेवितम् । फलमूलाशनानां हि मुनीनां भक्षितं शतम् ॥ ४ ॥ एवं रात्रौ स्म कुर्वन्ति विविशुश्चार्णवं दिवा । भरद्वाजाश्रमे चैव नियतब्रह्मचारिणः ॥ ५ ॥ वाय्वाहाराम्बुभक्षाश्च विंशति संनिसूदिताः । एवं क्रमेण सर्वांस्तानाश्रमा

दानवास्तदा ॥ ६ ॥ निशायां परिबाधन्ते मत्ता भुजबलाश्रयात्। कालोपसृष्टाः कालेया घ्नन्तो द्विजगणान् बहून् ॥ ७ ॥ न चैनानन्वबुध्यन्त मनुजा मनुजोत्तम। एवं प्रवृत्तान् दैत्यांस्तांस्तापसेषु तपस्विषु ॥ ८ ॥ प्रभाते समदृश्यन्त नियमाहारकर्षिताः। महीतलस्था मुनयः शरीरैर्गतजीवितैः ॥ ९ ॥ क्षीणमांसैर्विरुधिरैर्विमज्जान्त्रैर्विसन्धिभिः। आकीर्णैराबभौ भूमिः शङ्खानामिव राशिभिः ॥ १० ॥ कलसैर्विप्रविद्धैश्च स्रुवैर्भग्नैस्तथैव च। विकीर्णैरग्निहोत्रैश्च भूर्बभूव समावृता ॥ ११ ॥ निःस्वाध्यायवषट्कारं नष्टयज्ञोत्सवक्रियम्। जगदासीन्निरुत्साहं कालेयभयपीड़ितम् ॥ १२ ॥ एवं संक्षीयमाणाश्च मानवा मनुजेश्वर। आत्मत्राणपरा भीताः प्राद्रवन्त दिशो भयात् ॥ १३ ॥ केचिद्गुहाः प्रविविशुर्निर्झरांश्चापरे तथा। अपरे मरणोद्विग्ना भयात् प्राणान् समुत्सृजन् ॥ १५ ॥ केचिदत्र महेष्वासाः शूराः परमहर्षिताः। मार्गमाणाः परं यत्नं दानवानां प्रचक्रिरे ॥ १५ ॥ न चैतानधिजग्मुस्ते समुद्रं समुपाश्रितान्। श्रमं जग्मुश्च परमामाजग्मुः क्षयमेव च ॥ १६ ॥ जगत्युपशमं याते नष्टयज्ञोत्सवक्रिये। आजग्मुः परमामार्त्तिं त्रिदशा मनुजेश्वर ॥ १७ ॥ समेत्य समहेन्द्राश्च भयान्मन्त्रं प्रचक्रिरे। शरण्यं शरणं देवं नारायणमजं विभुम् ॥ १८ ॥ तेऽभिगम्य नमस्कृत्य वैकुण्ठमपराजितम्। ततो देवाः समस्तास्ते तदोचुर्मधुसूदनम् ॥ १९ ॥ त्वं नः स्रष्टा च कर्त्ता च हर्त्ता च जगतः प्रभो। त्वया सृष्टमिदं विश्वं यच्चेङ्गं यच्च नेङ्गति ॥ २० ॥ त्वया भूमिः पुरा नष्टा समुद्रात् पुष्करेक्षण। वाराहं वपुराश्रित्य जगदर्थे समुद्धृता ॥ २१ ॥ आदिदैत्यो महावीर्यो हिरण्यकशिपुः पुरा। नारसिंहं वपुः कृत्वा सूदितः पुरुषोत्तम ॥ २२ ॥ अवध्यः सर्वभूतानां बलिश्चापि महासुरः। वामनं वपुराश्रित्य त्रैलोक्याद्भ्रंशितस्त्वया ॥ २३ ॥ असुरश्च

महेष्वासो जम्भ इत्यभिविश्रुतः । यज्ञक्षोभकरः क्रूरस्त्वयैव विनिपातितः ॥ २४ ॥ एवमादीनि कर्म्माणि येषां संख्या न विद्यते । अस्माकं भयभीतानां त्वं गतिर्मधुसूदन ॥ २५ ॥ तस्मात्त्वां देवदेवेश लोकार्थं ज्ञापयामहे । रक्ष लोकांश्च देवांश्च शक्रञ्च महतो भयात् ॥ २६ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि विष्णुस्तवे
द्व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

देवा ऊचुः । तव प्रसादाद्वर्द्धन्ते प्रजाः सर्व्वाश्चतुर्व्विधाः । ता भाविता भावयन्ति हव्यकव्यैर्दिवौकसः ॥ १ ॥ लोका ह्येवं विवर्द्धन्ते ह्यन्योन्यं समुपाश्रिताः । त्वत्प्रसादान्निरुद्विग्नास्त्वयैव परिरक्षिताः ॥ २ ॥ इदञ्च समनुप्राप्तं लोकानां भयमुत्तमम् । न च जानीम केनेमे रात्रौ वध्यन्ति ब्राह्मणाः ॥ ३ ॥ क्षीणेषु च ब्राह्मणेषु पृथिवी क्षयमेष्यति । ततः पृथिव्यां क्षीणायां त्रिदिवं क्षयमेष्यति ॥ ४ ॥ त्वत्प्रसादान्महाबाहो लोकाः सर्व्वे जगत्पते । विनाशं नाधिगच्छेयुस्त्वया वै परिरक्षिताः ॥ ५ ॥

विष्णुरुवाच । विदितं मे सुराः सर्व्वं प्रजानां क्षयकारणम् । भवताञ्चापि वक्ष्यामि शृणुध्वं विगतज्वराः ॥ ६ ॥ कालेय इति विख्यातो गणः परमदारुणः । तैश्च वृत्रं समाश्रित्य जगत् सर्व्वं प्रमाथितम् ॥ ७ ॥ ते वृत्रं निहतं दृष्ट्वा सहस्राक्षेण धीमता । जीवितं परिरक्षन्तः प्रविष्टा वरुणालयम् ॥ ८ ॥ ते प्रविश्योदधिं घोरं नक्रग्राहसमाकुलम् । उत्सादनार्थं लोकानां रात्रौ घ्नन्ति ऋषीनिह ॥ ९ ॥ न तु शक्याः क्षयं नेतुं समुद्राश्रयगा हि ते । समुद्रस्य क्षये बुद्धिर्भवद्भिः सम्प्रधार्य्यताम् ॥ १० ॥ अगस्त्येन विना को हि शक्तोऽन्योऽर्णवशोषणे । अन्यथा हि न शक्यास्ते

विना सागरशोषणम् ॥ ११ ॥ एतच्छ्रुत्वा तदा देवा विष्णुना समुदाहृतम् । परमेष्ठिनमाज्ञाप्य अगस्त्यस्याश्रमं ययुः ॥ १२ ॥ तत्रापश्यन्महात्मानं वारुणिं दीप्ततेजसम् । उपास्यमानमृषिभिर्देवैरिव पितामहम् ॥ १३ ॥ तेऽभिगम्य महात्मानं मैत्रावरुणिमच्युतम् । आश्रमस्थं तपोराशिं कर्मभिः स्वैरभिष्टुवन् ॥ १४ ॥

देवा ऊचुः । नहुषेनाभितप्तानां त्वं लोकानां गतिः पुरा । भ्रंशितश्च सुरैश्वर्यात् स्वर्लोकाल्लोककण्टकः ॥ १५ ॥ क्रोधात् प्रवृद्धः सहसा भास्करस्य नगोत्तमः । वचस्तवानतिक्रामन् विन्ध्यः शैलो न वर्द्धते ॥ १६ ॥ तमसा चावृते लोके मृत्युनाभ्यर्दिताः प्रजाः । त्वामेव नाथमासाद्य निर्वृतिं परमाङ्गताः ॥ १७ ॥ अस्माकं भयभीतानां नित्यशो भगवान् गतिः । ततस्त्वार्त्ताः प्रयाचामो वरं त्वां वरदो ह्यसि ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अगस्त्यमाहात्म्यकथने त्र्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । किमर्थं सहसा विन्ध्यः प्रवृद्धः क्रोधमूर्च्छितः । एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महामुने ॥ १ ॥

लोमश उवाच । अद्रिराजं महाशैलं मेरुं कनकपर्वतम् । उदयास्तमने भानुः प्रदक्षिणमवर्त्तत ॥२॥ तन्तु दृष्ट्वा तथा विन्ध्यः शैलः सूर्य्यमथाब्रवीत् । यथा हि मेरुर्भवता नित्यशः परिगम्यते ॥ ३ ॥ प्रदक्षिणश्च क्रियते मामेवं कुरु भास्कर । एवमुक्तस्ततः सूर्य्यः शैलेन्द्रं प्रत्यभाषत ॥ ४ ॥ नाहमात्मेच्छया शैल करोम्येनं प्रदक्षिणम् । एष मार्गः प्रदिष्टो मे यैरिदं निर्मितं जगत् ॥ ५ ॥ एवमुक्तस्ततः क्रोधात् प्रवृद्धः सहसाचलः । सूर्य्याचन्द्रमसोर्मार्गं रोद्धुमिच्छन् परन्तप ॥ ६ ॥ ततो देवाः सहिताः

सर्व एव विन्ध्यं समागम्य महाद्रिराजम् । निवारयामासुरुपाय-
तस्तं न च स तेषां वचनञ्चकार ॥ ७ ॥ अथाभिजग्मुर्मुनिमाश्र-
मस्थं तपस्विनं धर्मभृताम्वरिष्ठम् । अगस्त्यमत्यद्भुतवीर्य्यवन्तं
तञ्चार्थमूचुः सहिताः सुरास्ते ॥ ८ ॥

देवा ऊचुः । सूर्य्याचन्द्रमसोर्मार्गं नक्षत्राणां गतिस्तथा ।
शैलराजो वृणोत्येष विन्ध्यः कोपवशानुगः ॥ ९ ॥ तं निवारयितुं
शक्तो नान्यः कश्चिद्द्विजोत्तम । ऋते त्वां हि महाभाग तस्मादेनं
निवारय ॥ १० ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं विप्रः सुराणां शैलमभ्यगात् ।
सोऽभिगम्याब्रवीद्विन्ध्यं सदारः समुपस्थितम् ॥ ११ ॥ मार्ग-
मिच्छाम्यहं दत्तं भवता पर्वतोत्तम । दक्षिणामभिगन्तास्मि
दिशं कार्य्येण केनचित् ॥ १२ ॥ यावदागमनं मह्यं तावत्त्वं
प्रतिपालय । निवृत्ते मयि शैलेन्द्र ततो वर्द्धस्व कामतः ॥ १३ ॥
एवं स समयं कृत्वा विन्ध्येनामित्रकर्षण । अद्यापि दक्षिणा-
द्देशाद्वारुणिर्न निवर्त्तते ॥ १४ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा
विन्ध्यो न वर्द्धते । अगस्त्यस्य प्रभावेन यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥१५॥
कालेयास्तु यथा राजन् सुरैः सर्वैर्निसूदिताः । अगस्त्याद्वर-
मासाद्य तन्मे निगदतः शृणु ॥ १६ ॥ त्रिदशानां वचः श्रुत्वा
मैत्रावरुणिरब्रवीत् । किमर्थमभियाताः स्थ वरं मत्तः किमिच्छथ ।
एवमुक्तास्ततस्तेन देवता मुनिमब्रुवन् ॥ १७ ॥ एवं त्वयेच्छाम
कृतं हि कार्य्यं महार्णवं पीयमानं महात्मन् । ततो वधिष्याम
सहानुबन्धान् कालेयसंज्ञान् सुरविद्विषस्तान् ॥ १८ ॥ त्रिदशानां
वचः श्रुत्वा तथेति मुनिरब्रवीत् । करिष्ये भवतां कामं लोका-
नाञ्च महत् सुखम् ॥ १९ ॥ एवमुक्त्वा ततोऽगच्छत् समुद्रं सरि-
ताम्पतिम् । ऋषिभिश्च तपःसिद्धैः सार्द्धं देवैश्च सुव्रत ॥ २० ॥
मनुष्योरगगन्धर्वयक्षकिम्पुरुषास्तथा । अनुजग्मुर्महात्मानं द्रष्टु-
कामास्तदद्भुतम् ॥ २१ ॥ ततोऽभ्यगच्छन् सहिताः समुद्रं भीम-

निःस्वनम्। नृत्यन्तमिव चोर्मीभिर्वल्गन्तमिव वायुना ॥ २२ ॥ हसन्तमिव फेनौघैः स्खलन्तं कन्दरेषु च। नानाग्राहसमाकीर्णं नानाद्विजगणान्वितम् ॥ २३ ॥ अगस्त्यसहिता देवाः सगन्धर्वमहोरगाः। ऋषयश्च महाभागाः समासेदुर्महोदधिम् ॥ २४ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि आगस्त्यमाहात्म्यकथने चतुरधिकशततोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

लोमश उवाच। समुद्रं स समासाद्य वारुणिर्भगवानृषिः। उवाच सहितान् देवानृषींश्चैव समागतान् ॥ १ ॥ अहं लोकहितार्थं वै पिबामि वरुणालयम्। भवद्भिर्यदनुष्ठेयं तच्छीघ्रं संविधीयताम् ॥ २ ॥ एतावदुक्त्वा वचनं मैत्रावरुणिरच्युतः। समुद्रमपिबत् क्रुद्धः सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ ३ ॥ पीयमानं समुद्रन्तु दृष्ट्वा सेन्द्रास्तदामराः। विस्मयं परमं जग्मुः स्तुतिभिश्चाप्यपूजयन् ॥ ४ ॥ त्वं नस्त्राता विधाता च लोकानां लोकभावन। त्वत्प्रसादात् समुच्छेदं न गच्छेत् सामरं जगत् ॥ ५ ॥ स पूज्यमानस्त्रिदशैर्महात्मा गन्धर्वतूर्य्येषु नदत्सु सर्वशः। दिव्यैश्च पुष्पैरवकीर्य्यमाणो महार्णवं निःसलिलञ्चकार ॥ ६ ॥ दृष्ट्वा कृतं निःसलिलं महार्णवं सुराः समस्ताः परमप्रहृष्टाः। प्रगृह्य दिव्यानि वरायुधानि तान् दानवान् जघ्नुरदीनसत्त्वाः ॥ ७ ॥ ते वध्यमानास्त्रिदशैर्महात्मभिर्महाबलैर्वेगिभिरुन्नदद्भिः। न सेहिरे वेगवतां महात्मनां वेगं तदा धारयितुं दिवौकसाम् ॥ ८ ॥ ते वध्यमानास्त्रिदशैर्दानवा भीमनिस्वनाः। चक्रुः सुतुमुलं युद्धं मुहूर्त्तमिव भारत ॥ ९ ॥ ते पूर्वं तपसा दग्धा मुनिभिर्भावितात्मभिः। यतमानाः परं शक्त्या त्रिदशैर्विनिसूदिताः ॥ १० ॥ ते हेमनिष्काभरणाः कुण्डलाङ्गदधारिणः। निहता बह्वशोभन्त

पुष्पिता इव किंशुकाः ॥ ११ ॥ हतशेषास्ततः केचित् कालेया मनुजोत्तम। विदार्य्य वसुधां देवीं पातालतलमास्थिताः ॥१२॥ निहतान् दानवान् दृष्ट्वा त्रिदशा मुनिपुङ्गवम्। तुष्टुवुर्विविधै-र्वाक्यैरिदं वचनमब्रुवन् ॥ १३ ॥ त्वत्प्रसादान्महाबाहो लोकैः प्राप्तं महत् सुखम्। त्वत्तेजसा च निहताः कालेयाः क्रूर-विक्रमाः ॥ १४ ॥ पूरयस्व महाबाहो समुद्रं लोकभावन। यत्त्वया सलिलं पीतं तदस्मिन् पुनरुत्सृज ॥ १५ ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच भगवान् मुनिपुङ्गवः। जीर्णं तद्धि मया तोयमुपा-योऽन्यः प्रचिन्त्यताम् ॥ १६ ॥ पूरणार्थं समुद्रस्य भवद्भिर्यत्न-मास्थितैः। एतच्छ्रुत्वा तु वचनं महर्षेर्भावितात्मनः ॥ १७ ॥ विस्मिताश्च विषण्णाश्च बभूवुः सहिता सुराः। परस्परमनुज्ञाप्य प्रणम्य मुनिपुङ्गवम् ॥ १८ ॥ प्रजाः सर्व्वा महाराज विप्रजग्मु-र्यथागतम्। त्रिदशा विष्णुना सार्द्धमुपजग्मुः पितामहम् ॥१९॥ पूरणार्थं समुद्रस्य मन्त्रयित्वा पुनः पुनः। ऊचुः प्राञ्जलयः सर्व्वे सागरस्याभिपूरणम् ॥ २० ॥

इति आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि समुद्रपूरणमन्त्रणे पञ्चाधिकशततोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

लोमश उवाच। तानुवाच समेतांस्तु ब्रह्मा लोकपितामहः। गच्छध्वं विबुधाः सर्व्वे यथाकामं यथेप्सितम् ॥ १ ॥ महता काल-योगेन प्रकृतिं यास्यतेऽर्णवः। ज्ञातीन् वै कारणं कृत्वा महा-राज्ञो भगीरथात् ॥ २ ॥ पितामहवचः श्रुत्वा सर्व्वे विबुधसत्तमाः। कालयोगं प्रतीक्षन्तो जग्मुश्चापि यथागतम् ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच। कथं वै ज्ञातयो ब्रह्मन् कारणञ्चात्र किं मुने। कथं समुद्रः पूर्णश्च भगीरथप्रतिश्रयात् ॥ ४ ॥ एत-

दिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन। कथ्यमानं त्वया विप्र राज्ञश्चरितमुत्तमम् ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तस्तु विप्रेन्द्रो धर्मराज्ञा महात्मना। कथयामास माहात्म्यं सगरस्य महात्मनः ॥ ६ ॥

लोमश उवाच। इक्ष्वाकूणां कुले जातः सगरो नाम पार्थिवः। रूपसत्त्वबलोपेतः स चापुत्रः प्रतापवान् ॥ ७ ॥ स हैहयान् समुत्साद्य तालजङ्घांश्च भारत। वशे च कृत्वा राजन्यान् स्वराज्यमन्वशासत ॥ ८ ॥ तस्य भार्य्ये त्वभवतां रूपयौवनदर्पिते। वैदर्भी भरतश्रेष्ठ शैब्या च भरतर्षभ ॥ ९ ॥ स पुत्रकामो नृपतिस्तताप सुमहत्तपः। पत्नीभ्यां सह राजेन्द्र कैलासं गिरिमाश्रितः ॥ १० ॥ स तप्यमानः सुमहत्तपोयोगसमन्वितः। आससाद महात्मानं त्र्यक्षं त्रिपुरमर्द्दनम् ॥ ११ ॥ शङ्करं भवमीशानं पिनाकिं शूलपाणिनम्। त्र्यम्बकं शिवमुग्रेशं बहुरूपमुमापतिम् ॥ १२ ॥ स तं दृष्ट्वैव वरदं पत्नीभ्यां सहितो नृपः। प्रणिपत्य महाबाहुः पुत्रार्थं समयाचत ॥ १३ ॥ तं प्रीतिमान् हरः प्राह सभार्य्यं नृपसत्तमम्। यस्मिन् वृतो मुहूर्त्तेऽहं त्वयेह नृपते वरम् ॥ १४ ॥ षष्टिः पुत्रसहस्राणि शूराः परमदर्पिताः। एकस्यां सम्भविष्यन्ति पत्न्यां नरवरोत्तम ॥१५॥ ते चैव सर्व्वे सहिताः क्षयं यास्यन्ति पार्थिव। एको वंशधरः शूरः एकस्यां सम्भविष्यति ॥१६॥ एवमुक्त्वा तु तं रुद्रस्तत्रैवान्तरधीयत। स चापि सगरो राजा जगाम स्वं निवेशनम् ॥ १७ ॥ पत्नीभ्यां सहितस्तत्र सोऽतिहृष्टमनास्तदा। तस्य ते मनुजश्रेष्ठ भार्य्ये कमललोचने ॥ १८ ॥ वैदर्भी चैव शैब्या च गर्भिण्यौ सम्बभूवतुः। ततः कालेन वैदर्भी गर्भालावुं व्यजायत ॥ १९ ॥ शैब्या च सुषुवे पुत्रं कुमारं देवरूपिणम्। तदालावुं समुत्स्रष्टुं मनश्चक्रे स पार्थिवः ॥ २० ॥ अथान्तरीक्षाच्छुश्राव वाचं गम्भीरनिस्वनाम्। राजन् मा

साहसङ्कार्षीः पुत्रान् त्यक्तुमर्हसि ॥ २१ ॥ अलावुमध्यान्निष्कृष्य वीजं यत्नेन गोप्यताम् । स्वोपस्वेदेषु पात्रेषु घृतपूर्णेषु भागशः ॥ २२ ॥ ततः पुत्रसहस्राणि षष्टिं प्राप्स्यसि भारत । महादेवेन दिष्टं ते पुत्रजन्म नराधिप । अनेन क्रमयोगेन मा ते वुद्धिरतोऽन्यथा ॥ २३ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सगरसन्ततिकथने षड़धिकशततोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

लोमश उवाच । एतच्छ्रुत्वान्तरीचाच्च स राजा राजसत्तम । यथोक्तं तच्चकाराथ श्रद्दधद्भरतर्षभ ॥ १ ॥ एकैकशस्ततः कृत्वा वीजं वीजं नराधिपः । घृतपूर्णेषु कुम्भेषु तान् भागान् विदधे ततः ॥ २ ॥ धात्रीश्चैकैकशः प्रादात् पुत्ररक्षणतत्परः । ततः कालेन महता समुत्तस्थुर्महाबलाः ॥ ३ ॥ षष्टिः पुत्रसहस्राणि तस्याप्रतिमतेजसः । रुद्रप्रसादाद्राजर्षेः समजायन्त पार्थिव ॥४॥ ते घोराः क्रूरकर्माण आकाशपरिसर्पिणः । बहुत्वाच्चावजानन्तः सर्वान् लोकान् सहामरान् ॥ ५ ॥ त्रिदशांश्चाप्यधावन्त तथा गन्धर्वराक्षसान् । सर्वाणि चैव भूतानि शूराः समरशालिनः ॥ ६ ॥ वाध्यमानास्ततो लोकाः सागरैर्मन्दवुद्धिभिः । ब्रह्माणं शरणं जग्मुः सहिताः सर्वदैवतैः ॥ ७ ॥ तानुवाच महाभागः सर्वलोकपितामहः । गच्छध्वं त्रिदशाः सर्वे लोकैः सार्द्धं यथागतम् ॥ ८ ॥ नातिदीर्घेण कालेन सागराणां क्षयो महान् । भविष्यति महाघोरः स्वकृतैः कर्मभिः सुराः ॥ ९ ॥ एवमुक्तास्तु ते देवा लोकाश्च मनुजेश्वर । पितामहमनुज्ञाप्य विप्रजग्मुर्यथागतम् ॥ १० ॥ ततः काले बहुतिथे व्यतीते भरतर्षभ । दीक्षितः सगरो राजा हयमेधेन वीर्य्यवान् ॥ ११ ॥ तस्याश्वो व्यचरद्भुमिं

पुत्रैः सुपरिरक्षितः। समुद्रं स समासाद्य निस्तोयं भीमदर्शनम् ॥ १२ ॥ रक्ष्यमाणः प्रयत्नेन तत्रैवान्तरधीयत। ततस्ते सागरास्तात हृतं मत्वा हयोत्तमम् ॥ १३ ॥ आगम्य पितुराचख्युरदृश्यं तुरगं हृतम्। तेनोक्ता दिक्षु सर्वासु सर्वे मार्गत वाजिनम् ॥ १४ ॥ ततस्ते पितुराज्ञाय दिक्षु सर्वासु तं हयम्। अमार्गन्त महाराज सर्वञ्च पृथिवीतलम् ॥ १५ ॥ ततस्ते सागराः सर्वे समुपेत्य परस्परम्। नाध्यगच्छन्त तुरगमश्वहर्त्तारमेव च ॥ १६ ॥ आगम्य पितरञ्चोचुस्ततः प्राञ्जलयोऽग्रतः। ससमुद्रवनद्वीपा सनदीनदकन्दरा ॥ १७ ॥ सपर्वतवनोद्देशा निखिलेन मही नृप। अस्माभिर्विचिता राजन् शासनात्तव पार्थिव ॥१८॥ न चाश्वमधिगच्छामो नाश्वहर्त्तारमेव च। श्रुत्वा तु वचनं तेषां स राजा क्रोधमूर्च्छितः ॥ १९ ॥ उवाच वचनं सर्वांस्तदा दैववशान्नृप। अनागमाय गच्छध्वं भूयो मार्गत वाजिनम् ॥२०॥ यज्ञीयं तं विना ह्यश्वं नागन्तव्यं हि पुत्रकाः। प्रतिगृह्य तु सन्देशं पितुस्ते सगरात्मजाः ॥ २१ ॥ भूय एव महीं कृत्स्नां विचेतुमुपचक्रमुः। अथापश्यन्त ते वीराः पृथिवीमवदारिताम् ॥ २२ ॥ समासाद्य विलं तच्चाप्यखनन् सगरात्मजाः। कुद्दालैर्ह्रषुकैश्चैव समुद्रं यत्नमाश्रिताः ॥ २३ ॥ स खन्यमानः सहितैः सागरैर्वरुणालयः। अगच्छत् परमामार्त्तिं दीर्य्यमाणः समन्ततः ॥ २३ ॥ असुरोरगरक्षांसि सत्त्वानि विविधानि च। आर्त्तनादमकुर्वन्त बध्यमानानि सागरैः ॥ २५ ॥ छिन्नशीर्षा विदेहाश्च भिन्नत्वगस्थिसन्धयः। प्राणिनः समदृश्यन्त शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २६ ॥ एवं हि खनतां तेषां समुद्रं वरुणालयम्। व्यतीतः सुमहान् कालो न चाश्वः समदृश्यत ॥ २७ ॥ ततः पूर्वोत्तरे देशे समुद्रस्य महीपते। विदार्य्य पातालमथ संक्रुद्धाः सगरात्मजाः ॥ २८ ॥ अपश्यन्त हयं तत्र विचरन्तं महीतले।

कपिलञ्च महात्मानं तेजोराशिमनुत्तमम् ॥ २९ ॥ तेजसा दीप्यमानन्तु ज्वालाभिरिव पावकम्। ते तं दृष्ट्वा हयं राजन् संप्रहृष्टतनूरुहाः ॥ ३० ॥ अनादृत्य महात्मानं कपिलं कालचोदिताः। संक्रुद्धाः समधावन्त अश्वग्रहणकाङ्क्षिणः ॥ ३१ ॥ ततः क्रुद्धो महाराज कपिलो मुनिसत्तमः। वासुदेवेति यं प्राहुः कपिलं मुनिपुङ्गवाः ॥ ३२ ॥ स चक्षुर्विकृतं कृत्वा तेजस्तेषु समुत्सृजन्। ददाह सुमहातेजा मन्दबुद्धीन् स सागरान् ॥ ३३ ॥ तान् दृष्ट्वा भस्मसाद्भूतान्नारदः सुमहातपाः। सगरान्तिकमागच्छत्तच्च तस्मै न्यवेदयत् ॥३४॥ स तच्छ्रुत्वा वचो घोरं राजा मुनिमुखोद्गतम्। मुहूर्त्तं विमना भूत्वा स्थाणोर्वाक्यमचिन्तयत् ॥ ३५ ॥ अंशुमन्तं समाहूय असमञ्जःसुतं तदा। पौत्रं भरतशार्दूल इदं वचनमब्रवीत् ॥ ३६ ॥ षष्टिस्तानि सहस्राणि पुत्राणाममितौजसाम्। कापिलं तेज आसाद्य मत्कृते निधनं गताः ॥ ३७॥ तव चापि पिता तात परित्यक्तो मयानघ। धर्मं स्वं रक्षमाणेन पौराणां हितमिच्छता ॥ ३८ ॥

युधिष्ठिर उवाच। किमर्थं राजशार्दूलः सगरः पुत्रमात्मजम्। त्यक्तवान् दुस्त्यजं वीरं तन्मे ब्रूहि तपोधन ॥ ३९ ॥

लोमश उवाच। असमञ्जा इति ख्यातः सगरस्य सुतो ह्यभूत्। यं शैव्या जनयामास पौराणां स हि दारकान् ॥ ४० ॥ गलेषु क्रोशतो गृह्य नद्याञ्चिक्षेप दुर्बलान्। ततः पौराः समाजग्मुर्भयशोकपरिप्लुताः ॥ ४१ ॥ सगरञ्चाभ्ययाचन्त सर्वे प्राञ्जलयः स्थिताः। त्वं नस्त्राता महाराज परचक्रादिभिर्भयात् ॥ ४२ ॥ असमञ्जोभयाद्घोरात्ततो नस्त्रातुमर्हसि। पौराणां वचनं श्रुत्वा घोरं नृपतिसत्तमः ॥ ४३ ॥ मुहूर्त्तं विमना भूत्वा सचिवानिदमब्रवीत्। असमञ्जाः पुराद्द्य सुतो मे विप्रवास्यताम् ॥ ४४ ॥ यदि वो मत्प्रियं कार्य्यमेतच्छीघ्रं विधीयताम्। एवमुक्ता नरे-

न्द्रेण सचिवास्ते नराधिप ॥ ४५ ॥ यथोक्तं त्वरितायज्ञ यथा-
ज्ञापितवान्नृपः। एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा पुत्रो महात्मना
॥ ४६ ॥ पौराणां हितकामेन सगरेण विवासितः। अंशुमांस्तु
महेष्वासो यदुक्तः सगरेण हि। तत्ते सर्वं प्रवक्ष्यामि कीर्त्त्यमानं
निबोध मे ॥ ४७ ॥

सगर उवाच। पितुश्च तेऽहं त्यागेन पुत्राणां निधनेन च।
अलाभेन तथाश्वस्य परितप्यामि पुत्रक। तस्माद्दुःखाभिसन्तप्तं
यज्ञविघ्नाच्च मोहितम् ॥ ४८ ॥ हयस्यानयनात् पौत्र नरकान्मां
समुद्धर। अंशुमानेवमुक्तस्तु सगरेण महात्मना ॥ ४९ ॥ जगाम
दुःखात्तं देशं यत्र वै दारिता मही। स तु तेनैव मार्गेण समुद्रं
प्रविवेश ह ॥ ५० ॥ अपश्यच्च महात्मानं कपिलन्तुरगञ्च तम्।
स दृष्ट्वा तेजसो राशिं पुराणमृषिसत्तमम् ॥ ५१ ॥ प्रणम्य शिरसा
भूमौ कार्य्यमस्मै न्यवेदयत्। ततः प्रीतो महाराज कपिलोऽंशु-
मतोऽभवत् ॥ ५२ ॥ उवाच चैनं धर्मात्मा वरदोऽस्मीति भारत।
स वव्रे तुरगं तत्र प्रथमं यज्ञकारणात् ॥ ५३ ॥ द्वितीयं वरकं
वव्रे पितॄणां पावनेच्छया। तमुवाच महातेजाः कपिलो मुनि-
पुङ्गवः ॥ ५४ ॥ ददानि तव भद्रन्ते यद्यत् प्रार्थयसेऽनघ। त्वयि
क्षमा च धर्मश्च सत्यञ्चापि प्रतिष्ठितम् ॥ ५५ ॥ त्वया कृतार्थः
सगरः पुत्रवांश्च त्वया पिता। तव चैव प्रभावेन स्वर्गं यास्यन्ति
सागराः ॥ ५६ ॥ पौत्रश्च ते त्रिपथगां त्रिदिवादानयिष्यति।
पावनार्थं सागराणां तोषयित्वा महेश्वरम् ॥ ५७ ॥ हयं नयस्व
भद्रन्ते यज्ञियं नरपुङ्गव। यज्ञः समाप्यतां तात सगरस्य महा-
त्मनः ॥ ५८ ॥ अंशुमानेवमुक्तस्तु कपिलेन महात्मना। आज-
गाम हयं गृह्य यज्ञवाटं महात्मनः ॥ ५९ ॥ सोऽभिवाद्य ततः
पादौ सगरस्य महात्मनः। मूर्द्ध्नि तेनाप्युपाघ्रातस्तस्मै सर्वं न्यवे-
दयत् ॥ ६० ॥ यथा दृष्टं श्रुतञ्चापि सागराणां क्षयं तथा।

तच्चाग्नै ह्यमाचष्ट यज्ञवाटमुपागतम् ॥ ६१ ॥ तच्छ्रुत्वा सगरो राजा पुत्रजं दुःखमत्यजत् । अंशुमन्तञ्च सम्पूज्य समापयत तं क्रतुम् ॥ ६२ ॥ समाप्तयज्ञः सगरो देवैः सर्व्वैः सभाजितः । पुत्रत्वे कल्पयामास समुद्रं वरुणालयम् ॥ ६३ ॥ प्रशास्य सुचिरं कालं राज्यं राजीवलोचनः । पौत्रे भारं समाविश्य जगाम त्रिदिवं तदा ॥ ६४ ॥ अंशुमानपि धर्म्मात्मा महीं सागरमेखलाम् । प्रशशास महाराज यथैवास्य पितामहः ॥ ६५ ॥ तस्य पुत्रः समभवद्दिलीपो नाम धर्म्मवित् । तस्मै राज्यं समाधाय अंशुमानपि संस्थितः ॥ ६६ ॥ दिलीपस्तु ततः श्रुत्वा पितॄणां निधनं महत् । पर्य्यतप्यत दुःखेन तेषां गतिमचिन्तयत् ॥ ६७ ॥ गङ्गावतरणे यत्नं सुमहच्चाकरोन्नृपः । न चावतारयामास चेष्टमानो यथाबलम् ॥ ६८ ॥ तस्य पुत्रः समभवत् श्रीमान् धर्म्मपरायणः । भगीरथ इति ख्यातः सत्यवागनसूयकः ॥६९॥ अभिषिच्य तु तं राज्ये दिलीपो वनमाश्रितः । तपःसिद्धिसमायोगात् स राजा भरतर्षभ । वनाज्जगाम त्रिदिवं कालयोगेन भारत ॥७०

इति आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि गङ्गावतरणकथने सप्ताधिकशततोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

लोमश उवाच । स तु राजा महेष्वासश्चक्रवर्त्ती महारथः । बभूव सर्व्वलोकस्य मनोनयननन्दनः ॥ १ ॥ स शुश्राव महाबाहुः कपिलेन महात्मना । पितॄणां निधनं घोरमप्राप्तिं त्रिदिवस्य च ॥ २ ॥ स राज्यं सचिवे न्यस्य हृदयेन विदूयता । जगाम हिमवत्पार्श्वं तपस्तप्तुं नरेश्वर ॥ ३ ॥ आरिराधयिषुर्गङ्गां तपसा दग्धकिल्बिषः । सोऽपश्यत नरश्रेष्ठ हिमवन्तं नगोत्तमम् ॥ ४ ॥ शृङ्गैर्बहुविधाकारैर्धातुमद्भिरलंकृतम् । पवनालम्बिभिर्मेघैः परि-

षिक्तं समन्ततः॥ ५॥ नदीकुञ्जनितम्बैश्च प्रासादैरुपशोभितम्।
गुहाकन्दरसंलीनसिंहव्याघ्रनिषेवितम्॥ ६॥ शकुनैश्च विचि-
त्राङ्गैः कूजद्भिर्विविधा गिरः। भृङ्गराजैस्तथा हंसैर्दात्यूहैर्जल-
कुक्कुटैः॥ ७॥ मयूरैः शतपत्रैश्च जीवञ्जीवककोकिलैः। चकोरै-
रसितापाङ्गैस्तथा पुत्रप्रियैरपि॥ ८॥ जलस्थानेषु रम्येषु पद्मि-
नीभिश्च संकुलम्। सारसानाञ्च मधुरैर्व्याहृतैः समलङ्कृतम्॥९॥
किन्नरैरप्सरोभिश्च निषेवितशिलातलम्। दिग्वारणविषाणाग्रैः
समन्ताद्घृष्टपादपम्॥ १०॥ विद्याधरानुचरितं नानारत्नसमा-
कुलम्। विषोल्बणभुजङ्गैश्च दीप्तजिह्वैर्निषेवितम्॥ ११॥ क्वचित्
कनकसङ्काशं क्वचिद्रजतसन्निभम्। कचिदञ्जनपुञ्जाभं हिम-
वन्तमुपागमत्॥ १२॥ स तु तत्र नरश्रेष्ठस्तपो घोरं समा-
श्रितः। फलमूलाम्बुसंभक्षः सहस्रं परिवत्सरान्॥ १३॥ सम्वत्-
सरसहस्रे तु गते दिव्ये महानदी। दर्शयामास तं गङ्गा तदा
मूर्त्तिमती स्वयम्॥ १४॥

गङ्गोवाच। किमिच्छसि महाराज मत्तः किञ्च ददानि ते।
तद्ब्रवीहि नरश्रेष्ठ करिष्यामि वचस्तव॥ १५॥ एवमुक्तः प्रत्यु-
वाच राजा हैमवतीं तदा। पितामहा मे वरदे कपिलेन महा-
नदि॥ १६॥ अन्वेषमानास्तुरगं नीता वैवस्वतक्षयम्। षष्टि-
स्तानि सहस्राणि सागराणां महात्मनाम्॥ १७॥ कपिलं
देवमासाद्य क्षणेन निधनं गताः। तेषामेवं विनष्टानां स्वर्गे
वासो न विद्यते॥ १८॥ यावत्तानि शरीराणि त्वं जलैर्नाभि-
षिञ्चसि। तावत्तेषां गतिर्नास्ति सागराणां महानदि॥ १९॥
स्वर्गं नय महाभागे मत्पितॄन् सगरात्मजान्। तेषामर्थेन याचामि
त्वामहं वै महानदि॥ २०॥

लोमश उवाच। एवच्छ्रुत्वा वचो राज्ञो गङ्गा लोकनम-
स्कृता। भगीरथमिदं वाक्यं सुप्रीता समभाषत॥ २१॥

करिष्यामि महाराज वचस्ते नात्र संशयः । वेगन्तु मम दुर्द्धार्यं पतन्त्या गगनाद्भुवम् ॥ २२ ॥ न शक्तास्त्रिषु लोकेषु कश्चिद्धारयितुं नृप । अन्यत्र विबुधश्रेष्ठान्नीलकण्ठान्महेश्वरात् ॥ २३ ॥ तं तोषय महाबाहो तपसा वरदं हरम् । स तु मां प्रच्युतां देवः शिरसा धारयिष्यति ॥ २४ ॥ स करिष्यति ते कामं पितॄणां हितकाम्यया । एतच्छ्रुत्वा ततो राजन् महाराजो भगीरथः ॥ २५ ॥ कैलासं पर्वतं गत्वा तोषयामास शङ्करम् । तपस्तीव्रमुपागम्य कालयोगेन केनचित् ॥२६॥ अगृह्णाच्च वरं तस्माद्गङ्गाया धारणे नृप । स्वर्गे वासं समुद्दिश्य पितॄणां स नरोत्तमः ॥२७॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गङ्गावतरणकथने अष्टाधिकशततोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

लोमश उवाच । भगीरथवचः श्रुत्वा प्रियार्थञ्च दिवौकसाम् । एवमस्त्विति राजानं भगवान् प्रत्यभाषत ॥ १ ॥ धारयिष्ये महाबाहो गगनात् प्रच्युतां शिवाम् । दिव्यां देवनदीं पुण्यां त्वत्कृते नृपसत्तम ॥ २ ॥ एवमुक्त्वा महाबाहो हिमवन्तमुपागमत् । वृतः पारिषदैर्घोरैर्नानाप्रहरणोद्यतैः ॥ ३ ॥ तत्र स्थित्वा नरश्रेष्ठं भगीरथमुवाच ह । प्रयाचस्व महाबाहो शैलराजसुतां नदीम् ॥ ४ ॥ पतमानां सरिच्छ्रेष्ठां धारयिष्ये त्रिविष्टपात् । एतच्छ्रुत्वा वचो राजा शर्व्वेण समुदाहृतम् ॥ ५ ॥ प्रयतः प्रणतो भूत्वा गङ्गां समनुचिन्तयत् । ततः पुण्यजला रम्या राज्ञा समनुचिन्तिता ॥ ६ ॥ ईशानञ्च स्थितं दृष्ट्वा गगनात् सहसा च्युता । तां प्रच्युतामथो दृष्ट्वा देवाः सार्द्धं महर्षिभिः ॥ ७ ॥ गन्धर्वोरगयक्षाश्च समाजग्मुर्दिदृक्षवः । ततः पपात गगनाद्गङ्गा हिमवतः सुता ॥ ८ ॥ समुद्धतमहावर्त्ता मीनग्राहसमाकुला । तां

दधार हरो राजन् गङ्गां गगनमेखलाम् ॥ ९ ॥ ललाटदेशे पतितां मालां मुक्तामयीमिव । सा बभूव विसर्पन्ती त्रिधा राजन् समुद्रगा ॥ १० ॥ फेनपुञ्जाकुलजला हंसानामिव पङ्क्तयः । क्वचिदाभोगकुटिला प्रस्खलन्ती क्वचित् क्वचित् ॥ ११ ॥ सा फेन-पटसंवीता मत्तेव प्रमदाव्रजत् । क्वचित् सा तोयनिनदैर्नदन्ती नादमुत्तमम् ॥ १२ ॥ एवं प्रकारान् सुबहून् कुर्वन्ती गगनाच्युता । पृथिवीतलमासाद्य भगीरथमथाब्रवीत् ॥ १३ ॥ दर्शयस्व महाराज मार्गं केन व्रजाम्यहम् । त्वदर्थमवतीर्णास्मि पृथिवीं पृथिवीपते ॥ १४ ॥ एतच्छ्रुत्वा वचो राजा प्रातिष्ठत भगीरथः । यत्र तानि शरीराणि सागराणां महात्मनाम् ॥ १५ ॥ प्लावनार्थं नरश्रेष्ठ पुण्येन सलिलेन च । गङ्गाया धारणं कृत्वा हरो लोकनमस्कृतः ॥ १६ ॥ कैलासं पर्वतश्रेष्ठं जगाम त्रिदशैः सह । समासाद्य समुद्रञ्च गङ्गया सहितो नृपः ॥ १७ ॥ पूरयामास वेगेन समुद्रं वरुणालयम् । दुहितृत्वे च नृपतिर्गङ्गां समनुकल्पयत् ॥ १८ ॥ पितृणाञ्चोदकं तत्र ददौ पूर्णमनोरथः । एतत्ते सर्वमाख्यातं गङ्गा त्रिपथगा यथा ॥ १९ ॥ पूरणार्थं समुद्रस्य पृथिवीमवतारिता । समुद्रश्च यथा पीतः कारणार्थं महात्मना ॥ २० ॥ वातापिश्च यथा नीतः क्षयं स ब्रह्महा प्रभो । अगस्त्येन महाराज यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गङ्गावतरणकथने
नवाधिकशततोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः प्रयातः कौन्तेयः क्रमेण भरतर्षभ । नन्दामपरनन्दाञ्च नद्यौ पापभयापहे ॥ १ ॥ पर्वतं स समासाद्य हेमकूटमनामयम् । अचिन्त्यान्यद्भुतान् भावान् ददर्श

सुबहून् नृपः ॥ २ ॥ वागाथवा भवन्मेघा उपलाश्च सहस्रशः । नाशक्नुवंस्तमारोढुं विषण्णमनसो जनाः ॥ ३ ॥ वायुर्नित्यं ववौ तत्र नित्यं देवश्च वर्षति । स्वाध्यायघोषश्च तथा श्रूयते न च दृश्यते ॥ ४ ॥ सायं प्रातश्च भगवान् दृश्यते हव्यवाहनः । मक्षिकाश्चादशंस्तत्र तपसः प्रतिघातिकाः ॥ ५ ॥ निर्वेदो जायते तत्र गृहाणि स्मरते जनः । एवं बहुविधान् भावानद्भुतान् वीक्ष्य पाण्डवः । लोमशं पुनरेवाथ पर्य्यपृच्छत्तदद्भुतम् ॥ ६ ॥

लोमश उवाच । यथाश्रुतमिदं पूर्वमस्माभिररिकर्षण । तदेकाग्रमना राजन् निबोध गदतो मम । अस्मिन्नृषभकूटेऽभूदृषभो नाम तापसः ॥ ७ ॥ अनेकशतवर्षायुस्तपस्वी कोपनो भृशम् । स वै सम्भाष्यमाणोऽन्यैः कोपाद्गिरिमुवाच ह ॥ ८ ॥ य इह व्याहरेत् कश्चिदुपलानुत्सृजेस्तथा । वातञ्चाहूय मा शब्दमित्युवाच स तापसः ॥ ९ ॥ व्याहरंश्चेह पुरुषो मेघशब्देन वार्य्यते । एवमेतानि कर्माणि राजंस्तेन महर्षिणा ॥ १० ॥ कृतानि कानिचित् क्रोधात् प्रतिषिद्धानि कानिचित् । नन्दां त्वभिगता देवा पुरा राजन्निति श्रुतिः ॥ ११ ॥ अन्वपद्यन्त सहसा पुरुषा देवदर्शिनः । ते दर्शनं त्वनिच्छन्तो देवाः शक्रपुरोगमाः ॥ १२ ॥ दुर्गञ्चक्रुरिमं देशं गिरिप्रत्यूहरूपकम् । तदाप्रभृति कौन्तेय नरा गिरिसमं सदा ॥ १३ ॥ नाशक्नुवन्नभिद्रष्टुं कुत एवाधिरोहितुम् । नातप्ततपसा शक्यो द्रष्टुमेष महागिरिः ॥ १४ ॥ आरोढुं वापि कौन्तेय तस्मान्नियतवाग्भव । इह देवास्तदा सर्वे यज्ञानाजह्रुरुत्तमान् ॥ १५ ॥ तेषामेतानि लिङ्गानि दृश्यन्तेऽद्यापि भारत । कुशाकारेव दूर्वेयं संस्तीर्णेव च भूरियम् ॥ १६ ॥ यूपप्रकारा बहवो वृक्षाश्चेमे विशाम्पते । देवाश्च ऋषयश्चैव वसन्त्यद्यापि भारत ॥ १७ ॥ तेषां सायं तथा प्रातर्दृश्यते हव्यवाहनः । इहाप्लुतानां कौन्तेय सद्यः पाप्माभिहन्यते ॥ १८ ॥

कुरुश्रेष्ठाभिषिक्तं वै तस्मात् कुरु सहानुजः । ततो नन्दाम्बुताङ्गस्त्वं कौशिकीमभियास्यसि ॥ १९ ॥ विश्वामित्रेण यत्रोग्रं तपस्तप्तमनुत्तमम् । ततस्तत्र समाप्लुत्य गात्राणि सगणो नृपः । जगाम कौशिकीं पुण्यां रम्यां शीतजलां शुभाम् ॥ २० ॥

लोमश उवाच । एषा देवनदी पुण्या कौशिकी भरतर्षभ । विश्वामित्राश्रमो रम्य एष चात्र प्रकाशते ॥ २१ ॥ आश्रमश्चैव पुण्याख्यः काश्यपस्य महात्मनः । ऋष्यशृङ्गः सुतो यस्य तपस्वी संयतेन्द्रियः ॥ २२ ॥ तपसा यः प्रभावेन वर्षयामास वासवम् । अनावृष्ट्या भयाद्यस्य ववर्ष बलवृत्रहा ॥ २३ ॥ मृग्यां जातः स तेजस्वी काश्यपस्य सुतः प्रभुः । विषये लोमपादस्य यश्चकाराद्भुतं महत् ॥ २४ ॥ निर्वर्त्तितेषु शस्येषु यस्मै शान्ता ददौ नृपः । लोमपादो दुहितरं सावित्रीं सविता यथा ॥ २५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । ऋष्यशृङ्गः कथं मृग्यामुत्पन्नः काश्यपात्मजः । विरुद्धे योनिसंसर्गे कथञ्च तपसा युतः ॥ २६ ॥ किमर्थञ्च भयाच्छक्रस्तस्य बालस्य धीमतः । अनावृष्ट्यां प्रवृत्तायां ववर्ष बलवृत्रहा ॥ २७ ॥ कथं रूपा च सा शान्ता राजपुत्री यतव्रता । लोभयामास या चेतो मृगभूतस्य तस्य वै ॥ २८ ॥ लोमपादश्च राजर्षिर्यदाशूयत धार्मिकः । कथं वै विषये तस्य नावर्षत् पाकशासनः ॥ २९ ॥ एतन्मे भगवन् सर्वं विस्तरेण यथातथम् । वक्तुमर्हसि शुश्रूषोर्ऋष्यशृङ्गस्य चेष्टितम् ॥ ३० ॥

लोमश उवाच । विभाण्डकस्य विप्रर्षेस्तपसा भावितात्मनः । अमोघवीर्य्यस्य सतः प्रजापतिसमद्युतेः । शृणु पुत्रो यथा जात ऋष्यशृङ्गः प्रतापवान् ॥ ३१ ॥ महाह्रदे महातेजा बालः स्थविरसम्मतः । महाह्रदं समासाद्य काश्यपस्तपसि स्थितः ॥ ३२ ॥ दीर्घकालं परिश्रान्त ऋषिः स देवसम्मितः । तस्य रेतः प्रचस्कन्द दृष्ट्वाप्सरसमुर्वशीम् ॥ ३३ ॥ अप्सूपस्पृशतो राजन् मृगी

तच्चापिबत्तदा। सह तोयेन तृषिता गर्भिणी चाभवत्ततः ॥३३॥
सा पुरोक्ता भगवता ब्रह्मणा लोककर्त्तृणा। देवकन्या मृगी
भूत्वा मुनिं सूय विमोच्यसे ॥ ३४ ॥ अमोघत्वाद्विधेश्चैव भावि-
त्वाद्दैवनिर्म्मितात्। तस्यां मृग्यां समभवत्तस्य पुत्रो महानृषिः
॥ ३५ ॥ ऋष्यशृङ्गस्तपोनित्यो वन एवाभ्यवर्त्तत। तस्यर्षेः शृङ्गं
शिरसि राजन्नासीन्महात्मनः ॥ ३६ ॥ तेनर्ष्यशृङ्ग इत्येवं तदा
स प्रथितोऽभवत्। न तेन दृष्टपूर्व्वोऽन्यः पितुरन्यत्र मानुषः ॥३७॥
तस्मात्तस्य मनो नित्यं ब्रह्मचर्य्येऽभवन्नृप। एतस्मिन्नेव काले तु
सखा दशरथस्य वै ॥ ३८ ॥ लोमपाद इति ख्यातो अङ्गाना-
मीश्वरोऽभवत्। तेन कामात् कृतं मिथ्या ब्राह्मणस्येति नः
श्रुतिः ॥ ३९ ॥ स ब्राह्मणैः परित्यक्तस्तदा वै जगतः पतिः।
पुरोहितापचाराच्च तस्य राज्ञो यदृच्छया ॥ ४० ॥ न ववर्ष सह-
स्राक्षस्ततोऽपीड्यन्त वै प्रजाः। स ब्राह्मणान् पर्य्यपृच्छत्तपो-
युक्तान् मनीषिणः ॥ ४१ ॥ प्रवर्षणे सुरेन्द्रस्य समर्थान् पृथिवी-
पते। कथं प्रवर्षेत् पर्ज्जन्य उपायः परिदृश्यताम् ॥ ४२ ॥ तमूचु-
श्चोदितास्ते तु स्वमतानि मनीषिणः। तत्र त्वेको मुनिवरस्तं
राजानमुवाच ह ॥ ४३ ॥ कुपितास्तव राजेन्द्र ब्राह्मणा निष्कृतिं
चर। ऋष्यशृङ्गं मुनिसुतमानयस्व च पार्थिव ॥ ४४ ॥ वानेय-
मनभिज्ञञ्च नारीणामार्ज्जवे रतम्। स चेदवतरेद्राजन् विषयन्ते
महातपाः ॥ ४५ ॥ सद्यः प्रवर्षेत् पर्ज्जन्य इति मे नात्र संशयः।
एतच्छ्रुत्वा वचो राजन् कृत्वा निष्कृतिमात्मनः ॥ ४६ ॥ स गत्वा
पुनरागच्छत् प्रसन्नेषु द्विजातिषु। राजानमागतं श्रुत्वा प्रति-
सञ्जहृषुः प्रजाः ॥ ४७ ॥ ततोऽङ्गपतिराहूय सचिवान्मन्त्रकोवि-
दान्। ऋष्यशृङ्गागमे यत्नमकरोन्मन्त्रनिश्चये ॥ ४८ ॥ सोऽध्य-
गच्छदुपायन्तु तैरमात्यैः सहाच्युत। शास्त्रज्ञैरलमर्थज्ञैर्नित्यञ्च
परिनिष्ठितैः ॥ ४९ ॥ ततश्चानाययामास वारमुख्या महीपतिः।

वेश्याः सर्वत्र निष्णातास्ता उवाच स पार्थिवः ॥ ५० ॥ ऋष्यशृङ्ग-मृषेः पुत्रमानयध्वमुपायतः। लोभयित्वाभिविश्वास्य विषयं मम शोभनाः ॥ ५१ ॥ ता राजभयभीताश्च शापभीताश्च योषितः। न शक्यमूचुस्तत्कार्य्यं विवर्णा गतचेतसः ॥ ५२ ॥ तत्र त्वेका जरद्योषा राजानमिदमब्रवीत्। प्रयतिष्ये महाराज तमानेतुं तपोधनं ॥ ५३ ॥ अभिप्रेतांस्तु मे कामांस्त्वमनुज्ञातुमर्हसि। ततः शक्ष्याम्यानयितुमृष्यशृङ्गमृषेः सुतम् ॥ ५४ ॥ तस्याः सर्व-मभिप्रेतमन्वजानात् स पार्थिवः। धनञ्च प्रददौ भूरि रत्नानि विविधानि च ॥ ५५ ॥ ततो रूपेण सम्पन्ना वयसा च महीपते। स्त्रिय आदाय काश्चित् सा जगाम वनमञ्जसा ॥ ५६ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि ऋष्यशृङ्गोपाख्याने दशाधिकशततोऽध्यायः ॥ ११० ॥

लोमश उवाच। सा तु नाव्याश्रमञ्चक्रे राजकार्य्यार्थसिद्धये। सन्देशाच्चैव नृपतेः स्वबुद्ध्या चैव भारत ॥ १ ॥ नानापुष्पफलैर्वृक्षैः कृत्रिमैरुपशोभितैः। नानागुल्मलतोपेतैः स्वादुकामफलप्रदैः ॥२॥ अतीव रमणीयन्तदतीव च मनोहरम्। चक्रे नाव्याश्रमं रम्यमद्भुतोपमदर्शनम् ॥ ३ ॥ ततो निबध्य तां नावमदूरे काश्यपाश्रमात्। चारयामास पुरुषैर्विहारं तस्य वै मुनेः ॥ ४ ॥ ततो दुहितरं वेश्यां समाधायेतिकार्य्यताम्। दृष्ट्वान्तरं काश्यपस्य प्राहिणोद्बुद्धिसम्मताम् ॥ ५ ॥ सा तत्र गत्वा कुशला तपोनित्यस्य सन्निधौ। आश्रमं तं समासाद्य ददर्श तमृषेः सुतम् ॥ ६ ॥

वेश्योवाच। कच्चिन्मुने कुशलं तापसानां कच्चिच्च वो मूल-

फलं प्रभूतम् । कच्चिद्भवान्रमते चाश्रमेऽस्मिंस्त्वां वै द्रष्टुं साम्प्रतमागतोऽस्मि ॥ ७ ॥ कच्चित्तपो वर्द्धते तापसानां पिता च ते कच्चिदहीनतेजाः । कच्चित्त्वया प्रीयते चैव विप्र कच्चित् स्वाध्यायः क्रियते चर्ष्यशृङ्ग ॥ ८ ॥

ऋष्यशृङ्ग उवाच । ऋद्धया भवान् ज्योतिरिव प्रकाशते मन्ये चाहं त्वामभिवादनीयम् । पाद्यं वै ते संप्रदास्यामि कामाद्यथाधर्मं फलमूलानि चैव ॥ ९ ॥ कौश्यां बृष्यामास्स्व यथोपजोषं कृष्णाजिनेनावृतायां सुखायाम् । क्व चाश्रमस्तव किं नाम चेदं व्रतं ब्रह्मंश्चरसि हि देववत्त्वम् ॥ १० ॥

वेश्योवाच । ममाश्रमः काश्यपपुत्र रम्यस्त्रियोजनं शैलमिमं परेण । तत्र स्वधर्मोऽनभिवादनं मे न चोदकं पाद्यमुपस्पृशामि ॥११॥ भवता नाभिवाद्योऽहमभिवाद्यो भवान्मया । व्रतमेतादृशं ब्रह्मन् परिष्वज्यो भवान् मया ॥ १२ ॥

ऋष्यशृङ्ग उवाच । फलानि पक्कानि ददानि तेऽहं भल्लातकान्यामलकानि चैव । करूषकाणीङ्गुदधन्वनानि पिप्पलानां कामकारं कुरुष्व ॥ १३ ॥

लोमश उवाच । सा तानि सर्वाणि विवर्ज्जयित्वा भक्ष्याण्यनर्हाणि ददौ ततोऽस्य ॥ १४ ॥ तान्यृष्यशृङ्गस्य महारसानि भृशं सुरूपाणि रुचिं ददुर्हि । ददौ च माल्यानि सुगन्धवन्ति चित्राणि वासांसि च भानुमन्ति ॥ १५ ॥ पेयानि चाग्र्याणि ततो मुमोद चिक्रीड़ चैव प्रजहास चैव । सा कन्दुकेनारमतस्य मूले विभज्यमाना फलिता लतेव ॥१६॥ गात्रैश्च गात्राणि निषेवमाणा समाश्लिषच्चासकृदृष्यशृङ्गम् । सर्जानशोकांस्तिलकांश्च वृक्षान् सुपुष्पितानवनाम्यावभज्य ॥ १७ ॥ विलज्जमानेव मदाभिभूता प्रलोभयामास सुतं महर्षेः । अथर्ष्यशृङ्गं विकृतं समीक्ष्य पुनः पुनः पीड्य च कायमस्य ॥ १८ ॥ अवेक्षमाणा शनकैर्जगाम

कृताग्निहोत्रस्य तदापदेशम्। तस्यां गतायां मदनेन मत्तो विचेतनश्चाभवदृष्यशृङ्गः। तामेव भावेन गतेन शून्ये विनिश्वसन्नार्त्तरूपो बभूव॥ १९॥ ततो मुहूर्त्ताद्धरिपिङ्गलाक्षः प्रवेष्टितो रोमभिरानखाग्रात्। स्वाध्यायवान् वृत्तसमाधियुक्तो विभाण्डकः काश्यपः प्रादुरासीत्॥ २०॥ सोऽपश्यदासीनमुपेत्य पुत्रं ध्यायन्तमेकं विपरीतचित्तम्। विनिश्वसन्तं मुहुरूर्द्ध्वदृष्टिं विभाण्डकः पुत्रमुवाच दीनम्॥ २१॥ न कल्प्यन्ते समिधः किं नु तात कच्चिद्धुतञ्चाग्निहोत्रं त्वयाद्य। सुनिर्णिक्तं स्रुक्स्रुवं होमधेनुः कच्चित्सवत्साद्य कृता त्वया च॥ २२॥ न वै यथापूर्वमिवासि पुत्र चिन्तापरश्चापि विचेतनश्च। दीनोऽतिमात्रं त्वमिहाद्य किं नु पृच्छामि त्वां क इहाद्यागतोऽभूत्॥ २३॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि ऋष्यशृङ्गोपाख्याने एकादशाधिकशततोऽध्यायः॥ १११॥

ऋष्यशृङ्ग उवाच। इहागतो जटिलो ब्रह्मचारी न वै ह्रस्वो नातिदीर्घो मनस्वी। सुवर्णवर्णः कमलायताक्षः सुतः सुराणामिव शोभमानः॥ १॥ समृद्धरूपः सवितेव दीप्तः सुशुक्लकृष्णाक्षिरतीव गौरः। नीलाः प्रसन्नाश्च जटाः सुगन्धा हिरण्यरज्जुग्रथिताः सुदीर्घाः॥ २॥ आधाररूपा पुनरस्य कण्ठे विभ्राजते विद्युदिवान्तरीक्षे। द्वौ चास्य पिण्डावधरेण कण्ठादजातरोमौ सुमनोहरौ च॥ ३॥ विलग्नमध्यश्च स नाभिदेशे कटिश्च तस्यातिकृतप्रमाणा। तथास्य चीरान्तरतः प्रभाति हिरण्मयी मेखला मे यथेयम्॥ ४॥ अन्यच्च तस्याद्भुतदर्शनीयं विकूजितं पादयोः संप्रभाति। पाण्योश्च तद्वत् स्वनवन्निबद्धौ कलापका-

वत्तमाला यथेयम् ॥ ५ ॥ विचेष्टमानस्य च तस्य तानि कूजन्ति हंसाः सरसीव मत्ताः । चीराणि तस्याद्भुतदर्शनानि नेमानि तद्वन्मम रूपवन्ति ॥ ६ ॥ वक्त्रञ्च तस्याद्भुतदर्शनीयं प्रव्याहृतं ह्लादयतीव चेतः । पुंस्कोकिलस्येव च तस्य वाणी तां शृण्वतो मे व्यथितोऽन्तरात्मा ॥ ७ ॥ यथा वनं माधवमासि मध्ये समीरितं श्वसनेनैव भाति । तथा स भात्युत्तमपुण्यगन्धी निषेव्यमाणः पवनेन तात ॥ ८ ॥ सुसंयताश्चापि जटा विभक्ता द्वैधीकृता भातिसमा ललाटे । कर्णौ च चित्रैरिव चक्रवाकैः समावृतौ तस्य सुरूपवद्भिः ॥ ९ ॥ तथा फलं वृत्तमथो विचित्रं समाहरत् पाणिना दक्षिणेन । तद्भूमिमासाद्य पुनः पुनश्च समुत्पतत्यद्भुतरूपमुच्चैः ॥ १० ॥ तच्चाभिहत्वा परिवर्त्ततेऽसौ वातेरितो वृत्त इवाथ घूर्णन् । तं प्रेक्षतः पुत्त्रमिवामराणां प्रीतिः परा तात रतिश्च जाता ॥ ११ ॥ स मे समाश्लिष्य पुनः शरीरं जटासु गृह्याभ्यवनाम्य वक्त्रम् । वक्त्रेण वक्त्रं प्रणिधाय शब्दञ्चकार तन्मेजनयत् प्रहर्षम् ॥ १२ ॥ न चापि पाद्यं बहुमन्यतेऽसौ फलानि चेमानि मया हृतानि । एवंव्रतोऽस्मीति च मामवोचत् फलानि चान्यानि स चाददन्मे ॥ १३ ॥ मयोपयुक्तानि फलानि यानि नेमानि तुल्यानि रसेन तेषाम् । न चापि तेषां त्वगियं यथैषां साराणि नैषामिव सन्ति तेषाम् ॥ १४ ॥ तोयानि चैवातिरसानि मह्यं प्रादात् स वै पातुमुदाररूपः । पीत्वैव यान्यभ्यधिकः प्रहर्षो ममाभवद्भूश्चलितेव चासीत् ॥ १५ ॥ इमानि चित्राणि च गन्धवन्ति माल्यानि तस्योद्ग्रथितानि पट्टैः । यानि प्रकीर्य्येह गतः स्वमेव स आश्रमं तपसा द्योतमानः ॥ १६ ॥ गतेन तेनास्मि कृतो विचेता गात्रञ्च मे संपरिदह्यतीव । इच्छामि तस्यान्तिकमाशु गन्तुं तञ्चेह नित्यं परिवर्त्तमानम् ॥ १७ ॥ गच्छामि तस्यान्तिकमेव तात का नाम सा व्रतचर्य्या च तस्य ।

इच्छाम्यहं चरितुं तेन सार्द्धं यथा तपः स चरत्यार्थ्यधर्मा। चर्त्तुं तथेच्छा हृदये ममास्ति दुनोति चित्तं यदि तं न पश्ये॥ १८॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि ऋष्यशृङ्गोपाख्याने द्वादशाधिकशततोऽध्यायः॥ ११२॥

विभाण्डक उवाच। रचांसि चैतानि चरन्ति पुत्र रूपेण तेनाद्भुतदर्शनेन। अतुल्यवीर्य्याण्यतिरूपवन्ति विघ्नं सदा तपसश्चिन्तयन्ति॥ १॥ सुरूपरूपाणि च तानि तात प्रलोभयन्ते विविधैरुपायैः। सुखाच्च लोकाच्च निपातयन्ति तान्युग्ररूपाणि मुनीन् वनेषु॥ २॥ न तानि सेवेत मुनिर्यतात्मा सतां लोकान् प्रार्थयानः कथञ्चित्। कृत्वा विघ्नं तापसानां रमन्ते पापाचारास्तापसस्तान्न पश्येत्॥ ३॥ असज्जनेनाचरितानि पुत्र पानान्यपेयानि मधूनि तानि। माल्यानि चैतानि न वै मुनीनां स्मृतानि चित्रोज्ज्वलगन्धवन्ति॥ ४॥

लोमश उवाच। रचांसि तानीति निवार्य्य पुत्रं विभाण्डकस्तां मृगयाम्बभूव। नासादयामास यदा त्र्यहेण तदा स पर्य्यावव्रते आश्रमाय॥ ५॥ यदा पुनः काश्यपो वै जगाम फलान्याहर्त्तुं विधिना श्रावणेन। तदा पुनर्लोभयितुं जगाम सा वेशयोषा मुनिमृष्यशृङ्गम्॥ ६॥ दृष्ट्वैव तामृष्यशृङ्गः प्रहृष्टः संभ्रान्तरूपोऽभ्यपतत्तदानीम्। प्रोवाच चैनां भवतोऽश्रमाय गच्छाव यावन्न पिता ममेति॥ ७॥ ततो राजन् काश्यपस्यैकपुत्रं प्रवेश्य योगेन विमुच्य नावम्। प्रमोदयन्त्यो विविधैरुपायैराजग्मुरङ्गाधिपतेः समीपम्॥ ८॥ संस्थाप्य तामाश्रमदर्शने तु सन्तारितां नावमथातिशुभ्राम्। तीरादुपादाय तथैव चक्रे नाव्याश्रमं नाम वनं विचित्रम्॥ ९॥ अन्तःपुरे तन्तु निवेश्य राजा विभाण्डकस्यात्मजमेकपुत्रम्। ददर्श देवं सहसा प्रवृष्ट-

मापूर्य्यमाणञ्च जगज्जलेन ॥ १० ॥ स लोमपादः परिपूर्णकामः सुतां ददावृष्यशृङ्गाय शान्ताम् । क्रोधप्रतीकारकरञ्च चक्रे गाश्चैव मार्गेषु च कर्षणानि ॥ ११ ॥ विभाण्डकस्याव्रजतः स राजा पशून् प्रभूतान् पशुपांश्च वीरान् । समादिशत् पुत्रगृद्धी महर्षि-र्विभाण्डकः परिपृच्छेद्यदा वः ॥ १२ ॥ स वक्तव्यः प्राञ्जलिभि-र्भवद्भिः पुत्रस्य ते पशवः कर्षणाञ्च । किन्ते प्रियं वै क्रियतां महर्षे दासाः स्म सर्व्वे तव वाचि बद्धाः ॥ १३ ॥ अथोपायात् स मुनिश्चण्डकोपः स्वमाश्रमं मूलफलं गृहीत्वा । अन्वेषमाणश्च न तत्र पुत्रं ददर्श चुक्रोध ततो भृशं सः ॥ १४ ॥ ततः स कोपेन विदार्य्यमाण आशङ्कमानो नृपतेर्व्विधानम् । जगाम चम्पां प्रति धक्ष्यमाणस्तमङ्गराजं सपुरं सराष्ट्रम् ॥ १५ ॥ स वै श्रान्तः क्षुधितः काश्यपस्तान् घोषान् समासादितवान् समृद्धान् । गोपैश्च तै-र्व्विधिवत् पूज्यमानो राजेव तां रात्रिमुवास तत्र ॥ १६ ॥ अवाप्य सत्कारमतीव तेभ्यः प्रोवाच कस्य प्रथिताः स्थ गोपाः । ऊचु-स्ततस्तेऽभ्युपगम्य सर्व्वं धनं तवेदं विहितं सुतस्य ॥ १७ ॥ देशेषु देशेषु स पूज्यमानस्तांश्चैव शृण्वन् मधुरान् प्रलापान् । प्रशान्त-भूयिष्ठरजाः प्रहृष्टः समाससादाङ्गपतिं पुरस्थम् ॥ १८ ॥ स पूजितस्तेन नरर्षभेण ददर्श पुत्रं दिवि देवं यथेन्द्रम् । शान्तां स्नुषाञ्चैव ददर्श तत्र सौदामिनीमुच्चरन्तीं यथैव ॥ १९ ॥ ग्रामांश्च घोषांश्च सुतस्य दृष्ट्वा शान्ताञ्च शान्तोऽस्य परः स कोपः । चकार तस्यैव परं प्रसादं विभाण्डको भूमिपतेर्नरेन्द्र ॥ २० ॥ स तत्र निक्षिप्य सुतं महर्षिरुवाच सूर्य्याग्निसमप्रभावः । जाते तु पुत्रे वनमेवाव्रजेथा राज्ञः प्रियाण्यस्य सर्व्वाणि कृत्वा ॥ २१ ॥ स तद्वचः कृतवानृष्यशृङ्गो ययौ च यत्रास्य पिता बभूव । शान्ता चैनं पर्य्यचरन्नरेन्द्र खे रोहिणी सोममिवानुकूला ॥ २२ ॥ अरु-न्धती वा सुभगा वशिष्ठं लोपामुद्रा वापि यथा ह्यगस्त्यम् । नलस्य

वाद्मयन्ती यथाभूयथा शची वज्रधरस्य चैव ॥२३॥ नारायणी-
चन्द्रसेना बभूव वश्या नित्यं मुद्गलस्याजमीढ़। तथा शान्ता
ऋष्यशृङ्गं वनस्थं प्रीत्या युक्ता पर्य्यचरन्नरेन्द्र ॥ २४ ॥ तस्याश्रमः
पुण्य एषोऽवभाति महाह्रदं शोभयन् पुण्यकीर्त्तिः। अत्र स्नातः
कृतकृत्यो विशुद्धस्तीर्थान्यन्यान्यनुसंयाहि राजन् ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि ऋष्यशृङ्गोपाख्याने
त्रयोदशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः प्रयातः कौशिक्याः पाण्डवो जन-
मेजय। आनुपूर्व्वेण सर्व्वाणि जगामायतनान्यथ ॥ १ ॥ स
सागरं समासाद्य गङ्गायाः सङ्गमे नृप। नदीशतानां पञ्चानां
मध्ये चक्रे समाप्लवम् ॥२॥ ततः समुद्रतीरेण जगाम वसुधाधिपः।
भ्रातृभिः सहितो वीरः कलिङ्गान् प्रति भारत ॥ ३ ॥

लोमश उवाच। एते कलिङ्गाः कौन्तेय यत्र वैतरणी नदी।
यत्रायजत धर्म्मोऽपि देवाञ्छरणमेत्य वै ॥ ४ ॥ ऋषिभिः समु-
पायुक्तं यज्ञियं गिरिशोभितम्। उत्तरं तीरमेतद्धि सततं द्विज-
सेवितम् ॥ ५ ॥ समानं देवयानेन पथा स्वर्गमुपेयुषः। अत्र वै
ऋषयोऽन्येऽपि पुरा क्रतुभिरीजिरे ॥ ६ ॥ अत्रैव रुद्रो राजेन्द्र
पशुमादत्तवान्मखे। पशुमादाय राजेन्द्र भागोऽयमिति चाब्र-
वीत् ॥ ७ ॥ हृते पशौ तदा देवास्तमूचुर्भरतर्षभ। मा परस्व-
मभिद्रोग्धा मा धर्मान् सकलान् वशीः ॥ ८ ॥ ततः कल्याण-
रूपाभिर्वाग्भिस्ते रुद्रमस्तुवन्। इष्ट्या चैनं तर्पयित्वा मानया-
ञ्चक्रिरे तदा ॥ ९ ॥ ततः स पशुमुत्सृज्य देवयानेन जग्मिवान्।
तत्रानुवंशो रुद्रस्य तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ १० ॥ अयातयामं
सर्वेभ्यो भागेभ्यो भागमुत्तमम्। देवाः सङ्कल्पयामासुर्भयाद्रुद्रस्य

शाश्वतम् ॥ ११ ॥ इमां गाथामत्र गायन्नृपः स्पृशति यो नरः। दिवयानोऽस्य पन्थाश्च चक्षुषाभिप्रकाशते ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो वैतरणीं सर्व्वे पाण्डवा द्रौपदी तथा। अवतीर्य्य महाभागास्तर्पयाञ्चक्रिरे पितॄन् ॥ १३ ॥

युधिष्ठिर उवाच। उपस्पृश्येह विधिवदस्यां नद्यां तपोबलात्। मानुषादस्मि विषयादपेतः पश्य लोमश ॥ १४ ॥ सर्व्वान् लोकान् प्रपश्यामि प्रसादात्तव सुव्रत। वैखानसानां जपतामेष शब्दो महात्मनाम् ॥ १५ ॥

लोमश उवाच। त्रिशतं वै सहस्राणि योजनानां युधिष्ठिर। यत्र ध्वनिं शृणोष्येनं तुष्णीमास्स्व विशाम्पते ॥ १६ ॥ एतत् स्वयम्भुवो राजन् वनं दिव्यं प्रकाशते। यत्रायजत राजेन्द्र विश्वकर्म्मा प्रतापवान् ॥ १७ ॥ यस्मिन् यज्ञे हि भूर्द्दत्ता कश्यपाय महात्मने। सपर्व्वतवनोद्देशा दक्षिणार्थं स्वयम्भुवा ॥ १८ ॥ अवासीदच्च कौन्तेय दत्तमात्रा मही तदा। उवाच चापि कुपिता लोकेश्वरमिदं प्रभुम् ॥ १९ ॥ न मां मर्त्याय भगवन् कस्मैचिद्दातुमर्हसि। प्रदानं मोघमेतत्ते यास्याम्येषा रसातलम् ॥२०॥ विषीदन्तीन्तु तां दृष्ट्वा कश्यपो भगवानृषिः। प्रसादयाम्बभूवाथ ततो भूमिं विशाम्पते ॥ २१ ॥ ततः प्रसन्ना पृथिवी तपसा तस्य पाण्डव। पुनरुन्मज्ज्य सलिलाद्वेदीरूपा स्थिता बभौ ॥ २२ ॥ सैषा प्रकाशते राजन् वेदी संस्थानलक्षणा। आरुह्यात्र महाराज वीर्य्यवान् वै भविष्यसि ॥ २३ ॥ सैषा सागरमासाद्य राजन् वेदी समाश्रिता। एतामारुह्य भद्रन्ते त्वमेकस्तर सागरम् ॥ २४ ॥ अहञ्च ते स्वस्त्ययनं प्रयोक्ष्ये यथा त्वमेनामधिरोहसेऽद्य। स्पृष्टा हि मर्त्येन ततः समुद्रमेषा वेदी प्रविशत्याजमीढ़ ॥ २५ ॥ ओं नमो विश्वगुप्ताय नमो विश्वपराय ते। सान्निध्यं कुरु देवेश सागरे लवणाम्भसि ॥ २६ ॥ अग्निर्मित्रो योनिरापोऽथ देव्यो

विष्णोरेतस्त्वमृतस्यस्य नाभिः । एवं ब्रुवन् पाण्डव सत्यवाक्यं वेदीमिमां त्वं तरसाधिरोह ॥ २७ ॥ अग्निश्च ते योनिरिड़ा च देहो रेतोधा विष्णोरमृतस्य नाभिः । एवं जपन् पाण्डवं सत्यवाक्यं ततोऽवगाहेत पतिं नदीनाम् ॥ २८ ॥ अन्यथा हि कुरुश्रेष्ठ देवयोनिरपाम्पतिः । कुशाग्रेणापि कौन्तेय न स्प्रष्टव्यो महोदधिः ॥ २८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः कृतस्वस्त्ययनो महात्मा युधिष्ठिरः सागरमभ्यगच्छत् । कृत्वा च तच्छासनमस्य सर्वं महेन्द्रमासाद्य निशामुवास ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि महेन्द्राचलगमने चतुर्दशाधिकशततोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

वैशम्पायन उवाच । स तत्र तामुषित्वैकां रजनीं पृथिवीपतिः । तापसानां परञ्चक्रे सत्कारं भ्रातृभिः सह ॥ १ ॥ लोमशस्तस्य तान् सर्वानाचख्यौ तत्र तापसान् । भृगूनङ्गिरसश्चैव वाशिष्ठानथ काश्यपान् ॥ २ ॥ तान् समेत्य स राजर्षिरभिवाद्य कृताञ्जलिः । रामस्यानुचरं वीरमपृच्छदकृतव्रणम् ॥ ३ ॥ कदा तु रामो भगवांस्तापसान्दर्शयिष्यति । तेनैवाहं प्रसङ्गेन द्रष्टुमिच्छामि भार्गवम् ॥ ४ ॥

अकृतव्रण उवाच । आयानेवासि विदितो रामस्य विदितात्मनः । प्रीतिस्त्वयि च रामस्य क्षिप्रं त्वां दर्शयिष्यति ॥ ५ ॥ चतुर्दशीमष्टमीञ्च रामं पश्यन्ति तापसाः । अस्यां रात्र्यां व्यतीतायां भवित्री श्वश्चतुर्दशी । तत्र द्रक्ष्यसि रामं त्वं कृष्णाजिनजटाधरम् ॥ ६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । भवाननुगतो रामं जामदग्न्यं महाबलम् । प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य पूर्ववृत्तस्य कर्मणः ॥ ७ ॥ स भवान्

कथयत्वय यथा रामेण निर्ज्जिताः । आहवे क्षत्रियाः सर्व्वे कथं केन च हेतुना ॥ ८ ॥

अकृतव्रण उवाच । हन्त ते कथयिष्यामि महदाख्यानमुत्तमम् । भृगूणां राजशार्दूल वंशे जातस्य भारत ॥ ९ ॥ रामस्य जामदग्न्यस्य चरितं देवसम्मितम् । हैहयाधिपतेश्चैव कार्त्तवीर्य्यस्य भारत ॥ १० ॥ रामेण चार्जुनो नाम हैहयाधिपतिर्हतः । तस्य बाहुशतान्यासंस्त्रीणि सप्त च पाण्डव ॥ ११ ॥ दत्तात्रेयप्रसादेन विमानं काञ्चनं तथा । ऐश्वर्य्यं सर्व्वभूतेषु पृथिव्यां पृथिवीपते ॥ १२ ॥ अव्याहतगतिश्चैव रथस्तस्य महात्मनः । रथेन तेन तु सदा वरदानेन वीर्य्यवान् ॥ १३ ॥ ममर्द्द देवान् यक्षांश्च ऋषींश्चैव समन्ततः । भूतांश्चैव स सर्व्वांस्तु पीड़यामास सर्व्वतः ॥ १४ ॥ ततो देवाः समेत्याहुर्ऋषयश्च महाव्रताः । देवदेवं सुरारिघ्नं विष्णुं सत्यपराक्रमम् ॥ १५ ॥ भगवन् भूतरक्षार्थमर्ज्जुनं जहि वै प्रभो । विमानेन च दिव्येन हैहयाधिपतिः प्रभुः ॥ १६ ॥ शचीसहायं क्रीड़न्तं धर्षयामास वासवम् । ततस्तु भगवान् देवः शक्रेण सहितस्तदा ॥ १७ ॥ कार्त्तवीर्य्यविनाशार्थं मन्त्रयामास भारत । यत्तद्भूतहितं कार्य्यं सुरेन्द्रेण निवेदितम् ॥ १८ ॥ स प्रतिश्रुत्य तत् सर्व्वं भगवान् लोकपूजितः । जगाम वदरीं रम्यां स्वमेवाश्रममण्डलम् ॥ १९ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु पृथिव्यां पृथिवीपतिः । कान्यकुब्जे महानासीत् पार्थिवः सुमहाबलः ॥ २० ॥ गाधीति विश्रुतो लोके वनवासं जगाम ह । वने तु तस्य वसतः कन्या जज्ञेऽप्सरःसमा ॥ २१ ॥ ऋचीको भार्गवस्तान्च वरयामास भारत । तमुवाच ततो गाधिर्ब्राह्मणं संशितव्रतम् ॥ २२ ॥ उचितं नः कुले किञ्चित् पूर्व्वैर्यत् सम्प्रवर्त्तितम् । एकतः श्यामकर्णानां पाण्डराणां तरस्विनाम् ॥ २३ ॥ सहस्रं वाजिनां शुल्कमिति विद्धि द्विजोत्तम । न चापि भग-

वान् वाच्यो दीयतामिति भार्गव। देया मे दुहिता चैव त्वद्विधाय महात्मने॥ २४॥

ऋचीक उवाच। एकतः श्यामकर्णानां पाण्डराणां तरस्विनाम्। दास्याम्यश्वसहस्रं ते मम भार्य्या सुतास्तु ते॥ २५॥

अकृतव्रण उवाच। स तथेति प्रतिज्ञाय राजन् वरुणमब्रवीत्। एकतः श्यामकर्णानां पाण्डराणां तरस्विनाम्॥ २६॥ सहस्रं वाजिनामेकं शुल्कार्थं मे प्रदीयताम्। तस्मै प्रादात् सहस्रं वै वाजिनां वरुणस्तदा॥ २७॥ तदश्वतीर्थं विख्यातमुत्थिता यत्र ते हयाः। गङ्गायां कान्यकुब्जे वै ददौ सत्यवतीं तदा॥ २८॥ ततो गाधिः सुताञ्चास्मै जन्याश्चासन् सुरास्तदा। लब्ध्वा हयसहस्रन्तु तांश्च दृष्ट्वा दिवौकसः॥ २९॥ धर्म्मेण लब्ध्वा तां भार्य्यामृचीको द्विजसत्तमः। यथाकामं यथाजोषं तया रेमे सुमध्यया॥ ३०॥ तं विवाहे कृते राजन् सभार्य्यमवलोककः। आजगाम भृगुः श्रेष्ठं पुत्रं दृष्ट्वा ननन्द च॥ ३१॥ भार्य्यापती तमासीनं गुरुं सुरगणार्च्चितम्। अर्च्चित्वा पर्य्युपासीनौ प्राञ्जली तस्थतुस्तदा॥ ३२॥ ततः स्नुषां स भगवान् प्रहृष्टो भृगुरब्रवीत्। वरं वृणीष्व सुभगे दाता ह्यस्मि तवेप्सितम्॥ ३३॥ सा वै प्रसादयामास तं गुरुं पुत्रकारणात्। आत्मनश्चैव मातुश्च प्रसादञ्च चकार सः॥ ३४॥

भृगुरुवाच। ऋतौ त्वञ्चैव माता च स्नाते पुंसवनाय वै। आलिङ्गेतां पृथग्वृक्षौ साश्वत्थं त्वमुडुम्बरम्॥ ३५॥ चरुद्वयमिदं भद्रे जनन्याश्च तवैव च। विश्वमावर्त्तयित्वा तु मया यत्नेन साधितम्॥ ३६॥ प्राशितव्यं प्रयत्नेन चेत्युक्त्वादर्शनं गतः। आलिङ्गने चरौ चैव चक्रतुस्ते विपर्य्ययम्॥ ३७॥ ततः पुनः स भगवान् काले बहुतिथे गते। दिव्यज्ञानाद्विदित्वा तु भगवानागतः पुनः॥ ३८॥ अथोवाच महातेजा भृगुः सत्यवतीं स्नुषाम्।

उपयुक्तास्त्वरुर्भद्रे वृचे चालिङ्गनं कृतम् ॥ ३९ ॥ विपरीतेन ते सुभ्रु माता चैवासि वञ्चिता । ब्राह्मणः चत्रवृत्तिर्वै तव पुत्रो भविष्यति ॥ ४० ॥ चत्रियो ब्राह्मणाचारो मातुस्तव सुतो महान् । भविष्यति महावीर्य्यः साधूनां मार्गमास्थितः ॥ ४१ ॥ ततः प्रसादयामास श्वशुरं सा पुनः पुनः । न मे पुत्रो भवेदीदृक् कामं पौत्रो भवेदिति ॥ ४२ ॥ एवमस्त्विति सा तेन पाण्डव-प्रतिनन्दिता । जमदग्निं ततः पुत्रं जज्ञे सा काल आगते ॥ ४३ ॥ तेजसा वर्चसा चैव युक्तं भार्गवनन्दनम् । स वर्द्धमानस्तेजस्वी वेदस्याध्ययनेन च ॥ ४४ ॥ बहूनृषीन्महातेजाः पाण्डवेयात्यवर्त्तत । तन्तु कृत्स्नो धनुर्वेदः प्रत्यभाद्भरतर्षभ । चतुर्विधानि चास्त्राणि भास्करोपमवर्चसम् ॥ ४५ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि जमदग्न्युत्पत्तौ पञ्चदशाधिकशततोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

अकृतव्रण उवाच । स वेदाध्ययने युक्तो जमदग्निर्महातपाः । तपस्तेपे ततो वेदान्नियमाद्वशमानयत् ॥ १ ॥ स प्रसेनजितं राजन्नधिगम्य नराधिपम् । रेणुकां वरयामास स च तस्मै ददौ नृपः ॥ २ ॥ रेणुकान्त्वथ सम्प्राप्य भार्य्यां भार्गवनन्दनः । आश्रमस्थस्तया सार्द्धं तपस्तेपेऽनुकूलया ॥ ३ ॥ तस्याः कुमाराश्चत्वारो जज्ञिरे रामपञ्चमाः । सर्व्वेषामजघन्यस्तु राम आसीज्जघन्यजः ॥ ४ ॥ फलाहारेषु सर्व्वेषु गतेष्वथ सुतेषु वै । रेणुका स्नातुमगमत् कदाचिन्नियतव्रता ॥ ५ ॥ सा तु चित्ररथं नाम मार्त्तिकावतकं नृपम् । ददर्श रेणुका राजन्नागच्छन्ती यदृच्छया ॥ ६ ॥ क्रीड़न्तं सलिले दृष्ट्वा सभार्य्यं पद्ममालिनम् । ऋद्धिमन्तं ततस्तस्य स्पृहयामास रेणुका ॥ ७ ॥ व्यभिचाराच्च

तस्मात् सा क्लिन्नाम्भसि विचेतना। प्रविवेशाश्रमं त्रस्ता तां वै भर्त्ताभ्यबुध्यत॥८॥ स तां दृष्ट्वा च्युतां धैर्य्याद्ब्राह्म्या लक्ष्म्या विवर्ज्जिताम्। धिक्शब्देन महातेजा गर्हयामास वीर्य्यवान्॥९॥ ततो ज्येष्ठो जामदग्न्यो रुमण्वान्नाम नामतः। आजगाम सुषेणश्च वसुर्विश्वावसुस्तथा॥ १० ॥ तानानुपूर्व्या भगवान् वधे मातुरचोदयत्। न च ते जातसम्मोहाः किञ्चिदूचुर्विचेतसः॥११॥ ततः शशाप तान् क्रोधात्ते शप्ताश्चेतनां जहुः। मृगपक्षिसधर्माणः क्षिप्रमासन् जड़ोपमाः॥ १२ ॥ ततो रामोऽभ्ययात् पश्चादाश्रमं परवीरहा। तमुवाच महाबाहुर्ज्जमदग्निर्महातपाः॥ १३ ॥ जहीमां मातरं पापां मा च पुत्र व्यथां कृथाः। तत आदाय परशुं रामो मातुः शिरोऽहरत्॥ १४॥ ततस्तस्य महाराज जमदग्नेर्महात्मनः। कोपोऽभ्यगच्छत् सहसा प्रसन्नश्चाब्रवीदिदम्॥ १५॥ ममेदं वचनात्तात कृतन्ते कर्म दुष्करम्। वृणीष्व कामान् धर्मज्ञ यावतो वाञ्छसे हृदा॥ १६॥ स वव्रे मातुरुत्थानमस्मृतिञ्च वधस्य वै। पापेन तेन चास्पर्शं भ्रातॄणां प्रकृतिं तथा॥ १७॥ अप्रतिद्वन्द्वतां युद्धे दीर्घमायुश्च भारत। ददौ च सर्वान् कामांस्तान् जमदग्निर्महातपाः॥ १८॥ कदाचित्तु तथैवास्य विनिष्क्रान्ताः सुताः प्रभो। अथानूपपतिर्वीरः कार्त्तवीर्य्योऽभ्यवर्त्तत॥ १९॥ तमाश्रमपदं प्राप्तमृषेर्भार्य्या समार्चयत्। स युद्धमदसम्मत्तो नाभ्यनन्दत्तथार्चनम्॥ २०॥ प्रमथ्य चाश्रमात्तस्माद्धोमधेनोस्तथा बलात्। जहार वत्सं क्रोशन्त्या वभञ्ज च महाद्रुमान्॥ २१॥ आगताय च रामाय तदाचष्ट पिता स्वयम्। गाञ्च रोरुदतीं दृष्ट्वा कोपो रामं समाविशत्॥२२॥ स मृत्युवशमापन्नं कार्त्तवीर्य्यमुपाद्रवत्। तस्याथ युधि विक्रम्य भार्गवः परवीरहा॥ २३॥ चिच्छेद निशितैर्भल्लैर्बाहून् परिघसन्निभान्। सहस्रसम्मितान्राजन् प्रगृह्य रुचिरं धनुः॥ २४॥

अभिभूतः स रामेण संयुक्तः कालधर्म्मणा। अर्जुनस्याथ दायादा
रामेण कृतमन्यवः ॥ २५ ॥ आश्रमस्थं विना रामं जमदग्नि-
मुपाद्रवन्। ते तं जघ्नुर्महावीर्य्यमयुध्यन्तं तपस्विनम् ॥ २६ ॥
असकृद्रामरामेति विक्रोशन्तमनाथवत्। कार्त्तवीर्य्यस्य पुत्रास्तु
जमदग्निं युधिष्ठिर ॥ २७ ॥ पीड़यित्वा शरैर्जग्मुर्यथागतमरि-
न्दमाः। अपक्रान्तेषु चैतेषु जमदग्नौ तथा गते ॥ २८ ॥ समि-
त्पाणिरुपागच्छदाश्रमं भृगुनन्दनः। स दृष्ट्वा पितरं वीरस्तथा-
मृत्युवशङ्गतम्। अनर्हं तं तथाभूतं विललाप सुदुःखितः ॥ २९ ॥

इति श्रारण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि जामदग्निवधे
षोड़शाधिकशततोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

राम उवाच। मम पराधात्तैः क्षुद्रैर्हतस्त्वं तात बालिशैः।
कार्त्तवीर्य्यस्य दायादैर्वने मृग इवेषुभिः ॥ १ ॥ धर्मज्ञस्य कथं
तात वर्त्तमानस्य सत्पथे। मृत्युरेवंविधो युक्तः सर्वभूतेष्वनागसः
॥ २ ॥ किन्नु तैर्न कृतं पापं यैर्भवांस्तपसि स्थितः। अयुध्यमानो
वृद्धः सन् हतः शरशतैः शितैः ॥ ३ ॥ किन्नु ते तत्र वक्ष्यन्ति
सचिवेषु सुहृत्सु च। अयुध्यमानं धर्मज्ञमेकं हत्वानपत्रपाः ॥ ४ ॥
लालप्यैवं सकरुणं बहु नानाविधं नृप। प्रेतकार्य्याणि सर्वाणि
पितुश्चक्रे महातपाः ॥ ५ ॥ ददाह पितरञ्चाग्नौ रामः परपुर-
ञ्जयः। प्रतिजज्ञे वधञ्चापि सर्वक्षत्रस्य भारत ॥ ६ ॥ स क्रुद्धो-
ऽतिबलः सङ्ख्ये शस्त्रमादाय वीर्य्यवान्। जघ्निवान् कार्त्तवीर्य्यस्य
सुतानेकोऽन्तकोपमः ॥ ७ ॥ तेषाञ्चानुगता ये च क्षत्रियाः
क्षत्रियर्षभ। तांश्च सर्वानवामृद्नाद्रामः प्रहरताम्वरः ॥ ८ ॥
त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः। समन्तपञ्चके
पञ्च चकार रौधिरान् ह्रदान् ॥ ९ ॥ स तेषु तर्पयामास भृगून्

भृगुकुलोद्वहः । साचाद्दर्श चर्चीकं स च रामं न्यवेदयत् ॥१०॥ ततो यज्ञेन महता जामदग्न्यः प्रतापवान् । तर्पयामास देवेन्द्र-मृत्विग्भ्यः प्रददौ महीम् ॥ ११ ॥ वेदीञ्चाप्यददद्धैमीं कश्यपाय महात्मने । दशव्यामायतां कृत्वा नावोत्सेधां विशाम्पते ॥ १२ ॥ तां कश्यपस्यानुमते ब्राह्मणाः खण्डशस्तदा । व्यभजंस्ते तदा राजन् प्रख्याताः खाण्डवायनाः ॥ १३ ॥ स प्रदाय महीं तस्मै कश्यपाय महात्मने । तपः सुमहदास्थाय चत्रियान्तकरो नृप । अस्मिन्महेन्द्रे शैलेन्द्रे वसत्यमितविक्रमः ॥ १४ ॥ एवं वैरमभूत्तस्य चत्रियैर्लोक-वासिभिः । पृथिवी चापि विजिता रामेणामिततेजसा ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततश्चतुर्दशीं रामः समयेन महामनाः । दर्शयामास तान् विप्रान् धर्म्मराजञ्च सानुजम् ॥ १६ ॥ स तमा-नर्च्च राजेन्द्र भ्रातृभिः सहितः प्रभुः । द्विजानाञ्च परां पूजां चक्रे नृपतिसत्तमः ॥ १७ ॥ अर्च्चित्वा जामदग्न्यं स पूजितस्तेन चोदितः । महेन्द्र उष्य तां रात्रिं प्रययौ दक्षिणामुखः ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि जामदग्न्योपाख्याने सप्तदशाधिकशततोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

वैशम्पायन उवाच । गच्छन् स तीर्थानि महानुभावः पुण्यानि रम्याणि ददर्श राजा । सर्वाणि विप्रैरुपशोभितानि क्वचित् क्वचिद्भारत सागरस्य ॥ १ ॥ स वृत्तवांस्तेषु कृताभिषेकः सहानुजः पार्थिवपुत्रपौत्रः । समुद्रगां पुण्यतमां प्रशस्तां जगाम पारिक्षित पाण्डुपुत्रः ॥ २ ॥ तत्रापि चाप्लुत्य महानुभावः सन्त-र्पयामास पितॄन् सुरांश्च । द्विजातिमुख्येषु धनं विसृज्य गोदा-वरीं सागरगामगच्छत् ॥ ३ ॥ ततो विपाप्मा द्रविड़ेषु राजन् समुद्रमासाद्य च लोकपुण्यम् । अगस्त्यतीर्थञ्च महापवित्रं नारी-

तीर्थान्यथ वीरो ददर्श ॥ ४ ॥ तत्रार्ज्जुनस्याग्र्यधनुर्धरस्य निशम्य तत् कर्म नरैरशक्यम्। संपूज्यमानः परमर्षिसंघैः परां मुदं पाण्डुसुतः स लेभे ॥ ५ ॥ स तेषु तीर्थेष्वभिषिक्तगात्रः कृष्णासहायः सहितोऽनुजैश्च। सम्पूजयन् विक्रममर्ज्जुनस्य रेमे महीपाल पतिः पृथिव्याः ॥ ६ ॥ ततः सहस्राणि गवां प्रदाय तीर्थेषु तेष्वम्बुधरोत्तमस्य। हृष्टः सह भ्रातृभिरर्जुनस्य सङ्कीर्त्तयामास गवां प्रदानम् ॥ ७ ॥ स तानि तीर्थानि च सागरस्य पुण्यानि चान्यानि बहूनि राजन्। क्रमेण गच्छन् परिपूर्णकामः सूर्पारकं पुण्यतमं ददर्श ॥ ८ ॥ तत्रोदधेः कञ्चिदतीत्य देशं ख्यातं पृथिव्यां वनमाससाद। तप्तं सुरैरत्र तपः पुरस्तादिष्टं तथा पुण्यपरैर्नरेन्द्रैः ॥ ९ ॥ स तत्र तामग्र्यधनुर्द्धरस्य वेदीं ददर्शायतपीनबाहुः। ऋचीकपुत्रस्य तपस्विसङ्घैः समावृतां पुण्यकृदर्चनीयाम् ॥ १० ॥ ततो वसूनां वसुधाधिपः स मरुद्गणानाञ्च तथाश्विनोश्च। वैवस्वतादित्यधनेश्वराणामिन्द्रस्य विष्णोः सवितुर्विभोश्च ॥ ११ ॥ भवस्य चन्द्रस्य दिवाकरस्य पतेरपां साध्यगणस्य चैव। धातुः पितृणाञ्च तथा महात्मा रुद्रस्य राजन् सगणस्य चैव ॥ १२ ॥ सरस्वत्याः सिद्धगणस्य चैव पुण्याश्च ये चाप्यमरास्तथान्ये। पुण्यानि चाप्यायतनानि तेषां ददर्श राजा सुमनोहराणि ॥ १३ ॥ तेषूपवासान् विविधानुपोष्य दत्त्वा च रत्नानि महान्ति राजा। तीर्थेषु सर्वेषु परिप्लुताङ्गः पुनः स सूर्पारकमाजगाम ॥ १४ ॥ स तेन तीर्थेन तु सागरस्य पुनः प्रयातः सह सोदरीयैः। द्विजैः पृथिव्यां प्रथितं महद्भिस्तीर्थं प्रभासं समुपाजगाम ॥ १५ ॥ तत्राभिषिक्तः पृथुलोहिताक्षः सहानुजैर्देवगणान् पितॄंश्च। सन्तर्पयामास तथैव कृष्णा ते चापि विप्राः सह लोमशेन ॥ १६ ॥ स द्वादशाहं जलवायुभक्षः कुर्वन् क्षपाहःसु तदाभिषेकम्। समन्ततोऽग्नीनुपदीपयित्वा तेपे तपो धर्मभृता-

श्वरिष्ठः॥ १७॥ तमुग्रमास्थाय तपश्चरन्तं शुश्राव रामश्च जनार्द्दनश्च। तौ सर्व्ववृष्णिप्रवरौ ससैन्यौ युधिष्ठिरं जग्मतुराजमीढ़म् ॥ १८॥ ते वृष्णयः पाण्डुसुतान् समीक्ष्य भूमौ शयानान् मलदिग्धगात्रान्। अनर्हतीं द्रौपदीञ्चापि दृष्ट्वा सुदुःखिताश्चुक्रुशुरार्त्तनादम्॥ १९॥ ततः स रामश्च जनार्द्दनश्च कार्ष्णिञ्च शाम्बञ्च शिनेश्च पौत्रम्। अन्यांश्च वृष्णीनुपगम्य पूजाञ्चक्रे यथाधर्ममहीनसत्त्वः॥ २०॥ ते चापि सर्वान् प्रतिपूज्य पार्थांस्तैः सत्कृताः पाण्डुसुतैस्तथैव। युधिष्ठिरं सम्परिवार्य्य राजन्नुपाविशन्देवगणा यथेन्द्रम्॥ २१॥ तेषां स सर्वञ्चरितं परेषां वने च वासं परमप्रतीतः। अस्त्रार्थमिन्द्रस्य गतञ्च पार्थं निवेशनं हृष्टमनाः शशंस॥ २२॥ श्रुत्वा तु ते तस्य वचः प्रतीतास्तांश्चापि दृष्ट्वा सुकृशानतीव। नेत्रोद्भवं सं मुमुचुर्महार्हा दुःखार्त्तिजं वारि महानुभावाः॥ २३॥

इति आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि वार्ष्णीययुधिष्ठिरसंवादे अष्टादशाधिकशतोऽध्यायः॥ ११८॥

जनमेजय उवाच। प्रभासतीर्थमासाद्य पाण्डवा वृष्णयस्तथा। किमकुर्वन् कथाश्चैषां कास्तत्रासंस्तपोधन॥ १॥ ते हि सर्व्वे महात्मानः सर्व्वशास्त्रविशारदाः। वृष्णयः पाण्डवाश्चैव सुहृदश्च परस्परम्॥ २॥

वैशम्पायन उवाच। प्रभासतीर्थं संप्राप्य पुण्यतीर्थं महोदधेः। वृष्णयः पाण्डवान् वीराः परिवार्य्योपतस्थिरे॥ ३॥ ततो गोक्षीरकुन्देन्दुमृणालरजतप्रभः। वनमाली हली रामो बभाषे पुष्करेक्षणम्॥ ४॥

बलदेव उवाच। न कृष्ण धर्मश्चरितो भवाय जन्तोरधर्मश्च

पराभवाय। युधिष्ठिरो यत्र जटी महात्मा वनाश्रयः क्लिश्यति चीरवासाः ॥ ५ ॥ दुर्य्योधनश्चापि महीं प्रशास्ति न चास्य भूमिविवरं ददाति। धर्म्माद्धर्म्मश्चरितो गरीयानितीव मन्येत नरोऽल्पबुद्धिः ॥ ६ ॥ दुर्य्योधने चापि विवर्द्धमाने युधिष्ठिरे चासुखमात्तराज्ये। किन्त्वत्र कर्त्तव्यमिति प्रजाभिः शङ्का मिथः सञ्जनिता नराणाम् ॥ ७ ॥ अयं स धर्म्मप्रभवो नरेन्द्रो धर्म्मे धृतः सत्यधृतिः प्रदाता। चलेद्धि राज्याच्च सुखाच्च पार्थो धर्म्मादपेतस्तु कथं विवर्द्धेत् ॥ ८ ॥ कथं नु भीष्मश्च कृपश्च विप्रो द्रोणश्च राजा च कुलस्य वृद्धः। प्रव्राज्य पार्थान् सुखमाप्नुवन्ति धिक् पापबुद्धीन् भरतप्रधानान् ॥ ९ ॥ किन्नाम वक्ष्यत्यवनिप्रधानः पितॄन् समागम्य परत्र पापः। पुत्रेषु सम्यक् चरितं मयेति पुत्रानपापान् व्यपरोप्य राज्यात् ॥ १० ॥ नासौ धिया संप्रति पश्यति स्म किं नाम कृत्वाहमचक्षुरेवम्। जातः पृथिव्यामिति पार्थिवेषु प्रव्राज्य कौन्तेयमिति स्वराज्यात् ॥ ११ ॥ नूनं समृद्धान् पितृलोकभूमौ चामीकराभान् क्षितिजान् प्रफुल्लान्। विचित्रवीर्य्यस्य सुतः सपुत्रः कृत्वा नृशंसं वत पश्यति स्म ॥ १२ ॥ व्यूढोत्तरांसान् पृथुलोहिताक्षानिमान् स पृच्छन् स शृणोति ननम्। प्रास्थापयत् यत् स वनं ह्यशङ्को युधिष्ठिरं सानुजमात्तशस्त्रम् ॥ १३ ॥ योऽयं परेषां पृतनां समृद्धां निरायुधो दीर्घभुजो निहन्यात्। श्रुत्वैव शब्दं हि वृकोदरस्य मुञ्चन्ति सैन्यानि शकृत् समूत्रम् ॥ १४ ॥ स क्षुत्पिपासाध्वकृशस्तरस्वी समेत्य नानायुधवाणपाणिः। वने स्मरन् वासमिमं सुघोरं शेषं न कुर्य्यादिति निश्चितं मे ॥ १५ ॥ न ह्यस्य वीर्य्यस्य बलेन कश्चित् समः पृथिव्यामपि विद्यतेऽन्यः। स शीतवातातपकर्षिताङ्गो न शेषमाजावसुहृत्सु कुर्य्यात् ॥ १६ ॥ प्राच्यान्नृपानेकरथेन जित्वा वृकोदरः सानुचरान्रणेषु। स्वस्त्यागमद्योऽतिरथस्तरस्वी सोऽयं वने क्लिश्यति चीरवासाः ॥ १७ ॥

यः सिन्धुकूले व्यजयन्नृदेवान् समागतान् दाक्षिणात्यान् महीपान् । तं पश्यतेमं सहदेवमद्य तपस्विनं तापसवेशरूपम् ॥ १८ ॥ यः पार्थिवानेकरथेन जिग्ये दिशं प्रतीचीं प्रति युद्धशौण्डः । सोऽयं वने मूलफलेन जीवन् जटी चरत्यद्य मलाचिताङ्गः ॥ १९ ॥ सत्रे समृद्धेऽतिरथस्य राज्ञो वेदीतलादुत्पतिता सुता या । सेयं वने वासमिमं सुदुःखं कथं सहत्यद्य सती सुखार्हा ॥ २० ॥ त्रिवर्गमुख्यस्य समीरणस्य देवेश्वरस्याप्यथ वाश्विनोश्च । एषां सुराणां तनयाः कथन्नु वने चरन्त्यस्तसुखाः सुखार्हाः ॥ २१ ॥ जिते हि धर्मस्य सुते सभार्य्ये सभ्रातृके सानुचरे निरस्ते । दुर्य्योधने चापि विवर्द्धमाने कथं न सीदत्यवनिः सशैला ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि बलरामवाक्ये एकोनविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

सात्यकिरुवाच । न राम कालः परिदेवनाय यदुत्तरं तत्र तदेव सर्वं । समाचरामो ह्यनतीतकालं युधिष्ठिरो यद्यपि नाह किञ्चित् ॥ १ ॥ ये नाथवन्तोऽद्य भवन्ति लोके ते नात्मना कर्म समारभन्ते । तेषान्तु कार्य्येषु भवन्ति नाथाः शैव्यादयो राम यथा ययातेः ॥ २ ॥ येषां तथा राम समारभन्ते कार्य्याणि नाथाः स्वमतेन लोके । ते नाथवन्तः पुरुषप्रवीरा नानाथवत् कृच्छ्रमवाप्नुवन्ति ॥ ३ ॥ कस्मादिमौ रामजनार्द्दनौ च प्रद्युम्नशाम्बौ च मया समेतौ । वसन्त्यरण्ये सह सोदरीयैस्त्रैलोक्यनाथानभिगम्य पार्थाः ॥ ४ ॥ निर्य्यातु साध्वद्य दशार्हसेना प्रभूतनानायुधचित्रवर्मा । यमक्षयं गच्छतु धार्त्तराष्ट्रः सबान्धवो वृष्णिबलाभिभूतः ॥ ५ ॥ त्वं ह्येव कोपात् पृथिवीमपीमां संवेष्टयेस्तिष्ठतु शार्ङ्गधन्वा । स धार्त्तराष्ट्रं जहि सानुबन्धं वृत्रं यथा

देवपतिर्महेन्द्रः ॥ ६ ॥ भ्राता च मे यः सु सखा गुरुश्च जना-
र्द्दनस्यात्मसमश्च पार्थः । यदर्थमैच्छन्मनुजाः सुपुत्रं शिष्यं गुरु-
श्चाप्रतिकूलवादम् ॥७॥ यदर्थमभ्युद्यतमुत्तमन्तत् करोति कर्माग्र्य-
मपारणीयम् । तस्यास्त्रवर्षाण्यहमुत्तमास्त्रैर्विहत्य सर्वाणि
रणेऽभिभूय ॥ ८ ॥ कोपाच्छिरः सर्पविषाग्निकल्पैः शरोत्तमै-
रुन्मथितास्मि राम । खड्गेन चाहं निशितेन सङ्ख्ये कायाच्छिर-
स्तस्य बलात् प्रमथ्य ॥ ९ ॥ ततोऽस्य सर्वाननुगान् हनिष्ये
दुर्य्योधनञ्चापि कुरूंश्च सर्वान् । आत्तायुधं मामिह रौहिणेय
पश्यन्तु भौमा युधि जातहर्षाः ॥ १० ॥ निघ्नन्तमेकं कुरुयोध-
मुख्यानग्निं महाकक्षमिवान्तकाले । प्रद्युम्नमुक्तान्निशितान्न शक्ताः
सोढुं कृपद्रोणविकर्णकर्णाः ॥ ११ ॥ जानामि वीर्य्यञ्च जया-
त्मजस्य कार्ष्णिर्भवत्येष यथा रणस्थः । शाम्बःससूतं सरथं
भुजाभ्यां दुःशासनं शास्तु बलात् प्रमथ्य ॥१२॥ न विद्यते जाम्ब-
वतीसुतस्य रणे विषह्यं हि रणोत्कटस्य । एतेन बालेन हि
शम्बरस्य दैत्यस्य सैन्यं सहसा प्रणुन्नम ॥ १३ ॥ वृत्तोरुरत्यायत-
पीनबाहुरेतेन सङ्ख्ये निहतोऽश्वचक्रः । को नाम शाम्बस्य
महारथस्य रणे समक्षं रथमभ्युदीयात् ॥ १४ ॥ यथा प्रविश्या-
न्तरमस्य सङ्ख्ये को वै मनुष्यो हि विनिष्क्रमेत । तथा पविश्या-
न्तरमस्य सङ्ख्ये को नाम जीवन् पुनराव्रजेच्च ॥ १५ ॥ द्रोणञ्च
भीष्मञ्च महारथौ तौ सुतैर्वृतञ्चाप्यथ सोमदत्तम् । सर्वाणि
सैन्यानि च वासुदेवः प्रधक्ष्यते सायकवह्निजालैः ॥ १६ ॥ किन्नाम
लोकेष्वविषह्यमस्ति कृष्णस्य सर्वेषु सदैवकेषु । आत्तायुधस्योत्त-
मवाणपाणेश्चक्रायुधस्याप्रतिमस्य युद्धे ॥ १७ ॥ ततोऽनिरुद्धो-
ऽप्यसिचर्मपाणिर्महीमिमां धार्त्तराष्ट्रैर्विसंज्ञैः । कृतोत्तमाङ्गै-
र्निहतैः करोतु कीर्णां कुशैर्वेदिमिवाध्वरेषु ॥ १८ ॥ गदो-
ल्मुकौ बाहुकभानुनीथाः शूरश्च सङ्ख्ये निशठः कुमारः । रणोत्-

कटौ कारणचारुदेष्णौ कुलोचितं विप्रथयन्तु कर्म ॥ १९ ॥ स-वृष्णिभोजान्धकयोधमुख्या समागता सात्वतशूरसेना। हत्वा रणे तान् धृतराष्ट्रपुत्रान् लोके यशः स्फीतमुपाकरोतु ॥ २० ॥ ततोऽभिमन्युः पृथिवीं प्रशास्तु यावद्व्रतं धर्मभृतां वरिष्ठः। युधिष्ठिरः पारयते महात्मा द्यूते यथोक्तं कुरुसत्तमेन ॥ २१ ॥ अस्मत्प्रमुक्तैर्विशिखैर्जितारिस्ततो महीं भोक्ष्यति धर्मराजः। निर्धार्त्तराष्ट्रां हतसूतपुत्रामेतद्धि नः कृत्यतमं यशस्यम ॥ २२ ॥

वासुदेव उवाच। असंशयं माधव सत्यमेतद्गृह्णीम ते वाक्य-मदीनसत्त्व। स्वाभ्यां भुजाभ्यामजितान्तु भूमिं नेच्छेत् कुरूणामृषभः कथञ्चित् ॥ २३ ॥ न ह्येष कामान्न भयान्न लोभाद्युधिष्ठिरो जातु जह्यात् स्वधर्मम्। भीमार्जुनौ चातिरथौ यमौ च तथैव कृष्णा द्रुपदात्मजेयम् ॥ २४ ॥ उभौ हि युद्धेऽप्रतिमौ पृथिव्यां वृकोदरश्चैव धनञ्जयश्च। कस्मान्न कृतस्नां पृथिवीं प्रशासेन्माद्रीसुताभ्याञ्च पुरस्कृतोऽयम् ॥ २५ ॥ यदा तु पाञ्चालपतिर्महात्मा सकेकयश्चेदिपतिर्वयञ्च। युध्येम विक्रम्य रणे समेतास्तदैव सर्वे रिपवो हि न स्युः ॥ २६ ॥

युधिष्ठिर उवाच। नेदञ्चित्रं माधव यद्ब्रवीषि सत्यन्तु मे रक्ष्यतमं न राज्यम्। कृष्णस्तु मां वेद यथावदेकः कृष्णञ्च वेदाहमथो यथावत् ॥ २७ ॥ यदैव कालं पुरुषप्रवीर वेत्स्यत्ययं माधव विक्रमस्य। तदा रणे त्वञ्च शिनिप्रवीर सुयोधनं जेष्यसि केशवश्च ॥ २८ ॥ प्रतिप्रयान्त्वद्य दशार्हवीरा दृष्टोऽस्मि नाथैर्नरलोकनाथैः। धर्मेऽप्रमादं कुरुताप्रमेया द्रष्टास्मि भूयः सुखिनः समेतान् ॥ २९ ॥ तेऽन्योन्यमामन्त्र्य तथाभिवाद्य वृद्धान् परिष्वज्य शिशूंश्च सर्वान्। यदुप्रवीराः स्वगृहाणि जग्मुस्ते चापि तीर्थान्यनुसंविचेरुः ॥ ३० ॥ विसृज्य कृष्णं त्वथ धर्मराजो विदर्भराजोपचितां सुतीर्थाम्। जगाम पुण्यां सरितं पयोष्णीं

सभ्रातृभृत्यः सह लोमशेन ॥ ३१ ॥ सुतेन सोमेन विमिश्रतोयां
पयः पयोष्णीं प्रति सोऽध्युवास । द्विजातिमुख्यैर्मुदितैर्महात्मा
संस्तूयमानः स्तुतिभिर्वराभिः ॥ ३२ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि वृष्णिगमने
विंशत्यधिकशततोऽध्यायः १२०॥

लोमश उवाच । नृगेण यजमानेन सोमेनेह पुरन्दरः ।
तर्पितः श्रूयते राजन् स तृप्तो मुदमभ्यगात् ॥ १ ॥ इह देवैः
सहेन्द्रैश्च प्रजापतिभिरेव च । इष्टं बहुविधैर्यज्ञैर्महद्भिर्भूरि-
दक्षिणैः ॥ २ ॥ आमूर्त्तरयसश्चेह राजा वज्रधरं प्रभुं । तर्पया-
मास सोमेन हयमेधेषु सप्तसु ॥ ३ ॥ तस्य सप्तसु यज्ञेषु सर्व-
मासीद्धिरण्मयम् । वानस्पत्यञ्च भौमञ्च यद्द्रव्यं नियतं मखे ॥ ४ ॥
चषालयूपचमसाः स्थाल्यः पात्र्यः स्रुचः स्रुवाः । तेष्वेव चास्य
यज्ञेषु प्रयोगाः सप्त विश्रुताः ॥ ५ ॥ सप्तैकैकस्य यूपस्य चषाला-
श्चोपरिस्थिताः । तस्य स्म यूपान यज्ञेषु भ्राजमानान् हिर-
ण्मयान् ॥ ६ ॥ स्वयमुत्थापयामासुर्देवाः सेन्द्रा युधिष्ठिर । तेषु
तस्य मखाग्र्येषु गयस्य पृथिवीपतेः ॥ ७ ॥ अमाद्यदिन्द्रः सोमेन
दक्षिणाभिर्द्विजातयः । प्रसंख्यानानसंख्येयान् प्रत्यगृह्णन् द्विजा-
तयः ॥ ८ ॥ सिकता वा यथा लोके यथा वा दिवि तारकाः ।
यथा वा वर्षतो धारा असंख्येयाः स्म केनचित् ॥ ९ ॥ तथैव
तदसंख्येयं धनं यत् प्रददौ गयः । सदस्येभ्यो महाराज तेषु
यज्ञेषु सप्तसु ॥ १० ॥ भवेत् संख्येयमेतद्धि यदेतत् परिकीर्त्ति-
तम् । न तस्य शक्याः संख्यातुं दक्षिणा दक्षिणावतः ॥ ११ ॥
हिरण्मयीभिर्गोभिश्च कृताभिर्विश्वकर्मणा । ब्राह्मणांस्तर्पयामास
नानादिग्भ्यः समागतान् ॥ १२ ॥ अल्पावशेषा पृथिवी चैत्यै-

रासीन्महात्मनः । गयस्य यजमानस्य तत्र तत्र विशाम्पते ॥ १३ ॥ स लोकान् प्राप्तवानैन्द्रान् कर्मणा तेन भारत । सलोकतां तस्य गच्छेत् पयोष्णयां य उपस्पृशेत् ॥ १४ ॥ तस्मात्त्वमत्र राजेन्द्र भ्रातृभिः सहितोच्युत । उपस्पृश्य महीपाह धूतपाप्मा भविष्यसि ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । स पयोष्णयां नरश्रेष्ठ स्नात्वा वै भ्रातृभिः सह । वैदूर्य्यपर्वतञ्चैव नर्मदाञ्च महानदीम् ॥ १६ ॥ समाजगाम तेजस्वी भ्रातृभिः सहितोऽनघ । तत्रास्य सर्वानाचख्यौ लोमशो भगवानृषिः ॥ १७ । तीर्थानि रमणीयानि पुण्यान्यायतनानि च । यथायोगं यथाप्रीति प्रययौ भ्रातृभिः सह । तत्र तत्राददद्वित्तं ब्राह्मणेभ्यः सहस्रशः ॥ १८ ॥

लोमश उवाच । देवानामेति कौन्तेय तथा राज्ञां सलोकताम् । वैदूर्य्यपर्वतं दृष्ट्वा नर्मदामवतीर्य्य च । सन्धिरेष नरश्रेष्ठ त्रेताया द्वापरस्य च ॥ १९ ॥ एतमासाद्य कौन्तेय सर्वपापैः प्रमुच्यते । एष शर्य्यातियज्ञस्य देशस्तात प्रकाशते ॥ २० ॥ साक्षाद्यत्रापिवत् सोममश्विभ्या सह कौशिकः । चुकोप भार्गवश्चापि महेन्द्रस्य महातपाः ॥ २१ ॥ संस्तम्भयामास च तं वासवं च्यवनः प्रभुः । सुकन्याञ्चापि भार्य्याञ्च राजपुत्रीमवाप्तवान् ॥२२॥

युधिष्ठिर उवाच । कथं विष्टम्भितस्तेन भगवान् पाकशासनः । किमर्थं भार्गवश्चापि कोपञ्चक्रे महातपाः ॥ २४ ॥ नासत्यौ च कथं ब्रह्मन् कृतवान् सामपीथिनौ । एतत् सर्वं यथावृत्तमाख्यातु भगवान्मम ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सुकन्योपाख्याने एकविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

लोमश उवाच। भृगोर्महर्षेः पुत्रोऽभूच्च्यवनो नाम भारत। समीपे सरसस्तस्य तपस्तेपे महाद्युतिः ॥ १ ॥ स्थाणुभूतो महातेजा वीरस्थानेन पाण्डव। अतिष्ठत् चिरं कालमेकदेशे विशाम्पते ॥ २ ॥ स वल्मीकोऽभवदृषिर्लताभिरभिसंवृतः। कालेन महता राजन् समाकीर्णः पिपीलिकैः ॥ ३ ॥ तथा स संवृतो धीमान् मृत्पिण्ड इव सर्व्वशः। तप्यते स्म तपो घोरं वल्मीकेन समावृतः ॥ ४ ॥ अथ दीर्घस्य कालस्य शर्यातिर्नाम पार्थिवः। आजगाम सरो रम्यं विहर्त्तुमिदमुत्तमम् ॥ ५ ॥ तस्य स्त्रीणां सहस्राणि चत्वार्य्यासन् परिग्रहः। एकैव च सुता सुभ्रूः सुकन्या नाम भारत ॥ ६ ॥ सा सखीभिः परिवृता दिव्याभरणभूषिता। चंक्रम्यमाणा वल्मीकं भार्गवस्य समासदत् ॥ ७ ॥ सा वै वसुमतीं तत्र पश्यन्ती सुमनोरमाम्। वनस्पतीन् विचिन्वन्ती विजहार सखीवृता ॥ ८ ॥ रूपेण वयसा चैव मदनेन मदेन च। बभञ्ज वनवृक्षाणां शाखाः परमपुष्पिताः ॥ ९ ॥ तां सखीरहितामेकामेकवस्त्रामलंकृताम्। ददर्श भार्गवो धीमांश्चरन्तीमिव विद्युतम् ॥ १० ॥ तां पश्यमानो विजने स रेमे परमद्युतिः। क्षामकण्ठश्च विप्रर्षिस्तपोबलसमन्वितः ॥ ११ ॥ तामावभाषे कल्याणीं सा चास्य न शृणोति वै। ततः सुकन्या वल्मीके दृष्ट्वा भार्गवचक्षुषी ॥ १२ ॥ कौतूहलात् कण्टकेन बुद्धिमोहबलात्कृता। किन्नु खल्विदमित्युक्त्वा निर्बिभेदास्य लोचने ॥ १३ ॥ अक्रुध्यत् स तया विद्धे नेत्रे परममन्युमान्। ततः शर्यातिसैन्यस्य शकृन्मूत्रे समावृणोत् ॥ १४ ॥ ततो रुद्धे शकृन्मूत्रे सैन्यमासीत् सुदुःखितम्। तथागतमभिप्रेक्ष्य पर्य्यपृच्छत् स पार्थिवः ॥ १५ ॥ तपोनित्यस्य वृद्धस्य रोषणस्य विशेषतः। केनापकृतमद्येह भार्गवस्य महात्मनः ॥ १६ ॥ ज्ञातं वा यदि वाज्ञातं तद्द्रुतं ब्रूत माचिरम्। तमूचुः सैनिकाः सर्व्वे न विद्मोऽपकृतं वयम् ॥ १७ ॥

सर्व्वोपायैर्य्यथाकामं भवांस्तदधिगच्छतु । ततः स पृथिवीपालः
साम्ना चोग्रेण च स्वयम् ॥ १८ ॥ पर्य्यपृच्छत् सुहृद्वर्गं पर्य्यजानन्न
चैव ते । अनाहार्त्तं ततो दृष्ट्वा तत् सैन्यमसुखार्द्दितम् ॥ १९ ॥
पितरं दुःखितं दृष्ट्वा सुकन्येदमथाब्रवीत् । मयाटन्त्येह वल्मीके
दृष्टं सत्त्वमभिज्वलत् ॥ २० ॥ खद्योतवदभिज्ञातं तन्मया विद्ध-
मन्तिकात् । एतच्छ्रुत्वा तु वल्मीकं शर्य्यातिस्तूर्णमभ्ययात् ॥२१॥
तत्रापश्यत्तपोवृद्धं वयोवृद्धञ्च भार्गवम् । अयाचदथ सैन्यार्थं
प्राञ्जलिः पृथिवीपतिः ॥ २२ ॥ अज्ञानाद्बालया यत्ते कृतं तत्
चन्तुमर्हसि । ततोऽब्रवीन्महीपालं च्यवनो भार्गवस्तदा ॥ २३ ॥
अपमानादहं विद्धो ह्यनया दर्पपूर्णया । रूपौदार्य्यसमायुक्तां
लोभमोहबलात्कृताम् ॥ २४ ॥ तामेव प्रतिगृह्याहं राजन् दुहि-
तरं तव । चंस्यामीति महीपाल सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २५ ॥

लोमश उवाच । ऋषेर्व्वचनमाज्ञाय शर्य्यातिरविचारयन् ।
ददौ दुहितरं तस्मै च्यवनाय महात्मने ॥ २६ ॥ प्रतिगृह्य च
तां कन्यां भगवान् प्रससाद ह । प्राप्तप्रसादो राजा वै ससैन्यः
पुरमाव्रजत् ॥ २७ ॥ सुकन्यापि पतिं लब्ध्वा तपस्विनमनि-
न्दिता । नित्यं पर्य्यचरत् प्रीत्या तपसा नियमेन च ॥ २८ ॥
अग्नीनामतिथीनाञ्च शुश्रूषुरनसूयिका । समाराधयत क्षिप्रं
च्यवनं सा शुभानना ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि सुकन्योपाख्याने
द्वाविंशाधिकशततोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

लोमश उवाच । कस्यचित्त्वथ कालस्य त्रिदशावश्विनौ नृप ।
कृताभिषेकां विवृतां सुकन्यां तामपश्यताम् ॥ १ ॥ तां दृष्ट्वा
दर्शनीयाङ्गीं देवराजसुतामिव । ऊचतुः समभिद्रुत्य नासत्या-

वश्विनाविदम् ॥ २ ॥ कस्य त्वमसि वामोरु वनेऽस्मिन् किङ्करोषि च । इच्छाव भद्रे ज्ञातुं तत्त्वमाख्याहि शोभने ॥ ३ ॥ ततः सुकन्या सव्रीड़ा तावुवाच सुरोत्तमौ । शर्य्यातितनयां वित्तं भार्य्यां मां च्यवनस्य च ॥ ४ ॥ अथाश्विनौ प्रहस्यैतामब्रूतां पुनरेव तु । कथं त्वमसि कल्याणि पित्रा दत्ता गताध्वने ॥ ५ ॥ भ्राजसेऽस्मिन् वने भीरु विद्युत्सौदामिनी यथा । न देवेष्वपि तुल्यां हि त्वया पश्याव भाविनि ॥ ६ ॥ अनाभरणसम्पन्ना परमाम्बरवर्जिता । शोभयस्यधिक भद्रे वनमप्यनलंकृता ॥ ७ ॥ सर्वाभरणसम्पन्ना परमाम्बरधारिणी । शोभसे त्वनवद्याङ्गि नत्वेवं मलपङ्किनी ॥ ८ ॥ कस्मादेवंविधा भूत्वा जराजर्ज्जरितं पतिम् । त्वमुपास्से ह कल्याणि कामभोगवहिष्कृतम् ॥ ९ ॥ असमर्थं परित्राणे पोषणे च शुचिस्मिते । सा त्वं च्यवनमुत्सृज्य वरयस्वैकमावयोः ॥ १० ॥ पत्यर्थं देवगर्भाभे मावृथा यौवनं कृथाः । एवमुक्ता सुकन्यापि सुरौ ताविदमब्रवीत् ॥ ११ ॥ रताहं च्यवने पत्यौ मैवं मां पर्य्यशङ्किथाः । तावब्रूतां पुनस्त्वेनामावां देवभिषग्वरौ ॥ १२ ॥ युवानं रूपसम्पन्नं करिष्यावः पतिं तव । ततस्तस्यावयोश्चैव वृणीष्वान्यतमं पतिम् ॥ १३ ॥ एतेन समयेनैनमामन्त्रय पतिं शुभे । सा तयोर्वचनाद्राजन्नुपसङ्गम्य भार्गवम् ॥ १४ ॥ उवाच वाक्यं यत्ताभ्यामुक्तं भृगुसुतं प्रति । तच्छ्रुत्वा च्यवनो भार्य्यामुवाच क्रियतामिति ॥ १५ ॥ भर्त्रा सा समनुज्ञाता क्रियतामित्यथाब्रवीत् । श्रुत्वा तदाश्विनौ वाक्यं तत्तस्याः क्रियतामिति ॥ १६ ॥ ऊचतू राजपुत्रीं तां पतिस्तव विशत्वपः । ततोऽम्भश्च्यवनः शीघ्रं रूपार्थी प्रविवेश ह ॥ १७ ॥ अश्विनावपि तद्राजन् सरः प्राविशतां तदा । ततो मुहूर्त्तादुत्तीर्णाः सर्वे ते सरसस्तदा ॥ १८ ॥ दिव्यरूपधराः सर्वे युवानो मृष्टकुण्डलाः तुल्यवेशधराश्चैव मनसः प्रीतिवर्द्धनाः ॥ १९ ॥ तेऽब्रुवन् सहिताः

सर्वे वृणीष्वान्यतमं शुभे । अस्माकमीप्सितं भद्रे पतित्वे वरवर्णिनि ॥ २० ॥ यत्र वाप्यभिकामासि तं वृणीष्व सुशोभने । सा समीक्ष्य तु तान् सर्वांस्तुल्यरूपधरान् स्थितान् ॥ २१ ॥ निश्चित्य मनसा बुद्ध्या देवी वव्रे स्वकं पतिम् । लब्ध्वा तु च्यवनो भार्यां वयो रूपञ्च वाञ्छितम् ॥ २२ ॥ हृष्टोऽब्रवीन्महातेजास्तौ नासत्याविदं वचः । यथाहं रूपसम्पन्नो वयसा च समन्वितः ॥ २३ ॥ कृतो भवद्भ्यां वृद्धः सन् भार्याञ्च प्राप्तवानिमाम् । तस्माद्युवां करिष्यामि प्रीत्याहं सोमपीथिनौ ॥ २४ ॥ मिषतो देवराजस्य सत्यमेतद्ब्रवीमि वाम् । तच्छ्रुत्वा हृष्टमनसौ दिवं तौ प्रतिजग्मतुः । च्यवनश्च सुकन्या च सुराविव विजह्रतुः ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सुकन्योपाख्याने
त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

लोमश उवाच । ततः शुश्राव शर्यातिर्वयःस्थञ्च्यवनं कृतम् । संहृष्टः सेनया सार्द्धमुपायाद्भार्गवाश्रमम् ॥ १ ॥ च्यवनञ्च सुकन्याञ्च दृष्ट्वा देवसुताविव । रेमे सभार्य्यः शर्यातिः कृत्स्नां प्राप्य महीमिव ॥ २ ॥ ऋषिणा सत्कृतस्तेन सभार्य्यः पृथिवीपतिः । उपोपविष्टः कल्याणीः कथाश्चक्रे मनोरमाः ॥ ३ ॥ अथैनं भार्गवो राजन्नुवाच परिसान्त्वयन् । याजयिष्यामि राजंस्त्वां सम्भारानवकल्पय ॥ ४ ॥ ततः परमसंहृष्टः शर्यातिरवनीपतिः । च्यवनस्य महाराज तद्वाक्यं प्रत्यपूजयत् ॥ ५ ॥ प्रशस्तेऽहनि यज्ञीये सर्वकामसमृद्धिमत् । कारयामास शर्यातिर्यज्ञायतनमुत्तमम् ॥ ६ ॥ तत्रैनं च्यवनो राजन् याजयामास भार्गवः । अद्भुतानि च तत्रासन् यानि तानि निबोध मे ॥ ७ ॥ अगृह्णाच्च्यवनः सोममश्विनोर्देवयोस्तदा । तमिन्द्रो वारयामास गृह्णाणं स तयोर्ग्रहम् ॥८॥

इन्द्र उवाच । उभावेतौ न सोमार्हौ नासत्याविति मे मतिः । भिषजौ दिवि देवानां कर्म्मणा तेन नार्हतः ॥ ९ ॥

च्यवन उवाच । महोत्साहौ महात्मानौ रूपद्रविणवत्तरौ । यौ चक्रतुर्म्मां मघवन् वृन्दारकमिवाजरम् ॥ १० ॥ ऋते त्वां विबुधांश्चान्यान् कथं वै नार्हतः सवम् । अश्विनावपि देवेन्द्र देवौ विद्धि पुरन्दर ॥ ११ ॥

इन्द्र उवाच । चिकित्सकौ कर्म्मकरौ कामरूपसमन्वितौ । लोके चरन्तौ मर्त्यानां कथं सोममिहार्हतः ॥ १२ ॥

लोमश उवाच । एतदेव यदा वाक्यमाम्रेड़यति देवराट् । अनादृत्य ततः शक्रं ग्रहं जग्राह भार्गवः ॥ १३ ॥ ग्रहीष्यन्तन्तु तं सोममश्विनोरुत्तमं तदा । समीक्ष्य बलभिद्देव इदं वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥ आभ्यामर्थाय सोमन्त्वं ग्रहीष्यसि यदि स्वयम् । वज्रं ते प्रहरिष्यामि घोररूपमनुत्तमम् ॥ १५ ॥ एवमुक्तः स्मयन्निन्द्रमभिवीक्ष्य स भार्गवः । जग्राह विधिवत् सोममश्विभ्यामुत्तमं ग्रहम् ॥ १६ ॥ ततोऽस्मै प्राहरद्वज्रं घोररूपं शचीपतिः । तस्य प्रहरतो बाहुं स्तम्भयामास भार्गवः ॥ १७ ॥ तं स्तम्भयित्वा च्यवनो जुहुवे मन्त्रतोऽनलम् । कृत्यार्थी सुमहातेजा देवं हिंसितुमुद्यतः ॥ १८ ॥ ततः कृत्याथ सञ्जज्ञे मुनेस्तस्य तपोबलात् । मदो नाम महावीर्य्यो वृहत्कायो महासुरः ॥ १९ ॥ शरीरं यस्य निर्द्देष्टुमशक्यन्तु सुरासुरैः । तस्यास्यमभवद्घोरं तीक्ष्णाग्रदशनं महत् ॥ २० ॥ हनुरेका स्थिता तस्य भूमावेका दिवं गता । चतस्रश्चायता दंष्ट्रा योजनानां शतं शतम् ॥ २१ ॥ इतरे तस्य दशना बभूवुर्द्दशयोजनाः । प्रासादशिखराकाराः शूलाग्रसमदर्शनाः ॥ २२ ॥ बाहू पर्वतसङ्काशावायतावयुतं समौ । नेत्रे रविशशिप्रख्ये वक्त्रं कालाग्निसन्निभम् ॥ २३ ॥ लेलिहज्जिह्वया वक्त्रं विद्युच्चपललोलया । व्यात्ताननो घोरदृष्टिर्ग्रस-

न्निव जगद्बलात् ॥ २४ ॥ स भक्षयिष्यन् संक्रुद्धः शतक्रतुमुपा-
द्रवत्। महता घोररूपेण लोकान् शब्देन नादयन् ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सुकन्योपाख्याने
चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

लोमश उवाच। तं दृष्ट्वा घोरवदनं मदं देवः शतक्रतुः।
आयान्तं भक्षयिष्यन्तं व्यात्ताननमिवान्तकम् ॥ १ ॥ भयात् सं-
स्तम्भितभुजः सृक्किणी लेलिहन्मुहुः। ततोऽब्रवीद्देवराजश्च्यवनं
भयपीड़ितः ॥ २ ॥ सोमार्हावश्विनावेतावद्यप्रभृति भार्गव।
भविष्यतः सत्यमेतद्वचो विप्र प्रसीद मे ॥ ३ ॥ न ते मिथ्या-
समारम्भो भवत्वेष परो विधिः। जानामि चाहं विप्रर्षे न मिथ्या
त्वं करिष्यसि ॥ ४ ॥ सोमार्हावश्विनावेतौ यथा वाद्य कृतौ
त्वया। भूय एव तु ते वीर्य्यं प्रकाशेदिति भार्गव ॥ ५ ॥ सुक-
न्यायाः पितुश्चास्य लोके कीर्त्तिः प्रथेदिति। अतो मयैतद्विहितं
तव वीर्य्यप्रकाशनम् ॥ ६ ॥ तस्मात् प्रसादं कुरु मे भवत्वेवं यथे-
च्छसि। एवमुक्तस्य शक्रेण भार्गवस्य महात्मनः ॥ ७ ॥ स मन्यु-
र्व्यगमच्छीघ्रं मुमोच च पुरन्दरम्। मदञ्च व्यभजद्राजन् पाने
स्त्रीषु च वीर्य्यवान् ॥ ८ ॥ अक्षेषु मृगयायाञ्च पूर्वसृष्टं पुनः
पुनः। तदा मदं विनिक्षिप्य शक्रं सन्तर्प्य चेन्दुना ॥ ९ ॥
अश्विभ्यां सहितान् देवान् याजयित्वा च तं नृपम्। विख्याप्य
वीर्य्यं लोकेषु सर्वेषु वदतांवरः ॥ १० ॥ सुकन्यया सहारण्ये
विजहारानुकूलया। तस्यैतद्द्विजसङ्घुष्टं सरो राजन् प्रकाशते
॥ ११ ॥ अत्र त्वं सह सोदर्य्यैः पितॄन् देवांश्च तर्पय। एतद्दृष्ट्वा
महीपाल सिकताक्षञ्च भारत ॥१२॥ सैन्धवारण्यमासाद्य कुल्यानां
कुरु दर्शनम्। पुष्करेषु महाराज सर्वेषु च जलं स्पृश ॥ १३ ॥

स्थाणोर्मन्त्राणि च जपन् सिद्धिं प्राप्स्यसि भारत। सन्धिर्द्वयो-
र्नरश्रेष्ठ त्रेताया द्वापरस्य च ॥ १४ ॥ अयं हि दृश्यते पार्थ सर्व-
पापप्रणाशनः। अत्रोपस्पृश्य चैव त्वं सर्वपापप्रणाशने ॥ १५ ॥
आर्च्चीकपर्वतश्चैव निवासो वै मनीषिणाम्। सदाफलः सदा-
स्रोतो मरुतां स्थानमुत्तमम् ॥ १६ ॥ चैत्याश्चैते बहुविधा-
स्त्रिदशानां युधिष्ठिर। एतच्चन्द्रमसस्तीर्थमृषयः पर्य्युपासते ॥१७॥
वैखानसा वालिखिल्याः पावका वायुभोजनाः। शृङ्गाणि त्रीणि
पुण्यानि त्रीणि प्रस्रवणानि च ॥ १८ ॥ सर्वाण्यनुपरिक्रम्य
यथाकाममुपस्पृश्य। शान्तनुश्चात्र राजेन्द्र शुनकश्च नराधिपः
॥ १९ ॥ नरनारायणौ चोभौ स्थानं प्राप्ताः सनातनम्। इह
नित्यशया देवाः पितरश्च महर्षिभिः ॥ २० ॥ आर्च्चीकपर्वते
तेपुस्ताम् यजस्व युधिष्ठिर। इह ते वै चरून् प्राशन्नृषयश्च विशा-
म्पते ॥ २१ ॥ यमुना चाक्षयस्रोताः कृष्णश्चेह तपोरतः। यमौ
च भीमसेनश्च कृष्णा चामित्रकर्षण ॥ २२ ॥ सर्वे चात्र गमि-
ष्यामस्त्वयैव सह पाण्डव। एतत् प्रस्रवणं पुण्यमिन्द्रस्य मनुजे-
श्वर ॥ २३ ॥ यत्र धाता विधाता च वरुणश्चोर्द्ध्वमागताः। इह
तेऽप्यवसन्राजन् क्षान्ताः परमधर्मिणः ॥ २४ ॥ मैत्राणामृजु-
बुद्धीनामयं गिरिवरः शुभः। एषा सा यमुना राजन् महर्षि-
गणसेविता ॥ २५ ॥ नानायज्ञचिता राजन् पुण्या पापभया-
पहा। अत्र राजा महेष्वासो मान्धातायजत स्वयम्। साह-
देविश्च कौन्तेय सोमको ददतांवरः ॥ २६ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सुकन्योपाख्याने
पञ्चविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

युधिष्ठिर उवाच। मान्धाता राजशार्दूलस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः। कथं जातो महाब्रह्मन् यौवनाश्वो नृपोत्तम ॥ १ ॥ कथं चैनां परां काष्ठां प्राप्तवानमितद्युतिः। यस्य लोकास्त्रयो वश्या विष्णोरिव महात्मनः ॥ २ ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं चरितं तस्य धीमतः। यथा मान्धातृशब्दश्च तस्य शक्रसमद्युतेः। जन्म चाप्रतिवीर्य्यस्य कुशलो ह्यसि भाषितुम् ॥ ३ ॥

लोमश उवाच। शृणुष्वावहितो राजन्नाम्नस्तस्य महात्मनः। यथा मान्धातृशब्दो वै लोकेषु परिगीयते। इक्ष्वाकुवंशप्रभवो युवनाश्वो महीपतिः ॥ ४ ॥ सोऽयजत् पृथिवीपालः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः। अश्वमेधसहस्रञ्च प्राप्य धर्मभृताम्वरः ॥ ५ ॥ अन्यैश्च क्रतुभिर्मुख्यैरयजत् स्वाप्तदक्षिणैः। अनपत्यस्तु राजर्षिः स महात्मा महाव्रतः ॥ ६ ॥ मन्त्रिष्वाधाय तद्राज्यं वननित्यो बभूव ह। शास्त्रदृष्टेन विधिना संयोज्यात्मानमात्मवान् ॥ ७ ॥ स कदाचिन्नृपो राजन्नुपवासेन दुःखितः। पिपासाशुष्कहृदयः प्रविवेशाश्रमं भृगोः ॥ ८ ॥ तामेव रात्रिं राजेन्द्र महात्मा भृगुनन्दनः। इष्टिञ्चकार सौद्युम्नेर्महर्षिः पुत्रकारणात् ॥ ९ ॥ सम्भृतो मन्त्रपूतेन वारिणा कलशो महान्। तत्रातिष्ठत राजेन्द्र पूर्वमेव समाहितः ॥ १० ॥ यत् प्राश्य प्रसवेत्तस्य पत्नी शक्रसमं सुतम्। तं न्यस्य वेद्यां कलसं सुषुपुस्ते महर्षयः ॥११॥ रात्रिजागरणाच्छ्रान्तान् सौद्युम्निः समतीत्य तान्। शुष्ककण्ठः पिपासार्त्तः पानीयार्थं भृशं नृपः ॥ १२ ॥ तं प्रविश्याश्रमं श्रान्तः पानीयं सोऽभ्ययाचत। तस्य श्रान्तस्य शुष्केण कण्ठेन क्रोशतस्तदा ॥ १३ ॥ नाश्रौषीत् कश्चन तदा शकुनेरिव वाशतः। ततस्तं कलसं दृष्ट्वा जलपूर्णं स पार्थिवः ॥ १४ ॥ अभ्यद्रवत वेगेन पीत्वा चाम्भो व्यवासृजत्। स पीत्वा शीतलं तोयं पिपासार्त्तो महीपतिः ॥ १५ ॥ निर्वाणमगमद्धीमान् सुसुखी चाभव-

स्तदा। ततस्ते प्रत्यबुध्यन्त मुनयः सतपोधनाः ॥ १६ ॥ निस्तोयं तञ्च कलसं ददृशुः सर्व्व एव ते। कस्य कर्म्मेदमिति ते पर्य्यपृच्छन् समागताः ॥ १७ ॥ युवनाश्वो ममेत्येवं सत्यं समभिपद्यत। न युक्तमिति तं प्राह भगवान् भार्गवस्तदा ॥ १८ ॥ सुतार्थं स्थापिता ह्यापस्तपसा चैव सम्भृताः। मया ह्यत्राहितं ब्रह्म तप आस्थाय दारुणम् ॥ १९ ॥ पुत्रार्थं तव राजर्षे महाबलपराक्रमम्। महाबलो महावीर्य्यस्तपोबलसमन्वितः ॥ २० ॥ यः शक्रमपि वीर्य्येण गमयेद्यमसादनम्। अनेन विधिना राजन्मयैतदुपपादितम् ॥२१॥ अब्भक्षणात्त्वया राजन्न युक्तं कृतमद्य वै। न त्वद्य शक्यमस्माभिरेतत् कर्त्तुमतोऽन्यथा ॥ २२ ॥ नूनं दैवकृतं ह्येतद्यदेवं कृतवानसि। पिपासितेन याः पीता विधिमन्त्रपुरस्कृताः ॥ २३ ॥ आपस्त्वया महाराज मत्तपोवीर्य्यसम्भृताः। ताभ्यस्त्वमात्मना पुत्रमीदृशं जनयिष्यसि ॥ २४ ॥ विधास्यामो वयन्तत्र तवेष्टिं परमाद्भुताम्। यथा शक्रसमं पुत्रं जनयिष्यसि वीर्य्यवान् ॥२५॥ गर्भधारणजं वापि न खेदं समवाप्स्यसि। ततो वर्षशते पूर्णे तस्य राज्ञो महात्मनः ॥ २६ ॥ वामपार्श्वं विनिर्भिद्य सुतः सूर्य्य इव स्थितः। निश्चक्राम महातेजा न च तं मृत्युराविशत् ॥ २७ ॥ युवनाश्वं नरपतिं तदद्भुतमिवाभवत्। ततः शक्रो महातेजास्तं दिदृक्षुरुपागमत् ॥ २८ ॥ ततो देवा महेन्द्रं तमपृच्छन् धास्यतीति किम्। प्रदेशिनीं ततोऽस्यास्ये शक्रः समभिसन्दधे ॥ २९ ॥ मामयं धास्यतीत्येवं भाषिते चैव वज्रिणा। मान्धातेति च नामास्य चक्रुः सेन्द्रा दिवौकसः ॥ ३० ॥ प्रदेशिनीं शक्रदत्तामास्वाद्य स शिशुस्तदा। अवर्द्धत महातेजाः किष्कूनां त्रयोदश ॥ ३१ ॥ वेदास्तं सधनुर्वेदा दिव्यान्यस्त्राणि चेश्वरम्। उपतस्थुर्महाराज ध्यातमात्राणि सर्वशः ॥ ३२ ॥ आजगवं नाम धनुः शराः शृङ्गोद्भवाश्च ये। अभेद्यं कवचञ्चैव सद्यस्तमुपशिश्रियुः ॥ ३३ ॥

सोऽभिषिक्तो मघवता स्वयं शक्रेण भारत । धर्मेण व्यजयल्लोकां-
स्त्रीन् विष्णुरिव विक्रमैः ॥ ३४ ॥ तस्याप्रतिहतञ्चक्रं प्रावर्त्तत
महात्मनः । रत्नानि चैव राजर्षिं स्वयमेवोपतस्थिरे ॥ ३५ ॥
तस्येयं वसुसम्पूर्णा वसुधा वसुधाधिप । तेनेष्टं विविधैर्यज्ञै-
र्बहुभिः स्वाप्तदक्षिणैः ॥ ३६ ॥ चितचैत्यो महातेजा धर्मान्
प्राप्य च पुष्कलान् । शक्रस्यार्द्धासनं राजन्लब्धवानमितद्युतिः ॥३७॥
एकाह्नात् पृथिवी तेन धर्मनित्येन धीमता । विजिता शासना-
देव सरत्नाकरपत्तना ॥ ३८ ॥ तस्य चैत्यैर्महाराज क्रतूणां
दक्षिणावताम् । चतुरन्ता मही व्याप्ता नासीत् किञ्चिदना-
वृतम् ॥ ३९ ॥ तेन पद्मसहस्राणि गवां दश महात्मना । ब्राह्म-
णानां महाराज दत्तानीति प्रचक्षते ॥ ४० ॥ तेन द्वादशवार्षि-
क्यामनावृष्ट्यां महात्मना । वृष्टं शस्यविवृद्ध्यर्थं मिषतो वज्र-
पाणिनः ॥ ४१ ॥ तेन सोमकुलोत्पन्नो गान्धाराधिपतिर्महान् ।
गर्ज्जन्निव महामेघः प्रमथ्य निहतः शरैः ॥ ४२ ॥ प्रजाश्चतुर्विधा-
स्तेन त्राता राजन् कृतात्मना । तेनात्मतपसा लोकास्तापिता-
श्चातितेजसा ॥ ४३ ॥ तस्यैतद्देवयजनं स्थानमादित्यवर्चसः ।
पश्य पुण्यतमे देशे कुरुक्षेत्रस्य मध्यतः ॥ ४४ ॥ एतत्ते सर्व-
माख्यातं मान्धातुश्चरितं महत् । जन्म चाग्र्यं महीपाल यन्मां
त्वं परिपृच्छसि ॥ ४५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः स कौन्तेयो लोमशेन मह-
र्षिणा । पप्रच्छानन्तरं भूयः सोमकं प्रति भारत ॥ ४६ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि मान्धातृपाख्याने
षड्विंशत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कथं वीर्य्यः स राजाभूत् सोमको वदताम्वर । कर्माण्यस्य प्रभावञ्च श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १ ॥

लोमश उवाच । युधिष्ठिरासीन्नृपतिः सोमको नाम धार्मिकः । तस्य भार्य्याशतं राजन् सदृशीनामभूत्तदा ॥ २ ॥ स वै यत्नेन महता तासु पुत्रं महीपतिः । कञ्चिन्नासादयामास कालेन महताप्यपि ॥ ३ ॥ कदाचित्तस्य वृद्धस्य घटमानस्य यत्नतः । जन्तुर्नाम सुतस्तस्मिन् स्त्रीशते समजायत ॥ ४ ॥ तं जातं मातरः सर्व्वाः परिवार्य्य समासते । सततं पृष्ठतः कृत्वा कामभोगान् विशाम्पते ॥ ५ ॥ ततः पिपीलिका जन्तुं कदाचिददशत् स्फिचि । स दष्टो व्यनदन्नादं तेन दुःखेन बालकः ॥ ६ ॥ ततस्ता मातरः सर्व्वाः प्राक्रोशन् भृशदुःखिताः । प्रवार्य्य जन्तुं सहसा सशब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ ७ ॥ तमार्त्तनादं सहसा शुश्राव स महीपतिः । अमात्यपार्षदो मध्ये उपविष्टः सहर्त्विजा ॥ ८ ॥ ततः प्रस्थापयामास किमेतदिति पार्थिवः । तस्मै क्षत्ता यथावृत्तमाचचक्षे सुतं प्रति ॥ ९ ॥ त्वरयामास चोत्थाय सोमकः सह मन्त्रिभिः । प्रविश्यान्तःपुरं पुत्रमाश्वासयदरिन्दमः ॥१०॥ सान्त्वयित्वा तु तं पुत्रं निष्क्रम्यान्तःपुरान्नृपः । ऋत्विजा सहितो राजन् सहामात्य उपाविशत् ॥ ११ ॥

सोमक उवाच । धिगस्त्विहैकपुत्रत्वमपुत्रत्वं वरं भवेत् । नित्यातुरत्वाद्भूतानां शोक एवैकपुत्रता ॥ १२ ॥ इदं भार्य्याशतं ब्रह्मन् परीक्ष्य सदृशं प्रभो । पुत्रार्थिना मया वोढं न तासां विद्यते प्रजा ॥ १३ ॥ एकः कथञ्चिदुत्पन्नः पुत्रो जन्तुरयं मम । यतमानासु सर्व्वासु किन्नु दुःखमतः परम् ॥ १४ ॥ वयश्च समतीतं मे सभार्य्यस्य द्विजोत्तम । आसां प्राणाः समायत्ता मम चात्रैकपुत्रके ॥ १५ ॥ स्यात्तु कर्म तथा युक्तं येन पुत्रशतं भवेत् । महता लघुना वापि कर्म्मणा दुष्करेण वा ॥ १६ ॥

ऋत्विगुवाच। अस्ति चैतादृशं कर्म येन पुत्त्रशतं भवेत्। यदि शक्नोषि तत् कर्त्तुमथ वक्ष्यामि सोमक॥ १७॥

सोमक उवाच। कार्य्यं वा यदि वाकार्य्यं येन पुत्त्रशतं भवेत्। कृतमेवेति तद्विद्धि भगवान् प्रब्रवीतु मे॥ १८॥

ऋत्विगुवाच। यजस्व जन्तुना राजंस्त्वं मया वितते क्रतौ। ततः पुत्त्रशतं श्रीमद्भविष्यत्यचिरेण ते॥ १९॥ वपायां हूयमानायां धूममाघ्राय मातरः। ततस्ताः सुमहावीर्य्यान् जनयिष्यन्ति ते सुतान्॥ २०॥ तस्यामेव तु ते जन्तुर्भविता पुनरात्मजः। उत्तरे चास्य सौवर्णं लक्ष्म पार्श्वे भविष्यति॥ २१॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि जन्तूपाख्याने सप्तविंशत्यधिकशततोऽध्यायः॥ १२७॥

सोमक उवाच। ब्रह्मन् यद्यद्यथा कार्य्यं तत् कुरुष्व तथा तथा। पुत्त्रकामतया सर्वं करिष्यामि वचस्तव॥ १॥

लोमश उवाच। ततः स याजयामास सोमकं तेन जन्तुना। मातरस्तु बलात् पुत्त्रमपाकार्षुः कृपान्विताः॥ २॥ हा हताः स्मेति वाशन्त्यस्तीव्रशोकसमाहताः। रुदत्यः करुणञ्चापि गृहीत्वा दक्षिणे करे॥ ३॥ सव्ये पाणौ गृहीत्वा तु याजकोऽपि स्म कर्षति। कुररीणामिवार्त्तानां समाकृष्य तु तं सुतम्॥ ४॥ विशस्य चैनं विधिवद्वपामस्य जुहाव सः। वपायां हूयमानायां गन्धमाघ्राय मातरः॥ ५॥ आर्त्ता निपेतुः सहसा पृथिव्यां कुरुनन्दन। सर्वाश्च गर्भानलभंस्तुतस्ताः परमाङ्गनाः॥ ६॥ ततो दशसु मासेषु सोमकस्य विशाम्पते। जज्ञे पुत्त्रशतं पूर्णं तासु सर्वासु भारत॥ ७॥ जन्तुर्ज्ज्येष्ठः समभवज्जनित्र्यामेव पार्थिव। स तासामिष्ट एवासीन्न तथा ते निजाः सुताः॥ ८॥

तच्च लक्षणमस्यासीत् सौवर्णं पार्श्व उत्तरे। तस्मिन् पुत्रशते
चोग्रः स बभूव गुणैरपि ॥ ९ ॥ ततः स लोकमगमत् सोमकस्य
गुरुः परम्। अथ काले व्यतीते तु सोमकोऽप्यगमत् परम ॥ १० ॥
अथ तं नरके घोरे पच्यमानं ददर्श सः। तमपृच्छत् किमर्थं त्वं
नरके पच्यसे द्विज ॥ ११ ॥ तमब्रवीद्गुरुः सोऽथ पच्यमानोऽग्निना
भृशम्। त्वं मया याजितो राजंस्तस्येदं कर्म्मणः फलम ॥ १२ ॥
एतच्छ्रुत्वा तु राजर्षिर्धर्म्मराजानमब्रवीत्। अहमत्र प्रवेक्ष्यामि
मुच्यतां मम याजकः। मत्कृते हि महाभागः प्रच्यते नरका-
ग्निना ॥ १३ ॥

धर्म्मराज उवाच। नान्यः कर्त्तुः फलं राजन्नुपभुङ्क्ते कदा-
चन। इमानि तव दृश्यन्ते फलानि वदताम्वर ॥ १४ ॥

सोमक उवाच। पुण्यान्न कामये लोकानृतेऽहं ब्रह्मवादि-
नम्। इच्छाम्यहमनेनैव सह वस्तुं सुरालये ॥ १५ ॥ नरके वा
धर्म्मराज कर्म्मणास्य समो ह्यहम्। पुण्यापुण्यफलं देव सममस्त्वावयोरिदम् ॥ १६ ॥

धर्म्मराज उवाच। यद्येवमीप्सितं राजन् भुङ्क्ष्वास्य सहितः
फलम्। तुल्यकालं सहानेन पश्चात् प्राप्स्यसि सद्गतिम् ॥ १७ ॥

लोमश उवाच। स चकार तथा सर्वं राजा राजीवलोचनः।
क्षीणपापश्च तस्मात् स विमुक्तो गुरुणा सह ॥ १८ ॥ लेभे कामान्
शुभान्राजन् कर्म्मणा निर्ज्जितान् स्वयम्। सह तेनैव विप्रेण
गुरुणा स गुरुप्रियः ॥ १९ ॥ एष तस्याश्रमः पुण्यो य एषोऽग्रे
विराजते। क्षान्त उष्यात्र षड्रात्रं प्राप्नोति सुगतिं नरः ॥ २० ॥
एतस्मिन्नपि राजेन्द्र वत्स्यामो विगतज्वराः। षड्रात्रं नियतात्मानः
सज्जीभव कुरूद्वह ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि जन्तूपाख्याने
अष्टाविंशत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

लोमश उवाच। अस्मिन् किल स्वयं राजन्निष्टवान् वै प्रजापतिः। सत्रमिष्टीकृतं नाम पुरा वर्षसहस्रिकम्॥ १॥ अम्बरीषश्च नाभाग इष्टवान् यमुनामनु। यत्रेष्ट्वा दश पद्मानि सदस्येभ्यो विसृष्टवान्॥ २॥ यज्ञैश्च तपसा चैव परां सिद्धिमवाप सः। देशश्च नाहुषस्यायं यज्वनः पुण्यकर्मणः॥ ३॥ सार्वभौमस्य कौन्तेय ययातेरमितौजसः। स्पर्द्धमानस्य शक्रेण तस्येदं यज्ञवास्तिह॥ ४॥ पश्य नानाविधाकारैरग्निभिर्निचितां महीम्। मज्जन्तीमिव चाक्रान्तां ययातेर्यज्ञकर्मभिः॥ ५॥ एषा शम्येकपत्रा या सरकञ्चैतदुत्तमम्। पश्य रामह्रदानेतान् पश्य नारायणाश्रमम्॥ ६॥ एतच्चर्चीकपुत्रस्य योगैर्विचरतो महीम्। प्रसर्पणं महीपाल रौप्यायाममितौजसः॥७॥ अत्रानुवंश्यं पठतः शृणु मे कुरुनन्दन। उदूखलैराभरणैः पिशाची यदभाषत॥ ८॥ युगन्धरे दधि प्राश्य उषित्वा चाच्युतस्थले। तद्वद्भूतिलये स्नात्वा सपुत्रा वस्तुमर्हसि॥ ९॥ एकरात्रमुषित्वेह द्वितीयं यदि वत्स्यसि। एतद्वै ते दिवावृत्तं रात्रौ वृत्तमतोऽन्यथा॥ १०॥ अद्य चात्र निवत्स्यामः क्षपां भरतसत्तम। द्वारमेतत्तु कौन्तेय कुरुक्षेत्रस्य भारत॥ ११॥ अत्रैव नाहुषो राजा राजन् क्रतुभिरिष्टवान्। ययातिर्बहुरत्नौघैर्यत्रेन्द्रो मुदमभ्यगात्॥ १२॥ एतत् प्लक्षावतरणं यमुनातीर्थमुत्तमम्। एतद्वै नाकपृष्ठस्य द्वारमाहुर्मनीषिणः॥ १३॥ अत्र सारस्वतैर्यज्ञैरीजानाः परमर्षयः। यूपोलूखलिकास्तात गच्छन्त्यवभृथाप्लवम्॥ १४॥ अत्रैव भरतो राजा राजन् क्रतुभिरिष्टवान्। हयमेधेन यज्ञेन मेध्यमश्वमवासृजत्॥ १५॥ असकृत् कृष्णसारङ्गं धर्मेणाप्य च मेदिनीम्। अत्रैव पुरुषव्याघ्र मरुत्तः सत्रमुत्तमम्॥ १६॥ प्राप चैवर्षिमुख्येन सम्वर्त्तेनाभिपालितः। अत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र सर्वान् लोकान् प्रपश्यति। पूयते दुष्कृताच्चैव अत्रापि समुपस्पृश॥ १७॥

वैशम्पायन उवाच । तत्र सम्भ्रातकः स्नात्वा स्तूयमानो महर्षिभिः । लोमशं पाण्डवश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ॥ १८ ॥ सर्व्वान् लोकान् प्रपश्यामि तपसा सत्यविक्रम । इहस्थः पाण्डवश्रेष्ठं पश्यामि श्वेतवाहनम् ॥ १९ ॥

लोमश उवाच । एवमेतन्महाबाहो पश्यन्ति परमर्षयः । सरस्वतीमिमां पुण्यां पश्यैकशरणावृताम् । यत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ धूतपाप्मा भविष्यसि ॥ २० ॥ इह सारस्वतैर्यज्ञैरिष्टवन्तः सुरर्षयः । ऋषयश्चैव कौन्तेय तथा राजर्षयोऽपि च ॥ २१ ॥ वेदीप्रजापतेरेषा समन्तात् पञ्चयोजना । कुरोर्वै यज्ञशीलस्य क्षेत्रमेतन्महात्मनः ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि प्लक्षावतरणगमने एकोनत्रिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

लोमश उवाच । इह मर्त्यास्तनूस्त्यक्त्वा स्वर्गं गच्छन्ति भारत । मर्त्तुकामा नरा राजन्निहायान्ति सहस्रशः ॥ १ ॥ एवमाशीः प्रयुक्ता हि दक्षेण यजता पुरा । इह ये वै मरिष्यन्ति ते वै स्वर्गजिता नराः ॥ २ ॥ एषा सरस्वती रम्या दिव्या चौघवती नदी । एतद्विनशनं नाम सरस्वत्या विशाम्पते ॥ ३ ॥ द्वारं निषादराष्ट्रस्य येषां द्वेषात् सरस्वती । प्रविष्टा पृथिवीं वीर मा निषादा हि मां विदुः ॥ ४ ॥ एष वै चमसोद्भेदो यत्र दृश्या सरस्वती । यत्रैनामभ्यवर्त्तन्त सर्व्वाः पुण्याः समुद्रगाः ॥ ५ ॥ एतत् सिन्धोर्महातीर्थं यत्रागस्त्यमरिन्दम । लोपामुद्रा समागम्य भर्त्तारमवृणीत वै ॥ ६ ॥ एतत् प्रकाशते तीर्थं प्रभासं भास्करद्युते । इन्द्रस्य दयितं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ॥ ७ ॥ एतद्विष्णुपदं नाम दृश्यते तीर्थमुत्तमम् । एषा रम्या विपाशा च नदी परमपाविनी ॥ ८ ॥ अत्र वै पुत्रशोकेन वशिष्ठो भगवा-

नृषिः । वङ्गात्मानं निपतितो विपाप्मः पुनरुत्थितः ॥ ९ ॥ काश्मीर-मण्डलञ्चैतत् सर्वपुण्यमरिन्दम । महर्षिभिश्चाध्युषितं पश्येदं भ्रातृभिः सह ॥ १० ॥ यत्रोत्तराणां सर्वेषामृषीणां नाहुषस्य च । अग्नेश्चैवात्र संवादः काश्यपस्य च भारत ॥ ११ ॥ एतद्द्वारं महाराज मानसस्य प्रकाशते । वर्षमस्य गिरेर्मध्ये रामेण श्रीमता कृतम् ॥ १२ ॥ एष वातिकषण्डो वै प्रख्यातः सत्य-विक्रम । नाभ्यवर्त्तत यद्द्वारं विदेहादुत्तरञ्च यः ॥ १३ ॥ इद-माश्चर्यमपरं देशेऽस्मिन् पुरुषर्षभ । क्षीणे युगे तु कौन्तेय शर्वस्य सह पार्षदैः ॥ १४ ॥ सहोमया च भवति दर्शनं काम-रूपिणः । अस्मिन् सरसि सत्रै वै चैत्रे मासि पिनाकिनम् ॥ १५ ॥ यजन्ते याजकाः सम्यक् परिवारशुभार्थिनः । अत्रोपस्पृश्य सरसि श्रद्दधानो जितेन्द्रियः ॥ १६ ॥ क्षीणपापः शुभान् लोकान् प्राप्नुते नात्र संशयः । एष उज्जानको नाम पावकिर्यत्र शान्तवान् ॥१७॥ अरुन्धतीसहायश्च वशिष्ठो भगवानृषिः । ह्रदश्च कुशवानेष यत्र पद्मं कुशेशयम् ॥ १८ ॥ आश्रमश्चैव रुक्मिण्या यत्राशाम्यदकोपना । समाधीनां समासस्तु पाण्डवेय श्रुतस्त्वया ॥१९॥ तं द्रक्ष्यसि महा-राज भृगुतुङ्गं महागिरिम् । वितस्तां पश्य राजेन्द्र सर्वपापप्रमो-चनीम् ॥ २० ॥ महर्षिभिश्चाध्युषितां शीततोयां सुनिर्मलाम् । जलाञ्चोपजलाञ्चैव यमुनामभितो नदीम् ॥ २१ ॥ उशीनरो वै यत्रेष्ट्वा वासवादत्यरिच्यत । तां देवसमितिं तस्य वासवश्च विशा-म्पते ॥ २२ ॥ अभ्यागच्छन् नृपवरं ज्ञातुमग्निश्च भारत । जिज्ञास-मानौ वरदौ महात्मानमुशीनरम् ॥ २३ ॥ इन्द्रः श्येनः कपोतो-ऽग्निर्भूत्वा यज्ञेऽभिजग्मतुः । ऊरुं राज्ञः समासाद्य कपोतः श्येन-जाद्भयात् । शरणार्थी तदा राजन्निलिल्ये भयपीड़ितः ॥ २४ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि श्येनकपोतीये

त्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३० ॥

श्येन उवाच। धर्मात्मानं त्वाहुरेकं सर्वे राजन् महीक्षितः। स वै धर्मविरुद्धं त्वं कस्मात् कर्म चिकीर्षसि ॥ १ ॥ विहितं भक्षणं राजन् पीड्यमानस्य मे क्षुधा। मा रक्षीर्धर्मलोभेन धर्ममुत्सृष्ट-वानसि ॥ २ ॥

राजोवाच। सन्त्रस्तरूपस्त्राणार्थी त्वत्तो भीतो महाद्विज। मत्सकाशमनुप्राप्तः प्राणगृध्नुरयं द्विजः ॥ ३ ॥ एवमभ्यागतस्येह कपोतस्याभयार्थिनः। अप्रदाने परं धर्मं कथं श्येन न पश्यसि ॥ ४ ॥ प्रस्यन्दमानः सम्भ्रान्तः कपोतः श्येन लक्ष्यते। मत्सकाशे जीवितार्थी तस्य त्यागो विगर्हितः ॥ ५ ॥ यो हि कश्चिद्द्विजान् हन्याद्गां वा लोकस्य मातरम्। शरणागतञ्च त्यजते तुल्यं तेषां हि पातकम् ॥ ६ ॥

श्येन उवाच। आहारात् सर्वभूतानि सम्भवन्ति महीपते। आहारेण विवर्द्धन्ते तेन जीवन्ति जन्तवः ॥ ७ ॥ शक्यते दुस्त्य-जेऽप्यर्थे चिररात्राय जीवितुम्। न तु भोजनमुत्सृज्य शक्यं वर्त्तयितुं चिरम् ॥ ८ ॥ भक्ष्याद्वियोजितस्याद्य मम प्राणा विसृज-न्मते। विसृज्य कायमेष्यन्ति पन्थानमकुतोभयम् ॥ ९ ॥ प्रमृते मयि धर्मात्मन् पुत्रदारादि नङ्क्ष्यति। रक्षमाणः कपोतं त्वं बहून् प्राणान्न रक्षसि ॥ १० ॥ धर्मं यो बाधते धर्मो न स धर्मः कुधर्म तत्। अविरोधात्तु यो धर्मः स धर्मः सत्यविक्रम ॥ ११ ॥ विरोधिषु महीपाल निश्चित्य गुरुलाघवम्। न बाधा विद्यते यत्र तं धर्मं समुपाचरेत् ॥ १२ ॥ गुरुलाघवमादाय धर्माधर्म-विनिश्चयी। यतो भूयांस्ततो राजन् कुरुष्व धर्मनिश्चयम् ॥ १३ ॥

श्रीराजोवाच। बहुकल्याणसंयुक्तं भाषसे विहगोत्तम। सुपर्णः पक्षिराट् किं त्वं धर्मज्ञश्चास्यसंशयम् ॥ १४ ॥ तथाहि धर्मसंयुक्तं बहुचित्रञ्च भाषसे। न तेऽस्त्यविदितं किञ्चिदिति त्वां लक्षयाम्यहम् ॥ १५ ॥ शरणैषिपरित्यागं कथं साध्विति मन्यसे।

आहारार्थं समारम्भस्तव चायं विहङ्गम ॥ १६ ॥ शक्यश्चाप्यन्यथा कर्त्तुमाहारोऽप्यधिकस्त्वया । गोवृषो वा वराहो वा मृगो वा महिषोऽपि वा । त्वदर्थमद्य क्रियतां यच्चान्यदिह काङ्क्षसि ॥१७॥

श्येन उवाच । न वराहं न चोक्षाणं न मृगान् विविधांस्तथा । भक्षयामि महाराज किं ममान्येन केनचित् ॥ १८ ॥ यस्तु मे दैवविहितो भक्ष्यः क्षत्रियपुङ्गव । तमुत्सृज्य महीपाल कपोतमिममेव मे ॥ १९ ॥ श्येनः कपोतानत्तीति स्थितिरेषा सनातनी । मा राजन् सारमज्ञात्वा कदलीस्कन्धमाश्रज ॥ २० ॥

राजोवाच । राष्ट्रं शिवीनामृद्धं वै ददानि तव खेचर । यं वा कामयसे कामं श्येन सर्वं ददानि ते ॥ २१ ॥ विनेमं पक्षिणं श्येन शरणार्थिनमागतम् । येनेमं वर्जयेथास्त्वं कर्मणा पक्षिसत्तम । तदाचक्ष्व करिष्यामि न हि दास्ये कपोतकम् ॥२२॥

श्येन उवाच । उशीनर कपोते ते यदि स्नेहो नराधिप । आत्मनो मांसमुत्कृत्य कपोततुलया धृतम् ॥ २३ ॥ यदा समं कपोतेन तव मांसं नृपोत्तम । तदा देयन्तु तन्मह्यं सा मे तुष्टिर्भविष्यति ॥ २४ ॥

राजोवाच । अनुग्रहमिमं मन्ये श्येन यन्माभियाचसे । तस्मात्तेऽद्य प्रदास्यामि स्वमांसं तुलया धृतम् ॥ २५ ॥

लोमश उवाच । उत्कृत्य स स्वकं मांसं राजा परमधर्मवित् । तुलयामास कौन्तेय कपोतेन समं विभो ॥ २६ ॥ ध्रियमाणः कपोतस्तु मांसेनात्यतिरिच्यते । पुनश्चोत्कृत्य मांसानि राजा प्रादादुशीनरः ॥ २७ ॥ न विद्यते यदा मांसं कपोतेन समं धृतम् । तत उत्कृत्यमांसोऽसावारुरोह स्वयं तुलाम् ॥ २८ ॥

श्येन उवाच । इन्द्रोऽहमस्मि धर्मज्ञ कपोतो हव्यवाडयम् । जिज्ञासमानौ धर्म्मे त्वां यज्ञवाटमुपागतौ । यत्ते मांसानि गात्रेभ्य उत्कृत्तानि विशाम्पते ॥ २९ ॥ एषा ते भास्वती कीर्त्तिर्लोका-

तभिभविष्यति। यावल्लोके मनुष्यास्त्वां कथयिष्यन्ति पार्थिव ॥ ३० ॥ तावत् कीर्त्तिश्च लोकाश्च स्थास्यन्ति तव शाश्वताः। इत्येवमुक्त्वा राजानमारुरोह दिवं पुनः ॥ ३१ ॥ उशीनरोऽपि धर्म्मात्मा धर्म्मेणावृत्य रोदसी। विभ्राजमानो वपुषा प्रारुरोह त्रिविष्टपम् ॥ ३२ ॥ तदेतत् सदनं राजन् राज्ञस्तस्य महात्मनः। पश्यस्वैतन्मया सार्द्धं पुण्यं पापप्रमोचनम् ॥ ३३ ॥ अत्र वै सततं देवा मुनयश्च सनातनाः। दृश्यन्ते ब्राह्मणै राजन् पुण्यवद्भिर्म्महात्मभिः ॥ ३४ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि श्येनकपोतीये एकत्रिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

लोमश उवाच। यः कथ्यते मन्त्रविदग्धबुद्धिरौद्दालकिः श्वेतकेतुः पृथिव्याम्। तस्याश्रमं पश्य नरेन्द्र पुण्यं सदाफलैरुपपन्नं महीजैः ॥ १ ॥ साक्षादत्र श्वेतकेतुर्द्ददर्श सरस्वतीं मानुषदेहरूपाम्। वेत्स्यामि वाणीमिति संप्रवृत्तां सरस्वतीं श्वेतकेतुर्बभाषे ॥ २ ॥ तस्मिन् युगे ब्रह्मविदां वरिष्ठावास्तां मुनी मातुलभागिनेयौ। अष्टावक्रश्चैव कहोड़सूनुरौद्दालकिः श्वेतकेतुः पृथिव्याम् ॥ ३ ॥ विदेहराजस्य महीपतेस्तौ विप्रावुभौ मातुलभागिनेयौ। प्रविश्य यज्ञायतनं विवादे वन्दिं निजग्राहतुरप्रमेयौ ॥ ४ ॥ उपास्य कौन्तेय सहानुजस्त्वं तस्याश्रमं पुण्यतमं प्रविश्य। अष्टावक्रं यस्य दौहित्रमाहुर्योऽसौ वन्दिं जनकस्याथ यज्ञे। वादी विप्राग्र्यो बाल एवाभिगम्य वादे भङ्क्त्वा मज्जयामास नद्याम् ॥ ५ ॥

युधिष्ठिर उवाच। कथम्प्रभावः स बभूव विप्रस्तथाभूतं यो निजग्राह वन्दिम्। अष्टावक्रः केन चासौ बभूव तत्सर्वं मे लोमश शंस तत्त्वम् ॥ ६ ॥

लोमश उवाच। उद्दालकस्य नियतः शिष्य एको नाम्ना कहोड़ इति विश्रुतोऽभूत्। शुश्रूषुराचार्य्यवशानुवर्त्ती दीर्घं कालं सोऽध्ययनञ्चकार। तं वै विप्रः पर्य्यचरत् स शिष्यस्ताञ्च ज्ञात्वा परिचर्य्यां गुरुः सः॥ ७॥ तस्मै प्रादात् सद्य एव श्रुतञ्च भार्य्याञ्च वै दुहितरं स्वां सुजाताम्। तस्या गर्भः समभवदग्निकल्पः सोऽधीयानं पितरञ्चाप्युवाच॥ ८॥ सर्वां रात्रिमध्ययनं करोषि नेदं पितः सम्यगिवोपवर्त्तते। वेदान् साङ्गान् सर्वशास्त्रैरुपेतानधीतवानस्मि तव प्रसादात्॥ ९॥ इहैव गर्भे तेन पितर्ब्रवीमि नेदं त्वत्तः सम्यगिवोपवर्त्तते। उपालब्धः शिष्यमध्ये महर्षिः स तं कोपादुदरस्थं शशाप॥ १०॥ यस्मात् कुक्षौ वर्त्तमानो ब्रवीषि तस्मादक्रो भवितास्यष्टक्लवः। स वै तथा वक्र एवाभ्यजायदष्टावक्रः प्रथितो वै महर्षिः॥ ११॥ अस्यासीद्वै मातुलः श्वेतकेतुः स तेन तुल्यो वयसा बभूव। सम्पीड्यमाना तु तदा सुजाता सा वर्द्धमानेन सुतेन कुक्षौ॥ १२॥ उवाच भर्त्तारमिदं रहोगता प्रसाद्य हीनं वसुना धनार्थिनी। कथं करिष्याम्यधना महर्षे मासश्चायं दशमो वर्त्तते मे। नैवास्ति ते वसु किञ्चित् प्रजाता येनाहमेतामापदं निस्तरेयम्॥ १३॥ उक्तस्त्वेवं भार्य्यया वै कहोड़ो वित्तस्यार्थे जनकमथाभ्यगच्छत्। स वै तदा वादविदा निरुद्ध निमज्जितो वन्दिनेहाप्सु विप्रः॥ १४॥ उद्दालकस्तन्तु तदा निशम्य सूतेन वादेऽप्सु निमज्जितं तदा। उवाच तां तत्र ततः सुजातामष्टावक्रे गूहितव्योऽयमर्थः॥ १५॥ ररक्ष सा चापि तमस्य मन्त्रं जातोऽप्यसौ नैव शुश्राव विप्रः। उद्दालकं पितृवच्चापि मेने तथाष्टावक्रो भ्रातृवच्छ्वेतकेतुम्॥१६॥ ततो वर्षे द्वादशे श्वेतकेतुरष्टावक्रं पितुरङ्के निषण्णम्। अपाकर्षद्गृह्य पाणौ रुदन्तं नायं तवाङ्कः पितुरित्युक्तवांश्च॥ १७॥ यत्तेनोक्तं दुरुक्तं तत्तदानीं हृदि स्थितं तस्य सुदुःखमासीत्।

गृहं गत्वा मातरं सोऽभिगम्य पप्रच्छेदं क्व नु तातो ममेति ॥१८॥ ततः सुजाता परमार्त्तरूपा शापाद्भीता सर्वमेवाचचक्षे। तद्वै तत्त्वं सर्वमाज्ञाय रात्रावित्यब्रवीत् श्वेतकेतुं स विप्रः ॥ १९ ॥ गच्छाव यज्ञं जनकस्य राज्ञो बह्वाश्चर्यः श्रूयते तस्य यज्ञः। श्रोष्यावोऽत्र ब्राह्मणानां विवादमन्नञ्चाग्र्यं तत्र भोक्ष्यावहे च ॥२०॥ विचक्षणत्वञ्च भविष्यते नौ शिवश्च सौम्यश्च हि ब्रह्मघोषः। तौ जग्मतुर्मातुलभागिनेयौ यज्ञं समृद्धं जनकस्य राज्ञः। अष्टावक्रः पथि राज्ञा समेत्य प्रोत्सार्य्यमाणो वाक्यमिदं जगाद ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अष्टावक्रीये द्वात्रिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

अष्टावक्र उवाच। अन्धस्य पन्था वधिरस्य पन्थाः स्त्रियः पन्था भारवाहस्य पन्थाः। राज्ञः पन्था ब्राह्मणेनासमेत्य समेत्य तु ब्राह्मणस्यैव पन्थाः ॥ २ ॥

राजोवाच। पन्था अयं तेऽद्य मया निर्द्दिष्टो येनेच्छसि तेन कामं व्रजस्व। न पावको विद्यते वै लघीयानिन्द्रोऽपि नित्यं नमते ब्राह्मणानाम ॥ २ ॥

अष्टावक्र उवाच। प्राप्तौ स्व यज्ञं नृप सन्दिदृक्षू कौतूहलं नौ बलवान्नरेन्द्र। प्राप्ताविहावामतिथीप्रवेशं काङ्क्षावहे द्वारपतेस्तवाज्ञाम् ॥ ३ ॥ ऐन्द्रद्युम्ने यज्ञदृशाविहावां विवक्षू वै जनकेन्द्रं दिदृक्षू। तौ वै क्रोधव्याधिना दह्यमानावयञ्च नौ द्वारपालो रुणद्धि ॥ ४ ॥

द्वारपाल उवाच। वन्दिः समादेशकरा वयं स्म निबोध वाक्यञ्च समीर्य्यमाणम्। न वै बालाः प्रविशन्त्यत्र विप्रा वृद्धा विदग्धाः प्रविशन्त्यत्र विप्राः ॥ ५ ॥

अष्टावक्र उवाच। यद्यत्र वृद्धेषु कृतः प्रवेशो युक्तं प्रवेष्टुं मम द्वारपाल। वयञ्च वृद्धाश्चरितव्रताश्च वेदप्रभावेन समन्विताश्च ॥६॥ शुश्रूषवश्चापि जितेन्द्रियाश्च ज्ञानागमे चापि गताः स्म निष्ठाम्। न बाल इत्यवमन्तव्यमाहुर्बालोऽप्यग्निर्दहति स्पृश्यमानः ॥ ७ ॥

द्वारपाल उवाच। सरस्वतीमीरय वेदजुष्टामेकाक्षरां बहुरूपां विराजम्। अङ्गात्मानं समवेक्षस्व बालं किं श्लाघसे दुर्लभो वै मनीषी ॥ ८ ॥

अष्टावक्र उवाच। न ज्ञायते कायवृद्ध्या विवृद्धिर्यथाष्ठीला शाल्मलेः संप्रवृद्धा। ह्रस्वोऽल्पकायः फलितो निवृद्धो यश्चाफलस्तस्य न वृद्धभावः ॥ ९ ॥

द्वारपाल उवाच। वृद्धेभ्य एवेह मतिं स्म बाला गृह्णन्ति कालेन भवन्ति वृद्धाः। न हि ज्ञानमल्पकालेन शक्यं कस्माद्बालः स्थविर इव प्रभाषसे ॥ १० ॥

अष्टावक्र उवाच। न तेन स्थविरो भवति येनास्य पलितं शिरः। बालोऽपि यः प्रजानाति तं देवाः स्थविरं विदुः ॥ ११ ॥ न हायनैर्न पलितैर्न वित्तेन न बन्धुभिः। ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् ॥ १२ ॥ दिदृक्षुरस्मि संप्राप्तो बन्दिनं राजसंसदि। निवेदयस्व मां द्वाःस्थ राज्ञे पुष्करमालिने ॥ १३ ॥ द्रष्टास्यद्य वदतोऽस्मान् द्वारपाल मनीषिभिः। सह वादे विवृद्धे तु बन्दिनञ्चापि निर्ज्जितम् ॥ १४ ॥ पश्यन्तु विप्राः परिपूर्णविद्याः सहैव राज्ञा सपुरोधमुख्याः। उताहो वाप्युच्चतां नीचतां वा तूष्णीम्भूतेष्वेव सर्व्वेष्वथाद्य ॥ १५ ॥

द्वारपाल उवाच। कथं यज्ञं दशवर्षो विशेस्त्वं विनीतानां विदुषां संप्रवेशम्। उपायतः प्रयतिष्ये तवाहं प्रवेशने कुरु यत्नं यथावत् ॥ १६ ॥

अष्टावक्र उवाच। भो भो राजन् जनकानां वरिष्ठ त्वं वै

सम्राट् त्वयि सर्वं समृद्धम्। त्वं वा कर्त्ता कर्मणां यज्ञियानां ययातिरेको नृपतिर्वा पुरस्तात् ॥ १७ ॥ विद्वान् वन्दी वादविदो निगृह्य वादे भग्नानप्रतिशङ्कमानः। त्वयाभिसृष्टैः पुरुषैराप्त-कृद्भिर्जले सर्वान् मज्जयतीति नः श्रुतम् ॥ १८ ॥ सोऽहं श्रुत्वा ब्राह्मणानां सकाशे ब्रह्माद्वैतं कथयितुमागतोऽस्मि। क्वासौ वन्दी यावदेनं समेत्य नक्षत्राणीव सविता नाशयामि ॥ १९ ॥

राजोवाच। आशंससे बन्दिनं वै विजेतुमविज्ञाय त्वं वाक्य-बलं परस्य। विज्ञातवीर्य्यैः शक्यमेवं प्रवक्तुं दृष्टश्चासौ ब्राह्मणै-र्वेदशीलैः ॥ २० ॥ आशंससे त्वं वन्दिनं वै विजेतुमबिज्ञात्वा तु बलं बन्दिनोऽस्य। समागता ब्राह्मणास्तेन पूर्वं न शोभन्ते भास्करेणेव ताराः ॥ २१ ॥ आशंसन्तो बन्दिणं जेतुकामास्तस्या-न्तिकं प्राप्य विलुप्तशोभाः। विज्ञानमत्ता निःसृताश्च तात कथं सदस्यैर्वचनं विस्तरेयुः ॥ २२ ॥

अष्टावक्र उवाच। विवादितोऽसौ न हि मादृशैर्हि सिंही-कृतस्तेन वदत्यभीतः। समेत्य मां निहतः शेष्यतेऽद्य मार्गे भग्नं शकटमिवाचलाक्षम् ॥ २३ ॥

राजोवाच। त्रिंशकद्वादशांशस्य चतुर्विंशतिपर्वणः। य-स्त्रिषष्टिशतारस्य वेदार्थं स परः कविः ॥ २४ ॥

अष्टावक्र उवाच। चतुर्विंशतिपर्व त्वां षण्णाभि द्वादशप्रधि। तत्त्रिषष्टिशतारं वै चक्रं पातु सदागति ॥ २५ ॥

राजोवाच। बड़वे इव संयुक्ते श्येनपाते दिवौकसाम्। कस्तयोर्गर्भमाधत्ते गर्भं सुषुवतुश्च कम् ॥ १६ ॥

अष्टावक्र उवाच। मास्म ते ते गृहे राजन् शात्रवाणामपि ध्रुवम्। वातसारथिरागन्ता गर्भं सुषुवतुश्च तम् ॥ २७ ॥

राजोवाच। किंस्वित् सुप्तन्न निमिषति किंस्विज्जातं न चोपति। कस्य स्विद्हृदयं नास्ति किंस्विद्वेगेन वर्द्धते ॥ २८ ॥

अष्टावक्र उवाच । मत्स्यः सुप्तो न निमिषत्यण्डं जातं न चोपति । अश्मनो हृदयं नास्ति नदी वेगेन वर्द्धते ॥ २९ ॥

राजोवाच । न त्वां मन्ये मानुषं देवसत्त्व न त्वं बालः स्थविरः सम्मतो मे । न ते तुल्यो विद्यते वाक्प्रलापे तस्माद्द्वारं वितराम्येष बन्दी ॥ ३० ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अष्टावक्रीये त्रयस्त्रिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

अष्टावक्र उवाच । अत्रोग्रसेनेन समितेषु राजन् समागतेष्व-प्रतिमेषु राजसु । नावैमि बन्दिं वरमत्र वादिनां महाजले हंस-मिवाददामि ॥ १ ॥ न मेऽद्य वक्ष्यस्यतिवादिमानिन् ग्लहं प्रपन्नः सरितामिवागमः । हुताशनस्येव समिद्धतेजसः स्थिरो भवस्वेह ममाद्य बन्दिन् ॥ २ ॥ व्याघ्रं शयानं प्रति मा प्रबोध आशीविषं सृक्कणी संलिहानम् । पदाहतस्येह शिरोऽभिहत्य नादष्टो वै मोक्ष्यसे तन्निबोध ॥ ३ ॥ यो वै दर्पात् संहननोपपन्नः सुदुर्बलः पर्वतमाविहन्ति । तस्यैव पाणिः सनखो विदीर्य्यते न चैव शैलस्य हि दृश्यते व्रणः ॥ ४ ॥ सर्वे राज्ञो मैथिलस्य मैनाकस्येव पर्वताः । निकृष्टभूता राजानो वत्सा ह्यनडुहो यथा ॥ ५ ॥ यथा महेन्द्रः प्रवरः सुराणां नदीषु गङ्गा प्रवरा यथैव । तथा नृपाणां प्रवरस्त्वमेको बन्दिं समाभ्यानय मत्सकाशम् ॥ ६ ॥

लोमश उवाच । एवमष्टावक्रः समितौ हि गर्ज्जन् जात-क्रोधो बन्दिनमाह राजन् । उक्ते वाक्ये चोत्तरं मे ब्रवीहि वाक्यस्य चाप्युत्तरं ते ब्रवीमि ॥ ७ ॥

बन्द्युवाच । एक एवाग्निर्बहुधा समिध्यते एकः सूर्य्यः सर्व-

मिदं विभाति। एको वीरो देवराजोऽरिहन्ता यमः पितॄणा-
मीश्वरश्चैक एव ॥ ८ ॥

अष्टावक्र उवाच। द्वाविन्द्राग्नी चरतो वै सखायौ द्वौ
देवर्षी नारदपर्वतौ च। द्वावश्विनौ द्वे रथस्यापि चक्रे भार्य्या-
पती द्वौ विहितौ विधात्रा ॥ ९ ॥

वन्द्युवाच। त्रिः सूयते कर्म्मणा वै प्रजेयं त्रयो युक्ता वाज-
पेयं वहन्ति। अध्वर्य्यवस्त्रिसवनानि तन्वते त्रयो लोकास्त्रीणि
ज्योतींषि चाहुः ॥ १० ॥

अष्टावक्र उवाच। चतुष्टयं ब्राह्मणानां निकेतं चत्वारो
वर्णा यज्ञमिमं वहन्ति। दिशश्चतस्रो वर्णचतुष्टयञ्च चतुष्पदा
गौरपि शश्वदुक्ता ॥ ११ ॥

वन्द्युवाच। पञ्चाग्नयः पञ्चपदा च पङ्क्तिर्यज्ञाः तञ्चैवाप्यथ
पञ्चेन्द्रियाणि। दृष्टा वेदे पञ्चचूडाप्सरांश्च लोके ख्यातं पञ्च-
नदञ्च पुण्यम् ॥ १२ ॥

अष्टावक्र उवाच। षड़ाधाने दक्षिणामाहुरेके षट् चैवेमे
ऋतवः कालचक्रम्। षड़िन्द्रियाणीत्युत षट्कृत्तिकाश्च षट् सा-
द्यस्काः सर्ववेदेषु दृष्टाः ॥ १३ ॥

वन्द्युवाच। सप्त ग्राम्याः पशवः सप्त वन्याः सप्तच्छन्दांसि
क्रतुमेकं वहन्ति। सप्तर्षयः सप्त चाप्यर्हणानि सप्ततन्त्री प्रथिता
चैव वीणा ॥ १४ ॥

अष्टावक्र उवाच। अष्टौ शाणाः शतमानं वहन्ति तथाष्ट-
पादः शरभः सिंहघाती। अष्टौ वसून् शुश्रुम देवतासु यूप-
श्चाष्टास्त्रिर्विहितः सर्वयज्ञे ॥ १५ ॥

वन्द्युवाच। नवैवोक्ताः सामिधेन्यः पितॄणां तथा प्राहु-
र्नवयोगं विसर्गम्। नवाक्षरा बृहती सम्प्रदिष्टा नवैव योगो
गणनामेति शश्वत् ॥ १६ ॥

अष्टावक्र उवाच । दिशो दशोक्ताः पुरुषस्य लोके सहस्रमाहुर्दशपूर्णं शतानि । दशैव मासान् बिभ्रति गर्भवत्यो दशैरेका दश दाशा दशार्हाः ॥ १७ ॥

वन्द्युवाच । एकादशैकादशिनः पशूनामेकादशैवात्र भवन्ति यूपाः । एकादश प्राणभृतां विकारा एकादशोक्ता दिवि देवेषु रुद्राः ॥ १८ ॥

अष्टावक्र उवाच । सम्वत्सरं द्वादशमासमाहुर्ज्जगत्याः पादो द्वादशैवाक्षराणि । द्वादशाहः प्राकृतो यज्ञ उक्तो द्वादशादित्यान् कथयन्तीह धीराः ॥ १९ ॥

वन्द्युवाच । त्रयोदशी तिथिरुक्ता प्रशस्ता त्रयोदशद्वीपवती मही च ।

लोमश उवाच । एतावदुक्त्वा विरराम वन्दी श्लोकस्यार्द्धं व्याजहाराष्टवक्रः ॥ २० ॥

अष्टावक्र उवाच । त्रयोदशाहानि ससार केशी त्रयोदशादीन्यतिच्छन्दांसि चाहुः ॥ २१ ॥ ततो महानुदतिष्ठन्निनादस्तूष्णीम्भूतं सूतपुत्रं निशम्य । अधोमुखं ध्यानपरं तदानीमष्टावक्रञ्चाप्युदीर्य्यन्तमेव ॥ २२ ॥ तस्मिंस्तथा संकुले वर्त्तमाने स्फीते यज्ञे जनकस्योत राज्ञः । अष्टावक्रं पूजयन्तोऽभ्युपेयुर्विप्राः सर्वे प्राञ्जलयः प्रतीताः ॥ २३ ॥

अष्टावक्र उवाच । अनेनैव ब्राह्मणाः शुश्रुवांसो वादे जित्वा सलिले मज्जिताः प्राक् । तानेव धर्म्मानयमद्य वन्दी प्राप्नोतु गृह्याप्सु निमज्जयैनम् ॥

वन्द्युवाच । अहं पुत्रो वरुणस्योत राज्ञस्तत्रास सत्रं द्वादशवार्षिकं वै । सत्रेण ते जनकतुल्यकालं तदर्थं ते प्रहिता मे द्विजाग्र्याः ॥२५॥ ते तु सर्वे वरुणस्योत यज्ञं द्रष्टुं गता इम आयान्ति भूयः । अष्टावक्रं पूजये पूजनीयं यस्य हेतोर्ज्जनितारं समेष्ये ॥ २६ ॥

अष्टावक्र उवाच । विप्राः समुद्राम्भसि मज्जिता ये वाचा जिता मेधया चाविद्वानाः । तां मेधया वाचमथोज्जहार यथा वाचमवचिन्वन्ति सन्तः ॥ २७ ॥ अग्निर्द्दहन् जातवेदाः सतां ग्रहान् विसर्ज्जयंस्तेजसा न स्म धाक्षीत् । बालेषु पुत्रेषु कृपणं वदत्सु तथा वाचमवचिन्वन्ति सन्तः ॥ २८ ॥ श्लेष्मातकी क्षीण-वर्चाः शृणोषि उताहो त्वां स्तुतयो मादयन्ति । हस्तीव त्वं जनक वितुद्यमानो न मामिकां वाचमिमां शृणोषि ॥ २९ ॥

जनक उवाच । शृणोमि वाचं तव दिव्यरूपाममानुषीं दिव्यरूपोऽसि साक्षात् । अजैषीर्यद्वन्दिनं त्वं विवादे निसृष्ट एष तव कामोऽद्य वन्दी ॥ ३० ॥

अष्टावक्र उवाच । नानेन जीवता कश्चिदर्थो मे वन्दिना नृप । पिता यद्यस्य वरुणो मज्जयैनं जलाशये ॥ ३१ ॥

वन्द्युवाच । अहं पुत्रो वरुणस्योत राज्ञो न मे भयं विद्यते मज्जितस्य । इमं मुहूर्त्तं पितरं द्रक्ष्यतेऽयमष्टावक्रश्चिरनष्टं कहोड़म् ॥ ३२ ॥

लोमश उवाच । ततस्ते पूजिता विप्रा वरुणेन महात्मना । उदतिष्ठंस्ततः सर्व्वे जनकस्य समीपतः ॥ ३३ ॥

कहोड़ उवाच । इत्यर्थमिच्छन्ति सुतान् जना जनक कर्म्मणा । यदहं नाशकं कर्त्तुं तत् पुत्रः कृतवान् मम ॥ ३४ ॥ उताबलस्य बलवानुत बालस्य पण्डितः । उत वाविदुषो विद्वान् पुत्रो जनक जायते ॥ ३५ ॥ शितेन ते परशुना स्वयमेवान्तको नृप । शिरांस्यपहरन्नाजौ रिपूणां भद्रमस्तु ते ॥ ३६ ॥ महदौक्थ्यं गीयते साम चाग्र्यं सम्यक् सोमः पीयते चात्र सत्रे । शुचीन् भागान् प्रतिजगृहुश्च हृष्टाः साक्षाद्देवा जनकस्योत राज्ञः ॥ ३७ ॥

लोमश उवाच । समुत्थितेष्वथ सर्व्वेषु राजन् विप्रेषु तेष्व-

धिकं सुप्रमेषु । अनुज्ञातो जनकेनाथ राज्ञा विवेश तोयं सागरस्योत बन्दी ॥ ३८ ॥ अष्टावक्रः पितरं पूजयित्वा सम्पूजितो ब्राह्मणैस्तैर्यथावत् । प्रत्याजगामाश्रममेव चाग्र्यं जित्वा सौतिं सहितो मातुलेन ॥ ३९ ॥ ततोऽष्टावक्रं मातुरथान्तिके पिता नदीं समङ्गां शीघ्रमिमां विशस्व । प्रोवाच चैनं स तथा विवेश समैरङ्गैश्चापि बभूव सद्यः ॥ ४० ॥ नदी समङ्गा च बभूव पुण्या यस्यां स्नातो मुच्यते किल्बिषाद्धि । त्वमप्येनां स्नानपानावगाहैः सभ्रातृकः सहभार्य्यो विशस्व ॥ ४१ ॥ अत्र कौन्तेय सहितो भ्रातृभिस्त्वं सुखोषितः सहविप्रैः प्रतीतः । पुण्यान्यन्यानि शुचिकर्मैकभक्तिर्मया सार्द्धञ्चरिताम्याजमीढ ॥ ४२ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अष्टावक्रीये
चतुस्त्रिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

लोमश उवाच । एषा मधुविला राजन् समङ्गा संप्रकाशते । एतत् कर्द्दमिलं नाम भरतस्याभिषेचनम् ॥ १ ॥ अलक्ष्म्या किल संयुक्तो वृत्रं हत्वा शचीपतिः । आप्लुतः सर्वपापेभ्यः समङ्गायां व्यमुच्यत ॥ २ ॥ एतद्विनशनं कुक्षौ मैनाकस्य नरर्षभ । अदितिर्यत्र पुत्रार्थं तदन्नमपचत् पुरा ॥ ३ ॥ एनं पर्वतराजानमारुह्य भरतर्षभाः । अयशस्यामसंशब्द्यामलक्ष्मीं व्यपनोत्स्यथ ॥४॥ एते कनखला राजन्नृषीणां दयिता नगाः । एषा प्रकाशते गङ्गा युधिष्ठिर महानदी ॥ ५ ॥ सनत्कुमारो भगवानत्र सिद्धिमगात् पुरा । आजमीढावगाह्यैनां सर्वपापैः प्रमोक्ष्यसे ॥ ६ ॥ अपां ह्रदञ्च पुण्याख्यं भृगुतुङ्गञ्च पर्वतम् । तूष्णीगङ्गे च कौन्तेय सामात्यः समुपस्पृश ॥ ७ ॥ आश्रमः स्थूलशिरसो रमणीयः प्रकाशते । अत्र मानञ्च कौन्तेय क्रोधञ्चैव विवर्जय ॥ ८ ॥ एष

रैभ्याश्रमः श्रीमान् पाण्डवेय प्रकाशते। भारद्वाजो यत्र कवि-र्यवक्रीतो व्यनश्यत॥ ९॥

युधिष्ठिर उवाच। कथं युक्तोऽभवदृषिर्भारद्वाजः प्रतापवान्। किमर्थञ्च यवक्रीतः पुत्रोऽनश्यत वै मुनेः॥ १०॥ एतत् सर्वं यथा-वृत्तं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः। कर्म्मभिर्देवकल्पानां कीर्त्त्यमानै-र्भृशं रमे॥ ११॥

लोमश उवाच। भरद्वाजश्च रैभ्यश्च सखायौ सम्बभूवतुः। तावूषतुरिहात्यन्तं प्रीयमानावनन्तरम्॥ १२॥ रैभ्यस्य तु सुतावास्तामर्व्वावसुपरावसू। आसीद्यवक्रीः पुत्रस्तु भरद्वाजस्य भारत॥ १३॥ रैभ्यो विद्वान् सहापत्यस्तपस्वी चेतरोऽभवत्। तयोश्चाप्यतुला कीर्त्तिर्बाल्यात् प्रभृति भारत॥ १४॥ यवक्रीः पितरं दृष्ट्वा तपस्विनमसत्कृतम्। दृष्ट्वा च सत्कृतं विप्रै रैभ्यं पुत्रैः सहानघ॥ १५॥ पर्य्यतप्यत तेजस्वी मन्युनाभिपरिप्लुतः। तपस्तेपे ततो घोरं वेदज्ञानाय पाण्डव॥ १६॥ स समिद्धे महत्यग्नौ शरीरमुपतापयन्। जनयामास सन्तापमिन्द्रस्य सु-महातपाः॥ १७॥ तत इन्द्रो यवक्रीतमुपगम्य युधिष्ठिर। अब्र-वीत् कस्य हेतोस्त्वमास्थितस्तप उत्तमम्॥ १८॥

यवक्रीत उवाच। द्विजानामनधीता वै वेदाः सुरगणार्च्चित। प्रतिभान्त्विति तप्येऽहमिदं परमकं तपः॥ १९॥ स्वाध्यायार्थं समारम्भो ममायं पाकशासन। तपसा ज्ञातुमिच्छामि सर्व्व-ज्ञानानि कौशिक॥ २०॥ कालेन महता वेदाः शक्या गुरु-मुखाद्विभो। प्राप्तुं तस्मादयं यत्नः परमो मे समास्थितः॥ २१॥

इन्द्र उवाच। अमार्ग एष विप्रर्षे येन त्वं यातुमिच्छसि। किं विघातेन ते विप्र गच्छाधीहि गुरोर्मुखात्॥ २२॥

लोमश उवाच। एवमुक्त्वा गतः शक्रो यवक्रीरपि भारत। भूय एवाकरोद्यत्नं तपस्यमितविक्रमः॥ २३॥ घोरेण तपसा

राजंस्तप्यमानो महत्तपः। सन्तापयामास भृशं देवेन्द्रमिति नः श्रुतम् ॥ २४ ॥ तं तथा तप्यमानन्तु तपस्तीव्रं महामुनिम्। उपेत्य बलभिद्देवो वारयामास वै पुनः ॥ २५ ॥ अशक्योऽर्थः समारब्धो नैतद्बुद्धिकृतं तव। प्रतिभास्यन्ति वै वेदास्तव चैव पितुश्च ते ॥ २६ ॥

यवक्रीत उवाच। न चैतदेवं क्रियते देवराज ममेप्सितम्। महता नियमेनाहं तप्स्ये घोरतरं तपः ॥ २७ ॥ समिद्धेऽग्नावुपाकृत्याङ्गमङ्गं होष्यामि वा मघवंस्तन्निबोध। यद्येतदेवं न करोषि कामं ममेप्सितं देवराजेह सर्वम् ॥ २८ ॥

लोमश उवाच। निश्चयं तमभिज्ञाय मुनेस्तस्य महात्मनः। प्रतिवारणहेत्वर्थं बुद्ध्या सञ्चिन्त्य बुद्धिमान् ॥ २९ ॥ तत इन्द्रोऽकरोद्रूपं ब्राह्मणस्य तपस्विनः। अनेकशतवर्षस्य दुर्बलस्य सयक्ष्मणः ॥ ३० ॥ यवक्रीतस्य यत्तीर्थमुचितं शौचकर्मणि। भागीरथ्यां तत्र सेतुं बालुकाभिश्चकार सः ॥ ३१ ॥ यदास्य वदतो वाक्यं न स चक्रे द्विजोत्तमः। बालुकाभिस्ततः शक्रो गङ्गां समभिपूरयन् ॥ ३२ ॥ बालुकामुष्टिमनिशं भागीरथ्यां व्यसर्जयत्। सेतुमभ्यारभच्छक्रो यवक्रीतं निदर्शयन् ॥ ३३ ॥ तं ददर्श यवक्रीतो यत्नवन्तं निबन्धने। प्रहसंश्चाब्रवीद्वाक्यमिदं स मुनिपुङ्गवः ॥ ३४ ॥ किमिदं वर्त्तते ब्रह्मन् किञ्च ते ह चिकीर्षितम्। अतीव हि महान् यत्नः क्रियतेऽयं निरर्थकः ॥ ३५ ॥

इन्द्र उवाच। बन्धिष्ये सेतुना गङ्गां सुखः पन्था भविष्यति। क्लिश्यते हि जनस्तात तरमाणः पुनः पुनः ॥ ३६ ॥

यवक्रीत उवाच। नायं शक्यस्त्वया बद्धुं महानोघस्तपोधन। अशक्याद्विनिवर्त्तस्व शक्यमर्थं समारभ ॥ ३७ ॥

इन्द्र उवाच। यथैव भवता चेदं तपो वेदार्थमुद्यतम्। अशक्यं तद्वदस्माभिरयं भारः समाहितः ॥ ३८ ॥

यवक्रीत उवाच। यथा तव निरर्थोऽयमारम्भस्त्रिदशेश्वर। तथा यदि ममापीदं मन्यसे पाकशासन ॥ ३९ ॥ क्रियतां यद्भवेच्छक्यं त्वया सुरगणेश्वर। वरांश्च मे प्रयच्छान्यान् यैरन्यान् भवितास्म्यति ॥ ४० ॥

लोमश उवाच। तस्मै प्रादाद्वरानिन्द्र उक्तवान् यान् महातपाः। प्रतिभास्यन्ति ते वेदाः पित्रा सह यथेप्सिताः ॥ ४१ ॥ यच्चान्यत् काङ्क्षसे कामं यवक्रिन् गम्यतामिति। स लब्धकामः पितरमभ्येत्याथेदमब्रवीत् ॥ ४२ ॥

यवक्रीत उवाच। प्रतिभास्यन्ति वै वेदा मम तातस्य चोभयोः। अतीवान्यान् भविष्यावो वरा लब्धास्तथा मया ॥ ४३ ॥

भरद्वाज उवाच। दर्पस्ते भविता तात वरान् लब्ध्वा यथेप्सितान्। स दर्पपूर्णः कृपणः क्षिप्रमेव विनङ्क्ष्यसि ॥ ४४ ॥ तत्राप्युदाहरन्तीमा गाथा देवैरुदाहृताः। मुनिरासीत् पुरा पुत्र बालधिर्नाम वीर्य्यवान् ॥ ४५ ॥ स पुत्रशोकादुद्विग्नस्तपस्तेपे सुदुष्करम्। भवेन्मम सुतोऽमर्त्य इति तं लब्धवांश्च सः ॥ ४६ ॥ तस्य प्रसादो वै देवैः कृतो नत्वमरैः समः। नामर्त्यो विद्यते मर्त्यो निमित्तायुर्भविष्यति ॥ ४७ ॥

बालधिरुवाच। तथेमे पर्व्वताः शश्वत्तिष्ठन्ति सुरसत्तमाः। अक्षयास्तन्निमित्तं मे सुतस्यायुर्भविष्यति ॥ ४८ ॥

भरद्वाज उवाच। तस्य पुत्रस्तदा यज्ञे मेधावी क्रोधनस्तदा। स तच्छ्रुत्वाकरोद्दर्पमृषींश्चैवावमन्यत ॥ ४९ ॥ विकुर्व्वाणो मुनीनाञ्च व्यचरत् स महीमिमाम्। आससाद महावीर्य्यं धनुषाक्षं मनीषिणम् ॥ ५० ॥ तस्यापचक्रे मेधावी तं शशाप स वीर्य्यवान्। भव भस्मेति चोक्तः स न भस्म समपद्यत ॥ ५१ ॥ धनुषाक्षस्तु तं दृष्ट्वा मेधाविनमनामयम्। निमित्तमस्य महिषैर्भेदयामास वीर्य्यवान् ॥ ५२ ॥ स निमित्ते विनष्टे तु ममार

सहसा विभुः । तं मृतं पुत्रमादाय विललाप ततः पिता ॥५३॥
लालप्यमानं तं दृष्ट्वा मुनयः परमार्त्तवत् । ऊचुर्वेदविदः सर्वे
गाथां यां तां निबोध मे ॥ ५४ ॥ न दिष्टमर्थमत्येतुमीशो मर्त्त्यः
कथञ्चन । महिषैर्भेदयामास धनुषाद्यो महीधरान् ॥ ५५ ॥ एवं
लब्ध्वा वरान् बाला दर्पपूर्णास्तपस्विनः । चिप्रमेव विनश्यन्ति
यथा न स्यात्तथा भवान् ॥ ५६ ॥ एष रैभ्यो महावीर्य्यः पुत्रौ
चास्य तथाविधौ । तं यथा पुत्र नाभ्येषि तथा कुर्य्यास्त्वतन्द्रितः
॥ ५७ ॥ स हि क्रुद्धः समर्थश्च पुत्र पीड़यितुं रुषा । रैभ्यश्चापि
तपस्वी च कोपनश्च महानृषिः ॥ ५८ ॥

यवक्रीत उवाच । एवं करिष्ये मा तापं तात कार्षीः कथ-
ञ्चन । यथा हि मे भवान्मान्यस्तथा रैभ्यः पिता मम ॥ ५९ ॥

लोमश उवाच । उक्त्वा स पितरं श्लक्ष्णं यवक्रीरकुतोभयः ।
विप्रकुर्वन्नृषीनन्यानतुष्यत् परया मुदा ॥ ६० ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि यवक्रीतोपाख्याने
पञ्चत्रिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

लोमश उवाच । चंक्रम्यमाणः स तदा यवक्रीरकुतोभयः ।
जगाम माधवे मासि रैभ्याश्रमपदं प्रति ॥ १ ॥ स ददर्शाश्रमे
रम्ये पुष्पितद्रुमभूषिते । विचरन्तीं स्नुषां तस्य किन्नरीमिव
भारत ॥ २ ॥ यवक्रीस्तामुवाचेदमुपतिष्ठस्व मामिति । निर्लज्जो
लज्जया युक्तां कामेन हृतचेतनः ॥ ३ ॥ सा तस्य शीलमाज्ञाय
तस्माच्छापाच्च बिभ्यती । तेजस्वितां च रैभ्यस्य तथेत्युक्त्वा जगाम
ह ॥ ४ ॥ तत एकान्तमुन्नीय सज्जयामास भारत । आजगाम
तदा रैभ्यः स्वमाश्रममरिन्दम ॥ ५ ॥ रुदन्तीं च स्नुषां दृष्ट्वा
भार्य्यामार्त्तां परावसोः । सान्त्वयन् श्लक्ष्णया वाचा पर्य्यपृच्छद्-

युधिष्ठिर ॥ ६ ॥ सा तस्मै सर्व्वमाचष्ट यवक्रीभाषितं शुभा। प्रत्युक्तञ्च यवक्रीतं प्रेचापूर्वं तथात्मना ॥ ७ ॥ शृण्वानस्यैव रैभ्यस्य यवक्रेस्तद्विचेष्टितम्। दहन्निव तदा चेतः क्रोधः समभवन्महान् ॥ ८ ॥ स तदा मन्युमाविष्टस्तपस्वी कोपनो भृशम्। अवलुञ्च्य जटामेकां जुहावाग्नौ सुसंस्कृते ॥ १० ॥ ततः समभवन्नारी तस्या रूपेण सम्मिता। अवलुञ्च्य पराञ्चाथ जुहावाग्नौ जटां पुनः ॥ ११ ॥ ततः समभवद्रक्षो घोराक्षं भीमदर्शनम्। अब्रूतां तौ तदा रैभ्यं किङ्कार्य्यं करवावहे ॥ १२ ॥ तावब्रवीदृषिः क्रुद्धो यवक्रीर्वध्यतामिति। जग्मतुस्तौ तथेत्युक्त्वा यवक्रीतजिघांसया ॥ १३ ॥ ततः सा समुपस्थाय कृत्या सृष्टा महात्मना। कमण्डलुं जहारास्य मोहयित्वेव भारत ॥१४॥ उच्छिष्टन्तु यवक्रीतमपकृष्ट-कमण्डलुम्। तत उद्यतशूलः सन्राक्षसः समुपाद्रवत् ॥ १५ ॥ तमाद्रवन्तं संप्रेक्ष्य शूलहस्तं जिघांसया। यवक्रीः सहसोत्थाय प्राद्रवद्येन वै सरः। २६ ॥ जलहीनं सरो दृष्ट्वा यवक्रीस्त्वरितः पुनः। जगाम सरितः सर्वास्ताश्चाप्यासन् विशोषिताः ॥ १७ ॥ स काल्यमानो घोरेण शूलहस्तेन रक्षसा। अग्निहोत्रं पितुर्भीत सहसा प्रविवेश ह ॥ १८ ॥ स वै प्रविशमानस्तु शूद्रेणान्धेन रक्षिणा। निगृहीतो बलाद्द्वारि सोऽवातिष्ठत पार्थिव ॥१९॥ निगृहीतन्तु शूद्रेण यवक्रीतं स राक्षसः। ताड़यामास शूलेन स भिन्नहृदयोऽपतत् ॥ २० ॥ यवक्रीतं स हत्वा तु राक्षसो रैभ्यमागमत्। अनुज्ञातस्तु रैभ्येण तया नार्य्या सहावसत् ॥२०॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि यवक्रीतोपाख्याने षट्त्रिंशदधिकशतोऽध्यायः १३६ ॥

लोमश उवाच । भारद्वाजस्तु कौन्तेय कृत्वा स्वाध्यायमाह्निकम् । समित्कलापमादाय प्रविवेश स्वमाश्रमम् ॥ १ ॥ तं स्म दृष्ट्वा पुरा सर्वे प्रत्युत्तिष्ठन्ति पावकाः । न त्वेनमुपतिष्ठन्ति हतपुत्रं तदाग्नयः ॥ २ ॥ वैकृतं त्वग्निहोत्रे स लक्षयित्वा महातपाः । तमन्धं शूद्रमासीनं गृहपालमथाब्रवीत् ॥ ३ ॥ किन्नु मे नाग्नयः शूद्र प्रतिनन्दन्ति दर्शनम् । त्वञ्चापि न यथापूर्वं कच्चित् क्षेममिहाश्रमे ॥ ४ ॥ कच्चिन्न रैभ्यं पुत्रो मे गतवानल्पचेतनः । एतदाचक्ष्व मे शीघ्रं न हि शुध्यति मे मनः ॥ ५ ॥

शूद्र उवाच । रैभ्यं यातो नूनमयं पुत्रस्ते मन्दचेतनः । तथा हि निहतः शेते राक्षसेन बलीयसा ॥ ६ ॥ प्रकाल्यमानस्तेनायं शूलहस्तेन रक्षसा । अग्न्यागारं प्रति द्वारि मया दोर्भ्यां निवारितः ॥ ७ ॥ ततः स विहताशोऽत्र जलकामोऽशुचिर्ध्रुवम् । निहतः सोऽतिवेगेन शूलहस्तेन रक्षसा ॥ ८ ॥ भारद्वाजस्तु तच्छ्रुत्वा शूद्रस्य विप्रियं महत् । गतासुं पुत्रमादाय विललाप सुदुःखितः ॥ ९ ॥

भारद्वाज उवाच । ब्राह्मणानां किलार्थाय ननु त्वं तप्तवांस्तपः । द्विजानामनधीता वै वेदाः संप्रतिभान्त्विति ॥ १० ॥ तथा कल्याणशीलस्त्वं ब्राह्मणेषु महात्मसु । अनागाः सर्वभूतेषु कर्कशत्वमुपेयिवान् ॥ ११ ॥ प्रतिषिद्धो मया तात रैभ्यावसथदर्शनात् । गतवानेव तं द्रष्टुं कालान्तकयमोपमम् ॥ १२ ॥ यः स जानन्महातेजा वृद्धस्यैकं ममात्मजम् । गतवानेव कोपस्य वशं परमदुर्मतिः ॥ १३ ॥ पुत्रशोकमनुप्राप्त एष रैभ्यस्य कर्मणा । त्यक्ष्यामि त्वामृते पुत्र प्राणानिष्टतमान् भुवि ॥ १४ ॥ यथाहं पुत्रशोकेन देहं त्यक्ष्यामि किल्बिषी । तथा ज्येष्ठः सुतो रैभ्यं हिंस्याच्छीघ्रमनागसम् ॥ १५ ॥ सुखिनो वै नरा येषां जात्या पुत्रो न विद्यते । ये पुत्रशोकमप्राप्य विचरन्ति यथासुखम् ॥१६॥

से तु पुत्रकृताच्छोकाद्भृशं व्याकुलचेतसः। शपन्तीष्टान् सखी-
नार्त्तास्तेभ्य पापतरो नु कः॥ १७॥ परासुश्च सुतो दृष्टः शप्त-
श्चेष्टः सखा मया। ईदृशीमापदं कोऽत्र द्वितीयोऽनुभविष्यति॥१८॥

लोमश उवाच। विलप्यैवं बहुविधं भारद्वाजोऽदहत् सुतम्।
सुसमिद्धं ततः पश्चात् प्रविवेश हुताशनम्॥ १९॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि यवक्रीतोपाख्याने
सप्तत्रिंशदधिकशतोऽध्यायः॥ १३७॥

लोमश उवाच। एतस्मिन्नेव काले तु बृहद्युम्नो महीपतिः।
सत्रं तेने महाभागो रैभ्ययाज्यः प्रतापवान्॥ १॥ तेन रैभ्यस्य
वै पुत्रावर्वावसुपरावसू। वृतौ सहायौ सत्रार्थं बृहद्युम्नेन
धीमता॥ २॥ तत्र तौ समनुज्ञातौ पित्रा कौन्तेय जग्मतुः।
आश्रमे त्वभवद्रैभ्यो भार्य्या चैव परावसोः॥ ३॥ तथावलोक-
कोऽगच्छद्गृहानेकः परावसुः। कृष्णाजिनेन संवीतं ददर्श पितरं
वने॥ ४॥ जघन्यरात्रे निद्रान्धः सावशेषे तमस्यसि। चरन्तं
गहनेऽरण्ये मेने स पितरं मृगम्॥ ५॥ मृगन्तु मन्यमानेन
पिता वै तेन हिंसितः। अकामयानेन तदा शरीरत्राणमिच्छता
॥ ६॥ तस्य स प्रेतकार्य्याणि कृत्वा सर्वाणि भारत। पुनरा-
गत्य तत्सत्रमब्रवीद्भ्रातरं वचः॥ ७॥ इदं कर्म न शक्तस्त्वं वोढु-
मेकः कथञ्चन। मया च हिंसितस्तातो मन्यमानेन तं मृगम्
॥ ८॥ सोऽस्मदर्थे व्रतं तात चर त्वं ब्रह्महिंसनम्। समर्थोऽप्यहं-
मेकाकी कर्म कर्त्तुमिदं मुने॥ ९॥

अर्वावसुरुवाच। करोतु वै भवान् सत्रं बृहद्युम्नस्य धीमतः।
ब्रह्मवध्याञ्चरिष्येऽहं त्वदर्थं नियतेन्द्रियः॥ १०॥

लोमश उवाच। स तस्य ब्रह्मवध्यायाः पारं गत्वा युधिष्ठिर।
अर्वावसुस्तदा सत्रमाजगाम पुनर्मुनिः॥ ११॥ ततः परावसु-

दृष्ट्वा भ्रातरं समुपस्थितम्। धृष्टद्युम्नमुवाचेदं वचनं हर्षगद्गदम्॥ १२॥ एष ते ब्रह्महा यज्ञं मा द्रष्टुं प्रविशेदिति। ब्रह्महा प्रेक्षितेनापि पीडयेत्त्वामसंशयम्॥ १३॥

लोमश उवाच। तच्छ्रुत्वैव तदा राजा प्रेष्यानाह स विश्रुतः। प्रेष्यैरुत्सार्यमाणस्तु राजन्नर्वावसुस्तदा॥१४॥ न मया ब्रह्महत्येयं कृतेत्याह पुनः पुनः। उच्यमानोऽसकृत् प्रेष्यैर्ब्रह्महन्निति भारत॥ १५॥ नैव स प्रतिजानाति ब्रह्मबध्यां स्वयं कृताम्। मम भ्राता कृतमिदं मया स परिमोचितः॥ १६॥ स तथा प्रवदन् क्रोधात्तैस्त्र प्रेष्यैः प्रभाषितः। तूष्णीं जगाम ब्रह्मर्षिर्वनमेव महातपाः॥ १७॥ उग्रं तपः समास्थाय दिवाकरमथाश्रितः। रहस्यवेदं कृतवान् सूर्यस्य द्विजसत्तमः। मूर्त्तिमांस्तं दर्शयामास स्वयमग्रभुगव्ययः॥ १८॥

लोमश उवाच। प्रीतास्तस्याभवन् देवाः कर्मणार्वावसोर्नृप। तन्ते प्रवरयामासुर्निरासुश्च परावसुम्। ततो देवा वरं तस्मै ददुरग्निपुरोगमाः॥ १९॥ स चापि वरयामास पितुरुत्थानमात्मनः। अनागस्त्वं ततो भ्रातुः पितुश्चास्मरणं बधे॥ २०॥ भारद्वाजस्य चोत्थानं यवक्रीतस्य चोभयोः। प्रतिष्ठाञ्चापि वेदस्य सौरस्य द्विजसत्तमः॥ २१॥ एवमस्त्विति तं देवाः प्रोचुश्चापि वरान् ददुः। ततः प्रादुर्बभूवुस्ते सर्व एव युधिष्ठिर॥ २२॥ अथाब्रवीद्यवक्रीतो देवानग्निपुरोगमान्। समधीतं मया ब्रह्म व्रतानि चरितानि च॥ २३॥ कथञ्च रैभ्यः शक्तो मामधीयानं तपस्विनम्। तथायुक्तेन विधिना निहन्तुममरोत्तमाः॥ २४॥

देवा ऊचुः। मैवं कृथा यवक्रीत यथा वदसि वै मुने। ऋते गुरुमधीता हि सुखं वेदास्त्वया पुरा॥ २५॥ अनेन तु गुरून् दुःखात्तोषयित्वात्मकर्मणा। कालेन महता क्लेशाद्ब्रह्माधिगतमुत्तमम्॥ २६॥

लोमश उवाच । यवक्रीतमथोक्त्वैवं देवाः सेन्द्रपुरोगमाः । सञ्जीवयित्वा तान् सर्वान् पुनर्जग्मुस्त्रिविष्टपम् ॥ २७ ॥ आश्रमस्तस्य पुण्योऽयं सदापुष्पफलद्रुमः । अत्रोष्य राजशार्दूल सर्वं पापं प्रमोच्यसि ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि यवक्रीतोपाख्याने
अष्टत्रिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

लोमश उवाच । उशीरवीजं मैनाकं गिरिं श्वेतञ्च भारत । समतीतोऽसि कौन्तेय कालशैलञ्च पार्थिव ॥ १ ॥ एषा गङ्गा सप्तविधा राजते भरतर्षभ । स्थानं विरजसं पुण्यं यत्राग्निर्नित्यमिध्यते ॥ २ ॥ एतद्वै मानुषेणाद्य न शक्यं द्रष्टुमद्भुतम् । समाधिं कुरुताव्यग्रास्तीर्थान्येतानि द्रक्ष्यथ ॥ ३ ॥ एतन्द्रक्ष्यति देवानामाक्रीड़ञ्चरणाङ्कितम् । अतिक्रान्तोऽसि कौन्तेय कालशैलञ्च पर्वतम् ॥ ४ ॥ श्वेतं गिरिं प्रवेक्ष्यामो मन्दरञ्चैव पर्वतम् । यत्र मणिवरो यक्षः कुवेरश्चैव यक्षराट् ॥ ५ ॥ अष्टाशीतिसहस्राणि गन्धर्वाः शीघ्रगामिनः । तथा किम्पुरुषा राजन् यक्षाश्चैव चतुर्गुणाः ॥ ६ ॥ अनेकरूपसंस्थाना नानाप्रहरणाश्च ते । यक्षेन्द्रं मनुजश्रेष्ठ माणिभद्रमुपासते ॥ ७ ॥ तेषामृद्धिरतीवात्र गतौ वायुसमाश्च ते । स्थानात् प्रच्यावयेयुर्ये देवराजमपि ध्रुवम् ॥ ८ ॥ तैस्तात बलिभिर्गुप्ता यातुधानैश्च रक्षिताः । दुर्गमाः पर्वताः पार्थ समाधिं परमं कुरु ॥ ९ ॥ कुवेरसचिवाश्चान्ये रौद्रा मन्त्राश्च राक्षसा । तैः समेष्याम कौन्तेय संयतो विक्रमेण च ॥ १० ॥ कैलासः पर्वतो राजन् षड्योजनशतोच्छ्रितः । यत्र देवाः समायान्ति विशाला यत्र भारत ॥ ११ ॥ असङ्ख्येयास्तु कौन्तेय यक्षराक्षसकिन्नराः । नागाः सुपर्णा गन्धर्वाः कुवेरसदनं

प्रति ॥ १२ ॥ तान् विगाहस्व पार्थाद्य तपसा च दमेन च । रक्ष्यमाणो मया राजन् भीमसेनबलेन च ॥ १३ ॥ स्वस्ति ते वरुणो राजा यमश्च समितिञ्जयः । गङ्गा च यमुना चैव पर्वतश्च दधातु ते ॥ १४ ॥ मरुतश्च सहाश्विभ्यां सरितश्च सरांसि च स्वस्ति देवासुरेभ्यश्च वसुभ्यश्च महाद्युते ॥ १५ ॥ इन्द्रस्य जाम्बूनदपर्वताद्दै शृणोमि घोषं तव देवि गङ्गे । गोपायथेमं सुभगे गिरिभ्यः सर्वाजमीढ़ापचितं नरेन्द्रम् ॥ १६ ॥ दृदस्व शर्म प्रविविक्षतोऽस्य शैलानिमाञ्छैलसुते नृपस्य । उक्त्वा तथा सागरगां स विप्रो यत्तो भवस्वेति शशास पार्थम् ॥ १७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अपूर्वोऽयं सम्भ्रमो लोमशस्य कृष्णाञ्च सर्वे रक्षत मा प्रमादम् । देशोऽह्ययं दुर्गतमो मतोऽस्य तस्मात् परं शौचमिहाचरध्वम् ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततोऽब्रवीद्भीममुदारवीर्य्यं कृष्णां यत्तः पालय भीमसेन । शून्येऽर्जुने सन्निहिते च तात त्वामेव कृष्णा भजते भयेषु ॥ १९ ॥ ततो महात्मा स यमौ समेत्य मूर्द्धन्युपाघ्राय विमृज्य गात्रे । उवाच तौ वाष्पकलं स राजा माभैष्टमामच्छतमप्रमत्तौ ॥ २० ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये एकोनचत्वारिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अन्तर्हितानि भूतानि बलवन्ति महान्ति च । अग्निना तपसा चैव शक्यं गन्तुं वृकोदर ॥ १ ॥ सन्निवर्त्तय कौन्तेय क्षुत्पिपासे बलाश्रयात् । ततो बलञ्च दाक्ष्यञ्च संश्रयस्व वृकोदर ॥ २ ॥ ऋषेस्त्वया श्रुतं वाक्यं कैलासं पर्वतं प्रति । बुद्ध्या प्रपश्य कौन्तेय कथं कृष्णा गमिष्यति ॥ ३ ॥ अथ

वा सहदेवेन धौम्येन च समं विभो। सूतैः पौरोगवैश्चैव सर्व्वैश्च परिचारकैः ॥ ४ ॥ रथैरश्वैश्च ये चान्ये विप्राः क्लेशसहाः पथि। सर्व्वैस्त्वं सहितो भीम निवर्त्तस्वायतेक्षण ॥ ५ ॥ वयो वयं गमिष्यामो लघ्वाहारा यतव्रताः। अहञ्च नकुलश्चैव लोमशश्च महातपाः ॥ ६ ॥ ममागमनमाकाङ्क्षन् गङ्गाद्वारे समाहितः। वसेह द्रौपदीं रक्षन् यावदागमनं मम ॥ ७ ॥

भीम उवाच। राजपुत्री श्रमेणार्त्ता दुःखार्त्ता चैव भारत। व्रजत्येव हि कल्याणी श्वेतवाहदिदृक्षया ॥ ८ ॥ तव चाप्यरतिस्तीव्रा वर्त्तते तमपश्यतः। गुडाकेशं महात्मानं संग्रामेष्वपलायिनम् ॥ ९ ॥ किं पुनः सहदेवञ्च माञ्च कृष्णाञ्च भारत। द्विजाः कामं निवर्त्तन्तां सर्व्वे च परिचारकाः ॥ १० ॥ सूताः पौरोगवाश्चैव यञ्च मन्येत नो भवान्। न ह्यहं हातुमिच्छामि भवन्तमिह कर्हिचित् ॥ ११ ॥ शैलेऽस्मिन्राक्षसाकीर्णे दुर्गेषु विषमेषु च। इयञ्चापि महाभागा राजपुत्री पतिव्रता ॥ १२ ॥ त्वामृते पुरुषव्याघ्र नोत्सहेद्विनिवर्त्तितुम्। तथैव सहदेवोऽयं सततं त्वामनुव्रतः ॥ १३ ॥ न जातु विनिवर्त्तेत मनोज्ञो ह्यहमस्य वै। अपि चात्र महाराज सव्यसाचिदिदृक्षया ॥ १४ ॥ सर्व्वे लालसभूताः स्म तस्माद्यास्यामहे सह। यद्यशक्यो रथैर्गन्तुं शैलोऽयं बहुकन्दरः ॥ १५ ॥ पद्भिरेव गमिष्यामो मा राजन् विमना भव। अहं वहिष्ये पाञ्चालीं यत्र यत्र न शक्ष्यति ॥ १६ ॥ इति मे वर्त्तते बुद्धिर्मा राजन् विमना भव। सुकुमारौ तथा वीरौ माद्रीनन्दनकावुभौ। दुर्गे सन्तारयिष्यामि यत्राशक्तौ भविष्यतः ॥ १७ ॥

युधिष्ठिर उवाच। एवं ते भाषमाणस्य बलं भीमाभिवर्द्धताम्। यत्त्वमुत्सहसे वोढुं पाञ्चालीञ्च यशस्विनीम् ॥ १८ ॥ यमजौ चापि भद्रन्ते नैतदन्यत्र विद्यते। बलं तव यशश्चैव धर्मः

कौन्तेय वर्द्धताम् ॥ १९ ॥ यत्त्वमुत्सहसे नेतुं भ्रातरौ सह कृष्णया। मा ते ग्लानिर्महाबाहो मा च तेऽस्तु पराभवः ॥२०॥

वैशम्पायन उवाच। ततः कृष्णाब्रवीद्वाक्यं प्रहसन्ती मनोरमा। गमिष्यामि न सन्तापः कार्य्यो मां प्रति भारत ॥ २१ ॥

लोमश उवाच। तपसा शक्यते गन्तुं पर्वत गन्धमादनम्। तपसा चैव कौन्तेय सर्वे योच्यामहे वयम् ॥ २२ ॥ नकुलः सहदेवश्च भीमसेनश्च पार्थिव। अहञ्च त्वञ्च कौन्तेय द्रच्यामः श्वेतवाहनम् ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवं सम्भाषमाणास्ते सुवाहुविषयं महत्। ददृशुर्मुदिता राजन् प्रभूतगजवाजिमत् ॥ २४ ॥ किराततङ्गणाकीर्णं पुलिन्दशतसंकुलम्। हिमवत्यमरैर्जुष्टं बह्वाश्चर्यसमाकुलम् ॥ २५ ॥ सुबाहुश्चापि तान् दृष्ट्वा पूजया प्रत्यगृह्णत। विषयान्ते कुलिन्दानामीश्वरः प्रीतिपूर्वकम् ॥ २६ ॥ ततस्ते पूजितास्तेन सर्व एव सुखोषिताः। प्रतस्थुर्विमले सूर्य्ये हिमवन्तं गिरिं प्रति ॥ २७ ॥ इन्द्रसेनमुखांश्चापि भृत्यान् पौरोगवांस्तथा। सूदांश्च पारिवार्हांश्च द्रौपद्याः सर्वशो नृप ॥ २८ ॥ राज्ञः कुलिन्दाधिपतेः परिदाय महारथाः। पद्भिरेव महावीर्य्या ययुः कौरवनन्दनाः ॥ २९ ॥ ते शनैः प्राद्रवन् सर्वे कृष्णया सह पाण्डवाः। तस्माद्देशात् सुसंहृष्टा द्रष्टुकामा धनञ्जयम् ॥३०॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गन्धमादनप्रवेशे चत्वारिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १४० ॥

युधिष्ठिर उवाच। भीमसेन यमौ चोभौ पाञ्चालि च निबोधत। नास्ति भूतस्य नाशो वै पश्यतास्मान् वने चरान् ॥ १ ॥ दुर्बलाः क्लेशिताः स्मेति यद्ब्रुवामेतरेतरम्। अशक्येऽपि व्रजामो-

धनञ्जयदिदृक्षया ॥२॥ तन्मे दहति गात्राणि तूलराशिमिवा-
नलः । यच्च वीरं न पश्यामि धनञ्जयमुपान्तिकात् ॥ ३ ॥ तस्य
दर्शनतृष्णां मां सानुजं वनमाश्रितम् । याज्ञसेन्याः परामर्शः स
च वीर दहत्युत ॥ ४ ॥ नकुलात् पूर्वजं पार्थं न पश्याम्यमितौ-
जसम् । अजेयमुग्रधन्वानं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ५ ॥ तीर्थानि
चैव रम्याणि वनानि च सरांसि च । चरामि सह युष्माभिस्तस्य
दर्शनकाङ्क्षया ॥ ६ ॥ पञ्च वर्षाण्यहं वीरं सत्यसन्धं धनञ्जयम् ।
यन्न पश्यामि बीभत्सुं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ७ ॥ तं वै श्यामं
गुड़ाकेशं सिंहविक्रान्तगामिनम् । न पश्यामि महाबाहुं तेन
तप्ये वृकोदर ॥ ८ ॥ कृतास्त्रं निपुणं युद्धेऽप्रतिमानं धनुष्मताम् ।
न पश्यामि कुरुश्रेष्ठं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ९ ॥ चरन्तमरिसङ्घेषु
काले क्रुद्धमिवान्तकम् । प्रभिन्नमिव मातङ्गं सिंहस्कन्धं धन-
ञ्जयम् ॥ १० ॥ यः स शक्रादनवरो वीर्य्येण द्रविणेन च । यमयोः
पूर्वजः पार्थः श्वेताश्वोऽमितविक्रमः ॥ ११ ॥ दुःखेन महताविष्ट-
स्तन्न पश्यामि फाल्गुनम् । अजेयमुग्रधन्वानं तेन तप्ये वृको-
दर ॥ १२ ॥ सततं यः क्षमाशील क्षिप्यमाणोऽप्यणीयसा ।
ऋजुमार्गप्रपन्नस्य शर्मदाताभयस्य च ॥ १३ ॥ स तु जिह्मप्रवृ-
त्तस्य माययाभिजिघांसतः । अपि वज्रधरस्यापि भवेत् काल-
विषोपमः ॥ १४ ॥ शत्रोरपि प्रपन्नस्य सोऽनृशंसः प्रतापवान् ।
दाताभयस्य बीभत्सुरमितात्मा महाबलः ॥ १५ ॥ सर्वेषामा-
श्रयोऽस्माकं रणेऽरीणां प्रमर्दिता । आहर्त्ता सर्वरत्नानां सर्वेषां
नः सुखावहः ॥ १६ ॥ रत्नानि यस्य वीर्य्येण दिव्यान्यासन् पुरा
मम । बहूनि बहुजातीनि यानि प्राप्तः सुयोधनः ॥ १७ ॥ यस्य
बाहुबलाद्वीर सभा चासीत् पुरा मम । सर्वरत्नमयी ख्याता
त्रिषु लोकेषु पाण्डव ॥ १८ ॥ वसुदेवसमं वीर्य्ये कार्त्तवीर्य्यसमं
युधि । अजेयमजितं युद्धे तन्न पश्यामि फाल्गुनम् ॥ १९ ॥ सङ्क-

मेणं महावीर्य्यं त्वाञ्च भीमापराजितम्। अनुयातः स्ववीर्य्येण
वासुदेवञ्च शत्रुहा ॥ २० ॥ यस्य बाहुबले तुल्यः प्रभावे च पुर-
न्दरः। जवे वायुर्मुखे सोमः क्रोधे मृत्युः सनातनः ॥ २१ ॥ ते
वयं तं नरव्याघ्रं सर्व्वे वीरं दिदृचवः। प्रवेच्यामो महाबाहो
पर्व्वतं गन्धमादनम् ॥ २२ ॥ विशाला वदरी यत्र नरनारायणा-
श्रमः। तं सदाध्युषितं यचैर्द्रच्यामो गिरिमुत्तमम् ॥ २३ ॥
कुवेरनलिनीं रम्यां राचसैरभिषेविताम्। पद्भिरेव गमिष्याम-
स्तप्यमाना महत्तपः ॥ २४ ॥ न च यानवता शक्यो गन्तुं देशो
वृकोदर। न नृशंसेन लुब्धेन नाप्रशान्तेन भारत ॥ २५ ॥ तत्र
सर्व्वे गमिष्यामो भीमार्ज्जुनगवेषिणः। सायुधा बद्धनिस्त्रिंशाः
सार्द्धं विप्रैर्महाव्रतैः ॥२६॥ मचिकादंशमशकान् सिंहान् व्याघ्रान्
सरीसृपान्। प्राप्नोत्यनियतः पार्थः नियतस्तान् न पश्यति ॥२७॥
ते वयं नियतात्मानः पर्व्वतं गन्धमादनम्। प्रवेच्यामो मिताहारा
धनञ्जयदिदृचया ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि गन्धमादनप्रवेशे
एकचत्वारिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

लोमश उवाच। दृष्टा वः पर्व्वता सर्व्वे नद्यः सपुरकाननाः।
तीर्थानि चैव श्रीमन्ति स्पृष्टञ्च सलिलं करैः ॥ १ ॥ पर्व्वतं मन्दरं
दिव्यमेष पन्थाः प्रयास्यति। समाहिता निरुद्विग्नाः सर्व्वे भवत
पाण्डवाः ॥ २ ॥ अयं देवनिवासो वै गन्तव्यो वो भविष्यति।
ऋषीणाञ्चैव दिव्यानां निवासः पुण्यकर्म्मणाम् ॥ ३ ॥ एषा शिव-
जला पुण्या याति सौम्य महानदी। वदरीप्रभवा राजन् देवर्षि-
गणसेविता ॥ ४ ॥ एषा वैहायसैर्नित्यं वालिखिल्यैर्महात्मभिः।
अर्च्चिता चोपयाता च गन्धर्वैश्च महात्मभिः ॥ ५ ॥ अत्र साम स्म

गायन्ति सामगाः पुण्यनिःस्वनाः । मरीचिः पुलहश्चैव भृगुश्चै-
चाङ्गिरास्तथा ॥ ६ ॥ अत्राह्निकं सुरश्रेष्ठो जपते समरुद्गणः ।
साध्याश्चैवाश्विनौ चैव परिधावन्ति तं तदा ॥ ७ ॥ चन्द्रमाः सह
सूर्य्येण ज्योतींषि च ग्रहैः सह । अहोरात्रविभागेन नदीमेना-
मनुव्रजन् ॥ ८ ॥ एतस्याः सलिलं मूर्द्ध्नि वृषाङ्कः पर्य्यधारयत् ।
गङ्गाद्वारे महाभाग येन लोकस्थितिर्भवेत् ॥ ९ ॥ एतां भगवतीं
देवीं भवन्तः सर्व्व एव हि । प्रयतेनात्मना ताताः प्रतिगम्याभिनादत
॥ १० ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लोमशस्य महात्मनः । आकाशगङ्गां
प्रयताः पाण्डवास्तेऽभ्यवादयन् ॥ ११ ॥ अभिवाद्य च ते सर्व्वे
पाण्डवा धर्म्मचारिणः । पुनः प्रयाताः संहृष्टाः सर्व्वे ऋषिगणैः
सह ॥ १२ ॥ ततो दूरात् प्रकाशन्तं पाण्डुरं मेरुसन्निभम् ।
ददृशुस्ते नरश्रेष्ठा विकीर्णं सर्व्वतो दिशम् ॥ १३ ॥ तान् प्रष्टु-
कामान् विज्ञाय पाण्डवान् स तु लोमशः । उवाच वाक्यं वाक्यज्ञः
शृणुध्वं पाण्डुनन्दनाः ॥ १४ ॥ एतद्विकीर्णं सुश्रीमत् कैलास-
शिखरोपमम् । यत् पश्यसि नरश्रेष्ठ पर्व्वतप्रतिमं स्थितम् ॥ १५ ॥
एतान्यस्थीनि दैत्यस्य नरकस्य महात्मनः । पर्व्वतप्रतिमं भाति
पर्व्वतप्रस्तराश्रितम् ॥ १६ ॥ पुरातनेन देवेन विष्णुना परमा-
त्मना । दैत्यो विनिहतस्तात सुरराजहितैषिणा ॥ १७ ॥ दश-
वर्षसहस्राणि तपस्तप्य महामनाः । ऐन्द्रं प्रार्थयते स्थानं तपः
स्वाध्यायविक्रमात् ॥ १८ ॥ तपोबलेन महता बाहुवेगबलेन च ।
नित्यमेव दुराधर्षो धर्षयन् स दितेः सुतः ॥ १९ ॥ स तु तस्य
बलं ज्ञात्वा धर्म्मं च चरितं व्रतम् । भयाभिभूतः संविग्नः शक्र
आसीत्तदानघ ॥ २० ॥ तेन सञ्चिन्तितो देवो मनसा विष्णु-
रव्ययः । सर्व्वत्रगः प्रभुः श्रीमानागतश्च स्थितो बभौ ॥ २१ ॥
ऋषयश्चापि तं सर्व्वे तुष्टुवुश्च दिवौकसः । तं दृष्ट्वा ज्वलमानश्री-
र्भगवान् हव्यवाहनः ॥ २२ ॥ नष्टतेजाः समभवत्तस्य तेजोऽभि-

भर्त्सितः । तं दृष्ट्वा वरदं देवं विष्णुं देवगणेश्वरम् ॥ २३ ॥ प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा नमस्कृत्य च वज्रभृत् । प्राह वाक्यं ततस्तत्त्वं यतस्तस्य भयं भवेत् ॥ २४ ॥

विष्णुरुवाच । जानामि ते भयं शक्र दैत्येन्द्रान्नरकात्ततः । ऐन्द्रं प्रार्थयते स्थानं तपः सिद्धेन कर्मणा ॥ २५ ॥ सोऽहमेनं तव प्रीत्या तपः सिद्धमपि ध्रुवम् । वियुनज्मि देहाद्देवेन्द्र मुहूर्त्तं प्रतिपालय ॥ २६ ॥ तस्य विष्णुर्महातेजाः पाणिना चेतनां हरत् । स पपात ततो भूमौ गिरिराज इवाहतः ॥ २७ ॥ तस्यैतदस्थिसङ्घातं मायाविनिहतस्य वै । इदं द्वितीयमपरं विष्णोः कर्म प्रकाशते ॥ २८ ॥ नष्टा वसुमती कृत्स्ना पाताले चैव मज्जिता । पुनरुद्धरिता तेन वराहेणैकशृङ्गिणा ॥ २९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । भगवन् विस्तरेणेमां कथां कथय तत्त्वतः । कथन्तेन सुरेशेन नष्टा वसुमती तदा ॥ ३० ॥ योजनानां शतं ब्रह्मन् पुनरुद्धरिता तदा । केन चैव प्रकारेण जगतो धारणी ध्रुवा ॥ ३१ ॥ शिवा देवी महाभागा सर्वशस्यप्ररोहिणी । कस्य चैव प्रभावाद्धि योजनानां शतं गता ॥ ३२ ॥ केनैतद्वीर्य्यसर्वस्वं दर्शितं परमात्मनः । एतत् सर्वं यथातत्त्वमिच्छामि द्विजसत्तम । श्रोतुं विस्तरशः सर्वं त्वं हि तस्य प्रतिश्रयः ॥ ३३ ॥

लोमश उवाच । यत्तेऽहं परिपृष्टोऽस्मि कथाकेतां युधिष्ठिर । तत् सर्वमखिलेनेह श्रूयतां मम भाषतः ॥ ३४ ॥ पुरा कृतयुगे तात वर्त्तमाने भयङ्करे । यमत्वं कारयामास आदिदेवः पुरातनः ॥ ३५ ॥ यमत्वं कुर्वतस्तस्य देवदेवस्य धीमतः । न तत्र म्रियते कश्चिज्जायते वा तथाच्युत ॥ ३६ ॥ वर्द्धन्ते पक्षिसङ्घाश्च तथा पशुगवेड़कम् । गवाश्वञ्च मृगाश्चैव सर्वे ते पिशिताशनाः ॥ ३७ ॥ तथा पुरुषशार्दूल मानुषाश्च परन्तप । सहस्रशो ह्ययुतशो वर्द्धन्ते सलिलं यथा ॥ ३८ ॥ एतस्मिन् सङ्कुले तात

वर्त्तमाने भयङ्करे । अतिभाराद्वसुमती योजनानां शतङ्गता ॥३९॥ सा वै व्यथितसर्वाङ्गी भारेणाक्रान्तचेतना । नारायणं वरं देवं प्रपन्ना शरणं गता ॥ ४० ॥

पृथिव्युवाच । भगवंस्त्वत्प्रसादाद्धि तिष्ठेयं सुचिरन्त्विह । भारेणास्मि समाक्रान्ता न शक्नोमि स्म वर्त्तितुम् ॥ ४१ ॥ ममेयं भगवन् भारं व्यपनेतुं त्वमर्हसि । शरणागतास्मि ते देव प्रसादं कुरु मे विभो ॥ ४२ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा भगवानक्षरः प्रभुः । प्रोवाच वचनं हृष्टः श्रव्याक्षरसमीरितम् ॥ ४३ ॥

विष्णुरुवाच । न ते मत्ति भयं कार्य्यं भारार्त्ते वसुधारिणि । अहमेवं तथा कुर्मि यथा लघ्वी भविष्यसि ।

लोमश उवाच । स तां विसर्ज्जयित्वा तु वसुधां शैलकुण्डलाम् ॥४४॥ ततो वराहः संवृत्त एकशृङ्गो महाद्युतिः । रक्ताभ्यां नयनाभ्यान्तु भयमुत्पादयन्निव ॥ ४५ ॥ धूमञ्च ज्वलयन् लक्ष्म्या तत्र देशे व्यवर्द्धत । स गृहीत्वा वसुमतीं शृङ्गेणैकेन भास्वता ॥ ४६ ॥ योजनानां शतं वीर समुद्धरति सोऽक्षरः । तस्याञ्चोद्धार्य्यमाणायां सङ्क्षोभः समजायत ॥ ४७ ॥ देवाः सङ्क्षुभिताः सर्व्वे ऋषयश्च तपोधनाः । हाहाभूतमभूत् सर्व्वं त्रिदिवं व्योम भूस्तथा ॥ ४८ ॥ न पर्य्यवस्थितः कश्चिद्देवो वा मानुषोऽपि वा । ततो ब्रह्माणमासीनं ज्वलमानमिव श्रिया ॥४९॥ देवाः सर्षिगणाश्चैव उपतस्थुरनेकशः । उपसर्प्य च देवेशं ब्रह्माणं लोकसाक्षिकम् ॥५०॥ भूत्वा प्राञ्जलयः सर्व्वे वाक्यमुच्चारयंस्तदा । लोकाः संक्षुभिताः सर्व्वे व्याकुलञ्च चराचरम् ॥ ५१ ॥ समुद्राणाञ्च सङ्क्षोभस्त्रिदशेश प्रकाशते । सैषा वसुमती कृत्स्ना योजनानां शतं गता ॥ ५२ ॥ किमेतत् किं प्रभावेन येनेदं व्याकुलं जगत् । आख्यातु नो भवान् शीघ्रं विसंज्ञाः स्मेह सर्व्वशः ॥ ५३ ॥

ब्रह्मोवाच । असुरेभ्यो भयं नास्ति युष्माकं कुत्रचित् क्वचित् ।

श्रूयतां यत् कृते लेष सङ्क्षोभो जायतेऽमराः ॥ ५४ ॥ योऽसौ सर्वत्रगः श्रीमानच्चरात्मा व्यवस्थितः। तस्य प्रभावात् सङ्क्षोभ-स्त्रिदिवस्य प्रकाशते ॥ ५५ ॥ यैषा वसुमती कृत्स्ना योजनानां शतं गता। समुद्धृता पुनस्तेन विष्णुना परमात्मना ॥ ५६ ॥ तस्यामुद्धार्थ्यमाणायां सङ्क्षोभ समजायत। एवं भवन्तो जानन्तु छिद्यतां संशयश्च वः ॥ ५७ ॥

देवा ऊचुः। क्व तद्भूतं वसुमतीं समुद्धरति हृष्टवत्। तं देशं भगवन् ब्रूहि तत्र यास्यामहे वयम् ॥ ५८ ॥

ब्रह्मोवाच। हन्त गच्छत भद्रं वो नन्दने पश्यत स्थितम्। एषोऽत्र भगवान् श्रीमान् सुपर्णः सम्प्रकाशते ॥ ५९ ॥ वाराहे-णैव रूपेण भगवान् लोकभावनः। कालानल इवाभाति पृथिवी-तलमुद्धरन् ॥ ६० ॥ एतस्योरसि सुव्यक्तं श्रीवत्समभिराजते। पश्यध्वं विबुधाः सर्वे भूतमेतदनामयम् ॥ ६१ ॥

लोमश उवाच। ततो दृष्ट्वा महात्मानं श्रुत्वा चामन्त्र्य चामराः। पितामहं पुरस्कृत्य जग्मुर्देवा यथागतम् ॥ ६२ ॥

वैशम्पायन उवाच। श्रुत्वा तु तां कथां सर्वे पाण्डवा जन-मेजय। लोमशादेशितेनाशु पथा जग्मुः प्रहृष्टवत् ॥ ६३ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गन्धमादनप्रवेशे द्विचत्वारिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

वैशम्पायन उवाच। ते शूरास्ततधन्वानस्तूणवन्तः समा-र्गणाः। बद्धगोधाङ्गुलित्राणाः खड्गवन्तोऽमितौजसः ॥ १ ॥ परिगृह्य द्विजश्रेष्ठान् ज्येष्ठाः सर्वधनुष्मताम्। पाञ्चालीसहिता राजन् प्रययुर्गन्धमादनम् ॥ २ ॥ सरांसि सरितश्चैव पर्वतांश्च वनानि च। वृक्षांश्च बहुलच्छायान् ददृशुर्गिरिमूर्द्धनि ॥ ३ ॥

नित्यपुष्पफलान् दिव्यान् देवर्षिगणसेवितान् । आत्मन्यात्मान-
माधाय वीरा मूलफलाशिनः ॥ ४ ॥ चेरुरुच्चावचाकारान् दिव्यान्
विषमसङ्कटान् । पश्यन्तो मृगजातानि बहूनि विविधानि च
॥ ५ ॥ ऋषिसिद्धामरयुतं गन्धर्व्वाप्सरसां प्रियम् । विविशुस्ते
महात्मानः किन्नराचरितं गिरिम् ॥ ६ ॥ प्रविशत्स्वथ वीरेषु
पर्व्वतं गन्धमादनम् । चण्डवातं महद्वर्षं प्रादुरासीद्विशाम्पते ॥७॥
ततो रेणुः समुद्भूतः स पत्रबहुलो महान् । पृथिवीञ्चान्तरीक्षञ्च
द्याञ्चैव सहसावृणोत् ॥ ८ ॥ न स्म प्रज्ञायते किञ्चिदावृते व्योम्नि
रेणुना । न चापि शेकुस्तत् कर्त्तुमन्योन्यस्याभिभाषणम् ॥ ९ ॥
न चापश्यंस्ततोऽन्योऽन्यं तमसावृतचक्षुषः । आकृष्यमाणा वातेन
साश्मचूर्णेन भारत ॥ १० ॥ द्रुमाणां वातभग्नानां पततां भूतले-
ऽनिशम् । अन्येषाञ्च महीजानां शब्दः समभवन्महान् ॥ ११ ॥
द्यौः स्वित् पतति किं भूमिर्दीर्य्यते पर्व्वतो नु किम् । इति ते
मेनिरे सर्व्वे पवनेनापि मोहिताः ॥ १२ ॥ ते यथानन्तरान्
वृक्षान् वल्मीकान् विषमाणि च । पाणिभि परिमार्गन्तो भीता
वायोर्निलिल्यिरे ॥ १३ ॥ ततः कार्म्मुकमादाय भीमसेनो महा-
बलः । कृष्णामादाय सङ्गम्य तस्थावाश्रित्य पादपम् ॥ १४ ॥
धर्म्मराजश्च धौम्यश्च निलिल्याते महावने । अग्निहोत्राण्युपादाय
सहदेवस्तु पर्व्वतम् ॥ १५ ॥ नकुलो ब्राह्मणाश्चान्ये लोमशश्च
महातपाः । वृक्षानासाद्य सन्त्रस्तास्तत्र तत्र निलिल्यिरे ॥ १६ ॥
मन्दीभूते तु पवने तस्मिन्नजसि शाम्यति । महद्भिर्जलधारौघै-
र्व्वर्षमभ्याजगाम ह ॥१७॥ भृशं चटचटाशब्दो वज्राणां क्षिप्यता-
मिव । ततस्ताश्चञ्चलाभासश्चेरुरभ्रेषु विद्युतः ॥ १८ ॥ ततो-
ऽश्मसहिता धाराः संवृण्वत्यः समन्ततः । प्रपेतुरनिशं तत्र शीघ्र-
वातसमीरिताः ॥ १९ ॥ तत्र सागरगा ह्यापः कीर्य्यमाणाः सम-
न्ततः । प्रादुरासन् सकलुषाः फेनवत्यो विशाम्पते ॥ २० ॥

वहन्त्यो वारि बहुलं फेनोडुपपरिप्लुतम् । परिमस्तु महाशब्दाः प्रकर्षन्तो महीरुहान् ॥ २१ ॥ तस्मिन्नुपरते शब्दे वाते च समतां गते । गते ह्यम्भसि निम्नानि प्रादुर्भूते दिवाकरे ॥ २२ ॥ निर्ज्जग्मुस्ते शनैः सर्व्वे समाजग्मुश्च भारत । प्रतस्थिरे पुनर्वीराः पर्व्वतं गन्धमादनम् ॥ २३ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि गन्धमादनप्रवेशे त्रिचत्वारिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

वैशम्पायन उवाच । क्रोशमात्रं प्रयातेषु पाण्डवेषु महात्मसु । पद्भ्यामनुचिता गन्तुं द्रौपदी समुपाविशत् ॥ १ ॥ श्रान्ता दुःखपरीता च वातवर्षेण तेन च । सौकुमार्य्याच्च पाञ्चाली संमुमोह तपस्विनी ॥ २ ॥ सा कम्पमाना मोहेन बाहुभ्यामसितेक्षणा । वृत्ताभ्यामनुरूपाभ्यामूरू समवलम्बत ॥ ३ ॥ आलम्बमाना सहितावूरू गजकरोपमौ । पपात सहसा भूमौ वेपन्ती कदली यथा ॥ ४ ॥ तां पतन्तीं वरारोहां भज्यमानां लतामिव । नकुलः समभिद्रुत्य परिजग्राह वीर्य्यवान् ॥ ५ ॥

नकुल उवाच । राजन् पाञ्चालराजस्य सुतेयमसितेक्षणा । श्रान्ता निपतिता भूमौ तामवेक्षस्व भारत ॥ ६ ॥ अदुःखार्हा परं दुःखं प्राप्तेयं मृदुगामिनी । आश्वासय महाराज तामिमां श्रमकर्षिताम् ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । राजा तु वचनात्तस्य भृशदुःखसमन्वितः । भीमश्च सहदेवश्च सहसा समुपाद्रवत् ॥ ८ ॥ तामवेक्ष्य तु कौन्तेयो विवर्णवदनां कृशाम् । अङ्कमानीय धर्म्मात्मा पर्य्यदेवयदातुरः ॥ ९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कथं वेश्मसु गुप्तेषु स्वास्तीर्णशयनोचिता ।

भूमौ निपतिता शेते सुखार्हा वरवर्णिनी ॥ १० ॥ सुकुमारौ कथं पादौ मुखञ्च कमलप्रभम् । मत्कृतेऽद्य वरार्हायाः श्यामतां समुपागतम् ॥ ११ ॥ किमिदं द्यूतकामेन मया कृतमबुद्धिना । आदाय कृष्णाञ्चरता वने मृगगणायुते ॥ १२ ॥ सुखं प्राप्स्यति कल्याणी पाण्डवान् प्राप्य वै पतीन् । इति द्रुपदराजेन पित्रा दत्तायतेक्षणा ॥ १३ ॥ तत्सर्वमनवाप्येयं श्रमशोकाध्वकर्षिता । शेते निपतिता भूमौ पापस्य मम कर्मभिः ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथा लालप्यमाने तु धर्मराजे युधिष्ठिरे । धौम्यप्रभृतयः सर्वे तत्राजग्मुर्द्विजोत्तमाः ॥ १५ ॥ ते समाश्वासयामासुराशीर्भिश्चाप्यपूजयन् । रक्षोघ्नांश्च तथा मन्त्रान् जेपुश्चक्रुश्च ते क्रियाः ॥ १६ ॥ पठ्यमानेषु मन्त्रेषु शान्त्यर्थं परमर्षिभिः । स्पृश्यमाना करैः शीतैः पाण्डवैश्च मुहुर्मुहुः ॥ १७ ॥ सेव्यमाना च शीतेन जलमिश्रेण वायुना । पाञ्चाली सुखमासाद्य लेभे चेतः शनैः शनैः ॥ १८ ॥ परिगृह्य च तां दीनां कृष्णामजिनसंस्तरे । पार्था विश्रामयामासुर्लब्धसंज्ञां तपस्विनीम् ॥१९॥ तस्या यमौ रक्ततलौ पादौ पूजितलक्षणौ । कराभ्यां किणजाताभ्यां शनकैः संववाहतुः ॥ २० ॥ पर्य्याश्वासयदप्येनां धर्मराजो युधिष्ठिरः । उवाच च कुरुश्रेष्ठो भीमसेनमिदं वचः ॥२१॥ बहवः पर्वता भीम विषमा हिमदुर्गमाः । तेषु कृष्णा महाबाहो कथं नु विचरिष्यति ॥ २२ ॥

भीमसेन उवाच । त्वां राजन्राजपुत्रीञ्च यमौ च पुरुषर्षभौ । स्वयं नेष्यामि राजेन्द्र मा विषादे मन कृथाः ॥ २३ ॥ हैड़िम्बश्च महावीर्य्यो विहगो महदोपमः । वहेदनघ सर्वान्नो वचनात्ते घटोत्कचः ॥ २४ ॥

वैशम्पायन उवाच । अनुज्ञातो धर्मराज्ञा पुत्रं सस्मार राक्षसम् । घटोत्कचस्तु धर्मात्मा स्मृतमात्रः पितुस्तदा ॥ २५ ॥

कृताञ्जलिरुपातिष्ठदभिवाद्याथ पाण्डवान्। ब्राह्मणांश्च महा-
बाहुः स च तैरभिनन्दितः॥ २६॥ उवाच भीमसेनञ्च पितरं
भीमविक्रमम्। स्मृतोऽस्मि भवता शीघ्रं शुश्रूषुरहमागतः॥२७॥
आज्ञापय महाबाहो सर्वं कर्त्तास्म्यसंशयम्। तच्छ्रुत्वा भीमसेनस्तु
राक्षसं परिषस्वजे॥ २८॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गन्धमादनप्रवेशे
चतुश्चत्वारिंशदधिकशततोऽध्यायः॥ १४४॥

युधिष्ठिर उवाच। धर्म्मज्ञो बलवान् शूरः सत्यो राक्षस-
पुङ्गवः। भक्तोऽस्मानौरसः पुत्रो भीम गृह्णातु मातरम्॥ १॥
तव बाहुबलेनाहमतिभीमपराक्रम। अक्षतः सह पाञ्चाल्यां गच्छेयं
गन्धमादनम्॥ २॥

वैशम्पायन उवाच। भ्रातुर्वचनमाज्ञाय भीमसेनो घटोत्-
कचम्। आदिदेश नरव्याघ्रस्तनयं शत्रुकर्षणम्॥ ३॥

भीमसेन उवाच। हैडिम्बेयं परिश्रान्ता तव मातापरा-
जिता। त्वञ्च कामगमस्तात बलवान् वह तां खग॥ ४॥ स्कन्ध-
मारोप्य भद्रन्ते मध्येऽस्माकं विहायसा। गच्छ नीचिकया गत्या
यथा चैनां न पीड़येः॥ ५॥

घटोत्कच उवाच। धर्म्मराजञ्च धौम्यञ्च कृष्णाञ्च यमजौ
तथा। एकोऽप्यहमलं वोढुं किमुताद्य सहायवान्॥ ६॥ अन्ये
च शतशः शूरा विहगाः कामरूपिणः। सर्वान् वो ब्राह्मणैः
सार्द्धं वक्ष्यन्ति सहितानघ॥ ७॥ एवमुक्त्वा ततः कृष्णामुवाह स
घटोत्कचः। पाण्डूनां मध्यगो वीरः पाण्डवानपि चापरे॥ ८॥
लोमशः सिद्धमार्गेण जगामानुपमद्युतिः। स्वेनैव स्वप्रभावेन
द्वितीय इव भास्करः॥ ९॥ ब्राह्मणांश्चापि तान् सर्वान् समु-

पादाय राक्षसाः । नियोगाद्राक्षसेन्द्रस्य जग्मुर्भीमपराक्रमाः
॥ १० ॥ एवं सुरमणीयानि वनान्युपवनानि च । आलोकयन्त-
स्ते जग्मुर्विशालां बदरीं प्रति ॥ ११ ॥ ते लाघुगतिभिर्वीरा
राक्षसैस्तैर्महाजवैः । उह्यमाना ययुः शीघ्रं महदध्वानमल्पवत्
॥ १२ ॥ देशान् म्लेच्छजनाकीर्णान्नानारत्नाकरायुतान् । ददृशु-
र्गिरिपादांश्च नानाधातुसमाचितान् ॥ १३ ॥ विद्याधरसमा-
कीर्णान् युतान् वानरकिन्नरैः । तथा किम्पुरुषैश्चैव गन्धर्वैश्च
समन्ततः ॥ १४ ॥ मयूरैश्चमरैश्चैव वानरै रुरुभिस्तथा । वराहै-
र्गवयैश्चैव महिषैश्च समावृतान् ॥ १५ ॥ नदीजालसमाकीर्णा-
न्नानापक्षियुतान् बहून् । नानाविधमृगैर्जुष्टान् वानरैश्चोपशोभि-
तान् ॥ १६ ॥ समदैश्चापि विहगैः पादपैरन्वितांस्तथा । तेऽव-
तीर्य्य बहून् देशानुत्तरांश्च कुरूनपि ॥ १७ ॥ ददृशुर्विविधाश्चर्य्यं
कैलासं पर्वतोत्तमम् । तस्याभ्यासे तु ददृशुर्नरनारायणाश्रमम्
॥ १८ ॥ उपेतं पादपैर्दिव्यैः सदा पुष्पफलोपगैः । ददृशुस्तास्च
बदरीं वृत्तस्कन्धां मनोहराम् ॥ १९ ॥ स्निग्धामविरलच्छायां
श्रिया परमया युताम् । पत्रैः स्निग्धैरविरलैरुपेतां मृदुभिः
शुभाम् ॥ २० ॥ विशालशाखां विस्तीर्णामतिद्युतिसमन्विताम् ।
फलैरुपचितैर्दिव्यैराचितां स्वादुभिर्भृशम् ॥ २१ ॥ मधुस्रवैः
सदा दिव्यां महर्षिगणसेविताम् । मदप्रमुदितैर्नित्यं नाना-
द्विजगणैर्युताम् ॥ २२ ॥ अदंशमशके देशे बहुमूलफलोदके ।
नीलशाद्वलसंछन्ने देवगन्धर्वसेविते ॥ २३ ॥ सुसमीकृतभूभागे
स्वभावविहिते शुभे । जातां हिममृदुस्पर्शे देशेऽपहतकण्टके॥२४॥
तामुपेत्य महात्मानः सह तैर्ब्राह्मणर्षभैः । अवतेरुस्ततः सर्वे
राक्षसस्कन्धतः शनैः ॥ २५ ॥ ततस्तमाश्रमं रम्यं नरनारायणा-
श्रितम् । ददृशुः पाण्डवा राजन् सहिता द्विजपुङ्गवैः ॥ २६ ॥
तमसा रहितं पुण्यमनामृष्टं रवेः करैः । क्षुत्तृट्शीतोष्णदोषैश्च

वर्जितं शोकनाशनम् ॥ २७ ॥ महर्षिगणसम्बाधं ब्राह्म्या लक्ष्म्या समन्वितम्। दुष्प्रवेशं महाराज नरैर्धर्मबहिष्कृतैः ॥ २८ ॥ बलिहोमार्चितं दिव्यं सुसंमृष्टानुलेपनम्। दिव्यपुष्पोपहारैश्च सर्वतोऽभिविराजितम् ॥ २९ ॥ विशालैरग्निशरणैः स्रुग्भाण्डैराचितं शुभैः। महद्भिस्तोयकलशैः कठिनैश्चोपशोभितम् ॥ ३० ॥ शरण्यं सर्वभूतानां ब्रह्मघोषनिनादितम्। दिव्यमाश्रयणीयन्तमाश्रमं श्रमनाशनम् ॥ ३१ ॥ श्रिया युतमनिर्देश्यं देवचर्य्योपशोभितम्। फलमूलाशनैर्दान्तैश्चारुकृष्णाजिनाम्बरैः ॥ ३२ ॥ सूर्य्यवैश्वानरसमैस्तपसा भावितात्मभिः। महर्षिभिर्मोक्षपरैर्यतिभिर्नियतेन्द्रियैः ॥३३॥ ब्रह्मभूतैर्महाभागैरुपेतं ब्रह्मवादिभिः। सोऽभ्यगच्छन्महातेजास्तानृषीन् प्रयतः शुचिः ॥ ३४ ॥ भ्रातृभिः सहितो धीमान् धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः। दिव्यज्ञानोपपन्नास्ते दृष्ट्वा प्राप्तं युधिष्ठिरम् ॥ ३५ ॥ अभ्यगच्छन्त सुप्रीताः सर्व एव महर्षयः। आशीर्वादान् प्रयुञ्जानाः स्वाध्यायनिरता भृशम् ॥ ३६ ॥ प्रीतास्ते तस्य सत्कारं विधिना पावकोपमाः। उपाजह्रुश्च सलिलं पुष्पमूलफलं शुचि ॥ ३७ ॥ स तैः प्रीत्याथ सत्कारमुपनीतं महर्षिभिः। प्रयतः प्रतिगृह्याथ धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ३८ ॥ तं शक्रसदनप्रख्यं दिव्यगन्धं मनोरमम्। प्रीतः स्वर्गोपमं पुण्यं पाण्डवः सह कृष्णया ॥ ३९ ॥ विवेश शोभया युक्तं भ्रातृभिश्च महानघ। ब्राह्मणैर्वेदवेदाङ्गपारगैश्च सहस्रशः ॥ ४० ॥ तत्रापश्यत धर्मात्मा देवदेवर्षिपूजितम्। नरनारायणस्थानं भागीरथ्योपशोभितम् ॥ ४१ ॥ पश्यन्तस्ते नरव्याघ्रा रेमिरे तत्र पाण्डवाः। मधुस्रवफलं दिव्यं ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ॥ ४२ ॥ तदुपेत्य महात्मानस्तेऽवसन् ब्राह्मणैः सह। मुदा युक्ता महात्मानो रेमिरे तत्र ते तदा ॥ ४३ ॥ आलोकयन्तो मैनाकं नानाद्विजगणायुतम्। हिरण्यशिखरञ्चैव तच्च विन्दुसरः शिवम् ॥४४॥

तस्मिन् विहरमाणाश्च पाण्डवाः सह कृष्णया । मनोज्ञे कानन-वरे सर्व्वर्त्तुकुसुमोज्ज्वले ॥ ४५ ॥ पादपैः पुष्पविकचैः फलभारा-वनामिभि । शोभिते सर्वतो रम्यैः पुंस्कोकिलगणायुतैः ॥ ४६ ॥ स्निग्धपत्रैरविरलैः शीतच्छायैर्मनोरमैः । सरांसि च विचि-त्राणि प्रसन्नसलिलानि च ॥ ४७ ॥ कमलैः सोत्पलैश्चैव भ्राज-मानानि सर्वशः । पश्यन्तश्चारुरूपाणि रेमिरे तत्र पाण्डवाः ॥ ४८ ॥ पुण्यगन्धः सुखस्पर्शो ववौ तत्र समीरणः । ह्लादयन् पाण्डवान् सर्वान् द्रौपद्या सहितान् प्रभो ॥ ४९ ॥ भागीरथीं सुतीर्थाञ्च शीतां विमलपङ्कजाम् । मणिप्रवालप्रस्तारां पादपै-रुपशोभिताम् ॥ ५० ॥ दिव्यपुष्पसमाकीर्णां मनसः प्रीतिवि-र्द्धिनीम् । वीक्षमाणा महात्मानो विशालां वदरीमनु ॥ ५१ ॥ तस्मिन् देवर्षिचरिते देशे परमदुर्गमे । भागीरथीपुण्यजले तर्पयाञ्चक्रिरे तदा ॥ ५२ ॥ देवानृषींश्च कौन्तेयाः परमं शौच-मास्थिताः । तत्र ते तर्पयन्तश्च जपन्तश्च कुरूद्वहाः ॥ ५३ ॥ ब्राह्मणैः सहिता वीरा ह्यवसन् पुरुषर्षभाः । कृष्णायास्तत्र पश्यन्तः क्रीड़ितान्यमरप्रभाः । विचित्राणि नरव्याघ्रा रेमिरे तत्र पाण्डवाः ॥ ५४ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गन्धमादनप्रवेशे पञ्चचत्वारिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तत्र ते पुरुषव्याघ्राः परमं शौच-मास्थिताः । षड्रात्रमवसन् वीरा धनञ्जयदिदृक्षवः ॥ १ ॥ ततः पूर्वोत्तरो वायुः पवमानो यदृच्छया । सहस्रपत्रमर्काभं दिव्यं पद्ममुपाहरत् ॥ २ ॥ तदपश्यत पाञ्चाली दिव्यगन्धं मनोरमम् । अनिलेनाहृतं भूमौ पतितं जलजं शुचि ॥ ३ ॥ तच्छुभा शुभ-

मासाद्य सौगन्धिकममुत्तमम् । अतीव मुदिता राजन् भीमसेन-
मथाब्रवीत् ॥ ४ ॥ पश्य दिव्यं सुरुचिरं भीम पुष्पमनुत्तमम् ।
गन्धसंस्थानसम्पन्नं मनसो मम नन्दनम् ॥ ५ ॥ इदञ्च धर्मराजाय
प्रदास्यामि परन्तप । हरेदं मम कामाय काम्यके पुनराश्रमे
॥ ६ ॥ यदि तेऽहं प्रिया पार्थ बहूनीमान्युपाहर । तान्यहं
नेतुमिच्छामि काम्यकं पुनराश्रमम् ॥ ७ ॥ एवमुक्त्वा शुभापाङ्गी
भीमसेनमनिन्दिता । जगाम पुष्पमादाय धर्मराजाय तत्तदा
॥ ८ ॥ अभिप्रायन्तु विज्ञाय महिष्याः पुरुषर्षभः । प्रियायाः
प्रियकाम स प्रायाद्भीमो महाबलः ॥ ९ ॥ वातं तमेवाभिमुखो
यतस्तत् पुष्पमागतम् । आजिहीर्षुर्जगामाशु स पुष्पाण्यपरा-
ण्यपि ॥ १० ॥ रुक्मपृष्ठं धनुर्गृह्य शरांश्चाशीविषोपमान् ।
मृगराड़िव संक्रुद्धः प्रभिन्न इव कुञ्जरः ॥ ११ ॥ ददृशुः सर्व-
भूतानि महावाणधनुर्द्धरम् । न ग्लानिर्न च वैक्लव्यं न भयं न
च सम्भ्रमः ॥ १२ ॥ कदाचिज्जुषते पार्थमात्मजं मातरिश्वनः ।
द्रौपद्याः प्रियमन्विच्छन् स बाहुबलमाश्रितः ॥ १३ ॥ व्यपेतभय-
सम्मोहः शैलमभ्यपतद्बली । स तं द्रुमलतागुल्मच्छन्नं नीलशिला-
तलम् ॥ १४ ॥ गिरिञ्चचारारिहरः किन्नराचरितं शुभम् । नाना-
वर्णधरैश्चित्रं धातुद्रुममृगाण्डजैः ॥ १५ ॥ सर्वभूषणसम्पूर्णं भूमे-
र्भुजमिवोच्छ्रितम् । सर्वत्र रमणीयेषु गन्धमादनसानुषु ॥ १६ ॥
सक्तचक्षुरभिप्रायान् हृदयेनानुचिन्तयन् । पुंस्कोकिलनिनादेषु
षट्पदाचरितेषु च ॥ १७ ॥ बद्धश्रोत्रमनश्चक्षुर्जगामामितविक्रमः ।
आजिघ्रन् स महातेजाः सर्वर्त्तुकुसुमोद्भवम् ॥ १८ ॥ गन्धमुद्दत-
मुद्दामो वने मत्त इव द्विपः । वीज्यमानः सुपुण्येन नानाकुसुम-
गन्धिना ॥ १९ ॥ पितुः संस्पर्शशीतेन गन्धमादनवायुना । क्रिय-
माणश्रमः पित्रा संप्रहृष्टतनूरुहः ॥ २० ॥ सयक्षगन्धर्वसुरब्रह्मर्षि-
गणसेवितम् । विलोकयामास तदा पुष्पहेतोररिन्दमः ॥ २१ ॥

विषमच्छेदरचितैरनुलिप्त इवाङ्गुलैः । विमलैर्धातुविच्छेदैः काञ्च-
नाञ्जनराजतैः ॥ २२ ॥ सपक्षमिव नृत्यन्तं पार्श्वलग्नैः पयोधरैः ।
मुक्ताहारैरिव चितं च्युतैः प्रस्रवणोदकैः ॥ २३ ॥ अभिरामदरी-
कुञ्जनिर्झरोदककन्दरम् । सप्सरोनूपुररवैः प्रनृत्तवरबर्हिणम्
॥ २४ ॥ दिग्वारणविषाणाग्रैर्घृष्टोपलशिलातलम् । स्रस्तांशुक-
मिवाक्षोभ्यैर्निम्नगा निःसृतैर्जलैः ॥ २५ ॥ सशष्पकवलैः स्वस्थै-
रदूरपरिवर्त्तिभिः । भयानभिज्ञैर्हरिणैः कौतूहलनिरीक्षितः
॥ २६ ॥ चालयानः स वेगेन लताजालान्यनेकशः । आक्रीड़मानो
हृष्टात्मा श्रीमान् वायुसुतो ययौ ॥ २७ ॥ प्रियामनोरथं कर्त्तु-
मुद्यतश्चारुलोचनः । प्रांशुः कनकवर्णाभः सिंहसंहननो युवा
॥ २८ ॥ मत्तवारणविक्रान्तो मत्तवारणवेगवान् । मत्तवारण-
ताम्राक्षो मत्तवारणवारणः ॥ २९ ॥ प्रियपार्श्वोपविष्टाभिर्व्या-
वृत्ताभिर्विचेष्टितैः । यक्षगन्धर्वयोषाभिरदृश्याभिर्निरीक्षितः ॥३०॥
नवावतारं रूपस्य विक्रीड़न्निव पाण्डवः । चचार रमणीयेषु
गन्धमादनसानुषु ॥ ३१ ॥ संस्मरन् विविधान् क्लेशान् दुर्य्योधन-
कृतान् बहून् । द्रौपद्या वनवासिन्याः प्रियं कर्त्तुं समुद्यतः ॥३२॥
सोऽचिन्तयद्गते स्वर्गमर्जुने मयि चागते । पुष्पहेतोः कथं त्वार्य्यः
करिष्यति युधिष्ठिरः ॥ ३३ ॥ स्नेहान्नरवरो नूनमविश्वासा-
द्बलस्य च । नकुलं सहदेवञ्च न मोक्ष्यति युधिष्ठिरः ॥ ३४ ॥
कथन्नु कुसुमावाप्तिः स्याच्छीघ्रमिति चिन्तयन् । प्रतस्थे नर-
शार्दूलः पपात रुचिराननः ॥ ३५ ॥ सज्जमानमनोदृष्टिः फुल्लेषु
गिरिसानुषु । द्रौपदीवाक्यपाथेयो भीमः शीघ्रतरं ययौ ॥ ३६ ॥
कम्पयन् मेदिनीं पद्भ्यां निर्घात इव पर्वसु । त्रासयन् गजयूथानि
वातरंहा वृकोदरः ॥ ३७ ॥ सिंहव्याघ्रमृगांश्चैव मर्द्दयानो महा-
बलः । उन्मूलयन्महावृक्षान् पोथयंस्तरसा बली ॥ ३८ ॥ लता-
वल्लीश्च वेगेन विकर्षन् पाण्डुनन्दनः । उपर्य्युपरि शैलाग्रमारु-

स्तुरिव द्विपः ॥ ३९ ॥ विनर्दमानोऽतिभृशं सविद्युदिव तोयदः।
तेन शब्देन महता भीमस्य प्रतिबोधिताः ॥ ४० ॥ गुहां सन्त-
त्यजुर्व्याघ्रा निलिल्युर्वनवासिनः। समुत्पेतुः खगास्त्रस्ता मृग-
यूथानि दुद्रुवुः ॥४१॥ ऋक्षाश्चोत्ससृजुर्वृक्षांस्तत्यजुर्हरयो गुहाम्।
व्यजृम्भन्त महासिंहा महिषाश्चावलोकयन् ॥ ४२ ॥ तेन वित्रा-
सिता नागाः करेणुपरिवारिताः। तद्वनं संपरित्यज्य जग्मु-
रन्यन्महावनम् ॥ ४३ ॥ वराहमृगसिंहाश्च महिषाश्च वनेचराः।
व्याघ्रगोमायुसंघाश्च प्रणेदुर्गवयैः सह ॥ ४४ ॥ रथाङ्गसाह्वदात्यूहा
हंसकारण्डवप्लवाः। शुकाः पुंस्कोकिलाः क्रौञ्चा विसंज्ञा भेजिरे
दिशः ॥ ४५ ॥ तथान्ये दर्पिता नागाः करेणुशरपीड़िताः।
सिंहव्याघ्राश्च संक्रुद्धा भीमसेनमथाद्रवन् ॥ ४६ ॥ शकृन्मूत्रञ्च
मुञ्चाना भयविभ्रान्तमानसाः। व्यादितास्या महारौद्रा व्यनदन्
भीषणान्रवान् ॥ ४७ ॥ ततो वायुसुतः क्रोधात् स्वबाहुबल-
माश्रितः। गजेनान्यान् गजान् श्रीमान् सिंहं सिंहेन वा विभुः
॥ ४७ ॥ तलप्रहारैरन्यांश्च व्यहनत् पाण्डवो बली। ते वध्यमाना
भीमेन सिंहव्याघ्रतरक्षवः ॥ ४८ ॥ भयाद्विससृजुर्भीमं शकृ-
न्मूत्रञ्च सुस्रुवुः। प्रविवेश ततः क्षिप्रं तानपास्य महाबलः ॥४९॥
वनं पाण्डुसुतः श्रीमाञ्छब्देनापूरयन्दिशः। अथापश्यन्महाबाहु-
र्गन्धमादन सानुषु ॥ ५० ॥ सुरम्यं कदलीखण्डं बहुयोजनविस्तृ-
तम्। तमभ्यगच्छद्वेगेन क्षोभयिष्यन्महाबलः ॥ ५१ ॥ महागज
इवास्रावी प्रभञ्जन् विविधान् द्रुमान्। उत्पाट्य कदलीस्तम्भान्
बहुतालसमुच्छ्रयान् ॥ ५२ ॥ चिक्षेप तरसा भीमः समन्ताद्
बलिनाम्बरः। विनदन् सुमहातेजा नृसिंह इव दर्पितः ॥ ५३ ॥
ततः सत्त्वान्युपाक्रामन् बहूनि सुमहान्ति च। रुरुवानरसिंहांश्च
महिषांश्च जलाशयान् ॥ ५४ ॥ तेन शब्देन चैवाथ भीमसेनरवेण
च। वनान्तरगताश्चापि वित्रेसुर्मृगपक्षिणः ॥ ५५ ॥ तं शब्दं

सहसा श्रुत्वा मृगपक्षिसमीरितम् । जलार्द्रपक्षा विहगाः समुत्पेतुः सहस्रशः ॥ ५७ ॥ तानौदकान् पक्षिगणान्निरीक्ष्य भरतर्षभ । तानेवानुसरन्रम्यं ददर्श सुमहत्सरः ॥ ५८ ॥ काञ्चनैः कदलीषण्डैर्मन्दमारुतकम्पितैः । वीज्यमानमिवाक्षोभ्य तीरान्तीरविसर्पिभिः ॥ ५९ ॥ तत् सरोऽथावतीर्य्याथ प्रभूतनलिनोत्पलम् । महागज इवोद्दामश्चिक्रीड़ बलवद्बली ॥ ६० ॥ विक्रीड्य तस्मिन् सुचिरमुत्ततारामितद्युतिः । ततोऽव्यगाहत् वेगेन तद्वनं बहुपादपम् ॥ ६१ ॥ दध्मौ च शङ्खं स्वनवत् सर्वप्राणेन पाण्डवः । आस्फोटयच्च बलवान् भीमः सन्नादयन्दिशः ॥ ६२ ॥ तस्य शङ्खस्य शब्देन भीमसेनरवेण च । बाहुशब्देन चोग्रेण नर्द्दन्तीव गिरेर्गुहा ॥ ६३ ॥ तं वज्रनिष्पेषसममास्फोटितमहारवम् । श्रुत्वा शैलगुहासुप्तैः सिंहैर्मुक्तो महास्वनः ॥ ६४ ॥ सिंहनादभयत्रस्तैः कुञ्जरैरपि भारत । मुक्तो विरावः सुमहान् पर्वतो येन पूरितः ॥ ६५ ॥ तन्तु नादं ततः श्रुत्वा सुप्तं वारणपुङ्गवैः । भ्रातरं भीमसेनन्तु विज्ञाय हनुमान् कपिः ॥ ६६ ॥ दिवङ्गमं रुरोधाथ मार्गं भीमस्य कारणात् । अनेन हि पथा मा वै गच्छेदिति विचार्य्य सः ॥ ६७ ॥ आस्ते एकायने मार्गे कदलीषण्डमण्डिते । भ्रातुर्भीमस्य रक्षार्थं तं मार्गमवरुध्य वै ॥ ६८ ॥ मात्र प्राप्स्यति शापं वा धर्षणां वेति पाण्डव । कदलीषण्डमध्यस्थो ह्येवं सञ्चिन्त्य वानर ॥ ६९ ॥ प्राजृम्भत महाकायो हनुमान्नाम वानरः । कदलीषण्डमध्यस्थो निद्रावशगतस्तदा ॥ ७० ॥ जृम्भमाणः सुविपुलं शक्रध्वजमिवोच्छ्रितम् । आस्फोटयच्च लाङ्गुलमिन्द्राशनिसमस्वनम् ॥ ७१ ॥ तस्य लाङ्गुलनिनदं पर्वतः स गुहामुखैः । उद्गारमिव गौर्नर्द्दन्नुत्ससर्ज्ज समन्ततः ॥ ७२ ॥ लाङ्गूलास्फोटशब्दाच्चचलितः स महागिरिः । विघूर्णमानशिखरः समन्तात् पर्य्यशीर्य्यत ॥ ७३ ॥ स लाङ्गूलरवस्तस्य मत्तवारणनिस्वनम् ।

अन्तर्धाय विचित्रेषु चचार गिरिसानुषु ॥ ७४ ॥ स भीमसेन-स्तच्छ्रुत्वा सम्प्रहृष्टतनूरुहः। शब्दप्रभवमन्विच्छंश्चचार कदली-वनम् ॥ ७५ ॥ कदलीवनमध्यस्थमथ पीने शिलातले। ददर्श सुमहाबाहुर्वानराधिपतिं तदा ॥ ७६ ॥ विद्युत्सम्पातदुष्प्रेक्ष्यं विद्युत्सम्पातपिङ्गलम्। विद्युत्सम्पातनिनदं विद्युत्सम्पातचञ्चलम् ॥ ७७ ॥ बाहुस्वस्तिकविन्यस्तपीनह्रस्वशिरोधरम्। स्कन्धभूयिष्ठ-कायत्वात्तनुमध्यकटीतटम् ॥ ७८ ॥ किञ्चिच्चाभुग्नशीर्षेण दीर्घ-रोमाञ्चितेन च। लाङ्गूलेनोर्द्धगतिना ध्वजेनेव विराजता ॥७९॥ ह्रस्वोष्ठं ताम्रजिह्वास्यं रक्तकर्णं चलद्भ्रुवम्। विवृत्तदंष्ट्रादशनं शुक्लतीक्ष्णाग्रशोभितम् ॥ ८० ॥ अपश्यद्वदनं तस्य रश्मिवन्त-मिवोडुपम्। वदनाभ्यन्तरगतैः शुक्लैर्दन्तैरलंकृतम् ॥ ८१ ॥ केशरोत्करसम्मिश्रमशोकानामिवोत्करम्। हिरण्मयीनां मध्यस्थं कदलीनां महाद्युतिम् ॥ ८२ ॥ दीप्यमानेन वपुषा स्वर्च्चिष्मन्त-मिवानलम्। निरीक्षन्तमवित्रस्तं लोचनैर्मधुपिङ्गलैः ॥ ८३ ॥ तं वानरवरं धीमानतिकायं महाबलम्। स्वर्गपन्थानमावृत्य हिम-वन्तमिव स्थितम् ॥ ८४ ॥ दृष्ट्वा चैनं महाबाहुरेकं तस्मिन् महा-वने। अथोपसृत्य तरसा विभीर्भीमस्ततो बली ॥ ८५ ॥ सिंह-नादं चकारोग्रं वज्राशनिसमं बली। तेन शब्देन भीमस्य वित्रे-सुर्मृगपक्षिणः ॥ ८६ ॥ हनूमांश्च महासत्त्व ईषदुन्मील्य लोचने। दृष्ट्वा तमथ सावज्ञं लोचनैर्मधुपिङ्गलैः। स्मितेन चैनमाभाष्य हनूमानिदमब्रवीत् ॥ ८७ ॥

हनूमानुवाच। किमर्थं सरुजस्तेऽहं सुखसुप्तः प्रबोधितः। ननु नाम त्वया कार्या दया भूतेषु जानता। वयं धर्मं न जानी-मस्तिर्य्यग्योनिमुपाश्रिताः ॥ ८८ ॥ नरास्तु बुद्धिसम्पन्ना दयां कुर्वन्ति जन्तुषु। क्रूरेषु कर्मसु कथं देहवाक्चित्तदूषिषु ॥ ८९ ॥ धर्मोघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः। न त्वं धर्मं विजा-

नास्ति बुधा नोपासिताऽस्त्वया ॥ ९० ॥ अल्पबुद्धितया बाल्या-
दुल्लाइयसि यन्मृगान्। ब्रूहि कस्त्वं किमर्थं वा किमिदं वन-
मागतं ॥ ९१ ॥ वर्ज्जितं मनुषैर्भावैस्तथैव पुरुषैरपि। क्व वा
त्वयाद्य गन्तव्यं प्रब्रूहि पुरुषर्षभ ॥ ९२ ॥ अतः परमगम्योऽयं
पर्वतः सुदुरारुहः। विना सिद्धिगतिं वीर गतिरत्र न विद्यते
॥ ९३ ॥ देवलोकस्य मार्गोऽयमगम्यो मानुषैः सदा। कारुण्या-
त्त्वामहं वीर वारयामि निबोध मे ॥ ९४ ॥ नातः परं त्वया
शक्यं गन्तुमाश्वसिहि प्रभो। स्वागतं सर्व्वथैवेह तवाद्य मनुजर्षभ
॥ ९५ ॥ इमान्यमृतकल्पानि मूलानि च फलानि च। भक्षयित्वा
निवर्त्तस्व मा वृथा प्राप्स्यसे वधम्। ग्राह्यं यदि वचो मह्यं हितं
मनुजपुङ्गव ॥ ९६ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि भीमकदलीषण्डप्रवेशे
षट्चत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

वैशम्पायन उवाच। एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य वानरेन्द्रस्य धीमतः।
भीमसेनस्तदा वीरः प्रोवाचामित्रकर्षण ॥ १ ॥

भीमसेन उवाच। को भवान् किं निमित्तं वा वानरं वपु-
राश्रितः। ब्राह्मणानन्तरो वर्णः क्षत्रियस्त्वान्तु पृच्छति ॥ २ ॥
कौरवः सोमवंशीयः कुन्त्या गर्भेण धारितः। पाण्डवो वायुतनयो
भीमसेन इति श्रुतः ॥ ३ ॥ स वाक्यं कुरुवीरस्य स्मितेन प्रति-
गृह्य तत्। हनूमान् वायुतनयो वायुपुत्रमभाषत ॥ ४ ॥

हनूमानुवाच। वानरोऽहं न ते मार्गं प्रदास्यामि यथेप्सितम्।
साधु गच्छ निवर्त्तस्व मा त्वं प्राप्स्यसि वैशसम् ॥ ५ ॥

भीमसेन उवाच। वैशसं वास्तु यद्वान्यन्न त्वां पृच्छामि
वानर। प्रयच्छ मार्गमुत्तिष्ठ मा मत्तः प्राप्स्यसे व्यथाम् ॥ ६ ॥

हनूमानुवाच। नास्ति शक्तिर्ममोत्थातुं व्याधिना क्लेशितो ऽस्म्यहम्। यद्यवश्यं प्रयातव्यं लङ्घयित्वा प्रयाहि माम्॥ ७॥

भीम उवाच। निर्गुणः परमात्मा तु देहं व्याप्यावतिष्ठते। तमहं ज्ञानविज्ञेयं नावमन्ये न लङ्घये॥ ८॥ यद्यागमैर्न विद्यां च तमहं भूतभावनम्। क्रमेयं त्वां गिरिञ्चैव हनूमानिव सागरम्॥९॥

हनूमानुवाच। क एष हनुमान्नाम सागरो येन लङ्घितः। पृच्छामि त्वां नरश्रेष्ठ कथ्यतां यदि शक्यते॥ १०॥

भीमसेन उवाच। भ्राता मम गुणश्लाघ्यो बुद्धिसत्त्वबला-न्वितः। रामायणेऽतिविख्यातः श्रीमान् वानरपुङ्गवः॥ ११॥ रामपत्नीकृते येन शतयोजनविस्तृत। सागरः प्लवगेन्द्रेण क्रमे-णैकेन लङ्घितः॥ १२॥ स मे भ्राता महावीर्य्यस्तुल्योऽहं तस्य तेजसा। बले पराक्रमे युद्धे शक्तोऽहं तव निग्रहे॥ १३॥ उत्तिष्ठ देहि मे मार्गं पश्य मे चाद्य पौरुषम्। मच्छासनमकुर्वाणं त्वा वा नेष्ये यमक्षयम्॥ १४॥

वैशम्पायन उवाच। विज्ञाय तं बलोन्मत्तं बाहुवीर्य्येण दर्पितम्। हृदयेनावहस्यैनं हनूमान् वाक्यमब्रवीत्॥ १५॥

हनमानुवाच। प्रसीद नास्ति मे शक्तिरुत्थातुं जरयानघ। ममानुकम्पया त्वेतत् पुच्छमुत्सार्य्य गम्यताम्॥ १६॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्ते हनुमता हीनवीर्य्यपराक्रमम्। मनसाचिन्तयद्भीमः स्वबाहुबलदर्पितः॥ १७॥ पुच्छे प्रगृह्य तरसा हीनवीर्य्यपराक्रमम्। सालोक्यमन्तकस्यैनं नयाम्यद्येह वानरम्॥ १८॥ सावज्ञमथ वामेन स्मयन् जग्राह पाणिना। न चाशकच्चालयितुं भीमः पुच्छं महाकपेः॥ १९॥ उच्चिक्षेप पुन-र्दोर्भ्यामिन्द्रायुधमिवोच्छ्रितम्। नोद्धर्त्तुमशकद्भीमो दोर्भ्यामपि महाबलः॥ २०॥ उत्क्षिप्तभ्रुर्विवृत्ताक्षः संहतभ्रुकुटीमुखः। स्विन्नगात्रोऽभवद्भीमो न चोद्धर्त्तुं शशाक तम्॥ २१॥ यत्नवानपि

तु श्रीमाल्लाङ्गूलोद्धरणोद्यतः । कपेः पार्श्वगतो भीमस्तस्थौ व्रीड़ा-
नताननः ॥ २२ ॥ प्रणिपत्य च कौन्तेयः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ।
प्रसीद कपिशार्दूल दुरुक्तं क्षम्यतां मम ॥ २३ ॥ सिद्धो वा यदि
वा देवो गन्धर्वो वाथ गुह्यकः । पृष्टः सन् काम्यया ब्रूहि कस्त्वं
वानररूपधृक् ॥ २४ ॥ न चेद्गुह्यं महाबाहो श्रोतव्यञ्चेद्भवेन्मम ।
शिष्यवत्त्वात्तु पृच्छामि उपपन्नोऽस्मि तेनऽघ ॥ २५ ॥

हनूमानुवाच । यत्ते मम परिज्ञाने कौतूहलमरिन्दम ।
तत्सर्व्वमखिलेन त्वं शृणु पाण्डवनन्दन ॥ २६ ॥ अहं केशरिणः
क्षेत्रे वायुना जगदायुना । जातः कमलपत्राक्ष हनूमान्नाम
वानरः ॥ २७ ॥ सूर्य्यपुत्रञ्च सुग्रीवं शक्रपुत्रञ्च वालिनम् । सर्व्वे
वानरराजानस्तथा वानरयूथपाः ॥ २८ ॥ उपतस्थुर्महावीर्य्या
मम चामित्रकर्षण । सुग्रीवेणाभवत् प्रीतिरनिलस्याग्निना यथा
॥ २९ ॥ निकृतः स ततो भ्रात्रा कस्मिंश्चित् कारणान्तरे । ऋष्यमूके
मया सार्द्धं सुग्रीवो न्यवसच्चिरम् ॥ ३० ॥ अथ दाशरथिर्वीरो
रामो नाम महाबलः । विष्णुर्मानुषरूपेण चचार वसुधातलम्
॥ ३१ ॥ स पितुः प्रियमन्विच्छन् सहभार्य्यः सहानुजः । सधनु-
र्धन्विनां श्रेष्ठो दण्डकारण्यमाश्रितः ॥ ३२ ॥ तस्य भार्य्या जन-
स्थानाच्छलेनापहृता बलात् । राक्षसेन्द्रेण बलिना रावणेन दुरा-
त्मना ॥ ३३ ॥ सुवर्णरत्नचित्रेण मृगरूपेण रक्षसा । वञ्चयित्वा
नरव्याघ्रं मारीचेण तदानघ ॥ ३४ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि हनूमद्भीमसंवादे
सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

हनूमानुवाच । हृतदारः सह भ्रात्रा पत्नीं मार्गन् स राघवः ।
दृष्टवाञ्छैलशिखरे सुग्रीवं वानरर्षभम् ॥ १ ॥ तेन तस्याभवत्

सख्यं राघवस्य महात्मनः। स हत्वा वालिनं राज्ये सुग्रीवमभिषिक्तवान्॥ २॥ स राज्यं प्राप्य सुग्रीवः सीतायाः परिमार्गणे। वानरान् प्रेषयामास शतशोऽथ सहस्रशः॥ ३॥ ततो वानरकोटिभिः सहितोऽहं नरर्षभ। सीतां मार्गन्महावाहो प्रयातो दक्षिणां दिशम्॥ ४॥ ततः प्रवृत्तिः सीताया गृध्रेण सुमहात्मना। सम्पातिना समाख्याता रावणस्य निवेशने॥ ५॥ ततोऽहङ्कार्यसिद्ध्यर्थं रामस्याक्लिष्टकर्मणः। शतयोजनविस्तारमर्णवं सहसाप्लुतः॥ ६॥ अहं स्ववीर्य्यादुत्तीर्य्य सागरं मकरालयम्। सुतां जनकराजस्य सीतां सुरसुतोपमाम्॥ ७॥ दृष्टवान् भरतश्रेष्ठ रावणस्य निवेशने। समेत्य तामहं देवीं वैदेहीं राघवप्रियाम्॥ ८॥ दग्ध्वा लङ्कामशेषेण साट्टप्राकारतोरणाम्। प्रत्यागतश्चास्य पुनर्नाम तत्र प्रकाश्य वै॥ ९॥ मद्वाक्यञ्चावधार्य्याशु रामो राजीवलोचनः। स बुद्धिपूर्वं सैन्यस्य बद्ध्वा सेतुं महोदधौ॥ १०॥ वृतो वानरकोटिभिः समुत्तीर्णो महार्णवम्। ततो रामेण वीरेण हत्वा तानेव राक्षसान्॥ ११॥ रणे स राक्षसगणं रावणं लोकरावणम्। निशाचरेन्द्रं हत्वा तु सभ्रातृसुतबान्धवम्॥ १२॥ राज्येऽभिषिच्य लङ्कायां राक्षसेन्द्रं विभीषणम्। धार्म्मिकं भक्तिमन्तञ्च भक्तानुगतवत्सलम्॥ १३॥ ततः प्रत्याहृता भार्य्या नष्टा वेदश्रुतिर्यथा। तयैव सहितः साध्व्या पत्न्या रामो महायशाः॥ १४॥ गत्वा ततोऽतित्वरितः स्वां पुरीं रघुनन्दनः। अध्यावसत्ततोऽयोध्यामयोध्यां द्विषतां प्रभुः॥ १५॥ ततः प्रतिष्ठितो राज्ये रामो नृपतिसत्तमः। वरं मया याचितोऽसौ रामो राजीवलोचनः॥ १६॥ यावद्रामकथेयन्ते भवेल्लोकेषु शत्रुहन्। तावज्जीवेयमित्येवं तथास्त्विति च सोऽब्रवीत्॥ १७॥ सीताप्रसादाच्च सदा मामिहस्थमरिन्दम। उपतिष्ठन्ति मे दिव्या भोगा भीम यथेप्सिताः॥ १८॥ दशवर्षसहस्राणि

दशवर्षशतानि च। राज्यं कारितवान् रामस्ततः स्वभवनं गतः ॥ १९ ॥ तदिहाप्सरसस्तात गन्धर्वाश्च सदानघ। तस्य वीरस्य चरितं गायन्तो रमयन्ति माम् ॥ २० ॥ अयञ्च मार्गो मर्त्यानामगम्यः कुरुनन्दन। ततोऽहं रुद्धवान् मार्गं तवेमं देवसेवितम् ॥ २१ ॥ धर्षयेद्वा शपेद्वापि मा कश्चिदिति भारत। दिव्यो देवपथो ह्येष नात्र गच्छन्ति मानुषाः। यदर्थमागतश्चासि अत एव सरश्च तत् ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि हनूमद्भीमसंवादे अष्टचत्वारिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तो महाबाहुर्भीमसेनः प्रतापवान्। प्रणिपत्य ततः प्रीत्या भ्रातरं हृष्टमानसः ॥ १ ॥ उवाच श्लक्ष्णया वाचा हनूमन्तं कपीश्वरम्। मया धन्यतरो नास्ति यदार्य्यं दृष्टवानहम् ॥ २ ॥ अनुग्रहो मे सुमहांस्तृप्तिश्च तव दर्शनात्। एकन्तु कृतमिच्छामि त्वयाद्य प्रियमात्मनः ॥ ३ ॥ यत्ते तदासीत् प्लवतः सागरं मकरालयम्। रूपप्रतिमं वीर तदिच्छामि निरीक्षितुम् ॥ ४ ॥ एवं तुष्टो भविष्यामि श्रद्धास्यामि च ते वचः। एवमुक्त स तेजस्वी प्रहस्य हरिरब्रवीत् ॥ ५ ॥

हनूमानुवाच। न तच्छक्यं त्वया द्रष्टुं रूपं नान्येन केनचित्। कालावस्था तदा ह्यन्या न सा वर्त्तति साम्प्रतम् ॥ ६ ॥ अन्यः कृतयुगे कालस्त्रेतायां द्वापरेऽपरः। अयं प्रध्वंसनः कालो नाद्य तद्रूपमस्ति मे ॥ ७ ॥ भूमिर्नद्यो नगाः शैलाः सिद्धा देवा महर्षयः। कालं समनुवर्त्तन्ते यथा भावा युगे युगे ॥ ८ ॥ बलवर्ष्म प्रभावा हि प्रहीयन्त्युद्भवन्ति च। तदलं तव तद्रूपं द्रष्टुं कुरुकुलोद्वह। युगं समनुवर्त्तामि कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ९ ॥

भीमसेन उवाच। युगसंख्यां समाचक्ष्व आचारञ्च युगे युगे। धर्मकामार्थभावांश्च कर्म वीर्य्यं भवाभवौ ॥ १० ॥

हनूमानुवाच। कृतं नाम युगं तात यत्र धर्मः सनातनः। कृतमेव न कर्त्तव्यं तस्मिन् काले युगोत्तमे। न तत्र धर्माः सीदन्ति चीयन्ते न च वै प्रजाः ॥ ११ ॥ ततः कृतयुगं नाम कालेन गुणतां गतम्। देवदानवगन्धर्वयक्षराक्षसपन्नगाः ॥१२॥ नासन् कृतयुगे तात तदा न क्रयविक्रयः। न सामऋग्यजुर्वर्णाः क्रिया नासीच्च मानवी ॥१३॥ अभिध्याय फलं तत्र धर्मः सन्न्यास एव च। न तस्मिन् युगसंसर्गे व्याधयो नेन्द्रियक्षयः ॥ १४ ॥ नासूया नापि रुदितं न दर्पो नापि वैकृतम्। न विग्रहः कुतस्तन्द्री न द्वेषो न च पैशुनम् ॥ १५ ॥ न भयं नापि सन्तापो न चेर्ष्या न च मत्सरः। तपः परमकं ब्रह्म सा गतिर्योगिनां परा ॥ १६ ॥ आत्मा च सर्वभूतानां शुक्लो नारायणस्तदा। ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च कृतलक्षणाः ॥ १७ ॥ कृते युगे समभवन् स्वकर्मनिरताः प्रजाः। समाश्रयं समाचारं समज्ञानञ्च केवलम् ॥ १८ ॥ तदा हि समकर्माणो वर्णा धर्मानवाप्नुवन्। एकवेदसमायुक्ता एकमन्त्रविधिक्रियाः ॥ १९ ॥ पृथग्धर्मास्त्वेकवेदा धर्ममेकमनुव्रताः। चातुराश्रम्ययुक्तेन कर्मणा कालयोगिना ॥ २० ॥ अकामफलसंयोगात् प्राप्नुवन्ति पराङ्गतिम्। आत्मयोगसमायुक्तो धर्मोऽयं कृतलक्षणः ॥ २१ ॥ कृते युगे चतुष्पादश्चातुर्वर्ण्यस्य शाश्वतः। एतत् कृतयुगं नाम त्रैगुण्यपरिवर्ज्जितम् ॥ २२ ॥ त्रेतामपि निबोध त्वं तस्मिन् सत्रं प्रवर्त्तते। पादेन ह्रसते धर्मो रक्ततां याति चाच्युतः ॥ २३ ॥ सत्यप्रवृत्ताश्च नराः क्रियाधर्मपरायणाः। ततो यज्ञाः प्रवर्त्तन्ते धर्म्याश्च विविधाः क्रियाः ॥ २४ ॥ त्रेतायां भावसङ्कल्पाः क्रियादानफलोपगाः। प्रचलन्ति न वै धर्मात्तपोदानपरायणाः ॥ २५ ॥ स्वधर्मस्थाः क्रियावन्तो

नरास्त्रेतायुगेऽभवन्। द्वापरे च युगे धर्मो द्विभागो न प्रवर्त्तते ॥ २६ ॥ विष्णुर्वै पीततां याति चतुर्द्धा वेद एव च। ततोऽन्ये च चतुर्वेदा स्त्रिवेदाश्च तथापरे ॥ २७ ॥ द्विवेदाश्चैकवेदाश्चाप्य-नृचश्च तथापरे। एवं शास्त्रेषु भिन्नेषु बहुधा नीयते क्रिया ॥ २८ ॥ तपोदानप्रवृत्ता च राजसी भवति प्रजा। एकवेदस्य चाज्ञानाद्वेदास्ते बहवः कृताः ॥ २९ ॥ सत्त्वस्य वेह विभ्रंशात् सत्ये कश्चिदवस्थितः। सत्त्वात् प्रच्यवमानानां व्याधयो बहवोऽभ-वन् ॥ ३० ॥ कामाश्चोपद्रवाश्चैव तदा वै दैवकारिताः। यैरर्द्द्य-मानाः सुभृशं तपस्तप्यन्ति मानवाः ॥ ३१ ॥ कामकामाः स्वर्ग-कामा यज्ञांस्तन्वन्ति चापरे। एवं द्वापरमासाद्य प्रजाः क्षीयन्त्य-धर्मतः ॥ ३२ ॥ पादेनैकेन कौन्तेय धर्मः कलियुगे स्थितः। तामसं युगमासाद्य कृष्णो भवति केशवः ॥ ३३ ॥ वेदाचाराः प्रशाम्यन्ति धर्मयज्ञक्रियास्तथा। ईतयो व्याधयस्तन्द्री दोषाः क्रोधादयस्तथा ॥ ३४ ॥ उपद्रवाश्च वर्त्तन्ते आधयः क्षुद्भयं तथा। युगेष्वावर्त्तमानेषु धर्मो व्यावर्त्तते पुनः ॥ ३५ ॥ धर्मे व्यावर्त्त-माने तु लोको व्यावर्त्तते पुनः। लोके क्षीणे क्षयं यान्ति भावा लोकप्रवर्त्तकाः ॥ ३६ ॥ युगक्षयकृता धर्माः प्रार्थनानि विकुर्वते। एतत् कलियुगं नाम अचिराद्यत् प्रवर्त्तते ॥ ३७ ॥ युगानुवर्त्तन-न्त्वेतत् कुर्वन्ति चिरजीविनः। यच्च ते मत्परिज्ञाने कौतूहल-मरिन्दम ॥ ३८ ॥ अनर्थकेषु को भावः पुरुषस्य विजानतः। एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि। युगसङ्ख्यां महा-बाहो स्वस्ति प्राप्नुहि गम्यताम् ॥ ३९ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि हनूमद्भीमसंवादे
एकोनपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

भीमसेन उवाच। पूर्वरूपमदृष्ट्वा ते न यास्यामि कथञ्चन।
यदि तेऽहमनुग्राह्यो दर्शयात्मानमात्मना ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तस्तु भीमेन स्मितं कृत्वा प्लवङ्गमः।
तद्रूपं दर्शयामास यद्वै सागरलङ्घने ॥ २ ॥ भ्रातुः प्रियमभीप्सन् वै चकार सुमहद्वपुः। देहस्तस्य ततोऽतीव वर्द्धत्यायामविस्तरैः ॥ ३ ॥ सद्रुमं कदलीषण्डं छादयन्नमितद्युतिः। गिरेश्चोच्छ्रयमाक्रम्य तस्थौ तत्र च वानरः ॥ ४ ॥ समुच्छ्रितमहाकायो द्वितीय इव पर्वतः। ताम्रेक्षणस्तीक्ष्णदंष्ट्रो भ्रुकुटीकुटिलाननः ॥ ५ ॥ दीर्घलाङ्गूलमाविध्य दिशो व्याप्य स्थितः कपिः। तद्रूपं महदालक्ष्य भ्रातुः कौरवनन्दनः ॥ ६ ॥ विसिस्मिये तदा भीमो जहृषे च पुनः पुनः। तमर्कमिव तेजोभिः सौवर्णमिव पर्वतम् ॥ ७ ॥ प्रदीप्तमिव चाकाशं दृष्ट्वा भीमो न्यमीलयत्। आबभाषे च हनूमान् भीमसेनं स्मयन्निव ॥ ८ ॥ एतावदिह शक्तस्त्वं द्रष्टुं रूपं ममानघ। वर्द्धेऽहञ्चाप्यतो भूयो यावन्मे मनसि स्थितम्। भीम शत्रुषु चात्यर्थं वर्द्धते मूर्त्तिरोजसा ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच। तदद्भुतं महारौद्रं विन्ध्यपर्वतसन्निभम्। दृष्ट्वा हनूमतो वर्ष्म सम्भ्रान्तः पवनात्मजः ॥ १० ॥ प्रत्युवाच ततो भीमः संप्रहृष्टतनूरुहः। कृताञ्जलिरदीनात्मा हनूमन्तमवस्थितम् ॥ ११ ॥ दृष्टं प्रमाणं विपुलं शरीरस्यास्य ते विभो। संहरस्व महावीर्य्य स्वयमात्मानमात्मना ॥ १२ ॥ न हि शक्नोमि त्वां द्रष्टुं दिवाकरमिवोदितम्। अप्रमेयमनाधृष्यं मैनाकमिव पर्वतम् ॥ १३ ॥ विस्मयश्चैव मे वीर सुमहान् मनसोऽद्य वै। यद्रामस्त्वयि पार्श्वस्थे स्वयं रावणमभ्यगात् ॥ १४ ॥ त्वमेवं शक्तस्तां लङ्कां सयोधां सहवाहनाम्। स्वबाहुबलमाश्रित्य विनाशयितुमञ्जसा ॥ १५ ॥ न हि ते किञ्चिदप्राप्यं मारुतात्मज विद्यते। तव नैकस्य पर्य्याप्तो रावणः सगणो युधि ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु भीमेन हनूमान् स प्लवङ्गमः ।
प्रत्युवाच ततो वाक्यं स्निग्धगम्भीरया गिरा । एवमेतन्महा-
वाहो यथा वदसि भारत ॥ १७ ॥ भीमसेन न पर्य्याप्तो ममासौ
राक्षसाधमः । मया तु निहते तस्मिन् रावणे लोककण्टके ॥१८॥
कीर्त्तिर्नश्येद्राघवस्य तत एतदुपेक्षितम् । तेन वीरेण तं हत्वा
सगणं राक्षसाधमम् ॥ १९ ॥ आनीता स्वपुरीं सीता कीर्त्ति-
श्चाख्यापिता नृषु । तद्गच्छ विपुलप्रज्ञ भ्रातुः प्रियहिते रतः ॥१०॥
अरिष्टं क्षेममध्वानं वायुना परिरक्षितः । एष पन्थाः कुरुश्रेष्ठ
सौगन्धिकवनाय ते ॥ २१ ॥ द्रक्ष्यसे धनदोद्यानं रक्षितं यक्ष-
राक्षसैः । न च ते तरसा कार्य्यः कुसुमावचयः स्वयम् ॥ २२ ॥
दैवतानि हि मान्यानि पुरुषेण विशेषतः । वलिहोमनमस्कारै-
र्मन्त्रैश्च भरतर्षभ ॥ २३ ॥ दैवतानि प्रसादं हि भक्त्या कुर्वन्ति
भारत । मा तात साहसं कार्षीः स्वधर्मं परिपालय ॥ २४ ॥
स्वधर्मस्थः परं धर्मं बुध्यस्व गमयस्व च । न हि धर्ममविज्ञाय
वृद्धाननुपसेव्य च ॥ २५ ॥ धर्मार्थौ वेदितुं शक्यौ वृहस्पतिसमै-
रपि । अधर्मो यत्र धर्माख्यो धर्मश्चाधर्मसंज्ञितः ॥ २६ ॥ स
विज्ञेयो विभागेन यत्र मुह्यन्त्यबुद्धयः । आचारसम्भवो धर्मो
धर्मे वेदाः प्रतिष्ठिताः ॥ २७ ॥ वेदैर्यज्ञाः समुत्पन्ना यज्ञैर्देवाः
प्रतिष्ठिताः । वेदाचारविधानोक्तैर्यज्ञैर्धार्य्यन्ति देवताः ॥ २८ ॥
वृहस्पत्युशनोक्तैश्च नयैर्धार्य्यन्ति मानवाः । पण्याकरवणिज्याभिः
कृष्या गोऽजाविपोषणैः ॥ २९ ॥ वार्त्तया धार्य्यते सर्वं धर्मरेतै-
र्द्विजातिभिः । त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिस्तिस्रो विद्या विजान-
ताम् ॥ ३० ॥ ताभिः सम्यक् प्रयुक्ताभिर्लोकयात्रा विधीयते ।
सा चेद्धर्मक्रता न स्यात्त्रयीधर्मकृते भुवि ॥ ३१ ॥ दण्डनीतिमृते
चापि निर्मर्य्यादमिदं भवेत् । वार्त्ताधर्मे ह्यवर्त्तिन्यो विनश्येयु-
रिमाः प्रजाः ॥ ३२ ॥ सुप्रवृत्तैस्त्रिभिर्ह्येतैर्धर्मं सूयन्ति वै प्रजाः ।

द्विजातीनामृतं धर्मो ह्येकश्चैवैकवर्णिकः॥ ३३॥ यज्ञाध्ययन-
दानानि त्रयः साधारणाः स्मृताः। याजनाध्यापनं विप्रे धर्म-
श्चैव प्रतिग्रहः॥ ३४॥ पालनं क्षत्रियाणां वै वैश्यधर्मश्च पोष-
णम्। शुश्रूषा च द्विजातीनां शूद्राणां धर्म्म उच्यते॥ ३५॥
भैक्ष्यहोमव्रतैर्हीनास्तथैव गुरुवासिनः। क्षत्रधर्मोऽत्र कौन्तेय
तव धर्मोऽत्र रक्षणम्॥ ३६॥ स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व विनीतो नियते-
न्द्रियः। वृद्धैः सम्मन्त्र्य सद्भिश्च बुद्धिमद्भिः श्रुतान्वितैः॥ ३७॥
आस्थितः शास्ति दण्डेन व्यसनी परिभूयते। निग्रहानुग्रहैः
सम्यग्यदा राजा प्रवर्त्तते॥ ३८॥ तदा भवन्ति लोकस्य मर्य्यादाः
सुव्यवस्थिताः। तस्माद्देशे च दुर्गे च शत्रुमित्रबलेषु च॥ ३९॥
नित्यञ्चारेण बोडव्यं स्थानं वृद्धिः क्षयस्तथा। राज्ञामुपायश्चारश्च
बुद्धिमन्त्रपराक्रमाः॥ ४०॥ निग्रहप्रग्रहौ चैव दाक्ष्यं वै कार्य्य-
साधकम्। साम्ना दानेन भेदेन दण्डेनोपेक्षणेन च॥ ४१॥
साधनीयानि कर्माणि समासव्यासयोगतः। मन्त्रमूला नयाः
सर्वे चाराश्च भरतर्षभ॥ ४२॥ सुमन्त्रितेन या सिद्धिस्तां द्विजैः
सह मन्त्रयेत्। स्त्रिया मूढ़ेन बालेन लुब्धेन लघुनापि वा॥४३॥
न मन्त्रयीत गुह्यानि येषाञ्चोन्मादलक्षणम्। मन्त्रयेत् सह
विद्वद्भिः शक्तैः कर्माणि कारयेत्॥ ४४॥ स्निग्धैश्च नीतिविन्या-
सान् मूर्खान् सर्वत्र वर्जयेत्। धार्म्मिकान् धर्म्मकार्य्येषु अर्थ-
कार्य्येषु पण्डितान्॥ ४५॥ स्त्रीषु क्लीवान्नियुञ्जीत क्रूरान्
क्रूरेषु कर्म्मसु। स्वेभ्यश्चैव परेभ्यश्च कार्य्याकार्य्यसमुद्भवा॥ ४६॥
बुद्धिः कर्मसु विज्ञेया रिपूणाञ्च बलाबलम्। बुद्ध्या सुप्रतिपन्नेषु
कुर्य्यात् साध्वनुग्रहम्॥ ४७॥ निग्रहं चाप्यशिष्टेषु निर्मर्य्यादेषु
कारयेत्। निग्रहे प्रग्रहे सम्यग्यदा राजा प्रवर्त्तते॥ ४८॥
तदा भवति लोकस्य मर्य्यादा सुव्यवस्थिता। एष तेऽभिहितः
पार्थ घोरो धर्मो दुरन्वयः॥ ४९॥ तं स्वधर्मं विभागेन विन-

यस्थोऽनुपालय । तपोधर्म्मदमेज्याभिर्विप्रा यान्ति यथा दिवम् ॥ ५० ॥ दानातिथ्यक्रियाधर्म्मैर्यान्ति वैश्याश्च सद्गतिम् । चत्रं याति तथा स्वर्गं भुवि निग्रहपालनैः ॥ ५१ ॥ सम्यक्प्रणीत-दण्डा हि कामद्वेषविवर्ज्जिताः । अलुब्धा विगतक्रोधाः सतां यान्ति सलोकताम् ॥ ५२ ॥

इति आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि हनूमद्भीमसंवादे पञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः संहृत्य विपुलं तद्वपुः कामतः कृतम् । भीमसेनं पुनर्दोर्भ्यां पर्य्यष्वजत वानरः ॥ १ ॥ परि-ष्वक्तस्य तस्याशु भ्रात्रा भीमस्य भारत । श्रमो नाशमुपागच्छत् सर्व्वञ्चासीत् प्रदक्षिणम् ॥ २ ॥ बलञ्चातिबलो मेने न मेऽस्ति सदृशो महान् । ततः पुनरथोवाच पर्य्यश्रुनयनो हरिः ॥ ३ ॥ भीममाभाष्य सौहार्द्दाद्वाष्पगद्गदया गिरा । गच्छ वीर स्वमा-वासं स्मर्त्तव्योऽस्मि कथान्तरे ॥ ४ ॥ इहस्थश्च कुरुश्रेष्ठ न निवे-द्योऽस्मि कर्हिचित् । धनदस्यालयाच्चापि विसृष्टानां महाबल ॥ ५ ॥ देशकाल इहायातु देवगन्धर्व्वयोषिताम् । ममापि सफलं चक्षुः स्मारितश्चास्मि राघवम् ॥ ६ ॥ रामाभिधानं विष्णुं हि जगद्धृदयनन्दनम् । सीतावक्त्रारविन्दार्कं दशास्यध्वान्तभास्करम् ॥ ७ ॥ मानुषं गात्रसंस्पर्शं गत्वा भीम त्वया सह । तदस्मद्दर्शनं वीर कौन्तेयामोघमस्तु ते ॥ ८ ॥ भ्रातृत्वं त्वं पुरस्कृत्य वरं वरय भारत । यदि तावन्मया क्षुद्रा गत्वा वारणसाह्वयम् ॥ ९ ॥ धार्त्तराष्ट्रा निहन्तव्या यावदेतत् करोम्यहम् । शिलया नगर-ञ्चापि मर्द्दितव्यं मया यदि ॥ १० ॥ बद्धा दुर्य्योधनञ्चाद्य आन-यामि तवान्तिकम् । यावदेतत् करोम्यद्य कामं तव महाबल ॥११॥

वैशम्पायन उवाच। भीमसेनस्तु तद्वाक्यं श्रुत्वा तस्य महात्मनः। प्रत्युवाच हनूमन्तं प्रहृष्टेनान्तरात्मना॥ १२॥ कृतमेव त्वया सर्वं मम वानरपुङ्गव। स्वस्ति तेऽस्तु महाबाहो कामये त्वां प्रसीद मे॥ १३॥ सनाथाः पाण्डवाः सर्वे त्वया नाथेन वीर्य्यवन्। तवैव तेजसा सर्वान् विजेष्यामो वयं परान्॥ १४॥ एवमुक्तस्तु हनूमान् भीमसेनमभाषत। भ्रातृत्वात् सौहृदाच्चैव करिष्यामि प्रियं तव॥ १५॥ चमूं विगाह्य शत्रूणां शरशक्तिसमाकुलाम्। यदा सिंहरवं वीर करिष्यसि महाबल॥ १६॥ तदाहं वृंहयिष्यामि स्वरवेण रवन्तव। विजयस्य ध्वजस्थश्च नादान्मोक्ष्यामि दारुणान्॥ १७॥ शत्रूणां ये प्राणहराः सुखं येन हनिष्यथ। एवमाभाष्य हनुमांस्तदा तं पाण्डुनन्दनम्। मार्गमाख्याय भीमाय तत्रैवान्तरधीयत॥ १८॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सौगन्धिकाहरणे एकपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः॥ १५१॥

वैशम्पायन उवाच। गते तस्मिन् हरिवरे भीमोऽपि बलिनाम्वरः। तेन मार्गेण विपुलं व्यचरद्गन्धमादनम्॥ १॥ अनुस्मरन् वपुस्तस्य श्रियञ्चाप्रतिमां भुवि। माहात्म्यमनुभावञ्च स्मरन् दाशरथेर्ययौ॥ २॥ स तानि रमणीयानि वनान्युपवनानि च। विलोकयामास तदा सौगन्धिकवनेप्सया॥ ३॥ फुल्लद्रुमविचित्राणि सरांसि सरितस्तथा। नानाकुसुमचित्राणि पुष्पितानि वनानि च॥ ४॥ मत्तवारणयूथानि पङ्कक्लिन्नानि भारत। वर्षतामिव मेघानां वृन्दानि ददृशे तदा॥ ५॥ हरिणैश्चपलापाङ्गैर्हरिणीसहितैर्वनम्। सशष्पकवलैः श्रीमान् पथि दृष्ट्वा द्रुतं ययौ॥ ६॥ महिषैश्च वराहैश्च शार्दूलैश्च निषेवितम्। व्यपेत-

श्रीर्गिरिं शौर्य्याद्भीमसेनो व्यगाहत ॥ ७ ॥ कुसुमानन्तगन्धैश्च ताम्रपल्लवकोमलैः। याच्यमान इवारण्यैर्द्रुमैर्मारुतकम्पितैः ॥८॥ कृतपद्माञ्जलिपुटा मत्तषट्पदसेविता। प्रियतीर्थवना मार्गे पद्मिनीः समतिक्रमन् ॥ ९ ॥ सज्जमानमनोदृष्टिः फुल्लेषु गिरिसानुषु। द्रौपदीवाक्यपाथेयो भीमः शीघ्रतरं ययौ ॥ १० ॥ परिवृत्तेऽहनि ततः प्रकीर्णहरिणे वने। काञ्चनैर्विमलैः पद्मैर्ददर्श विपुलां नदीम् ॥ ११ ॥ हंसकारण्डवयुतां चक्रवाकोपशोभिताम्। रचितामिव तस्याद्रेर्मालां विमलपङ्कजाम् ॥ १२ ॥ तस्यां नद्यां महासत्त्वः सौगन्धिकवनं महत्। अपश्यत् प्रीतिजननं बालार्कसदृशद्युति ॥ १३ ॥ तद्दृष्ट्वा लब्धकामः स मनसा पाण्डुनन्दनः। वनवासपरिक्लिष्टां जगाम मनसा प्रियाम् ॥ १४ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सौगन्धिकाहरणे द्विपञ्चाशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

वैशम्पायन उवाच। स गत्वा नलिनीं रम्यां राक्षसैरभिरक्षिताम्। कैलासशिखराभ्यासे ददर्श शुभकाननाम् ॥ १ ॥ कुवेरभवनाभ्यासे जातां पर्वतनिर्झरे। सुरम्यां विपुलच्छायां नानाद्रुमलताकुलाम् ॥ २ ॥ हरिताम्बुजसंच्छन्नां दिव्यां कनकपुष्कराम्। नानापक्षिजनाकीर्णां सूपतीर्थामकर्द्दमाम ॥ ३ ॥ अतीवरम्यां सुजलां जातां पर्वतसानुषु। विचित्रभूतां लोकस्य शुभामद्भुतदर्शनाम् ॥ ४ ॥ तत्रामृतरसं शीतं लघु कुन्तीसुतः शुभम्। ददर्श विमलं तोयं पिवंश्च बहु पाण्डवः ॥ ५ ॥ तान्तु पुष्करिणीं रम्यां दिव्यसौगन्धिकावृताम्। जातरूपमयैः पद्मैश्छन्नां परमगन्धिभिः ॥ ६ ॥ वैदूर्य्यवरनालैश्च बहुचित्रैर्मनोरमैः। हंसकारण्डवोद्धूतैः सृजद्भिरमलं रजः ॥ ७ ॥ आक्रीडं

राजराजस्य कुवेरस्य महात्मनः । गन्धर्वरप्सरोभिश्च देवैश्च परमार्चिताम ॥ ८ ॥ सेवितामृषिभिर्दिव्यैर्यक्षैः किम्पुरुषैस्तथा । राक्षसैः किन्नरैश्चापि गुप्तां वैश्रवणेन च ॥ ९ ॥ तान्तु दृष्ट्वैव कौन्तेयो भीमसेनो महाबलः । वभूव परमप्रीतो दिव्यं संप्रेक्ष्य तत्सरः ॥ १० ॥ तच्च क्रोधवशा नाम राक्षसा राजशासनात् । रक्षन्ति शतसाहस्राश्चित्रायुधपरिच्छदाः ॥ ११ ॥ ते तु दृष्ट्वैव कौन्तेयमजिनैः प्रतिवासितम् । रुक्माङ्गदधरं वीरं भीमं भीमपराक्रमम् ॥ १२ ॥ सायुधं बद्धनिस्त्रिंशमशङ्कितमरिन्दमम् । पुष्करेप्सुमुपायान्तमन्योऽन्यमभिचुक्रुशुः ॥ १३ ॥ अयं पुरुषशार्दूलः सायुधोऽजिनसंवृतः । यच्चिकीर्षुरिह प्राप्तस्तत् सम्प्रष्टुमिहार्हथ ॥ १४ ॥ ततः सर्वे महाबाहुं समासाद्य वृकोदरम् । तेजोयुक्तमपृच्छन्त कस्त्वमाख्यातुमर्हसि ॥ १५ ॥ मुनिवेशधरश्चैव सायुधश्चैव लक्ष्यसे । यदर्थमभिसंप्राप्तः तदाचक्ष्व महामते ॥ १६ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सौगन्धिकाहरणे त्रिपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

भीमसेन उवाच । पाण्डवो भीमसेनोऽहं धर्मराजादनन्तरः । विशालां वदरीं प्राप्तो भ्रातृभिः सह राक्षसाः ॥ १ ॥ अपश्यत्तत्र पाञ्चाली सौगन्धिकमनुत्तमम् । अनिलोद्धमितो नूनं सा वह्ननि परीप्सति ॥ २ ॥ तस्या मामनवद्याङ्ग्या धर्मपत्न्याः प्रिये स्थितम् । पुष्पहारमिह प्राप्तं निबोधत निशाचराः ॥ ३ ॥

राक्षसा ऊचुः । आक्रीडोऽयं कुवेरस्य दयितः पुरुषर्षभ । नेह शक्यं मनुष्येण विहर्तुं मर्त्यधर्मिणा ॥ ४ ॥ देवर्षयस्तथा यक्षा देवाश्चात्र वृकोदर । आमन्त्र्य यक्षप्रवरं पिवन्ति रमयन्ति च ॥ ५ ॥ गन्धर्वाप्सरसश्चैव विहरन्त्यत्र पाण्डव । अन्यायेनेह

यः कश्चिदवमन्य धनेश्वरम् ॥ ६ ॥ विहर्त्तुमिच्छेद्दुर्वृत्तः स विनश्येन्न संशयः । तमनादृत्य पद्मानि जिहीर्षसि बलादितः । धर्मराजस्य चात्मानं ब्रवीषि भ्रातरं कथम् ॥ ७ ॥ आमन्त्र्य यक्षराजं वै ततः पिव हरस्व च । नातोऽन्यथा त्वया शक्यं किञ्चित् पुष्करमीक्षितुम् ॥ ८ ॥

भीमसेन उवाच । राक्षसास्तं न पश्यामि धनेश्वरमिहान्तिके । दृष्ट्वापि च महाराजं नाहं याचितुमुत्सहे ॥ ९ ॥ न हि याचन्ति राजान एष धर्मः सनातनः । न चाहं हातुमिच्छामि चात्रं धर्मं कथञ्चन ॥ १० ॥ इयञ्च नलिनी रम्या जाता पर्वतनिर्झरे । नेयं भवनमासाद्य कुवेरस्य महात्मनः ॥ ११ ॥ तुल्या हि सर्व्व-भूतानामियं वैश्रवणस्य च । एवं गतेषु द्रव्येषु कः कं याचितु-मर्हति ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा राक्षसान् सर्व्वान् भीमसेनो ह्यमर्षणः । व्यगाहत महाबाहुर्नलिनीं तां महाबलः ॥ १३ ॥ ततः स राक्षसैर्वाचा प्रतिषिद्धः प्रतापवान् । मा मैवमिति सक्रोधै-र्भर्त्सयद्भिः समन्ततः ॥ १४ ॥ कदर्थीकृत्य तु स तान् राक्षसान् भीमविक्रमः । व्यगाहत महातेजास्ते तं सर्व्वे न्यवारयन् ॥ १५ ॥ गृह्णीत बध्नीत प्रकर्त्ततेमं पचाम खादाम च भीमसेनम् । क्रुद्धा ब्रुवन्तोऽभिययुर्द्रुतं ते शस्त्राणि चोद्यम्य विवृत्तनेत्राः ॥ १६ ॥ ततः स गुर्व्वीं यमदण्डकल्पां महागदां काञ्चनपट्टनद्धाम् । प्रगृह्य तानभ्यपतत्तरस्वी ततोऽब्रवीत्तिष्ठत तिष्ठतेति ॥ १७ ॥ ते तं तदा तोमरपट्टिशाद्यैर्व्याविद्धशस्त्रैः सहसा निपेतुः । जिघांसवः क्रोधवशाः सुभीमा भीमं समन्तात् परिवव्रुरुग्राः ॥ १८ ॥ वातेन कुन्त्यां बलवान् स जातः शूरस्तरस्वी द्विषतां निहन्ता । सत्ये च धर्मे च रतः सदैव पराक्रमे शत्रुभिरप्रधृष्यः ॥ १९ ॥ तेषां स मार्गान् विविधान्महात्मा विहत्य शस्त्राणि च शात्रवाणाम् ।

यथा प्रवीरान्निजघान भीमः परं मतं पुष्करिणीसमीपे ॥ २० ॥
ते तस्य वीर्यञ्च बलञ्च दृष्ट्वा विद्याबलं बाहुबलं तथैव । अशक्नुवन्तः सहितुं समन्तात् द्रुतं प्रवीराः सहसा निवृत्ताः ॥ २१ ॥
विदीर्य्यमाणास्तत एव तूर्णमाकाशमास्थाय विमूढ़संज्ञाः। कैलासशृङ्गाण्यभिदुद्रुवुस्ते भीमार्द्दिताः क्रोधवशाः प्रभग्नाः ॥ २२ ॥ स
शक्रवद्दानवदैत्यसङ्घान् विक्रम्य जित्वा च रणेऽरिसङ्घान् । विगाह्य तां पुष्करिणीं जितारिः कामाय जग्राह ततोऽम्बुजानि ॥ २३ ॥
ततः स पीत्वामृतकल्पमम्भो भूयो बभूवोत्तमवीर्य्यतेजाः । उत्पाट्य जग्राह च सोऽम्बुजानि सौगन्धिकान्युत्तमगन्धवन्ति ॥२४॥ ततस्तु
ते क्रोधवशाः समेत्य धनेश्वरं भीमबलप्रणुन्नाः । भीमस्य वीर्य्यञ्च बलञ्च संख्ये यथावदाचख्युरतीव भीताः ॥ २५ ॥ तेषां वचस्तत्तु
निशम्य देवः प्रहस्य रक्षांसि ततोऽभ्युवाच । गृह्णातु भीमो जलजानि कामात् कृष्णानिमित्तं विदितं ममैतत् ॥ २६ ॥ ततोऽभ्यनुज्ञाप्य धनेश्वरन्ते जग्मुः कुरूणां प्रवरं विरोषाः । भीमश्च
तस्यां ददृशुर्नलिन्यां यथोपजोषं विचरन्तमेकम् ॥ २७ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सौगन्धिकाहरणे
चतुःपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तानि महार्हाणि दिव्यानि भरतर्षभ । बहूनि बहुरूपाणि विरजांसि समाददे ॥ १ ॥ ततो
वायुर्महान् शीघ्रो नीचैः शर्करकर्षणः । प्रादुरासीत् खरस्पर्शः सङ्ग्राममभिचोदयन् ॥ २ ॥ पपात महती चोल्का सनिर्घाता
महाभया । निष्प्रभश्चाभवत् सूर्य्यश्छन्नरश्मिस्तमोवृतः ॥ ३ ॥
निर्घातश्चाभवद्भीमो भीमे विक्रममास्थिते । चचाल पृथिवी चापि पांशुवर्षं पपात च ॥ ४ ॥ सलोहिता दिशश्चासन् खरवाचो

मृगद्विजाः । तमोवृतमभूत् सर्वं न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ५ ॥
अन्ये च बहवो भीमा उत्पातास्तत्र जज्ञिरे । तदद्भुतमभि-
प्रेक्ष्य धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ६ ॥ उवाच वदतां श्रेष्ठः कोऽस्मा-
नभिभविष्यति । सज्जीभवत भद्रं वः पाण्डवा युद्धदुर्मदाः ॥ ७ ॥
यथारूपाणि पश्यामि स्वभ्यग्रो नः पराक्रमः । एवमुक्त्वा ततो
राजा वीक्षाञ्चक्रे समन्ततः ॥ ८ ॥ अपश्यमानो भीमन्तु धर्म-
पुत्रो युधिष्ठिरः । ततः कृष्णां यमौ चापि समीपस्थावरिन्दमः
॥ ९ ॥ पप्रच्छ भ्रातरं भीमं भीमकर्माणमाहवे । कच्चिन्नु
भीमः पाञ्चालि किञ्चित् कृत्यञ्चिकीर्षति ॥ १० ॥ कृतवानपि वा
वीरः साहसं साहसप्रियः । इमे ह्यकस्मादुत्पाता महासमर-
दर्शनाः ॥ ११ ॥ दर्शयन्तो भयं तीव्रं प्रादुर्भूताः समन्ततः । तं
तथा वादिनं कृष्णा प्रत्युवाच मनस्विनी । प्रिया प्रियञ्चिकीर्षन्ती
महिषी चारुहासिनी ॥ १२ ॥

द्रौपद्युवाच । यत्तत् सौगन्धिकं राजन्नाहृतं मातरिश्वना ।
तन्मया भीमसेनस्य प्रीतयाद्योपपादितम् । अपि चोक्तो मया
वीरो यदि पश्येबहून्यपि ॥ १३ ॥ तानि सर्वाण्युपादाय शीघ्र-
मागम्यतामिति । स तु नूनं महाबाहुः प्रियार्थं मम पाण्डव
॥ १४ ॥ प्रागुदीचीं दिशं राजंस्तान्याहर्त्तुमितो गतः । उक्त-
स्त्वेवं तया राजा यमाविदमथाब्रवीत् ॥ १५ ॥ गच्छाम सहिता-
स्तूर्णं येन यातो वृकोदरः । वहन्तु राक्षसा विप्रान् यथा-
श्रान्तान् यथाकृशान् ॥ १६ ॥ त्वमप्यमरसङ्काशः वह कृष्णां
घटोत्कच । व्यक्तं दूरमितो भीमः प्रविष्ट इति मे मतिः ॥ १७ ॥
चिरञ्च तस्य कालोऽयं स च वायुसमो जवे । तरस्वी वैनतेयस्य
सदृशो भुवि लङ्घने ॥ १८ ॥ उत्पतेदपि चाकाशं निपतेच्च यथे-
च्छकम् । तमन्विषाम भवतां प्रभावाद्रजनीचराः ॥ १९ ॥ पुरा
स नापराध्नोति सिद्धानां ब्रह्मवादिनाम् । तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे

हैड़िम्बप्रमुखास्तदा॥ २०॥ उद्देशज्ञाः कुवेरस्य नलिन्या भरतर्षभ। आदाय पाण्डवांश्चैव तांश्च विप्राननेकशः॥ २१॥ लोमशेनैव सहिताः प्रययुः प्रीतमानसाः। ते सर्वे त्वरिता गत्वा ददृशुः शुभकाननाम्॥ २२॥ गन्धसौगन्धिकवतीं नलिनीं सुमनोरमाम्। तञ्च भीमं महात्मानं तस्यास्तीरे तरस्विनम्॥ २३॥ ददृशुर्निहतांश्चैव यक्षांश्च विपुलेक्षणान्। भिन्नकायाक्षिबाहूरून् सञ्चूर्णितशिरोधरान्॥ २४॥ तञ्च भीमं महात्मानं तस्यास्तीरे व्यवस्थितम्। सक्रोधं स्तब्धनयनं सन्दष्टदशनच्छदम्॥ २५॥ उद्यम्य च गदां दोर्भ्यां नदीतीरे व्यवस्थितम्। प्रजासङ्क्षेपसमये दण्डहस्तमिवान्तकम्॥ २६॥ तं दृष्ट्वा धर्म्मराजस्तु परिष्वज्य पुनः पुनः। उवाच श्लक्ष्णया वाचा कौन्तेय किमिदं कृतम्॥ २७॥ साहसं वत भद्रं ते देवानामथ वाप्रियम्। पुनरेवं न कर्त्तव्यं मम चेदिच्छसि प्रियम्॥ २८॥ अनुशिष्य तु कौन्तेयं पद्मानि परिगृह्य च। तस्यामेव नलिन्यान्तु विजह्रुरमरोपमाः॥ २९॥ एतस्मिन्नेव काले तु प्रगृहीतशिलायुधाः। प्रादुरासन्महाकायास्तस्योद्यानस्य रक्षिणः॥ ३०॥ ते दृष्ट्वा धर्म्मराजानं महर्षिञ्चापि लोमशम्। नकुलं सहदेवञ्च तथान्यान् ब्राह्मणर्षभान्॥ ३१॥ विनयेन गताः सर्वे प्रणिपेतुश्च भारत। सान्त्विता धर्म्मराजेन प्रसेदुः क्षणदाचराः॥ ३२॥ विदिताश्च कुवेरस्य तत्र ते कुरुपुङ्गवाः। ऊषुर्नातिचिरं कालं रममाणाः कुरूद्वहाः। प्रतीक्षमाणा वीभत्सुं गन्धमादनसानुषु॥ ३३॥

इति आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि सौगन्धिकाहरणे पञ्चपञ्चाशदधिकशततोऽध्यायः॥ १५५॥

वैशम्पायन उवाच। तस्मिन् निवसमानोऽथ धर्मराजो युधिष्ठिरः। कृष्णाया सहितान् भ्रातॄनित्युवाच सहद्विजान् ॥ १ ॥ दृष्टानि तीर्थान्यस्माभिः पुण्यानि च शिवानि च। मनसो ह्लादनीयानि वनानि च पृथक् पृथक् ॥ २ ॥ देवैः पूर्वं विकीर्णानि मुनिभिश्च महात्मभिः। यथाक्रमविशेषेण द्विजैः सम्पूजितानि च ॥ ३ ॥ ऋषीणां पूर्वचरितं तथा कर्म विचेष्टितम्। राजर्षीणाञ्च चरितं कथाश्च विविधाः शुभाः ॥ ४ ॥ शृण्वानास्तत्र तत्र स्म आश्रमेषु शिवेषु च। अभिषिक्तं द्विजैः सार्द्धं कृतवन्तो विशेषतः ॥ ५ ॥ अर्चिताः सततं देवाः पुष्पैरद्भिः सदा च वः। यथालब्धैर्मूलफलैः पितरश्चापि तर्पिताः ॥ ६ ॥ पर्वतेषु च रम्येषु सर्वेषु च सरःसु च। उदधौ च महापुण्ये सूपस्पृष्टं महात्मभिः ॥ ७ ॥ इला सरस्वती सिन्धुर्यमुना नर्मदा तथा। नानातीर्थेषु रम्येषु सूपस्पृष्टं सह द्विजैः ॥ ८ ॥ गङ्गाद्वारमतिक्रम्य बहवः पर्वताः शुभाः। हिमवान् पर्वतश्चैव नानाद्विजगणायुतः ॥ ९ ॥ विशाला बदरी दृष्टा नरनारायणाश्रमः। दिव्या पुष्करिणी दृष्टा सिद्धदेवर्षिपूजिता ॥ १० ॥ यथाक्रमविशेषेण सर्वाण्यायतनानि च। दर्शितानि द्विजश्रेष्ठा लोमशेन महात्मना ॥ ११ ॥ इमं वैश्रवणावासं पुण्यं सिद्धनिषेवितम्। कथं भीम गमिष्यामो गतिरन्तरधीयताम् ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवं ब्रुवति राजेन्द्रे वागुवाचाशरीरिणी। न शक्यो दुर्गमो गन्तुमितो वैश्रवणाश्रमात् ॥ १३ ॥ अनेनैव पथा राजन् प्रतिगच्छ यथागतम्। नरनारायणस्थानं बदरीत्यभिविश्रुतम् ॥ १४ ॥ तस्माद्यास्यसि कौन्तेय सिद्धचारणसेवितम्। बहुपुष्पफलं रम्यमाश्रमं वृषपर्वणः ॥ १५ ॥ अतिक्रम्य च तं पार्थ चार्ष्टिषेणाश्रमे वसेः। ततो द्रक्ष्यसि कौन्तेय निवेशं धनदस्य च ॥ १६ ॥ एतस्मिन्नन्तरे वायुर्दिव्यगन्धवहः

शुचिः । सुखप्रह्लादनः शीतः पुष्पवर्षं ववर्ष च ॥ १७ ॥ श्रुत्वा तु दिव्यामाकाशाद्वाचं सर्वे विसिस्मियुः । ऋषीणां ब्राह्मणानाञ्च पार्थिवानां विशेषतः ॥ १८ ॥ श्रुत्वा तन्महदाश्चर्य्यं द्विजो धौम्यो ऽब्रवीत्तदा । न शक्यमुत्तरं वक्तुमेवं भवतु भारत ॥ १९ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा प्रतिजग्राह तद्वचः । प्रत्यागम्य पुनस्तन्तु नर-नारायणाश्रमम् ॥ २० ॥ भीमसेनादिभिः सर्वैर्भ्रातृभिः परि-वारितः । पाञ्चाल्या ब्राह्मणैश्चैव न्यवसत्तु सुखं तदा ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि नरनारायणाश्रमगमने षट्पञ्चाशदधिकशततोऽध्यायः । समाप्तञ्च तीर्थयात्रापर्व ॥ १५६ ॥

अथ जटासुरवधपर्व ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तान् परिविश्वस्तान् वसतस्तत्र पाण्डवान् । पर्वतेन्द्रे द्विजैः सार्द्धं पार्थागमनकाङ्क्षया ॥ १ ॥ गतेषु तेषु रक्षःसु भीमसेनात्मजेऽपि च । रहितान् भीमसेनेन कदाचित्तान् यदृच्छया ॥ २ ॥ जहार धर्म्मराजानं यमौ कृष्णाञ्च राक्षसः । ब्राह्मणो मन्त्रकुशलः सर्वशास्त्रविदुत्तमः ॥ ३ ॥ इति ब्रुवन् पाण्डवेयान् पर्य्युपास्ते स नित्यदा । परीक्षमाणः पार्थानां कलापानि धनूंषि च ॥ ४ ॥ अन्तरं सम्परिप्रेप्सुर्द्रौपद्या हरणं प्रति । दुष्टात्मा पापबुद्धिः स नाम्ना ख्यातो जटासुरः ॥ ५ ॥ पोषणं तस्य राजेन्द्र चक्रे पाण्डवनन्दनः । बुबुधे न च तं पापं भस्मच्छन्नमिवानलम् ॥ ६ ॥ स भीमसेने निष्क्रान्ते मृगयार्थमरि-न्दम । घटोत्कचं सानुचरं दृष्ट्वा विप्रद्रुतं दिशः ॥ ७ ॥ लोमश-प्रभृतींस्तांस्तु महर्षींश्च समाहितान् । स्नातुं विनिर्गतान् दृष्ट्वा पुष्पार्थञ्च तपोधनान् ॥ ८ ॥ रूपमन्यत् समास्थाय विकृतं भैरवं महत् । गृहीत्वा सर्वशस्त्राणि द्रौपदीं परिगृह्य च ॥ ९ ॥

प्रातिष्ठत स दुष्टात्मा त्रीन् गृहीत्वा च पाण्डवान् । सहदेवस्तु यत्नेन ततोऽपक्रम्य पाण्डवः ॥ १० ॥ विक्रम्य कौशिकं खड्गं मोचयित्वा ग्रहं रिपोः । आक्रन्दद्भीमसेनं वै येन यातो महाबलः ॥ ११ ॥ तमब्रवीद्धर्मराजो ह्रियमाणो युधिष्ठिरः । धर्मस्ते हीयते मूढ़ न तत्त्वं समवेक्षसे ॥ १२ ॥ येऽन्ये क्वचिन्मनुष्येषु तिर्य्यग्योनिगताश्च ये । धर्मन्ते समवेक्षन्ते रक्षांसि च विशेषतः ॥ १३ ॥ धर्मस्य राक्षसा मूलं धर्मन्ते विदुरुत्तमम् । एतत् परीक्ष्य सर्वं त्वं समीपे स्थातुमर्हसि ॥ १४ ॥ देवाश्च ऋषयः सिद्धा पितरश्चापि राक्षस । गन्धर्वोरगरक्षांसि वयांसि पशवस्तथा ॥ १५ ॥ तिर्य्यग्योनिगताश्चैव अपि कीटपिपीलिकाः । मनुष्यानुपजीवन्ति ततस्त्वमपि जीवसि ॥ १६ ॥ समृद्ध्या ह्यस्य लोकस्य लोको युष्माकमृध्यति । इमन्तु लोकं शोचन्तमनुशोचन्ति देवताः ॥ १७ ॥ पूज्यमानाश्च वर्द्धन्ते हव्यकव्यैर्यथाविधि । वयं राष्ट्रस्य गोप्तारो रक्षितारश्च राक्षस ॥ १८ ॥ राष्ट्रस्यारक्ष्यमाणस्य कुतो भूतिः कुतः सुखम् । न च राजावमन्तव्यो रक्षसा जात्वनागसि ॥१९॥ अणुरप्यपचारश्च नास्त्यस्माकं नराशन । विघसाशान् यथाशक्त्या कुर्म्महे देवतादिषु ॥ २० ॥ गुरूंश्च ब्राह्मणांश्चैव प्रणामप्रवणाः सदा । द्रोग्धव्यं न च मित्रेषु न विश्वस्तेषु कर्हिचित् ॥ २१ ॥ येषाञ्चान्नानि भुञ्जीत यत्र च स्यात् प्रतिश्रयः । स त्वं प्रतिश्रयेऽस्माकं पूज्यमानः सुखोषितः ॥ २२ ॥ भुक्त्वा चान्नानि दुष्प्रज्ञ कथमस्मान् जिहीर्षसि । एवमेव वृथाचारो वृथावृद्धो वृथामतिः ॥ २३ ॥ वृथामरणमर्हस्त्वं वृथाद्य न भविष्यसि । अथ चेद्दुष्टबुद्धिस्त्वं सर्वधर्मविवर्ज्जितः ॥ २४ ॥ प्रदाय शस्त्राण्यस्माकं युद्धेन द्रौपदीं हर । अथ चेत्त्वमविज्ञानादिदं कर्म्म करिष्यसि ॥ २५ ॥ अधर्मञ्चाप्यकीर्त्तिञ्च लोके प्राप्स्यसि केवलाम् । एतामद्य परामृश्य स्त्रियं राक्षस मानुषीम् ॥ २६ ॥ विषमेतत् समालोड्य कुम्भेन

प्रार्थितं त्वया। ततो युधिष्ठिरस्तस्य गुरुकः समपद्यत ॥ २७ ॥
स तु भाराभिभूतात्मा न तथा शीघ्रगोऽभवत्। अथाब्रवीत् द्रौप-
दीञ्च नकुलञ्च युधिष्ठिरः ॥ २८ ॥ माभैष्ट राक्षसान्मूढ़ाद्गतिरस्य
मया हृता। नातिदूरे महाबाहुर्भविता पवनात्मजः ॥ २९ ॥
अस्मिन् मुहूर्त्ते संप्राप्ते न भविष्यति राक्षसः। सहदेवस्तु तं
दृष्ट्वा राक्षसं मूढ़चेतनम् ॥ ३० ॥ उवाच वचनं राजन् कुन्ती-
पुत्रं युधिष्ठिरम्। राजन् किं नाम सत् कृत्यं क्षत्रियस्याभ्यतो-
ऽधिकम् ॥ ३१ ॥ यद्युद्धाभिमुखः प्राणांस्त्यजेच्छत्रून् जयेत वा।
एष चास्मान् वयञ्चैनं युध्यमानाः परन्तप ॥ ३२ ॥ सूदयेम
महाबाहो देशकालो ह्ययं नृप। क्षत्रधर्मस्य संप्राप्तः कालः सत्य-
पराक्रम ॥ ३३ ॥ जयन्तो हन्यमाना वा प्राप्नुमर्हाम सद्गतिम्।
राक्षसे जीवमानेऽद्य रविरस्तमियाद्यदि ॥ ३४ ॥ नाहं ब्रूयां
पुनर्ज्जातु क्षत्रियोऽस्मीति भारत। भो भो राक्षस तिष्ठस्व सह-
देवोऽस्मि पाण्डवः ॥ ३५ ॥ हत्वा वा मां नयस्वैनां हतो वाद्येह
स्वप्स्यसि। तथा ब्रुवति माद्रेये भीमसेनो यदृच्छया ॥ ३६ ॥
प्रत्यदृश्यद्गदाहस्तः सवज्र इव वासवं। सोऽपश्यद्भ्रातरौ तत्र
द्रौपदीञ्च यशस्विनीम् ॥ ३७ ॥ क्षितिस्थं सहदेवञ्च क्षिपन्तं
राक्षसं तथा। मार्गाच्च रक्षः संमूढं कालोपहतचेतसम् ॥ ३८ ॥
भ्रमन्तं तत्र तत्रैव दैवेन विनिवारितम्। भ्रातृंस्तान् ह्रियतो
दृष्ट्वा द्रौपदीञ्च महाबलः ॥ ३९ ॥ क्रोधमाहारयद्भीमो राक्षस-
ञ्चेदमब्रवीत्। विज्ञातोऽसि मया पूर्वं पाप शस्त्रपरीक्षणे
॥ ४० ॥ आस्था तु त्वयि मे नास्ति यतोऽसि न हतस्तदा।
ब्रह्मरूपप्रतिच्छन्नो न नो वदसि चाप्रियम् ॥ ४१ ॥ प्रियेषु
रममाणं त्वां न चैवाप्रियकारिणम्। अतिथिं ब्रह्मरूपञ्च
कथं हन्यामनागसम् ॥ ४२ ॥ राक्षसं जानमानोऽपि यो हन्या-
न्नरकं व्रजेत्। अपक्वस्य च कालेन बधस्तव न विद्यते ॥ ४३ ॥

महाभारतस्य तृतीयसंस्करणम् ।

पूर्वं यथा सम्भावितम् द्वितीयसंस्करणे मुद्रितान्यपि यावन्ति पुस्तकानि अचिरेणैव शेषतामुपगतानि । पुस्तकार्थञ्चाद्यापि सुधियः साग्रहं समावेदयन्ति । अनुरुद्धैरेव तथास्माभिर्भारतस्य तृतीयसंस्करणमारब्धम् । अर्थिनः तूर्णमावेदयन्त्विति विज्ञापयामः ।

श्रीप्रतापचन्द्र रायः ।